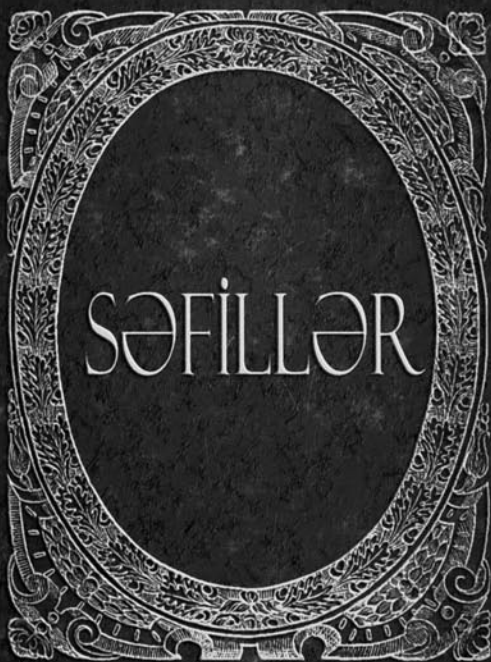

QDÜNYA ƏDƏBİYYATI

VİKTOR HÜQO

VİKTOR HÜQO

1116(4)
H96

SƏFİLLƏR

III-IV HİSSƏLƏR

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kutubxanası

“ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”
BAKİ-2005

235418

*Bu kitab "Viktor Hüqo. Səfillər. Üçüncü və dördüncü hissələr"
(Bakı, Azərnaşr, 1963) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərcümə edən:

Beydulla Musayev

843.7 - dc 21

AZE

Viktor Hüqo. Səfillər. III-IV hissələr. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2005,
656 səh.

Nə qədər ki sivilizasiyanın yüksəlişi şəraitində süni yollarla cəhənnəm əzabları yaradan və Allahdan asılı olan insan talelərini məşum fəlakətlərə doğru sürükləyən ictimai zülm davam edəcək; nə qədər ki əsrimizin üç əsas məsələsi həll edilməmiş qalacaq, yəni kişilər işçi sinfinə mənsub olduqları üçün əsarət altında yaşayacaq, qadınlar ac olduqlarına görə alçalacaq, uşaqlar cəhəlat qaranlığı içərisində solub saralacaq, nə qədər ki cəmiyyətin bəzi təbəqələrində ictimai təzyiq baş alıb gedəcək, bir sözlə, nə qədər ki Yer üzündə ehtiyac və nadanlıq davam edəcək, o vaxta qədər, bəlkə də, bu cür kitablar mənfəətsiz olmayacaqdır.

Hotvil Hauz. 1862-ci il

ISBN 9952-416-49-X

© "ÖNDƏR NƏŞRİYYAT", 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latın qrafikası

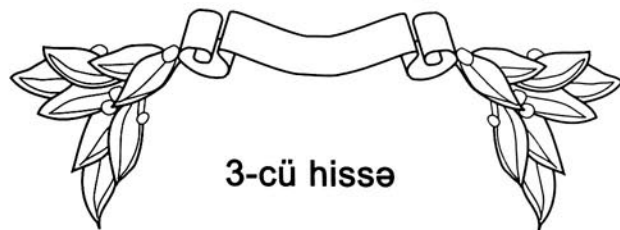
ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

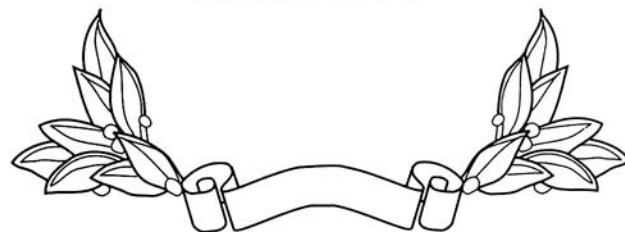
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

3-cü hissə

Marius

PARİSİN ZƏRRƏ-ZƏRRƏ GÖZDƏN KEÇİRİLMƏSİ

BİRİNCİ FƏSİL

Parvulus¹

Parisin uşağı var, meşənin quşu; quşun adı – sərçədir, uşağın adı – qamen.

Odlu soba ilə səhər şəfəqini – bu iki məfhumu birləşdirin. Parislə uşaqlığın – bu iki qığılcımın toqquşmasına imkan verin: kiçik bir məxluq meydana gələcəkdir. Plavt buna Homuncio² deyə bilərdi.

Bu kiçik məxluq şəndir, güşəddir. Elə olur ki, o hər gün yemək yemir, amma könlü istəso – hər axşam teatra gedir. Onun nə oynındə köynəyi, nə ayağında çəkməsi, nə yaşamağa damı var; o, quş kimi bir şeydir – quşun da heç bir şeyi yoxdur. Onun yaşı yeddi ilə on üç arasındadır. O həmişə dəstə içindədir, bütün günü küçədədir; bayırda yatır; atasının köhnə şalvarını geyir, özgə bir adamın köhnə şlyapasını qoyur; şalvarı dabanından aşağı enir; şlyapa xirtəyinə keçir; onun sarı haşiyəli birçə aşırması var; o həmişə gəzir, nə isə axtarır, kimi isə güdür; avaracılıq edir, çubuq çəkir, pis-pis söyüşlər söyür, meyxanalarda veyllənir, oğrularla yaxınlıq edir, mamzəllərə “sən” deyir, oğru dilində danışır, nalayiq mahnılar oxuyur, lakin onun qəlbində pis bir şey yoxdur. Bu da ona görədir ki, onun könlündə məsumluq incisi var; inci çirkəbdə өrimir. İnsan nə qədər uşaqdır – Allah istəyir ki, o məsum olsun.

Böyük şəhərdən soruşsaydılar ki: “Axı bu kimdir?”. – O belə cavab verərdi: “Mənim balamdır”.

¹ Körpə uşaq (*lat.*)

² Adamcığaz (*lat.*)

İKİNCİ FƏSİL

Qamenin bəzi xüsusiyyətləri

Paris qameni – azman yanında bir cırdandır.

Mübaligə etməyə: bizim bu çirkab kanalı mələyin bəzən köynəyi olur, lakin bu onun yeganə köynəyidir; bəzən ayaqqabısı olur, ancaq altı olmur; onun bəzən evi olur, bu evdən xoşu gəlir, çünki gedib orada anasını görür, lakin o, küçəni üstün tutur, çünki küçədə sərbəst olur. Onun öz oyunları, öz dəcəlliği var, lakin bu oyunların və dəcəlliğin əsasında burjuaziyaya nifrət var, onun öz məcazları var: ölməyə onun dilində – “qutu oyunu” deyilir; onun öz peşəsi var, başqalarına araba tutur, karetaaların pilləkənini endirir, bərk yağış yağanda adamları bir küçədən o biri küçəyə keçirmək üçün yol pulu alır, buna o “bərə düzəltmək” deyir; hökumət nümayəndələri fransız xalqının xeyrinə nitq söyləyəndə – bu nitqlərin məzmununu çığıra-çığıra camaat arasında yayır; döşəmə yollarda daşların arasını aşıdır; onun öz pulu var: bu da – küçədə yığıldığı xırda mis qırıntılarıdır. Bu qərībə pula “düymə” deyir; bu pullar kiçik səfillər arasında – ciddi surətdə müəyyənləşdirilmiş möhkəm bir qiymətə malikdir.

Onun öz heyvanlar aləmi var, bunları künc-bucaqda çox diqqətlə müşahidə edir; bunlar – mollaquşudur, “ölü baş” dediği bitki bitidir, “ot biçən” dediği hörümçəkdir, “şeytan” dediği qara qurddur – bu qurd ikibuynuzlu quyruğunu təhdidedici bir şəkildə hərləyir. Paris qameninin əfsanəvi əjdahası da var; bu əjdahanın qarnı sümük kimi qabıqlarla örtülmüşdür, ancaq o, kərtənkələ deyil; onun belində ziyil var, lakin o, quru qurbağası deyil; bu heyvan indi köhnə əhəng çuxurlarında, qurumuş çirkab quyularında yaşayır; onun rəngi qaradır, o tüklüdür, yapışqan kimidir; gah yavaş-yavaş, gah da tez-tez sürünür; ondan heç bir səs-səmir çıxmır; o ancaq baxır; özü də elə dəhşətlidir ki, onu hələ heç kəs görməmişdir; qamen bu əjdahaya “lal-kar” deyir. Bu lalkarları daş altından axtarıb tapmaq təhlükəli hesab edilən əyləncədir. Ona başqa bir şey də ləzzət verir: bu da qənər daşını birdən qaldırıb altına baxmaq, orada meryəmquurdu olub-olmadığını bilməkdir. Parisin hər rayonundan maraqlı şeylər tapmaq olur, – hər rayon bu şeylərlə şöhrət qazanmışdır. Ursulacı qadınlar monastırının odun anbarında qulağagirən, Panteon yaxınlığında qırıxayaq, Mars çölünün xəndəklərində qurbağa balaları var.

“Sözə” gəlincə bu uşaq Taleyrandan az söz bilmir. Həyasızlıqla Taleyrandan geri qalmır, amma ondan abırlıdır. O heç gözənilmədiyi halda birdən şənlik coşqunluğuna tutulur: istəsə, yeri gəldi-gəlmədi, dükancını dəlicəsinə bir qəhqəhə ilə heyrətə salır. O çox asanlıqla yüksək məzhəki vəziyyətdən şit zərəfata keçir.

Dəfn mərasimi keçir. Adamların içində həkim də vardır. Qamen çığıra-çığıra deyir: “Bir ora bax, nə vaxtdan bəri həkimlər öz işlərini özləri aparırlar?”.

Başqa bir qamen özünü izdihamın içinə verir. Gözlüklü, breloklu, yaşlı bir adam acıqlı-acıqlı dönüb deyir: “Haramzadə, sən necə cürət edib mənim arvadımın “belindən yapışırsan?” – “Cənab, siz nə deyirsiniz! Ciblərimi axtara bilərsiniz?”.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Qamen cazibədarlıqdan məhrum deyil

Homuncio bir necə su ilə axşamlar teatra gedir, – bu pulu o həmişə əldə etmək üçün bir yol tapır. Teatrın səhrli qapısından içəri girəndə dəyişir. O əvvəl qamen idi, indi “tüti”¹ olur. Teatrlar – trümləri baş-ayaq edilmiş gəmiyə bənzəyir. Tütilər bu trümlərə doluşur. Gecəkəpənəyi ilə bu kəpənəyin sürfəsi arasında nisbət necəsə – tüti ilə qamen arasındakı nisbət də elədir. Kəpənək də məxluqdur, ancaq uçan məxluqdur. Dərisqal, üfunətli, qaranlıq, çirkli, murdar, pis və iyrənc trümun paradizə çevrilməsi üçün – tütünün orada olması, üzünün fərəhlə gülməsi, həyəcanının, heyrət və sevincinin aşib-daşması, quş qanadı şapqılısını xatırladan alqış kifayətdir.

Canlı bir məxluqa bütün dəyərsiz şeyləri verin, möhtac olduğu zəruri şeyləri onun əlindən alın – onda siz qameni əldə etmiş olarsınız.

Qamen ədəbi duyğudan məhrum deyil. Lakin klassik üslub onun zövqünə uyğun gəlmir, – biz buna çox təəssüf edirik. Qamen öz təbiəti etibarilə az akademikdir. Məsələn, madmazel Mars bu gənc və coşqun teatr həvəskarları arasında şöhrət qazanmışdı, lakin onun qazandığı bu şöhrətdə bir qədər istehza da vardı. Qamen ona “pıçıldayan madmazel” deyirdi.

¹ Parisin civarında yaşayan cavan fəhlə

Qamen bar-bar bağırır, adamları ölə salır, lağa qoyur, dalaşır: o, sü-dəmə uşaq kimi əsgiyə bürünmüşdür, filosof kimi köhnə, qaba paltar geymişdir. Bu cındır paltarı uşaq çirkab sularından tilovla nəse tutur, kloakalarda nəse axtarır; lap çirkab içində ürəkəcan şey tapır; bütün yol ayrıclarında ilhamla söyüş yağdırır; adamlara istehza edir, acılayır, fit çalır, nəgmə oxuyur; o həm mehribanlıq, həm də təhqir edə bilir; qoçaq-casına oxuduğu bir “Matantürlüret”lə “həmdü sənə” duasının dəbdə-bəsinə mütədilləşdirməyi bacarır; ölü duasından tutmuş dəcəllik ifadə olunan kupletlərə kimi bütün havaları bir qayda ilə oxumağı bacarır. Söz üçün aciz qalmır, bilmədiyi şeyi də bilir; kələkbazlıqda hətta spartan dözümlülüyü, ağılda – yüngülməcazlıq, hərzaguluqda – lirizm göstərir. Onunla lap Olimpədə də kol dibində otura bilərdi; o, peyində eşələnə bilər, amma oradan ulduzlar içində ayağa qalxar, Paris qaməni – xırdaca Rableddir.

Onun şalvarında saat cibi yoxsa – bu şalvardan xoşu gəlməz.

O çox az hallarda təəccüblənir, daha az hallarda qorxur. Öz nəğ-mələrində mövhumatı ölə salır, qondarma və bayağı şeyləri, mübali-ğəni ifşa edir, əsrarəngiz şeyləri lağa qoyur, teyflərə dilini göstərir, pafosda bir gözəllik görmür, epik təmtəraqlı sözlərə gülür. Lakin bun-dan elə nəticə çıxarılmaması ki, o tamamilə şairənə hissdən məhrumdur. Qətiyyəti yox! O, təntənəli xəyallara məzhəki fantasmaqoriya kimi baxmağa meyl edir. Adamastor onun qarşısında canlansaydı, qamen yəqin ki, deyərdi: “Bir uyuğa bax!”.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Qamen xeyir də verə bilər

Paris avara ilə başlayır, qamenlə qurtarır: bu iki məxluq başqa heç bir şəhər meydana gətirə bilməz; bir tərəfdə seyr etməklə kifayətlə-nən passiv idrak, bir tərəfdə tükənməz təşəbbüs; Prudom və Fuyu. Ancaq Parisin tarixində belə bir şey tapmaq olar. Avara – mütləqiyyət təcəssümüdür, qamen – anarxiya.

Paris civarının bu solğun üzlü uşağı əzab içində, ictimai şəraitin, insan məişətinin ən dolğun yerində yaşayır, inkişaf edir, “çiçək açır”, çiçəklənir”; o, baş verən hadisələrin düşüncəli şahididir. O özünü qay-ğısız göstərir, lakin qayğısız deyil. O baxanda gülmək istəyir, lakin ağ-lamaq da istəyir. Ey Mövhumat, Sui-istifadə, Alçaqlıq, Zülm, Zora-

kılıq, İstibdad, Haqsızlıq, Fanatizm, Hökmranlıq deyilən şeylər, siz kim olsanız da, qaməndən özünüzlü gözləyin, o, ağzını açıb şaşqın-şaş-qın baxsa da, hər halda siz özünüzlü gözləyin!

Bu uşaq böyüyəcək.

O hansı xəmərdən yoxlunmuşdur? İlk təsadüf edilən bir parça pal-çıqdan. Bir ovuc torpaq götürürlər, üfürürlər – Adəm əmələ gəlir. An-caq görək ona Allahın əli toxunsun. Qamen bundan heç vaxt məhrum edilmir. Tale bu kiçik məxluqun qayğısına qalması öz üzünə götürür. “Tale” sözü ilə biz qismən təsadüfə də nəzər alırıq. Cəmiyyətin ko-bud palçığından qayınlan bu cırdan cahildir, nadandır, kobuddur; mü-hit onu çaşdırmışdır; o, cəmiyyət tör-töküntüsünün övladıdır, – bu və-ziyyət ilə o ioniyalımla olacaq, ya beotiyalımla? Bir gözləyin, vaxt ola-caq, currit rota¹ həm miskin taleyi, həm də yüksək qisməti olan insan-lar yaradan Parisin ruhu, bu iblis, Roma dulusçusunun əksinə olaraq, parçı küpəyə çevirəcək.

BƏŞİNCİ FƏSİL

Qamen mülkünün sərhədi

Qamen şəhəri xoşlayır; lakin qamen də filosof olduğundan təkliyi xoşlayır: Fusk kimi urbis amator-ü² Horatsi³ kimi ruris amator-ü⁴.

Düşünə-düşünə gəzmək, yəni gəzmək xatirinə gəzmək, – filosof üçün ən yaxşı vaxt keçirməkdir. Xüsusilə bu yerdə: bir çox böyük şə-hərləri, qismən də Parisi əhatə edən bu kəndəbənzər yerdə, bu qarışıq, bu pis, lakin müəyyən bir xüsusiyyətə, iki cür xarakterə malik olan bu yerdə... Şəhərin ətrafını müşahidə etmək – amfibiyanı müşahidə et-mək kimi bir şeydir. Ağacların sonu – taxtapuşların başlanğıcı, otların sonu – döşəmə yolun başlanğıcı, çöllərin sonu – dükanların başlanğıcı, sakit məişətin sonu – ehtirasların başlanğıcı, ilahi pıçılıtların sonu – insan danışığının başlanğıcı – şəhər ucqarlarına xüsusi bir maraq oyadan budur!

¹ Çarx hərləyir (*lat.*)

² Paytaxtı xoşlayan (*lat.*)

³ “Kəndi xoşlayan mən, Romanı xoşlayan Fuska salam göndərirəm, cansağlığı arzu edirəm...” (Horatsi. Müraciətnamə, I)

⁴ Kəndi xoşlayan (*lat.*)

Xəyalpərəst adamları – bu çox da elə cazibədar olmayan, yol ilə gənlərin “qəmgin” sözü ilə damğaladıqları bu ucqar yerlərdə görməyə məcbur edən də budur; üzdən onların gəzintisi məqsədsiz kimi görünür.

Bu sətirləri yazan adam özü də bir vaxtlar Parisin ətrafında gəzməyi xoşlardı; bu gəzintilər indi onun üçün unudulmaz xatirələr mənbəyi olmuşdur. Bu qayçılanmış qazon, bu daşlı cığır, bu tabaşirli mergelin, ya gipsli torpaq, bu heriyə qalmış, ya becərilməmiş çöllərin sərt yeknəsəqliyi, heç gözənilmədən bir az uzaqda gözəçarpan bostan, tezətişən tərəvəz ləkləri, yabanılığa qarışmış qayğıkəs təsərrüfatçı əməyi, bu geniş və izsiz çöllər, alay təbəllərinin döyüş gurultularını yada salan səsləri, gecələr quldur yuvasına çevrilən bu boş yerlər, havada qanadları hərlənən külək dəyirmanı, daş karxanasının daş qaldırın çarxları, qəbiristanlıq tinlərindəki meyxanalar, gün düşən, kəpə-nəklərlə dolu olan böyük, boş sahələri dördübucaq şəklində əhatə edən yüksək, tutqun divarların əsrarəngiz gözəlliyi onu cəzb edirdi.

Güllə ilə dəlik-dəlik edilmiş mənfur Qrenel divarı, Qlasyer, Günet, Marnanın dik sahilində olan Mon-Parnas, Fos-o-Lu, Obye, Şatilyonda olan Mon-Suri, Tomb-İsuar, Pyer-Plat kimi ecaib yerlər çox az adama məlumdur. Bu Şatilyondakı daş karxanasının daşı çoxdan tükənmişdir, indi orada ancaq göbələk bitir, ora taxtası çürümüş bir pilləkən enir. Roma Kampaniyası ümumiləşdirilmiş bir məfhumdur; Paris civarı da belə ümumiləşdirilmiş bir məfhumdur. Göz önündə canlanan mənzərələrdə – çöldən, evdən, ağacdən başqa bir şey görmək ora səthi baxmaq deməkdir. Bütün gözə görünən şeylər – Allahın təfəkkürüdür. O yerdə ki, düzənlik şəhərlə birləşir – orada həmişə kədərli bir malxulya olur. Burada eyni zamanda həm təbiətin, həm də insanın səsi eşidilir. Burada hər şeyin öz xüsusiyyəti var.

Kim ki, bizim şəhər civarı ilə birləşən və Parisin astanası hesab oluna bilən boş yerlərdə bizim kimi gəzibse, yəqin o, dəfələrlə, heç ağlagəlməyən yerlərdə, köhnə bir çəpərin dalında, ya tutqun bir divar tinində, hay-küylə pul-pul oynayan bir dəstə pis qoxulu, çirkli, tozlu, saçları daranmamış, cındır paltarlı, lakin peyğəmbərçicəyindən çələng taxmış uşağa rast gəlmişdir. Bunlar – öz evlərini tərk etmiş yoxsul uşaqlardır. Şəhərin kənarında onlar rahat nəfəs alırlar. Şəhərin civarı onların oylağıdır. Onlar həmişə burada olur, burada boş-bekar veylənilir. Burada onlar bütün öz naliyiq məhnətlərini açıq ürək oxuyurlar. Onlar həmişə burada olurlar; daha doğrusu, onların əsl həyatı

burada, adamların gözündən uzaqda, may, ya iyun günlərinin aydınlığı içində keçir. Evlərini tərk edən bu uşaqlar sərbəst yaşayırlar, özlərini xoşbəxt hiss edirlər; heç kəsə qarşısında cavab verməyi özlərinə borc bilmirlər; bir yere yığılaraq, xırda, dəyirmi daşları diyirlədirlər: bu daşları baş barmaqları ilə vurub çuxura salırlar; qumara qoyulan bir çet qara pul üstündə höcətləşirlər. Onlar sizi görən kimi bir peşə sahibi olduqlarını, bir parça çörək qazanmaq lazım gəldiyini xatırlayırlar: sizə maybəcəyi doldurulmuş köhnə bir yun corab, ya bir dəstə yasəmən almağı təklif edirlər. Bu qərīb təsadüf sizin Paris civarında olan gəzintinizə həm xoş, həm acı bir gözəllik verir.

Bəzən uşaqların içində qız da olur; bu qızlar bəlkə də onların bacılarıdır? Bunlar yaşa dolmuş qızıdır; bunlar arıq, həyəcanlı, şən ürəkdir; onların əli gündən qaralmışdır; üzlərini çil basmışdır, ayaqları yalındır; lakin saçlarına çovdar sünbülü və lələ taxmışlar. Bu qızlardan bəzisi çovdar zəmisinin içinə girib albalı yeyir. Axsamlar onların gülüşünü eşitmək olar. Gah isti günorta günəşi altında görünən, gah da alaqlaranda güclə nəzərə çarpan bu uşaqlar – burada gəzişən bir xəyalpərəstin fikrini xeyli vaxt məşğul edir, bu mənzərələr onun xülyasına qarışır.

Paris – mərkəzdir, civarları onun dairəsidir; uşaqların təsəvvüründə bütün Yer kürəsi bundan ibarətdir. Heç bir şey onları bu xətdən qıraqa çıxmağa məcbur edə bilməz. Balıq susuz yaşaya bilmədiyi kimi onlar da Paris havasından kənarda yaşaya bilməzlər. Qarovluxanadan iki lö qıraqda olan yerlər onlar üçün boşluqdur; kainat onlar üçün – İvri, Jantilyi, Arkeyl, Belvil, Obervilye, Menilmontan, Şuazi-le-Rua, Bilyankur, Medon, İssi, Vanvr, Sevr, Püto, Nelyi, Çenevilye, Kolmomb, Romenvil, Şatu, Anyer, Bujival, Nanter, Engen, Nuazi-le-Sek, Nojan, Hurne, Dransi, Hones ilə qurtanır.

ALTINCI FƏSİL

Bir az da tarixdən

Bu kitabda təsvir edilən hadisələrin baş verdiyi dövrə – bu təxmini bizim dövrümüzdür – hər küçənin tinində indiki kimi kiçiklik durmazdı (bu yaxşı bir iş olsa da, bu haqda indi söz açmağın yeri deyil). Paris onda bu kiçik sərsərilərlə dolu idi. Statistikanın verdiyi məlumatdan görünür ki, polis işçiləri aparılan tutatutda hər il hasarlanma-

miş boş yerlərdən, tikilən binalardan, körpülərin tağı altında orta hesabla iki yüz altmışa qədər yurdsuz uşaq tutarlarmış. Ad çıxaran bu yuvalardan birində “Arkol körpüsü qaranquşları” əmələ gəlmişdi. Ümumiyyətlə desək, bu – bütün ictimai xəstəliklərin ən dəhşətlisidir. Böyüklərin eldiyi bütün cinayətlər öz başlanğıcını uşaqların sərsəri həyatından alır.

Lakin Parisi istisna etmək lazımdır. Yuxarıda göstərilən statistika məlumatına baxmayaraq, Parisin müəyyən dərəcədə buna haqqı vardır. Bütün böyük şəhərlərdə kiçik sərsəriləri məhv olmuş bir adam hesab etmək mümkündür. Harada olur olsun, uşaq ki, başlı-başına buraxıldı, sanki tale özü onu bizim cəmiyyətin qəbahətləri içində batıb qalmağa məhkum edir, cəmiyyət onun namusunu, vicdanını əlindən alır; lakin Paris qaməni belə deyil: o, zahirən azğın, pozğun görünə də, daxilən təmiz qalır – biz bunu təkidlə deyirik. Bu gözəl hadisə xüsusilə bizim xalq inqilablarının təmizliyində çox parlaq surətdə ifadə olunmuşdur; okean sularında ərimiş duz olan kimi Parisin də havasında adamları pozğunluqdan qoruyan ideyalar vardır. Paris havasını tənəffüs etməklə öz ruhunu qoruyursan.

Lakin hər necə olsa, bu uşaqlara rast gəldikdə adamın ürəyi iztirab içində sıxılır, sanki onları öz ailələrinə bağlayan sapların qırılmış uclarını görürsən. Mədəniyyətin hələ təkamülə ırmamış indiki vəziyyətdə bu cür dağılan ailələrin olması heç də təəccüblü deyil: bu ailələr çalışırlar ki, artıq ağızdan yavaşca canlarını qurtarsınlar, buna görə də öz uşaqlarının taleyinə laqeyd baxır, onları küçəyə atırlar. Yurdsuz uşaqlar da buradan meydana çıxır. İnsana kədər verən bu hadisə elə adi bir şey olmuşdur ki, “Paris küçələrinə atılmaq” kimi xüsusi bir ifadə də əmələ gəlmişdir.

Yeri gəlmişkən bunu da deyək ki, uşaqlara qarşı olan bu etinasızlıq köhnə mütəliyyəti heç də narahat etmirdi. Cəmiyyətin aşağı təbəqələrində bir qədər avara və sərsəri adamların olması yuxarı dairələrin işinə yarayırdı, bu – varlılar hakimiyyətinin xeyrinə idi. “Qara camaatın” uşaqları arasında təhsilin yayılması “zərərli” bir əhəmiyyətə malik idi. “Bizə yarımçıq adamlar lazım deyil” hökmü – günün tələbi olmuşdur. Uşaq nədanlığı isə, məntiqi olaraq uşaq yurdsuzluğundan meydana gəlir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, mütəliyyətin hərdən bir uşaqlara ehtiyacı olurdu, onda küçələr uşaqlardan təmizləməyə başlayırdılar.

Uşağa getmək lazım deyil: XIV Lüdovikin vaxtında kralın arzusu ilə – bu çox ağıllı bir arzu idi, – donanma yaratmaq qərarına gəlirlər.

Bu öz-özlüyündə yaxşı bir fikir idi, lakin görək bu fikir necə yerinə yetirilirdi. Yelkənli gəmilər küləyin əlində bir oyuncaqdır; bu gəmilərlə yanaşı – kürək, ya buxar vasitəsilə hər tərəfə sərbəst hərəkət edən yedək gəmiləri olmasa – donanma yaratmaq mümkün deyil. O zamanlar donanmada indiki buxar gəmilərinin yerini kürəkli gəmilər tuturdu. Buna görə də kürəkli gəmilər əldə etmək lazımdı. Lakin kürək çəkənlər olmasa, kürəkli gəmilər hərəkət edə bilməzdi. Buna görə də kürək çəkənlər əldə etmək lazımdır. Kolber, əyalət intendantları və parlamentləri vasitəsilə bacardığı qədər kürək çəkənlərə məhkum edilən adamların sayını artırırı. Məhkəmə məmurları bu məsələdə ona çox böyük xidmət göstərirdi. Təntənəli kilə mərasimi yanından keçən bir adam şlyapasını çıxartmadımı, – bu hugenot hərəkət hesab edilirdi: onu tutub kürəkli gəmilərə göndəridilər. Küçədə bir uşağa rast gəldilərmə – oğur onun on beş yaş tamam olubsa, özü də yurdsuzsa – onu da tutub kürəkli gəmilərə göndəridilər. Budur, özəmətlə səltənət, özəmətlə dövr!

XV Lüdovikin vaxtında Paris küçələrində uşaqların itdiyi də olurdu. Polis işçiləri onları naməlum, əsrarəngiz bir məqsəd üçün oğurlayırdı. Adamlar dəhşət içində pıçıldayırdı, kral vannalarının al rəngli olması bəzəsində qorxunc mülahizələr yürüdükdülər. Barbye də bunu sadələşdirməyə nəql edir. Belə hallar da olurdu: polis işçiləri uşaq çatışmadığı üçün, ata-anası olan uşaqları da tuturdular. Uşaqları tutulan atalar dəhşət içində polis işçilərinin üstünə cumurdular. İş belə olanda məsələyə parlament qarışırdı, ölüm cəzası kəsirdi: boğazından asılınsın! – Kim? Polis işçilərimizi? Xeyr, atalar!

YEDDİNCİ FƏSİL

Qamənlər hind kastası düzəldə bilədilər

Paris qamənləri kasta kimi bir şeydir. Bunu da demək lazımdır ki, oraya hər adam daxil ola bilməzdi.

“Qamən” sözü ilk dəfə 1834-cü ildə mətbuata düşdü və “qara camaat” dilindən ədəbi dilə keçdi. Bu söz birinci dəfə “Klod Ke” adlı kiçik bir hekayədə işlədilmişdir. Böyük bir qalmaqal düşdü. Ancaq söz mətbuatdan çıxmıdı.

Qamenlərin bir-birinə olan hörməti müxtəlif səbəblərə əsaslanır; biz bir qameni yaxından tanıyırdıq; o öz yoldaşları arasında böyük bir hörmətə malikdir; yoldaşları ona böyük bir ictimai baxırdı, çünki o, Rotterdam kilsəsinin zəng qülləsindən yıxılan bir adamı görmüşdü. Əlillər evi qübbəsindən götürülən heykəllər müvəqqəti olaraq dal həyəətə qoyulmuşdu; bir qamen də gizlincə bu həyəətə girib oradan bir az qurğusun "çırpışdırdığı" üçün, bir başqası da bir dilicansın çevrildiyini gördüyü üçün hörmət qazanmışdı. Bir ayrısı da ona görə hörmət qazanmışdı ki, o az qala bir burjuanın gözünü çıxaran soldatı "manşirləmişdi".

Bax, buna görə də bir Paris qameninin söylədiyi bu sözlər anlaşılmış olur: "İlahi! Gör mən nə bədbəxtəm! Heç belə bir şey olar: hələ mən ömrümdə bir neçə dəfə də adamın altıncı mərtəbədə yıxıldığını görməmişəm!" (həm də bu qamen "mən" sözünü min, "mərtəbə" sözünü mərtəbə şəklində tələffüz etmişdi). Qamenin həyatına belə olmayan adamlar bu dərin mənalı sözə gülürlər.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bir kəndli aşağıda söylənilən bu sözləri heç də pis deməmişdir: "Mənə bax, atam, sənin arvadın xəstələnmiş və xəstəlikdən ölmüşdür, bəs niyə sən həkim çağırمامısan?" O da belə cavab vermişdir: "İltifat buyurun, cənab, biz kasıb adamlarıq, biz öz gücümüzlə ölüürük". Bu sözdə bütün kəndli ətaləti ifadə olunduğu halda, Paris civarında yaşayan bir uşağın da azad fikirli olması və anarxizmi bu aşağıdakı sözlərlə ifadə olunmuşdur: ölümə məhkum edilən və edam yerinə aparılan bir cani arabada keşişin öyüdnəsihətini dinləyirmiş; qamen bunu görüb nifrətlə deyir: "Bir bax, o, keşişlə danışır! Gör nə qorxaqdır!".

Qamenin dini məsələlərdə göstərdiyi cəsarət ona hörmət qazandırır. Azad fikirli olmaq çox mühümdür.

Edam yerində olmaq onun borcudur. Qamenlər gilyotine baxırlar, gülə-gülə bir-birinə söz atırlar, gilyotine cürbəcür, həm də məzəli ad verirlər: "Əlvida, sup", "Deyingən qarı", "Mavi (səməvi) anacıq", "Son loğma" və sairə, və sairə. Onlar bir şeyi gözdən qaçırmamaq üçün divarların üstünə çıxırlar, eyvanlara qalxırlar, ağaclara dırmaşırlar, barmaqlıqlardan sallanırlar, bacalardan yapışıb baxırlar. Qamen həm fitri taxtapuşqayırın, həm də fitri dənizçidir. Onun nə taxtapuşdan, nə də dər ağacından qorxusu var. Heç bir şənlük onun üçün Qrə meydanındakı edamlara tay ola bilməz. Sanson və abbat Montes onlar üçün, doğrudan da, ən məşhur adamlardır. Qamenlər ölümə məhkum edilən

235418.

bir adama ürək vermək üçün onu hay-küylə qarşılayırlar. Bəzən onlarla fəxr edirlər. Lasner qamen olanda və Dotenin mərdcəsinə öldüyünü görəndə, öz taleyini qabaqcadan hiss edirmiş kimi, bu sözləri söyləmişdi: "Mənim ona paxıllığım tutur!" Qamenlərdən heç biri Volterin adını eşitməmişdi, amma Papavuanı çox gözəl tanıyırdılar. Bu qəhrəmanlar yığımı içində "siyasətçilərlə" qatillər arasında fərq qoymurlar. Son dəqiqədə kimin nə simada olması haqqında söylənilən rəyətlər eyni dərəcədə mühafizə edilir. Məlumdur ki, edam vaxtı Toleronun başında ocaqçı şapkası, Avrillin başında xəz furajka, Luvelin başında girdə şlyapa varmış, dazbaşı qoca Delaport başı açıq imiş, Kasten çox qəşəngmiş, üzü də qırmızı imiş, Boriesin qısa, balaca, romantik saqqalı varmış, Jan Marten aşırmasını açmamış, ana-oğul Lekufe bir-birilə dəyişirmişlər. Qamenlərdən biri çıxıraraq onlara demiş: "Səbətinizdəkini bölüşdürdüyünüz bəsdir!" Bir başqası Debekəranın necə aparıldığını görmək istəyirmiş, lakin boyu balaca olduğundan izdiham içində heç bir şey görmürmüş, buna görə də sahil küçəsindəki fənər dirəyini gözləyib ora dırmaşmağa başlayır. Qarovulda duran jandarma onu görüb qaşqabağını tökür. Qamen ondan xahiş edir: "Cənab jandarma, icazə verin bura dırmaşım!" Sonra da hökumət xidmətçisinə ürək vermək üçün əlavə edir: "Yıxılmaram". Jandarma da ona belə cavab verir: "Yıxılırsan, ya yıxılmazsan – mənə nə!".

Qamenlər bədbəxt hadisələrə çox böyük əhəmiyyət verirlər. Məsələn, ən böyük hörmət o qamənə edilir ki, o, təsadüfən bir yerini "lap sümüyə kimi" kəmiş olsun.

Qamenlərin arasında yumruğun da hörməti az deyil. Qamenin ən xoşladığı söz budur: "Mən yaman güclüyəm. Bir bax!" Solaxaylıq – yamanca qibtə edilən bir xüsusiyyət, gözlerini çəpləşdirmək – çox qiymətli bir keyfiyyət hesab olunur.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Bu fəsildə son kralın nəzakətli bir zərəfatından bəhs olunur

Yay girendə qamen qurbağaya çevrilir. Axşamlar o, hava qaralandan sonra bütün abır-həyə qanunlarını, polis qaydalarını pozaraq, kömür barından, ya paltaryuyulan saldan özünü Austerlits, ya İen köpüşü qarşısında başaşağı Senaya atır. Lakin polis işçiləri də yatmır; buna görə də

çimmək üçün özünü çaya atan qamen çox pis vəziyyətə düşür, bu, qamenlər arasında qardaşlıq xəbərdarlığının meydana gəlməsinə səbəb oldu. 1830-cu ilə yaxın bir vaxtda şanlı bir ad çıxaran bu xəbərdarlıq – qamenden qamənə verilən strateji bir xəbərdarlıqdı. Bu xəbərdarlıq, Homerin qitələri kimi, həm də Elevzin şənlikləri melopei kimi, az başa düşülən vurğularla təyin edilir, bunda antik dövrünün “Evoe!” si səslənir. Qamenlərin bir-birinə etdiyi xəbərdarlıq bu idi: “Hey, tüti, he-ey, yatma, fironlar yaxındadır, tərpen, şələ-şüləni yığışdır, cəld ol, özünü çirkab kanallarına ver!”.

Bu miğmığalar arasında hərdən (onlar özlərinə miğmığa deyirlər) oxuyan, yazan da olur, lakin şəkil çəkməyi, pis də olsa, bacarırlar. Onlar əsrarəngiz yollarla bir-birini öyrədərək istedad sahibi olurlar; belələri cəmiyyət üçün faydalı ola bilər. Qamen 1815-ci ilə kimi hindtoyuğunu yamsılayır, onun kimi qur-qur edirdi. 1830-cu ildən 1848-ci ilə kimi bütün divarlarda armud şəkli çəkirdi. Bir gün Lui-Filipp, axşamçağı, piyada saraya qayıdırmış; yay imiş, görür ki, balaca bir uşaq, pəncəsi üstə qalxaraq, tər tökə-tökə, Nelide, barmaqlıq dirəklərinin birinə kömürle böyük bir armud şəklini çəkmək istəyir. Kral Lui-Filipp, IV Henrixdən irsən keçən və ona xas olan bir mehribanlıqla uşağa kömək edərək özü armud şəklini çəkir, sonra da ona bir luidor pul verərək deyir: “Burada da armud şəkli var”. Qamenlər səs-küyü xoşlayırlar, qalmaqal olanda sevinirlər. Onların “keşişdən” zəhləsi gedir. Bir gün görürlər ki, bu haramzadələrdən biri Universitet küçəsində 69 nömrəli evin darvazasına burun şəkli çəkir. Yol ilə gedənlərdən biri deyir: “Sən niyə belə şey eləyirsən?” Uşaq da ona belə cavab verir: “Burada keşiş yaşayır”. Bu evdə doğrudan da papa nümayəndəsi yaşayırmış. Qamendə Volter ruhu nə qədər qüvvətli olsa da, o, fürsət düşəndə, kilsə xorunda iştirak etməkdən boyun qaçırırmış: bu zaman o öz vəzifəsini vicdanla yerinə yetirir. İki şey var: qamen çox istəyir bunu etsin, ancaq edə bilmir, bu ona Tantal əzabı verir: bunlardan biri – hökuməti yıxmaqdır, ikincisi də – öz şalvarını yamamağa verməkdir.

Qamen Parisin bütün polis nəfərlərini lap yaxşı tanıyır, onlardan hansına rast gəlsə, adını lap düzgün deyir. Kim olduqlarını bir-bir sadalaya bilir. Qamen bütün polislərin xasiyyətini öyrənir, hər polis nəfəri haqqında onun müəyyən fikri var. Qamen polis nəfərinin qəlbini canlı bir kitab kimi oxuyur və o saat sizə məlumat verir, deyir ki: “bax bu böhtançıdır; bu – acıqlıdır; bu adamdöyəndir, bu – lap gülmə-

lidir (bütün bu böhtançı, acıqlı, adamdöyən, gülməli sözlərinin onun dilində başqa bir mənası var), bax, bu özünü elə göstərir ki, guya yeni körpünün sahibidir, camaatı sürəhinin o biri tərəfində, karnizdə görməyə qoymur, bax, bunun da çox pis xasiyyəti var; adamların qulağını dartır” və sairə və sairə.

DOQQUZUNCU FƏSİL

Qallıyanın qədim ruhu

Bazar oğlu Poklenin bu uşaqla nəşə bir qohumluğu vardı; Bomarşenin də elə. Qamenlik – qall xarakterinin müxtəlif şəkillərindən biridir. Bu – ağıla qarışaraq bəzən ona tündlük verir, – alkoqol şərab tündlük verən kimi, – bəzən də ona nöqsan gətirir. Fərz edilsə ki, Homer boşboğazlıq edir, onda Volter haqqında belə demək olar: o, qamenlik edir. Kamill Demulen Paris civarında yaşayan bir adamdı. Baş verən möcüzələrə qarşı çox nəzakətsizlik göstərən Şampione Paris küçəsində böyümüşdü. O hələ uşaqkən Sen-Jan-de-Bove və Sent-Etyen-dü-Mon kilsələrinin kandarını “sulayırmış”. O, müqəddəs Cenevpe rakasına kobudcasına “toxunmağı” adət etdiyi halda, heç düşünmədən müqəddəs Yanuarın camına komanda vermişdi.

Paris qaməni eyni zamanda həm adama hörmət edər, həm adamı ələ salar, həm də həyasızdır. Onun dişləri pisdır, çünki yeməyi yaxşı deyil; mədəsi də yaxşı işləmir; amma gözləri çox yaxşıdır, çünki o ağıllıdır. Lap İohovanın yanında o heç çəkinmədən bir ayağı üstə atıla-atıla cənnət pilləkəni ilə yuxarı da qalxar. Qamen bıçaq boksunun ustasıdır. Onun inkişaf yolları məlum deyil. Budur o, belini əyərək qanovda oynayır, lakin birdən belini düzəldərək üsyanda iştirak edir. Top saçması onun cəsarətini qıra bilmir: bir anda bu dəcəl bir qəhrəman olur. Balaca bir fıvalı kimi o, başı üstündə aslan dərisini silkeleyir. Təbilçilə Bara Paris qaməni idi. Müqəddəs kitabda təsvir edilən at – “Qu-qu” deyə səslənən kimi, o da – “İrəli!” deyə çağırır və bir anda bu balaca uşaq böyüyərək bir azman olur.

Qamen ancaq qəbahətlər övladı deyil, o həm də yüksək ideallar övlədidir. Molyer ilə Bara arasındakı məsafəni ölçün.

Sözümüzü xülasə edək: qamen əylənən bir məxluqdur, çünki bəd-bəxtədir.

Sözümüzü bir də xülasə edək: vaxtilə Roma *graculus*² nə idisə, indi də Paris qaməni odur. Qamən – alnında köhnə dünyanın qırıqları olan uşaq – xalqdır.

Qamən – millətin zinəti, eyni zamanda xəstəliyidir. Bu xəstəliyi müalicə etmək lazımdır. Nə ilə? Oxumaqla.

Oxumaq milləti sağlamlaşdırır.

Oxumaq milləti maarifləndirir.

İctimai əlaqələr sahəsində bütün nəcibliyin yeganə mənbəyi – elmdir, ədəbiyyatdır, incəsənətdir, təhsildir. İnsanları tərbiyə edin, tərbiyə edin! İnsanlara bilik işığı verin ki, onlar sizi isidə bilsin! Gec-tez böyük bir məsələ – ümumi təhsil məsələsi – inkaredilməz bir həqiqət kimi özünə haqq qazanacaq, onda, hökumət başında duran adamlar, fransız tərəqqipərvər fikrinin təzyiqi altında iki şeydən birini seçməyə məcbur olacaqdır: kimə əsaslanmaq lazımdır: Parisin həqiqi oğlunamı, ya Parisin qaməninəmi; maarif şüası ilə yandırılan parlaq alovamı, ya nadanlıq qaranlığında titrəyən bataqlıq işığınımı?

Qamən – Parisin, Paris – dünyanın mücəssəməsidir.

Çünki Paris hər şeyi əhatə edir. Paris – bəşəriyyətin beynidir. Bu qərribə şəhər keçib-gətməmiş və hal-hazırda davam edən bütün adətləri, xasiyyətləri kiçik bir şəkildə özündə əks etdirir. Parisə baxanda elə bil ki, ümumbəşər tarixinin iç üzünü, onun aralıqlarında isə göyü və ulduzları görürsən. Parisin öz kapitoli var – bu, şəhər bələdiyyə idarəsidir; Parisin öz Parfenonu var – bu, Roterдам kilsəsidir; Parisin öz Aventin təpəsi var – bu, Sent-Antuan civarındır; Parisin öz Azinarisi var – bu onun Sor-bonnasıdır; öz Panteonu var – burada da ona Panteon deyilir; öz müqəddəs yolu var – bu, İtaliyalılar bulvarıdır; öz Küləklər qülləsi var – bu, onun əfkar – ümumiyyəsidir; Paris də adamı Hemoniyadan aşağı atmır, – onu camaat qarşısında ələ salır. Onun majo³-suna – lotu-bambılı, trans-teverlisinə – civar əhalisi, hamma⁴-ına qarmaqcı, ladzaronına – cibgir,

kokneyinə – ədəbaz deyilir. Harada nə varsa – Parisdə də var. Dümarsenin balıq satan alverçi qadını Evripidin göyərtili satan qadınına söz ata bilər; diskatan Veyan kəndirbaz Foriozonda canlanır; əsgər Ferapontiqon qrenader Vadsbongerlə qol-qola gəzə bilər; antikçi Damasip yəqin ki, özünü Parisin köhnə şey satan alverçiləri ilə bir yerdə çox yaxşı hiss edər; Sokrat, əlbəttə, Vensen qalasına, Didro isə Aqoro tərəfindən həbsxanaya salınardı; kirpi qızartmasını Kurtulus icad etmişsə, yağda qızardılmış rostfibi də Qrimo de la Renyer icad etmişdir; Ulduzlar tağının yuvarlaq günbəzində biz Plavtın yenidən əhya olunmuş trapesiyasını görürük; Apuleya rast gələn və Afina portikində qılınc udur; qardaşoğlu Ramo ilə havayıryeyən Kurkulyon bir-birinin lap yaxşı tayı olardı; d'Eqrfeyl Erqasili Kambaseres ilə tanış etməyi yadından çıxartmazdı; şıq geyinən dörd romalı – Aleksimarxı, Fedromu, Diabolu və Arqirippi – bizim dövrümüzdə poçt karetasında Kurtildən Labata qayıtdığını görmək olar; Avl Keli Konqronun qarşısında – Şarl Nodye Polisişelin qarşısında dayanandan artıq dayanmamışdır; doğrudur, Martona rəhmsiz demək olmazdı, lakin Pardaliska da elə deyildi ki, ona yaxın durmaq mümkün olmasın; məzəli bir adam olan Pantolab indi də ingilis kafesində kefcil Nomentanı ələ salıb gülür; Kermohen Yelisey çölündə tenor oldu, kələkbaz Frazi isə, Bobeş kimi geyinərək, onun qabağında gəzə-gəzə verilən pulu yığır; zəhlətökənin birisi sirtükunuzun düyməsindən yapışıb sizi Tüilridə dayandırır və iki min il sonra sizi Fespriyonun sözlərini təkrar etməyə məcbur edir: “quis properantem me prehendit pallio”¹ Plavtın “Epidik” komediyasından. Suren şərabı – saxtalaşdırılmış alban şərabıdır; Dezojyenin ağzınacan doldurulmuş qədəhi heç də Balatronun dolu camından geri qalmır; yağışlı gecələrdə Eskvilindən necə işıq gəlirdisə, Per-Lazezdən də elə işıq gəlir, yoxsulun beş il müddətinə satın aldığı qəbir – qulların kirayə etdiyi tabut qiymətindədir.

Siz axtarın, görün elə bir şey tapa bilərsinizmi ki, Parisdə olmasın. Trofininin camında olan şey Mesmerin qabında tapılar; Erqrafıl Kaliostroda ihya olunur; Brahman Vazafanta qraf Sen-Jermendə təcəssüm edilir; Sen-Medar qəbiristanlığının möcüzələri – Dəməşqdən Ümumiyyə məscidinin möcüzələrindən heç də geri qalmır.

Parisin öz Ezopu var – bu, Mayedir, öz Kanidiyası var – bu, cavan qız Lenormandır. Vaxtı ilə Delfa kimi, Parisin də rahatlığını işıldayan

¹ Bu Paris, bu adam (*lat.*)

² Yunan (həqarətlə deyilir) (*lat.*)

³ Şıq geyinən adam (*isp.*)

⁴ Hambal (*ərəb.*)

¹ Mən teləsirem. Mənim plashımdan yapışan kimdir? (*lat.*)

ruhların zühuru pozur; Dodona sacayağını hərledən kimi o da stolları hərleməklə məşğul olur. Roma kurtizan qadınını taxta çıxarırdı, o da qrizet qadınını taxta çıxarırdı; hər halda; əgər XV Lüdovik Klavdidən pis isə, xanım Dübarri Messalinadan yaxşıdır. Paris – yunan fikir aydınlığını yəhudi ürəkşünlüyü qaskon boşboğazlığı ilə birləşdirərək görünməmiş insan tipi yaradır, lakin belə insan əvvəllərdə olmuşdur, bununla biz üz-üzə də gəlmişik. Paris – Diogeni, İovu, Hoqqabazı bir-birine qarışdırıb navala etməklə kabusu “Konstitusionalist”in köhnə nömrələri ilə bəzəməklə Şodruk Düklonu vücuda gətirir.

Plutarx: “zalım hökmdarı heç bir şey yumşaltmaz” deyirsə də, Sulanın və Donisianın vaxtında Roma dinc idi, narazılıq etmədən öz şərəfinə su qatırdı. Var Vibiskin doktrinör mədhiyyəsinə inanırlarsa, onda Tibr Leta rolunu oynayırdı; Var deyir ki: ntra grasshos Tiberin habemus. Bubure Tiberim, id est seditionem oblivis c Paris hər gün milyon litr su içir, lakin bu ona yeri gələndə zəng vurub haray qaldırmağa mane olmur.

Bununla belə Paris yaxşı oğlandır. O şahənə bir ədə ilə şeyi qəbul edir, sevgi məsələsində çox da tələbkər deyil; onun Venerası – Honttentot qızlarındandır; o gülmək xatirinə hər şeyi əfv etməyə hazırdır; cismani eybəcərlik onu şənləndirir, mənəvi eybəcərlik əyləndirir, qəbahət kefini açır; sən dələduz da olsan, məzəli oldunmu – onun xoşuna gəlir; hətta həyasızlığın son pilləsi olan riyakarlıq da onu acıqlandırır; o çox oxumuşdur, belə ki, dona Bizilio gələndə burnunu tutmaya bilər; Tartüfün duası onu – Priapın “hıçqırığı” Horatsini narahat edəndən artıq düşündürmür. Kainatın sifətində olan xətlər Parisin alnında təkrar olunur. Əlbəttə, Mabil bağında verilən bal – Yanikul təpəsində oynanılan polimniya rəqsləri deyil, lakin aradüzəldən qadın Stafila bakirə qız Planesiyanı güdən kimi, qalantereya malları satan xırdaatçı qadın da cynən bu cür orada yüngül əxlaqlı qadını güdür. Məlum şeydir ki, Döyüş qarovulxanası Kolizey deyil, lakin orada da, vaxtı ilə Sezarın qarşısında olduğu kimi, vəhşilik göstərirlər. Suriyada, yeməkxanada işləyən xidmətçi qadınların Seqo xaladan daha qəşəng olduğunu güman etmək lazımdır. Virgili həmişə Roma aşxanalarına getdiyi kimi, Davil d’Anje, Balzak və Şarle Paris meydanlarına gedərmiş. Paris şahənəlik edir. Parisdə dahilər işıq saçır, təlxəklər meydan sürür. Parisdə Adonay guruldada-guruldada, ildırımlar şaşa-şaşa, on iki çarxlı arabasının sürətlə sürüb gedir; Silen de öz eşşəyinə minib Parisə gəlir. Silen dedikdə – Rampono nəzərdə tutulsun.

Paris – kosmosun sinonimidir. Paris – Afınadır, Romadır, Sibarisdır, Qüdsdür, Pantendir. Mədəniyyətin, vəhşiliyin bütün növləri burada qısaca təmsil edilmişdir. Parisin əlindən gilyotin alınsaydı – o bundan son dərəcə narazı qalardı.

Qrev meydanı az miqdarda zərərli deyil. Belə əbədi bir bayram belə ədviyyat olmadan bayram ola bilərdimi? Bizim qanunlar çox aqılana surətdə bunu nəzərə almışdı, qan da gilyotin başağından bu bitib-tükənməyən karnavalın üstünə damcı-damcı tökülür.

ON BİRİNCİ FƏSİL

Ələ sala-sala hakimlik etmək

Parisin hüduğunu göstərmək olmaz – belə bir hüdu yoxdur. Bütün şəhərlərdən ancaq o, hökmündə olanları istehza edə-edə öz itaəti altında saxlaya bilmişdir. İskəndər həyəcanla demişdir: “Ey afinalılar, xoşunuza gələr!” Paris yalnız qanun deyil, bundan da böyük şeylər yaradır; o, moda yaradır; o, modadan da böyük şeylər yaradır: o, mühafizəkarlıq yaradır. Ağlına gəldimi – birdən axmaq olur: bəzən belə şeylər də edir; onda bütün dünya onunla bərabər axmaqlaşır; sonra da yuxudan ayılır, gözlərini silə-silə bu sözləri deyir: “Mən axmaq deyiləmmi?!” Qulaqbatırıcı bir səsə düz bəşəriyyətin üzünə gülür. Belə bir qəribə şəhər olarmı? Burada heç ağlasığmayan bir şəkildə böyüklük təlxəkliliklə, parodiya əsl əzəmətlə bir yerdə yola gedir, eyni bir ağız bir gün Sur-İsrafil, sabah uşaq tüteyini çalır. Parisin şahənə şəxsiyyəti var. Onun əyləncələrində – ildırımlar, dəcəlliklərində böyük qüdrət var. Burada bəzən üz-göz qırıqdırma fırtına qoparır. Bu fırtınanın partlayışlarından, vuruşmalarından qopan uğultular dünyaya yayılır. Onun şah əsərləri, əcaib şeyləri, dastanları, eyni zamanda bütün hədyanları dünyanın malı olur. Onun gülüşü, vulkan ağzından qopmuş kimi, yer üzünü bir lava kimi bürüyür. Onun buffonadlarından qılgıncımlar saçılır. O eyni dərəcədə həm öz hədyanlarını, həm də ideyalarını xalqlara qəbul etdirir; bəşər mədəniyyətinin ən yüksək abidələri onun istehzalarına müticəsinə dözü, əylənməsi üçün öz əbədiliyini onun ixtiyarına verir. O həşəmətlidir, onun misli-bərabəri görünməyən, dünyaya azadlıq gətirən 14 iyul var; o bütün xalqları top-top oyunu zalında and içməyə çağırır; onun 4 avqust gecəsi vur-

tut üç saat ərzində feodalizmin minillik hakimiyyətini yıxır. O, fitri sağlam düşüncəni, insan iradəsinin bir-birinə razılaşdırılmış hərəkətinə çevirə bilir. O bütün yüksək, əzəmətli şeylər şəklində meydana gəlməklə böyüyüb artır. Onun parıltısı Vaşinqtonun, Kostyuşkonun, Bolivarın, Botssarisin, Riyeqonun, Bemin, Maninin, Lopetsin, Con Braunun, Haribaldinin üzərinə düşür. Bəşər ümidi harada parıldasa – o oradadır. O, 1779-cu ildə Bostondadır, 1860-cı ildə Leon adasıdır, 1848-ci ildə Peştdədir, 1860-cı ildə Palermondadır. O, Xarpers-Ferri-də, bərə üzərində toplaşan amerikan abolisionistlərinin də, hava qaralanda Arçidə, dəniz qırağında, Hotsinin aşxanası qabağında yığışan Ankana vətənpərvərlərinin də qulaqlarına amirane bir səsle Azadlıq parolunu pıçıldadır. O, Kanarisi, Kviroqu, Pizakanı doğurur; yer üzərində olan bütün böyük işlər öz başlanğıcını ondan alır; ondan ilham alan Bayron Missolonqda, Maze Barselonda ölür; Mirabonun ayağı altında o, xitabət kürsüsü, Robespyerin ayağı altında – vulkan ağzıdır; onun kitabları, teatrları, incəsənəti, elmi, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi dərslər kitabı xidmətini görür; bütün insanlar bu kitabları oxuyur, bu kitablardan öyrənir, onun hər an üçün Paskalı, Renyosu, Korneli, Dekartı, Jan-Jakı, Volteri, əsrlər üçün Molyeri var; o öz dilində bütün xalqları danışmağa məcbur edir, bu dil kəlam hökmünü alır; o, bütün beyinlərə tərəqqi ideyasını qoyur, onun mübarizədə yaratdığı azadlıq nəzəriyyələri nəsillər üçün sədaqətli bir silah xidmətini görür; 1789-cu ildən başlayaraq, onun mütəfəkkirlərinin, şairlərinin ruhu bütün xalqların bütün qəhrəmanlarının qəlbində yaşayır. Lakin bu şeylər heç də ona sitalıq etməyə mane olmur, Paris adlanan bu nəhəng dahi, öz hikməti ilə dünyanın şəklini dəyişməklə bərabər, Bujinyonun burnunun şəklini kömürlə Tezey mədəbi divarında çəke bilir, ehramların da üstündə: “Kredevil oğrudur” sözünü yaza bilir.

Paris həmişə dişlərini ağardır: o ya nəriləyir, ya gülür.

Bəli, Paris belədir. Onun taxtapuşları üzərində görünən xəff çən – dünyaya yayılan ideyalardır. Əgər bilmək istəsəniz, o daş və palçıq yığındır, lakin hər şeydən əvvəl, hər şeydən yüksək – ruhca zəngin olan bir varlıqdır. O nəinki böyükdür, onun ucu-bucağı yoxdur. Soruşsanız ki, niyə? Ona görə ki, cəsarət edə bilir.

Cəsarət etmək! Tərəqqi cəsarətlə əldə edilir!

Bütün şanlı zəfərlər, az ya çox dərəcədə, igidliklə qazanılır. İnqilabın olması üçün Monteskonun onu qabaqcadan hiss etməsi, Didronun

təbliğ etməsi, Bomarşenin elan etməsi, Kondorsenin hesaba alması, Aruenin hazırlaması, Russonun əvvəlcədən görməsi kifayət deyildi, – Dantonun cəsarət etməsi lazım idi.

Cürətli olun! Bu çağırış da – fiat lux¹ kimi bir şeydir. İrəli hərəkət etmək üçün bəşəriyyətin qarşısında həmişə zirvələr başında şanlı qəhrəmanlıq nümunələri olmalıdır. Qəhrəmanlıq tarixə parlaq işıqlar saçır, bu insanların ən parlaq məşəllərindən biridir. Şəfaq də sökəndə cəsarət etmiş olur. Təşəbbüs etmək, israr etmək, tabe olmamaq, öz-özünə sadiq qalmaq, tale ilə tək-təkinə çarpışmaq, təhlükəni qorxmadan tərək-silah etmək, ədalətsiz hakimiyyəti qamçılamaq, məst olmuş qalibiyyəti bədnam etmək, möhkəm durmaq, dönməmək – bax, insanlara lazım olan ibrət dərsi budur, budur onları ruhlandıran işıq! Prometei məşəlləndən Kamberton tənbəki çubuğuna yenə də həmin qorxunc ildırım şığıyır.

ON İKİNCİ FƏSİL

Xalqın varlığında yaşayan gələcək

O ki qaldı Parisin “qara” camaatı – onlar yaşa da dolanda qamen olaraq qalır. Uşağın təsvirini vermək – şəhərin təsvirini vermək deməkdir; buna görə də biz bu qartalı öyrənmək üçün adi bir sərcədən istifadə etdik.

Paris camaatı haqqında ən yaxşı təsəvvürü – Paris civarında əldə etmək olar, – biz bunun üstündə israr edirik: onun ən xalis cinsi, əsl siması buradadır; bütün bu “qara” camaat burada çalışır, burada əziyyət çəkir; əziyyətdə, zəhmətdə isə insanın həqiqi iki siması yaranır. Burada, heç kəsin tanımadığı hədsiz-hesabsız insan yığını içərisində, Şərab limanında işləyən hamballardan tutmuş, Monfokol zibilxanası dələduzlarına qədər, cürbəcür ən qoribə tiplər qayıp-qayıp qaynaşır. Tsetseron buna – Fex urbis² deyir; Berk nifrətlə – mob³ – sözünü əlavə edir; tör-töküntülər yığını, kütlə, cahil sözü ürək ağrısı duymadan, çox asanlıqla söylənilən sözlərdir. Qoy belə olsun! Bunu deməkdən nə

¹ Yaransın dünya (lat.)

² Paytaxtın tör-töküntüsü

³ Cahil (ing.)

çıxar? Nə olsun ki, onlar ayaqyalın gözür? Onlar savadsızdır, nə olar? Yoxsa elə buna görə siz onları başlı-başına buraxırsınız? Onların bəd-bəxtliyini lənətə çevirirsiniz? Yoxsa maarif görək xalq kütlələri içərisinə nüfuz etməsin? Biz yenə də maarifə olan dəvətimizi təkrar edirik. Biz yenə də yorulmadan deyirik: “Maarif! Maarif!”. Kim bilir, bəlkə də bu qaranlıq dağılıb gedəcək. Məgər inqilablar dəyişiklik gətirmirmi? Siz, ey filosoflar, məni dinləyin: oxudun, öyrədin, izah edin, maarifləndirin, fikrinizi açıq deyin, ucadan danışın, şən bir ruhla gün işığında açıq hərəkət edən meydanlarla qardaş olun, gözəl xəbərlər söyləyin, əlifba kitabını səxavətlə bağışlayın, insan hüququnu elan edin, marselyoz oxuyun, xalqda ehtiras oyadin, palıd ağaclarından yaşıl budaqlar qoparın. İdeyaları qasırgaya çevirin. Kütləni yüksəltmək olar. Biz ki, bəzən insan fikrinin, insan hissəsinin guruldayaraq, dalğalanaraq, hayqıraraq əmələ gətirdiyi sarsılmaz tufanlardan istifadə edə bilərik. Bu yalın ayaqları, bu çıpaq qolları, bu cındır paltarları, bu nadanlığı, həqarəti, bu cahilliyi böyük ideyalar fəthinə yönəltmək olar. Xalqa dərindən baxın, onda siz həqiqəti görürsünüz. Ayağınızın altındakı çirkli qumu dəmirçi ocağına atın, qoyun bu qum ərisin, qaynasın, onda bu qum gözəl kristala çevrilər. Qaliley və Nyuton bu kristal vasitəsilə ulduzlara kəşf edərdi.

ON ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Balaca Qavroş

Bu romanın ikinci hissəsində nəql edilən hadisədən təxminən səkkiz-dəqquz il sonra Tampl bulvarında və Şato-d'O yaxınlığında, on bir-on iki yaşlı bir uşağa tez-tez rast gəlmək olardı; bu uşaq bizim yuxarıda təsvir etdiyimiz qaməne oxşaya bilərdi, ancaq bunun qəlbi boş və tutqundu; əslinə qalanda, o da, onun yaşında olan uşaqlar kimi, gülmək istərdi. Bu uşağın ayağında kişi şalvarı vardı, ancaq bu şalvar atasının şalvarı deyildi; əyrində arvad koftası vardı, ancaq bu anasının koftası deyildi. Özgə adamlar bu cır-cındırı ona yazıqları gəldikləri üçün verməmişdilər. Amma onun atası da vardı, anası da. Atasını tanımaq istəməyirdi, anası da sevmirdi. O, ata-anası ola-ola yetim qalan uşaqlardandı; belə uşaqlara adamın xüsusilə yazığı gəlir.

Bu uşaq özünü hər yerdən artıq küçədə yaxşı hiss edirdi. Daş küçələr onun üçün anasının qəlbi qədər sərt deyildi.

Ata-anası onu təkliklə həyata atmışdı.

O da bir söz demədən razı olmuşdu.

Bu – hay-küychü, diribaş, zirək, qızgın bir uşaqdı; onun solğun üzündə canlı, lakin xəstə bir ifadə vardı, o, şəhərdə veyllənirdi, nəgmə oxuyurdu, aşıq-aşıq oynayırdı, qanovlarda cəslənirdi, şey oğurlayırdı, lakin oğurluğu o gülə-gülə, pişik kimi, sərçə kimi edirdi. Ona dəcəl deyəndə gülüldü, sərsəri deyəndə – inciyirdi. Onun nə sığınacaq yeri, nə yeməyi, nə isti bir bucağı, nə də sevdiyi bir adamı vardı, bununla belə onun kefi kökdü, çünki sərbəstdi.

Bu zavallı uşaqlar böyüyəndə, dəyirman daşı altına düşən kimi, mütləq ictimai qayda-qanunun təzyiqi altına düşürlər və orada əzilirlər. Amma nə qədər ki, uşaqlıqlar, balacadırlar – bundan canlarını qurtarırlar. Onlar hər dərdəşikdə gizlənmə bilirlər.

Lakin bu uşaq küçəyə atılsa da, iki-üç aydan bir öz-özünə deyirdi: “Gedim bir anamı görüm!”. O, bulvarı tərk edər, sirkin, Sen-Marten darvazasının yanından ötər, sahil küçəsinə enər, körpülərdən keçər, özünü şəhər civarına yetirər, Salpetriyer xəstəxanasının qabağından gedər, düz, oxuculara tanış olan 50-52 nömrəli evə, Qorbonun daxmasına gələrdi.

Bu 50-52 nömrəli daxma həmişə boş olardı, həmişə də üstünə bir parça kağız vurulardı, kağızda da yazılardı: “Otaqlar kirayə verilir”. İndi orada bir neçə adam yaşayırdı, bu, çox az təsadüf olunan hallardandı; bu adamların bir-birilə heç bir əlaqəsi yox idi; Parisdə belədir. Bu adamlar yoxsul sinfindəndir; onlar sıxıntı içərisində güzəran keçirən xırda burjuahqdan başlayaraq get-gedə yoxsullaşır, cəmiyyətin ən aşağı dərəcəsinə, nəhayət, gəlib nəcisatın və cır-cındır yağın olurlar; bunların da yanına ancaq maddi mədəniyyətin tör-töküntüləri axıb gəlir.

Jan Valjan zamanındakı “əsas kirayənişin qadın” ölüb getmişdi, onun yerini eynən o cür qadın tutmuşdu. Filosoflardan biri, ancaq hansının olduğu yadımda deyil, demişdir: “Qarılar heç vaxt azlıq eləmir”.

Bu təzə qarının adı – Bürqon xala idi; onun həyatında heç bir mühim şey olmamışdı, yalnız üç tutuquşu sülaləsi bir-birinin ardınca onun qəlbində hökmranlıq etmişdi.

Daxmadakı kirayənişinlər içərisində ən ağır vəziyyətdə bir ailə yaşayırdı: bu ailə ata ilə anadan, iki yetişmiş qızdan ibarət idi. Onlar ümumi daxmada, bizim əvvəllər təsvir etdiyimiz üç çardaqdan birində yaşayırdı.

İkinci kitab

MÖTƏBƏR BURJUA

BİRİNCİ FƏSİL

Doxsan yaş və otuz iki diğ

Çox-çox bundan əvvəl Buşera, Normandiya və Sentonj küçələrindən yaşayan adamlar içərisində indi də cənab Jilnorman adlı bir qocanı xatırlayan, onu hörmətlə yad edən şəxslər vardır. Cənab Jilnorman elə onda da, o adamlar hələ cavan ikən, qoca idi. Keçmiş deyilən dumanlı kölgələr aləmini malxulya içində müşahidəyə dalanlar üçün bu surət Tamplin yanında olan küçələrin dolanbaclarından hələ də tamamilə itib getməmişdir; hal-hazırda Tivolinin yeni məhəsinin küçələrinə bütün Avropa paytaxt şəhərlərinin adı verildiyi kimi, XIV Lüdovikin vaxtında da, Tamplin qonşuluğunda olan küçələrə Fransa əyalətlərinin adı verilmişdir. Bu isə irəliyə doğru hərəkət edildiyini göstərən tərəqqipərvər bir hadisə idi.

Cənab Jilnorman 1831-ci ildə hələ tamamilə gümrah bir adamdı; o, ancaq çox yaşadığı üçün başqaları arasında maraq oyadan şəxslərdəndi; əgər bu şəxslər vaxtı ilə ümumi kütlədən heç fərqlənmirdisə, indi qeyri-adi görünürdülər, çünki heç kəsə oxşamırdılar. Bu çox qərribə bir qoca, tam mənası ilə başqa bir dövrün adamı idi, təpədən dırnağa kimi XVIII əsrin bir az lovğa, əsl burjuası idi, markizlər öz titulları ilə fəxr etdikləri kimi, o da qədim və hörmətli burjua adı ilə fəxr edirdi. Onun yaşı doxsanı ötmüşdü, amma özünü şax tuturdu, bərkdən danışır, yaxşı görür, doyunca yemək-içməyi xoşlardı, yuxuda pəhləvan kimi xoruldayırdı, otuz iki dişinin otuz ikisi də dururdu. Amma bir şey oxuyanda gözlük taxırdı. Aşıqməcazdı, hər yetəni sevir; ancaq ki, on ildən çoxdu deyirdi arvadlara qətiyyəvən yaxın

Bu ailə, ilk baxışda, ayrı bir cəhətlə deyil, ancaq son dərəcə yoxsul olmaları ilə fərqlənirdi. Ailənin başçısı otağı kirayə edərək özünü Jondret adlandırmışdı. Jondret burada məskən salandan bir qədər sonra həmin arvadı çağıraraq dedi: "Ana, əgər təsadüfən burada italyalı, ya bəlkə də ispaniyalı yaşadığını soruşsalar, onda bilin ki, bu mənəm". Bu arvad da, ondan əvvəlki arvad kimi, həm dalandar vəzifəsini görür, həm də pilləkəni süpürürdü; Jondretin bura gəlməsi, "əsas kirayənişin qadının" yaddan çıxmayan bir ifadəsinə görə, "heç bir şeyin gəlməsi"ni xatırladırdı.

Bu ailə – həmin cındır paltarlı şən uşağın ailəsi idi. O bura gəlirdi; o burada yoxsulluq və qəm-qüssədən başqa ayrı bir şey görmürdü; heç kəs onu gülər üzə qarşılamırdı, bu daha kədərli idi; burada o, ancaq soyuq ocağa, soyuq ürəklərə rast gəlirdi. İçəri girəndə ondan soruşurdular: "Haradan gəlirsən?". O belə cavab verirdi: "Küçədən". Gedəndə soruşurdular: "Hara gedirsən?". O belə cavab verirdi: "Küçəyə". Anası onu danlayaraq deyirdi: "Sən niyə bura gəlirsən?".

Nəvazişdən məhrum olan bu uşaq – zirzəmidə bitən xırdaca, solğun bir ota bənzəyirdi. Bundan o əziyyət çəkmirdi, heç kəsi də bu barədə təqsirləndirmirdi. Ata-ana necə olmalıdır, – o bunu heç lazımca bilmirdi.

Lakin anası onun bacılarını sevirdi.

Bir şey bizim yadıımızdan çıxmışdır: Templ bulvarında bu uşağa kiçik Qavroş deyirdilər. Ona niyə Qavroş deyirdilər? Onun Atasına niyə Jondret deyirdilər, – yəqin elə buna görə də ona Qavroş deyirdilər.

Atalıq və övladlıq əlaqələrini instinktiv surətdə qırmağa meyl etmək, görünür, bəzi yoxsul ailələrə xas olan bir şeydir.

Qorbonun daxmasında, Jondretlərin yaşadığı otaq koridorun lap sonunda idi. Bunun yanındakı kiçik otağı cənab Marius deyilən kasıb bir adam tutmuşdu.

İndi bu cənab Mariusun kim olduğundan bəhs edək.

durmuram. Sözümdən belə çıxırdı ki, o daha arvadların xoşuna gələ bilməz. Ancaq bu sözdən sonra həmişə: "Ona görə ki, çox qocayam" sözünü deyil: "Ona görə ki, çox kasıbam" sözünü əlavə edirdi. Deyirdi ki, "sınıq çıxmıyaydım... onda görürdiniz nələr edirdim!..". Onun doğrudan da ildə on beş min livrdən artıq gəliri olmurdu. O bir şeyin arzusunda idi: miras sahibi olsun, yüz min frank gəliri olsun, özünə məşuqə saxlasın. Bundan aydın görünür ki, onu heç də, Volter kimi bütün ömrü boyu ölən, əldən düşmüş səksən yaşlı qocalardan hesab etmək olmaz. Onun çox yaşaması – sınıq qabın çox yaşaması kimi deyildi. Bu gümrah qoca çox sağlam idi. O dərin adam deyildi, tez özündən çıxırdı; yaman da acıqlı idi. Boş bir şeyin üstündə tufan qoparırdı, çox vaxt da tamamilə haqsız olurdu. Ona söz qaytaran olsaydı – əlağacını işə salır, adama "böyük dövrə"kindən daha sərt divan tuturdu. Onun əllidən çox yaşı olan, ərə getməmiş bir qızı vardı; acığı tutanda bu qızı bərk yumruqlardı və çox istərdi ki, onu lap qamçılansın. Ona elə gəlirdi ki, qızın indi də səkkiz yaşı var. O öz xidmətçilərini "ay haramzadələr!" deyər-deyər möhkəmcə şillələyirdi. Onun ən çox xoşladığı söyüşlərdən biri də: "Ay giclər, gicbəşərlər!" idi. Eyni zamanda onda çox az təsadüf edilən bir xasiyyət vardı: o tamamilə özünü ələ ala bilirdi. Gic bir dəlilək vardı, o hər gün gedib ona üzünü qırırdı; bu dəliləyin ondan zəhləsi gedirdi: öz qəşəng, işvəli arvadını ona qışqanırdı. Cənab Jilnorman dünyada olan hər şey haqqında mühakimə yürütmək bacarığını çox yüksək tutur, arif olması ilə lovğalanırdı. Onun tizfəhmliyiindən biri budur: "Mənmi başa düşmür? Bir birə məni dişlədimi, – o saat bilirəm o hansı arvadın mənim üstümə şıramışdır". Onun danışığı həmişə – "həssas adam", "təbiət" sözləri ilə dolu olurdu: "təbiət" sözünü bizim indi verdiyimiz kimi geniş mənada işlətmirdi; bu sözü, özü başa düşdüyü şəkildə işlətməyi, buxarının qabağında öz zaraflarına əlavə etməyi xoşlayırdı. O belə deyirdi: "Təbiət bütün mədəni ölkələrə hər şeydən bir az vermək istəyir, onlardan heç bir şey, hətta vəhşiliyin əyləncəli nümunələrini belə əsirgəmir. Asiyada və Afrikada olan bütün şeylər, kiçik həcmdə, Avropada vardır. Pişik ev pələngidir, kərtənkələ – cib timsahıdır. Opera rəqqasələri də – adamyeyən vəhşilərdir, ancaq rəngləri çəhrayıdır. Onlar adamı birdən yemirlər, yavaş-yavaş gəmirirlər. Lakin elə də olur ki, – ah, sehrbazlar! – adamı birdən istridiyə çevirib diri-diri udurlar. Karaiblayın yediyindən ancaq sümük, onların yediyindən

ancaq qırıntı qalır. Bizim xasiyyətimiz belədir. Biz xəbəri bir anda ötür-mürük, ləzzətlə yeyirik. Biz ölimizə keçən şikarı bir zərbə ilə öldür-mürük, onu yavaş-yavaş parçalayıraq".

İKİNCİ FƏSİL

Ev yiyəsinə oxşar

Cənab Jilnorman Ehtiraslar küçəsində, Marc məhəlləsində, 6 nömrəli evdə yaşayırdı. Ev onun özününkü idi. Bu ev çoxdan sökül-müş, onun yerində başqa bir ev tikilmişdir. Paris küçələrinin ev nö-m-rəsi həmişə dəyişdiyi üçün, indi yəqin bu evin də nömrəsi dəyişmişdir. Cənab Jilnorman ikinci mərtəbədə, həm küçəyə, həm də bağa baxan geniş, qədim bir mənzildə yaşayırdı; onun mənzilinə, lap tavana qə-dər, iri xalılar vurulmuşdu; xalılar Qobelen və Boves manufaktür mal-larından idi, üstündə də çoban həyatını təsvir edən şəkillər vardı; pla-fon və panno süjetləri kiçik həcmdə kresloların üzündə təkrar olunur-du. Çarpayılardan qabağında koromandel laklı, doqquz bükümlü, böyük şirmələr vardı. Uzun və qəşəng pərdələr, geniş və özəmətli qırçınlarla pəncərələrdən sallanırdı. Pəncərələrin qabağında olan bağa – şüşə-lənmiş tin qapıdan, on iki-on beş pilləli pilləkənlə enmək olurdu; qoca Jilnorman bu pilləkənlə çox cəld çıxır-düşürdü. Yataq otağı yanındakı kitabxanadan başqa onun fəxr etdiyi çox gözəl bir buduarı da vardı: bu gözəl otağa – herald zanbaqları və cürbəcür gül-çiçək şəkilləri olan əla hasar şpalərler vurulmuşdu. Bu şpalərleri, XIV Lüdovikin dövrün-də, cənab de Vivonun sərəncamı ilə kürək cəzasına məhkum edilən dustaqlar qayırmışdı; cənab de Vivon bunları öz məşuqələri üçün hazırlamışdı. Bu şpalərler cənab Jilnorman atasının xalasından miras qalmışdı. O, yüz il yaşamış dəlisov bir qarı imiş. Cənab Jilnorman iki dəfə evlənmişdi. O öz ədaləri ilə qismən saray adamını, qismən də məhkəmə işçisini xatırladırdı: əslində o heç saray adamı olmamışdı, amma məhkəmə işçisi ola bilirdi. Kefi gələndə mehriban və güşad olurdu. Elə kişiler var ki, arvadları onları həmişə aldadır, məşuqələri aldatmır, çünki onlar çox pis ər, amma çox mehriban oynaş olurlar, – cənab Jilnorman da gəncliyində belə kişilərdəndi. Onun rəssamlıq sə-nətindən başı çıxırdı. Yataq otağında, İordansın fırçasından çıxan na-məlum bir şəxsin çox gözəl şəkli asılmışdı; bu şəkil geniş bir manera

ilə, sanki etinasızca çəkilmədi, əslində ən xırdaca təfərrüatına qədər işlənmişdi. Jilnormanın kostyumu nə XV Lüdovki, nə də XVI Lüdovik dövrünün kostyumu idi; o, Direktoriyanın şıq geyinən adamları kimi geyinirdi: o vaxta qədər özünü cavan hesab edir, modadan çıxmırdı. O, zərif mahuddan tikilmiş enli yaxalı, sivri, uzun ətekli, iri, polad düyməli frak, qısa şalvar, toqqaqlı çəkmə geyirdi. Əllərini həmişə jiletinin cibinə qoyar, özü də böyük-böyük deyirdi: "Fransa inqilabı ən alçaq və avara adamların işidir".

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Ağıl dəryası

Cənab Jilnormanın on altı yaşı olanda Volter tərəfindən tərənnüm edilən, lakin o zaman tərəvətini itirən Kamarqo və Salo adlı iki məşhur gözəl, bir axşam operada larnetlə ona baxmış, o belə bir şərəfə layiq görülmüşdü. Bu qayda ilə o, iki atəş arasına düşsə də, igidcəsinə geri çəkilməmiş, Naarnı adlı heç kəsin tanımadığı balaca bir rəqqasəyə sarı getmişdi; Naarnının da onun kimi on altı yaşı varmış, Jilnorman ona vurulubmuş. Jilnormanın yadında çox şeylər qalmışdı. O həyəcanla deyirdi: "Ah, o Kimar-Kimardini-Kimandinettanı mən sonuncu dəfə Lonşanda görəndə nə qəşəngdi! Onun "solmaz hisslər" deyilən xırda hörükləri, firuzə qaşlı sırğası, təzə doğulmuş çağa rəngində paltarı, "həyəcan" adlı muftası vardı. Cavan vaxtında geydiyi nenlondren kamzolunu həvəslə və böyük bir maraqla təsvir edirdi. Deyirdi ki: "Mən Şərqi Levantlı türk kimi bəzənərdim". İyirmi yaşı olanda təsadüfən xanım de Buflenin gözünə deyir, xanım de Buflə ona "füsunkar divano" adını verir. Cənab Jilnorman – onun vaxtında hökumət başında duran siyasi xadimlərin və siyasi adamların adını eşidəndə acıqlanırdı, bu adları alçaq və burjuaziya adları hesab edirdi. "Əxbar, jurnal" adlandırdığı qəzetləri oxuyanda özünü gülməkdən güclə saxlayırdı. Deyirdi ki: belə də adam olar: Korbyer, Hüman, Kazimir, Perye! Baxın da bunlar da gəlib nazir olub! Təsəvvür edərim, mənim adım qəzetdə necə görünərdi, "Cənab Jilnorman, nazir! Necə gülməli olardı! Amma belə güclər arasında bu da ola bilər!". Qadınların yanında onlardan qətiyyənlə çəkinmədən, hər şeyi – layiqli olanı da, olmayanı da, heç düşünmədən öz adı ilə söyləyirdi. Kobud, gülməli, biabırçı şeyləri

soyuqqanlılıqla və sakitcə, hətta xüsusi bir oda ilə deyərdi. Danışığında olan bu təklifsizlik onun vaxtında qəbul edilən şeylərdəndi. Demək lazımdır ki, poeziyada olan parafraz dövrü – eyni zamanda nəsrə də hər şeyi açıq söyləmək dövrü idi. Jilnormanın xaç atası demişdi ki, bu xoşbəxt bir adam olacaq, buna görə də ona ağıl dəryası kimi iki dərin mənalı ad qoymuşdu.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Yüz il yaşamaq iddiası

Jilnorman doğulduğu Mülən şəhəri kollecində bir neçə dəfə mükafat almışdı, hətta bir dəfə mükafatı ona Nivernez hersoqu özü öz əli ilə vermişdi; bu hersoqa o – Never hersoqu deyərdi. Nə Konvent, nə XVI Lüdovikin ölümü, nə Napoleon, nə Burbonların geri qayıtması – heç bir şey bu hadisəni onun hafizəsindən silə bilməmişdi. Onun təsəvvüründə "Never hersoqu" əsrin ən böyük bir siması olub qalırdı. Deyirdi ki: "O necə cazibədar bir əyan idi! Mavi orden lentası ona necə yaraşırdı!". II Yekaterina Bestujevdən qızıl eleksir hazırlamaq sirrini üç min manata aldığı üçün, cənab Jilnorman Polşanın bölüşdürülməsi məsələsində onun təqsirindən keçmişdi. Jilnorman cüşa gələrək deyirdi: "Qızıl eleksir! Yarım unsiya sarı Bestujev tinkurası və general Lamotun kapeli XVIII əsrdə bir luidor idi, özü də bu – sevgi bədbəxtliyinə tutulanları sağaltmaq üçün ən gözəl vasitə, Veneranın göndərdiyi bütün dərdlərin dərmanı idi! XV Lüdovik eleksirdən iki yüz şüşə papaya göndərmişdi". Qoca Jilnormana deyilsəydi ki, qızıl eleksir xorlu dəmirdən başqa bir şey deyil, – o yamanca hirsənər, özündən çıxardı. O, Burbonlara sitayiş edər, 1789-cu ilə böyük bir nifrət bəslərdi. O, terror vaxtında necə özünü xilas etdiyindən, başını saxlamaq üçün nə qədər ağıl və soyuqqanlılıq göstərdiyindən uzun-uzadı danışmağa hazırdı. Cavanlardan biri onun yanında respublikanı tərəfləşəydi – o elə qəzəblənərdi ki, az qalardı şüurunı itirsin. Bəzən doxsan yaşında olduğuna işarə edərək deyirdi: "Doxsan üçüncü ili mən iki dəfə görməyəcəyəm – bu ümidlə mən özümə təsəlli verim". Amma bəzən evdəkilərə deyirdi ki, mən yüz il yaşayacağımı nəzərdə tutmuşam.

BEŞİNCİ FƏSİL

Bask və Nikoletta

Cənab Jilnormanın öz nəzəriyyələri vardı. Onun nəzəriyyələrinin biri budur: “Əgər kişi zənən xeyləyinə çox təəssüb göstərsə, özünün də arvadı varsa, bu arvada qarşı da laqeydse, bu arvad da çirkinse, qaşqabaqlı isə, öz hüququnu yaxşıca dərk edirsə, toyuq ağac üstündə oturan kimi, qanun məcləsinin üstündə otursa, hələ bir qışqandırsa – onda bu kişinin əl-qolunu açması və rahatlıq kəsb etməsi üçün birçə yol qalır: pul kisəsini arvadının ixtiyarına versin. Belə bir könüllü istefa ilə azadlığı qaytarmaq mümkündür. Onda arvad özünə məşğuliyyət tapır. O az vaxtda pulla rəftar etməyi, barmaqlarını qara pulla çirkəndirməyi, icarəçiləri öyrətməyi, fermerləri təlim etməyi, vəkilləri narahat etməyi, notariuslara başçılıq etməyi, katibləri danlamağı, müxtəlif dəftərxana şifanları ilə iş görməyi, dava çəkməyi, kontrakt tərtib etməyi, könlü istəyən şəkildə müqavilələr bağlamağı, özünü evdə tam ağa hesab etməyi, satmağı, almağı, işlərə sərəncam verməyi, buyurmağı, vəd etməyi, aldatmağı, uzlaşmağı, ayrılmağı, güzəştə getməyi, geri çəkilməyi, hücum etməyi, işi yoluna qoymağı, işi pozmağı, qənaət edib qəpik-quruş yığmağı, yüzləri havaya sovurmağı öyrənir; o bir-birinin ardınca axmaqlıq edir, bununla da əylənir, bu isə onun başlıca və əsas xoşbəxtliyini təşkil edir. Əri ona etinasızlıq göstərir, o da ərinin var-yoxunu dağıtmaqla təsəlli tapır”. Cənab Jilnorman bu nəzəriyyəni öz üzərində təcrübədən keçirmiş və dedi ki kimi də olmuşdur. İkinci arvadı onun işini çox canfəşanlıqla aparır. Nəhayət, bir gün o dul qalanda görür ki, yaşamaq üçün onun ildə ancaq gücbəla ilə on beş min livr gəliri vardır, bu da ancaq o zaman ola bilər ki, o təxminən bütün dövlətini ömrü boyu rentaya qoymuş olsun; öləndən sonra da bunun dördü üçü verilməyəcəkdi. O düşünmədən bu şərti qəbul etmişdi, öləndən sonra miras qalıb qalmayacağına əhəmiyyət verməmişdi. O ata-baba mülkünün başına cürbəcür əhvalatlar gəldiyini görmüşdü. Məsələn, ata-baba mülkü dönüb milli əmlak ola bilərdi, o, fransız dövlət borcunun qərribə halda dəyişdiyinin, bu borcun birdən üçdə biri qədər azaldığının şahidi olmuşdu, buna görə də dövlət borcu yazılan dəftərə çox da elə inanmırdı. Deyirdi ki: “Bunlar hamısı bir zibildir!”. Biz demişdik ki, cənab Jilnormanın Ehtiraslar küçəsində yaşadığı ev – onun öz evi idi. O həmişə iki qulluqçu saxlayırdı: bir

“adam”, bir də bir “qız”. Cənab Jilnorman təzə bir qulluqçu tutanda ona mütləq yeni ad qoyardı. Kişilərə, hansı əyalətdəndirsə, o əyalətin adını verərdi: Nim, Kontua, Puatoven, Pikar. Onun sonuncu nökrəri tənəffüslik xəstəliyinə tutulmuş əlli beş yaşlı kök bir adamdı, qıçları da ağır idi, heç iyirmi addım da yüyürə bilməzdi, lakin o, Bayronda anadan olduğundan, cənab Jilnorman ona Bask adı vermişdi. O ki qaldı qulluqçu qadınlar – cənab Jilnorman onların hamısına Nikoletta deyərdi (hətta Manyona da belə ad vermişdi, – bunun haqqında sonra söhbət gedəcəkdir). Bir dəfə məşhur bir aşpaz qadın onun yanında qulluqçu durmağa gəlir; o öz işinin ustası olan şanlı aşpaz qadınlar cinsindən idi. Cənab Jilnorman ondan soruşur: “Siz ayda nə qədər maaş almaq istəyirsiniz? – “Otuz frank.” – Sizin adınız nədir?” – “Olimpiya” – “Yaxşı da, sən ayda əlli frank alacaqsan, adınsa Nikoletta olacaq”.

ALTINCI FƏSİL

Bu fəsildə Manyon iki körpə uşağı ilə nəzərə çarpacaq

Cənab Jilnormanın kədəri qəzəblə ifadə olunardı; qəm-qüssə onu özündən çıxarırdı. O yaman mövhumatçı idi; hərəkətlərində isə hər cür sərbəstliyə yol verərdi. Biz necə əvvəl demişdik, o hər şeydən çox öz zahiri cəhətilə bir şeyi göstərməyə çalışardı; çalışardı göstərsin ki, o yenə də qadınlara pərəstş edir və belə bir adam kimi şöhrət qazanmışdır, – bundan dərin bir daxili təminat duyurdu. O bunu özü üçün “ən böyük şöhrət” hesab edirdi. Lakin bu “ən böyük şöhrət” bəzən ona heç gözlənilməyən “hədiyyələr” gətirirdi. Bir gün ona, istridiye səbətinə xatırladan, uzunsov bir səbətdə, təzəcə dünyaya gəlmiş totuq bir oğlan uşağı gətirirlər; uşaq qayda-qanunla bələnmişdi və səsi yetdikcə bağırırdı, cənab Jilnormanın altı ay əvvəl qovduğu qulluqçu arvad bu uşağı göndərmişdi, özü də demişdi ki, bu onun oğludur. Onda cənab Jilnormanın düz səksən dörd yaşı vardı – nə az, nə çox. Bu hadisə camaatı bərk qəzəbləndirmişdi: “O utanmaz çəngi kimi aldatmaq istəyir? Kim onun sözüne inanar? Belə də həyasızlıq olar? Belə də murdar böhtan olar!”. Lakin cənab Jilnorman özü heç acıqlanmadı. O belə bir böhtandan məmnun qalıb, mehriban bir qoca kimi gülümsəyərək uşağa baxdı və kənara söyləyirmiş kimi dedi: “Nə var? Burada nə var axı? Burada qərribə nə var ki? Siz dəli olmusunuz, lap nadan adam

kimi ağzınıza gələnı danışırırsınız! Kral Doqquzuncu Karlın ögey oğlu Anqulem hersoqu səksən beş yaşında on beş yaşlı bir yüngülməcaz qızla evlənmişdi; Bordo arxiyepiskopu, kardinal Surdinin qardaşı, d'Alüi markizi cənab Virjinalın – prezident arvadı Jakenin qulluqçusundan oğlu olanda səksən üç yaşı vardı, bu uşaq həqiqi bir məhəbbətin övladı idi; sonralar o, Malta ordeni kavaləri və hərbi dövlət müşaviri olmuşdu. Əsrimizin ən görkəmli adamlarından biri olan abbat Tabaro səksən yeddi yaşlı bir qocanın oğludur. Belə hadisələr nə qədər istəsəniz var. Nəhayət, Tövrəti yada salaq! Bununla belə deyərəm ki, bu balaca cənab mənim oğlum deyil. Hər halda onun qeydınə qalmaq lazımdır. Onun burada təqşiri yoxdur. “Bu hərəkətin səmimiyyətinə inanmamaq olmazdı. Bir ildən sonra həmin qadın ona ikinci bir hədiyyə göndərdi. Yənə də oğlan uşağı idi. Cənab Jilnorman bu dəfə təslim oldu. Uşaqları anasına qaytararaq, onların saxlanması üçün hər ay yüz altmış frank verəcəyini vəd etdi, bu şərt ilə ki, o daha öz iddiasını təkrar etməsin. Sonra bunu da əlavə etdi: “Əminəm ki, uşaqlara o yaxşı baxacaq. Mən də hərdənbir gəlib onlara dəyəcəyəm”. O belə də ələyirdi. Cənab Jilnormanın vaxtı ilə bir keşiş qardaşı vardı, o, otuz üç il Püatyedə akademiya rektoru olmuşdu, yetmiş üç yaşında ölmüşdü. Cənab Jilnorman deyirdi ki: “O öləndə hələ cavandı”. Tezliklə yaddan çıxıb gedən bu adam zərərsiz, lakin xəsis bir adamdı; keşiş olduğundan rast gəlidiyi dilənçiyə sədəqə verməyi özünə borc bilirdi, lakin dilənçilərə artıq işdən çıxan moneron və sürtünmüş su – verirdi. Bu qayda ilə yolda cənnətə gedirəkən hiylə işlədib cəhənnəmə düşmüşdü. Lakin onun böyük qardaşı cənab Jilnorman sədəqə verməkdə öz xeyrini güdmürdü, həvəslə, həm də səxavətlə sədəqə verirdi. O xeyirxah, istiqanlı, dərddə qalan bir adamdı; dövlətli olsaydı vaxtını dəbdəbə ilə keçirərdi. Cənab Jilnorman istəyirdi ki, ona yad olan hər şey, lap dələduzluq özü də, geniş ölçüdə olsun. Bir dəfə ona düşən irsi alırken, vəkillərdən biri çox kobud surətdə, həm də açıqca onu soyur. Cənab Jilnorman təkəbbürlə deyir: “Əh, belə də mürdar iş olar! Belə xırda bir oğurluq üçün mən onun yerinə xəcalet çəkirəm. Hamı, hətta kələkbazlar da cırlaşmışdır. Mənim kimi adamları bu qayda ilə də aldatmaq olarmı?! Məni, qalın bir meşədə adam soyan kimi, soyublar, ancaq çox pis şəkildə. Sylvae sint consule dignae!”¹.

¹ Konsula layiq meşələr (lat.)

Biz dedik ki, cənab Jilnorman iki dəfə evlənmişdir. Birinci arvadın onun bir qızı olmuşdu ki, indi də evdə qarıyıb qalır. İkinci arvadın da bir qızı olmuşdu; o qız təxminən otuz yaşında ölmüşdü; o sevrəkmi, təsadüfi olaraq, ya başqa bir səbəbə görəmi, adi bir zabıtə ərə getmişdi; bu zabıtə respublika və imperiya ordusunda xidmət etmiş, Austerlits vuruşmasında xaç nişanı, Vaterloo hadisəsində polkovnik rütbəsi almışdı. Qoca burjua deyirdi: “Bu mənim ailəm üçün bir ləkədir”. O ara vermədən burunotu çəkər, əlinin dalı ilə, xüsusi bir incəliklə krujevalı jabosunu əzərdi. Allaha o çox az inanırdı.

YEDDİNCİ FƏSİL

Belə bir qayda: ancaq axşamlar adam qəbul et

Cənab Ağıl Dəriyası Jilnorman belə bir adamdı. Onun saçları hələ tökülməmişdi; çallaşmışdı, lakin tamam ağarmamışdı; həmişə də saçını “it qulağı” deyilən qayda ilə darardı. Ümumiyyətlə, onun nə qədər zəif cəhətləri olsa da, o çox hörmətli bir şəxsiyyət idi.

Onun hər bir hərəkətində XVIII əsrin yüngülməcazlılığı və əzəməti əks olunurdu.

Cənab Jilnorman Restavrasiya dövrünün ilk illərində Sen-Jermen civarında, Servandoni küçəsində, Sel-Sülpis kilsəsinə yaxın bir yerdə yaşayırdı; onda o hələ cavandı: 1814-cü ildə onun ancaq yetmiş dörd yaşı tamam olmuşdu. O çox sonra, ancaq səksən yaşına çatanda, dincəlmək üçün Mare küçəsinə köçmüşdü.

Lakin o, kübar aləmini tərk etsə də, əvvəlki adətlərindən əl çəkmedi. Onun adətlərindən başlıcası bu idi: gündüzlər qapısını kilidlər, axşam olmamış heç kəsi, heç vəchlə qəbul etməzdi və bu adətini qətiyyənlə pozmazdı. Saat beşdə nahar edər, ancaq bundan sonra onun qapıları açılardı. Onun vaxtında dəb belə idi, o da qətiyyənlə bundan əl çəkmək istəmirdi. Deyirdi ki: “Gündüz pisdır, pəncərə qapılarını örtməkdən başqa ayrı heç bir şeyə layiq deyil. Kübar adamlarının ağı – göydə çıxan ulduzlarla bir yerdə işıq saçmağa başlayır”. O da qapıları bərk-bərk bağlar, heç kəsi, lap kral özü də gəlsə, içəri buraxmazdı. Onun əsrinin qədim incəliyi bu adətdə ifadə olunurdu.

Biz cənab Jilnormanın iki qızı olduğunu söyləmişdik. Onların arasında on il fərq vardı. Cavanlığında onlar bir-birinə çox az oxşayırdı; nə xasiyyətləri, nə üzləri onların qətiyyəti baci olduqlarını xatırlatmırdı. Çox gözəl qəlbə malik olan kiçik qızı bütün ülvî şeylər cəzb edirdi. Onun güldən-çiçəkdən, poeziyadan, musiqidən xoşu gəlirdi, fikirləri xəyal aləmində uçurdu. Bu şən, bu məsum qız hələ lap uşaq vaxtlarından, adaxlanmış qız kimi, bir qəhrəmanın xəyalı ilə yaşayırdı, bu qəhrəmanın surəti tutqun bir şəkildə, onun gözləri önündən ayrılırmıdı. Böyük qızın da öz arzuları vardı; mavi ənginlərdə onun gözlərinə belə bir adam görünürdü: orduya ərzaq alan, xoş xasiyyətli, kök, çox varlı bir alverçi, adamı özünə məftun edən axmaq bir ər, bir milyonçu, ya da heç olmasa bir prefekt; prefekturada qəbullar, boynundan zəncir asılmış, dəhlizdə duran qapıçı, tontənəli ballar, bələdiyyə idarəsində söylənilən nitqlər, o da "cənab prefektin zövcəsi" – bütün bu şeylər bir qasırga kimi onun təsəvvüründə canlanırdı. Bu iki bacı uşaq vaxtlarından, hərə öz arzusuna görə qızlıq xəyallarına dalırdı. Onların ikisinin də qanadı vardı, ancaq birininki mələk, o birininki – qaz qanadı idi.

Lakin bu dünyada heç bir arzu tamamilə yerinə yetmir. Yer üzündə indi cənnət mümkün deyil. Kiçik qız xəyalında arzuladığı qəhrəmana ərə getdi, ancaq çox çəkmədi ki, öldü. Böyük qız heç ərə getmədi.

Böyük qız bizim romana düşəndə artıq qarımış, dəymə-düşər, çox az təsadüf edilən sivri burunlu, kütbeyin bir qızıdı. Səciyyəvi bir təfəssilat: ailədən kənarda heç kəs onun adını bilmirdi. Hamı onu ancaq: "Madmazel Jilnorman böyük qız" adlandırardı.

"Madmazel Jilnorman böyük qız" təşəxxüs göstərməkdə hər bir ingilis missisini geridə buraxardı. O son dərəcə utancaqdı. Dəhşətli bir xatirə həmişə onu narahat edirdi: bir dəfə bir kişi onun corabbağını görmüşdü.

Yaşa olduqca onun bu utancaqlığı da artırırdı. Madmazel Jilnorman həmişə elə gəlirdi ki, onun şemizeti lazımcına sıx deyil, kənardan baxanda bədəni görünür, həm də boynunu tamamilə örtmür. O hədsiz-hesabsız sancaqla, ilmə-düymə ilə tualetinin elə yerlərini sancaqlayır və bərkidirdi ki, heç kəsin heç ağlına da gəlməzdi ora baxsın. Dəymə-

düşər qızlar həmişə belə olur: onların qalası nə qədər az təhlükə qarşısında – onlar bir o qədər çox sayıqlıq göstərirlər.

Lakin qarımış qız bəkirəliyinin belə bir sirrini kim izah edə bilirdi: xalası nəvəsi – ulan polkunun kiçik zabiti Teodül onu öpəndə, o buna lap ürəkdən icazə verərdi.

Madmazel Jilnorman ulana xüsusi bir hüsn-rəğbət göstərsə də – verdiyimiz "dəymə-düşər"lik ləqəbi ona son dərəcə yaraşırdı. Madmazel Jilnorman alaqlaranlıq məxluqu idi. Dəymə-düşərlik yarısmətlı, yarıqəbahətli bir haldır.

Dəymə-düşərlik onda riyakarlıqla birləşmişdi: bunlar bir-birinə çox uyğun gələn şeydir. Madmazel Jilnorman müqəddəs Məryəm cəmiyyətinin üzvü idi. Bayram günlərində bəzən ağ örtük örtərdi; astadan xüsusi dualar mızıldardı. "İsanın müqəddəs qəlbinə" təzim edərək "müqəddəs qan" a ıxlaskarlıq göstərərdi, ıezuit rokokosu üslubunda qurulan mehrab qarşısında saatlarla durardı, adı dındarlar üçün bağı olan ıbadətxanada müşahidəyə dalaraq, zərle örtülmüş uzun ağac şüalar arasında uçan xırdaca mərmər buludlara doğru ruhen yüksələrdi.

Madmazel Jilnormanın madmazel Vobua adlı bir ıbadətxana rəfi-qəsi vardı; o da madmazel Jilnorman kimi qarımış qızıdı; özü də yamanca axmaqdı. Madmazel Jilnorman onun yanında böyük ağıl sahibi idi. Madmazel Vobua "agnus dei" və "ave Maria"¹ dualarından, bir də müəbbə bışirməyin müxtəlif qaydalarından başqa heç bir şey bilmirdi. O, əcaib bir şeydi: kakum öz ağılığı ilə nəzərə çarpdığı kimi, o da öz axmaqlığı ilə nəzərə çarpırdı, ancaq onun axmaqlığında birəcə dənə də xal yox idi.

Demek lazımdır ki, madmazel Jilnorman qocalmaqla uduzmaqdan artıq udmuşdu. Bütün passiv təbiətli adamların taleyi belədir. O heç vaxt kinli olmamışdı, bunu isə şərti olaraq yaxşılıq hesab etmək olar; illər insan təbiətini rəndəleyir, – madmazel Jilnorman da get-gedə yumşalmışdı. Naməlum bir kəder onu üzürdü, bunun səbəbini o özü də heç bilmirdi. Onun bütün varlığı – artıq qurtarmış olan bir həyatın əlamətlərini göstərirdi, əslində isə onun həyatı hələ heç başlanmamışdı.

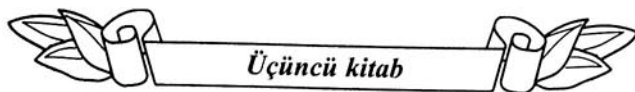
Madmazel Jilnorman atasının təsərrüfatını idarə edirdi. Yuxarıda gördüyümüz kimi, onun bacısı vaxtı ilə cənabi əqdəs Byenevenin

¹ Katolik duaları

yanında necə bir yer tuturdusa, o da cənab Jilnormanın yanında elə bir yer tuturdu. Qocadan və qarımış qızdan ibarət olan belə ailələr heç də nadir bir şey deyil. Həmişə də, bir-birində dayaq nöqtəsi tapmaq istəyən bu iki zəif məxluqa adamın yazığı gəlir.

Cənab Jilnormanın evində – onun özündən və qarımış qızından başqa balaca bir uşaq da vardı; o, cənab Jilnormanın yanında tir-tir əsər, dinib-danışmazdı. Cənab Jilnorman onunla ancaq sərt danışar, bəzən də əlağacını onun üstünə qaldıraraq deyirdi: “Zəhmət olmasa, cənab, bir bura gəl! Yaxın gəl, avaranın bir avara, sital. Di cavab ver, yaramaz! Belə dur ki, səni görüm, haramzadə!”.. Daha nələr də deyirdi. Cənab Jilnorman onu çox istərdi.

Bu uşaq onun nəvəsi idi. Biz yenə də bu uşağa rast gələcəyik.

Üçüncü kitab

BABA VƏ NƏVƏ

BİRİNCİ FƏSİL

Qədim salon

Cənab Jilnorman Servandoni küçəsində yaşayanda, bir neçə ən seçmə və aristokrat salonlarına tez-tez gedərdi. Onu, burjuaziya ailəsindən olsa da, hər yerdə qəbul edərdilər. Bir də ki, o, həm öz həqiqi ağılı ilə, həm də ona isnad edilən ağılla, yəni iki qat ağıllı olduğundan, – hətta onunla bir məclisə düşməyə çalışardılar, ona böyük hörmət göstərərdilər. Lakin o, ancaq təsir göstərə bildiyi məclislərə gedirdi. Elə adamlar var ki, onlar nəyin hesabına olur olsun, başqalarına təsir göstərməyə çalışırlar ki, hər necə olsa, özlərinə qarşı maraq oyatmaq istəyirlər... Onlar orakül rolunu oynaya bilmirsə, onda əyləndirici adam roluna girirlər. Cənab Jilnorman bunların heç birindən deyildi. O heç də öz ləyaqətini endirmədən, royalist salonlarda nüfuz göstərə bilirdi. O hər yerdə bir orakül kimi ad çıxartmışdı. İndi nəinki cənab Bonaldla, hətta cənab Benji-Püi-Valle ilə də mübahisə edərkən qalib gəlirdi.

O təqribən 1817-ci ildə, həftədə iki dəfə, axşamlar, qonşuluqda, Feru küçəsində yaşayan de T. adlı abırlı və hörmətli bir baronessanın evinə gedərdi; baronessa de T. –nin əri, XVI Lüdovikin padşahlığı dövründə, Berlinə Fransa səfəri vəzifəsində olmuşdu. Baron de T. sağlığında heyvan maqnetizmi ilə, ekstatik vəziyyətlə və qeybdən xəbər vermək məsələsilə çox maraqlanarmış; o müflis olaraq mühacirətdə ölmüşdü; bütün var-dövlətinin əvəzinə, qırmızı tumacla cildlənmiş, zər kənarlı on cild əlyazması qoyub getmişdi; bu əlyazması – Mesmer və onun canı haqqında olan maraqlı xatirələrdən ibarətdi. Xanım de T. lovğalığından bu xatirələri çap etdirmirdi, kiçik bir gəlirlə dolanırdı:

bu gəlir də bir möcüz hesab oluna bilərdi. Xanım də T. özünü saraydan kənarda tuturdu; o deyərdi ki, saray həddindən artıq “yığma bir cəmiyyətdir”; inzivayə çəkilərək, yoxsulluq içində, nəcibənə və təkəbbürə yaşayırdı. Bir neçə, lap həftədə iki dəfə onun buxarısı başına yığışırdı, bu isə lap xalis bir royalist salon təşkil edirdi. Burada onlar çay içirdi, küləyin haradan əsməsi ilə və bu küləyin onlarda elegiya ya mədhiyyə əhval-ruhiyyəsi əmələ gətirməsi ilə əlaqədar olaraq, gah dərinədən ah çəkirdi, gah da hal-hazırkı qayda-qanundan, xartiyadan, bonapartistlərdən, burjuaziya tərəfindən verilən mavi orden lentinin murdarlanmasından, XVIII Lüdovik “yakobinçiliyindən” çıxıra-çıxıra, acıqlı-acıqlı danışdılar. Burada kralın qardaşının verdiyi ümidlərdən asta-asta söhbət edirdilər, bu kralın qardaşı sonralar X Karl oldu.

Burada Napoleonu Sarsaq adlandıran küçə nəğmələrini ürekdən alqışlayırdılar. Hersoginyalar, ən incə və cazibədar kübar qadınları “federatlar” haqqında söylənilən bu qitələri son dərəcə bəyənirdilər:

Ey sən, köynəyini şalvarına sal!
Yoxsa deyərlər ki, axmaqsan, axmaq.
Qorxudan lütlərin dili olub lal,
Ağ bayraq ucaldır onlar indi, bax!

Burada kalamburla, adi söz oyuncaqları ilə əyləndirdilər, bu onlara çox sərrast söylənilən kinayəli bir söz kimi görünürdü. Özlərindən rübailər, hətta beyt də qoşurdular. Nazir Desolun, Degaz və Deserin də daxil olduğu mətbədil hökumət haqqında bu sətirləri düzəltmişdilər:

Tezliklə möhkəm olsun, – deyə bu laxlayan xətt,
Dekaz, Desol, Deser siz süpürülün nəhayət.

Ya da perlər palatası – bu “iyrenc Yakobinlər palatası” üzvlərinin siyahısını elə düzəldirdilər, adların yerini elə dəyişdirirdilər ki, məsələn, belə bir cümlə əmələ gəlirdi: “Dama, Sabran, Güvion, Sen-Sir”²; ümumiyyətlə gülməli çıxırdı.

Bu xırdaca cəmiyyətlə inqilabı elə salmaq istəyirdilər, hər necə olsa, onun qəzəbli sözlərini onun əleyhinə çevirməyə çalışırdılar. Əgər təbir, caizsə, öz “mahnılarını” oxuyurdular:

¹ Şeirlərin tərcüməsi I.Soltanındır.

² Bu fəmiliaların bu şəkildə düzəlməsində, fransızca söz oyuncağı noticesində, belə bir cümlə əmələ gəlirdi: “Sen-Sir boltunu kəsən Dəməşq qılıncı”.

İşimiz düzəldir, tale olur yar!
Asılsın fənərdən bonapartçılar!

Nəğmələr gilyotini xatırladır. Nəğmələr bu gün birinin, sabah da bir başqasının boynunu laqeydcəsinə vurur. Bu onlar üçün ancaq yeni bir əyləncədir.

O zaman, 1816-cı ildə, Fualdesin mühakiməsində Bastidə və Jozi-ona hüsn-rəğbət göstərirdilər, çünki Fualdes “bonapartist” idi. Onlar liberallara “qardaş və dost” deyirdilər, – bu isə ən həqarətli bir şey hesab olunurdu.

Bəzi kilsələrin zəng qülləsində olduğu kimi, baronessa de T.-nin salonunda da iki flüger vardı. Bunlardan biri cənab Jilnorman, o birisi qraf de Lamot-Valua idi; salondakılar bu adam bərsində hörmətlə bir-birinin qulağına deyirdilər: “Bilirsinizmi? Bu həmin Lamotdur ki, boyunbağı məsələsində bunun da əli vardı”. Siyasi partiyalar bu kimi qəribə amnistiyalara yol verirlər.

Bunu da əlavə edək ki, burjuaziya mühitində adam çox asanlıqla başqaları ilə uzlaşırsa, gözdən düşür. Burada tanış adam seçməkdə ehtiyatlı olmağı tələb edir. Üşüyən bir adamın yanında olan şəxsin hərərəti azaldığı kimi, təhqirəlayiq bir şəxsə yaxın olan adamın da hörməti azalır. Keçmişdə ali kübar cəmiyyəti özünü, bütün qanunların fəvqündə tutduğu kimi, bu qanunun da fəvqündə tuturdu. Pampadurun qardaşı Marinyi şahzadə de Subizin tanış idi, yanına sərbəst gəlib gedə bilərdi. Amma o... Xeyr, məhz elə buna görə... Vobernyə tanınmış bir adamdı, onu adamlar sırasına çıxardan Dübarri marşal Rişeyenin əziz qonağı idi. Ali kübar cəmiyyəti də Olimpiqdir. Merkuri və şahzadə de Gemene orada özlərini elə hiss edirlər, elə bil öz evlərindədirlər. Ora oğrunu da qəbul edirlər, ancaq o görə qüdrətli olsun.

1815-ci ildə qoca qraf de Lamotun yetmiş beş yaşı tamam olmuşdu; onu başqalarından fərqləndirən bu idi ki, o dinib-danışmazdı, danışanda da nəsihətverici ifadə ilə danışardı; onun yanaq sümüyü iri, çənəsi enli idi; çox incə nəzakətli ədəsi, həmişə çarpazlaşdırılmış uzun qıçı, bişmiş gil rəngli sallaq şalvarı vardı, sürtükünü lap boyun yaylığına kimi düymələrdi. Soyuq ifadəli üzünün rəngi şalvarının rəngində idi.

Salonda cənab de Lamotla “hesablaşırdılar”: ona görə “hesablaşırdılar” ki, o həm “tanınmış bir adam” idi, həm də – bu qəribə də olsa, bir həqiqətdir – Valua adını daşıyırdı.

O ki qaldı cənab Jilnorman – ona doğrudan da hörmət edirdilər. Onun sözü qanun idi. O yüngülməcəz olsa da, özünü xüsusi bir ədə ilə tutmağı bacarırdı; özünü zəhmli, nəcib, layiqli bir adam kimi göstərə bilirdi; onun bu ədasında bir qədər burjuaziya təşəxxüsü də vardı; lakin bunlar heç də onun güşadlığına zərər yetirmirdi. Yaşının çoxluğunu da buna əlavə etmək lazımdır. Bir əsr ömür sürmək özü də az şey deyil. İllər, nəhayət, insanın başı ətrafında halə əmələ getirir.

Bir də ki, qoca Jilnorman öz zərəfatları ilə məşhur idi, bu isə qədim dvoryan tizfəhmliyyəsinin qılgıclımlarını xatırladırdı. Onun zərəfatlarından biri budur. Prussiya kralı XVIII Lüdoviki yenidən taxta çıxardıqdan sonra, qraf Rüpen adı ilə onun yanına gəlir, XIV Lüdovikin nəslindən olan bu kral onu ancaq Brandenburq markqrafına layiq bir şəkildə qəbul edir, həm də ona qarşı ən incə bir etinasızlıq göstərir. Bu, Jilnormanın çox xoşuna gəlir. Deyirdi ki: “Fransız krallarından başqa bütün krallar – əyalət krallarıdır”. Bir dəfə onun yanında birisi soruşur: “Məhkəmə “Fransız kuryeri” qəzetinin redaktoruna nə iş kəsib?” – Cavab verirlər ki: “Çubuqla bərk döyülsün”. Cənab Jilnorman yandan deyir: “Bərk sözü burada artıqdır”. Belə sözlərlə adamlar şöhrət qazanırlar.

Bir dəfə də o, Burbonların yenidən iş başına gəlməsinin ildönümündə, Te deum¹ vaxtında, Taleyranın keçdiyini görüb demişdi: “Bu da əlahəzrət Şər!”.

Cənab Jilnorman adətən öz uzundraz qızı ilə, bir də yeddi yaşlı qəşəng, sarışın, qırmızıyanaq, tərəvətli, şən və məsum baxışlı bir uşaqla salona gedərdi; onda madmazel Jilnormanın yaşı qırxıdan azca ötmüşdü, amma üzdən ona əlli vermək olardı. Salona gələn kimi uşaq həmişə ətrafında pıçiltı ilə söylənilən bu sözləri eşidərdi: “Nə qəşəng uşaqdır! Adamin rəhmi gəlir! Yazıq bala!”. Bu həmin uşaqdı ki, indicə onun haqqında bir neçə kəlmə söz demişdik. Bu uşağa ona görə “yazıq” deyirdilər ki, atası “Luara qulduru” idi.

“Luara qulduru” isə cənab Jilnormanın kürəkəni idi; biz yuxarıda bunun adını çəkmişdik; Jilnorman deyirdi ki, “o mənim ailəmi ləkələmişdir”.

O illər kiçik Vernon şəhərinə gedən, oradakı gözəl daş körpüdə gəzən – heç şübhəsiz, bu körpü, tezliklə bir-birinin dolaşmış dəmir və məftil yığınınan ibarət eybəcər bir şeylə əvəz ediləcəkdir – bu daş körpüdə gəzən hər bir adam sürəhinin arasından baxsaydı, əlli yaşlı, meşin furajkalı, taxta ayaqqabılı, kobud, boz mahuddan şalvar və kurtka geymiş, vaxtından əvvəl qocalmış, donqarlaşmış bir adamın belini əyərək işlədiyini görərdi; onun kurtkasına köhnə, sarı bir şey tikilmişdi: əvvəllər bu qırmızı orden lentası imiş; bu adamın az qalmışdı saçısaqqalı tamam ağarsın; üzü gündən, havadan yanıb-qaralmışdı; onun sifətində, – alından ta yanağına kimi, – enli bir çapıq yeri vardı; o bütün günü əlində bel və bağ bıçağı, körpünün yaxınlığında olan hasarlanmış sahələrdən birində olardı; Senanın sol sahilini, bir-birinin yanına düzülmüş eyvan kimi haşiyələndirən, insanı məftun edən, gül-çiçəklə dolu olan bu sahələr bir az böyük olsaydı bağa, bir az kiçik olsaydı gül dəstəsinə bənzərdi. Bunların bir ucu gedib çaya, bir ucu da evlərə dirənərdi. Təqribən 1817-ci ildə bu sahələrdən ən kiçiyi, bu evlərdən ən kasıbı yuxarıda dediyimiz kurtkalı, taxta ayaqqabılı adamın idi. O burada tək yaşayırdı; yalqız, yoxsul, sakit bir həyat keçirirdi; onun bir qulluqçusu vardı. O cavandımı, qocadımı, qəşəngdimi, çirkindimi, kəndlidimi, meşşandımı – bunu demək çətindi. Bu adam öz dördbucaq yerinə bağ deyirdi; bu bağ öz gözəl gülləri ilə şəhərdə ad çıxarmışdı; bu gülləri o özü əkirdi. Gül əkmək onun yeganə məşğuliyyəti idi.

O zəhmət çəkməklə, öz işində səbat göstərməklə, çiçəklərə yaxşı qulluq etməklə, onları çoxlu sulamaqla, Tanrıdan sonra, bir neçə növ tülpan və soğançıqəyi yaratmışdı, – görünür təbiət bunları yaratmağı yaddan çıxarmışdı. O öz işində yeni-yeni yollar tapırdı: əvvəllər ardıc kolu basmış kiçik torpaq sahələrində nadir, çox qiymətli olan Amerika və Çin kolları yetişdirir, bununla da Sulanc Bodeni keçirdi. Yay günlərində, şəhər açılan kimi bağa çıxar, xoş, qəmgin və mülayim bir sima ilə güllərin arasında gəzər, çiçək kollarını təmizlər, ora-burasını kəser, alağını ədərdi, suvarardı. O bəzən fikrə dalararaq saatlarla dayanıb-durar, gah ağacda oxuyan quşların nəğməsinə, qonşu evdən gələn körpə bir uşağın danışığına qulaq asar, gah da balaca bir ot başında

¹ Allah sənə (şükür olsun) (lat.) – minnətdarlıq ifadə olunan katolik duasının başlanğıcı

gün işığında qiymətli bir daş kimi bərq vuran xırdaca şəh damlasına baxardı. O lap adi yeməklərlə kifayətlənər, suyu şərəbdən üstün tutardı. Hər bir uşaq ona buyruq verə bilərdi, qulluqçu qadın onu danlamaqdan çəkinməzdi. O ağlasığmayacaq dərəcədə utancaqdı; evdən çox az-az çıxar, qapısına gələn dilənçilərdən, bir də öz günahlarını etiraf etdiyi və yaxşı bir insan olan qoca abbat Mabefdən başqa heç kəslə görüşməzdi. Lakin yerli əhalidən birisi, ya heç tanımadığı gəlmə bir adam maraq edib bu tülpanları, qızılgülləri görmək istəsəydi, gəlib onun zəngini vursaydı – o mehribanca qapısını açardı. Həmin “Luara qulduru” deyilən adam elə bu idi.

Hərbi səfərlər haqqında yazılan xatirələr, hərbi xadimlərin tərcümeyi-halını, böyük ordunun “Monitor” və bülletenlərini oxumaq istəyən hər bir adam bu yazılarda Jorj Ponmersi adına tez-tez rast gələ bilirdi. Həmin bu Jorj Ponmersi cavanlığında Sentonj polkunda sırası bir əsgər idi. Sonra inqilab oldu. Sentonj polku Reyn ordusunun tərkibinə girdi: çünki mütləqiyyət dövründə olan alaylar, mütləqiyyət yuxılandan sonra da, onlara verilən əyalət adını mühafizə edirdilər, ancaq 1794-cü ildə onlar briqada şəklini aldılar. Ponmersi Huşarın ar-yerqardını təşkil edən iki yüz adamlıq bir dəstədə – Şpeyer, Neyştadt, Türkheym, Alsey və Mayns ətrafında vuruşmuşdur. O, on iki igiddən biri idi: onlar Hess şahzadəsi korpusunun qabağında, köhnə Andernax qalası səddinin arxasında möhkəm dayanmışdı, ancaq düşmənlər toplanı istehkam süpərinə alt-üst etdikdən sonra onlar geri çəkilərək əsas qüvvəyə qoşulmuşdu. Kleberin qoşununda, Marşen ətrafında və Mon-Poliseldə vuruşmuş, ton saçması ilə öldürən yaralanmışdı. Sonra İtaliya sərhədinə getmişdi. Burada o, otuz nəfər qrenadyorla, Jüberin komandası altında, Tend dərəsini müdafiə etmişdir. Bu igidlik üçün Jüberə general-adyutant, Ponmersiyə – kiçik zabıt rütbəsi verilmişdi. O, Lodi ətrafında gedən vuruşmada, hər tərəfdən üstünə top saçması yağdığı halda, Bertyenin yanında durmuşdu. Bertye isə Bonapartin bu sözlərinə layiq görülmüşdü. “Bizim bu dəcəl özünü hər yere yetirir: o həm topçu, həm süvari, həm piyada hissəsində vuruşur”. Ponmersi Nov ətrafında gedən vuruşmada, onun keçmiş komandiri general Jüberin, qılıncını qaldıraraq, “irəli” – deyə çıxardığını və həlak olduğunu görmüşdü. O bir döyüş tapşırığını yerinə yetirmək üçün öz rotası ilə Genuyadan gələn yüngül yelkənli gəmidə, sahiləki kiçik limanlardan birinə gedərkən (bunun hansı liman olduğu yadımdan çıxıb), yolda

yeddi-səkkiz ingilis gəmisi arasına düşərək, çox pis bir vəziyyətlə qarşılanır. Gəmi kapitanı genuyalı imiş; o istəyir ki, toplanı dənizə atsın, əsgərləri göyertənin ora-burasında gizləsin, qaranlıqda, ticarət gəmisi adı ilə ingilis gəmilərinin arasından sivişib getsin. Lakin Ponmersi flaqstoqda milli bayrağı qaldırmağı əmr edir, ingilis gəmilərinin toplanı qabağından cəsarətlə keçib gedir. Bu hadisədən sonra o ele cəsarətlənir ki, oradan iyirmi mil kənarda, qoşun apararı böyük bir ingilis nəqliyyat gəmisinə hücum edir, gəmini tutur. Gəmi Siciliyaya gətirmiş, içinə o qədər adam və at doldurubarmış ki, gəmi lap göyertə bəndlərinə qədər suya çökübmuş. Ponmersi 1805-ci ildə Malerin diviziyasında qulluq edirmiş: bu diviziya Ershersoq Ferdinanddan Qüntsbürkü geri almışdı. O, Veltingen vuruşmasında güllə üstünə yağış kimi yağa-yağa, ölümcül halda yaralanmış 9-cu draqun alayı komandiri polkovnik Mobeti qolları üstündə döyüş meydanından çıxarmışdı. Austerlits vuruşmasında hərbi hissələr düşmənlər atəşi altından keçib gedərkən, bu məşhur əməliyyatda Ponmersi öz igidliyi ilə fərqlənmişdi. Rus süvari qvardiyası 4-cü piyada polku batalyonunu dağıtdıqdan sonra bunun əvəzinə çıxmaq üçün yenidən qalibiyyət qazananlar içərisində Ponmersi də varmış. İmperator onu xaç nişanı ilə təltif etmişdi. Ponmersi – Mantuda Vurmserin, İskəndəriyyədə Melasin, Ulma ətrafında Makkın əsir alındığını gözü ilə görmüşdü. Onun qulluq etdiyi hissə – Hamburqu işğal edən şanlı Morte ordusunun 8-ci korpusuna daxildi. Sonra o, əvvəlki Flandiya polkundan təşkil olunmuş 55-ci piyada polkuna keçir. Eylau vuruşmasında, bu kitab müəllifinin əmisi, igid kapitan Lui Hüqo, səksən üç nəfərdən ibarət olan rotası ilə, qəbiristanlıqda, iki saat düşmənlər ordusu hücumunun qabağını almışdı, Ponmersi də bu vuruşmada olmuşdu; qəbiristanlıqda səksən üç nəfərdən ancaq üç adam diri qalmışdı ki, onlardan biri Ponmersi idi. O, Fridland ətrafında gedən vuruşmada iştirak etmişdi. Sonra Moskvanı, Berezi-nanı, Lütseni, Bauseni, Drezdeni, Vaxaunu, Leyptsiqi, Köln-hauzen dərəsini, bundan sonra da Monmiraylı, Şato-Tyeri, Kraonu, Marna sahillərini, Ena sahillərini, dəhşətli Laon cəbhələrini görmüşdü. Kapitan rütbəsində ikən Arnele-Dükdə on kazakı qılncıdan keçirmiş, lakin öz generalını deyil, öz kapralını xilas etmişdi. Bu vuruşmada onun yaralanmamış yeri qalmamışdı, tək bircə elə sol qolundan iyirmi yeddi sümük qırıntısı çıxartmışdılar. Paris təslim olandan bir həftə qabaq o öz yoldaşı ilə yerini dəyişmiş, süvari hissəsinə keçmişdi. Köhnə

üsul-idarədə belə adama iki qat bacarıqlı adam deyirdilər, yəni o bir əsgər kimi həm qılıncı, həm tüfəngi, bir zabıt kimi həm eskadronu, həm batalyonu eyni dərəcədə yaxşı idarə edə bilirdi. Hərbi təlim nəticəsində təkmilləşdirilən bu keyfiyyət sayəsində draquon deyilən xüsusi qoşun növü meydana gəlmişdi ki, bunlar eyni zamanda həm süvari, həm də piyada hissələri idi. Ponmersi Napoleonun ardınca Elba adasına gedir. Vaterloo vuruşmasında Dübuanın briqadasına daxil olan krasirlər eskadronuna komandanlıq edir. Lünenburq batalyonunun bayrağını ələ keçirən o olmuşdu. Bayrağı gətirib imperatorun ayaqları altına atmışdı. O bütün qan içində imiş; bayrağı düşmənin əlindən dartıb alarkən qılıncı onun sifətinə vurmuşdular. İmperator onun bu hərəkətindən razı qalaraq demişdi: “Səni polkovnik, baron, fəxri legion ordeni kavaləri olmaqla təbrik edirəm!”. Ponmersi də ona cavab olaraq demişdi: “Əlahəzrət, dul qalacaq arvadım tərəfindən sizə təşəkkür edirəm!”. Bir saat sonra o, Öhen yolunda qobuya düşüb qalmışdı. İndi siz deyən görək: bu Jorj Ponmersi deyilən kimdir? Elə həmin o Luara quldurudur.

Oxucu artıq onun haqqında bəzi şeyi bilir. Vaterloo vuruşmasından sonra Ponmersini Öhen yolundakı qobudan çıxarmışdılar, o da orduya qoşulmuşdu, sonra da lazaret furqonunda Luara lagerinə gəlmişdi.

Restavrasiya illərində maaşının yarısına keçirilərək, onu yaşamaq üçün, daha doğrusu nəzarət altında saxlamaq üçün, Verona göndərmişdilər. XVIII Lüdovik Yüz gün içərisində baş verən bütün işlərə qeyri-həqiqi bir iş kimi baxdığından, Ponmersin nə polkovnikliyini, nə də fəxri legion ordeni kavalerliyini, nə də baronluğunu təsdiq etmişdi. Lakin Ponmersi yeri gələndə həmişə: “polkovnik baron Ponmersi” deyərək imza edirdi. Evdən çıxanda o həmişə fəxri legion ordeni lentasını köhnə, göy sürtükünə ilişdirirdi, onun bundan başqa sürtüyü yox idi. Kral prokuroru ona xəbərdarlıq etmişdi ki, “bu fərqlənmə nişanın qeyri-qanunu olaraq taxdığı üçün” onun işini məhkəməyə verəcəkdir. Ponmersi məmur vasitəsilə edilən bu xəbərdarlığı eşitdikdən sonra acı-acı gülümseyərək demişdi: “Bilmirəm, mənmi fransız dilini daha başa düşmürəm, ya siz fransız dilini yaddan çıxarmısınız, ancaq mən heç bir şey başa düşmədim”. Bu söhbətdən sonra o bir həftə hər gün orden lentini taxaraq şəhərə çıxdı. Onu daha heç kəs cürət edib narahat etmədi. Hərbiyə naziri və hərbi vilayət rəisi iki, üç dəfə ona: “Cənab mayor Ponmersi” adı ilə məktub göndərmişdi. Lakin o, bu məktubları

açmadan geri qaytarmışdı. Elə bu zaman Napoleon da, müqəddəs Yelena adasında, eynən belə etmişdi, o da ser Hudson Lounun “General Bonaparta” – adı ilə göndərdiyi məktublarını geri qaytarmışdı. Ponmersi də öz imperatoru kimi bu məktublara haftüflə, – qoy bizi belə bir ifadə üçün bağışlasınlar, cavab vermişdi.

Romada da belə olmuşdu: əsir alınmış Kartaca əsgərləri içərisində bir az Hannibal ruhlu olanlar da vardı: onlar da Flaminii alqışlamaqdan imtina etmişdilər.

Bir gün Ponmersi Vernon küçəsində kral prokuroruna rast gələrək ona yanaşmış və belə bir sual vermişdi: “Cənab kral prokuroru, deyən görüm üzumdəki çapıq yerini daşımağa mənə icazə verilmirmi?”

O ancaq eskadron komandiri maaşının yarısını alırdı, bu azca gəlirdən başqa onun heç bir gəliri yox idi. Vernonda o, balaca ev kirayə etmişdi, orada daha bundan balaca ev tapmaq olmazdı. O tək yaşayırdı. Biz onun keçirdiyi həyatla tanış olmuşduq. İmperiya dövründə imkan tapıb, iki müharibə arasında Jilnormanın qızı ilə evlənmişdi. Qoca burjuva, qəlbinin dərinliklərində son dərəcə narazı olsa da, canını dişinə tutaraq, qızının o adama ərə getməyinə razılıq vermişdi və demişdi ki: “Ən məşhur ailələr də bəzən belə şeylərə razılıq verməyə məcbur olur”. Yeri gəlmişkən bunu da demək lazımdır ki, xanım Ponmersi hər cəhətdən gözəl, çox nadir mənəvi keyfiyyətlərə malik olan və tamamilə ərinə layiq bir qadındı; o 1815-ci ildə ölmüş, bir oğlan uşağı qoyub getmişdi. Bu uşaq polkovnikin yalqızlıq içində keçirdiyi həyatını bəzəyə bilirdi. Lakin onun babası uşağı təkidlə tələb edərək demişdi ki, “uşağı mənə verməslə – mən onu irsəndə məhrum edə-cəyəm”. Uşağın atası, oğlunun mənafeyini nəzərə alaraq, bəna razı olmuşdu, bununla da öz uşağını yanında saxlamaq imkanını əldən vermiş, mehrini güllərə salmışdı.

O həm də hər cür siyasətdən üz döndərmişdi; nə qiyam edir, nə də sui-qəsdlərə girişirdi. Onun fikirləri, ya indi özünü həsr etdiyi sadə şeylərin, ya da əvvəllər etdiyi böyük işlərin ətrafında toplanmışdı. O həm bir qorənfilin çiçək açmasını gözləyir, həm də Austerlits xatirələri ilə yaşayırdı: onun vaxtı bu iki şey arasında bölünmüşdü.

Cənab Jilnorman öz kürəkəni ilə heç bir əlaqə saxlamırdı. Polkovnik onun nəzərində bir “quldurdu”, o isə polkovnikin nəzərində “səfeh”in biri idi. Cənab Jilnorman heç vaxt polkovnikin adını çəkmirdi, ancaq hərdən istehza ilə onun “baronluğuna” işarə edirdi. Onlar öz

aralarında belə bir şərt kəşmişdilər: Pommersi öz oğlunu görmək, ya onunla danışmaq üçün heç bir təşəbbüs göstərməyəcək; əgər o bu şərti pozsa, uşağı geri qaytarılacaq, həm də irsədən məhrum ediləcəkdir. Jilnorman Pommersiyə – taun xəstəliyinə tutulmuş bir adam kimi baxırdı. Onlardan hər biri uşağı istədiyi kimi tərbiyə etmək fikrində idi. Bəlkə də polkovnik belə bir şərti qəbul etməklə yanılmışdı; lakin bu şərtə çox ciddiyyətlə riayət edirdi, elə düşündü ki, düzgün bir iş tutmuş, bu məsələdə ancaq özünü fəda etmişdir.

Cənab Jilnormandan çox irs qalmayacaqdı. Lakin onun böyük qızından qalan irs çox olacaqdı. Bu qarımış qız böyük bir sərvətə malikdi, bu sərvət ona ana tərəfindən qalmışdı. Bacısı oğlu bu sərvətin həqiqi varisi idi.

Uşağın adı Marius idi; o, atası olduğunu bilirdi, onun bildiyi də ancaq bu idi. Heç kəs ona atası haqqında birçə kəlmə də söz demirdi. Lakin babası ilə getdiyi yerlərdə onun eşitdiyi pıçıldılar, eyhamlar, adamların bir-birinə baxıb göz vurmaı onu düşündürməyə bilmədi; o bəzi şeylər başa düşməyə başladı. O uzun zaman, onu əhatə edən mühitin təsiri altında olduğundan, bu mühitin havasını tənəffüs etdiyindən, sanki bu havaya dolan fikir və ideyaları dərk etdi və yavaş-yavaş atası haqqında ancaq utana-utana, iztirab çəkə-çəkə düşünməyə adət etdi.

Marius bu qayda ilə böyüyürdü. Polkovnik iki-üç ayda bir dəfə evindən çıxır, qaçmış dustaq kimi, gizlincə Parisə gəlir, müəyyən vaxtda Sen-Sülpis kilsəsinə gedirdi. Madmazel Jilnorman bu zaman Mariusu kilsəyə ibadətə aparır. Polkovnik orada, madmazel Jilnorman birdən dönüb baxar deyə, qorxudan əsə-əsə sütunun dalında gizlənərək, qumıldanmaq və ah çəkməyə cürət etməyərək öz oğluna baxırdı. Bütün bədənini çapıq-çapıq olan bir əsgər qarımış bir qızdan qorxurdu.

Vernon keşişi abbat Mabeflə də onun dostluğu buradan başlanmışdı.

Hörmətli keşiş abbat Mabef Sen-Sülpis kilsəsi ağsaqqalının qarışdaşı idi; bu kilsə ağsaqqalı bir neçə dəfə kilsədə bir adama diqqət yetirmişdi: o adam sütunun dalında gizlənib bir uşağa böyük bir məhəbbətlə baxırdı. Kilsə ağsaqqalı onun üzündəki çapıq yerini, gözlərindəki iri yaş damlalarını da görmüşdü. Üzdən o igid bir adama oxşayırdı; lakin belə bir adamın arvad kimi ağlaması ona çox böyük təsir bağışlamışdı. Onun üzü kilsə ağsaqqalının yadında qalmışdı. Bir dəfə o, qardaşı ilə görüşmək üçün Vernona gəlmiş, körpü üstündə polkovnik Pommersiyə rast gəlir, onu tanıyır: bu həmin Sen-Sülpis kilsə-

sinde gördüyü adamdı. Kilsə ağsaqqalı bu əhvalatı qardaşına danışır, onlar bir şeyi bəhanə edərək, polkovnikin yanına gedir. Sonra bir də gedirlər. Polkovnik əvvəl onlarla çox az və çox könlüsüz danışır, sonra ürəyini açıb tökür. Bu qayda ilə abbat Mabef və kilsə ağsaqqalı onun bütün həyatına bələd olur, həm də oğlunun gələcəyi üçün öz xoşbəxtliyini fəda etdiyini bilirlər. Bu şeylər, abbat Mabefin qəlbində polkovnikə qarşı hörmət və şəfqət hissi oyadır, polkovnikin də ondan çox xoşu gəlir... Bunu da demək lazımdır ki, heç kəs qoca keşiş və qoca əsgər kimi belə asanlıqla bir-birinə yaxın ola bilməz, bir-birini belə yaxşı başa düşməzlər, – bu şərt ilə ki, xoş bir təsadüf nəticəsi olaraq, onlar hər ikisi həm səmimi, həm də yaxşı adam olsunlar. Əslində bu adamlar heç bir şeylə bir-birindən fərqlənmirdi. Onlardan biri özünü dünya vətəninə, o birisi axirət vətəninə xidmət etməyə həsr etmişdi. Fərq yalnız bunda idi.

Marius ilde iki dəfə – yanvarın birində, bir də müqəddəs Georgi günü yaxınlaşanda atasına məktubnamədən götürülmüş kimi rəsmi təbrik məktubu göndərirdi, məktubları, Mariusun xalası deyər, o da yazardı. Cənab Jilnorman ancaq buna icazə verərdi. Atası da Mariusa çox mehribanca yazılmış cavab göndərirdi; Mariusun babası bunları oxumadan cibinə qoyardı.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Requiescant!

Marius Pommersi ancaq xanım de T.-nin salonu vasitəsilə həyatı dərk edirdi. Bu salon, onun dünyaya baxa bildiyi yeganə pəncərə idi. Bu pəncərə tutqundu; onun nəfəslüyindən istidən çox soyuq, işıqdan çox qaranlıq gəlirdi. Marius şən, gülürlə bu xırdaca aləmə girmiş, orada bir az qaldıqdan sonra qəmginləşmiş və ciddiləşmişdi, bu ciddilik onun yaşına daha artıq uyğun gəlmirdi. Marius həmişə orada təşəxxüslü, qərribə şəxslər görür, onlara heyərlə baxırdı. Gördüyü şeylər onun ancaq heyretini artırı bilərdi. Xanım de T.-nin salonuna Matan, Noe, Levis, Kambi fəmilialı qoca kübar və çox hörmətli xanımlar gəlirdi; burada Levisi Levi, Kambini isə Kambiz deyər tələffüz edirdilər.

¹ Allah rəhmət eləsin (lat.)

Bu qoca xanımlar, bu Tövrət adları Mariusun hafizəsində əhdiətiq kitabındakı rəvayətlərlə qarışırdı, Marius bu rəvayətləri əzbər bilirdi. Onlar sönməkdə olan buxarının qabağına yığışaraq, yaşıl abajurlu lampanın ala qararlığında səssizcə oturur, ancaq bəzən həm tontənəli, həm də qəzəbli bir söz söylərdilər; kiçik Marius ürkək bir nəzərlə yandan onların ciddi üzünə, bəzilərinin ağ, bəzilərinin də ağarmğa başlayan saçına, keçən əsr dəbi ilə tikilmiş, uzun donlarına baxardı. Ona elə gəlirdi ki, bunlar arvad deyil, patriarch və sehrbazdır, canlı məxluq deyil, xəyaldır.

Bu xəyallara – həmişə bu qədim salonda hazır olan xeyli ruhani, bir neçə də dvoryan qoşulardı; bunlar da: xanım de Berrin şəxsi katibi – markiz de Sassene; Şarl-Antuan ləqəbi ilə yeknəsəq ahəngli qəsidələr çap etdirən vikont de Valori, Fransada “nəzakət qaydalarını” hamıdan yaxşı bilən – Markiz Kariolis d’Espinuz; subay və xoşüzlü – qraf d’Amandr; “kral kabineti” adlandırılan Lüvr kitabxanasının dayağı – kavalər de Por de Gi; bir də hələ kifayət qədər cavan olan, lakin saçları ağarmğa başlayan – knyaz de Bofremon idi. Knyaz de Bofremonun arvadı da burada idi; o qəşəng, məzəli bir qadıncı, onun zər qaytanlı al məxmərdən olan tualeti, döşünü və çiyinini çox açıq göstərən dekoltesi ətrafa çökən qaranlığı bir qədər dağıdırdı. Cənab de Por de Gi dazbaşı, vaxtından əvvəl qocalmış bir adamdı, amma yaşı çox deyildi. O deyirdi ki, 1793-cü ildə mənə and içməkdən imtina etdiyim üçün katorqaya göndərdilər; onda on altı yaşım vardı; mənimlə bərabər de Mürpua adlı bir yepiskopun əl-ayağına qandal vurdular; onun səksən yaşı vardı; o da an içməkdən imtina etdiyi üçün kürək cəzasına məhkum edilmişdi; bizim aramızda fərq ancaq bundan ibarət idi ki, o itaətsizlik edən keşiş, amma mən – itaətsizlik edən əsgərdim. Bu əhvalat Tulonda olmuşdu. Bizim vəzifəmiz – gündüz gilyotinlə başı kəsilən adamların başını və bədənini axşam qətlgahdan daşımaq idi. Biz qanı axan başsız bədənləri dalmıza alıb aparırıdık; bundan da, bızə verilən qırmızı dustaq xalatinin boynu arxa tərəfdən laxtalanmış qandan islanar, qabıq bağlardı; bu qan səhərə kimi quruyardı, lakin axşam yenə də xalatomızın o yeri qandan islanardı. Xanım de T.-nin salonunda bu cür faciəli söhbətlər çox olardı. Burada Marata lənətlər yağdıra-yağdıra axırda Trestalyonu tərifi-ləmək dərəcəsinə gəlib çatardılar. “Misilsizlər növündən olan deputatlar, cənab Tibor dü Şalar, cənab Lemarşan de Qomikur və sağların məşhur zarafatçısı cənab Korne-Denkur burada vist oynayardı. Qıçla-

rının nazik olmasına baxmayaraq, gödək şalvar geyən Balye de Feret Taleyranın yanına gedərkən bəzən bura da baş çəkərdi. O, qraf d’Artuanın içki yoldaşı idi; Ərəstun Kampaspanın qabağına səcdə etdiyi halda, o, Mariya Himarı iməkləməyə məcbur edərdi, bununla da filosofun intiqamını alaraq, əsrlər üçün nümunəvi bir balyı olmuşdu.

Bura gələn ruhanilər isə – abbat Halma, abbat Leturner, abbat Freysin, abbat Keravenan, cənabi-əqdəs Makki və cənabi-əqdəs abbat Pilimier idi. Bu həmin abbat Halma idi ki, “Fudr” qəzetində əməkdaşlıq edən cənab Laroz ona demişdi: “Ba, indi kimin yaşı əllidən azdır? Ancaq ağzından süd iyi gələn birinci kurs tələbəsinin yaşı əllidən azdır!”. Abbat Leturner kral xətibisi idi. Abbat Freysin o zaman hələ nə qraf, nə yepiskop, nə nazir, nə per idi. Köhnə bir keşiş kübbəsi geyərdi, kübbəsinin də həmişə düyməsi çatışmazdı. Abbat Keravenan Sen Jerman-de-Pre kilsəsinin keşişi idi. Cənabi-əqdəs Makki onda papa nümayəndəsi və Nazibi arxiyepiskopu idi, sonra kardinal olmuşdu; onun məxluqa ifadəli uzun burnu vardı. O biri cənabi-əqdəs abbat Palmieri papa keşişi idi, o müqəddəs təxtin yeddi nəfər həqiqi proto-notarlarından biri, məşhur Liberiya bazilikasının kanoniki, müqəddəs kimsələrin postulatore di santi müvəkkili idi, bu isə onun kanonizasiya işləri ilə əlaqədar olduğunu göstərirdi, həm də bu təxminən Dövlət Şurasının cənnət şöbəsi üzrə məruzəçisi rütbəsinə mütabiq idi... Bu ruhanilərdən başqa salona cənab de la Lüzern və cənab de Klermon-Toner adlı iki kardinal da gəlirdi. Kardinal de la Lüzern yazıçı idi; bir neçə il sonra ona öz məqalələrini, Şatobrianın məqalələri ilə yanaşı olaraq, “Konservator” da çap etdirmək şərəfi nəşib oldu. Cənab de Klermon-Toner tulu arxiyepiskopu idi; yayda o yaylağa getmək əvəzinə tez-tez Parisə, qardaşı oğlu markiz de Tonerin yanına gəlirdi; markiz de Toner dəniz və hərbiyə naziri vəzifəsində idi. Kardinal de Klermon-Toner balacaboylu, şən bir qoca idi, kübbəsinin ətəyi çevriləndə onun qırmızı corabları görünərdi. O, “Ensiklopediya”ya nifrət etməyi özünə ixtisas seçmişdi, həm də bilyard oyunu ilə yamanca maraqlanırdı. O zaman parisililər, axşamçağı, Klermon-Tonerin evi olan Şahzadə küçəsindən keçəndə, şar taqıltısını və kardinalın səsinə eşidib, qeyri-ixtiyari olaraq dayanırdılar: kardinal öz konklavistinə in partibus¹. Karist yepiskopu cənabi-əqdəs Katretə çıxıra-çıxıra deyər-

¹ Başqa məzhəbə qulluq edilən məmləkətdə (lat.)

di: “Abbat, nəzərə al ki, mən karambola edirəm” Kardinal de Klermon-Toneri xanım de T.-nin yanına aparın onun ən yaxın dostu cənab de Roklor idi; cənab de Roklor əvvəllər Senlis yepiskopu olmuşdu, özü də qırx Əbədlərdən biri idi. Cənab de Roklorda diqqəti cəlb edən şey – onun uzun boyu və akademiyyaya şey ilə getməsi idi. O zaman fransız akademiyyasının iclasları gedən zal kitabxana ilə yanaşı idi; maraqlanan adamlar hər cümə axşamı bu zalın şüşə qapısından – təzə pudralanmış, bənövşəyi corab geymiş keçmiş Senlis yepiskopunu görə bilirdi: o, adətən, arxası qapıya sarı ayaq üstə durardı, bu da ona görə idi ki, onun keşislərə xas olan yaxalığı yaxşı görünsün. Hərçənd bu ruhani atalar kilsə xadimləri olduqları qədər də saray adamları idi, bununla belə onlar xanım de T.-nin salonunda dərin bir ciddiyyət əhval-ruhiyyəsi yaradardılar. Fransanın beş nəfər peri iş: markiz de Vibre, markiz de Talarü, markiz d’Erbuvil, vikont Dambre və hersoq de Valentinua bu salonun aristokratizmini daha artıq nəzərə çarpdırırdı. Hersoq de Valentinua varlı bir Monako şahzadəsi, yəni varlı bir xarici şahzadəsi idi, bununla belə o, Fransa və onun perlər cəmiyyəti haqqında çox yüksək bir rəyde idi, – o hər şeyi perlər cəmiyyətinə gətirib çıxarırdı. Bu aşağıdakı sözləri o demişdir: “Roma kardinalları da – Fransa perləridir; ingilis lordları da – Fransa perləridir”. Lakin o dövr-də inqilab hər yerdə nüfuz etdiyindən, bu feodal salona da, yuxarıda dediyimiz kimi, istiqamət verən burjuva idi. Cənab Jilnorman bu salona hökmranlıq edirdi.

Bura Parisin mürtəce dairələrinin cövhəri və əsas məğzi toplaşmışdı. Burada hətta ən royalist şəxslərə qarşı karantin tədbirləri görüldü. Şöhrətdən həmişə bir az anarxiya qoxusu gəlir. Şatobrian bura düşsəydi, o da burada “Düşən ata” kimi görünərdi. Bununla belə, vaxtı ilə respublikanı bəyanən adamlardan bəzilərinə güzəşt edilirdi, onlar bu möhkəm etiqadlı məclisə buraxılırdı. Qraf Benyo bura islah olunmaq şərtlə qəbul edilmişdi.

İndiki “nəcib” salonlar, bu təsvir etdiyimiz salonlara heç də bən-zəmir. İndiki Sen-Jermen civarına sərbəst fikirlər sirayət etmişdir. İndiki royalistlər – qoy onlar bu sözdən inciməsinlər – deməqoqdurlar.

Xanım de T.-nin ən seçmə kübar cəmiyyəti adamları toplaşan salonunda ən zərif nəzakət pərdəsi altında ən incə və təkəbbürlü bir hərəkət tərz-i hökm sürürdü. Burada müəyyən edilmiş adət və əxlaq qaydaları hədsiz dərəcədə və cürbəcür incə ədalara yol verirdi, bu

incə ədalər öz-özlüyündə meydana gəlir, çoxdan dəfn edilən, lakin hələ ölməyən köhnə üsul-idarəni olduğu kimi ihya edirdi. Burada qəbul edilən ədalardan bəziləri, xüsusilə ifadə tərz-i adamı təəccüb-ləndirirdi. Bu kimi şeyləri görməyən adamlar belə ifadələri çox asan-lıqla əyalətçilik hesab edərdi, çünki əslində bu ancaq danışıq tərzinin köhnəmiş şəkilləri idi. Məsələn, burada “xanım general zövcəsi” ifa-dəsi çox işlədilir. Az da olsa, hətta “xanım polkovnik zövcəsi” ifa-dəsini də eşitmək mümkündür. Cazibədar bir qadın olan xanım Leon yəqin ki, hersoq de Longevillə hersoq de Şevrezin xatirəsini əziz tut-duğundan, belə bir ifadə tərzini öz knyazlıq tituluna bir üstünlük hesab etmişdi. Markiza de Kreki də arzu etmişdi ki, ona “xanım polkovnik zövcəsi” desinlər.

Türlidə, kralla olan məhrəmanə söhbətlərdə ona ancaq “kral” demək, “əlahəzrət” sözünü söyləməmək uydurması da bu kiçik aristokrat salonundan çıxmışdı, çünki “əlahəzrət” sözünü “qəsbkar mur-darlamışdı”.

Burada hər şey haqqında – həm baş verən hadisələr, həm də insan-lar haqqında mühakimə yürüdürdülər. Əsri ələ salırdılar, bu onları əsri anlamaq zəhmətindən azad edirdi. Hay-küy qaldıran yeni xəbərlərlə bir-birini isidirdilər, gördükləri və eşitdikləri şeyləri bir-birinə söylə-məyə tələsirdilər. Burada Mafusail Epimenidi maarifləndirirdi. Kar kora məlumat verirdi. Burada, Koblənsdən bəri olan vaxtı inkar eləyir, bu vaxtın olmadığını elan edirdilər. Burada belə hesab edirdilər: XVIII Lüdovik Allahın mərhəməti ilə öz padşahlığının iyirmi beş illiyini gördüyü kimi, mühacirlər də qanunun mərhəmətilə özlərinin iyirmi beşinci baharını gördülər.

Burada hər şey tam bir ahəngdarlıq içində idi; burada həyat hər şeydə güclə hiss olunurdu; sözlər, güclə eşidiləcək bir ah ilə söyləni-lirdi; salonun zövqünə uyğun gələn qəzetlər papirosu xatırladırdı. Burada cavan adamlara rast gəlmək olurdu, lakin onlar yarımcı adam-lara oxşayırdı. Gələn adamları dehlizdə qoca lakeylər qarşılayırdı. Vaxtları çoxdan keçmiş olan bu ağalara onların özü kimi vaxtı keçmiş, qocalmış xidmətçilər qulluq edirdi. Hər şeydə belə bir təsir duyulurdu: sanki hər şeyin ömrü tükənmişdi, ancaq inad edərək qəbrə getmək ist-temirdi. Qorumaq, qorunmaq, qoruyan – onların bütün leksikonu təx-minən bundan ibarətdi. “Çalışın ki, buradan yabançı bir ruhun qoxusu gəlməsin” – bütün məsələlər əslində bunun üstünə gətirib çıxarırdı.

Bu bir dəstə hörmətli adamın dünyagörüşündə doğrudan da onlara xas olan ayrıca bir ətir qoxusu vardı. Onların fikrindən kafur iyi gəlirdi. Bu aləm – mumiyalar aləmi idi. Bu ağalar mumilayandırılmışdı, onların lakeylərindən uyuy qayrılmışdı.

Mühacirlikdə müflis olan, bir nəfər qulluqçu saxlayan hörmətli qoca markizə hələ də: “Mənim qulluqçularım” deyirdi.

Xanım de T.-nin salonunda nə ilə məşğul olurdular? Burada ifratçılıq edirdilər.

İfratçı olmaq! Bəlkə də bu sözlə ifadə edilən hadisə hələ bu gün də meydandan çıxmamışdır, lakin sözün özü bütün mənasını itirmişdir. Bu sözü izah etməyə çalışaq.

İfratçı olmaq – hər şeydə ifrata varmaq deməkdir. Bu o deməkdir ki: taxt naminə – kralın hökmdarlıq əsasına, mehrab naminə – keşiş papağına hücum edəsən; bu o deməkdir ki, öz arabanı çevirərsən, öz qayış-quşqununda şıllaq atasən; bu o deməkdir ki, biddətini lazımcına yandırmadıq üçün tonqalı pisləyərsən; bu o deməkdir ki, бүтү – onda бүтлүyün az olması üstündə məzəmmət edəsən; bu o deməkdir ki, papanı – papizmin azlığı, kralı – royalizmin azlığı, gecəni isə işıqın çoxluğu üstündə təqsirləndirərsən; bu o deməkdir ki, alebastrın, qarın, qu quşunun, ağ zənbağın ağ olduğunu inkar edəsən; bu o deməkdir ki, bir şeyin elə qızgın müdafiəçisi olasan ki, bundan dönüb onun düşməni olasan; bir şeyin elə inadla “ləhinə” olasan ki, bu onun “əleyhinə” çevrilsin.

Restavrsiyanın ilk dövrünü başlıca olaraq “ifratçılığının” bərişməz ruhu xarakterizə edir.

Tarixdə elə bir dövr tapılmaz ki, o, 1814-cü ildə başlaya və 1820-ci ilə yaxın bir vaxtda, sağlamların iradəsinə yerinə yetirən cənab de Vilelin nazirliyə başlaması ilə qurtaran qısa bir dövrə bənzəmiş olsun. Bu altı il təkrar olunmayan həm şən, həm kədərli, həm parlaq, həm də tutqun illərdir; sanki onlar səhər şəfəqinin şüaları ilə işıqlanmış, eyni zamanda hələ də üfüqləri bürüyən və yavaş-yavaş keçmişin qoynuna çəkən böyük sarsıntılar zülməti ilə örtülmüşdür. Bu işıq və zülmət içərisində həm yeni, həm köhnə, həm gülməli, həm kədərli, həm gənc, həm də gözllərini ovan qoca bir aləm – xırdaca və xüsusi bir aləm yaşayırdı; qürbətdən qayıtmaq kimi heç bir şey yuxudan ayılmağı xatırlatmır. Bir dəstə adam vardı ki, onlar Fransaya acıqlı-acıqlı baxırdı, lakin Fransa onlara istehza ilə cavab verirdi. Küçələr – bayquşa oxşayan qoca markizlərlə, mühacirətdən qayıdan aristokratlarla, o dünyadan gələn “keç-

miş adamlarla” ağzına kimi dolu idi; onlar hər şeyə heyrlə baxırdılar; şanlı əyan dvoryanları, yenə də Fransaya qayıtdıqları üçün həm sevinir, həm kədərənirdilər: onlar yenə də öz vətənlərinə qayıtdıqları üçün böyük bir fərəh, lakin öz köhnə mütləqiyyət üsulunu görmədikləri üçün dərin bir məyusluq duyurdular. Səlibçilər nəslindən olan zadəganlar imperiya zadəganlarını, yəni hərbi zadəganları pisləyirdilər; tarixi bir millət tarixi mənasını daha anlamırdı; Böyük Karl silahdaşlarının nəsiləri Napoleonun silahdaşlarına nifrət edirdi. Yuxarıda dediyimiz kimi, qılınclar üz-üzə gəlir, adamlar bir-birini təhqir edirdilər. Fonteunanın qılınıncı, paslı bir dəmir kimi, ələ salırdılar. Marenqonun qılınıncı nifrət oyadırdı, ona “əsgər qılınıncı” deyirdilər. Uzaq keçmişlər yaxın keçmişdən üz döndərirdi. Həm böyüklük, həm də güllünlük hissi yox olmuşdu. Hətta Bonapartı Skapen adlandıran adam da vardı. Bu təsvir etdiyimiz aləm daha yoxdur. Təkrar edirik, indi ondan heç bir şey qalmamışdır. Biz o ələmdən bir adam götürdükdə, bu aləmi öz təsəvvürümüzdə canlandırmaq istədikdə o aləm bizə Nuh əyyamı kimi yabançı görünür. O aləm doğrudan da tufanlarda qorq oldu. O aləm iki inqilabda itib getdi. Azadlıq ideyalarının yaratdığı sel gör nə qədər qüvvətli imiş. O dağıtmaq, dəfn etmək istədiyi şeyləri gör necə sürətlə öz dalğaları altına alır, gör necə sürətlə dərin-dərin uçurumlar açır.

Cənab Martenvilin Volterdən ağıllı hesab edildiyi o uzaq, o sadə lövh dövrə salonların siması belə idi.

O salonların öz ədəbiyyatı, öz siyasi məramnaməsi vardı. Burada Fyeveyə inanırdılar. Burada cənab Ajye qanunçuluq edirdi. Burada, publisist və Malake sahil küçəsi bukinisti cənab Kolnenin əsərlərinin təşrihi ilə məşğul olurdular. Napoleon burada ancaq “Korsika əjdahası” idi. Sonralar, dövrün ruhuna güzəştə gedərək, kral qoşunları generalporuçiki markiz de Bonaparte tarixə daxil edildi.

Salonlar öz əqidələrinin saflığını uzun zaman saxlaya bilmədilər. 1818-ci ildə ora diktrinörlər daxil olmağa başlayırlar, bu, qorxulu bir əlamətdi. Doktrinörlər royalist idi, onlar özlərini elə tuturdular ki, sanki özlərinə haqq qazandırmaq istəyirdilər. O şeylə ki, “ifratçılıq” fəxr edirdi – bu onlarda şaşqınlıq törədirdi. Onlar öz ağlları ilə fərqlənirdilər; onlar susmağı bacarırdılar; onlar lazımı dərəcədə kraxmalanmış siyasi ehkamları ilə lovğalanırdılar; bununla da müvəffəqiyyət qazana bilmirdilər. Onlar qalstuklarının ağılından, başdan-başa duy-

mələnmış sürtuklarının ciddiliyindən bir qədr sui-istifadə edirdilər, bunun onlara az-çox xeyri olurdu. Doktrinörlər partiyasının səhvi, ya bədbəxtliyi bundan ibarətdir ki, onlar gənc qocalar nəslini yaratdılar. Onlar özlərini aqıl kimi göstərdilər. Onlar ifrat mütləqiyyətçiliyə məhdud hakimiyyət prinsipini aşılamaq arzusunda idilər. Onlar dağıdıcı liberalizmə qoruyucu liberalizmi qarşı qoyurdular, bəzən də bunu fəvqəladə bir tizfəhmliklə edirdilər. Onlardan belə sözlər eşitmək olardı: "Royalizmə aman verin! Çünki onun xidmətləri az olmamışdır. Royalizm – ənənələri, pərəstişi, dini, adamların bir-birinə hörmət etməsini ihya etmişdir. Vəfa, igidlik, rıtsarlıq, məhəbbət, sədəqət ona xas olan şeylərdir. O istəməsə də, millətin yeni əzəmətinə mütləqiyyətin əsrlər boyu davam edən əzəmətinə əlavə etmişdir. Onun təqsiri bundadır ki, o, inqilabı, İmperiyanı, bizi şan-şöhrətimizi, azadlığı, yeni ideyaları, yeni nəsl, bizim əsrimizi başa düşmür. Əgər o bizim qarşımızda taqsırkarsa – məgər biz onun qarşısında heç təqsirkar deyildik? İnqilabdan tələb olunur ki, bütün baş verən hadisələri başa düşsün, inqilabın varisləri bizik. Royalizmə hücum etmək – liberalizmə qarşı günah işləmək deməkdir. Bu dəhşətli bir səhvdir, daha dəhşətli bir korluqdur! İnqilabi Fransa tarixi Fransaya, başqa cürə desək – öz anasına, daha başqa cürə desək öz-özünə hörmət etmək istəmir. 8 iyuldan sonra İmperiya dvoryanlılığı ilə necə rəftar edilsə də, 5 sentyabrda sonra köhnə mütləqiyyət dvoryanlılığı ilə elə rəftar edildi. Onlar qartal haqqında haqsızlıq etdilər, biz isə – zənbaq haqqında haqsızlıq etdik. Yoxsa həmişə təqibat üçün bir şey lazımdır? XIV Lüdovikin tağından zəri silməkdən, ya IV Henrixin gerbindən qalxanı qoparmaqdan nə xeyir? Biz İen körpüsündən "N" hərfini silən cənab Voblana gülürük. Yaxşı, o, axı nə etmişdir? O da biz etdiyimizi etmişdir. Buvin də Ma-renqo kimi, bizimdir. Zənbaq da, "N" hərfi kimi, bizimdir. Bu bizim ata-babadan qalma mirasımızdır. Bunu axı niyə azaldaq? Vətənin nə keçmişindən, nə də hal-hazırından üz döndərmək lazım deyil. Niyə bütün tariximizi qəbul etməyə? Niyə bütün Fransanı sevmək?

Doktrinörlər royalistləri belə tənqid edir, belə də müdafiə edirdilər, onlar öz tənqidi ilə ifrat royalistlərin narazılığına, öz müdafiələri ilə onların qəzəbinə səbəb olurdular.

Restavrasiyanın birinci dövrü "ifratçıların" ikinci dövrü Konqre-qasiyanın çıxışı ilə əlamətdardır. Heyrət və coşğunluğun yerini məhərrət və hiyləgərlik tutdu. Bununla biz öz səthi qeydlərimizi bitiririk.

Müəllif bu əsəri yazarkən müasir tarixin maraqlı bir dövrünə rast gəldi. O, indi daha heç kəsə məlum olmayan bir dövrə diqqət yetirməyə, onun bəzi xüsusiyyətlərini ötürü qeyd etməyə bilmədi. Lakin bu məsələ üstündə o çox dayanmadı, bu dövrü kədər hissi və gülmək arzusu duymadan təsvir etdi. Onu bu keçmişlə – onun üçün əziz və sevimli olan xatirələr bağlayır, çünki bu xatirələr onun anası ilə əlaqədardır. Lakin ətiraf etmək lazımdır ki, bu xırdaca kübar cəmiyyətinin özünə xas ola bir əzəməti vardı. Bu cəmiyyət adamın üzündə təbəssüm oyada bilər, lakin ona nə nifrət etmək, nə də ona haqarətlə baxmaq olar. Bu – keçmiş günlərin Fransasıdır.

Marius Ponmersi də, bütün uşaqlar kimi, bəzi şeylər oxuyub öyrənmişdi. O öz xalasının himayəsi altından çıxdıqdan sonra, babası onu, əsl klassik məhdudluğuna malik olan çox mötəbər bir mürəbbinin himayəsi altına verdi. Bir çiçək kimi yenidən açılmağa başlayan bu uşaq bir riyakarın əlindən çıxaraq bir pedantın əlinə düşdü. Marius bir neçə il kollecdə oxudu, sonra hüquq fakültəsinə girdi. O həm royalist və fanatik, həm də qayda-qanuna çox ciddi riayət edən bir adamdı. Babasından onun xoşu gəlmirdi: babasının yüngülməcazlığı, abırsız həərəkətləri onun ürəyinə toxunurdu, atası haqqında kədərli susurdu.

Ümumiyyətlə o, odlı, lakin təmkinli, nəcib, alicənab, məğrur, din-dar, coşqun, son dərəcə doğru, hədsiz dərəcədə ismətli bir gənacd.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Quldurun ölməsi

Mariusun orta təhsilini qurtarması və cənab Jilnormanın kübar cəmiyyətlərindən uzaqlaşib istirahətə çəkilməsi eyni vaxta təsadüf edir. Qoca Sen-Jermen civarı və xanım de T.-nin salonu ilə vidalaşaraq, Mare məhəlləsində Ehtiraslar küçəsində olan evinə köçmüşdü. Bu evdə o, dalandardan başqa, vaxtı ilə Manyonu əvəz edən aşpaz qadın Nikolettanı, bir də ki, tənəffüslərdən əziyyət çəkən və yuxarıda bəhs etdiyimiz Baskı xidmətçi kimi saxlayırdı.

1827-ci ildə Mariusun on yeddi yaşı tamam oldu. Bir gün axşam o evə qayıdanda gördü ki, babası əlində bir məktub tutmuşdur.

Cənab Jilnorman ona dedi:

– Marius, sən gərək sabah Vernona gedəsən.

Marius soruşdu:

– Niyə?

– Atanı görməyə.

Marius dıxsındı. Onun bir gün öz atası ilə görüşəcəyi heç ağlına da gəlmirdi. Onun üçün bundan daha gözlənilməz, daha təəccüblü, etiraf etmək lazımdır ki, daha pis bir şey ola bilməzdi. Atasından o elə soyuqdu ki, ona heç yaxınlaşmaq istəmirdi. Qarşıda duran görüş onu kədərləndirməkdən artıq, ona ağır bir məcburiyyət kimi görünürdü.

Mariusun öz atasına qarşı olan ədavətinə siyasi səbəbdən başqa, ayrı bir səbəb də vardı. Cənab Jilnorman kefinin duru vaxtlarında Mariusun atasına qoçaq adam deyirdi. Marius əmində ki, həmin bu qoçaq adam onu sevmir. Onun fikrincə, buna heç şübhə etmək lazım deyildi: atası onu sevsəydi atmazdı, özgəsinin himayəsinə verməzdi. O sevilmədiyini hiss edirdi, buna görə də atasını sevmirdi. O öz-özünü inan-dıraraq deyirdi: belə də lazımdır.

Cənab Jilnormanın təklifi Mariusu elə təəccübləndirdi ki, babasına birçə sual da vermədi. Cənab Jilnorman sözünə davam edərək dedi:

– O dəyərsən xəstədir. Səni istəyir.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Sabah səhər get. Mənim yadımdadır: Fonten meydanı karvansarasından Vernona kareta səhər saat altıda gedir, axşam da ora çatır. O kareta min get. O yazır ki, tez gəlsin.

Sonra qoca məktubu əlində özərək cibinə qoydu. Marius elə o axşam yola düşüb səhər atasının yanında ola bilərdi. O zaman Bulua küçəsindən Ruana gecə dilicansı gedirdi və bu dilicans Vernonda dayanırdı. Lakin nə cənab Jilnorman, nə də Marius bu barədə məlumat almağı heç fikirlərinə də gətirmədilər.

Marius ertəsi gün hava qaralanda Vernona gəldi. Şəhərdə çıraqlar yanırdı. Marius ilk rast gəldiyi adamdan “cənab Pommersin” harada yaşadığını soruşdu: o öz ürəyində Restavrasiyanın nöqtəyi-nəzərilə şərikdi, atasının baron və polkovnik olduğunu qəbul etmirdi.

Evi ona göstərdilər. Marius zəngi vurdu. Bir qadın qapını açdı: onun əlində balaca bir lampa vardı.

Marius:

– Cənab Pommersi evdədirmi? – deyə soruşdu.

Qadın cavab vermədi.

Marius öz sualını təkrar etdi:

– Cənab Pommersi burada yaşayır?

Qadın cənab Pommersin burada yaşadığını başının hərəkəti ilə bildirdi.

– Mən onunla danışa bilərəmmi?

Qadın başı ilə yox işarəsi etdi.

Marius israr etdi:

– Mən axı onun oğluyam! O məni gözləyir.

Qadın dedi:

– O daha sizi gözləmir.

Marius onun ağladığını ancaq indi gördü.

Qadın ona alçaq tavanlı zala gedən qapını göstərdi. Marius içəri girdi.

Buxarı üstündə yanan şam zalı işıqlandırdı; zalda üç kişi vardı. Onlardan birisi ayaq üstə şax durmuşdu, o birisi dizləri üstə çökmüşdü, birisi də yalnız köynəkdə, yerə sərilib qalmışdı. Yerə sərilib qalan polkovnik idi.

O iki nəfərdən biri həkim, biri də dua oxuyan keşiş idi.

Üç gün əvvəl polkovniki qara qızdırma tutur. Xəstəliyin başlanğıcında onun ürəyinə pis şeylər gəlir, cənab Jilnormana məktub yazır, Mariusun göndərilməsini xahiş edir. Onun xəstəliyi ciddi bir şəkildə alır. Mariusun gəldiyi gün sayaqlamağa başlayır. Xidmətçi arvad onu saxlamağa çalışsa da, o çıxıraraq: “Mənim oğlum hələ də gəlmir, gedim onun qabağına çıxım!” – deyib yatağından qalxır, otaqdan çıxır, dəhlizdə daş döşəmənin üstünə yığılır, elə o saat ölür.

Həkimlə keşişin dalınca adam göndərilir. Həkim çox gec gəlir. Keşiş çox gec gəlir. Oğlu da çox gec gəlir.

Şamın tutqun işığında, yerdə sərilib qalan polkovnikin solğun yanağında bir iri damla göz yaşı görmək olardı. Bu onun ölü gözələrindən çıxan yaşdı. Onun gözləri sönmüşdü, lakin yaş qurumamışdı. Bu yaş göstərirdi ki, oğlu gecikmişdir.

Marius ilk və son dəfə gördüyü bu adama, onun nəcib üzünə, açıq, lakin heç bir şey görməyən gözüne, ağ saçına, qüvvətli bədəninə, bədəninin ora-burasında görünməyə başlayan tutqun zolaqlara, qılınc yarası çapıqlarına, ulduzvarı qırmızı ləkələrə, güllə yerlərinə, üzündəki qəhrəmanlıq əlaməti olan iri çapığa baxırdı: onun üzündə Allahın bəxş etdiyi yaxşılıq ifadəsi vardı. Marius fikirləşdi ki, bu adam onun atasıdır, bu adam ölmüşdür, lakin ona qarşı laqeyd qaldı.

Mariusun duyduğu kədər, başqa bir ölü görərsə, duyacağı kədərdən heç də fərqlənmirdi.

Otağa qəlbi sıxan ağır bir dərd çökmüşdü. Qulluqçu arvad bir bucaqda durub acı-acı ağlayır, göz yaşları tökürdü; keşiş dua edirdi, arabir onun hönkürtü ilə ağlaması duasını kəsirdi; həkim gözlerini silirdi; hətta meyit özü də ağlayırdı.

Həkim də, keşiş də, qulluqçu arvad da, nə qədər böyük bir müsibət duysalar da, arabir Mariusa baxır, lakin heç bir söz söyləmədilər. Marius burada yabançı bir adamdı. Marius atasının ölümündən çox az mütləssir olmuşdu; o bundan bir qədər xəcalət çəkir, bilmirdi ki, özünü necə idarə etsin. Şlyapasını əlində tutmuşdu. Birdən onu əlindən yerə saldı: qoy elə bilsinlər ki, dərd ona çox təsir etmiş, şlyapasını da əlində tutmağa gücü qalmamışdır.

Birdən o, vicdan əzabına bənzər bir şey duydu, həm də bu hərəkəti üstündə öz-özünə nifrət etdi. Lakin o müqəssirdirmi? Axı o, atasını sevmirdi!

Polkovnikdən pul qalmamışdı. Ev şeyləri satıldı, bu pul onun dəfinə güclə çatdı. Qulluqçu arvad tapdığı bir parça kağızı Mariusa verdi. Kağızı polkovnik öz əli ilə yazmışdı:

“Mənim oğluma. Vaterloo ətrafında, vuruşma meydanında imperator iltifat buyurub mənə baronluq verdi. Restavrasiya mənə verilən bu adı qəbul etmir, lakin bunu mən öz qanımla qazanmışam; buna görə də bu adı mənim oğlum qəbul edəcək və o daşıyacaq. Məlum şeydir ki, o buna layiq olacaqdır”.

Məktubun o biri üzündə polkovnik əlavə etmişdi:

“Vaterloo ətrafında olan həmin vuruşmada bir serjant məni ölümədən xilas etdi. Onun adı Tenardyedir. Mənə məlum olan budur ki, son vaxtlarda o, Parisin ətrafında, Şeldə, ya Manfermeyldə, balaca bir kənd aşxanası işlədirmiş. Mənim oğlum Tenardyeyə rast gəlsə, qoy ona əlindən gələni yaxşılığı etsin”.

Marius heç də atasının xatirini əziz tutduğu üçün deyil, ancaq ölümə qarşı duyduğu bir hörmət üçün kağızı alıb cibinə qoydu, ölümün həmişə insan qəlbi üzərində belə amirənə bir təsiri olur.

Polkovnikin əmlakından heç bir şey qalmamışdı. Cənab Jilnorman sərəncam verdi ki, onun qılıncını və mündirini köhnə şey alanlara sat-sınlar. Qonşular onun bağını talan etdilər, nadir tapılan çiçəklərini çıxarıb apardılar. Qalan bitkilər də yabanılaşdı, soldu, quruyub tərək oldu.

Marius Vernonda ancaq iki gün qaldı. Dəfndən sonra Parisə qayıtdı, oturub dərslərini hazırlamağa başladı, atası qətiyyənin onun yadına düşmürdü, sanki bu dünyada o heç yaşamamışdı. İki gün sonra polkovnikin dəfn etdilər, üç gün sonra da unudular.

Marius şlyapasına qara bağladı. Məsələ də bununla qurtardı.

BEŞİNCİ FƏSİL

İnqilabçı olmaq üçün günorta ibadətində getmək bəzən faydalıdır

Marius, uşaqlıqda öyrəndiyi dindarlıq adətlərini mühafizə edirdi. Bir dəfə o, bazar günü Sen-Sülpis kilsəsinə ibadətə gedibmiş, gəlib yan tərəfdəki ana Məryəm məhrabının yanında dayanır, xalası uşaqlıqda onu həmişə bu yerə gətirmiş. Mariusun o gün fikri həmişəkindən daha artıq dağınıqdı, daha artıq xəyal içində idi, o, qeyri-ixtiyari olaraq, Utrext məxməri çəkilməmiş skamyada diz çökdü; skamyanın da-lında: “Cənab Mabef, kilsə ağsaqqalı” sözləri yazılmışdı. İbadət yenicə başlanmışdı ki, bir qoca: “Cənab, bu mənim yerimdir” deyərək Mariusa yaxınlaşdı.

Marius cəld ayağa qalxdı, qoca öz yerini tutdu.

İbadət qurtarandan sonra Marius fikrə dalararaq, skamyadan bir neçə addım kənarda dayandı. Qoca yenidən ona yaxınlaşdı.

– Cənab, üzr istəyirəm, mən sizi bir dəfə narahat etdim, budur yenə də narahat edirəm, – dedi. – Yəqin siz məni pis adam hesab etdiniz, ancaq mən gerek öz hərəkətlərimin səbəbini sizə izah edəm.

Marius dedi:

– Cənab, bu tamam artıq şeydir.

Qoca:

– Yox, yox, – deyərək etiraz etdi. – Mən istəmirəm ki, siz mənim bəremdə pis fikirdə olasınız. Bilirsinizmi, bu yeri mən çox əziz tuturam. Burada etdiyim ibadət mənə daha yaxşı gəlir. Siz soruşa bilərsiniz ki, niyə? İltifat buyurun, bunu sizə danışım. Həmin bu yerdə mən on il müddətində nəcib, lakin bədbəxt bir atanı müşahidə etmişəm: o, ailə vəziyyətinə görə öz oğlunu başqa yolla görmək imkanından məhrum olduğundan, iki-üç ayda bir dəfə gəlirdi. O bildirirdi ki, oğlunu nə vaxt günorta ibadətində gətirirlər, həmin saatda da özü bura gəlirdi. Uşağın heç ağlına da gəlmirdi ki, atası buradadır. Bəlkə də o axmaq uşaq heç

Kilsə ağsaqqalı ilə görüş hara gətirib çıxara bilər

Mariusun hara getdiyi bir az aşağıda məlum olacaqdır.

O, üç gün evə gəlmədi. Parisə qayıdan kimi hüquq fakültəsi kitabxanasına gedib "Moniter" komplektini tələb etdi.

O, bütün "Moniter"-i, Respublika və İmperiya haqqında yazılan bütün tarixi əsərləri, "Müqəddəs Yelena memorialı"-nı, xatirələri, gündəlikləri, bülletenləri, müraciətnamələri böyük bir ehtirasla oxudu. Böyük ordunun bülletenlərində atasının adına ilk dəfə rast geldikdən sonra bir həftə sanki isitməyə tutuldu. Jorj Ponmersi o generalların ki, başçılığı altında xidmət etmişdi, Marius onların, o cümlədən qraf Q.-nin yanına getdi. Bir də kilsə ağsaqqalı Mabeflə görüşdü: Mabef ona polkovnik keçirdiyi həyatı, onun təqaüdlə yaşadığını danışdı; onun güllərindən, çiçəklərindən, Vernonda təkbəşinə yaşadığından bəhs etdi. Bu qayda ilə Marius – həm aslan, həm də quzu olan, çox az-az təsadüf edilən bu yüksək və məsum qəlbli adama lazımcına bələd oldu: bu adam onun atası idi.

Bu məsələ Mariusun bütün vaxtını əlindən almış, onun bütün fikrini məşğul etmişdi, buna görə də Jilnormanı çox az-az görürdü. Müəyyən edilən vaxtda gəlib yeməyini yeyir, sonra yenə də yox olurdu. Xalası deyir, babası Jilnorman gülrək deyirdi: "Ba, ba, qızların vay halına!". Bəzən bu sözləri də əlavə edirdi: "Bir baxırsan da, mən elə bildirdim ki, bu bir yüngül sevgidir, amma deyəsən xalis məhəbbətdir".

Bu doğrudan da xalis məhəbbətdi: Marius atasına pərəstiş etməyə başlamışdı.

Eyni zamanda onun dünyagörüşündə də böyük bir dəyişiklik olmuşdu. Bu dəyişiklik – ardıcıl surətdə bir-birini əvəz edən bir çox səhifələrdən ibarətdir. Bizim bəhs etdiyimiz məsələ – zamanımızın bir çox məşhur adamlarının tarixi olduğundan, bu səhifələri bir-bir göstərməyi, onları tədricən gözden keçirməyi faydalı hesab edirik.

Mariusun nəzər saldığı keçmiş onu sarsıtmış, heyrətə salmışdı.

Bu keçmiş hər şeydən əvvəl onun gözələrini qamaşdırırmışdı.

Bu vaxta qədər Respublika, İmperiya ondan ötrü ancaq iyrenç sözlərdi. Respublika əlaqədarlıqdan qalxan gilyotin, İmperiya – gecə görünən qılıncdı. Marius keçmişə nəzər salarkən orada ancaq hərc-mərclik və zülmət görəcəyini zənn etmişdi, lakin orada böyük bir

atasının olduğunu da bilmirmiş. Onun atası gözə görünməmək üçün sütunun dalında gizlənərdi. O öz oğluna baxa-baxa ağlayardı. O yazıq öz balasını çox istəyirdi! Mən bunu aydın görürdüm. Bura mənim üçün müqəddəs bir yer oldu, günorta ibadətinə bura gəlmək mənim üçün bir adət şəklini aldı. Mənim, kilsə ağsaqqalı olduğum üçün, ruhanilər skamyasında oturmağa ixtiyarım var, amma mən öz skamyamı onların skamyasından üstün tuturam. Mən hətta o bədbəxt adamı bir az tanıyırdım da. Onun qayınatası, varlı-dövlətli xalası, sözün qisası, yaxşı yadımda deyil, belə bir qohumu varmış, o deyirmiş ki, atası oğlu ilə görüşsə, onda uşağı irsdən məhrum edəcəyəm. Uşağın atası, oğlunun sonralar varlı və xoşbəxt olması üçün öz atalıq hüququnu qurban vermişdi. Siyasi əqidə üstündə onları bir-birindən ayırırmışlar. Əlbəttə, mən siyasi əqidələrə hörmət edərəm, amma elə adamlar var ki, onlar heç bir şeyin hədd-hüdudunu bilmirlər. Axı adamı, yalnız Vaterloo vuruşmasında iştirak etmişdir deyər, yirtıcı adlandırmaq olmaz! Bunun üstündə oğulla atanı bir-birindən ayırmazlar. Bonapartın vaxtında o, qulluq edərək polkovnik dərəcəsinə qədər qalxmışdı. İndi deyəsən o ölüb. O, Vernonda yaşayırdı. Mənim qardaşım oranın keşişidir. Adı da deyəsən Ponmari... ya da deyəsən Monpresi... idi, özünün də, elə bil lap gözümlün qabağındadır, üzündə böyük bir qılınc çapığının yeri vardı.

Mariusun rəngi ağardı:

– Ponmersi?

– Bəli, bəli. Ponmersi. Yoxsa siz onu tanıyırsınız?

Marius:

– Cənab, – dedi, – o mənim atamdı.

Qoca kilsə ağsaqqalı əlini əlinə cırıb həyəcanla dedi:

– Deməli, siz həmin o uşağınsınız? Əlbəttə, o indi gerek yekə kişi olaydı. Mənim zavallı balam, siz cəsarətlə deyər bilərsiniz ki, "məni odlu bir qəlb ilə sevən atam vardı!".

Marius qocanın qoluna girib, onu evinə qədər ötürdü. Ertəsi gün o, cənab Jilnormana dedi:

– Mən öz dostlarımla ova getmək istəyirəm. Üç gün evə gəlməyə bilərəmmi?

Babası:

– İstəyir lap dörd gün gəlmə, – dedi. – Get könülün açılsın.

Sonra qızına göz vuraraq pıçıldadı:

– Yəqin sevgi kələyi var!

hörmət, həm də qorxu və sevinc içində – Mirabo, Vernyo, Sen-Jüst, Robespyer, Kamill Demulen, Danton kimi işıq saçan ulduzları, Napoleon kimi üfüqlərdən qalxan güneşi gördü; Marius ona nə olduğunu başa düşmürdü; bu işıqdan gözləri qamaşaraq heç bir şey görmür, geri çəkiliirdi. Lakin ilk təəccüb hissləri keçdikdən sonra, o belə bir işığa yavaş-yavaş adət edərək, təsvir edilən hadisələri şaşqınlıq duymadan qəbul etməyə, bu hadisələrdə iştirak edən adamlara titrəmədən baxmağa başladı; İnqilab, İmperiya onun gözləri önündə aydınca canlandı. Bu iki növ hadisə, onda iştirak edən adamlarla birlikdə, onun üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan iki məsələ ilə nəticələndi: Respublika – xalqa qaytarılan vətəndaş hüququ suverenitetliyi, İmperiya – Avropada əsaslanan fransız təfəkkürünün suverenitetliyi ilə. O, inqilabın simasında xalqın əzəmətli surətini, İmperianın simasında – Fransanın əzəmətli surətini gördü. O özü üreyində etiraf etdi ki, bunlar hamısı gözəl şeylərdir.

Biz bu ilk və son dərəcə ümumiləşdirilmiş düşüncədə Mariusun qamaşmış gözlərindən nəyin qaçdığını göstərmək istəmirik, bunu lazımı bir şey hesab etmirik. Biz ancaq onun fikir inkişafını göstərmək istəyirik. Hər şeyi birdən qavramaq olmur. Həm yuxarıda, həm də aşağıda deyilənlərə aid olan bu qeyd-şərti söyləyərək, yenə də – hekayəmizə davam edirik.

Marius onda başa düşdü ki, bu vaxta qədər o vətəninə də, atası kimi, az tanıyır. O könüllü halda gözündən qara pərdə asaraq nə vətəninə, nə də atasını görürmüş. İndi onun bəsiyyət gözü açılmışdı: həm vətən, həm də atası ilə fəxr edir, həm də onlara pərəstiş edirdi.

Həm təəssüf, həm də peşmançılıq hissi ona əzab verirdi; o acı-acı və ümitsiz halda düşünərək öz-özünə deyirdi: “İndi mənim qəlbimi dolduran hissləri ancaq qəbirə söyləmək olar”. Ah, onun atası sağ olsaydı, o öz atasından məhrum olmasaydı, Allah-taala öz inayətini göstərərək onun atasını ölməyə qoymasaydı, indi o yürürüb atasını qucaqlar, bağrına basardı, çığıraraq deyirdi: “Ata mən buradayam! Bu mənəm! Bizim hər ikimizin qəlbində bir ürək döyünür! Mən sənə oğlunam!”. Onun ağ başını odlu-odlu qucaqlardı, ağ saçları üstə göz yaşları tökərdi, üzündəki çapıq yerinə iftixarla baxardı, əllərini sıxardı, paltarına səcdə elər, ayaqlarını öpərdi! Ah, niyə onun atası haqq və ədaləti, oğlunun məhəbbətini görmədən belə tez, belə vaxtından əvvəl öldü! Ağlayış höknürtüləri ara vermədən Mariusun qəlbini parçalayır, o

hər dəqiqə: “Heyhat” – deyərək təkrar edirdi. Eyni zamanda o get-gedə, – indi isə əməlli başlı ciddiləşir, qətiləşirdi, öz əqidələrində və dünyagörüşündə daha möhkəm olurdu. Həqiqətlə işıqlanan zəkası hər dəqiqə zənginləşirdi. Onda daxili bir yüksəliş əmələ gəlirdi. O iki kəşf nəticəsində özünü yetişmiş və möhkəmlənmiş hiss edirdi: o həm atasını, həm də vətəninə tapmışdı.

İndi bütün qapılar onun qarşısında açılırdı, sanki bu qapıların açarı onun əlində idi. O əvvəllər nəyə nifrət edirdisə, indi bunun izahını tapırdı, nəyə həqarətlə baxırdısa, bunun səbəbini başa düşürdü. İndi ona böyük hadisələrin, böyük insanların qəza və qədər icabından olan – həm ilahi, həm də bəşəri – əhəmiyyəti aydın oldu: ona, bu böyük hadisələrə lənət etməyi öyrətmişdilər, bu böyük insanlara nifrət etmək təlimini vermişdilər, o öz əvvəlki dünyagörüşündən üz döndərən kimi – onu köhnəlmiş bir şey hesab edirdi – bu dünyagörüşünü xatırlarkən gah acıqlanırdı, gah da gülürdü.

O, atasına haqq qazandırdıqdan sonra Napoleona haqq qazandırmaya başladı, bu da təbii bir şeydi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Napoleona haqq qazandırmaya başa gəlmədi.

Lap uşaq vaxtından onun beyninə Napoleon haqqında olan fikirləri doldurmuşdular; 1814-cü il partiyası bu fikirlərin tərəfdarı idi. Restavrasiya bütün təəssübü, mənafeyi, hissləri ilə Napoleonun surətini təhrif etməyə çalışırdı. Napoleon bu partiyayı Robespyerdən daha artıq dəhşətə getirirdi. Bu partiya millətin yorğunluğundan, anaların nifrətindən çox ustalıqla istifadə edə bilmirdi. Bonapartı bir növ əfsanəvi əjdahaya çevirmişdi. Biz əvvəllər demişdik ki, xalqda bir çox uşaq xasiyyətləri vardır; 1814-cü il partiyası xalqın təəvvürünə daha artıq təsir etmək üçün Bonapartı – Tiberdən tutmuş mənasız bir uyuğa kimi – cürbəcür qorxunc sifətdə göstərirdilər, bunlardan bəzisi xalqı qorxuya salır, lakin Bonapartın əzəmətini endirə bilmirdi, bəzisi isə xalqda gülüş oyadırdı. Bəli, Bonapart haqqında danışarkən hər kəs ya höknür-höknür ağlaya, ya qəhqəhə ilə gülə bilirdi, ancaq bunun əsasında nifrət olmalı idi. “Bu adam” haqqında (Napoleona “bu adam” deyər-dilər) Mariusun ağlına ayrı heç bir şey gəlməzdi. Marius öz təbiəti etibarlı ilə inadkar bir adam olduğundan bu fikirlər onun zehində möhkəm kök salmışdı. Onun qəlbində Napoleona nifrət edən balaca bir inad adam yaşayırdı.

Lakin tarixi kitabları oxumaq, xüsusilə tarixi hadisələrə aid olan sənədlər və materiallarla tanış olmaq – Napoleonu ondan gizlədən pərdəni yavaş-yavaş parçaladı. O qarşısında ən nəhəng bir insan olduğunu hiss etdi, hiss etdi ki, Bonapart haqqında da, bütün başqa şeylərdə etdiyi səhvədən az səhv etməmişdir. Onun bəsiyyət gözü açıqdı. Əvvəl o könülsüz halda, sonra ovsunlanmış bir adam kimi böyük bir vəcdle coşğunluğun əvvəl qaranlıq, sonra isə zəif işıqlı, nəhayət, parlaq işıq saçılmış pillələrlə əvvəl ağır-ağır, addım-addım yuxarı qalxmağa başladı.

Bir gün otaqda tək idi. Şam yanırdı. Açıq pəncərə qabağında stola dirseklənib kitab oxuyurdu. Qarşısında açılan ənginlər onu daldırır, bu xəyal onun fikirlərinə qarışırdı. Ah, gecə, sən nə gözəlsən! Haradan gəldiyi bilinməyən tutqun səslər eşidilir, Yer kürəsindən on iki dəfə böyük olan Yupiter bir göz kimi parıldayırdı; göy üzünü qaranlıqdır, ulduzlar sayırırdı, dünya adama ucsuz-bucaqsız görünür...

Marius böyük ordunun bülletenini – döyüş meydanında yazılan bu qəhrəmanlıq qitələrini oxuyurdu; bu yazılarda o arabir atasının, lakin ardı-arası kəsilmədən imperatorun adına rast gəlirdi; bütün böyük İmperiya onun gözləri önündə canlanırdı. O ruhunun aşib-daşdığını, mədd kimi qabararaq yüksəldiyini görürdü. Hər dəfə ona elə gəlirdi ki, guya atasının xəyalı, xəfif bir külək kimi, oradan ötür keçir, onun qulağına nəsə pıçıldayırdı. O get-gedə qüvvətlənən qərribə bir hal keçirirdi: onun qulağını təbil, boru, top səsi, batalyonların ahəngdar addım səsi, dördnala çapan süvari dəstələrinin uğultusu gəlirdi. Hər dəfə o, başını qaldırır, göylərin dərinliyində parıldayan nəhəng bürclər yığınınına baxır, sonra yenə də başını kitabın üstünə endirirdi, burada nizamsız bir halda hərəkət edən başqa nəhəng sürətlər onun qarşısında canlanırdı. Onun qəlbi sıxılır, bütün bədənini titrəyirdi, nəfəsi tutulurdu: o dərin vəcd içində idi, birdən o heç bilmədi ki, nə oldu, kim ona ömr etdi: cəld yerindən qalxdı, əllərini pəncərədən bayıra uzatdı, gözlərini qaranlığa, sükuta, dumanlı ənginliyə, ucsuz-bucaqsız fəzaya zilləyə-rək həyəcanla dedi: "Yaşasın imperator!"

Bu andan etibarən o tamamilə köhnə düşüncələrindən üz döndərdi. Korsika əjdahası, qesbkar, zalım, pələng, qəmədiyəci əxlaqsız öz doğma bacılarının oynadıqları, Taldan dərslər alan Yaffada adam zəhərləyən Buonaparte onun fikrindən silindi, bu şeylərin yerini – hər şeyi öz içində qorq edən, qamaşdıran, parlaq, əsrarəngiz bir işıq tutdu,

bu işığın da içərisində, əlirməz yüksəklikdə, Sezarın marmər heykəli solğun bir xəyal kimi parıldayırdı. İmperator Mariusun atası üçün ancaq sevimli bir sərkərdə idi, onunla fəxr edirlər, ona böyük bir sədaqətlə xidmət edirlər. O, Marius üçün əzəmətli bir sima idi. O, fransız formasıyası dövlətinin qəza-qəder tərəfindən seçilmiş memarı idi; o, dünyaya əgəliq etməyi Roma formasıyası dövlətindən irsən götürmüşdü, o ecazkar dağıntıların ustası idi, o, Böyük Karlı, XI Lüdovikin, IV Henrixin, Rişelyenin, XIV Lüdovikin, İctimai nicat komitəsinin işini davam etdirirdi. Əlbəttə, onun da nöqsanları vardı, o da yanırdı, hətta cinayət də edirdi, başqa bir sözlə – o da insan idi; lakin o öz səhvlərində – şahane, öz nöqsanlarında – həşəmətli, öz cinayətlərində – qüdrətli idi. O bütün xalqları böyük millət haqqında danışmağa məcbur edən nadir bir insandı; o, Fransanın mücəssməsi idi; o, Avropanı öz qılıncı ilə məğlub edərkən bütün dünyanı öz işığı ilə məğlub etdi. Napoleon Marius üçün işıq saçan bir xəyalı, onun nəsihi – gələcəyi qorumaqla, həmişə sərhəd keşiyində durmaqdı. Marius onun şəxsiyyətində bir müstəbid, lakin eyni dərəcədə bir diktator görürdü; elə bir müstəbid ki, onu Respublika yaratmışdı, o da İnqilabı tamamlamışdı. İsa həm Allah, həm də insan olan kimi, Napoleon da Marius üçün həm xalq, həm də insan idi.

Marius, yeni əqiddə qəbul edən bir adam kimi, bu əqiddə ilə vəcdə gələrək, ehtirasla ona bağlanmaq istəyirdi, bu məsələdə ifrata varırdı. Onun təbiəti belə idi. O bir hissə bağlandı – daha özünü saxlaya bilmirdi. O həm Napoleonun qılıncı ilə hədsiz dərəcədə həvəslənir, həm də onun ideyalarına böyük bir təəssüq göstərirdi. O bir şeyi görmürdü: o, Napoleonun dühasına valeh olmaqla – onun göstərdiyi kobud qüvvəyə də valeh olurdu; başqa bir sözlə, iki səcdəgah yaradırdı; bunlardan biri – ilahi, o birisi heyvani bir əsas malikdi. Marius bir çox başqa səhvlərə də yol verirdi. O hər şeyi qeyd-şərtsiz qəbul edirdi. Həqiqət axtarırkən, bu qayda ilə, yanlış yola da gəlib çıxmaq olardı. O hər şeyə həddindən artıq etibar etdiyindən hər məsələ ilə razılaşır. O həmişəlik yeni yola çıxdığından, – köhnə üsul-idarənin cinayətini pisləyəndə də, Napoleonun şöhrətinə qiymət verəndə də – heç bir təhih qəbul etmirdi.

Hər necə olsa, çox böyük əhəmiyyətə malik olan bir addım atılmışdı. Marius əvvəllər mütləqiyyətin süqut etdiyi yerdə indi Fransanın yüksəldiyini görürdü. Onun nöqtəyi-nəzəri dəyişmişdi. Onun qürub hesab etdiyi şey indi tulu olmuşdu. O əks tərəfə dönmüşdü.

Mariusda belə bir mənəvi dəyişikliyin əmələ gəldiyi nə babasının, nə də xalasının ağlına gəlirdi.

Marius öz üzərində apardığı bu gizli işin nəticəsində, nəhayət, köhnə burbon və ifrat sağlar örtüyünü, aristokrat, yakobin, royalist geyimini öz üzərindən tamamilə atmağa müvəffəq olduqdan, xalis bir inqilabçıya, həqiqi bir demokrata, az qala bir respublikaçıya çevrildikdən sonra Orfer sahil küçəsində olan həkkakın yanına gedib yüz vizit vərəqi sifariş etdi; bu vərəqlərin üstündə; "Baron Marius Pommersi" sözləri yazılmışdı.

Bunun hamısı onda baş verən dəyişikliyin tam məntiqi bir nəticəsi idi, bu işə onun öz atasına olan məftuniyyətini müəyyənləşdirmişdi. Lakin Mariusun nə tanış vardı, nə də bu vərəqləri mehmanxana qapıçısının yanında qoya bilərdi, buna görə onları öz cibinə qoydu.

Bu dəyişikliyin təbii bir nəticəsi də bu oldu: Marius öz atasına yaxınlaşdıqca, atasının xatirəsi, polkovnikin iyirmi beş il müddətində apardığı mübarizə onun üçün əziz olduqca – o öz babasından daha da uzaqlaşdı. Yuxarıda dediyimiz kimi, cənab Jilnormanın xasiyyəti çoxdandı ki, Mariusun xoşuna gəlmirdi. Adətən ciddi cavanlarla yüngülməcaz qocalar arasında olan itxلاف onların da arasında hiss olunurdu. Jemotun yüngülməcazlığı həmişə malxulyaçı Verteri təhqir edir və açıqlandırır. Lakin nə qədər ki, Mariusla cənab Jilnorman eyni siyasi əqidədə idilər bu, Marius üçün, ondan cənab Jilnormana doğru uzanan bir körpü vəzifəsini görürdü. Bu körpü uçan kimi onların arasında bir uçurum əmələ gəldi. Bundan başqa bir fikir də Mariusu son dərəcə hiddətləndirirdi: cənab Jilnorman axmaqcasına bir mülahizə nəticəsində onu polkovnikdən rəhmsizcəsinə ayırırmışdı, bu qayda ilə atanı oğuldan, oğlu atadan məhrum etmişdi.

Marius atasına böyük bir məhəbbət duymaqla, babasına nifrət etməyə başladı.

Lakin bunu o heç də bürüzə vermirdi – biz bunu yuxarıda demişdik. O ancaq get-gedə evdən, babasından soyuyurdu. Süfrə qırağında oturub kirimişcə yeməyini yeyər, çox az-az evdə qalardı. Xalası bunun üstündə onu danlayanda, o sakitcə qulaq asar, sonra da mühazirələri, imtahanları, seminarları bəhanə getirərək başı qarışıq olduğunu söylərdi. Babası öz əvvəlki fikrini düzgün hesab edərək təkrar-təkrar deyirdi: "Vurulub! Belə şeylərdə məni aldatmaq olmaz!". Marius arabir şəhərdən harasa gəlirdi.

Xalası bundan şübhələnərək deyirdi:

– O axı hara edir?

Mariusun bu gedişləri uzun sürməzdi, bir dəfə də o rəhmətlik atasının tapşırığını yerinə yetirmək üçün Monfermayla getdi: o keçmiş Vaterloo serjantını, indi işə aşxanarı Tenardiyeni tapmaq istəyirdi. Lakin aşxanarı bağlı gördü. Məlum oldu ki, Tenardye sınıq çıxmış aşxanarı buraxıb getmişdir, ancaq onun başına nə gəldiyini heç kəs bilmirdi. Marius bu işlə məşğul olduğundan dörd gün evə gəlməmişdi.

Xalası deyirdi:

– Məlum şeydir ki, dəcəllik eləyir.

Lakin Mariusun döşündə, köynəyinin altında, qara qaytandan asılmış bir şey gördülər...

YEDDİNCİ FƏSİL

Yaşın ki, bir qadındır

Biz bir ulandan bəhs etmişdik.

Bu ulan cənab Jilnormanın əmisi nəvəsi idi; onun həyatı qohum-əqrəbasından, ailədən kənarda, uzaq bir qarnizonda keçirdi. Kiçik zabit Teodül Jilnorman bütün hərbi tələblərə uyğun gələn bir adamdı. Onun belı "qız" belı kimi nazıkdı; qılıncı o, qoçaqcasına bir əda ilə gəzdirir, bığlarının ucunu ıgıdçesinə yuxarı bururdu. Parisə o çox az-az gəlirdi; elə az gəlirdi ki, Marius heç onu görməmişdi. Bu iki qohum ancaq bir-birinin adını bilirdi. Biz, deyəsən, yuxarıda demişdik ki, Jilnormanın qızı Teodülün xatirini çox istəyirdi. O, Teodülü ancaq ona görə çox istəyirdi ki, onu çox az-az görürdü. Adam, görmədiyi başqa bir adam haqqında cürbəcür gözəl şeylər təsəvvür edə bilər.

Madmazel Jilnorman nə qədər sakit bir adam olsa da, bir gün o öz otağına çox həyəcanlı halda qayıtdı. Marius yenə də az bir müddətə harasa getmək istəmiş, babasından icazə verməsini xahiş etmişdi, sonra elə bu axşam yola düşmək istədiyini bildirmişdi. Babası ona: "Get" demiş, sonra da qaşlarını mənalı-mənalı qaldıraraq donquldanmışdı: "Gecələr görməyə dadanıb". Bu məsələ madmazel Jilnormanda son dərəcə maraq oyandırmışdı; bu hiss ilə də öz otağına qalxanda pilləkəndə nifrətlə dedi: "Bu lap ağ oldu". Sonra da təəccüblə əlavə etdi: "Axı, hara edir?". O güman edirdi ki, burada pis bir sevgi məsələsi var, bir sirr var,

bu qadinsız, görüşsüz deyil; o öz gözlüklü burnunu bura soxmaq istəyirdi. Sevgi sirri təzəcə meydana çıxan dedi-qodudan heç də az ləzzətli bir tikə deyil; müqəddəs qəlbə malik olan adamlar bu tikəni dadmaqdan heç də geri durmazlar. Riyakar mömin adamların sirr dağarcığında həmişə eşq məsələsinə aid, ehtiyat üçün, bir qədər maraq olar.

Madmazel Jilnorman bu romantik hadisə ilə tanış olmaq üçün şiddətli ağrı duyur, bunun iztirabını çəkirdi.

O, verdiş etmədiyi bu həyəcandan, bu həyəcanlandırıcı maraqlı fikrini yayındırmaq üçün öz istedadına müraciət etməli oldu: o iplik sapla parçada iplik festonlar düzəldir. İmperiya və Restavراسiya dövründə ən çox yayılan naxışlardan birini tikir, kareta çanaqlarına oxşar çoxlu dairelər vururdu. Bu cansız bir işdi, bu işi gören adam da qaş-qabaqlı bir adamdı. O bir neçə saatdı öz kreslosunda oturub bu işlə məşğul idi ki, birdən qapı açıldı. Madmazel Jilnorman burnunu qaldırdı. Mülazim Teodül onun qabağında durub, hərbi nizamnamə qaydalarına riayət edərək onu salamladı. Madmazel Jilnorman sevincindən qışqırdı. Qarı, dəymə-düşər, mömin bir qadın, bir xala olsa da, öz otağında ulan gördükdə bundan ləzzət də duya bilir.

Madmazel həyəcanla dedi:

- Teodül, sən buradasan?
- Xala can, yolüstü geldim.
- Öp də məni.
- Baş üstə!

Teodül onu bir neçə dəfə öpdü.

Madmazel Jilnorman öz sektoruna yaxınlaşıb onu açdı.

– Heç olmasa birçə həftə bizdə qalacaqsanmı?

– Xala can, elə bu axşam gedirəm.

– Ola bilməz!

– Düz deyirəm.

– Teodül, əzizim, xahiş edirəm, getmə, qal!

– Üreyim buna “hə” deyir, nizamnamə – “yox”, – məsələ belədir.

Bizi başqa qarnizona dəyişirlər. Biz Melunda idik, indi Qayona göndərilir. Köhnə qarnizondan yenisinə Parisdən keçib-getmək lazımdır. Öz-özümə dedim ki, “Qoy gedim xalamla bir görüşüm”.

– Bunu da sənə çekdiyin zəhmət üçün verirəm!

Madmazel Jilnorman onun ovcuna on luidor qoydu.

– Əziz xalam, verdiyin ləzzət üçün demək istəyirsiniz?

Teodül onu bir də öpdü; mundirin baftası madmazel Jilnormanın boynunu balaca cızdı, o bundan xoş bir təsir duydu.

– Sən polkla bir yerdə gedəcəksən, atda?

– Yox, xala can. Mən istəyirdim hər necə olsa sizi görə. Bunun üçün xüsusi icazə almışam. Xidmətçi əsgər mənim atımı apardı, mən dilcansla gedəcəyəm. Yeri gəlmişkən; bununla əlaqədar olaraq, sizə bir sualım var.

– Nə sualdır?

– Yoxsa Marius Ponmersi də bir yere gedir?

Teodül madmazel Jilnorman üçün mühüm olan bir məsələyə toxunmuşdu; o, marağından alışıb-yanaraq soruşdu:

– Sən bunu haradan bilirsən?

– Gələndə dilcans idarəsinə getdim ki, karetda özümə yer saxlatdırım...

– Sonra?

– Heç demə, sənişinlərdən biri məndən əvvəl gəlib, dilcansın yuxarı tərəfində özünə yer tutubmuş. Mən gedənlərin siyahısında o adamın adını gördüm.

– O kimdir?

– Marius Ponmersi.

Madmazel Jilnorman bərk acıqlandı:

– Yaramaz! Sənin əmin nəvəsi heç sənə oxşamır, o sənin kimi sözə baxan deyil. Gör, nə iş tutur da! Gecə dilcansda qalmaq istəyir.

– Mənim kimi.

– Axı, sən bunu öz işinə görə eləyirsən, amma o əxlaqsızlıq məqsədi ilə eləyir.

Teodül dedi:

– Avaranın biri!

Birdən madmazel Jilnormanda qərribə bir dəyişiklik əmələ gəldi: onun ağlına təzə bir şey gəlmişdi. O kişi olsaydı, yəqin ki, əlini alına vurardı.

O, Teodülə belə bir sual verdi:

– Əmin nəvəsi səni tanımır, bunu sən bilirsənmi?

– Xeyr, bilmirəm. Mən onu görmüşəm, amma birçə dəfə də mənə diqqət yetirməyi özünə layiq görməyib.

– Deməli, siz bir yerdə gedəcəksiniz?

– Bəli, o, dilcansın yuxarisında, mən də içində.

– Dilicans hara gedir?

– Andelə.

– Deməli, Marius da ora gedir?

– Əgər o da, mənim kimi, yolda düşməsə, deməli ora gedir. Mən Vernonda düşəcəyəm. Mən gerek Qayon poçtunu özümə aparam. Mariusun hara getdiyini mən qətiyyənlə bilmirəm.

– Marius! Nə murdar addır! Gedib ad tapıblar da. Sənin adın bir ayrı, ad belə olar: Teodül!

Zabit dedi:

– Mən istədim ki, mənə Alfred desinlər.

– Teodül, qulaq as.

– Qulaq asıram, xala can.

– Ancaq diqqətlə qulaq as.

– Lap diqqətlə qulaq asıram.

– Deməli, qulaq asırsan da.

– Bəli.

– Marius tez-tez evdən yox olur.

– Bir baxırsan da!

– O harasa gedir.

– Belə də şey olar!

– Gecə evdə qalmır.

– Pa-ho!

– Biz bilmək istəyirik: bunun səbəbi nədir.

Teodül, böyük təcrübə sahibi olan bir adam sakitliyi ilə dedi:

– Yəqin ki, bir qadın. – Sonra heç bir şübhəyə yol verməyərək sakitcə gülümsəyib əlavə etdi: – Bir qız.

Madmazel Jilnorman həyəcanla:

– Elədi ki, var – dedi. Ona elə gəldi ki, cənab Jilnormanın öz sözünü eşidir: Teodül bu “qız” sözünü Jilnorman kimi söyləmişdi, bu söz Teodülün xalasına çox inandırıcı göründü.

Sonra o, sözünə davam edərək dedi:

– Bu məsələdə lütfən bizə kömək elə: Mariusu bir balaca güd. O səni tanımır, bu sənin üçün çətin olmaz. Madam ki, bu işdə qız məsələsi də var, onda çalış o qızı da gör. Sonra bunun hamısını bizə yazarsan. Bu, babanın da xoşuna gələr.

Hərçənd Teodülün belə şeylərlə məşğul olmağa çox da elə həvəsi yox idi, ancaq on luidor onu yaman şimikdirmişdi, o ümid edirdi ki,

bunun dalı gələcəkdir. O: “Sizin qulluğunuzda hazıram, xala can!” sözləri ilə tapşırığı qəbul etdi, sonra ürəyində öz-özünə dedi: “Əcəb işə düşdüm!”.

Madmazel Jilnorman onu bir neçə dəfə öpdü.

– Teodül, amma sən belə kələklər işlətməzdin. Sən nizam-intizamı boyun əyirsən, sən öz vəzifənin qulusan, sən öz borcunu yerinə yetirən namuslu adamsan, sən bir yaramazla görüşməkdən ötrü öz ailəni atmazdın.

Ulan üz-gözünü qırıqdırdı, sanki Kartuşu namuslu deyər tərifləmişdilər.

Elə həmin gün axşam Marius dilicansa mindi: o bir adam tərəfindən güldüldüyünü qətiyyənlə bilmirdi. Amma Mariusu güdən adam, bizim Arqus dilicansa minən kimi bərk yatdı, bütün gecəni ara vermədən xor-xor xoruldadı.

Hava açılarda dilicansın konduktoru çıxıra-çıxıra dedi: “Vernon! Vernon stansiyası! Kim Vernonda düşəcək?”. Mülazim Teodül səse ayıldı. Yuxulu-yuxulu mızıldayaraq dedi:

– Çox gözəl. Mən burada düşəcəyəm.

O tamamilə yuxudan ayıldıqdan sonra fikri də yavaş-yavaş aydınlaşmağa başladı, xalası, on luidor, Mariusun tutduğu işlər barəsində məlumat vermək yadına düşdü. Bu onu güldürdü.

O hər gün geydiyi kurtkasını düymələyə-düymələyə fikirləşdi: “Bəlkə də Marius çoxdan dilicansdan düşüb gedib. O, Puassada da, Triel-də də qala bilərdi, elə bu qayda ilə əgər Rolbuada düşməyibse, Melanda, Mantendə də düşə bilərdi. O, Pasa çatdıqdan sonra sola dönüb Evrə, ya da sağa dönüb Laroş-Giyena yol ala bilər. Xala can, indi gəl onu tap görüm necə taparsan! Mən axı indi bu sevimli qarıya nə yazım?”.

Elə bu zaman dilicansın yuxarısından qara şalvarlı bir adamın düşüyünün pəncərədən gördü.

Teodülün fikrindən belə bir şey keçdi: “Bəlkə bu elə Mariusdur?”.

Bu doğrudan da Marius idi.

Dilicansın lap yanında cavan bir kəndli qızı poçtalyonların və atların arasında keçə-keçə səmişlərə çiçək təklif edirdi.

O çıxıra-çıxıra deyirdi:

– Xanımınıza çiçək alın!

Marius qıza yaxınlaşdı, onun zənbilindən ən yaxşı çiçəkləri seçib götürdü.

Teodül dilicansdan düşə-düşə fikirləşdi: “Məsələ maraqlı bir şəkil alır. Axı Marius bu çiçəkləri kimə vermək istəyir – onu görüm yox olsun!.. Belə əla bir gül dəstəsi şəkil kimi bir gözəle yaraşar. Mən görə bu gözəli görə...”

Teodül indi daha başqasının tapşırığı ilə deyil, özü maraqlandıqı üçün, öz həvəsi ilə ov dalınca qaçan it kimi, Mariusun ardınca düşdü.

Marius Teodülə qətiyyəti əhəmiyyət vermirdi. Dilicansdan şıq geyimli, zərif xanımlar düşürdü. Marius onlara heç baxmırdı, o qətiyyəti ətrafında onları görmürdü.

Teodül belə bir qərara gəldi: “Yaman vurulub!”

Marius kilsəyə tərəf yönəldi.

Teodül öz-özünə deyirdi: “Çox gözəl! Kilsə! Çox yaxşı! Azca günorta ibadətinə qarışmış bir görüş – bundan yaxşı nə olar! Allahın dalında gizlənilən bir-birinə göz vurmaq gözəl şeydir!”

Marius kilsəyə yaxınlaşdı, ancaq içəri girmədi, meşrab çıxıntısı tərəfə buruldu, elə o saat absidin divar dayaqlarından birinin dalında gözden itdi.

Teodül: “Deməli, qızla görüş kilsənin içində deyil, bayırındadır, – deyə düşündü. – Yaxşı da, baxaq görək bu necə qızıdır!”

O, pəncəsi üstə, yavaş-yavaş Mariusun ardınca getdi.

Tinə çatanda heyrətindən donub qaldı. Marius bir qəbrin yanında, yaşıl ot içində dizləri üstə düşərək, əllərilə üzünü örtmüşdü. Gətirdiyi gül dəstəsini açmış, gülləri qəbrin üstünə tökmüşdü. Qəbrin baş tərəfində qara rəngli ağac xaç vardı, orada ağ hərflərlə: “POLKOVNİK BARON PONMERSİ” sözləri yazılmışdı. Mariusun höknürtü ilə ağladığı eşidilirdi.

Teodülün görmək istədiyi qız qəbir oldu.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Dəryaz daşa toxundu

Marius ilk dəfə Parisdən gedəndə bura gəlmişdi. Cənab Jilnormanın ifadəsinə “gəcələr qız dalınca sürünəndə” o həmişə bura gəlirdi.

Mülazim Teodül heç gözləmədiyi halda qəbirlə üz-üzə gələrək, özünü tamamilə itirdi. O qərribə, həm də pis bir şey duydu, lakin bunun

nədən ibarət olduğunu təyin edə bilmədi: bu hiss həm ölümə, həm də polkovnik rütbəsinə olan hörmətdən əmələ gəlmişdi. Teodül Mariusu qəbiristanlıqda qoyub geri döndü, bu məsələdə hərbi nizam-intizam az rol oynamamışdı. Ölüm onun təsəvvüründə sıx saçqlı polkovnik epoletlərində canlanmışdı, ona təzim etməkdən özünü güclə saxladı. Xəlasına nə yazacağını bilmədiyindən bu qərara gəldi ki, heç bir şey yazmasın. Vernonda baş verən hadisə, bəzi anlaşılmayan səbəblərə görə, təxminən elə o saat Parisdə məlum olmasaydı, Teodülün kəşf etdiyi sevgi macərasının yəqin ki, heç bir nəticəsi olmazdı.

Marius iki gündən sonra Parisə qayıtdı və şəhər tezdən babasının evinə gəldi. O, iki gecə dilicansda yuxusuz qalmışdı, rahatlanmaq, çimmək istəyirdi: cəld öz otağına qalxdı, ləngimədən yol sürtükünü çıxarıb, boynuna sarıdığı qara lentanı açdı, çimməyə getdi.

Bütün sağlam qocalar kimi, şəhər tezdən oyanan cənab Jilnorman, Mariusun gəldiyini eşidib, qoca bir adamın qıçları nə qədər imkan verirsə, elə bir sürətlə Mariusun otağına qalxdı: o istəyirdi ki, həm nəvəsini öpsün, həm də onun harada olduğunu bilsin.

Lakin cavan bir oğlanın pilləkənlə aşağı enməsi üçün səksən yaşlı bir qocanın yuxarı qalxmasından az vaxt lazımdı. Jilnorman baba mənsarda girəndə Marius artıq orada yox idi.

Yataq açılmamışdı; onun sürtuku ilə qara lenti yatağın üstündə idi. Jilnorman:

– Bu da yaxşı, – dedi.

Bir dəqiqədən sonra o, qonaq otağına qayıtdı; madmazel Jilnorman bayaqdan burada lovğa-lovğa oturub, öz ekipaj çarxlarını tikirdi.

Jilnorman sevinə-sevinə içəri girdi.

Bir əlində Mariusun sürtükünü, o biri əlində, boynuna taxdığı qara lenti tutaraq həyəcanla dedi:

– Qalibiyyət! İndi biz sirrin üstünü açarıq! Onun ən gizli sirlər aləminə girərək, bizim bu uşağı bir yoxlarıq, onun bütün kələklərinə bələd olarıq! Biz romanın lap başlanğıcıdayıq! Şəkil məndədir.

Doğrudan da, lentdən qara şaqren meşininə tutulmuş medalyona oxşar balaca bir qovluq asılmışdı.

Qoca, ac bir adamın lap gözü qabağından aparılan, lakin o yazığa verilməyən ləzzətli bir yemək kimi, bu medalyona oxşar qovluğa bir qədər həm ehtirasla, həm iftixarla, həm də hiddətli bir nəzərlə baxdı, ancaq onu açmadı.

– Lap aydın görünür ki, buradakı şəkildir; belə şeyləri mənmi başa düşmürəm? Belə şeyləri çox ehtiyatla, lap üreyin başında gəzdirirlər. Belə də səfeh adamlar olar! Yəqin bir əxlaqsız qadındır, adam görəndə əti ürpənir! İndiki cavanların çox pis zövqü vardır!

Qarımış qız dedi:

– Ata, gəl açıb baxaq.

Yayı basmaqla medalyona oxşar qovluq açıldı. Onun içində diqqətlə bükülmüş bir kağız vardı, ayrı bir şey yox idi.

Cənab Jilnorman qəhqəhə ilə güldü:

– O qızdan o oğlana... Mən hiss edirəm bu nədir. Sevgi məktubu!

Madmazel Jilnorman:

– Qoy oxuyağ görə nə yazılıb, – dedi.

Gözlüyünü taxdı. Sonra kağızı açaraq bu sözləri oxudu:

“Mənim oğluma. Vaterloo ətrafında vuruşma meydanında imperator iltifat buyurub mənə baronluq verdi. Restavrasiya mənə verilən bu adı qəbul etmir, bu adı mən öz qanımla qazanmışam; buna görə də bu adı mənim oğlum qəbul edəcək, o daşıyacaq. Məlum şeydir ki, o buna layiq olacaq”.

Bu zaman ata ilə qızın nələr hiss etdiyini təsvir etmək mümkün deyil! Sanki ölümün dondurucu nəfəsi onlara toxunmuşdu. Onlar birçə kəlmə də söz demədilər. Cənab Jilnorman, öz-özünə danışmış kimi, güclə eşidiləcək bir səslə pıçıldadı:

– Bu xətt o qoçağındır.

Madmazel Jilnorman kağızı yoxlamağa başladı, çevirib ora-buraya baxdı, sonra eynə də öz yerinə qoydu.

Elə bu anda sürkutan cibindən, mavi kağıza bükülmüş uzunsov, dördkünc bir şey düşdü. Madmazel Jilnorman onu yerden götürüb, mavi kağızı açdı. Bu Mariusun yüz dəne vizit vərəqəsi idi. Madmazel Jilnorman onlardan birini atasına verdi; atası vərəqənin üstündə: Baron Marius Ponmersi sözlərini oxudu.

Qoca zəng elədi. Nikoletta gəldi. Cənab Jilnorman lenti, medal-yona oxşar balaca qovluğu və sürtuku götürüb otağın ortasına atdı:

– Bu zir-zibili aparın, – deyərək əmr etdi.

Bütün bir saat dərin sükut içində keçdi. Qoca ilə qarımış qız üz-lərini bir-birindən yana çevirərək oturmuşdu, lakin onlar hər ikisi yəqin eyni şeyi düşünürdü.

Axırda Mariusun xalası dedi:

– Əcəb işdir!

Bir neçə dəqiqədən sonra Marius içəri girdi. O yenincə qayıtmışdı. Qonaq otağının qapısından içəri girər-girməz babasının əlində vizit vərəqəsini gördü; qoca da onu görəndə kimi istehsalı məhvedici bir burjuva təkəbbürü ilə ucadan dedi:

– Çox gözəl, çox pakizə! Heç demə sən daha baronsanmış! Səni təbrik edirəm! Yaxşı, bu nə deməkdir?

Marius azca qızardı:

– Bu o deməkdir ki, mən öz atamın oğluyam.

Cənab Jilnorman gülüşünü kəsib sərt dedi:

– Sənin atan mənəm.

Marius gözlərini yerə dikdi, üzündəki sərt ifadəni saxlayaraq sözlünə davam etdi:

– Mənim atam təvazökar, lakin qəhrəmancasına igid bir adam olmuşdur. Respublikaya və Fransaya mərdliklə xidmət etmişdir, insanların yaratdığı ən böyük tarixi hadisələrdə özünü böyük bir insan kimi göstərmişdir, iyirmi beş il cəldə, çöl ordugahında yaşamışdır: gündüzlər – top saçması altında, güllə altında, gecələr – qarda, yağışda, palçıqda olmuşdur, iyirmi yerdən yaralanmışdır, düşmənin əlindən iki bayraq almışdır, axırda da unudulmuş, tərk edilmiş halda, müqəssir bir adam kimi ölmüşdür, təsiri də yalnız bu olmuşdur ki, iki nankor şeyi həddindən artıq sevmişdir: vətəni, bir də məni!

Cənab Jilnorman daha dözə bilmədi, bu lap ağ oldu! “Respublika” sözünü eşidəndə o yerindən qalxdı, daha doğrusu, bütün boyu uzunluq dikəldi. Dəmirçi körüyünün vurduğu hava ocaqda yanan kömürə necə təsir göstərsə, Mariusun da hər sözü bu qoca royalistin üzünə elə təsir göstərdi: onun üzü əvvəl qaraldı, sonra qızardı, sonra tünd-qırmızı oldu, tünd-qırmızı da dəyişib qara-qırmızı oldu.

Həyəcanla dedi:

– Marius! Yaramaz uşaq! Mən bilmirəm sənin atan kim olmuşdur! Heç bilmək də istəmirəm! Mən onun haqqında heç bir şey bilmirəm, onun özünü də tanımıram! Amma mən çox yaxşı bilirəm ki, elə adamlar hamısı çox alçaq adam olmuşdur. Onlar hamısı səfil olmuşlar, qatil olmuşlar. Oğru və quldur olmuşlar! Hamısı, deyirəm sənə! Hamısı, istinasız olaraq! Hamısı! Marius, bunu yadında saxla! Bilirsənmi, mənim çəkməm necə baronsa, sən də elə baronsan! Robespierə ancaq talançılar xidmət edirdilər! Bu-o-na-parta ancaq quldurlar! Ancaq

xainlər, o adamlar ki, ancaq bir şey bilirdilər: xəyanət, xəyanət! Özü də kimə qarşı, öz qanuni kralına qarşı! Ancaq qorxaqlar: Vaterloo vuruşmasında prussiyalıların, ingilislərin qabağından qaçan qorxaqlar! Əgər sizin hörmətli atanız onların sırasına düşübsə, – bu mənə məlum deyil, – əfv edərsiniz, bu daha pis, buna ancaq təəssüf etmək olar!

İndi Mariusun kömür, cənab Jilnormanın isə körük rolunu oynamaq növbəsi gəlmişdi. Mariusun bütün bədənini əsirdi; o bilmirdi nə etsin; onun başı elə bil ki, od tutub yanırdı. Keşişin gözü qabağında onun təbərrük çörəyini bayıra atanda, ya fakirin gözü qabağında yoldan keçən bir adam onun bütünə tüpürəndə keşiş və fakir necə bir hal keçirsə, Marius da elə bir hal keçirirdi. Onun yanında belə sözlərin söylənməsi mümkündürmü, bu cəzasız qalmalı idimi? İndi nə etmək lazımdır? Onun yanında atasını təhqir etmişdilər, ayaq altına salıb tapdalaşmışdılar. Özü də bunu kim etmişdi? Babası! O necə etsin ki, atasının qisasını alsın, eyni zamanda babasını rəncidə etməsin? O, babasını təhqir edə bilməzdi, lakin atasının da qisasını almaya bilməzdi. Bunlardan biri – müqəddəs qəbir, o birisi – ağ saçlı bir qoca idi. Bu fikirlər bir qasırga kimi onun başında hərlənirdi. Bu fikirlərin təsiri altında o bir neçə an özünü sərxoş kimi hiss etdi, bilmirdi nə qərara gəlsin. Sonra gözlərini yerdən qaldırıb diqqətlə babasına baxdı, sarsıdıcı bir səslə çığırdı:

– Rədd olsun Burbonlar! Rədd olsun o kök qaban – on səkkizinci Lüdovik!

XVIII Lüdovik dörd il idi ki, ölmüşdü, lakin Marius üçün bunun heç bir fərqi yox idi.

Qocanın rəngi bayaq acığından qıpqırmızı olmuşdu, indi onun rəngi saçından da ağ oldu. O, buxarının üstünə qoyulmuş Berriya hersoqunun büstünə sarı döndü, iqiqat olub böyük bir tontəne ilə ona təzim etdi, sonra o, daş heykəl kimi ağır-ağır, kirimişcə burulub zəlin içindən keçərək, iki dəfə buxarıdan pəncərəyə, pəncərədən buxarıya sarı getdi: parket döşəmə onun ayaqları altında saq-saq saqqıldayırdı. Madmazel Jilnorman qorxmış qoyun kimi oturub onların münəqqişsinə qulaq asırdı, atası ona sarı öyildi, gülümseyərək sakitcə dedi:

– Bu hörmətli cənab – baron, mən – burjua, biz bir damın altında qala bilərik.

Birdən o dikəldi, onun rəngi ağarmışdı, alnındakı damarlar şişmişdi, acığından titrəyirdi, üzündə dehşətli bir ifadə vardı; əlini Mariusa tərəf uzadaraq çığırdı:

– İtil buradan!

Marius babasının evini tərk etdi.

Ertəsi gün cənab Jilnorman qızına dedi:

– Zəhmət çəkin hər altı aydan bir o qanıçənə altmış pistol göndərin və mənim yanımda bir daha onun adını çəkməyin.

Cənab Jilnormanın qəlbində çoxlu qəzəb ehtiyatı qalmışdı; o bilmirdi bu qəzəbi hara sərf etsin; o üç aydan artıq öz qızına “siz” deyə müraciət etdi.

Marius bərk acıqlanmışdı. Bir şey onun acığını daha da artırırdı, – bu qeyd olunmağa layiq bir məsələdir. Ailə içərisində baş verən faciələr çox vaxt cürbəcür xırda şeylərlə daha mürəkkəbləşir. Əslində bundan günah artmır, ancaq inciklik artır. Nikoletta cənab Jilnormanın əmri üzrə Mariusun “zir-zibilini” tələsə-tələsə onun otağına apararkən, içində polkovnikin kağızı olan qara şaqren meşinli medalyonu, görünür, mansarda qalxan qaranlıq pilləkəndə salmışdı. Nə o kağız, nə medalyon tapıldı. Marius əmində ki, “cənab Jilnorman” – bu gündən etibarən o öz babasına belə deyirdi – “vəsiyyətnaməni” oda atıb yandırmışdır. Atasının vəsiyyətnaməyə yazdığı sözlərin bəzisi onun yadında idi; əslinə qalanda o heç bir şey itirməmişdi. Lakin kağız özü, atasının xətti Marius üçün müqəddəs bir şeydi, bunlar onun qəlbinin bir hissəsi idi. Bunları neyləmişdilər?

Marius babasının evindən getdi; ancaq hara getdiyini heç kəsə demədi; o heç özü də bilmirdi ki, hara gedir. Onun otuz frank pulu, bir saati, bir də içinə şey-şüy qoyduğu yol çantası vardı. O, saat hesabı bir kabriolet tutub Latin məhəlləsinə getdi.

Marius necə olacaqdı?

ƏLİFBA DOSTLARI

BİRİNCİ FƏSİL

Az qala tarixi olan bir dərnək

Hər şeyə qarşı sanki laqeydliklə dolu olan o dövrə inqilabın ilk nəsimi hiss edilirdi. Havada 1789-cu və 1792-cu illərin nəfəsi duyulurdu, bu nəfəs o illərin dərinliklərindən qopub gəlirdi. Gəncliyin – qoy bizi bu ifadə üçün bağışlasınlar – rəngi solmağa başlayırdı. Adamlar, bəlkə heç özləri də hiss etmədən, zamanın təsiri ilə dəyişirdi. Saatin rəqəm lövhəsi üzərində hərəkət edən əqrəb insanların da qol-bində hərəkət edir, hər kəs özünə görə irəli bir addım atırdı. Royalistlər – liberal, liberallar – demokrat olurdu.

Bu sanki minlərlə cəzr ilə qabağı alınan bir mədd idi; cəzrlər hər şeyi qarışdırır, bu ona xas olan bir şeydir; ideyaların da heç gözənilmədiyi halda bir-birinə qarışması buradan meydana gəlir; eyni zamanda həm Napoleona, həm də azadlığa pərəstiş edirdi. Biz bu məsələdə çox ciddi surətdə tarixi hadisələrə riayət edirik: o vaxtın vəziyyəti belə idi. Siyasi fikirlərin öz inkişaf mərhələləri vardır. Roylizmin həm qərribə, həm də müxtəlif növlərindən biri olan Volter royalizmi Bonapart liberalizmində özünə bundan heç də az qərribə olmayan, bir şey tapdı.

Başqa qrupların fikir istiqaməti daha ciddi idi. Onlar məsələnin ilk səbəbini axtarır, haqq və ədalət uğrunda mübarizə edirdilər. Onlar absolyut təlimi ilə ehtirasla məşğul olur, bunun hədsiz-hesabsız təzahürünü qabaqcadan görürdülər; bu absolyut öz-özlüyündə dəyişməz olduğundan fikri parlaq yüksəkliklərə sövq edir, ucsuz-bucaqsız ənginlərdə uçurur. Xəyalın meydana gəlməsinə heç bir şey əhkam kimi əlvərişli bir şərait yaratmır və heç bir şey gələcəyin yaranmasına xəyal kimi gözəl bir imkan yaratmır. Bu günün xam xəyalı sabah bir həqiqət olur.

Lakin qabaqcıl cərəyanların elə bil ki, dibi vardı. Gizli işlərə meyl edilməyə başlanılırdı, bu davam etməkdə olan şübhəli riyakar quruluş üçün təhlükə yaradırdı. Bu çox mühüm inqilabi əlamətdi. Hökumətin yer altıdan lağım atan gizli fikirləri – xalqın gizli fikirləri ilə üz-üzə gəldi. Yetişməkdə olan üsyan – hazırlanmaqda olan dövlət çevrilişinə bir cavab oldu.

O zaman hələ Fransada – alman tukendbundu, ya italyan karbonarlar ittifaqı kimi iri gizli cəmiyyətlər yox idi; lakin orada-burada şəxslənərək, gizlin yeraltı işlər gedirdi. Ekdə Kuqurdılar meydana gəlməyə başlayırdı, Parisdə isə bu kimi birləşmələr içərisində “Əlifba dostları” cəmiyyəti də vardı.

“Əlifba dostları” nə etmək istəyirmiş? Adın özündən belə məlum olur ki, bu cəmiyyətin məqsədi uşaq oxutmaq imiş. Əslində bu cəmiyyət yaşlı adamların ayağa qalxmasına kömək etmək istəyirdi.

Bu cəmiyyətin üzvləri bu ad altında özlərini alçaldılmış, bədbəxt insanları, yəni xalqların¹ dostu hesab edirdilər, ona görə də özlərinə əlifba dostları demişdilər. Onlar xalqı qaldırmaq istəyirdilər. Bu söz oyuncağı heç də gülməli bir şey deyil. Söz oyuncağı bəzən siyasətdə mühüm rol oynayır: məsələn, Castratus ad castra² söz oyuncağını götürərək, bunun nəticəsində Narses ordu komandanı oldu; məsələn, Barbaric et Barberina³, məsələn, y Fuegas⁴, məsələn, Tu es Petrus et super hans petram⁵ və sairə, və sairə.

Əlifba dostları çox yeyildi. Bu, başlanğıc vəziyyətində olan gizlin bir cəmiyyətdi; koteriyalar qəhrəmanlar yetişdirmək imkanında olsaydı – biz hətta ona koteriya deyərdik. Cəmiyyətin üzvləri Parisdə iki yerdə yığılırdı: biri Bazarda, “Korinf” adlı meydanda, – bu barədə aşağıda bəhs ediləcək, biri də Panteon yaxınlığında, Sen-Mişel meydanında, “Müzen” adlı kiçik bir kafedə olardı, – bu kafe indi yoxdur. Birinci yığıncaq yeri fəhlələrə, ikincisi – tələbələrə yaxındı.

Əlifba dostlarının iclası “Müzen” kafesinin dal otağında olardı. Bu zal kafedən xeyli uzaqda idi; onu kafe ilə çox uzun bir koridor birləşdirirdi;

¹ Fransızca “əlifba” (ABC) sözü “abaisse”, yəni alçaldılmış, bədbəxt mənasını verir

² Ordugah tonqalın qabağında xədim (lat.)

³ Barbarlar və Barberinilər (lat.)

⁴ Qanun keşiyində – üsyan (isp.)

⁵ Pyotr, sən daşsan, bu daşda... (lat.)

zalı iki pəncərəsi, bir də gizli pilləkənlə xırdaca Qre küçəsinə çıxan yolu vardı. Burada papiros çəkirdilər, içirdilər, oyun oynayırdılar, gülürdülər. Burada cürbəcür şeylərdən ucadan, bəzi işlər haqqında pıclıltı ilə danışrdılar. Divara respublika Fransasının köhnə bir xəritəsi vurulmuşdu, – bu işə polis agentinin diqqətini cəlb etmək üçün kifayətdi.

Əlifba dostlarının çoxu tələbələrdi; onlar fəhlələrdən bəziləri ilə səmimi ittifaq düzəlmişdilər. Onların başçıları müəyyən dərəcədə tarixi adamlardır; onların adı budur: Anjolras, Kombefer, Jan Prüver, Feyi Kurfeyrak, Baoral Leql və ya l'Eql, Joli Qranter.

Cəmiyyətin üzvlərini dostluq əlaqələri bir-birinə bağlayırdı, bu gənclər sanki bir ailə təşkil edirdi. Leqldən başqa onların hamısı cənnublu idi.

Bu gözəl bir dəmək idi. O artıq arxada qalmış, dərin uçurumlarda yox olub getmişdir. Təsvirinə yaxınlaşdığımız faciəli hadisələrin başlanğıcında, oxucular bu gənclərin öz faciəyə işlərinin zülmətinə daldığını görmədən əvvəl, onların üzərinə işıq salıb işıqlandırmaq heç də artıq olmazdı.

Hamıdan əvvəl adını çəkdiyimiz Anjolras – dövlətli bir ailənin yeganə oğlu idi; niyə biz əvvəl onun adını çəkdik – sonralar bu aydın olacaq.

Anjolras füsunkar, lakin zəhmli bir gəncdi. O, mələk kimi gözəldi, özü də Antinoya, ancaq ciddi Antinoya oxşayırdı. Onun gözlərində düşüncəli bir ifadə vardı: bu gözlərin parlıtısından ələ zənn etmək olardı ki, Anjolras əvvəlki yaşayışlarından birində inqilabın apokalipsisini görmüşdür. İnqilabın ənənələrini – bu inqilabı öz gözü ilə görə bir adam kimi mənimsəmişdi. Bu inqilabın yaratdığı bütün böyük işlərə – ən xırda təfərrüatına qədər bələddi. Bir gənc üçün qərībə görənsə də, o öz təbiəti etibarilə həm baş keçiş, həm də əsgər idi. Bu vəziyyətilə ona bu günün nöqteyi-nəzərindən baxılısaydı, o, demokratiyanın əsgəri idi, hal-hazırkı fəvqünə qalxaraq ona nəzər salınsaydı, o ideal kahini idi. Onun gözləri dərinə idi; göz qapaqları azca qızarmışdı, alt dodağı dolğundu, alını genişdi, alt dodağında tez-tez nifrətedici bir ifadə görünürdü. İnsan sifətində yüksək alın – üfüqdə yüksək səma eyni şeydir. İndiki əsrin başlanğıcında, keçmiş əsrin sonlarında yaşamış və tez şöhrət qazanmış bəzi gənclər kimi onun bütün üz-gözündən gənclik yağırdı; hərdən onun üzünü solğunluq bürüsə də, o qız kimi təravətli idi. O, kişilik dərəcəsinə çatma da, hələ lap uşağa oxşayırdı. Onun

iyirmi iki yaşı vardı, lakin üzündən ona on yeddi yaş vermək olardı. Əxlaqca son dərəcə ciddi olduğundan, o ələ bil ki, dünyada arvad deyilən şeyin olduğunu heç güman etmirdi. O ancaq bir ehtirasa, bir fikrə qapılmışdı: onun ehtirası – ədalət, fikri – ədalətin yolunu kəsən maneəni rədd etməkdə. Aventin təpəsində o – Qrakx, Konventdə isə – Sen-Jüst ola bilərdi. O, qızılgülün açıldığını görmürdü, yazın nə olduğunu bilmirdi, quşların nəğməsinə eşitmirdi. Evadneyanın açıq sinəsi onu Aristoitondan çox həyəcanlandırırdı. Gül-çiçək, Qarmodi kimi onun üçün də, ancaq qılnc gizlətməkdən ötrü lazımdı. O hətta şənlik vaxtlarında da ciddi olurdu. O, Respublikanı təmsil etməyən şeylərin qarşısında gözələrini ismətlə yerə dikirdi. O, qranit kimi möhkəm azadlıq aşığı idi. Onun danışığında sərt bir ilham duyulurdu, bu danışq bir himn kimi səslənirdi. Onun fikirləri heç gözənilmədən qanadlıb yüksəlirdi, – bu ona xas olan bir şeydi. Onunla sevgi macərasına girişmək istəyənlərin mütləq əli boş çıxardı. Kambre meydanından, ya Sen-Jan-de-Vove küçəsindən çıxan yüngül əxlaqlı bir qız onu, ata-atasının nəzarəti altından qaçan sərbəst bir məktəbli hesab etsəydi, onun pəjlərə xas olan sifətinə uzun, sarışın kirpiklərinə, mavi gözələrinə, küləkdə yellənən qıvrım saçına, qırmızı yanağına, buse görməmiş məsum doğdaqlarına, gözəl dişlərinə, – bütün bu gənclik səhərinə məftun olsaydı, öz gözəllik sehrini onun üzərində sınaqdan keçirmək xəyalına düşsəydi, Anjolrasın – heyrət və hiddət dolu baxışları dərhal onun qarşısında bir uçurum açar, ona qorxunc Yezegil mələyiylə Bomarşenin nəzakətli Kerubinosunu bir-birinə qarışdırmasını öyrəderdi.

İnqilabın məntiqini təcəssüm etdirən Anjolrasla yanaşı, inqilabın fəlsəfini təcəssüm etdirən başqa bir gənc vardı, onun adı Kombefer idi. İnqilabın məntiqi ilə fəlsəfəsi arasında fərq bundan ibarətdir ki, məntiq müharibəyə tərəfdar ola bilər, fəlsəfə isə öz nəticələri ilə ancaq sülhə gətirib çıxarır. Kombefer Anjolrası tamamlayır və təshih edirdi. Kombefer hər şeyə çox da ələ Anjolras kimi yüksək mövqedən baxmırdı, ancaq daha sərbəst baxırdı. O, insanları eniş ümumi ideyalar ruhunda tərbiyə etmək istəyirdi. O deyirdi: “İnqilab lazımdır, lakin mədəniyyət də onun qədər lazımdır”; bunu deyərək onun gözələri önündə dik bir dağın ətrafında ucsuz-bucaqsız mavi bir ənginlik açılırdı. Buna görə də Kombeferin fikirləri həmişə tez başa düşülür, bu fikirlərin əməli əhəmiyyəti olurdu, onun fikirləri bununla fərqlənirdi. İnqilabın başında Kombefer dursaydı – daha rahat nəfəs almaq olardı,

Anjolras dursaydı – belə olmazdı. Anjolras inqilabın köməyi ilə ilahi hüquq, Kombefer isə təbii hüquq tətbiq etmək istəyirdi. Anjolras – Robespierin, Kombefer – Kondorsun tərəfdarı idi. Kombefer Anjolrasdan daha çox adi insanların adi həyatı ilə yaşayırdı. Bu iki gəncə tarixə düşmək nəşib olsaydı onlardan biri ədalətli, o birisi aqıl bir adam kimi yad edilərdi. Anjolras daha şücaətli, Kombefer – daha insani idi. Homo et Vir¹ – əslində, onların xasiyyətində olan fərqi ən incə cəhəti bundan ibarətdi. Kombeferin yumşaqlığı, Anjolrasın ciddiliyi və sərtliyi onların ruhi təmizliyindən irəli gəlirdi. Kombeferin “vətəndaş” sözündən xoşu gəlirdi, lakin “insan” sözünü ondan üstün tuturdu; o yəqin ki, ispaniyalıları kimi adama, məmnuniyyətlə – Hombre deyirdi. Kombefer çapdan çıxan hər şeyi oxuyurdu, teatra, ümumi mühazirələrə gedirdi. Araqonun, işığın qütbləşməsi hadisəsi təhlilinə qulaq asırdı. Joffrua Sent-Elerin – biri üzü, o birisi beyni qidalandıran daxili və xarici yuxu arteriyasının vəzifəsi haqqında verdiyi məlumata valeh olurdu, həyatın hər cəhətindən xəbərdar idi, elmdən geri qalmırdı. Sen-Simonla Fűrəni müqayisə edirdi, Heroqlifləri şərh edirdi, tapdığı bir daşı qırıb, geologiya haqqında fikir yürütməyi xoşlayırdı, barama kəpənəyinin şəklini əzbərdən çəke bilirdi, Akademiya lüğətində fransız dili haqqında buraxılan səhvi tapırdı, Pümsekürü və Delezi diqqətlə öyrənirdi, möcüzələrə, təyflərə varncaya qədər, heç bir şey təsdiq və inkar etmirdi, bundan çəkinirdi. “Monitor”un komplektlərini oxuyur və düşündürdü. Deyirdi ki, gələcək – məktəb müəllimlərinin əlindədir, buna görə də təlim-tərbiyə məsələləri çox maraqlanırdı. O tələb edirdi ki, cəmiyyət – öz əxlaqi və zehni səviyyəsini qaldırmaq, elmi ümumin mali etmək, yüksək ideyaları yaymaq, gəncləri mənəvi cəhətdən inkişaf etdirmək üzərində yorulmadan çalışmalıdır. Ancaq o bir şeydən qorxurdu: qorxurdu ki, müasir tədris üsulunun yoxsulluğu, iki-üç klassik əsr deyilən əsri qəbul edən, bununla da kifayətlənən həkimi nəqteyi-nəzərin miskinliyi, rəsmi müəllimlərin qəddar ehkamçılığı, şxolastika və köhnəpərəstlik axırda bizim kolleclərin kütlüyü süni surətdə yayan bir yuvaya çevrilə bilər. Kombefer alim bir purist, açıq fikirli, geniş məlumatlı, zəhmətsever bir adamdı, eyni zamanda, dostlarının deməsinə görə, “xam xəyallara” meyl edirdi. O hər cür fantaziyanı inanırdı: dəmir yoluna da, cərrahlıq əməliyyatının ağrısız ola

bilməsinə də, kamera – obskura vasitəsilə eşyanın şəklini almağa da, elektrik teleqrafına da, idarə olunan hava şarına da... Mövhumatın, istibdadın, xurafatın hər yerdə bəşəriyyətə qarşı çəkdiyi sədlər onu qətiyyətlə qorxutmurdu. O – elmi nəticə etibarilə vəziyyəti dəyişəcəkdi – fikrinin tərəfdarı idi. Anjolras – rəhbər, Kombefer – yol göstərən idi. Anjolrasla şikayətə çıxmaq yaxşı idi. Bu heç də o demək deyil ki, Kombefer mübarizə etməyə qabil deyildi. Əlbəttə yox: o həmişə maneəni öz sinəsi ilə qarşılamağa, onu qüvvətli bir zərbə ilə, ehtirasla rədd etməyə hazırı. Lakin o, insanlara həqiqəti öyrətməyi, müsbət qanunları izah etməyi, bu qayda ilə bəşəriyyəti yavaş-yavaş öz taleyinə layiq bir vəziyyətə gətirməyi daha artıq xoşlayırdı. Kütlələri maarifləndirmək məsələsində o, üsyan atəşindən daha artıq, bilik süaları üzərində dayanar, bu yollardan ikincisini seçərdi. Əlbəttə, yanğı alovu da işıq verir, lakin günün çıxmasını nə üçün gözləməyəsən? Ateş püskürən vulkan da ətrafı işıqlandırır, lakin səhər səfəqi daha parlaq işıq saçır. Çox ola bilsin ki, Kombefer üçün həşəmətli bir şeyin qırmızılığundan gözəl bir şeyin ağlığı daha əzizdi. Qabağını tüstü alan işıq, zorakılıqla əldə edilən tərəqqi bu incə və həssas qəlbi gənci tamamilə təmin edə bilməzdi. Xalqın sürətlə, birdən-birə həqiqətə can atması, 1793-cü ilin təkrar olunması onu qorxuya salırdı. Lakin durğunluq onun üçün daha artıq qəbul olunmaz bir şeydi: durğunluqda o çürümə və ölüm hiss edirdi. Əslində o qasırgalı sular köpüyünü sakit bataqlığın zəhərli buxarından, seli çırkab axımından, Niaqara şalələsini Monfokon gölündən üstün tuturdu. Ümumiyyətlə, o nə yerində saymağı, nə də tələsməyi xoşlayırdı. Onun ruhan üsyankar və absolyutə rıtsarcasına vurulan dostları yüksək inqilabi qəhrəmanlıqlara pərəstış eləyir, gəncləri buna dəvət edirdilər; lakin Kombefer tərəqqinin, həqiqi tərəqqinin tərəfdarı idi: bu işdə o bir qədər soyuqqanlı tərpsənzə də, qüsursuz idi, bir qədər pedant olsa da, ləkəsizdi, bir qədər ağır hərəkət etsə də, möhkəmdi. Kombefer, gələcəyin bakir bir təmizliklə gəlməsi, xalqların irəliyə doğru olan böyük və nəcib hərəkətinin heç bir şeyi ləkələməməsi uğrunda diz çöküb dua etməyə hazırı. O həmişə deyirdi: “Xeyri şərdən qorumaq lazımdır”. Doğrudan da, əgər inqilabın böyüklüyü – gözünü idealın parlaq işığından ayırmadan, əllərin odda yana-yana, qana bulaşa-bulaşa vuruşmalar, kəşməkeşlər içindən keçib bu ideala doğru irəliləməkdənsə, tərəqqinin gözəlliyi ən saf təmizliyi mühafizə etməkdədir; bunlardan birincini Dante, ikincini –

¹ İnsan və ər (lat.)

Vaşinqton təcəssüm etdirir: qartal qanadlı bir mələklə qu quşu qanadlı bir mələk bir-birindən necə fərqlənir – onlar da bir-birindən elə fərqlənir.

Jan Prüver Kombeferdən də yumşaq adamdı. O ciddi, dərin ehtirasla, öteri bir fantaziya qapılmışdı, bu onda əsrləri tədqiq etmək kimi çox gözəl bir maraq oyatmışdı, bu fantaziya nəticəsində o öz adını dəyişib Jean qoymuşdu. Jan Prüverin qəlbi həmişə sevgi ilə yaşayırdı, boş vaxtlarında gül dibçəklilə məşğul olur, fleyta çalır, şeir yazırdı; o, xalqı sevirdi, onun qadınlara yazdığı gəlirdi, uşaqların acı taleyi onu dərdləndirirdi, o eyni dərəcədə həm gələcəyin parlaq olmasına, həm də Allaha inanırdı, ancaq bir şey üstündə inqilabı məzəmmət edirdi: inqilabın təsiri üzündən Andre Şenye kimi gözəl bir insan məhv olmuşdu. Onun, heç gözənilmədən arabir kəskinləşən yumşaq səsi vardı. O, alim olacaq qədər çox kitab oxumuşdu, bəlkə lap bir şərqşünas sayıla bilərdi; lakin hər şeydən artıq – xoşbəhtli, yaxşı bir adamdı, buna görə də şeirdə özəmətə üstünlük verirdi: bu, yaxşılıqla özəmətin – bir-birinə nə qədər yaxın olduğunu bilənlər üçün tamamilə aydındır. O, italyan, latın, yunan və yehudi dillərini bilirdi, lakin bu dillərdən ancaq dörd şairi – Dantenı, Yuvenalı, Esxili və İsaini oxumaq üçün istifadə edirdi. Fransız yazıçılarından Korneli Rasindən, Aqripp d'Obiniyni Korneldən üstün tuturdu. O, yabanı yulaf və peyğəmbərçiyə bitən çöllərdə gəzməyi xoşlayırdı; buludları onu məişət işlərindən az maraqlandırmırdı. Onun sanki ikitərəfli ağı vardı: bunun bir tərəfi insanlara, o biri tərəfi Allaha sarı çevrilmişdi, o öz vaxtını tədqiqlə müşahidə arasında bölüşdürmüşdü. Bütün günü ictimai məsələlər üzərində çalışırdı; onun dərinləndirən məşğul olduğu məsələlər bunlardı: zəhmət haqqı, kapital, kredit, evlənmə, din, fikir azadlığı, sevgi azadlığı, təlim və tərbiyə, cəza sistemi, xüsusi mülkiyyət, ictimai formalar, istehsalat, bölgü... O bütün insan cəmiyyəti üzərinə kölgə salan aşağı təbəqələrin vəziyyətini dərk etmək istəyirdi; gecələr sayısız-hesabsız ulduzları müşahidə edirdi. Anjolras kimi o da dövlətli bir ata-ananın yeganə oğlu idi. O həmişə astadan danışdı, başını aşağı dikərək yerə baxa-baxa gəzirdi, çəkine-çəkine gülürdü, pis geyinirdi, kobud görünürdü, hər şeydən ötrü qızarırdı, son dərəcə utancaqdı, eyni zamanda cəsarətli, qoçaq bir adamdı.

Feyi, yelpikçi bir fəhlə idi; ata-anadan yetimdi. Gündə güc-bəla üç frank pul qazanırdı; onun böyük bir arzusu vardı: dünyanı azad etmək!

Onun başqa bir fikri də vardı, bu da elmi olmaq; bu özü də onun dilində – azad olmaq deməkdi. O heç kəsini köməyi olmadan savad öyrənmişdi, bütün biliyini mütaliə ilə əldə etmişdi. O böyük qəlbli bir adamdı, həmişə də öz ağuşunu dünya qarşısında açmağa hazırı. Özü yetim olduğu halda bütün bir xalq övladlığa götürmüşdü. O anadan məhrumdu, lakin bütün fikrini, düşüncəsini vətənə vermişdi. O istəyirdi ki, yer üzündə vətənsiz bir adam da olmasın. Xalq içərisindən çıxan bir adam kimi onda məsələni tez və dərinləndirən anlamaq qabiliyyəti vardı; o öz ağı ilə o yerə gəlib çatmışdı ki, indi biz ona “xalqın özünü dərk etməsi ideyası” deyirik. Tarixi ona görə öyrənirdi ki, nifrət etmək üçün məsələləri dərinləndirən bilsin. Bu gənc utopistlər dərnəyində əsasən Fransa ilə məşğul olurdular, yalnız Feyi xarici ölkələrin mənafeyini təmsil etdirirdi. Onun ən çox xoşladığı mövzular – Yunanıstan, Polşa, Macarıstan, Rumıniya və İtaliya idi. O yeri gəldi-gəlmədi elə bir ucdan bu ölkələr haqqında söhbət açırdı, özünü bu barədə danışmağa haqlı hesab edirdi. Türkiyənin – Yunanıstanı və Fessaliyanı, Rusiyanın – Varşavanı, Avstriyanın – Macarıstanı tutması, bütün bu zorakılıq işləri onu son dərəcə əsəbiləşdirirdi. Xüsusilə 1772-ci ildə baş verən talan onu hiddətləndirirdi, bu misli-bərabəri görünməmiş bir talandı. Həqiqi nifrət – natiqliyin ən gözəl bir növüdür; Feyinin natiqliyi belə natiqlikdə. O, dönə-dönə 1772-ci ilə, bu biabırçı tarixə, xəyanətlə öz istiqlaliliyətindən məhrum edilən nəcib və igid bir xalqa, üç dövlətin bir yerə etdiyi cinayətə, onların qurduğu dəhşətli hiyləyə qayıdırdı, bu hiylə bütün dəhşətli dağıntıların prototipi və nümunəsi oldu; o vaxtdan birə bir sıra nəcib xalqlar bu hiyləyə tutuldu; bunun da nəticəsində öz istiqlaliliyyətlərini itirdilər. Hal-hazırda dövlətlərin istiqlaliliyyətinə qarşı olan sui-qəsdlər öz mənşeyini Polşanın bölüşdürülməsindən alır. Polşanın bölüşdürülməsi – teoremdir, bütün indiki siyasi cinayətkarlıqlar, onun nəticəsidir. Bu son əsər içərisində elə bir zalım, elə bir xain yoxdur ki, o Polşanın bölüşdürülməsini qəbul etməyə, təsdiq etməyə, öz imzası ilə təsbit etməyə, onun ne varietur! olduğunu əsaslandırmağa tələsməyə. Bu xəyanət yeni dövrün xəyanətlər siyahısında birinci yeri tutur. Vyana konqresi özü xəyanət etmədən əvvəl bu xəyanətlə tanış oldu. 1772-ci ildə toplaşma borusu çalındı, 1815-ci ildə qəniməti bölüşdürüldü. Feyinin dedikləri bunlardı. Bu yoxsul-fəhlə

¹ Deyişilməz (lat.)

ədələti müdafiə etməyi öz üzərinə götürmüşdü, ədalət bunun üçün ona əzəmət verdi. Haqqın varlığında əbədiyyət var. Venetsiya almanların əlində qala bilmədiyi kimi Varşava da tatarların əlində qala bilməz. Bununla mübarizə etmək krallar üçün boş yere zəhmət çəkmək, namuslarını itirməkdir. Suya batırılan bir ölkə gec-tez yenə də suyun üzünə çıxacaq, Yunanıstan yenə də Yunanıstan, İtaliya yenə də İtaliya olacaq. Zorakılığa qarşı haqqın etirazı heç vaxt susmayacaq. Bütün bir xalqın oğurlanması – çoxdan oğurlandığı üçün bağışlanmır. Belə böyük dələduzluğun ömrü uzun olmur. Millətin adını – burun yaylığı üstünə tikilən nişan kimi qoparıb atmaq olmaz.

Kurfeyrakın atası vardı, hamı da ona cənab de Kurfeyrak deyirdi. Restavrsiya dövrü burjuazianın aristokratizm və mənşə nəcibliyi haqqında bir çox yanlış təsəvvürləri vardı, “de” hissəciyi də bunlardan biri idi. Məlumdur ki, bu “de” hissəciyinin heç bir mənası yoxdur. Lakin “Minerva” dövrü burjuaziyası bu mənasız “de”-yə elə yüksək qiymət verirdi ki, axırda ondan imtina etməyi özünə borc bildi. Cənab de Şovelənə – cənab Şovelən, cənab de Komartənə – cənab Komartən, cənab de Konstan de Rebekə – Benjamən Konstan, cənab de Lafayətə – cənab de Lafayət deməyə başladılar; Kurfeyrak da onlardan geri qalmaq istəmədi, özünü ancaq Kurfeyrak adlandırdı.

Biz Kurfeyrak haqqında olan söhbəti bununla qurtarıb, onun barəsində verəcəyimiz başqa məlumatı bu sözlə tamamlaya bilərik: Kurfeyrak – baxın Tolomyesə.

Doğrudan da, Kurfeyrakın qəlbi gənclik ehtirası ilə dolu idi; onun bu ehtirasına gənclik coşğunluğu da demək olardı. Sonralar bu coşğunluq, pişik balası zərifliyi kimi itib gedir, bu füsunkar məxluqlar nəticə etibarilə, əgər iki ayaqlı isə, burjuaya, dördayaqlı isə pişiyə çevrilir.

Belə bir mənəvi xüsusiyyət tələbələr aləmində nəsilən-nəslə mühafizə edilir, köhnə gənclərdən yeni gələn gənclərə keçir, bu xüsusiyyəti, çox az dəyişmiş halda quasi cursore¹ də olduğu kimi, əldən ələ verirlər. Buna görə də yuxarıda dediyimiz kimi, 1828-ci ildə Kurfeyrakın danışığını eşidən bir adam elə güman edə bilər ki, o 1817-ci ildə Tolomyesin danışığını eşidir. Ancaq Kurfeyrak düz, namuslu bir oğlandı. Onların xasiyyətində zahiri bir bənzəyiş nəzərə çarpısa da, əslində Kurfeyrakla Tolomsey arasında böyük bir fərq vardı. Onların in-

sanlıq mahiyyətini təşkil edən şey tamamilə başqa-başqa idi. Tolomseyin qəlbi – prokuror, Kurfeyrakın qəlbi isə – rıtsar qəlbi idi.

Anjolras – rəhbər, Kombefer – yol göstərən idisə, Kurfeyrak – cazibəliyyət mərkəzi idi. O birilər daha çox işıq, o daha çox istilik verirdi. Onda həqiqətən mərkəzi bir sima üçün zəruri olan keyfiyyət vardı: o açıq-rəqslə, mehriban bir adamdı.

Baorel 1822-ci ildə iyun ayında gənc Lalemanın dəfnı ilə əlaqədar olaraq baş verən qanlı hadisədə iştirak etmişdi.

Baorel yaxşı oğlandı, ancaq əxlaq cəhətcə pozğundu, israfçı idi, bədxərçdi, boşboğazdı, həyasızdı, eyni zamanda səxavətli və cəsarətli idi, natiqdi, özü də elə xoşbəxtli bir adamdı ki, beləsi az tapılırdı. O ən şit rəngli jilet geyirdi, əqidəcə ən sol bir mövqə tuturdu. O həddindən artıq suluqçu idi, başqa sözlə – dava-dalaşı yaman xoşlayırdı, dünyada bunu, qiyamdan başqa, hər şeydən üstün tuturdu, inqilabı isə qiyamdan da üstün tuturdu; həmişə də işə başlamaq üçün, əvvəl pənəcərə şüşələrini sındırmaq, sonra yolu dağıtmaq, ən axırda hökuməti yıxmaq istəyirdi, maraqlanırdı ki, görsün bunun axırı nə olacaq. On bir ildə ki, tələbə hesab olunurdu, lakin hüquq elminin heç yanından da keçməmişdi, oxumaq məsələsində özünü əziyyətə salmaq istəmirdi. O “advokat olmayacağam” sözünü özünə şüar, gecə stolunu isə gerb seçmişdi, – hakim beretini bu stolun gözüne qoymuşdu. Həmişə də hüquq fakültəsi binasının qabağında keçəndə – bu da çox az olardı – redinqotunu başdan-başa düymələr, bir sıra hifzisihiyyə tədbirləri görərdi. – O zaman hələ palto geymək halına gəlib çatmamışdılar. Fakültə binasının portalı haqqında o belə deyirdi: “Nə gözəl qocadır”, fakültənin dekanı cənab Delvenkur barəsində bu sözləri söyləyirdi: “Nə antiq abidədir!”. Qulaq asdığı mühazirələr onun üçün şən nəğmələr, professorlar isə karikatura mövzusunun təşkil edirdi. O, əlini ağdan-qaraya vurmada üç min franka qəder pul xərcləyirdi. Onun ata-anası kəndli idi; o müxtəlif yollarla ata-anasının hörmətini qazana bilmişdi.

Baorel ata-anası haqqında deyirdi: “Onlar kəndlidir, şəhərli deyil, ona görə də ağıllıdırlar”.

O dəmdəməli bir adamdı; cürbəcür kafelərdə avara-avara dolaşırdı: başqaları özünə bir vərdiş qazanırdı, amma onun heç bir vərdişi yox idi. O həmişə veyl-veyl gəzərdi. Gəzmək – bütün insanlara, veyllənəmkə – ancaq parislilərə xas olan bir şeydir. Əslində Baorel, zahiri görüşünə nisbətən, daha artıq irəlini gören, dərin düşüncəli, arif bir adamdı.

¹ Yüyürməkdə yarışanlar kimi (lat.) – Lükrets. Əşyanın xüsusiyyəti haqqında.

O, "Əlifba dostları" dərnəyi ilə bir sıra başqa dərnəklər arasında əlaqə vəzifəsini görürdü; bu başqa dərnəklər hələ o zaman tamamilə mütesəkkil bir şəkllə düşməmişdi.

Bizim bu gənclər yığıncağında bir dazbaşı adam vardı.

XVIII Lüdovik Fransadan qaçanda markiz d'Avare onu kirayə etdiyi bir kabrioletə mindirmişdi, kral da bunun üçün ona hersoq adını vermişdi. Həmin bu markizi d'Avare nəql edir ki, XVIII Lüdovik 1814-cü ildə mühacirətdən qayıdarmış, gəlib Kalenin sahilinə çatarmaz naməlum bir adam ona bir ərize verir. Kral ondan soruşur: "Siz nə istəyirsiniz?". O da cavab verir ki: "Əlahəzrət mən poçt idarəsi nəzarətçisi olmaq istəyirəm". "Sizin adınız nədir?". "l'Eql".

Kral qaşqabağını tökülür, lakin ərizedə olan imzaya baxanda görür ki, orada l'Eql¹ deyil, Leql yazılmışdır. Bu heç də bonapartcasına olmayan imza kralın çox xoşuna gəlir. O gülümseyir. Ərizə verən sözünə davam edərək deyir: "Zati-aliləri, mənim ulu babam mirzə imiş, ləqəbi də Leqəlmiş, bizim fəmiliamız da bu ləqəblə gedir. Əslində mənim adım Leqəldir, ixtisarla – Leql, təhrif olunmuş şəkildə isə – l'Eql deyirlər". Bu sözləri eşidəndə kral daha gülümsemir. Sonralar, qəsdənmi, ya səhv olaraq, o hər halda Modapoçt idarəsini Leqələ verir.

Dərnəyin dazbaş üzvü həmin l'Eqlin, ya Leqlin oğlu idi; o, qol qoyanda molu Leql yazardı, yoldaşları ona qısa olmaq üçün Bossüe deyirdi.

Bossüe şən, lakin bədbəxt bir oğlandı: ixtisası – uğursuzluqdu. Amma o heç bir şeyi ürəyinə salmırdı. İyirmi beş yaşında başı dazlaşmışdı. Atası əlləşib-vuruşub nəhayət özünə bir ev düzəlmişdi, bir parça da torpaq sahibi olmuşdu; oğlu isə bir fırladağa düşərək, az vaxtda bu evi də, bu torpağı da əldən vermişdi. Onun heç bir vəsaiti qalmamışdı. O həm elmlə, həm ağıllı bir adamdı, ancaq bəxti gətirmirdi. Nəyə əl atsa, əli boş çıxırdı. Nə düşünsə, nə qayırısa – hamısı yanlış olur, onun əleyhinə çevrilirdi. Odun doğrasaydı, mütəlaq barmağını kəsərdi. Özünə bir meşuqə tapsaydı, az sonra görərdi ki, o meşuqənin dostu var idi. İş bəd gətirirdi, ancaq ruhdan düşmürdü, o özü haqqında belə deyirdi: "Bütün damlardan mənim başıma kiremit yağır". Müvəffəqiyyətsizlik onun üçün adi bir şey olmuşdu, buna görə də tələyin zərbələrini zəruri bir şey kimi, sakitcə qəbul edər, zarafatı başa düşən

bir adam kimi onun pis-pis, mənasız hərəkətlərinə gülərdi. Onun əlinə pul gəlmirdi, amma o şənliyindən qalmırdı. Çox vaxt ələ olurdu ki, axırıncı qəpiyi də onun əlindən çıxırdı, lakin necə bir vəziyyət olur olsun, gülmək qabiliyyətini itirmirdi. Onun başına bir müsibət gələndə, bu müsibəti köhnə bir dost kimi salamlar, ona mehribanlıq edirdi. O öz tələyinin pisləyinə ələ öyrənmişdi ki, ona müraciət edəndə, kiçildici bir ad verib deyirdi: "Xoş gəlmisən, qəmciyəzl".

Tələyin dönüklüyü onda işin içindən tez çıxmaq qabiliyyətini inkişaf etdirmişdi. O çətin vəziyyətdən çıxmağı çox yaxşı bacarırdı. Həmişə pulsuz olsa da, həvəsi gələndə "böyük xərclər" üçün yol tapardı. Bir gecə o dərəcəyə gəlib çıxır ki, yüngül əxlaqlı, şivəli bir qadını axşam yeməyinə qonaq edərək "yüz frank" pul xərcləyir. Bu ona qonaqlığın qızğın çağında aşağıdakı sözləri deməyə ilham vermişdi: "Ey yüzlük çək, çəkmələrimi çıxart!".

Bossüe advokatlıq ixtisasını qazanmağa tələsmirdi. O, hüquq elmlərini Baorel kimi öyrənirdi. Onun daimi bir yaşayış yeri yox idi, bəzən heç müvəqqəti də olmurdu. O, dostlarından gah birinin, gah da o birisinin yanında yaşayırdı. Ən çox Jolinin yanında olurdu. Joli tibb elmlərini öyrənirdi, özü də Bossüedən iki yaş balaca idi.

Joli özünü xəstə təsəvvür edən adamların ən mükəmməl tipi idi, bu ancaq cavanı idi. Tibb elmlərini öyrənməklə həkim olmaqdan artıq, özü dönüb xəstə olmuşdu. Onun iyirmi üç yaşı olduğu halda, o özündə cürbəcür xəstəliklər tapmışdı və bütün günü güzgüdə öz dilinə baxırdı. O deyirdi ki, adam da eynən maqnit əqrəbi kimi maqnitləşə bilər; buna görə də gecələr carpayısının baş tərəfini cənub, ayaq tərəfini şimala sarı qoyurdu, deyirdi ki, belə yatanda yuxuda yerin maqnit qüvvəsi təsiri ilə qan dövrəni pozulmaz. Tufan olanda o həmişə nəbzini yoxlayırdı. Bununla belə dostlar arasında ən güşad adam bu idi. Gənclik və xəstəlik dərəcəsinə varan vasvasılıq, süslük və güşadlıq kimi bir araya sığmayan xüsusiyyətlər onun varlığında çox gözəl yerləşmişdi; bunun da nəticəsində qərribə, lakin çox sevimli bir məxluq əmələ gəlmişdi, səs uyğunluğu əsasında ahəngdar sözlər yaradan və bu yolda səxavət göstərən yoldaşları ona "Jolli" deyirdi. Jan Prüver zarafatca deyirdi: "Bax, dörd 'l' inlə uçma ha!"¹.

¹ Fransızca səssiz – "L" hərfi "el" sözü kimi "el" deyə ifadə olunur; "el" sözü isə (aile) "qanad" deməkdir. Söz oyunu buradan meydana çıxır. "Dörd 'l' inlə uçma" ifadəsi "Dörd qanadla uçma" mənasındadır.

¹ l'Eql (Laigle) fransızca qartal deməkdir. Qartal, Napoleon gerbinin emblemi idi.

Jolinin belə bir adəti var idi: əl ağacının dəstəsini burnunun ucuna toxundururdu: bu, həmişə belə bir adamın arif adam olduğunu göstərir.

Bütün bu gənclər bir-birinə bu dərəcədə oxşamaqları halda, onların ancaq tərəqqiyə olan ümumi bir inam birləşdirirdi və nəticə etibarilə onlar hamısı tam hörmətə layiq adamlardı.

Onlar hamısı fransız inqilabının doğma oğlu idi. Onlardan ən yüngülməcazi belə: “Səksən doqquzuncu il” deyərək ciddiləşirdi. Onların atası, bəlkə də, keçmişdə felyanlardan, royalistlərdən, doktrinlərdən olmuşlar, ya bəlkə elə indi də onlara mənsubdurlar. Bunun heç bir əhəmiyyəti yox idi. Bu gənclər, onlardan qabaq cəmiyyətdə hökmfərma olan dolaşğın heç fərqi nə varmırdılar; onların damarında ən yüksək ideyalarla nəcibləşdirilmiş ən saf, ən təmiz qan axırdı, onlar şübhə və tərəddüd etmədən etibarlı hüquq, yenilməz vəzifə dinini təbiiq edirdilər.

Onlar belə bir cəmiyyəti təşkil etməklə öz ideyalarını gizli surətdə həyata keçirməyə hazırlaşırıldı.

Bu çoxqun qəlbli, qəti əqidə və idrak sahibi olan adamlar içərisində bir skeptik də vardı. Necə olmuşdu ki, o gəlib bu mühitə düşmüşdür? Burada o bir şiş kimi meydana gəlmişdi. Bu spektikə Qranter deyirdilər, amma o, qol qoyarkən familiyası yerinə müəmmalı bir R¹ hərfini yazırdı. Qranter heç bir şeyə inanmırdı. Lakin o, Parisdə oxuyarkən çox böyük bilik qazanan tələbələrəndi. Məsələn, o çox möhkəm bilirdi ki, kafe “Lemblen” ən yaxşı qəhvəsilə, kafe “Volter” ən yaxşı bilyardı ilə, Men bulvarındakı “Ermitaj” çox gözəl oladiyaları və qəşəng qızları ilə məşhurdur. Saqə xalanın evində çox qiyamət çolpa qızardırlar, Küvet qarovulxanası yanında çox əntiqə balıq hazırlayırlar. Döyüş qarovulxanası yanında yaxşı ağ şərab olur. Sözüün qisası, o bütün yaxşı yerləri tanıyırdı. Bundan başqa, bıçaq döyüşü qaydaların incədən-incəyə bilirdi, təcrübəli bir fextovalçı idi; oynamağı da bir az bacarırdı, yaxşı da içəndi. O aqlaşığımayan dərəcədə eybəcər bir adamdı. İrma Buasi o vaxtın çəkmə ustaları qadınlarından ən qəşəng idi, o, Qranterin eybəcərliyindən qəzəblənərək bu kəlamı buyurmuşdu: “Qranter – dözülməz bir adamdır!”. Lakin öz-özünə vurulan Qranteri heç bir şey sarsıda bilməzdi. Heç bir qadın onun diqqətli və mehriban nəzərindən yayınmırdı; o sanki bütün görkəmi ilə deyirdi: “İstəsəm

hamınızı ələ ala bilərəm!”. Yoldaşlarını inandırmağa çalışaraq deyirdi: arvadlar məni bir-birinin əlindən qapırırlar.

Qranter – xalq hüququ, insan hüququ, ictimai müqavilə, Fransa inqilabı, respublika, demokratiya, insanlıq, mədəniyyət, tərəqqi, din kimi sözləri az qala lap cəfəngiyat hesab edirdi. Bunlara güllürdü. Skeptizm – əqlin mərəzidir: skeptizm Qranterin bütün fikirlərini çürütmüşdü. Onun xoşladığı aforizm bu idi: “Həyatda həqiqi ancaq bir şey vardır: o da şərab dolu stəkandır”. O hər cür fədakarlığı, – kim ona bir nümunə olsa da: qardaşımı, atamı, Robespiermi, ya Luazerolmu, fərqi yoxdur ələ salırdı. Deyirdi ki: “Onlar öz ölümü ilə az şey qazanmadılar!”. Çarmıx onun dilində – “yamanca bəxti gətirən dar ağacı” idi. O arvadbazdı, qumarbazdı, əxlaqsızdı; çox vaxt da sərxoş olardı; həmişə də dodaqaltı bu mahnını mızıldadı: “Sevirəm gözəlləri, bir də yaxşı şərabı” bunu o “Yaşasın IV Henrix” havasında oxuyar, bununla da bizim gənc xəyalpərəstləri çox acıqlandırardı.

Lakin bu skeptikin pərəstsi etdiyi qərbə bir şey vardı: bu nə ideya idi, nə əhkamı, nə elmdə, nə incəsənətdə; bu bir adamdı, o adamın da adı – Anjolrasdı. Qranter ona valeh idi, onu sevirdi, ona sitayiş edirdi. Hər şeyə şübhə edən bu anarxist, bu möhkəm əqidəli gənclərdən hansına yan almışdı. Onlardan ən möhkəm əqidəçi olana! Anjolras onu nəyi ilə özünə məftun etmişdi? Dünyagörüşü iləmi? Yox. Öz xasiyyəti ilə. Belə hallar çox tez-tez müşahidə olunur. Heç bir şeyə inanmayan bir adamın qəti əqidəli bir adama yan alması – çiçəklərin bir-birini tamamlaması qanunu kimi təbii bir şeydir. Bizi həmişə – bizim özümüzdə çatışmayan cəhətlər cəlb edir. Gün işığını kor qədər heç kəs sevmir. Ucaboylu alay təbiiçisi, cırdan boylu arvadın tanrısıdır. Quru qurbağasının gözəlləri həmişə göyə baxır. Niyə? Görsün ki, quşlar necə uçur. Qranterin qəlbində şübhələr qaynaşırdı, Anjolrasın varlığında etiqad qanadlanıb uçurdu: buna baxmaq Qranterə fərəh verirdi. Anjolras onun üçün zəruri idi. Qranter bunu aydın təsəvvür etmədi, bunun səbəbini axtarmırdı, lakin Anjolrasın ismətli, təmiz, saf, səmimi, fikrində möhkəm, son dərəcə ciddi, üreyaçıq bir adam olması onu məftun edirdi. Anjolrasın başqa təbiətli bir adam olması ilə o instinktiv surətdə fəxr edirdi. O mənəvi cəhətdən süst, səbatsız, düşkün, xəstə, şikəst bir adam olduğundan Anjolrasa pərəstiş edirdi, çünki Anjolras möhkəm mənəviyyatlı bir adamdı. Qranter möhkəm bir əxlaqa malik olmadığından Anjolrasın səbatında özünə bir dayaq axtarırdı. Anjolrasın yanında o da bir növ şəxsiyyət olurdu. Bunu

¹ “R” hərfinin fransızca yazılışı “grand er” (grand R)

da demək lazımdır ki, Qranter özü, sanki bir yerə sığmayan iki ünsürün birləşməsindən ibarətdi. O həm istehzaçı, həm də səmimi idi. O nə qədər laqeyd olsa da, sevməyi bacarırdı. Onun əqli etiqadsız yaşaya bildirdi, lakin qəlbi sevgisiz yaşaya bilmirdi. Bu çox ziddiyyətli bir şeydir, çünki sevgi özü də etiqaddır. Bunun təbiəti belə idi. Elə adam var ki, sanki başqasının tərs üzü olmaq üçün yaranmışdır. Pollükslar, Patroklar, Nizuslar, Evdamidaslar, Qefestionlar, Pexmeylər bu zümərəyə daxildi. Belə adamlar ancaq bir başqasına söykənərək yaşaya bilər; onların adı – ancaq bir başqasının adının mabədidir, həmişə də qabağında “və” bağlayıcısı ilə yazılır; onların özünün öz həyatı ancaq özge bir adamın taleyinin astarıdır. Qranter belə adamlardan biri idi. O, Anjolrasın əks tərəfini təşkil edirdi.

Demək olar ki, əlifbanın öz hərflərində belə bir yaxınlığın başlanğıcı vardır. Əlifbada O və P bir-birindən ayrılmayan hərflərdir, siz öz mülahizənizə görə – O və P, ya Orest və Pilad deyə bilərsiniz.

Anjolrasın həqiqi satelliti olan Qranter gecə-gündüz gənclər dərnəyində olurdu. Ancaq orada özünü yaxşı hiss edir, cavanlardan bir addım da geri qalmırdı. Onun, şərab dumanı içərisində, bu gəncləri müşahidə etməkdən böyük bir sevinci yox idi. Onun özünə isə üzüyola bir adam olduğu üçün dözüldülər.

Etihad sahibi olan, qətiyyəni içki içməyən Anjolras bu skeptikə və əyyaş nifrət edirdi. O güzəştə gedərək Qranterə bir az diqqət yetirdi. Qranter qədər-qiyəti bilinməyən Pilada vəziyyətində qalmışdı. Anjolras həmişə Qranteri kobud surətdə rədd edərdi, Qranter onun bu amansız hərəkətinə dözər, yenə də onun yanına qayıdaraq, Anjolras haqqında deyərdi: “Belə də möhkəm adam olar!”.

İKİNCİ FƏSİL

Bossüenin professor Blondonun cənəzəsi üzərində söylədiyi söz

Bir gün günortadan bir az sonra, təxminən yuxarıda təsvir etdiyimiz hadisənin baş verdiyi bir zamanda Molu Leql yorğun halda “Müzen” kafesi qapısının çərəngüləsinə söykənib durmuşdu; o dincələnlə kariatidaya oxşayırdı, onun yeganə bir yükü vardısı, o da öz fikirləri idi. Onun baxışları Sen-Mişel meydanına sarı çevrilmişdi. Bir şeyə

söykənərək durmaq – ayaq üstə olduğun halda yataqda uzandığını hiss etməyin üsullarından biridir. Xəyalpərəstlər buna heç də etinasızlıq göstərmirlər. Molu Leql qətiyyəni kədər duymadan, kiçik, lakin pis bir hadisə haqqında düşündü: bu hadisə iki gün əvvəl hüquq fakültəsinə onun başına gəlmişdi, onun gələcək haqqında olan dolaşmaq planlarını daha da dolaşdırmışdı.

Bizim xəyallarımız kabrioletin öz yolu ilə getməsinə, biz xəyalpərəstlərə isə ona diqqət yetirməyə mane ola bilməz. Molu Leql yuxulu olsa da, dalğın halda ətrafına baxırdı; birdən o, meydana ağır-ağır, sanki tərəddüd içində irəliləyən, iki çarxlı bir ekipaj gördü. O niyə bura gəlirdi? O niyə belə yavaş-yavaş gəlir? Leql ekipajın içinə baxdı. Ekipajda sürücü ilə yan-yana cavan bir oğlan oturmuşdu, oğlanın da yanında böyük bir yol torbası vardı. Torbaya bir vərəqə tikilmişdi, və-rəqəyə iri, qara hərflərlə Marius Ponnemsi adı yazılmışdı.

Leql bu adı görcək durduğu vəziyyətini dəyişdi. Bədəninə dikəldti, ekipajda oturan cavan oğlana dönrək çıxırdı:

– Cənab Marius Ponnemsi!

Səsi eşidib ekipajı saxladılar.

Ekipajdakı cavan oğlan da, görünür, dərin fikrə dalmışdı, başını qaldıraraq soruşdu:

– Nə var?

– Cənab Marius Ponnemsi sizsiniz?

– Bəli, mənəm.

Molu Leql:

– Mən sizi axtarıram, – dedi.

Marius buna təəccüb etdi:

– Niyə? – Ekipajdakı, doğrudan da, Marius idi. O, babasının yanından gedirdi, amma o qabağında duran adamı birinci dəfə idi görürdü. – Mən sizi tanımıram.

Leql:

– Mən də sizi tanımıram, – deyər cavab verdi.

Marius düşündü ki, deyəsən zarafatçı adama rast gəlmişdir, günün günorta çağında onu ələ salmaq istəyir, lakin indi onun zarafat etməyə təhəri yox idi. Qaşqabağını tökdü. Molu Leql isə sakitcə sözüünə davam etdi:

– Siz dünən yox srağagün müəzərəyə gəlməmişdiniz.

– Ola bilər.

– Ola bilər deyil, doğrudan da gəlməmişdiniz.

Marius soruşdu:

– Siz tələbəsiniz?

– Bəli, cənab, mən də sizin kimi tələbəyəm. Dünən yox, srağagün mən təsadüfən universitetə getmişdim. Bilirsinizmi, hərdən adamın ağına belə qəribə şeylər gəlir. Professor adları oxumağa təzəcə başlamışdı. Bu zaman onun sifəti, özünüz bilirsiniz, yaman pis olur. Adamın adını üç dəfə çağırır, cavab vermədinmi – siyahıdan pozur, altmış frankınız da batıb gedir.

Marius daha diqqətlə qulaq asmağa başladı. Leql sözünə davam edərək dedi:

– Adları Blondo oxuyurdu. Sizə məlumdur ki, o çox yaxşı iy bilir. Gəlməyənləri məmnuniyyətlə axtarır. O, hiyləgərlik göstərərək P hərfindən başladı. Mən qulaq asırdım, çünki bu hərfin mənə dəxli yoxdur. Adların oxunması pis getmirdi, tələbələrin hamısı orada idi, pozmağa adam tapmırdı. Blondo qəmgin idi. Mən öz-özümə dedim: “Əzizim Blondo, görünür, bu dəfə sən heç kəsin evini yıxa bilməyəcəksən”. Birdən o çağırdı: “Marius Ponmersi”. Cavab verən olmadı. Blondo sevinərək bu dəfə bərkdən dedi: “Marius Ponmersi” yenə də cavab verilmədiyini görüb qələmə əl atdı. Cənab, inanın ki, mən qəlbəz bir heyvan deyiləm. O saat öz-özümə dedim: “Görüşənmi, yaxşı bir oğlanın adını pozmaq istəyirlər. Dayan! Kim ki, intizamlı deyil – əsl adam da odur. Bu sizin üçün sinifdəki birinci şagird deyil. Əzbəciliklə məşğul olmur: oturub kitab oxumaqdan şalvarını yırtmır, bu sizin üçün məlumatla çinədanı dolduran, lovğa-lovğa başını dik tutan, elmi, ədəbiyyatı, teologiyanı və bu kimi alimənə şeyləri üzdən bilən – ağzından süd iyi gələn bir uşaq deyil, beysiz bir ədəbaz, kü-tün, fərsizin biri deyil. Bu hörmətli bir tənbəl və avarının biridir, bu şəhər kənarında gəzməyi xoşlayır, yüngül əxlaqlı qızların dostu – əzizidir, arvadbazdır, bəlkə də elə bu saat o mənim sevdiyim bir qızın yanında oturmuşdur. Onu xilas etmək lazımdır. “Blondoya ölüm!” Bu zaman Blondo çirkli qələmini mürekkəbə batırdı, yırtıcı bir nəzərlə auditoriyanı gözədən keçirib üçüncü dəfə dedi: “Marius Ponmersi!”. Mən cavab verdim: “Buradayam!”. Bax, buna görə də sizin adınızı pozmadılar...

– İcazə verin, cənab.

Molu Leql onun sözünü tamamladı:

– Amma mənimkini pozdular.

– Mən sizin dediyinizi başa düşmürəm.

Lekl izah etdi:

– Bu çox adi bir şeydir. Cavab vermək üçün mən kafedraya yaxınlaşdım, sonra əkilmək üçün tez özümü qapıya sarı verdim. Professor gözünü məndən çəkmirdi. Görünür o, Bualonun dediyi, havadan iy alan adamlar cinsindəndir; birdən o “L” hərfinə addadı. “L” – mənim hərfimdir. Mən moldanam, familiyam – Leqldir.

Marius onun sözünü kəsdi:

– L’Eql. Nə gözəl addır!

– Bəli. Blondo bu gözəl ada çatanda çıxır: “Leql!”

Mən də cavab verdim ki, “Burada!”. Blonda pələng həlimliyi ilə mənə baxdı, gülümsəyərək dedi: “Əgər siz Ponmersinsizə – deməli Leql deyilsiniz”. Bu cümlədə sizə qarşı çox elə nəzakətli bir şey olmasa da, onun məndən ötrü mənası vardı. Blondo bunu deyib mənim adımı pozdu.

Marius həyəcanla dedi:

– Cənab, bu məni çox məyus etdi.

Leql onun sözünü kəsdi:

– Hər şeydən əvvəl icazə verin mən Blondonu bir neçə sözlə hörmətkaranə yad edim. Tutaq ki, o ölüb. Bundan o çox çətin ki, indikindən daha artıq, daha solğun, daha soyuq, daha hərəkətsiz və daha üfunətli olsun. Buna görə də mən deyirəm: Erudimini qui judicatis terram². Burada Blondo yatır, Yekəburun Blondo, Nasica Blondo, nizam-intizam öküzü bos disciplinae, siyahıların zəncirli iti, adları yoxlama dahisi! O inaddı, kütdü, nöktədandı, höcətdi, sözyatmazdı, iyrəncdi. O məni tələbəlik siyahısından pozan kimi Allah-taala da onu dirilər siyahısından pozdu.

Marius:

– Bu məni yaman dərdləndirdi... – deyərək yenə də sözə başlamaq istədi.

Molu Leql:

– Cavan oğlan, qoy bu sizə ibrət dərsi olsun, – dedi. – Bundan sonra intizamlı olun.

– Mən buna lap ürəkdən təəssüf edirəm.

² Dünya hakimləri, öyrənin (lat.)

Gələcəkdə özünüzlə elə aparın ki, sizin üstünüzdə yoldaşlarınızı siyahıdan pozmasınlar.

– Bu mənim üçün böyük dərdidir...

Leql qəhqəhə ilə güldü:

– Anma mənim üçün böyük sevincdir. Az qalmışdı ki, mən advokat adını alım. Bu məni xilas etdi. Mən advokatlıq şöhrətini istəmədim. Mən nə dul arvadları müdafiə edəcəyəm, nə də yetimləri indicəyəm. Mənə nə mantiyaya bürünmək, nə təcrübə keçmək lazım olacaq. Nəhayət, mən fakültədən çıxarılmağıma müvəffəq oldum. Cənab Pontmersi bu məsələdə mənə sizə minnətdaram. Buna görə də fikrim budur ki, öz təşəkkürümü təntənəli surətdə izah etmək üçün sizin yanınıza gəlirim. Siz harada olursunuz?

– Bu kabrioletdə.

Leql elə o saat dedi:

– Deməli, siz varlısınız. Çox şadam. Belə bir mənzilin illik kirayəsi gerek azı doqquz min frank olsun.

Bu anda Kurfeyrak kafedən çıxdı:

Marius qəmgün-qəmgün gülümsədi:

– İki saatdır mən bu mənzildəyəm, çox arzu eləyirəm ki, buradan tez çıxıb gedim. Ancaq belə bir məsələ var: getməyə yerim yoxdur.

Kurfeyrak dedi:

– Cənab, gedək bizə.

Leql:

– Əslinə qalanda, bu işdə birincilik mənimdir, – dindi – ancaq bədxətlilik burasındadır ki, mənim evim yoxdur.

Kurfeyrak onun sözünü kəsdi:

– Bossüe, səsinə kəs.

Marius təəccüblə dedi:

– Bossüe? Mən elə güman edirdim ki, sizin familiyanız Leqldir.

Leql:

– Bəli, mən Leql, – deyər cavab verdi. – İkinci adım Bossüedir.

– Kurfeyrak kabrioletə minib sürücüyə əmr etdi:

– Port-Sen-Jak mehmanxanasına!

Elə o axşam Marius Port-Sen-Jak mehmanxanası otaqlarından birinə köçdü; onun otağı Kurfeyrakın otağı ilə yan-yanı idi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Marius daha çox heyrat edir

Bir neçə gündə Mariusla Kurfeyrak dostlaşdılar. Gənclik – sürətlə yaxınlaşmaq və yarıların tez sağlması dövrüdür. Kurfeyrakın yanında Marius özünü rahat hiss edirdi; əvvəllər belə hiss ona məlum deyildi. Kurfeyrak ondan heç bir şey soruşmurdu. Bu heç onun ağına da gəlmirdi. Bu yaşda hər şey dərhal adamın üzündən bilinir. Daha söz söyləmək artıqdır. Bəzi gəncin üzünə baxanda görürsən ki, onun üzü ürəyindəkinin hamısını açıb deyir. Bu gənclərin bir-birini başa düşməsi üçün bir-birinə baxması kifayətdir.

Bununla belə bir gün səhər çağları Kurfeyrak birdən, heç gözlənilmədiyi halda, Mariusdan soruşdu:

– Qoy sizdən bir söz soruşum: sizin siyasi bir əqidəniz varmı?

Marius bu sualdan bir az incidi də:

– Əlbəttə var.

– Siz kimsiniz?

– Demokrat – bonapartist.

Kurfeyrak:

– Çox solğun bir rəngdir, – dedi.

Ertəsi gün Kurfeyrak Mariusu özü ilə bərabər “Müzen” kafesinə apardı. Orada gülümsəyə-gülümsəyə Mariusun qulağına pıçıldadı: “Sizə kömək etmək lazımdır ki, inqilaba daxil olasınız”. Bunu deyib onu “Əlifba dostları” otağına apardı. Sonra Mariusu, yoldaşlarına təqdim etdi və astadan bunu da söylədi: “Şagird”. Marius onun bu adı sözlə nə demək istədiyini başa düşmədi.

Marius bura gəlməklə sanki kəskin fikirlərin arı yuvasına düşmüşdü. Lakin o özü də, ciddi və susağan olsa da, həmin bu sancan arılar cinsinə mənsubdu.

Marius bu vaxta qədər tək yaşamışdı, etdiyi verişlərə və təbiətinə görə monoloqlara, öz-özü ilə danışmağa meyl edirdi, buna görə də hər tərəfdən onun başına yığılan gənclər içərisində o özünü birtəhər hiss edirdi. Bu gənclərin qaynar və coşqun ehtirası onu həm cəzə edir, həm də əsəbiləşdirirdi. Onun fikirləri susmaq bilməyən bu sərbəst fikirli adamların yaratdığı ideya burulğanı içində hərlənib-fırlanırdı. Bu ruhi şaşqınlıq anlarında onun fikirləri bəzən elə dağılırdı ki, bunları güclə bir yerə toplaya bilirdi. O öz ətrafında fəlsəfə, ədəbiyyat, tarix, din

haqqında heç gözlənilməyən rəylər eşidir, çox qərribə fikirlərlə tanış olurdu. Bunları o, gələcək haqqında heç bir şey düşünmədən eşirdi, ona görə də bu şeylərin bir hərc-mərclik olduğuna əmin deyildi. O, atasının əqidesi xatirinə babasının əqidesindən üz çevirmişdi, elə bilirdi ki, möhkəm bir dünyagörüşü əldə etmişdi; indi isə böyük bir qorxu və həyəcan içində hiss edirdi ki, bu, deyəsən, belə deyil, lakin bunu öz-özünə etiraf etməyə cəsarəti çatmırdı. Onun nöqteyi-nəzəri yenə də yerini dəyişməyə başladı; fikir dairəsi, müntəzəm surətdə təkrar olunan xarici təkanlar nəticəsində sarsıldı. Bu qərribə bir daxili qırılma idi. Bu ona az qalardı ki, əzab versin.

Bu gənclər üçün elə bil ki, "heç bir müqəddəs şey" yox idi. Marius hər məsələ barəsində çox qərribə sözlər eşidir, bu onun hələ cəsarətlənməyən əqlini çaşdırırdı.

Budur bir teatr elanı gözə çarpır; elanda klassik deyilən köhnə faciələrin adı göstərilmişdir. Baorel çıxıraraq deyir: "Rədd olsun burjuanın üreyinə xoş gələn faciə!". Marius Kombeferin ona etiraz etdiyinə eşidir:

– Baorel, sən yanılsan. Burjuaziya faciəni xoşlayır, qoy xoşlasın, bu məsələdə burjuaziyani rahat buraxaq. Pariklə oynanılan faciənin yaşamağa haqqı var. Mən Esxil naminə bu haqqı onun əlindən almaq istəyənlərin fikri ilə razılışmıram. Təbiətin özündə kobud qayrılmış şeylərə rast gəlmək olur, onun yaratdığı şeylərin içində hazır parodiyalar da var: baxırsan ki, nə dimdik kimi dimdikdir, nə qanad kimi qanaddır, nə üzgəc kimi üzgəcdir, nə pəncə kimi pəncədir, qəmgin bir çığırtsı var, amma adamda gülüş oyadır, bu nədir – ördək! Madam ki, hələ sərbəst quşlarla bərabər ev quşları da vardır, niyə onda antik faciəsi ilə bərabər klassik faciə olmasın – mən bunun olmamasında bir əsas görmürəm.

Bir dəfə də təsadüfən Anjolras və Kurfeyrakla birlikdə Jan-Jak Russo küçəsilə gedəndə Marius belə bir söhbətin şahidi oldu.

Kurfeyrak Mariusun qoluna girərək dedi:

– Fikir verin, biz Sıvaq küçəsindəyik, indi buna Jan-Jak Russo küçəsi deyirlər; ona görə deyirlər ki, altmış il bundan əvvəl burada gülməli bir ər-arvad yaşamışdır. Jan-Jakla Tereza! Vaxtdan-vaxta burada kiçik məxluqlar anadan oluruş: Tereza dünyaya çağa, Jan-Jak isə atılmış uşaq gətirmiş.

Anjolras sərt onun sözünü kəsdi:

– Jan-Jakin xatirəsini ləkələməyin. Mən ona pərəstiş edirəm. O öz uşaqlarından üz çevirsə də, bütün xalqı övladlığa götürmüşdür.

Bu gənclərdən heç biri "imperator" sözünü işlətmirdi. Yalnız Jan Prüver bəzən "Napoleon" deyirdi: o biriləri isə Napoleona "Bona-part", Anjolras isə hətta Buonaparte deyirdi.

Mariusda bu tutqun bir heyrət hissi oyadırdı. Bu hiss initium apientiae¹ idi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

"Müzen" kafesinin dal otağı

Bizim bu gənclər arasında gedən bir söhbət Mariusa, doğrudan da, sarsıdıcı bir təsir bağışladı; Marius da bu söhbət zamanı arabir söz söyləyirdi.

Söhbət "Müzen" kafesinin dal otağında gedirdi. O axşam Əlifba dostlarının çoxu ora yığılmışdı. Kenket bayramsayağı yanırdı. Oradan-buradan danışdılar, ancaq söhbətdə elə bir ehtiras göstərmirdilər. Bircə elə Anjolrasla Marius susurdu, qalanları ağızlarına gələnə danışdılar. Yoldaşlar arasında olan söhbət bəzən belə bir dinc boşboğazlıq şəklini alır. Bu, söhbətdən artıq bir oyun, söz qarmaqarışıqlığı idi. Bir-birinə söz atır, bu sözü havada tuturdular. Hər tərəfdən danışq səsi gəlirdi.

Otağa, qabyuyan Luizondan başqa heç bir qadın buraxmırdılar, Luizon hərdən bir qab-qacaq yuyulan otaqdan çıxıb aşxananın "laboratoriyasına" gedəndə buradan gəlib keçirdi.

Qranter bərk dəm idi; otağın bir tərəfinə çəkilib oradan hər cür cəfəngiyat söyləyir, öz səsi ilə hamının səsini batırırdı.

O bağıra-bağıra deyirdi:

– Ey bəni-adəm, mən yanıram! Mən bir yuxu görmüşəm. Gördüm ki, guya Qeydelberq çəlləyini iflic vurub, guya ona on iki zəli qoyublar, guya o zəlilərdən biri mənəm. Mən içmək istəyirəm. Dünyanı unutmaq istəyirəm. Həyat ən iyrənc bir şeydir – bunu yaratmaq kimin ağlına gəlib? O bir an davam edir, qiyməti də bir quruş! Yaşamağa başladınmı mütləq bir işdə köllə-mayallaq gedəcəksən. Həyat dekorasiyalı bir

¹ İdrakin başlanğıcı (lat.)

səhnədir, orada rekvizit çox azdır. Xoşbəxtlik – bir tərəfi rənglənmiş köhnə bir çərçivədir. Ekkleziast deyir: Dünya fanidir. Bu əziz, mehriban qoca bəlkə heç yer üzündə yaşamamışdır, ancaq mən onun fikr ilə tamam şerikəm. Sıfır – çılpaq gəzməmək üçün faniliklə bəzənir. Ey fanilik! Ey hər şeyi gurultulu sözlərlə bəzəmək meyli!.. Sən mətbəxi – laboratoriyaya, oynayanı – rəqs müəlliminə, akrobatı – gimnastikə, yumruq döyüşçüsünü – boksçuya, aptekçini – kimyəgərə, dəlləyi – rəs-sama, suvaqçını – memara, jokeyi sportsmenə, məryəmqurdunu – düz-yaqlılar cinsindən olan xərcəngvari bir şeyə çevirirsən. Faniliyin həm üzü, həm astarı var. Üz tərəfdən o kütdür – zıncırovlu bir zəncidir, astar tərəfindən axmaqdır – cındır geyimli filosofdur. Mən birincinin halına ağlayıram, ikinciyə gülürəm. O şeyə ki, şərəf və yüksək rütbə deyilir, – həttə ən haqiqi şərəf və şöhrət olsun, – üzünə qızıl suyu çəkilməş saxta-karlıqdır. İnsan şöhrətpərəstliyi – padşahlar üçün oyunaqdır. Kalikula adı konsol etdi, İkinci Karl qızartmaya rıtsar məziyyəti verdi. Belə bir vəziyyətdən sonra incitatus¹ və baronet Rostbifin məclisində rütbələr və ordenlərlə lovğalanmaq necə olar! O ki qaldı insanın daxili keyfiyyəti – bunun da bir qiyməti var. Qonşunun qonşuya söylədiyi mədhiyyələrə qulaq asmaq kifayətdir. Ağ həmişə ağa qarşı amansızdır. Ağ zanbaq danışa bilsəydi, göyərçin ondan zərər çəkərdi! Yalançı mömin haqqında hökm verən riyakar – gürzədən, ən zəhərli ildandan da zəhərlidir. Hayıf ki, mən nadanam, yoxsa sizə bir yığın misal gətirərdim, ancaq mən heç bir şey bilmirəm. Bunu da deyim ki, ağıl cəhətdən mən heç vaxt kəsirdə qalmamışam. Qroun yanında oxuyanda vaxtımı boş yerə keçirməzdim, öz xeyrim üçün bir iş elərdim: şəkil çəkməzdim, lakin alma oğurlardım. Pis şəkil çəkmək, ya alma oğurlamaq – bir şeydir! Bunu mən öz barəmdə deyirəm. Sizin də qiymətiniz bundan artıq deyil. Sizin kamaliniza, məziyyətinizə, keyfiyyətinizə mən tüpürmək istərdim! Hər bir yaxşı keyfiyyət nöqsana da çevrilə bilər: qənaətçi – xəsisin qohumudur, səxavətli – bədxərcin qardaşıdır, igid – özünü öyən yoldaşıdır, mülayim sözlərdən həmişə yaltaqlıq qoxusu gəlir. Diogenin plaşında nə qədər yurtıq varsa, fəzilətdə də bir o qədər qəbahət var. Siz kimi üstün tutursunuz, ölənimi, öldürənimi? Sezarımı, Brutumu? Adətən hamı öldürənin tərəfində olur. Yaşasın Brut, o adam öldürmüşdür! Bax, buna fəzilət deyilir! Yaxşı da, qoy fəzilət olsun, buna eyni dərəcədə dəlilik deyilir.

¹ Süretlə qaçan (lat.)

Bu böyük adamların bir çox qəribəliyi də olmuşdur. Sezarı öldürən Brut uşaq heykəlinə vurulubmuş. Bu heykəli yunan heykəltəraşı Stronkilion yaradıbmış. Gözəlqıçlı Evknemoz adlı atlı qadın heykəlini də o yaratmışdır. Neron hara getsə, bu heykəli özü ilə aparırmış. Stronkiliondan ancaq bu iki heykəl qalmışdır, bunlar da Brutla Neronun yaxınlığı üçün bir zəmin olmuşdur. Heykəllərdən birinə Brut, o birinə Neron vurulubmuş. Tarix ancaq zəhlətökən bir gövşəkdir. Bir əsr ağına-bozuna baxmadan o biri əsrin hər şeyini soyub əlindən alır. Marenqo ətrafında olan vuruşma – Pidna ətrafında gedən vuruşmanın eyni surətidir; Xlodvikin Tolbiaki, Napoleonun Austerlitsi – iki damla qan kimi bir-birinə oxşayır. Mən qalibiyyətə heç bir əhəmiyyət vermərəm. Qalib gəlmək – axmaq-casına bir məşğuliyyətdir. Qalib gəlmək deyil, inandırmaq lazımdır – tərifiyəliq budur. Yaxşı da, hünəriniz var bircə şeyi sübut edin! Əldə etdiyiniz müvəffəqiyyətlər, istilalar kifayətdir! Belə də bəsitlik, belə də rəzəlet olarmı?! Əfsus, hara baxırsan – boşluq və alçaqlıq görürsən! Hər şey, həttə sərf-nəhv də müvəffəqiyyətə tabe olur. Horatsi: “Si volet usus”¹ deyir. Bax buna görə də mən insanlara nifrət edirəm. İndi ümumidən xüsusiyyə keçmək yaxşı olmazmı? Bəlkə də siz gözləyirsiniz ki, mən xalqları tərifi edəcəyəm? Hansı xalqdan başlayım – icazə verin bunu sizdən soruşum. Yunanlardanmı? Qədim zamanın parisiləri olan afinalılar Fokionu öldürdülər; burada adam qeyri-ixtiyari olaraq istəyir ki, bu ölümü Koliniyinin ölümü ilə müqayisə etsin; Afinada müstəbidlərə elə alçaqcasına yaltaqlıq edilirdi ki, Anatsefor Pizistrat haqqında belə demişdi, guya: “Onun sidiyinin iyinə bal arıları uçub gəlirmiş”. Yunanıstanda, yarım əsr müddətində, Filet adlı balacaboy, zəif, sısqa bir sərf-nəhvçi çox nüfuzlu bir şəxs olmuşdur, o əyaqqabısına qurğuşun vurmuş ki, külək onu aparmasın. Korinfin baş meydanında Silanionun qayırdığı, Plinin təsvir etdiyi bir heykəl qoyulmuşdu. Bu Epistatın heykəli idi. Epistat nə böyük iş görmüşdü? O “badalaq” üsulunu icad etmişdi. Əsas etibarilə Yunanıstan və onun şöhrəti haqqında bunu demək olar. Sonra. İndi mən kimi tərifiyəm? İngiltərəni ya Fransanı? Fransanı? Nə üçün? Parisə görəmi? Mən Afina haqqında öz fikrimi dedim. İngiltərənimi? Nə üçün? Londona görəmi? Mənim Brutadan zəhləm gedir. Bunu da demək lazımdır ki, London yalnız zinət və ehtişam metropolu deyil, eyni zamanda yoxsulluq paytaxtıdır. Bircə elə

¹ Əgər adət tələb etsə (lat.)

Cariq-Krosda ilde yüzə qədəd adam acından ölür. Albion deyilən, bax, budur! Məsələni tamamlamaq üçün bir şeyi də əlavə etmək istəyirəm: bir dəfə mən – qızılgüləndən çələng taxıb, gözüne göy gözlük qoyub oynayan bir ingilis qadını gördüm. Gəlin İngiltərəyə yanığ verək! Lakin mənim Con Bulu təriflə etməydim – qardaşı Conatanı tərif etmək arzusunda olduğumu göstərir? Qətiyyə! Bu quldur qardaşa mənim heç də hüsn-rəğbətım yoxdur. İngiltərənin əlindən time is money¹-yi, alın, – onda İngiltərədə nə qalar? Amerikanın əlindən cotton is king²-i alın, – onda Amerikada nə qalar? Almanıyanın xasiyyəti limfatik xasiyyətdədir. İtaliyanınkı tündür. Bəlkə biz görək Rusiya ilə fəxr edək? Volter Rusiyanı çox tərifləmişdir. Lakin o, Çini də çox tərifləmişdir. Mən Rusiyanın öz üstünlüyü, o cümlədən, möhkəm istibdad hökuməti olduğunu inkar etmərəm. Ancaq mənim müstəbidlərə yazığım gəlir. Onların bədənini kövrəkdir. Boynu vurulmuş Aleksey, xəncərlə öldürülmüş Aleksey, xəncərlə öldürülmüş Pioter, boğulmuş Pavel, təpik altında ezilmiş başqa bir Pavel, bir sıra boğazlanmış İvanlar, bir neçə zəhərlənmiş Nikolaylar, Vasililər – bunlar hamısı aydınca göstərir ki, rus imperatorları sarayındakı vəziyyət səhhət üçün zərərli. Bütün mədəni xalqlar arasında olan bir hadisə müfəkkirləri təəcübləndirir. Mən müharibəni nəzərdə tutaram, çünki müharibə, eyni zamanda mədəni müharibə – insan trabugerlərinin Jakk dərəsindəki hücumlarından tutmuş komancı – hindusilərinin talanlarına kimi hər cür zorakılıq, quldurluq üsuluna əl atır. Siz deyirsiniz ki, ah, belə söhbətləri buraxın getsin, Avropa, hər halda, Asiyadan yaxşıdır! Mən Asiyanın gülünc olduğunu inkar etmərəm. Ancaq, ey Avropa xalqları, mən sizin dalaylamanı ələ salmanızda bir əsas görmürəm: siz ki, padşah ailələrinin bütün murdar vərdişlərini, kraliça İzabellanın çirkli köynəyini də, döfnələrin ayaqyolu kürsüsünü də öz modalarına, gündəlik zərif ədalərinə qatmısınız! Yox, aldada bilməzsiniz, cənab insanlar! Brüsseldə ən çox pivə, Stokholmda ara, Madriddə kakao, Amsterdanda ardıc arağı, Londonda şərab, İstanbulda qəhvə, Parisdə yovşan arağı içirlər. Bu da sizin istədiyiniz bütün faydalı məlumat! Amma, ümumiyyətlə desək, Paris onların hamısını vurub ötür. Parisdə cır-cındır alan da naz-nemət içində yaşayır. Diogenə yəqin ki, Mober meydanında cır-cındır almaq – Pireyde filosof

¹ Vaxt puldur (ing.)

² Pambıq qaldır (ing.)

olmaqdan heç də az ləzzət verməzdi. Bunu da yadınızda saxlayın: cır-cındır alanların meyxanasına – zirzəmicik deyirlər. Bunun da ən məşhurları “Qazan” və “Sallaqxana”dır. Ey aşxanalar, meyxanalar, məzəxanalar, içkixanalar, restoranlar, yeməxanalar, şərab dükənləri, qəhvəxanalar, xəlifə karvansaraları, cır-cındır alanların zirzəmicikləri! Bununla təsdiq edirəm ki, mən qarınquluyam, özü də Rışarın aşxanasında yemək yeyirəm, günorta yeməyinə qırx su verirəm, istəyirəm çılpaq Kleopatranı bükmək üçün mənim də xalçam olsun, özü də İran xalçası. Bəs axı Kleopatra hanı? Ah, Luizon, sənə? Gəl, salamləşaq.

Qranter lülqənber olub, “Müzen” kafesinin dal otağında bir bucaqda oturmuşdu, o belə uzun-uzadı ibarəpərdazlıq edir, yanından ötən qabyuyan qadına sataşırdı.

Bossüə əlini uzatdı ki, onu susdursun, lakin Qranter daha da özündən çıxdı.

– Pencəni çək, Molu qartal! Sənin Artaksersskin mənfur hədiyyəsini rədd edən Hippokrat hərəketin mənə qətiyyə təsir etmir. Mən səni zəhmətdən xilas edə bilərəm, sakitləşdirə də bilərəm. Ancaq mən yaman qəmginəm. Sizə daha nə deyim? İnsan çirkindir. Kəpənək yaxşı yaranıb, insan yox. Bu heyvanı yaratmaqla Allah-taala bədnam olub. Camaat yığını çox zəngin çirkinlik mənbəyidir, burada hər cür rəzalət tapmaq olar. Kimi götürsən – zibildir. Qadın gözəldir, lakin “namussuz” sözü ilə həməhəngdir. Məlum şeydir ki, mən qəm azarına tutulmuşam, bu azar malxuliya ilə, vətən dərdi ilə, hələ üstəlik qara sövdə ilə daha da mürəkkəbləşmişdir; mən hirsələnirəm, özümə çıxıram, əsnəyirəm, darıxıram, itirib çəkirəm, inləyirəm. Əşi, cəhənnəm olsun Allahın özü də!

Bossüə onun sözünü kəsdi:

– Ay ER, səsinə kəssənə, bəs olmadı! – Bu anda o, təsəvvür etdiyi bir adamla dolaşq bir məhkəmə məsələsini müzakirə edir, məhkəmə dilində yazılmış bir cümlənin içində batıb qalmışdı, cümlə isə belə qurtarırdı:

“...O ki, qaldı mənə, mən hələ hüquq elmində az təcrübəli olduğumdan və ittihamçı rolunda ancaq bir həvəskar kimi çıxış etdiyimdən, hər halda aşağıda yazılanı təsdiq etməyə cəsarət edirəm, yəni: adi Normandiya hüququna görə, hər il Mixayıl günündə, istisnasız olaraq bütün torpaq sahiblərindən, senyorun xeyrinə, sair vergilərdən başqa bir də xüsusi torpaqlardan, həm də irsən keçən, mübahisəli, qısamüddətli, ya uzunmüddətli icarəyə götürülən vergidən azad olunmuş,

girov qoyulmuş və girov götürülmüş torpaqlardan vergi alınır, eyni zamanda torpaq qəbälələrindən və...”.

Qranter uzada– uzada dedi:

– “Exo pərisinin həzin səsi...”.

Qranterin yan tərəfində olan stolda qəbir sükutu hökm sürürdü. İki qədəh arasındakı bir vərəq kağız, mürekkəbqabı və qələm göstərirdi ki, burada vodevil yazırlar. Bu ciddi məsələ astadan müzakirə olunur və düşünə–düşünə əyilən iki baş bir–birinə toxunurdu.

– Hər şeydən əvvəl adları təyin etmək lazımdır. Ad olandan sonra mündəricəni də tapıb uydurmaq çətin olmaz.

– Doğru deyirsən. De gəlsin. Mən yazaram.

– Cənab Dorimon.

– Rentadır?

– Əlbəttə.

– Onun qızı Selestina...

– ...tina. Sonra?

– Polkovnik Senval.

– Senval çox işlənən addır. Valsen yaxşıdır.

Yeniyetmə vodevilçilərdən bir az kənarda iki nəfər də oturub, səskiydən istifadə edərək, astadan duel şərtlərini müzakirə edirdilər. Dünyagörmüş, otuz yaşlı bir adam on səkkiz yaşlı gəncə necə bir düşmənlə üz–üzə gələcəyini təsvir edirdi.

– Ehtiyatlı olun, işi bilmək olmaz! O qoçaq duelçidir. Öz işini yaxşı bacarır. Çox ustalıqla hücum edir, öz düşməni hiylə işlətməyə qoymur. Qolu qüvvətlidir, zirəkdir, vəziyyəti tez başa düşəndir, zərbəni ustalıqla dəf edir, özü isə zərbəni çox sərbəst endirir, onu görüm yox olsun! Bir də ki, solaxaydır.

Joli ilə Baorel, Qranter oturan küncün əks tərəfində oturub domino oynayır, həm də sevgidən danışdılar.

Joli deyirdi:

– Sən çox xoşbəxtsən. Sənin sevgilin gülməkdən başqa ayrı bir şey bilmir.

Baorel:

– Çox nahaq, – dedi. – Bu çox pis hərəkətdir. Adamın sevgilisi həmişə gülməməlidir. Bu bizi xəyanət eləməyə həvəsləndirir. Onu belə şəhər görüb peşmançılıq hiss etmirsən, o qəmgin olursa, bir növ vicdan əzabı çəkirsən.

– Ay nanəcib! Qadın güləndə adamın çox xoşuna gəlir. Belə anda siz heç dalaşmazsınız.

– Bu barədə bizim başqa şərtimiz var. Biz evlənəndə bir–birimiz üçün sərhəd qoymuşuq, bu sərhədi heç vaxt keçmirik. Şimal tərəf Voya, cənub tərəf isə Jekse verildi. Bunun da nəticəsində əbədi sülh yarandı.

– Sülh – xoşbəxtliyin sakitcə həzm olunması deməkdir.

– Jol–l–l–i, sizdə nə var, nə yox? Sənin mamzelle olan dalaşmağın nə yerdə qalıb? Bilirsən mən kimi nəzərdə tuturam?

– O elə acıq eləyib durub, amansızca, inadla.

– Sənin kimi arıq bir oğlan bircə elə öz arıqlığı ilə görək onu rəhmə gətirəydi.

– Əfsus!

– Sənin yerinə olsaydım, mən ondan uzaqlaşardım.

– Bunu demək asandır.

– Eləmək də çətin deyil. Səhv eləmirəmsə – onun adı Muziket–tadır.

– Bəli. Ah əzizim Baorel, heç bilirsən o necə gözəl qızıdır! Çoxlu da kitab oxuyub, çox biliklidir! Ayaqları balaca, əlləri balaca... həmişə də qəşəng geyinir. Ağ, totuq bir qızıdır; elə də gözləri var – deyərsən sehrbaz gözüdür. Onun dərdindən lap dəli–divanəyəm!

– Onda görək onun xoşuna gəlməyə çalışasan. Görək yaxşı geyinəsən. Gedib Ştaubdan yaxşı bir yun şalvar alsan! Bunun təsiri olur.

Qranter çıxıraraq dedi:

– Bu təsir çoxmu davam edir?

Başqa bir tərəfdə poeziya haqqında qızgın mübahisə gedirdi. Büt–pərəst mifologiyası ilə xristian mifologiyası arasında münaqişə qızışdı. Məsələ Olimpə aid idi; bunu müdafiə edən, təbii ki, romantizmə həls–rəğbət bəsləyən Jan Prüver idi. Jan Prüver ancaq sakitlik vəziyyətində utancaq olurdu. Həyəcana gəldimi – dili açılır, onda ehtiras və coşğunluq əmələ gəlirdi, o həm qarşısındakını istehza edir, həm də lirik bir əhval–ruhiyyə kəsb edirdi.

O yoldaşlarına müraciət edərək deyirdi:

– Gəlin allahları təhqir etməyə! Bəlkə də allahlar hələ sağdır. Şəxsən mən Yupiteri heç də ölmüş hesab etmirəm. Sizcə allahlar – ancaq xəyaldır. Lakin indi də, bu xəyalların dağılıb getdiyi bir vaxtda da, təbiətdə yenə əvvəlki kimi, qədim büt–pərəstliyin bütün böyük

əsətlərini görmək olar. Öz görünüşü ilə qalaya oxşayan bir dağ, lap elə Vinnal dağı olsun, menden ötrü, qədim zamanlarda olduğu kimi, Kibelin papağıdır; siz heç bir şeylə mənə sübut edə bilməzsiniz ki, Pan gecələr gəlib, koğuşlu söyüd ağaclarına, barmaqlarını bir-bir onların deşiyinə qoya-qoya üfürür; mən həmişə əmindim ki, Pisvas şələsinin əmələ gəlməsində İonun əli vardır.

Lap aşağı başda siyasətdən danışdılar. Kral fərmanını bərk tənqid edirdilər. Kombefer bu fərmanı süst bir halda müdafiə edirdi, Kurfeyrak ona şiddətlə hücum edirdi. Stolun üstündə bu məşum fərmanın məşhur Tuk nəşrindən bir nüsxə qoyulmuşdu. Kurfeyrak vərəqi götürüb havada silkələyir, vərəqin xışiltısı ilə öz dəlillərini möhkəmləndirirdi.

– Birincisi budur ki, mən ümumiyyətlə bütün kralların əleyhinəyəm. Bircə elə iqtisadi nöqteyi-nəzərdən mən onları artıq hesab edirəm. Kral həmişə tüfeylidir. Havayı kral saxlamaq olmaz. Bir qulaq asın, görün, krallar neçəyə başa gəlir. Birinci Fransisk öləndən sonra Fransanın dövlət borcu otuz min livr rentası məbləğində idi; on dördüncü Lüdovik öləndən sonra bu borc, markanın qiyməti iyirmi səkkiz livr hesabından, iki milyard altı yüz milyona çatır, bu isə Demarin dediyinə görə, min yeddi yüz altmışıncı ildə dörd milyard beş yüz milyona bərabər olardı, hal-hazırda on iki milyard edərdi. İkincisi, qoy Kombefer inciməsin, kral fərmanları tərəqqi üçün pis vasitədir. Deyirlər, konstitusiya yalanı ona görə lazımdır ki, yeniliyə olan dönüşü yüngülləşdirsən, bunu çox kəskin olmağa qoymasın, zərbəni zəiflətsin, millətə – mütləqiyyətdən demokratiyaya gedən yolu hiss etmədən getməyə imkan versin. Bu dəlillər heç bir şeyə dəyməz! Yox, yox, yox! Hadisələri sakit bir şəkildə xalqa göstərmək olmaz. Ən yaxşı prinsiplər sizin konstitusiya zirzəmilərinizdə saralıb-solur. Heç bir yarımcıq qərar, heç bir güzəştli uzlaşma olmamalıdır! Xalqa mərhəmət buyurulub bəxş edilən heç bir sərbəstlik lazım deyil! Bütün belə sərbəstliklərdə həmişə on dördüncü maddə vardır. Bir əl ilə verilir, o biri əl ilə geri alınır. Mən sizin fərmanınızın qəti əleyhinəyəm! Fərman – maskadır, bu maskanın altında yalan gizlənmişdir. Fərmanı qəbul edən xalq öz hüququndan əl çəkir. Haqq nə qədər ki bütövdür – o haqq qalır. Yox! Heç bir fərman lazım deyil!

Qış idi, buxarıda iki oyun parçası çartılda-çartılda yanırıdı. Bu od Kurfeyrakı yaman həvəyə getirirdi, o özünü saxlaya bilmədi. Tukun çap etdiyi məşum fərmanı əlində əzişdirib oda atdı. Kağız alışdı. Kur-

feyrak XVIII Lüdovikin yaratdığı şeylərdən ən yaxşısı olan bu vərəqəyə bir filosof sakitliyi ilə baxırdı, o ancaq bu sözlə kifayətləndi:

– İstihale baş verdi: fərman alova çevrildi.

Bütün bu şeylərin üzərində, – fransızların – canlanma, ingilislərin – yumor dediyi bir vəziyyət hökmfərma idi. İstehza, zarafat, kəskin, qəribə, bayağı sözlər, açıq və axmaq fikirlər, sual-cavabların soyumuş fişəngləri otağın hər tərəfindən havaya qalxır, şən bir atışma təəssüratı yaradırdı, bu atışma oradakıların başı üstündən gedirdi.

BEŞİNCİ FƏSİL

Fikir dairəsinin genişlənməsi

Gənclərin fikir münaqişəsinin çox gözəl bir cəhəti vardır: qığılcımmı çırtıdacaq, ya ildırımımı çaxacaq – bunu qabaqcadan bilmək olmur. Bir dəqiqədən sonra nə olacaq? Bunu heç kəs bilmir. Təsirli bir söz böyük bir gülüşlə qarşılanma bilər, gülməli bir söz adamı dərindən düşünməyə məcbur edir. Meydana atılan ilk söz, söhbətə təkan verir. Belə söhbətlərdə bütün şıltaqlıqlar qanunidir. Adıca bir zarafat heç gözlənilmədən geniş bir fikir dairəsi açır. Sürətlə mövzudan mövzuya keçmək, bununla da adamın bütün düşüncələrini qəfilən dəyişmək – belə söhbətlərin səciyyəvi cəhətidir. Bunları hərəkətə gətirən şey təsadüfdür.

Birdən dərin bir fikir – bir-biri ilə mübahisə edən Qranterin, Baorelin, Prüverin, Bossüenin, Kombeferin və Kurfeyrakın intizamsız halda söylənən söz yığını parçaladı: bunun belə bir söz hay-küyü içərisində necə əmələ gəldiyi məlum deyildi.

Adamlar bir-birilə danışarkən söz arasında başqa bir cümlə necə meydana gəlir? Niyə o, heç bir zahiri səbəb olmadan, qulaq asanların diqqətini cəlb edir? Biz yuxarıda dedik ki, bu heç kəsə məlum deyil. Danışq hay-küyü içərisində Bossüə birdən, heç gözlənilmədiyi halda, Kombeferə etiraz edərək, belə bir tarix söylədi:

– İyunun on səkkizində min səkkiz yüz on beşinci ildə, Vaterloo.

Marius qabağında bir stəkan su, stola dirsəklənib oturmuşdu. “Vaterloo” sözünü eşitcək, o, əlini çənəsindən çəkdi, oradakılara diqqətlə baxmağa başladı.

Kurfeyrak həyəcanla deyirdi:

– Bu on səkkiz rəqəmi nə qərribə rəqəmdir – bu həmişə mənə heyrətə salırdı. On səkkiz – Bonapart üçün məşum bir rəqəmdir. On səkkiz rəqəmi qabağında Lüdiviki, bu rəqəmdən sonra Brümeri yazın, nəticədə böyük insanın bütün taleyi meydana çıxacaqdır, ancaq birçə mühüm fərq ilə: bu dəfə son əvvəli qabaqlayır.

Anjolras hələ indiyə qədər heç səsinə də çıxarmamışdı; bu sözü eşitək sükutu pozaraq Kurfeyraka dedi:

– Sən demək istəyirsən ki, cəza cinayəti qabaqlayır?

Bu “cinayət” sözü ilə Mariusun səbri tükəndi: onsuz da Vaterloo – onun qəfildən yad edilməsi onu son dərəcə həyəcanlandırmışdı.

O yerindən qalxdı, tələsmədən divardan asılan fransız xəritəsinə yaxınlaşdı; xəritənin aşağı tərəfində, ayrı bir dördbucaq dairədə bir ada şəkli vardı; barmağını bir adanın üstünə qoyub dedi:

– Bu Korsikadır, Fransanı belə böyük edən bu balaca ada olmuşdur.

Birdən sanki dondurucu bir nəfəs duyuldu. Hamı susdu. Hiss edildirdi ki, bu saat nəse olacaqdır.

Baorel çox xoşladığı natiqlik üsullarından birini işə salmaq, Bos-süeyə ani bir əks-zərbə endirmək istəyirdi. Lakin Mariusun sözünü eşidib bundan vaz keçdi, qulaq asmağa hazırlaşdı.

Anjolrasın mavi gözləri boşluğa zillənmişdi, o sanki heç kəsi görmürdü; Mariusa baxmadan dedi:

– Böyük olmaq üçün Fransanın heç bir Korsikaya ehtiyacı yoxdur. Fransa ona görə böyükdür ki, o Fransadır. Quia nominop leo¹.

Lakin Marius qətiyyəni geri çəkmək fikrində deyildi. O, Anjol-rasa sarı döndü, daxili həyəcədən titrəyən bir səslə bərkədən dedi:

– Allah eləməsin ki, mən Fransanın böyüklüyünü endirim! Fransa ilə Napoleonu birləşdirmək heç də Fransanın böyüklüyünü endirmək deyil! Qulaq asın, gəlin açıq danışaq. Mən sizin aranızda yeniyəm, amma, etiraf edirəm ki, siz mənə təəccübləndirirsiniz. Gəlin izah edək, aydınlaşdıraq, görək, biz kimin tərəfindəyik, biz kimik. Siz kimsiniz, mən kiməm? İmperator haqqında öz fikrimizi səmimi-qəlb ilə açıb deyək. Siz ona, royalistlər kimi Buonapart deyirsiniz, vurğunu da “u” hərfi üzərində ifadə edirsiniz. Demək lazımdır ki, mənim babam bu

barədə sizi ötüb keçmişdir: O – Buonaparta deyir. Mən sizi gənc hesab edirdim. Bəs hanı sizin gənclik ehtirasınız? Bu ehtiras nədən ibarətdir? Əgər imperator sizi valeh etməyə layiq deyilsə, bəs onda buna kim layiq ola bilər? Sizə daha nə lazımdır, siz nə axtarırsınız? Əgər bu böyük insan sizin xoşunuza gəlmirsə – bəs onda sizə necə bir böyük insan görəkdir? Ona hər şey verilmişdi: o ən kamil bir insandı. Bütün insan qabiliyyəti onun beynində daha mükəmməl bir şəkildə əks olunmuşdu. O, Yustini-ana kimi qanun məcəlləsi tərtib edir, Sezar kimi onların tətbiq olun-masına sərəncam verirdi; onun danışığında, Paskalın danışığında olduğu kimi, ildırımlar çaxır, Tatsitin danışığında olduğu kimi, göylər gurulda-yırdı; o həm tarixi yaradır, həm də yazırdı; onun bülletenləri də – “İlia-da” nəğmələri kimidir; o, Nyutonun rəqəm dili ilə Məhəmmədin məcaz dilini birləşdirmək sənətkarlığına malikdi; Şərqdə o öz yolunda ehram kimi böyük sözlər qoyub gəlmiş; Tilziddə imperatorlara şahənəlik öyrət-mişdir; Elmlər Akademiyasında Laplasa müvəffəqiyyətlə etiraz etmişdir; Dövlət Şurasında Merlenlə mübahisə edərək qalib gəlmişdir; o bəzilərinin cansız həndəsəsinə, bəzilərinin xırda rəsmiyyətçiliyinə həyat verməyi bacarırdı; yuristlərlə söhbətdə o bir hüquqşünas, münəccimlərlə söhbətdə bir astronom olurdu; Kromvel qənaət üçün iki yanan şamdan birini söndürərdi, o da pərdə üçün daha ucuz qotaz almaqdan ötrü özü tampla gedərdi, o hər şeyi görürdü, hər şeyi bilirdi, lakin bu heç də ona öz körpə övladının beşiyi üstündə saf bir qəlbə gülməsinə mane olmurdu. Nəhayət, qorxmış Avropa eşitdi: ordu səfərə çıxır, toplar gurultu ilə hərəkətə gəlir, çayların üzərində üzən körpülər salınır, ucubacağı görünməyən süvari dəstələri atlarını dördnala çapa-çapa qasırga kimi irəliləyir, çığırtılar, boru səsləri ucalır, hər yerdə təxtlər lərzəyə gəlir, dövlətlərin sərhədi xəritədə dəyişir, qınından çıxan xariqülədə bir qılıncın viyılısı eşidilir və nəhayət, imperator üfqlərdə görünür, onun əllərindən od, gözlərindən alov saçılır, o, ildırımlar, göy gurultuları içə-risində iki qanadını açmışdır: bunun biri böyük ordudur, biri köhnə qvar-diya, – o, doğrudan da, müharibənin baş mələyi idi!

Hamı susurdu; Anjolras başını aşağı dikmişdi. Susmaq həmişə iki şeyi göstərir: bu ya müəyyən dərəcədə razılıq əlamətidir, ya da o deməkdir ki, düşməni divara sıxışdırılmışdır. Marius nəfəsini dərmədən daha böyük bir ehtirasla sözüne davam etdi:

– Ədalətli olaq, dostlar! Belə bir imperatorun imperiyası! Bir xalq üçün – əgər o xalq Fransa xalqı isə, əgər o xalq öz dühasını belə bir insa-

¹ Çünki mənim adım aslandır (lat.)

nun dühası ilə birləşdirir – bu nə böyük xoşbəxtlikdir! Bir adam ki, harada görünə hökmfərma olmuş, hara getse qalib gəlmiş, bütün dövlətlərin paytaxtını özü üçün istirahət yeri etmiş, öz qrenaderlərini kral qoymuş, bir qələm cızması ilə sülalələr ləğv etmiş, süngü ilə Avropanı yeni bir şəkə salmış, – qoy hiss etsinlər ki, o təhdid edəndə onun əli Tanrı qılıncının dəstəsində olmuşdur. Annibalı, Sezarı, Böyük Karlı öz şəxsiyyətində təcəssüm etdirən bir insanın ardınca getmək, hər gün sizə vuruşma meydanından gözəl xəbərlər bəxş edən, Əlillər evi toplarının yaylını atəşi ilə sizi oyadan, Moreno, Arkol, Austerlits, İena, Vaqram kimi sönməz bir atəşlə yanan gözəl sözləri əbədiyyət girdabına atan bir adamın xalq olmaq nə böyük xoşbəxtlikdir! Kim ki, hər an əsrlər səması zirvəsində yeni qalibiyyətlər bürcü yaradırsa – o, Fransa imperiyasını Roma imperiyasına bənzədir. Böyük xalq olmaq, böyük ordu yaratmaq, kainatın hər yerinə öz qartallarını göndərən bir dağ kimi öz legionlarını dünyanın hər tərəfinə uçurmaq, istila etmək, hökmranlıq etmək, başqalarını üzü üstə düşürmək, Avropada şöhrət günəşilə parıldayan müstəsna bir xalq olmaq, nəhəng borularla car çəkib tarixlərə səs salmaq, dünyaya iki dəfə – həm silahla, həm də parlaq işıqla – qalib gəlmək nə böyük xoşbəxtlikdir. Bunu gözəl deyil?! Bundan da gözəl bir şey varmı?!

Kombefər:

– Bundan da gözəl – azad olmaqdır, – dedi.

İndi Marius başını aşağı dikdi. Bu sadə, təmkinli sözlər, polad bir paz kimi onun üreyindən qopan epik söz axınına mıxlandı, Marius bu söz axınının tükəndiyini hiss etdi. O, başını qaldıranda Kombefəri görmədi. Görünür o, Mariusun bu təntənəli nitqinə qarşı söylədiyi sözlərlə kifayətlənib getmişdi, yalnız Anjolrasdan başqa hamı onun ardınca otaqdan çıxmışdı. Otaq boşalmışdı. Marius indi Anjolrasla tək-təkinə qalmışdı. Anjolras ciddi bir nəzərlə Mariusa baxır, gözələrini ondan çəkmirdi. Marius bir az fikrini toplayaraq, özünü məğlub hesab etmirdi; o hələ də böyük bir həyəcan içində idi: bu zaman, heç gözənlilmədiyi halda, bir adamın səsi eşidilməsəydi, yəqin ki, bu həyəcan Anjolrasın əleyhinə çevrilən ümumi mühakimələr şəklində meydana çıxırdı. Kim işə pilləkəndən enə-enə oxuyurdu. O – Kombefər idi. O bu şəri oxuyurdu:

Sezar versə idi mənə şan-şöhrət,
Taxtı tac, ox-kaman, bir də hökumət
Deyərdi, bununçün cinayət elə

Sevimli anana xəyanət elə.
Sezarın üzünə deyərdim ki: "Bil,
Mənə bu zir-zibil, yox, lazım deyil.
Anamı sevirəm, sevirəm, ey kor
Anamı sevirəm, sevirəm, ey kor".

Kombefər bu nəğməni həm şəfqətlə, həm də ciddi bir ifadə ilə oxuyurdu, belə oxunmuş nəğməyə yüksək və xüsusi bir mənə verirdi.

Marius dalgın halda başını qaldırdı, qeyri-ixtiyari olaraq bu misrəni təkrar etdi:

Anamı sevirəm, sevirəm, ey kor.

Elə bu anda o, çiyində Anjolrasın əlini hiss etdi.

Anjolras ona dedi:

– Vətəndaş, ana – Respublikadır.

ALTINCI FƏSİL

Res angusta¹

Bu axşamkı hadisə Mariusun qəlbində dərin bir iz buraxdı, onu kədər və zülmətə qorq etdi. Toxum ökmək üçün dəmirlə yerin sinəsini yararkən yer nə hiss edirsə, o da yəqin bunu hiss edirdi; yer bu zaman ancaq aldığı yaranın ağrısını hiss edir, əmələ ələn həyatın həyəcanı, yetişən meyvənin sevinci sonralar duyulur.

Mariusu ağır bir kədər bürüdü. Bu yaxında o müəyyən bir etiqad sahibi olmuşdu; indi bundan əl çəkməkmi lazımdı? O öz-özünü inandırır ki, belə bir şey lazım deyil. Öz-özünə dönə-dönə deyirdi ki, şübhəyə qapılmayacaq, lakin yenə də, qeyri-ixtiyari olaraq, şübhəyə qapılırdı. İki din ayrıcında durmaq son dərəcə ağırdır; bunun birindən o hələ ayrılmamış, o birisinə hələ yan almamışdı, belə qaranlıq ancaq yarasaya oxşar adamların xoşuna gələr. Marius sağlam gözlü adamlardan idi, ona təbii gün işığı lazımdı. Şübhə ala qararıqlığı ona əzab verirdi. O istəyirdi ki, öz əvvəlki mövqeyində qalsın, yerindən tərpənməsin, lakin bu arzusun əksinə olaraq, çox qüvvətli bir əl onu qabağa çəkir, irəli sövq edirdi, onu tədqiq etməyə, düşünməyə, qabağa getməyə təhrik edirdi. O öz-özünə belə bir sual verirdi: "Bu məni aparıb hara çıxaracaq?".

¹ Həyatın ağırlığı (lat.)

Atasına yaxınlaşmaq üçün o uzun bir yol keçmişdi, indi qorxurdu ki, yenə də atasından uzaqlaşa bilər. O nə qədər çox düşünsə – bir o qədər iztirab çəkirdi. Hər tərəfdə onun gözüne dərin uçurumlar görünürdü. O nə babası ilə, nə dostları ilə eyni fikrə gələ bilmədi: babası üçün o həddindən artıq azad fikirli idi, dostları üçün – həddindən artıq geri qalmışdı; o, özünü iki qat tək hiss edirdi: həm qocalar, həm də gənclər onu özündən rədd etmişdi. O daha “Müzen” kafesinə getmədi.

Marius daxili bir həyəcan keçirdiyindən öz həyatının bəzi zəruri cəhətləri haqqında heç düşünmürdü. Lakin vəziyyət özünü hiss etdirməyi unutmur. O özünü dümsüklə hiss etdirir.

Bir gün səhər mehmanxananın sahibi Mariusun otağına girib dedi:

– Cənab Kurfeyrak sizə zəmin olmuşdur.

– Bəli.

– Mən otaq haqqını almaq istərdim.

– Kurfeyrakdan xahiş edin, mənim yanıma gəlsin. Mən onunla danışmaq istəyirəm.

Kurfeyrak gələndən və mehmanxana sahibi gedəndən sonra Marius Kurfeyraka, bu vaxta qədər macal tapıb deyə bilmədiyini, yəni bu dünyada tək qaldığını, ata-anasının olmadığını danışdı.

Kurfeyrak soruşdu:

– Siz indi necə yaşayacaqsınız?

Marius:

– Bilmirəm, – deyər cavab verdi.

– Siz nə etmək fikrindəsiniz?

– Bilmirəm.

– Sizin pulunuz varmı?

– On beş frankım var.

– Məndən borc almaq istəmirsiniz?

– Qətiyyə.

– Sizin paltarınız varmı?

– Olan budur.

– Qiymətli şeyiniz necə?

– Saatım var.

– Gümüşdür?

– Xeyr, qızıldır. Budur.

– Mənim paltar alveri eləyən bir tanışım var, o sizin redinqotunuzu da alar, şalvarınızı da.

– Çox gözəl.

– Deməli, onda sizin bir şalvarınız, bir jiletiniz, şlyapanız, bir də sürtükünüz qalır.

– Bir də uzunboğaz çəkməm.

– Doğrudanmı? Deməli, siz ayaqyalın qalmayacaqsınız? Bu lap yaxşı!

– Mənə artıq şey də lazım deyil.

– Mənim bir saatsız tanışım var, o sizin saatınızı alar.

– Lap yaxşı.

– Haradan yaxşı oldu! Sonra siz nə edəcəksiniz?

– Mən hər iş görməyə hazıram, ancaq ki, düz iş olsun.

– Siz ingilis dilini bilirsiniz?

– Xeyr.

– Alman dilini necə?

– Onu da bilmirəm...

– Çox təəssüf.

– Niyə?

– Ona görə ki, mənim kitab alveri edən bir dostum var, o, ensiklopediyaya bənzər bir şey nəşr edir, siz almancadan, ya ingiliscədən məqalələr tərcümə edə bilərsiniz. Hərçənd az verirlər, hər halda bununla yaşamaq olar.

– Mən ingilis və alman dilini öyrənərdim.

– O vaxta qədər bəs neynəyərsən?

– O vaxta qədər satılan paltardan və saatdan aldığım pulla yaşayaram.

Paltar alverçisini çağırdılar. O, Mariusun paltarını iyirmi franka aldı. Saatsazın yanına getdilər. Saati o qırx beş franka aldı.

Mehmanxanaya qayıdanda Marius Kurfeyraka dedi:

– Bu pis olmadı. Məndə olan on beş frankla bir yerdə səksən frank eləyir.

Kurfeyrak bir şeyi onun yadına saldı:

– Bəs mehmanxana pulu?

Marius:

– Hə, – dedi. – Bu mənim yadımdan çıxıb.

Mehmanxana sahibi haqq-hesab elədi: onun borcu yetmiş franka çatırdı. Pulu o dərhal verməli idi.

Marius dedi:

– Mənim on frank pulum qalır.

Kurfeyrak həyəcanla:

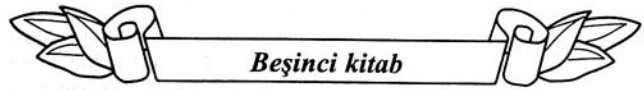
– Belə də şey olar! – dedi. – Siz gerek indi ingilis dilini öyrənənə kimi beş frankla yaşayasınız, alman dilini də öyrənən kimi beş frankla! Bundan ötrü də ya gerek dilləri çox tez öyrənəsiniz, ya da pulları çox yavaş-yavaş xərcləyəsiniz.

Xalası çox axtarıqdan sonra, nəhayət, Mariusun harada yaşadığını öyrənə bilmişdi; əslində o, mərhəmətli bir qadıncı, bu, xüsusilə, həyatın ağır dəqiqələrində hiss olunur. Bir ün Marius şəhər çağrı məşğuliyyətə qayıdanda otağında xalasının göndərdiyi bir məktub, bir də möhürlü bir mücrü gördü: mücrüdə “altmış pistol”, yəni qızıl pulla altı yüz frank pul vardı.

Marius pulu, hörmətlə yazılmış bir məktubla bərabər xalasına göndərdi, məktubda yazılmışdı ki, yaşamağa pulum var, bundan sonra özüm özümü dolandırma bilərəm. Bu zaman onun cəmişi üç frank pulu qalmışdı.

Madmazel Jilnorman Mariusun pulu geri göndərdiyini qocaya demədi, qorxdı ki, bununla onu lap hirsəndirsin. Bir də ki, qoca özü Mariusun yanında ona tapşırırmışdı ki, “bir də bu qanıqənin adını mənim yanımda çəkmə”.

Marius borca düşməmək üçün Port-Sen-Jak mehmanxanasından çıxıb getdi.

BƏDBƏXTLİYİN ÜSTÜNLÜYÜ

BİRİNCİ FƏSİL

Marius səfalət içində

Həyat Marius üçün çox ağır oldu. Saatla paltarının pulunu xərclədi, lakin bu hələ harası idi. Onun başına elə müsibətlər gəldi ki, bunu heç təsvir etmək mümkün deyil, çox məşəqqətli günlər gördü. Ehtiyac – dəhşətli şeydir; bu – gündüzlər çörəksiz, gecələr yuxusuz, axşamlar işıqsız, odsuz-ocaqsız qalmaq deməkdir; bu o deməkdir ki, həftələrlə heç bir şey qazana bilməyirsən, sabah üçün də heç bir ümid yeri yoxdur; axşam evə qayıdanda qapını qıfıllı görürsən, çünki ev kirayəsini verməmişən; bu – dirsəyi dağılmış sürtük, cavan qızları güldürən köhnə şlyapa, qapıçının, aşxana sahibinin həyasızlığı, qonşuların qırmışması, heysiyyətin təhqir olunması, hər cür işə razı olmaq zərurəti, hər şeyə nifrət etmək, acı hisslər duymaq, alçalma, ruh düşkünlüyü deməkdir. Marius bu şeylərə dözməyə, buna təəccüb etməməyə öyrəşmişdi, çünki başqa əlacı yox idi. Ömrün bu çağında öz ləyaqətini dərk etmək daha zəruridir, çünki sevgi özü zəruridir; lakin hər yerdə ona güldürdülər, çünki o pis geyinmişdi, hamı ona həqarətlə baxırdı, çünki o kasıbdı. Ömrün bu çağında, gənclik bizim qəlbimizi şahənə bir qururla doldurduğu bir zamanda, o dəfələrlə xəcalət çəkə-çəkə, qızara-qızara başını endirib yırtıq çəkmələrinə baxmışdı, heç layiq olmadığı halda yoxsulluq biabırçılığının əzabını duymuşdu. Bu qərribə və aman-sız bir sınaqdır: zəiflər bu sınaqdan namusunu itirərək, güclülər – özəmət əldə edərək çıxır. Bu dəmirçi ocağıdır, taleyə bir alçaq, ya özəmətli bir qəhrəman lazım olanda adamı bu ocağa atır.

Xırda mübarizədə bir çox böyük igidliklər baş verir. Bu mübarizədə məhrumiyyət və alçaq ehtirasların məşum təzyiqini gözü

görünmədən, addım-addım dəf edən inadlı və gizlin igidliyin bir çox nümunələri vardır. Bu mübarizədə necib, lakin gizlin qalibiyyətlər əldə edilir, bu qalibiyyəti heç kəs görmür, onu heç bir tənə ilə al-qışlamır. Həyat, bədbəxtlik, təklük, hamı tərəfindən tərk edilmək, yoxsulluq – vuruşma meydanı bax budur, bu meydan öz qəhrəman-larını yaradır, onların adı-sanı çəkilmir, lakin bəzən onlar öz qəhrə-manlığı ilə ən böyük şöhrət qazanan adamlardan yüksək olur.

Qüvvətli və nadir təbiətli adamlar belə yaranır. Yoxsulluq çox vaxt ögey ana, bəzən də doğma ana olur. Maddi nemətin azlığı – mənəvi və zəhin qüdrət yaradır; ağır sınaqlar qürur doğurur, bədbəxtlik – necib adamlar üçün sağlam qidadır.

Elə günlər olurdu ki, Marius özü öz pilləkənini süpürürdü, alverçi arvaddan bir suluq firəng pendiri alırdı; havanın qaralmasını gözləyirdi ki, gedib bulka dükanında balaca bir çörək alsın; çörəyi alıb, oğurlan-mış şey kimi gizlincə öz çardağına aparırdı. Qoltuğunda kitab tutmuş cavan bir oğlanı tez-tez görmək olurdu: o camaatı kobudca yara-yara tində olan ət dükanına gedirdi, adamlar ona zarafatya kobud-kobud sözlər deyirdi, aşpaz arvadlar onu itələyirdi. Onun sifətində şaşqın, utancaq bir ifadə olurdu. Dükana girəndə şlyapasını başından çıxarırdı; bu zaman onun alnında tər damcıları parıldayırdı; dükancı arvad ona təəccüblə baxırdı; o əvvəl arvada, sonra onun qulluqçusuna ikiqat olub salam verirdi, qoyun ətini kəsməyə, aldığı kəməli altı ya yeddi su pul verib kağıza bükür, bunu da qoltuğundakı kitabların arasına qoyub gedirdi. Bu cavan oğlan Marius idi. Bu kəməli aparıb özü bişirir, onunla da üç gün dolanırdı.

Bir gün o aldığı ətini, ikinci gün ətini yağını yeyirdi, üçüncü gün də ətini sümüyünü gəmirirdi.

Xalası, dediyimiz altmış pistolu bir neçə dəfə ona göndərirdi; Ma-rius hər dəfə pulu geri qaytardı, bildirdi ki, mənim heç bir şeyə ehti-yacım yoxdur.

Təsvir etdiyimiz dəyişiklik baş verəndə o hələ də atasının yasını saxlayırdı. O vaxtdan bəri geydiyi qara paltardan əl çəkə bilmirdi. Lakin paltar özü ondan əl çəkirdi. Bir gün sürtuku daha geymək müm-kün olmadı, şalvarı isə bir təhər geyirdi. Nə etmək lazımdır? Mariusun Kurfeyraka dostcasına bezi köməyi dəymişdi; Kurfeyrak da öz köhnə sürtukunu ona verdi. Bir mehmanxana qapıcısı da otuz su alıb bu sürtuku çevirdi. Sürtük lap təzə sürtük kimi oldu. Ancaq rəngi yaşıldı.

Marius buna görə hava qaralanda evdən bayıra çıxırdı. Qaranlıqda sür-tuk qara görünürdü. Marius atasının yasından çıxmaq istəmirdi, indi qaranlıq onun qara geyimini əvəz edirdi.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq o, advokat diplomunu ala bildi. Belə hesab edilirdi ki, o, Kurfeyrakın otağında yaşayır. Kurfeyrakın otağı yaxşı otaqdı; otaqda hüquq elminə aid bir neçə köhnə kitab, buna əlavə olaraq və bunu zənginləşdirən bir neçə cild və müxtəlif roman vardı ki, bu, vəkile qanunla lazım olan kitabxanaya əvəz edirdi. Gön-dərilən məktublar, Mariusun xahişilə, Kurfeyrakın adresinə yazılırdı.

Marius advokat olandan sonra bunu, rəsmi, lakin çox nəzakətli və ədəbli bir ifadə ilə yazıb babasına bildirdi. Cənab Jilnorman əli əsə-əşə məktubu aldı, oxudu, sonra dörd hissəyə bölüb zənbilə atdı. İki-üç gün sonra madmazel Jilnorman atasının otaqda təkbəşinə ucadan öz-özü ilə danışdığını eşitdi. Bir şey cənab Jilnormanı bərk həyəcanlan-dıranda həmişə belə edirdi. Madmazel Jilnorman atasının bu sözlərini eşitdi: “Sən belə axmaq olmasaydın anların ki, birdən həm baron, həm də advokat olmaq olmaz!”.

İKİNCİ FƏSİL

Marius yoxsulluq içində

Dünyada hər şey dəyişir, – yoxsulluq da. O yavaş-yavaş yüngüllə-şir, daha ələ ağır olmur. Axırda müəyyən bir şəkli düşür, daha dəyiş-mir. Adam da sürünür, başqa sözlə desək, bir təhər dolanır, hər halda ac qalmır. Mariusun da vəziyyəti düzəldi, özü də necə düzəldi, – bunu biş aşağıda göstərəcəyik.

Onun ən ağır günləri daha ötüb getmişdi. Qarşıdakı dar keçid bir qədər genişlənməmişdi. Zəhmətlə, göstərdiyi mərdlik, səbat və təhəm-müllə indi ildə yeddi yüz frank qazana bilirdi. O, alman və ingilis dilini öyrəndi. Kurfeyrak onu öz dostu olan bir kitab alverçisi ilə tanış et-mişdi. Marius bu yolla çox xırda, lakin faydalı bir iş görməyə başladı. O, konspekt düzəldir, jurnallardan məqalə tərcümə edir, yeni çıxan kitablar haqqında kiçik məqalələr yazır, bioqrafik məlumat düzəldir və bu kimi başqa işlər görürdü, bunun da nəticəsində ildə güc-bəla ilə yeddi yüz frank əlinə gəlirdi. Bu pulla da yaşayırdı. Babat yaşayırdı. Lakin necə yaşayırdı? Bu barədə biz bu saat bəhs edəcəyik.

Marius Qorbonun daxmasında buxarısız, xırdaca bir otaq tutmuşdu, otağa lovğa-lovğa kabinet deyilirdi, otaqda müxəllafat cəhətdən ön zəruri şeylər vardı. Bu şeylər Mariusun idi. Evin əsas kirayənişinlərindən olan bir qarı Mariusun otağını süpürür, səhərlər ona bir az qaynar su, təzə yumurta, bir suluq çörək gətirirdi. Marius da ayda ona üç frank verirdi. Çörəklə yumurtanı səhər yeyirdi. Onun səhər yeməyi iki sudan tutmuş dörd suya kimi başa gəlirdi, bu, yumurtanın ucuzlaşmasından və bahalaşmasından asılı idi. Axşam saat altıda Sen-Jak küçəsinə gedib, Russonun aşxanasında nahar edirdi; bu aşxana estamp alverçisi Basenin dükanı ilə üzbəüz, Matüren küçəsinin tinində idi. O sup içmirdi. Həmişə altı suluq ətli xörək, üç suluq göyərti, üç suluq da çərəz gətirirdi. Çörəyin qiyməti üç su idi, özü də istədiyi qədər verirdilər. Şərabın yerinə su içirdi. Yeməyin pulunu aparıb, əzəmətlə öz balaca kontorunda oturan xanım Russoya verərdi, – xanım Russo o zaman hələ kök və tərəvəzli bir qadındı, – bir su da xidmətçiyə bağışlardı, bunun da əvəzində xanım Russo ona baxıb gülümşərdi. Sonra da çıxıb gedərdi. Təbəssüm və nahar ona altı suya başa gələrdi.

Russonun aşxanasında çox az şərab şüşəsi, lakin çoxlu su qrafını boşalardı: demək olardı ki, bura ürək qızdıran deyil, ürək sərinlədən bir yerdi. İndi bu aşxana daha yoxdur. Aşxana sahibinin çox tutarlı bir ləqəbi vardı, ona “su Russosu” deyirdilər.

Bu qayda ilə Marius səhər yeməyinə dörd su, nahara da on altı su verməklə gündə yeməyə yirmi su xərclərdi, bu isə ildə üç yüz altmış beş frank edirdi. Otağa verilən otuz frankı, qarıya verilən otuz altı frankı və bəzi xırda xərcləri buna əlavə etdikdə aydın olurdu ki, yemək, otaq, xidmətçi pulu Mariusa dörd yüz əlli franka başa gəlir. Paltara yüz, tuman-köynəyə əlli, paltar yuyulmasına da əlli frank xərci çıxırdı; bunun da hamısı bir yerdə altı yüz əlli frankdan artıq olmuşdu. Lazım gəlsə, o öz dostuna on, on beş frank borc da verə bilirdi. Kurfeyrak hətta bir dəfə ondan düz altmış frank borc aldı. O ki qaldı yanacaq məsələsinə otaqda buxarı olmadığındır. Marius bu xərci “ləğv” etmişdi.

Mariusun həmişə iki kostyumu olardı: biri təzə, biri köhnə; köhnəni “hər gün” geyərdi; təzə bayır-bacaq kostyumu idi. İkisi də qara idi. Üçdən də artıq köynəyi olmazdı. Köynəklərdən biri əynində, biri komodda, biri də paltaryuyanda olardı. Onlar dağıldıqca təzəsini alardı. Lakin köynəklər həmişə yırtıq olardı, buna görə də sürtükünü lap çənəsinə kimi cüymələrdi.

Marius bir neçə il içərisində bu gözəl vəziyyətə gəlib çatmışdı; bu illər ağır illər idi; bu illəri başa vurmaq, bu vəziyyətdən qalib çıxmaq asan deyildi. Marius bircə gün də öz şeyini zəiflətmirdi! Güzəranının ağırlığı ona nə müsibətlər çəkdirməmişdi, o nələrə əl atmamışdı, ancaq bircə şeydən başqa: borc almamışdı. O, cəsarətlə deyə bilərdi ki, mən heç kəsə bircə su da olsa, borclu olmamışam. Onun üçün hər cürə borc əvətinə başlanmasa deməkdi. Onun təsəvvüründə borc verən adam a; adan da pis idi; çünki ağanın hakimiyyəti adamın ancaq cismani mənliliyinə aid olur, borc verən adam isə insanın insani ləyaqətinə əl atır, o, insanı alçalda bilir. Marius yemək yeməməyi borc almaqdan üstün tutardı, buna görə də onun ac qaldığı günlər az olmuşdur. O bilirdi ki, bir şeyin başqa bir şeyə təsiri olur: adamın maddi cəhətdən təmin olunmaması, lazımı tədbir görülməse, mənəvi düşkünlüyə gətirib çıxara bilər, buna görə də öz namusunu çox ciddiyyətlə qoruyurdu. Başqa şəraitdə bir nəzakət hesab etdiyi bəzi ifadə və hərəkətlərə indi yaltaqlıq kimi baxırdı; elə yalnız bunu xatırlarkən qürurlu bir görkəm alırdı. Sonralar peşman olub geri çəkilməmək üçün o özünü sərt bir dairə içərisində saxlayırdı. Ciddilik bir qızartı kimi onun üzünə çökmüşdü, utancaqlıqda isə lap ifrat dərəcəsinə varmışdı.

Lakin bütün çətinliklərdə daxili gizli bir qüvvə ona dayaq olur, bəzən də onu ruhlandırır. Həyatın elə dəqiqələri olur ki, ruh bədənə köməyə gəlir, bədənə gümrəhlik verir. Bu yeganə quşdur ki, öz qəfəsini mühafizə edir.

Mariusun qəlbinə, atasının adı ilə bərabər, başqa bir ad da çox möhkəm həkk olunmuşdu, bu ad – Tenardye idi. Marius öz təbiəti etibarilə məftuniyyət göstərməyə meyl edən ciddi bir adamdı; bu xasiyyətlə o, atasını Vaterlooda mərmilər, güllələr altından xilas edən, onu ölümündən qurtaran bu cəsarətli serjantı böyük bir şöhrət haləsində təsəvvür edirdi. Bu adamın xatirəsini o heç vaxt atasının xatirəsindən ayırmırdı, öz xəyalında onları böyük bir hörmətlə birləşdirirdi. Bu sanki iki dərəcəli bir səcdəgahdı: böyük səcdəgah atası üçün, kiçik səcdəgah Tenardye üçün qurulmuşdu. Marius Tenardyenin başına gələn müsibəti eşidəndə ona qarşı olan təşəkkürü və xilaskarlığı daha da artmışdı. Monformeyldə Mariusa bədbəxt aşxanacının iflasa uğradığını söyləmişdilər. O vaxtdan bəri Marius Tenardyenin itib-batdığını yoxsulluğun qaranlıq girdabında izinə düşməyə, onu axtarıb tapmağa çalışır, bu yolda olmanın səylər göstərirdi. Parisin bütün civarını

gəzmışdi. Üç ildi ki, Tenardyenin sorağına düşmüşdü, yıdığı qepik-qurusunu da buna sərf etmişdi. Lakin heç kəsdən onun sorağını ala bilməmişdi. Belə güman edirdilər ki, o başqa ölkələrə getmişdir. Tenardyenin borcu olan adamlar da onu, Marius kimi, gözəl bir niyyətlə olmasa da, hər halda ondan az şey ilə axtarmırdı. Amma onlar da Tenardiyeni tapa bilmirdi. Marius az qalırdı ki, özünü acizlikdə təqsirləndirsin, hətta öz-özünə acığı da tuturdu. Polkovnikin onun üçün qoyub getdiyi yeganə borc bu idi, bu borcu ödəməyi o özü üçün böyük bir şərəf hesab edirdi. O düşünərək öz-özünə deyirdi: "Bu mümkün olan şeymi? Atam döyüş meydanında yıxılıb ölərkən Tenardye onu tüstü içində, top saçması altında axtarıb tapa bildi, onu dalına alıb od içindən çıxartdı, axı bunu etməyə o heç də atama borclu deyildi... Axı necə ola bilər ki, mən ona bu qədər borclu olduğum halda, onu ölümle pəncələşdiyi zülmət içində axtarıb tapmayım, o atamı ölümdən xilas etdiyi halda, mən də onu xilas etməyim? Yox, mən onu tapacağam!". Doğrudan da, Tenardiyeni tapmaq üçün o heç düşünmədən bir əlinin kəsilməsinə razı olardı, onu yoxsulluqdan xilas etmək üçün bütün həyatını verərdi. Tenardiyeni görmək, ona kömək etmək: "Siz mənə tanıyırsınız, amma mən sizi tanıyıram! Budur, mən gəlmişəm! Mən sizin qulluğunuzda hazıram!" demək onun ən xoş, ən yüksək arzusu idi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Marius böyümüşdür

O zaman Mariusun iyirmi yaşı tamam olmuşdu. O üç il idi ki, babasından ayrılmışdı. Onların arasındakı əlaqə necə varda ələ də qalırdı: nə o, nə babası yaxınlaşmaq üçün heç bir təşəbbüs göstərmirdi, onlardan heç biri görüşmək fikrinə düşmürdü. Bir də axı niyə bu fikrə düşsünlər? Yenə də söz-sözə gəlmək üçün mü? Onlardan hansı güzəştə getməyə razı olardı? Marius tunc kimi möhkəmdirsə, cənab Jilnorman da dəmir kimi möhkəmdi.

Demək lazımdır ki, Marius babasının necə bir qəlbə malik olduğunu təyin etməkdə yanılmışdı. O ələ zənn edirdi ki, cənab Jilnorman onu bir övlad kimi heç sevməmişdir, həmişə söyüb-söylənən, çıxıran, əsib-coşan, əl ağacını onun üstünə qaldıran, ona istəhzə edən bu sərt qoca olsa-olsa, möhkəm jerontlar kimi ona səthi, lakin tələbkarcasına

bir əlaqə bəsləmişdi. Marius səhv edirdi. Elə atalar olur ki, onlar öz övladını sevmir, lakin öz nəvəsini məftuniyyətlə sevməyən baba olmur. Biz yuxarıda demişdik ki, cənab Jilnorman qəlbinin dərinliyində Mariusu böyük bir məftuniyyətlə sevir, ancaq onun bu məftuniyyəti dürtməsə, hətta şilləsiz, şapalaqsız olmurdu. Lakin Marius gedəndən sonra o öz qəlbində zülmət dolu bir boşluq hiss etdi. O tapşırırdı ki, "mənim yanımda Mariusdan söhbət açmayın". Lakin əmrinin belə ciddiyyətlə yerinə yetirilməsinə öz ürəyində təəssüf edirdi. Əvvəl o ələ bilirdi, bu buona partçı, bu yakobinçi, bu terrorçu, bu sentyarçı qayıdıb gələcəkdir. Lakin həftələr, aylar, illər keçdi, amma bu qanıqən gəlib çıxmıdı, bu cənab Jilnorman son dərəcə kədərliyəndirdi. Qoca öz-özünü inandırmağa çalışaraq deyirdi: "Onu qovmaqdan başqa mənim ayrı əlacım yox idi!". Elə o saat da öz-özündən soruşurdu: "Bu əhvalat indi olsaydı, mən belə edərdimmi?". Onun qüruru düşünmədən belə cavab verirdi: "Bəli, belə edərdin!" Lakin onun ağ saçlı başı yırgalanaraq dərdli-dərdli deyirdi: "Xeyr, belə etmədin". Hərdən o lap ruhdan düşərdi, Marius onun yanında yox idi. Mərbutiyyət qocalara bir günəş kimi lazımdır: bu da istilik mənbəyidir. Cənab Jilnorman yenilməz bir təbiətə malik olsa da, Marius gedəndən sonra onda bir dəyişiklik əmələ gəldi. "Bu yaramaz uşaqla" bərləşmək üçün o qətiyyətlə heç bir addım atmadı, lakin o, iztirab çəkirdi. O, Mariusdan soray tutmurdu, lakin həmişə onu düşünürdü. O, Maredə get-gedə daha qapalı bir həyat keçirirdi. O hələ də şən idi, tez açıqlandı; lakin indi onun şənliyi sərt və əsəbi bir şəkildə olurdu, sanki öz dərdinə və qəzəbinə üstün gəlmək istəyirdi; tez açıqlanması isə həmişə sakit və tutqun bir hüzn ilə qurtarırdı. O bəzən öz-özünə deyirdi: "Qoy birçə o qayıdıb gəlsin, ona ələ bir möhkəmcə şapalaq ilişdirəcəyəm ki!".

O ki qaldı Mariusun xalası, – o, düşünməyə qabil deyildi, deməli, haqiqi bir məhəbbətlə də sevmə bilməzdi. Marius onun üçün tutqun bir kölgəyə çevrilmişdi, axırda ələ oldu ki, Mariusla öz pişiyindən və tutuquşusundan daha az maraqlanmağa başladı.

Qoca Jilnormanın duyduğu gizli əzabı bir də ona görə artırırdı ki, o bunu heç bir şeylə bürüzə vermirdi, o öz-özünə tamamilə qapanıb qalırdı. Onun dərdi, yeni ixtira olunan, öz tüstüsünü udan sobaya bənzəyirdi. Bəzən qoca ilə danışan bir adam, onun xoşuna gəlsin deyər, Mariusdan söhbət açaraq soruşurdu: "Sizin əziz nəvəniz necə yaşayır, nə edir?". Qoca burjua əgər qəmgəndisə, ah çəkir, özünü şən göstər-

mək istəyirdisə, manjetinə çırtma vura-vura belə cavab verirdi: “Baron Ponmersi iltifat buyurub haradasa veyllənir”.

Qoca tutduğu işindən çox peşman idi, lakin Marius öz-özündən razı idi. Bədbəxtlik ona həqarət acısını unutdurmuşdu, – xoşbəxtli insanlarda həmişə belə olur. İndi o, cənab Jilnormanı xoş bir hiss ilə xatırlayırdı, lakin onun atasına “pis əlaqə bəsləyən” belə bir adamdan heç bir şey qəbul etməməyi möhkəm surətdə qət etmişdi. Mariusun əvvəlki hiddəti indi yumşalmış, belə bir şəkil almışdı. Bir də ki, o, əzab çəkdiyi üçün və bu əzab davam etdiyi üçün xoşbəxt idi. Axı o, atası üçün əzab çəkirdi. Ağır ehtiyac içində keçən həyat onu təmin edirdi, bu onun xoşuna gəlirdi. O böyük bir sevinclə dönə-dönə öz-özünə deyirdi: “Bu hələ mənim üçün çox yaxşı güzərandır. Bu mənim günahımı yuyur; bu olmasaydı mən öz atama, öz də elə bir ataya, göstərdiyim həqarətli bir laqeydlik üstündə sonralar daha artıq cəzalandırıla bilərdim!”. Bütün əzabı atası çəkseydi, o heç bir əzab çəkməseydi, bu axı ədalətsizlik olardı. Bir də axı onun çəkdiyi zəhmət və məhrumiyyət polkovnikin keçirdiyi qəhrəmanca bir həyatla müqayisədə nə idi?! Marius bunları düşünərək belə bir nəticəyə gəlmişdi: atasına yaxın olmaq, ona oxşamaq üçün yeganə bir yol vardır – atası düşmənlə igidcəsinə mübarizə etdiyi kimi, o da yoxsulluqla mərdcəsinə mübarizə etsin, polkovnik – “o buna layiq olacaqdır” sözü ilə də yəqin bunu demək istəyirmiş. Marius bu sözü yenə də mühafizə edirdi, ancaq indi daha döşündə deyil, qəlbində mühafizə edirdi, çünki polkovnikin yazdığı kağız itmişdi.

Bir şeyi yada salaq: cənab Jilnorman Mariusu evdən qovanda o hələ uşaqdı, indi yekə kişi olmuşdu. O özü də bunu dərk edirdi. Təkrar edirik, yoxsulluğun ona faydası oldu. Gənclikdə keçirilən yoxsulluq o cəhətdən yaxşıdır ki, – onun sınağından adam yaxşı çıxarsa – o adamın iradəsinə bütünlüklə işə, hərəkətə, ruhunu isə yüksək əməllərə doğru sövq edir. Kasıblıq dərhal maddi həyatın iç üzünü bütün çirkinliyiylə açıb göstərir, ona qarşı nifrət oyadır; bunun da nəticəsində mənəvi həyata yenilməz bir həvəs əmələ gəlir. Varlı bir gəncin yüzlərcə gözəl, gözəl olduğu qədər də kobud əyləncələri vardır: o, cıdır çıxır, ova gedir, tula saxlayır, papiros çəkir, qumar oynayır, dadlı yeməklər yeyir və bu kimi bir çox başqa şeylərlə məşğul olur; lakin bunlar insan qəlbinin alçaq tələblərini təmin edir; yüksək və nəcib tələblərinə ziyan yetirir. Kasıb bir gənc gündəlik çörəyini zəhmətlə qazanır, – o

çalışır ki, ac qalmasın, – ac olmayanda onun xəyala dalmaqdan başqa ayrı bir məşğuliyyəti olmur. O ancaq Allahın bəxş etdiyi pulsuz tamaşalara baxa bilir: göyləri, ənginləri, ulduzları, gülləri, uşaqları, içəri-sində ağır əzab çəkdiyi bəşəriyyəti, içərisində bir məşəl olduğu xilqəti seyr edir. Seyr etməklə də, bəşəriyyət vasitəsilə – insan qəlbinə, məxluqat vasitəsilə – Allahı dərk edir. Xəyala dalarkən böyük olduğunu hiss edir; lakin xəyal onu daha uzaqlara aparır, – onda şəfqət hissi əmələ gəlir. Xudbinlik – əzab çəkən adama xas olan bir şeydir, lakin o xudbinliyini aşaraq başqalarına hüsn-təvəccöh bəsləyir, bu isə düşünən bir insana xas olan şeydir. Onda özünü unutmaq, başqalarının dərdinə qalmaq kimi gözəl bir xüsusiyyət əmələ gəlir. O qəlb ki, təbiətə qarşı açıqdır – təbiət ona böyük bir səxavətlə hədsiz-hesabsız sevinc verir, o qəlb ki, təbiətə qarşı bağlıdır – təbiət onu bu sevincdən məhrum edir: milyonlarca mənəvi nemətə malik olan yoxsul bir gənc bunu düşünürkən – milyonlarca sərvətə malik olan şəxslərə yazığı gəlir. Onun əqli maarifləndikcə – qəlbində nifrət az qalır. Əslində o heç bədbəxt olmurmu? Yox! Yoxsulluq cavan adamı heç vaxt dilənci etmir. Hər bir gənc nə qədər kasıb olsa da – öz sağlamlığı ilə, gücü ilə, iti yerləşilə, gözünün parıltısı ilə, damarlarında qaynayan qanın qızgınlığı ilə, saçının qaralığı ilə, yanaqlarının qırmızılığı ilə, dodaqlarının al rəngi ilə, dişlərinin ağılığı ilə, nəfəsinin saflığı ilə həmin qoca bir adamda qibtə oyadar, qoy bu qoca lap padşah olsun! Bu gənc özünə çörək pulu qazanmaq üçün hər səhər işə girir; nə qədər ki, onun əlləri bu rizqi qazana bilir – belə qürurla dikəlir, əqli ideyalarla zənginləşir. Gündəlik işini qurtardıqdan sonra o yenə də bütün varlığı ilə təbiəti, həyatı seyrə dalır, dillə ifadə olunmayan məftuniyyət və sevinc aləmində yaşayır. Onun həyat yolu müsibətlidir, maneələrlə, tikanlarla doludur, ayaqlarının altı daşlı, bəzən də çirkəbli olur, lakin başı həmişə işıqla şöhlənir. O möhkəmdir, səbatlıdır, mülayimdir, sakitdir, dincdir, üsulludur, ciddidir, dərin düşündür, tələbkər deyil, güzəştə gedəndir; Allah ona iki qiymətli şey bəxş etmişdir ki, bu bir çox varlılara müyəssər olan şey deyil: bunlardan biri zəhmət, biri də fikirdir; zəhmətlə o sərbəstlik, fikirlə ləyaqət əldə etmişdir; bu iki nemət üçün o, Allaha həmdü-səna edir.

Marius da belə oldu. Doğrusunu desək, o, təbiəti və cəmiyyəti seyr etməyə həddindən artıq meyl göstərirdi. O müəyyən qədər pul qazanmağa müvəffəq olduqdan sonra sakitləşdi və bu fikrə gəldi ki,

kasıblıq özü də heç bir o qədər pis deyil; düşünmək üçün daha çox vaxt əldə etməkdən ötrü iş vaxtının bir hissəsini kəsib ona sərf etdi. Elə olurdu ki, bütün günü sehlənmiş adam kimi düşüncə içərisində keçirir, daxilində əmələ gələn məftuniyyət və ümid nəşəsinə dalırdı. Həyat məsələsini o özü üçün belə həll etmişdi: maddi nemət qazanmaq üçün mümkün qədər az, mənəvi fayda əldə etmək üçün mümkün qədər çox zəhmət çəkmək! O elə güman edirdi ki, daha heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur; lakin o, həyatı və təbiəti seyr etməyi bu cür başa düşməyin nəticə etibarilə bir növ tənbəlliyə gətirib çıxaracağını görmürdü; o görmürdü ki, lap adi maddi ehtiyacını təmin etməklə sakitləşmişdir, dincəlmək fikrinə çox tez düşmüşdür.

Fəal və nəcib təbiətli Marius üçün belə bir vəziyyətin ancaq keçici bir hal olduğu tamamilə aydındı; hər adam öz həyatında müəyyən çətinliklərə rast gəlir; Marius da belə bir çətinliyə rast gələn kimi bu durğunluğu özündən rədd edəcəkdir.

Marius bu zaman advokat olsa da, qoca Jilnorman onun advokatlığı haqqında bəzi şeylər düşünsə də, o, nəinki "davakarlıq" eləməirdi, heç advokatlıqla məşğul olmurdu. Xəyalpərəstlik onda hüquq elminə qarşı nifrət oyatmışdı. Vəkillərlə durub-oturmaqdan, məhkəmələrdə iştirak etməkdən, işi məhkəməyə düşənlərlə məşğul olmaqdan da zəhlə-tökən şey varmış! Bir də axı bu onun nəyinə lazımdır?! Məşğuliyyətini dəyişməkdə o heç bir əsas görmürdü. Yuxarıda adını çəkdiyimiz kiçik kitab alveri işində iştirak etmək ona çox da elə zəhmət sərf etmədən müəyyən qazanc gətirirdi, əvvəllər dediyimiz kimi, bu qazanc ona tamamilə çatırdı.

Onun iş götürdüyü kitab alverçilərindən biri – əgər yanılmırsa, deyəsən cənab Marjmel idi, – Mariusun gəlib onun yanında işləməsini təklif etdi, həm də ona yaxşı bir mənzil, ildə də min beş yüz frank maaşla daimi bir iş verəcəyini vəd etdi. Yaxşı bir mənzil! Min beş yüz frank maaş! Bu, əlbəttə pis deyildi. Ancaq burada sərbəstlikdən məhrum olmaq məsələsi vardı. Bu dönüb bir muzdur, bir növ ədəbi nökrə olmaq deməkdir! Mariusun fikrincə, bu təklifi qəbul etmək – öz vəziyyətini həm yaxşılaşdırmaq, həm də pisləşdirmək deməkdir, maddirifah cəhətdən onun vəziyyəti yaxşılaşdırırdı, lakin insan ləyaqəti nöqtəyi-nəzərindən uzudurdu. Bu, bəzədilməmiş, təbii, lakin gözəl yoxsulluğu – eybəcər və gülünc tabeliyə dəyişmək deməkdi. Elə bil ki, kor idin, dönüb çəp olursan. Marius təklifi qəbul etmədi.

O tək yaşayırdı. Öz təbiəti etibarilə tək yaşamağa meyl edirdi; bir də ona görə tək yaşayırdı ki, onu həddindən artıq hürkütmüşdülər, buna görə də, Anjolasın başçılıq etdiyi dərnəyə əməlli-başlı daxil olmadı. Onlar ancaq tanış olub qaldılar; lazım olarsa, bir-birinə hər cür yardım göstərməyə hazırdılar, məsələ də bununla bitirdi. Mariusun iki dostu vardı: onlardan biri Kurfeyrak, biri də cənab Mabef idi; Kurfeyrak cavan, Mabef qoca idi. Marius daha çox qocaya meyl edirdi. Bunun iki səbəbi vardı: cənab Mabef həm onun daxilində olan dəyişikliyə səbəb olmuşdu, həm də Marius onun vasitəsilə atasını tanımış və sevmişdi. O deyirdi ki: "Cənab Mabef mənim gözlərimdən katara-katani götürdü".

Heç şübhəsiz, bu kilsə ağsaqqalı Mariusun taleyində böyük bir rol oynamışdı.

Əslində cənab Mabef qəza-qədərin əlində müti və laqeyd bir alət idi. Otağa gətirilən bir şam otağı işıqlandırır, kimi, cənab Mabef də heç bilmədən, təsadüfi olaraq əsl vəziyyəti Marius üçün işıqlandırmış, məsələni açıb ona demişdi. Mabef şamı gətirən adam deyil, şamın özü idi.

O ki qaldı Mariusun siyasi görüşlərində əmələ gələn dəyişikliyə – cənab Mabef bunu nə anlamağa, nə təbrik etməyə, nə də buna rəhbərlik etməyə qabili.

Biz sonralar yenə də cənab Mabefə rast gələcəyik, buna görə onun barəsində bir neçə kəlmə söz söyləmək artıq olmazdı.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Cənab Mabef

Cənab Mabef Mariusa deyəndə ki: "Əlbəttə, siyasi əqidələrə hörmət edərik" – o öz həqiqi hisslərini ifadə etmişdi. Bütün siyasi əqidələrə o tamamilə laqeyd baxırdı; o ancaq bir şey istəyirdi: bu əqidələr onun dincliyini pozmasın, – bunun üçün bütün əqidələrə hörmət etməyə hazırı; bu cəhətdən o yunanlara oxşayırdı: yunanlar Furiləri "gözəl, yaxşı, cazibədar" Evmenidlər adlandırır. Cənab Mabefin siyasi əqidəsini bitkilərə, bundan da çox kitablara olan sevgisi əvəz edirdi. Onun da, bütün müasirləri kimi istlə qurtaran damğası vardı. O zaman heç kəs bunsuz dolanmazdı. Lakin cənab Mabef nə royalist idi,

nə bonapartist idi, nə xartist idi, nə orleanist idi, nə də anarxist idi, – o, bukinist idi.

O bir şeyi başa düşmürdü: bu qəder ki, dünyada hər cür yosun, ot-əncər, kol-kos var, bu qəder ki, kitab var – necə ola bilər ki, adamlar fərman, demokratiya, legitimizm, mütləqiyyət, respublika və bu kimi “cəfəngiyat” üstündə bir-birinə nifrət etsinlər: bu yosunları, otaqları, kolları sevhə-sevhə seyr etmək olar, bu kitabları yalnız in folio deyil, lap elə otuz ikidən bir hissəsini də varaqılmaq olar. Burası da var ki, o cəmiyyətə xeyir vermək istəyirdi. Kitab yığmaq ona – kitab oxumağa, nəbatat elmlə məşğul olmaq – bağçılıq etməyə mane olmurdu. Cənab Mabeflə Pommersi arasında dostluq əmələ gələndən sonra aydın oldu ki, onunla polkovnikin həvəs göstərdiyi məsələ bir-birinə uyğundur. Polkovnikin çiçəklər üzərində etdiyi təcrübəni cənab Mabef meyvələr üzərində edirdi. O, armudun elə bir toxuluq növünü yetişdirmişdi ki, bu heç də Sen-Jermen növündən az sulu deyildi və yəqin ki, ancaq onun əməyi nəticəsində indi məşhur olan oktyabr mirabel gavalısı meydana gəlmişdir. Bu gavalı öz ətri ilə heç də yay gavalısından geri qalmır. O, günorta ibadətinə möminliyindən daha artıq, yumşaq xasiyyətli olduğu üçün gedirdi; bir də ona görə gedirdi ki, ancaq kilsədə bir yerə yığılan, lakin dinib-danışmayan camaat görürdü: o, insanları sevhə də, insan izdihamı hay-küyündən zəhləsi gedirdi. O belə güman edirdi ki, adamın mütləq bir ictimai vəzifəsi olmalıdır, buna görə də özü üçün kilisə ağsaqqalı vəzifəsini seçmişdi. Bütün ömründə o, qadını – lələdən, kişini – elzevirdən artıq sevməmişdi. Cənab Mabefin altmışdan çox yaşı olanda birisi ondan soruşur: “Siz heç evli olmamısınız?”. O da belə cavab verir: “Yadımda deyil”. Düşündə o ah çəkərək: “Ah, mən varlı olsaydım!” – deyirdi, bu sözü deməyən kimdir, – bunu heç də qoca Jilnorman kimi bir gözələ baxıb demirdi, qədim bir kitabı sevhə-sevhə gözədən keçirərək deyirdi. Cənab Mabef tək yaşayırdı; təsərrüfat işlərinə baxan bir qarı onun yanında olurdu. Onun yüngül şəkildə xiraqra xəstəliyi vardı: yatanda yel azarından əyilmiş barmaqları üstünə saldıqı döşəkağının altından qabarıb qalxırdı. O “Kotere civarının bitkiləri” adlı bir kitab yazmış və nəşr etdirmişdi. Kitab rəngli cədvəllərlə bəzədilmişdi, cədvəllərin klipsini özündə saxlayırdı; çox geniş şöhrət qazanmış olan bu əsəri o özü satırdı. Həftədə iki-üç dəfə onun Mezzer küçəsində olan mənzilinin zəngi vurulurdu: bu – kitab almağa gələn adamlardı. Bu qayda ilə ildə onun əlinə iki min franka yaxın pul

gəlirdi, bütün gəliri də əsasən bundan ibarətdir. O kasıb olsa da, hər şeydən gözünü yığaraq, qənaət edər-ede, yavaş-yavaş nadir və çox qiymətli kitablar kolleksiyası düzəldə bilmişdi. O evindən həmişə qoltuğunda kitab çıxar, çox vaxt da iki kitabla qayıdardı. Onun mənzili aşağı mərtəbədə dörd otaqdan ibarətdi, otaqların da qabağında kiçik bir bağ vardı; çərçivəyə alınmış herbarilər və qədim sənətkarların qravüralları bu otaqların yeganə zینəti idi. Elə ancaq qılnc, ya tufəng görməklə onun qanı damarlarında donurdu. Ömründə o birçə dəfə də olsa, topa, hətta Əlillər evində olan topa da heç yaxın gəlməmişdi. Onun başı ağappaqdı: mədəsi sağlamsdı; dişləri tamam tökülmüşdü; o heç kəsə ziyan yetirməz, heç kəsi incitməzdi. Onun bütün bədənini əsəbi halda dartınırdı; o, Pikardi şivəsi ilə danışır, uşaq kimi gülürdü; özü də çox qırıqdı; o bütün görkəmlə bir qoyunu xatırladırdı. Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, onun bir keşiş qardaşı vardı. Sen-Jak qapıları yanında kitab dükanı olan qoca Ruayoldan başqa o heç kəslə nə dostluq, nə də ünsiyyət edərdi. Onun ən böyük arzusu – indi qonu Fransada yetişdirməkdə.

Cənab Mabefin xidmətçisi də ən sadədil adamlara nümunə ola bilərdi. Bu xoşbəxtli qarı ölənə kimi qız qaldı. Onun bütün qəlbi Sultan adlı pişiyinə olan məhəbbəti ilə dolu idi, bütün sərf olunmamış şəfqətini ona vermişdi; bu pişiyin mehribanca mırıldaması onun üçün, Sikstin xorunun ifasında Alleqrin “Mizerer”indən də xoş idi. Bütün ömründə o birçə dəfə də olsun kişi arzulamamışdı. O qətiyyənlə pişiyindən ayrılmaq, ona xəyanət etmək istəməzdi; o özü də pişiyi kimi bağlı idi. Onun fəxr etdiyi yeganə şey qutclarının ağılığı idi. Bazar günü, günorta yeməyindən sonra öz vaxtını ya sandıqda olan alt paltarını saymağa, ya da paltarlıq üçün aldığı və heç tikdirmədiyi parçaları çarpayının üstünə qoymağa həsr edirdi. O, kitab oxuya bilirdi. Cənab Mabef ona “Plutarx xala” deyirdi.

Marius cənab Mabefin hüsn-təvəccöhünü qazana bilmişdi, çünki o öz gəncliyi və yumşaqlığı ilə cənab Mabefin qocalığını isidir, onun qırıqlığına rəhm etməyi bacarırdı. Yaz günəşi küləksiz gündə necə bir təsir bağışlayırsa, gəncliklə mülayimlik qocalara elə təsir bağışlayır. Marius hərbi şöhrətlərdən, barıt tüstüsündən, hədsiz-hesabsız hərbi səfərlərdən, yürüşlərdən, atasının iştirak etdiyi, gah qılnc zərbələri endirdiyi, gah da özünün qılnc zərbəsi aldığı qərribə vuruşmalardan doydugunu hiss edəndə cənab Mabefin yanına gəlirdi; cənab Mabef də ona qəhrəmanın çiçəyə olan məhəbbətindən danışardı.

Cənab Mabefin keşiş qardaşı təqribən 1830-cu illərdə öldü, elə o saat da bütün üfüqlər onun üçün qaranlıqlaşdı, sanki gecə oldu. Notariusun sınıq çıxması ilə on min frankdan məhrum oldu, onun bütün var-yoxu – həm öz pulu, həm də qardaşından düşən pul bundan ibarətdi. İyul inqilabı isə kitab satışı böhranına səbəb oldu: bir əngəl meydana çıxan kimi hər şeydən əvvəl hər cür “Bitki” kitabları satışdan qalır. Elə o gündən “Kotere civarının bitkisi”nə daha müştəri olmadı. Həftələr bir-birinin ardınca gəlib-keçir, bircə nəfər də alıcı gəlmirdi. Qapı zəngi çalınanda cənab Mabef diksinirdi: Plutarx xala qəmgin-qəmgin deyirdi: “Cənab, gələn suçudur”. Sözüün qısa, cənab Mabef bir gün Mezyer küçəsindəki mənzilini tərk etdi, kilsə ağsaqqalı vəzifəsini öz üzərindən götürdü. Sen-Sülpsisə vidalaşmış ayrıldı, qravüratların bir hissəsini satdı, lakin kitablarına dəymədi, çünki kitablarını qravüratardan daha üstün tuturdu. Monparnas bulvarında olan kiçik bir evə köçdü. Lakin o burada üçə ay qaldı; buna da iki səbəb oldu: birinci səbəb bu oldu ki, aşağı mərtəbəyə bağla bir yerdə üç yüz frank kirayə vermək lazımdı, amma o, iki yüz frankdan artıq vermək imkanında deyildi; ikinci səbəb də bu oldu ki, onun qonşuluğunda “Fat” adlı nişanə tiri vardı, oradan həmişə tapança səsi gəlirdi, o isə buna qətiyyənlə dözməz bilmirdi.

Cənab Mabef öz “Kotere civarının bitkiləri”ni, klişələrini, herbarilərini, kağız qovluqlarını, kitablarını götürüb Monparnas bulvarından, Salpetrier xəstəxanası yaxınlığında, Austerlits kəndində, ildə əlli eküyə kirayə etdiyi üç otaqlı, daxmayabənzər bir evə köçdü; evin bağı, hasarı və quyusu da vardı. Köçməsindən istifadə edərək ev əşyasının çoxunu satdı. Yeni mənzilə köçdüyü gün o çox sevinirdi; o öz ilə öz qravüratları və herbariləri üçün divara misrar vurdu; bu işi qurtardıqdan sonra, bütün qalan vaxtını, ta hava qaralana kimi bağda əlləşdi. Axşam Plutarx xalanın fikrə daldığını, qəmginləşdiyini görüb, əlini onun çiyinə vuraraq, gülümsəyə-gülümsəyə dedi: “Eybi yoxdur, eybi yoxdur, bizim hələ indi qomuz var!”.

Ancaq iki adama – bir Sen-Jak qapıları yanında kitab dükanı olan adama, bir də Mariusa cənab Mabefin Austerlits daxmasına gəlməsinə icazə verilir; sözün açığı, bu gurultulu Austerlits adı onun heç xoşuna gəlmirdi.

Bir şey var ki, biz bunu əvvəllərdə qeyd etmişdik: o adamlar ki ağıllı, ya dəlicəsinə bir fikirlə, ya bunların hər ikisi ilə eyni vaxtda (bu

da çox tez-tez olur) həddindən artıq məşğul olursa, onlar məişət işlərini və qayğılarını çox gec duyurlar. Belə adamlar öz talelərinə laqeyd olurlar. Diqqəti bir məsələ üstündə toplamaq passivlik tələb edir, lakin bu qeyri-şüuru bir passivlik olmasaydı – fəlsəfəyə oxşaya bilərdi. İnsan mənəvi və cismani cəhətdən enməyə, ruhdan düşməyə, hətta heç özü də hiss etmədən pozulmağa başlayır. Doğrudur, adam axırda özünə gəlir, düşdüyü vəziyyəti başa düşür, ancaq bu həmişə gec olur. O vaxta qədər öz xoşbəxtliklə bədbəxtlik arasında gedən oyuna o sanki etinasızlıq göstərir. O özü – qumara qoyulmuş puldur, lakin oyunu tam laqeydliklə izləyir.

Bu qayda ilə cənab Mabef, ətrafında olan qaranlığın qatılaşmasına, ümidlərinin bir-birinin ardınca sönməsinə baxmayaraq, bir az sadələşməsinə olsa da, öz ruhi sakitliyini saxlaya bilmişdi. Onun fikri vərdişlərində saat kəfşirinin inersiyası vardı. O özü üçün xəm bir xəyal yaradaraq, qurulmuş məşin kimi bunun ardınca gedirdi, əslində bu xəyal çoxdan dağılıb yox olmuşdu. Saatin açarı itəndə saat o dəqiqə dayanmır.

Cənab Mabefin başqalarına zərəri yetməyən öz əyləncələri vardı. Bu əyləncələr xərc tələb etmirdi, həm də heç gözlənilmədiyi hallarda olurdu; ən əhəmiyyətsiz bir şey belə əyləncələrə səbəb olurdu. Bir gün Plutarx xala otağın bir tərəfində oturub kitab oxuyurdu. Romanı bərkdən oxuyurdu və belə hesab edirdi ki, bu cür oxumaq daha anlaşıqlı olar. Kitabı bərkdən oxumaqla sanki orada yazılanları öz-özünə başa salırsan. Bərkdən oxumağın da öz həvəskarları var; bu zaman onların sifətində qərribə bir ifadə olur: sanki onlar oxuduqları şeyin həqiqi bir şey olduğuna özlərini dərinlən inandırmaq istəyirlər.

Plutarx xala da öz romanını hər iki əlində tutaraq belə bərkdən oxuyurdu.

O elə bir cümələyə gəlib çatdı ki, orada bir gözəldən və draquon zabitindən bəhs olunurdu:

“...Gözəl acıqlanaraq dedi: “Budu”. Və draquon...”

Plutarx xala bu yerdə gözlüyünü çıxarıb silməyə başladı.

Cənab Mabef astadan dedi:

– Budda və Drakon¹. Tamamilə doğrudur; vaxtı ilə bir drakon varmış; mağarada gizlənməmiş, ağzından alov püskürüb göyü yandırarmış.

¹ Əjdaha

Onun pələng kimi caynaqları da varmış. Bu yırtıcının fitnə-fəsadından bir çox ulduz yanib külə dönübmiş. Budda bunu görüb mağaraya girir, drakonu öldürür. Plutarx xala, siz çox gözəl kitab oxuyursunuz. Bu – söylənilən əfsanələrdən nə yaxşıdır.

Cənab Mabef bunu deyib xoş bir xəyala daldı.

BƏŞİNCİ FƏSİL

Yoxsulluq və səfalət yaxşı qonşulardır

Yavaş-yavaş ehtiyac içərisində batan və bunu təəccüblə, lakin hələ kədərlənmədən hiss etməyə başlayan bu sadəlvəh qoca Mariusun xoşuna gəlirdi. Marius təsadüf düşəndə Kurfeyrakla görüşürdü, lakin cənab Mabefin görüşünə özü getmək istəyirdi. Bununla belə qocanın yanına ayda ancaq bir-iki dəfə gedirdi, çox getmirdi.

Marius ən çox kənar bulvarlarda, Mars çölündə, ya da Lüksemburq bağının ən tənha xiyabanlarında təkbaşına uzun-uzadı gəzməkdən həzz alardı. Bəzən o, günün yarısını bir bostançının təsərrüfatında keçirərdi: kahi əkilmiş ləklərə, peyində eşələnən toyuqlara, su çarxını hərləyən ata baxardı. Yolla keçən adamlar ona maraqla baxırdı. Onun geyimi bəzilərinə şübhəyə salar, sir-sifəti məşum görünərdi. Əslində o, ancaq boş-boş xəyallara dalmış yoxsul bir gəncdi.

Belə gəzintilərdən birində Marius Qorbonun daxmasına rast gəlirdi: daxmanın sakit bir yerdə olması, həm də ucuzluğu onun diqqətini cəlb etdi, o öz mənzilindən köçüb bura gəlmişdi. Burada onu ancaq Marius adı ilə tanıyırdılar.

Atasının köhnə yoldaşlarından və köhnə generalardan bəziləri Mariusla tanış olaraq onu öz evlərinə dəvət edirdilər Marius onların dəvətini rədd etmirdi. Onlar Mariusa öz atası haqqında danışmağa imkan verirdilər. Bu qayda ilə o vaxtdan-vaxta gah qraf Pajolun, gah general Belavenin və Fririonun yanına, gah Əlillər evinə gedirdi. Burada musiqi ilə məşğul olur, rəqs edirdilər. Marius bu müsəmirələrə gedəndə təzə kostyumunu geyərdi. Lakin o ancaq bərk şaxtılı günlərdə o yerlərə gedirdi, çünki onun karəta tutmağa pulu yox idi, uzunboğaz çəkmələri də ayna kimi parıldamasaydı getməzdi.

O heç bir kədər duymadan dəfələrlə demişdi: "Nə etməli, insan belə yaranıb!". Salonlara üst-başı çirkli getməyə icazə vardı, lakin

çirkli çəkmə ilə getmək olmazdı. Siz salonda ancaq tam təmizlik əsasında böyük bir mehribanlıqla qəbul oluna bilərsiniz: lakin nəyin tam təmizliyi əsasında? Vıdanınnı? Xeyr, uzunboğaz çəkmələrin!

Könül ehtirasından başqa bütün ehtiraslar xülya içində dağılıb gedir. Mariusun da siyasi xəstəliyi bu xülyalar içində sağaldı. 1830-cu il inqilabı da buna kömək etdi: bu inqilab onu həm razı saldı, həm də ona sakitlik gətirdi. O necə vardısı elə də qaldı. Hiddətdən başqa bütün əvvəlki hisslərini mühafizə etdi. Əqidəsi dəyişmədi, ancaq mülayimləşdi. Əslində onun heç əqidəsi qalmamışdı, o ancaq hüsn-təvəccöhünü mühafizə etmişdi. O hansı partiyanın tərəfdarı idi? İnsanlıq partiyasının! O bütün bəşəriyyət içərisində – fransızları, bütün millətlər içərisində – xalqı, bütün xalq içərisində – qadını üstün tuturdu. Onun ən çox qadınlara yazığı gəlirdi. İndi o, işdən fikri mühüm hesab edirdi: şairi – qəhrəmandan, İovun kitabı kimi kitabı Marenqo hadisəsi kimi hadisədən yüksək tuturdu. Axşam isə, bütün günü düşüncələr içərisində keçirdikdən sonra, bulvarla evinə gedəndə, ağac budaqları arasından ucsuz-bucaqsız fəzaya, sayrışan məchul ulduzlara, göyün dərinliyinə, zülmətə, kainatı bürüyən sirrə baxır, bu zaman bütün bəşəriyyət ona əhəmiyyətsiz bir şey kimi görünürdü.

O düşünürdü, bəlkə də haqlı olaraq düşünürdü ki, insan həyatının əsl mənasını, əsil fəlsəfəsini kəşf etmişdir, buna görə də bütün diqqətini ancaq göyü seyr etmək üzərində topladı – həqiqət quyusunun dərinliyindən görünə biləcək bir şey varsa, o da göydür.

Lakin bu ona gələcək haqqında cürbəcür planlar, layihələr, mülahizələr qurmağa mane olmurdu. Marius xəyala dalanda bir adam onun qəlbinə baxa bilsəydi, bu qəlbin son dərəcə təmiz olması onu heyratə salardı. Doğrudan da, bizim gözüümüz bizə yaxın olan adamların daxili aləmini görə bilsəydi, insan haqqında, bu insanın fikirlərindən artıq, xəyalları əsasında daha düzgün mülahizə yürütmək olardı. Fikirde iradə var, xəyaldə yoxdur. Qeyri-ixtiyari olaraq meydana gələn xəyallar, – bu xəyallar əzəmətli və ideal bir şeyə xidmət etsə də, – həmişə bizim mənəvi simamızı əks etdirir, bunu mühafizə edir. Qəlbimizin bilavasitə ən gizlin dərinliyindən gələn səmimi hisslər içərisində bizim böyük taleyə doğru dayanmadan can atmamızdan daha səmimi bir şey yoxdur. Bu can atmada insanın əsl xasiyyəti – bir-birilə əlaqələndirilmiş, ətəflı surətdə düşünülmüş, bir-birilə uyğunlaşdırılmış fikirlərdə olduğundan daha artıq görünür. Bizim xülyamız hər şeydən çox bizim özümüze

oxşayır. Hər kəsin məchul və qeyri-mümkün şeylər haqqında olan xülyası, onun öz təbiətinə uyğun bir şəkildə meydana gəlir.

Təxminən 1831-ci ilin ortalarında Mariusa xidmət edən qarı ona dedi ki, sizin qonşunuz olan bədbəxt Jondretlər ailəsini yaşadığı mənzildən qovurlar. Marius bəzən bütün günü evdə olmadığından qonşusu olduğunu bəlkə heç bilmirdi də.

Soruşdu ki:

- Onları niyə evdən qovurlar?
- Ona görə ki, ev kirayəsini vermirlər, çoxdandı gecikdirirlər.
- Onlar nə qədər verməlidir?

Qarı:

- İyirmi frank, – deyər cavab verdi.
- Stolun gözündə Mariusun ehtiyat üçün otuz frank pulu vardı.
- Qarıya:

– Alın, bu iyirmi beş frankdır, – dedi. – O kasıb adamların borcunu ödəyin, beş frankını da onların özünə verin. Ancaq deməyin ki, bunu mən vermişəm.

ALTINCI FƏSİL

Müavin

Teodülün qulluq etdiyi polku, heç gözlənilmədiyi halda, Parisə, qarnizon xidmətinə göndərildilər. Bu vəziyyət Jilnorman xalanın beynində ikinci bir fikrin doğmasına səbəb oldu; əvvəl o, Teodülə tapşırırmışdı ki, Mariusu güdsün, indi isə Mariusu Teodüllə əvəz etmək fikrinə düşdü.

Bəlkə də qoca Jilnorman evdə cavan bir oğlan görmək arzusunda oldu, – Avropa şüalarından bəzən xarabalıq da həzz alır; xanım Jilnorman bunu nəzərə alaraq, hər ehtimala qarşı, başqa bir Mariusu öldürməyi faydalı gördü. O düşünərək öz-özünə dedi: “Qoy başqası olsun, bunun eybi yoxdur; bu kitabın təshih cədvəlində səhvin düzəlişinə bənzəyir: “Marius – oxu Teodül”.

Adamın qardaşı nəvəsi – öz nəvəsi kimidir; advokat olmayan yerdə ulanla keçinmək olar.

Bir gün səhər çağı, cənab Jilnorman “Gündəlik”i, ya ona bənzər qəzetləri oxuyarkən, qızı içəri girib, çox şirin bir səsle (çünki söhbət onun çox istədiyi bir adam haqqında gedir) dedi:

– Ata can, bu gün səhər Teodül öz hörmətini ifadə etmək üçün sizin yanınıza gəlmək istəyirdi.

– O Teodül kimdir?

– Sizin qardaşınızın nəvəsi.

Qoca uzada-uzada dedi:

– Hə-ə!

Sonra yenə də qəzet oxumağa başladı, qardaşı nəvəsi, yəni Teodül deyilən adam tamam fikrindən çıxdı və çox çəkmədi ki, yamancə açıqlandı: qəzet oxuyanda o çox vaxt belə açıqlanırdı. Onun əlində tutduğu və aydın şeydir ki, royalist məzmunlu “vərəqə”də o zamankı Paris üçün əhəmiyyətsiz və adi bir şey olan bir məsələdən məlumat verilir; yazırdılar ki: “Sabah günorta vaxtı, Panteon meydanında hüquq və tibb fakültələri tələbələrinin yığılacağı olacaqdır”. Söhbət o zaman hər kəsi maraqlandıran bir hadisə üstündə, yəni milli qvardiya artilleriyası barəsində və Luvr sarayında top qoymaq üstündə hərbiyə naziri ilə “mülki milis” arasında baş verən münaqişə haqqında gedirdi. Tələbələr yığışb bu məsələni “müzakirə” etməli idilər. Cənab Jilnormanın hirsənməsi üçün bu özü də kifayətdi.

Marius onun yadına düşdü: o da tələbə idi, o da yaqın başqaları ilə birlikdə, günorta vaxtı “müşavirə keçirmək üçün” Panteon meydanına gedəcəkdilər.

Cənab Jilnorman bu əzabverici şeyləri düşünərkən müəlim Teodül içəri girdi: o, qocanın xasiyyətini nəzərə alaraq mülki paltar geymişdi və madmazel Jilnorman onu yavaşca otağa salmışdı. Ulan belə fikirləşirdi: “Bu qoca kaftar, əlbəttə, bütün var-yoxunu ömürlük rentaya qoymamışdır, bunun xatiri üçün hərədən mülki paltar da geymək olar”.

Madmazel Jilnorman atasına sarı dönərək bərkdən dedi:

– Teodüldür, sizin qardaşınızın nəvəsi.

Elə o saat da müəlimin qulağına pıçıldadı:

– Bax, heç bir şeydə ona etiraz etmə ha!

Sonra çıxıb getdi.

Müəlim belə bir hörmətli məclisə vərdis etmədiyindən çəkinə-çəkinə, dili dolaşa-dolaşa: “Xoş gördük, əmi can!” – deyərək, adətə üzrə və qeyri-ixtiyari olaraq təzim etdi: təzimi o hərbi qayda ilə başlayaraq mülki qayda ilə bitirdi.

Qoca:

– Hə, sizsiniz! Çox gözəl oturun! – dedi və elə o saat ulan yadından çıxdı.

Teodül oturdu, amma cənab Jilnorman ayağa qalxdı.

Əllərini jiletinin cibinə qoyub, zəif, titrək barmaqları ilə ciblərində olan saatları sıxa-sıxa otaqda gəzişməyə başladı; o düşünə-düşünə deyirdi:

– Burnufırtqlılar dəstəsi! Özü də gör hara yığışırlar?! Belə də şey olar! Ayrı yerə də yox, Panteon meydanına! Bədbəxt çağalar! Hələ dünən döşdən ayrılıblar, dodaqlarındakı süd hələ qurumayıb, amma gör nə qayırlar, sabah günorta vaxtı müşavirəyə yığışırlar. Bunun axırı nə olacaq, nə olacaq? Bu lap aydındır: məhv olmaq! Bu lütlər bizi gör hara getirib çıxartdı! Mülki artilleriya! Mülki artilleriya haqqında müşavirə etmək! Küçəyə çıxıb bar-bar bağırmaq: milli qvardiya toplan atəş açmalıdır, ya yox! Onlar orada kimlərin içində olacaqlar? Yakobinçilərin tutduğu işin səmərəsinə baxın, ləzzət alın! Nə desəniz verərəm, lap milyondan mərc gələərəm ki, orada qaçaq dustaqlardan, bir də günahları bağışlanmış katorqaçılardan başqa heç kəs olmayacaq! Respublikaçı və dustaq – bunlardan hərəsi bir çəkmənin bir tayıdır! Karno soruşurdu: “Xain, əmrin nədir, mən hara gedim?” Fuşə də belə cavab vermişdi: “Axxmaq, hara istəyirsən get!”. Onlar hamısı orada olacaq, sizin o respublikaçılar!..

Teodül onun sözünü təsdiq etdi:

– Lap doğrudur.

Cənab Jilnorman başını azca döndərdi, Teodülə baxaraq sözünə davam etdi:

– Bir baxın da: bu yaramazda bu qədər alçaqlıq haradandı ki, gedib karbonar olub? Sən axı mənim evimdən niyə getdin? Respublikaçı olmaq üçün?! Gör ağılına nə gəlib! Əvvəla budur ki, xalq sənə respublikanı istəmir. Bu respublika ona heç lazım deyil. Onun ağılı yerindədir. O çox gözəl bilir ki, krallar həmişə olub, olacaq da! O çox gözəl bilir ki, xalq – xalq olub qalır. Xalq sənə respublikana gülür, bunu başa düşürsənmi, ay gicin biri gic! Bu sarsaqlıqdan da iyrenc şey olarmı? “Düşən ata” ya vurulmaq, gilyotinə qaş-göz eləmək, doxsan üçüncü ilin eyvanı altında serenada oxumaq, gitara dinqıldatmaq! Bu gənclər o qədər kütdür ki, heç bir parça tüpürcüyə də dəyməzlər! Hamısı da bu tilova düşürlər. Heç bircəciyi də bundan uzaqlaşmır. İndi ağıldan çıxmaq üçün küçənin havasını udmaq kifayətdir! On doqquzuncu əsr –

zəhərdir. Bir də görürsən ki, bir haramzadənin biri, burnufırtqlı bir uşaq, keçə saqqalı kimi bir saqqal qoydu, özü də elə təsəvvür edir ki, hamıdan ağıllıdır, tez də qoca ata-anasının yanından qaçıb gedir. Bu respublika qaydası, romantika qaydası bir hərəkətdir. Bu romantizm özü axı nə deyilən şeydir? İltifat buyurub, izah edin: bu nə deyilən şeydir? Başdan-başə səfehlik! Bir il əvvəl hamı baş alıb “Ermani”yə gedirdi. Bir buna bax: “Ermani!”. Cürbəcür antitezalar, dəhşətlər! Heç fransız dilində də yazılmayıb! – İndi də birdən Luvr sarayına top qoyurlar. Gör quldurluq nə yerə gəlib çatıb!

Teodül dedi:

– Siz tamamilə haqlısınız, əmi can.

Cənab Jilnorman susmaq bilmirdi:

– Muzey həyətidə toplar! Nə səbəbə? Orada top nəyə lazımdır? Belveder Apollonunu topa tutmaq üçün? Top gülləsinin Meditsey Venerası ilə nə əlaqəsi? Bütün bu indiki cavanlar nə alçaq adamlardır! Onların o Benjamen Konstanı da böyük bir sima deyil! Onların içəri-sində alçaq olmayan bir adam tapılsa da, deməli, o axmaq adamdır! Onlar özlərini eybəcər bir şəkllə salırlar, ədəbsizcə geyinirlər, arvadlardan qorxurlar, arvadların yanında elə əzilib-büzülür ki, elə bil onlardan sədəqə istəyirlər; qızlar onlara baxanda pısqıldayıb gülür. Namusum haqqı, elə zənn etmək olar ki, yazıqlar sevgidən qorxmaq xəstəliyinə tutulublar. Bütün bu eybəcərlikləri ilə bərabər hələ bir axmaqdırlar da; onlar Tyerselenin və Potyenin söz oyuncaqlarını təkrar etməyi xoşlayırlar. Əyinlərindəki sürtük torba kimi sallanır; onların jiletini ancaq mehtərlər geyib lovgalana bilər; onların köynəyi kobud kətdən, şalvarları kobud yun parçadan, çəkmələri kobud göndən tikilmişdir; əlbəttə, geyimləri necəsə – özləri də elədir. Onların sözü ancaq öz çəkmələrinin altına yarar. Özü də bütün bu beyinsiz çağaların siyasi nöqteyi-nəzəri var, – bir baxırsınız da! Buna görə də bütün siyasi nöqteyi-nəzərləri qəti surətdə qadağan etmək lazımdır. Onlar özlərindən cürbəcür saxta sistemlər yudurlurlar, cəmiyyəti tamamilə başqa şəkllə salırlar, mütləqiyyəti dağıdırlar, qanunları çirkəbə atıb tapdalaşırlar, evi qaldırıb baş-ayaq eləyirlər, mənim qapıcımi kral qoyurlar. Avropanı kökündən sarsıdırlar, bütün dünyanın simasını dəyişdirirlər, amma arabasına qalxan paltaryuyan arvadların baldırına gizlincə baxa bilsələr – bundan yamanca sevinirlər! Ah, Marius! Ah, avarının biri avara! Meydanda bar-bar bağırmaq, mübahisə etmək, tədbir görmək!

Ey mərhəmətli Allah, buna onlar tədbir deyirlər! İgtişaş get-gedə cırlayır, dönüb axmaqlıq olur. Mən öz dövrümdə qarışıqlıq görmüşəm, amma indi ancaq hərc-mərclik görürəm. Məktəblilər milli qvardiyanın taleyini həll edirlər! Belə şeylər heç qırmızı dərilə ocibnəylərdə, kadodaxlarda görünməyib! Çılpaq gözən, başlarına volana bənzər lələk taxan, pəncələrinə dəyənək alan vəhşilər bu tüllablar qədər heyvan deyil! Ağızlarından süd iyi gələn yaramazlar! Heç bir quruşa dəyməzlər, amma özlərini ağıllı göstərilər, guya yerin sahibidirlər, müşavirə edirlər, düşünürlər! Yox, dünyanın axırıdır! Lap aydındır! Yer kürəsi adlanan bu mənfur kürənin axırıdır! Az qalıb, Fransanın da bu kürə ilə bir yerdə son nəfəsi çıxacaq. Yığışın, müşavirə edin, səfəhlər! Onlar nə qədər ki, Odeon dağı altında qəzet oxumağa gedirlər – belə də olacaq! Bunun vur-tut bircə su qiyməti var, üstəlik də – sağlam fikir, idrak, qəlb, ruh, ağıl gedir. Ora gedirlər, sonra da ailədən uzaqlaşırırlar. Bütün qəzetlər – taundur, hətta “Ağ bayraq” özü də! Mortenvil əslində yəqin binçisi idi. Ey mərhəmətli Allah! İndi o fəxr edə bilər: o öz babasını ümitsizlik dərəsinə gətirib çıxartdı!

Teodül onunla razılaşırdı:

– Buna heç şübhə ola bilməz.

Cənab Jilnorman nəfəsini dərmək üçün bir az susdu, ulan bundan istifadə edərək, əxlaq dərsi verirmiş kimi əlavə etdi:

– Qəzetlərdən ancaq “Moniter”i, kitablardan da – “hərbi illiyi” saxlamaq lazımdır.

Cənab Jilnorman yenə də sözü başladı:

– Onlar hamısı Syeyesə oxşayırlar! Padşah öldürüb – senator olurlar! Onların hamısının axırı belə olur. Səadətli qraf adı almaq üçün əvvəl bir-birinə respublika qaydası ilə kobudcasına “sən” deyirlər! Səadətli çırdanlar, qatillər, sentyabrçılar! Syeyes – filosof! Demək lazımdır ki, mən həmişə bu filosofların fəlsəfəsinə – Tivoli bağında ağız-burnunu əyənlərin gözlüyündən yüksək qiymət verməmişəm, – bu mənim üçün şərəfdir. Bir dəfə mən Malake sahil küçəsində senatorların təntənəli mərasimini gördüm: onlar, sanki üstünə bal arısı səpələnmiş, bənövşəyi, məxmər mantiya geymişdilər, şlyapaları da dördüncü Henrixin şlyapasına oxşayırdı. Onlar iyrənc idilər. Əlahəzrət pələngin xalis saray meymunları! Vətəndaşlar, mən sizə deyirəm: sizin tərəqqiniz – dəlilikdir, sizin insanlığınız – xülyadır, sizin inqilabınız – cinayətdir, sizin respublikanız – eybəcərlikdir, sizin cavan, bakir

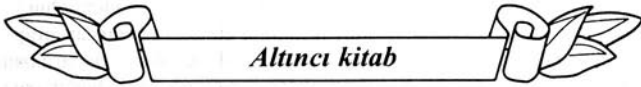
Fransanız – fahişəxanadan çıxmışdır! Siz kim olursunuz olun – jurnalistmi, iqtisadiyyatçımi, yuristmi, lap elə gilyotin bıçağından artıq – azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq üçün can yandıran olun – bunu sizin hamınızın nəzər-diqqətinə yetirirəm! Mənim sizə dediyim budur, əziz dostlar!

Mülazim ucadan dedi:

– Belə də doğru söz olarmı!

Cənab Jilnorman əl hərəkətini tamamladı, dönüb ulan Teodülün düz sifətinə baxaraq qəti bir ifadə ilə dedi:

– Axmaq!

İKİ ULDUZUN BİR-BİRİNƏ RAST GƏLMƏSİ

BİRİNCİ FƏSİL

Ləqəb familiyanın yaranmasına kömək edir

O zaman Marius ortaboylu, qara sıx saçlı, qəşəng bir oğlandı; onun zəkalı olduğunu göstərən geniş alnı vardı; burun pərləri əsəbi halda körüklənərdi. O, müvazinətini itirməyən sakit, səmimi bir adam təsiri bağışlayırdı; üzündə vüqarlı, düşüncəli, məsum bir ifadə nəzərə çarpırdı. Yandan baxanda – sifətinin dolğun, lakin aydınlıqdan məhrum olmayan xətlərində – Elzas və Lotaringiya təriqi ilə fransız simasına keçmiş alman mülayimliyi görünürdü, lakin kələ-kötürlük yox idi; bu kələ-kötürlük, yəni yanaq sümüklərinin çıxıq, çənənin enli olması – vaxtı ilə sikambrları çox bariz surətdə romalılarından ayırırdı, bu həm də aslan cinsini qartal cinsindən fərqləndirir. O, həyatının elə bir dövrünə qədər qoymuşdu ki, bu zaman düşünən bir adamın əqli, təxmini eyni dərəcədə, – həm dərin, həm də sadələşməsinə olur. O, mü-rəkkəb bir məişət içərisinə düşdükdə çox asanlıqla fərasətsiz görünə bilirdi, lakin açar bir də döndükdə o, vəziyyətin fəvqində durardı. O öz rəftarında təmkinli, soyuqqanlı və nəzakətli idi; adama yovuşmazdı. Lakin onun gözəl ağzı, al dodaqları, ağ dişləri vardı, təbəssümü isə üzündəki sərtliyi bir qədər yumşaldardı. Bəzən bu hissi təbəssüm – onun bakirəyə bir ciddiyyət ifadə olunan alnı ilə qərribə bir ziddiyyət təşkil edirdi. Onun gözləri iri deyildi, baxışları səmimi idi.

Marius yoxsulluğun ən ağır vaxtlarında, yolla gedərkən, bir neçə dəfə qızların dönbü ona baxdığını görmüşdü: o bundan böyük bir əzab duyaraq, tez qaçıb getməyə, ya gizlənməyə çalışmışdı. O elə bilirdi ki, qızlar ona pis geyindiylə üçün baxırlar, ona gülürlər. Əslində qızlar ona qəşəng olduğu üçün baxırdılar, onun həsrətini çəkirdilər.

Yolda gözəl qızlarla Marius arasında əmələ gələn bu qərribə anlaşılmazlıq onu adamdən qaçmağa məcbur etdi. Bu qızlardan heç birini o xoşlayıb bəyənməmişdi, ancaq ona görə ki, o bunların hamısından qaçırdı. Bu qayda ilə təkbaşına, Kurfeyrakın dediyi kimi “axmaqcasına” yaşayırdı.

Kurfeyrak həm də ona deyirdi ki:

– Özünü möminliyə qoyma (onlar bir-birinə “sən” deyirdi; gənclik vaxtlarında dostlar çox asanlıqla bir-birinə “sən” deməyə başlayırlar). Dost, mənim sənə məsləhətim budur: az kitab oxu, hərdən də qəşəng qızlara bax. Ey Marius, inan mənə: o kələkbazlar çox da elə pis deyillər! Onlardan qaçsan, onları görəndə qızarsan, bundan ancaq kütləşəcəksən.

Kurfeyrak Mariusa rast gələndə bəzən onu belə salamlardı: “Xoş gərdük, cənab abbat!”

Kurfeyrakın bu sözündən sonra Marius azı bir həftə bütün qadınlardan, – həm cavanından, həm qocasından, hələ üstəlik Kurfeyrakın özündən də bərk qaçmağa başladı.

Nəhayət, bütün dünyada iki arvad tapıldı ki, Marius onlardan qaçmadı, onlardan qorxmadı. Doğrusuna qalanda, Mariusa deyən olsaydı ki, bunlar qadındır – buna çox təəccüb edərdi. Bu qadınlardan biri – onun otağını süpürən saqqalı bir qarı idi. Kurfeyrak bu qarıya baxanda yoldaşlarına deyirdi ki: “Marius ona görə saqqal qoymur ki, onun qulluqçusu saqqal qoymuşdur”. O birisi də bir qızdı; Marius onu çox tez-tez görürdü, ancaq ona fikir vermirdi.

Bir ildən çox idi ki, Marius Şitillik hasarı boyu uzanan Lüksemburq bağının izsiz xiyabanlarından birində, xiyabanın Qərb küçəsinə çıxan ən tənha yerində, çox vaxt eyni skamyada bir kişi ilə, lap cavanca bir qızın yan-yanı oturduğunu görürdü. Fikrə dalmış adamların gəzintisində həmişə bir təsadüf olur; Mariusu da təsadüf hər dəfə bu xiyabana gətirib çıxarırdı – bu da hər gün olardı – o həmişə bu qızla kişini burada görürdü. Kişiyə altmış yaş vermək olardı; o kədərli və ciddi görünürdü; lakin öz möhkəm bədənini və yorğunluq ifadə olunan simasını ilə istefaya çıxmış hərbi adamı xatırladırdı. Onun döşündə ordeni olsaydı, Marius elə zənn edərdi ki, əvvəllər bu adam zabıt olmuşdur. Üzündə xoş bir ifadə vardı, amma özü qılıqsız bir adam təsirini bağışlayırdı. O, göy şalvar, göy redinqot geyər, geniş günlüklü şlyapa qoyardı; həmişə də bunlar təzə olardı, elə bil indicə iynədən

çıxmışdır; qara qalstuk taxardı; öynindəki kvader köynəyi kobud kə-tandan tikilsə də, ağappaq olardı. Bir gün onların yanından ötən yüngül əxlaqlı bir qız bərkədən demişdi: “Bu nə təmizkar dul kişidir!”. Onun başı tamam ağ idi.

Onlar ilk dəfə gəlib, yəqin ki, xoşladıqları skamyada oturanda qıza ancaq on üç, on dörd yaş vermək olardı; bu qız çox arıqdı, bu onu bir az eybəcər də göstərirdi; o yaraşıqsızdı, heç bir cəhətdən diqqəti cəlb etmirdi. Ancaq gözləri gözəl olmaq ümidini verirdi; bu geniş açılmış gözlərdə xoşagəlməyən bir sakitlik duyulurdu. O həm qarı sayağı, həm də uşaq sayağı, monastırda tərbiyə alan qızlar kimi kobud me-rinos parçaladı, pis tikilmiş qara paltar geymişdi. Qocanı bu qızın atası hesab etmək olardı.

Marius iki-üç gün çox maraqla bu yaşlı kişiyə, bu qız uşağına bax-dı: nə kişiyə hələ qoca, nə də bu qıza – yetişmiş qız demək olardı. Sonra qətiyyənlə onlar barədə düşünmədi. Onlar da, görünür, Mariusun burada olduğunu heç hiss etmirdilər. Qoca ilə qız sakitcə oturub söhbət edirdilər. Qız susmaq bilmir, fərhələ danışdı, qoca az danışdı, arabir də böyük bir ata şəfqətilə ona baxırdı.

Marius heç özü də hiss etmədən bu xiyabanda gözməyə vərmiş etdi. O hər dəfə xiyabana gələndə onları burada görürdü.

Mariusun onlara rast gəlməsi belə olurdu.

Çox vaxt Marius, qoca ilə qızın oturduğu skamyanın qarşı tərə-fində, xiyabanın o biri başında görünürdü: bütün xiyaban boyu gələr, onların qabağından keçər, sonra geri döner, xiyabanın o biri başına gedərdi, sonra yenə də geri qayıdardı. Həftədə o beş-altı dəfə bura gəzməyə gələr, hər gələndə də xiyabanı beş-altı dəfə o baş-bu başa gedərdi, lakin salamlamaq nə onun, nə də qoca ilə qızın heç ağlına gəlməzdi. Aydınca görünürdü ki, qoca ilə qız başqalarının nəzərindən çəkinirlər, buna baxmayaraq, bəlkə də elə buna görə, beş-altı tələbə onları görmüşdü: bu tələbələr, – çalışqanları dərstdən sonra, o birilər isə bilyard oyunundan sonra – arabir Şitillik xiyabanına gəzməyə gəlirdilər. Kurfeyrak da bilyard oyunundan sonra gələrək, skamyada oturanları bir qədər müşahidə etdikdən sonra qızı çirkin hesab edib oradan əkilmişdi. O, qoca ilə qıza ləqəb qoyaraq, parfiyanlar kimi qaç-mışdı: qızın ancaq paltarının, qocanın da saçının rəngini yadında saxla-yaraq, qıza – “Qara qız”, atasına – “Cənab Ağ” adını vermişdi. Heç kəs onların əsl adını bilmirdi, buna görə də verilən ləqəb ad yerinə

işlədilir. Tələbələr deyirdi: “Hə! Cənab Ağ öz yerindədir!”. Marius da bu naməlum adama – cənab Ağ – deməyə başladı.

Biz də onlar kimi edəcəyik: işimizin rahatlığı üçün, öz hekayəmiz-də ona – cənab Ağ – deyəcəyik.

Marius birinci il, ata ilə qızını bəlkə də hər gün və həmişə eyni vaxtda görürdü. Qoca onun xoşuna gəlirdi, amma qız xoşuna gəlmirdi.

İKİNCİ FƏSİL

Lux facta est!

İkinci ildə belə oldu ki, Marius daha Lüksemburq bağına gəzməyə getmədi, altı aya qədər öz xiyabanında görünmədi, – bunun səbəbini o özü də yaxşı bilmirdi; Mariusun Lüksemburq bağına gəlməməsi – bizim nəql etdiyimiz hekayənin bu yerə gəlib çatdığı bir vaxta təsadüf edir. Lakin aydın bir yay səhərində o yenə də xiyabana getdi. Günəşli bir gündə hamının ürəyi açıldığı kimi Mariusun da qəlbi sevinclə dolu idi. Ona elə gəlirdi ki, ətrafında müxtəlif səslərlə cəh-cəh vuran quşlar onun qəlbində oxuyur, yarpaqlar arasından baxan mavi göy onun qəlbində yüksəlir.

O “öz xiyabanına” sarı getdi; xiyabanın sonuna çatanda yenə hə-min skamyada qoca ilə qızı gördü. Onların yanından ötəndə bildi ki, qoca qətiyyənlə dəyişməmişdir, amma qız tamamilə başqa bir qız ol-muşdur. İndi o öz qarşısında – bütün qadın məlahətləri duyulan, uca-boylu, gözəl bir məxluq görürdü; onun elə bir vaxtı idi ki, bu qadın məlahətlərində hələ sadələşməsinə bir uşaq zərifliyi vardı; bu onun öləri, bakir və məsum bir vaxtı idi, bu vaxtı ancaq iki sözlə daha yaxşı ifadə etmək olar: on beş yaş! Onun qızıla çalan gözəl şabalıdı saçı vardı; alnı sanki mərmerdən qayrılmışdı; yanaqları qızılıgölün al yarpağına bənzəyirdi; ağ bənizində solğun bir çəhraylıq sezilirdi; ağzı cazibəli və qəşəngdi; dodaqlarından təbəssüm şüa kimi yayılırdı; söz-ləri musiqi kimi səslənirdi; başı – Jan Qujonun yaratdığı Veneranın boynu üstə qoyulmuş Rafael Madonnasının başı idi. Onun adamı valeh edən gözəl üzünün füsunkarlığını tamam göstərmək üçün bir-iki söz də əlavə etmək lazımdır: bu qızın gözəl deyil, balaca, qəşəng burnu vardı; onun burnu nə düzdü, nə donqardı; nə italyan, nə də yunan bur-

¹ Dünya yarandı (lat.)

nu idi; bu Paris burnu idi, yəni düzgün olmayan, zəka və nəzakətə dəlalət edən zəif, xoş görünüşlü bir burundu. Bu rəssamları məyus, şairləri heyran edən bir burundu.

Marius qızın qabağından keçəndə onun gözünü görə bilmədi: qız həmişə yerə baxırdı. O ancaq – kölgəsində utancaqlıq gizlənən uzun, şabalıdı kirpiklər görürdü.

Ancaq qızın yerə baxması – gülümsəməsinə mane olmurdu: ağ saçlı adam ona nəşə deyir, o da qulaq asa-asa gülümsəyirdi; yerə baxa-baxa belə aydınca gülümsəməkdən gözəl bir şey təsəvvür etmək olarmı!

Marius əvvəl elə zənn etdi ki, bu əvvəlki qızın bacısı, qocanın ikinci qızıdır. Lakin xiyabanı aşağı-yuxarı gəzmək vərdisi ilə o ikinci dəfə gəlib qoca ilə qızın skamyası qabağından keçəndə qıza baxdı, onun əvvəlki qız olduğunu lap yəqin etdi. Altı ay içərisində bu qız uşağı, yetişmiş bir qız olmuşdu. Burada ayrı bir şey yox idi. Bu görünməmiş bir şey deyildi. Vaxt gəlir, qonçə bir anda açılır, qızılıgöl olur. Dünən bu qız hələ uşaqdı, heç bir gün də keçmədi, indi o, adamı məftun edir.

Bu qız ancaq böyüməmişdi, o eyni zamanda canlanmış, ruhlanmışdı. Bəzi ağacların çiçək açması üçün aprelin üçcə gününü kifayətdir, – bu qızın da gözəlləşməsi üçün altı ay kifayət etmişdi. Onun da apreli gəlmişdi.

Bəzən görürsən ki, kasıb, təvazökar bir adam birdən, yuxudan ayrılmış kimi yoxsulluqdan dəbdəbə aləminə atılır, pullarını sağa-sola dağıdır, heç gözlənilmədiyi halda gözə çarpır, israfçılıq eləyir, təntənəli bir həyat keçirir. Bu o deməkdir ki, o pullanmışdır, – dünən rentanın ödənilməsi gün imiş. Burada da elə: qız öz yarım illik gəlirini almışdı.

İndi daha onu pansionçu bir qız hesab etmək olmazdı. İndi daha onun nə plüş şlyapası vardı, nə merinos paltarı, nə məktəbli çəkməsi, nə də qırmızı əlləri! Gözəlliklə bərabər onda zövq də əmələ gəlmişdi. Onun paltarları həm yaxşı, həm bahalı, həm zərif, həm də sadə idi, geyimində heç bir qəribəlik yox idi. Əyində qara damadan paltar, həmin ipəkdən də pelerin, başında ağ, krep şlyapa vardı. Əlinə ağ əlcək taxmışdı; nazik barmaqları ilə çətinrin Çin fil dişindən qayrılmış dəstəyini hərleyirdi; gödəkboğazlı ipək çəkməsi xırdaca ayaqlarını tərsim edirdi. Qıza yaxınlaşanda – onun bütün tualetindən gəncliyin məstedicisi ətri duyulurdu.

Qoca qətiyyənlə dəyişməmişdi.

Marius ikinci dəfə qızın qabağından keçəndə – qız gözlərini yerə qaldırdı. Onun gözləri mavi idi; lakin dərin bir sakitlik çökən bu

gözlərin lacivərdliyi içərisində hələ də uşaqqasına bir ifadə vardı. O laqəyd bir halda Mariusa baxdı: tut ağacı altında qaçan bir uşağa, ya da skamyaya kölgəsi düşən mərmər vazaya belə baxa bilərdi. Marius başqa bir şey haqqında düşünə-düşünə öz gəzintisində davam edirdi.

Dörd-beş dəfə qızın oturduğu skamyanın qabağından keçib getdi, lakin bircə dəfə də qıza baxmadı.

Marius o biri günlərdə Lüksemburq bağına gəlir, “ata ilə qızı” yenə orada görürdü, ancaq daha onlara əhəmiyyət vermirdi. Bu qız indi gözəldi, lakin o çirkin olanda Marius onun haqqında nə qədər düşündü – indi bundan artıq düşünmürdü. O, vərdisi etdiyi üçün onun skamyası qabağından gəlib keçirdi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Yazın təsiri

Hava isti idi; Lüksemburq bağı günəşlə, kölgələrlə dolmuşdu; göy tər-təmizdi, sanki mələklər səhər tezdən onu yumuşadı; şabalıd ağaclarının sıx yarpaqları arasında sərcələr cildəşirdi. Marius bütün qəlbini təbiətin qarşısında açmışdı, o heç bir şey haqqında düşünmürdü, ancaq yaşayırdı, nəfəs alırdı. O yenə də skamyanın qabağından keçirdi, qız başını qaldırıb ona baxdı, onların baxışı bir-birinə rast gəldi.

Bu dəfə qızın baxışında nə vardı? Marius bu suala cavab verə bilməzdi. Onun baxışında heç bir şey yox idi, lakin hər şey vardı. Sanki birdən ildırım çaxmışdı.

Qız gözlərini yerə dikdi. Marius da gəlib getdi.

Onun gördüyü hiyləsiz, sadə bir uşaq baxışı deyildi: bu birdən üstü açılan, elə o saat da örtülən sirli bir uçurum idi.

Hər qızın belə baxdığı bir günü olur. Vay bu baxışa rast ələn adamın halına!

Hələ özünü dərk etməyən bir qəlbın bu ilk baxışı dan yerinin ağarmasına bənzər. Bu – parlaq, həm də məchul bir şeyin meydana gəlməsidir. Müqəddəs qaranlıqda birdən görünən, özündə bu günün bütün məsumluğunu, sabahın bütün ehtirasını birləşdirən bu solğun işığın məhvedici cazibədarlığını təsvir etmək mümkün deyil. Bu sanki cəsərdən məhrum, intizarla dolu bir şəfqətin heç gözlənilmədiyi halda oyanmasıdır. Bu – məsumluğun öz-özündən xəlveti olaraq qurduğu

tordur, o, heç özü istəmədən, xəbəri olmadan başqalarının qəlbinə bu tora salır. Bu – qadın baxışlı bəkişlikdir.

Bu nəzər kimin üzünə düşsə, çox nadir hallarda onda dərin xül-yalar oyatmır. Bütün bəkişlik, bütün məsumluq bu səmavi, bu məşum şüadadır; bu şüada ən işvəli bir nəzərdən daha artıq elə bir sehrli qüvvə var ki, onun təsiri altında dərhal qəlbin dərinliyində ötir və zəhər dolu tutqun bir çiçək açılır, bu çiçəyə sevgi deyirlər.

Marius axşam öz otağına qayıdıb əynindəki paltarına baxdı: o ancaq indi başa düşdü ki, “hər gün geydiyi kostyumla” – yəni qayıtan yerindən əzilmiş şlyapada, kobud, uzunboğaz arabaçı çəkməsində, dizləri işildayan qara şalvarda, dirəkləri getmiş qara sirtukda getmək – heç görünməmiş, eşidilməmiş bir səliqəsizlik, ədəbsizlik və axmaqlıq imiş.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Ciddi bir xəstəliyin başlanğıcı

Ertəsi gün Marius şəkəfdən təzə sirtukunu, təzə şalvarını, təzə şlyapasını, təzə çəkməsini çıxartdı, bütün bu şeyləri bir dava geyimi kimi əyninə geydi, əlcəyini – bu heç görünməmiş bir zinətə – əlinə taxdı və həmişəki vaxtda Lüksemburq bağına getdi.

Yolda Kurfeyrak ona rast gəldi, lakin o özünü elə tutdu ki, guya Kurfeyrakı görmür. Kurfeyrak evə qayıdanda yoldaşlarına dedi: “Mən indicə Mariusun təzə şlyapasına, təzə sirtukuna, üstəlik bir də Mariusun özünə rast gəldim. O yəqin imtahana gedirdi. Onun çox axmaqlıq bir görünüşü vardı”.

Marius Lüksemburq bağına gəlib hovuzun ətrafında dolandı, ququ quşlarına tamaşa etdi, sonra başı kifdən qaralmış, ombası qopmuş bir heykəlin qabağında xeyli dayanıb ətrafı seyr etdi. Hovuzun yanında, qırx yaşlı, yekə bir burjua beş yaşlı bir uşağın əlindən tutub ona öyüd-nəsihət verirdi: “Oğlum, ifrat şeylərdən çəkin. Mütələqiyətdən və anarxiyadan uzaq ol”. Marius burjuanın dediklərinə qulaq asdı, sonra bir də hovuzun ətrafına dolandı. Nəhayət, ağır-ağır, sanki könülsüz olaraq “öz xiyabanına” getdi. Eyni zamanda bir şey sanki onu həm ora göndərirdi, həm də buraxmırdı. O özü bunun fərqi nə varmırdı, elə güman edirdi ki, yenə də həmişəki kimi hərəkət edir.

Xiyabana girəndə cənab Ağ ilə qızı, xiyabanın o biri başında, “onların skamyasında” gördü. Marius sirtukunu tamam düymələdi, onu dartışdırdı ki, qırışmasın, şalvarının ipək kimi bərk vurmasın məmnuniyyətlə bir nəzər salıb skamyanın üstünə yeridi. O hücum edən və qalib gələcəyinə inanan bir adama bənzəyirdi. Bəli, mən dedim ki: “O skamyanın üstünə yeridi”, bu – “Hannibal Romanın üstünə yeridi” demək kimi bir şeydir.

Lakin bütün bu şeyləri Marius tamamilə şüursuz bir halda edirdi: bu onun fikrinin əvvəlki kimi cərəyan etməsinə, vərdiş etdiyi qayda ilə işləməsinə qətiyyətlə mane olmurdu. Elə bu anda o ancaq bir məsələ haqqında düşünürdü: düşünürdü ki, “Bakalavr dərəcəsinə almaq üçün dəsturləmə” kitabı gör nə axmaqlıq bir kitabdır, yəqin onu tərtib edənlər də çox nadir tapılan giclərdəndir, çünki bu kitabda insan dühasının yaratdığı əsərlərin ən yüksək nümunəsi olaraq Rasinin üç faciəsini, Molyerin təkə bir komediyasını göstərirlər. Mariusun qulağında dərin bir uğultu vardı. Skamyaya yaxınlaşdıqca sirtukunu dartışdırır, eyni zamanda qızdan gözünü çəkmirdi. Ona elə gəlirdi ki, mavi bir işıq titrəyə-titrəyə xiyabanın sonunu dolduraraq qızın ətrafına yayılırdı.

Lakin skamyaya yaxınlaşdıqca onun addımları yavaşlırdı. O birdən hələ sonuna çatmamış, skamyadan xeyli kənarda dayanıb geri döndü, bunun necə olduğunu o heç özü də bilmədi. Xiyabanın sonuna qədər getməyəcəyi onun heç ağına da gəlmirdi. Qız uzaqdan nə onu, nə də onun təzə kostyumda necə qəşəng olduğunu görə bilməzdi, bununla belə o özünü mümkün qədər şax tutmağa çalışırdı: bəlkə də arxada qalan qoca ya qız ona baxmaq fikrinə düşdülər, qoy onun qocaqca bir görünüşü olsun.

Marius xiyabanın o biri başına çatdı, sonra yenə geri döndü, bu dəfə daha artıq ıgıdlik göstərdi: skamyaya o qədər yaxınlaşdı ki, ona çatmağa üçcə ağac qaldı, lakin birdən hiss etdi ki, daha qabağa gedə bilmir; tərəddüd etməyə başladı. Ona elə gəlirdi ki, qız sanki başını ona sarı döndərdi. Marius iradəsini topladı, şücaət və inad göstərərək tərəddüdünə qalib gəldi, qabağa yeridi. Bir neçə saniyədən sonra o möhkəm addımlarla skamyanın qabağından keçdi: bu zaman o özünü şax tutmuşdu, qulaqlarına qədər qızarmışdı, nə sağa, nə də sola baxmağa cəsarət edirdi, əlini də, bir dövlət xadimi kimi sirtukunun dəl ətəyinin altına qoymuşdu. Düşməni atəşi altından keçəndə onun qəlbi bərk döyünürdü. Qızın əynində yenə, dünənki kimi, dama paltar, başında krep şlyapa vardı. Mariusun

Deyینگən qarının başında qiyamət qopur

qulağına gözəl bir səs gəldi – yəqin ki, “onun səsi” idi. O nəse tələsmədən danışdı. O çox gözəldi. Marius ona baxmağa cəsarət etməsə də, bunu hiss edir, düşünərək öz-özünə deyirdi: “O, Markos Obreqon de la Rond haqqında yazılan, lakin cənab Fransua de Nefşatonun öz adına çıxdığı və “Jil Blaz”ın nəşrində bir müqəddimə kimi çap etdiyi məqalənin mənim olduğunu bilseydi... bilseydi ki, onun əsl müəllifi mənəm – mənə hörmət və ehtiram bəslərdi!”.

Marius skamyanın qabağından keçərək xiyabanın sonuna qədər getdi: skamyadan xiyabanın sonuna lap yaxındı; sonra geri dönüb bir də o gözəl qızın qabağından keçdi. Bu dəfə Mariusun rəngi yaman ağarmışdı. Düzünü desək, o ancaq xoşagəlməyən şeylər hiss edirdi. İndi o həm skamyadan, həm də qızdan uzaqlaşdı; lakin skamya arxada qalan kimi o elə təsəvvür edirdi ki, qız ona baxır, – ayağı-ayağına dolasmağa başlayırdı.

O daha skamyaya yaxınlaşmaq istəmədi, xiyabanın ortasında dayandı, sonra oturub qız olan tərəfə baxmağa başladı, – əvvəllər qətiyyən belə bir şey etmədi; o düşünə-düşünə öz-özünə deyirdi: mən, bu qızın ağ şlyapasına, qara paltarına sevrə-sevrə tamaşa edəirəm, heç ola bilərmə ki, o da mənim ipək kimi bərq vuran şalvarıma, təzə sürtükuma tamamilə laqeyd qalsın?..

On beş dəqiqədən sonra o yerindən qalxdı, elə bil ki, yenə də o şəfəq saçan skamyaya sarı getmək istəyirdi. Lakin birdən yerində donub qaldı. On beş ay müddətində birinci dəfə idi ki, onun ağılına belə bir şey gəldi: hər gün bağa gəlib qızı ilə bərabər skamyada oturan bu cənab da yəqin ona diqqət yetirir, onun həmişə burada olmasını qərribə hal hesab edir.

İlk dəfə olaraq belə bir şeyi də hiss etdi: bu tanımadığı adama hətta ürəyində də cənab Ağ ləqəbi vermək özü nalayiq bir hərəkətdir.

Bir neçə dəqiqə o, başını aşağı dikərək, əlindəki ağacla qumu cıza-cıza ayaq üstə durdu.

Sonra birdən üzünü o biri tərəfə çevirərək evinə getdi: cənab Ağla qızın oturduğu skamya arxada qaldı.

O gün nahar etmək Mariusun yadından çıxdı; ancaq axşam saat səkkizdə yadına düşdü ki, nahar etməmişdir. Sen-Jak küçəsinə getmək də olmazdı – çox gec idi; o öz-özünə: “eybi yoxdur” – deyərək bir parça çörək yedi.

Yatandan qabaq paltarını təmizlədi, səliqə ilə büküb qoydu.

Ertəsi gün Deyینگən qarı, – Qorbo daxmasının əsas kirayənişin və ev müdiri olan qapıçı qarına Kurfeyrak bu adı vermişdi; əslində onun adı xanım Bürqon idi; lakin bu dəcəl Kurfeyrak heç bir şeyi nəzərə almaq istəmədi, – bəli, ertəsi gün Deyینگən qarı gördü ki, Marius yenə də təzə kostyumda evdən çıxıb getdi, buna o heyrət etdi.

Marius bu dəfə də Lüksemburq bağına getdi. Ancaq xiyabanın ortasında olan skamyasından qabağa keçmədi. Burada oturub, düşünə ki, uzaqdan-uzağa ağ şlyapaya, qara paltara, mavi işığa baxmağa başladı: o xüsusidə mavi işığı yaxşı seçirdi. Bağın qapıları bağlanana qədər yerindən tərpənmədi, cənab Ağ ilə qızın getdiyini də görmədi, bundan belə nəticə çıxardı ki, onlar Qorb küçəsinə çıxan kiçik bağ qapısından getmişlər. Bir neçə həftədən sonra, bütün olub-keçmiş şeyləri fikrində araşdırarkən, o axşam harada yemək yediğini xatırlaya bilmədi.

Ertəsi gün, – bu üçüncü dəfə idi, – Deyینگən qarı yenə də heyrətdən donub qaldı: Marius yenə də təzə kostyum geymişdi.

O həyəcanla dedi:

– Üç gün dalbadal!

Qarı da Mariusun ardınca evdən çıxdı; lakin Marius addımlarını iri-iri ataraq yeyin gedirdi; onun Mariusu təqib etməsi – hippopotamın ceyrana çatmaq istəməsi kimi bir şeydi. Heç iki dəqiqə də keçmədi ki, Mariusu gözdən itirdi, yarımcı bir halda geri qayıtdı: o öz tənqəfəsliyindən az qalmışdı boğulub ölsün, yaman da qəzəblənmişdi. Yaman donquldandırdı. “Heç belə şey olar; hər gün bayır-bacaq paltarını geyib bəzənir, adamları da öz ardınca, bax beləcə, qaçmağa vadar eləyir! Onun bu tutduğu işin heç zərər qədər də mənası varmı?”

Lakin Marius yenə də Lüksemburq bağına getdi.

Qız da, cənab Ağ da orada idi. O özünü elə tutdu ki, guya kitab oxuyur; bu qayda ilə bacardığı qədər onlara yaxınlaşdı; amma geri qayıdanda qızla onun arasında hələ xeyli yol vardı. Gəlib düz dörd saat öz skamyasında oturdu, sərcələrə tamaşa etdi: sərcələr xiyabanda atılıb-düşür, sanki onu elə salırdılar.

Bu qayda ilə iki həftə keçdi. Marius indi Lüksemburq bağına gəzməyə deyil, elə-beləcə oturmaq üçün gəlirdi: o həmişə eyni yerdə otururdu, nə üçün oturduğu da məlum deyildi. Oturduqdan sonra daha

ayağa qalxmırdı. O hər səhər təzə kostyumunu geyirdi; amma özünü heç kəsə göstərmirdi; ertəsi gün bu yenə də təkrar olunurdu.

Qız doğrudan da gözəldi. Onun ancaq birçə eybi vardı; o da bundan ibarət idi ki, kədərli baxışı ilə şən təbəssümü arasında olan ziddiyyət onun üzünə sirli bir ifadə verirdi; bəzən də, zərif üzü, gözəl olub qalsa da, qərribə bir ifadə alırdı.

ALTINCI FƏSİL

Əsir almaq

İkinci həftənin sonu idi; Marius adəti üzrə yenə öz skamyasında oturmuş, kitabı da açıb əlində tutmuşdu; iki saat ərzində kitabdan bir vərəq də çevirməmişdi. Birdən o diksindi. Xiyabanın o biri başında fəvqəladə bir hadisə olmuşdu: Cənab Ağ və onun qızı skamyadan qalxdı, qız atasının qoluna girdi, hər ikisi yavaş-yavaş xiyabanın ortasına, Marius oturan yerə gəlməyə başladı. Marius kitabı ördü, sonra yenə açdı, oxumaq istədi. Onun bütün bədənini tir-tir əsirdi. O şəfəqli, parlaq xəyal düz onun üstünə gəlirdi. Marius düşünərək öz-özünə dedi: "İlahi, mən macal tapıb lazımı bir sima ala bilməyəcəyəm!". Ağ saçlı qoca və qız get-gedə yaxınlaşırdı. Mariusa elə gəlirdi ki, onların gəlişi çoxdan bəri davam edir, gah da elə gəlirdi ki, elə bil heç bir an da keçməmişdir. O özünə belə sual verirdi: "Onlar niyə bu tərəfdən gedirlər? O qız doğrudanmı buradan keçəcək? Onun xırdaca ayaqları, ikicə addım məndən kənarda, bu qumlarla toxunacaq, bu xiyabanla keçib gedəcək?". O lap özünü itirdi; o istəyirdi ki bunda qəşəng bir kişi olsun, döşündə xəç nişanı olsun. Onların, bir qayda ilə və astadan atılan ayaqlarının get-gedə yaxınlaşan səsinə eşidirdi. Ona elə gəlirdi ki, cənab Ağ sanki acıqlı-acıqlı ona baxır. Ürəyində öz-özünə dedi: "Birdən bu cənab mənimlə danışdı?". Başını aşağı saldı; qaldıranda gördü ki, onlar lap yaxınlaşmışdır. Qız onun yanından ötüb keçdi, keçəndə ona baxdı. Elə də diqqətlə, elə dalgın və mehribanca baxdı ki, Mariusun bütün bədənini titrədi. O belə bir şey duydu: qız sanki ona, bu vaxta qədər niyə yaxın gəlmədiyi üçün məzəmmət edib deyir: "Budur, mən özüm gəldim!". Qızın işıq saçan dərin baxışı onun gözünü qamaşırdı.

Mariusun beyni sanki alışıb yanırdı. Qız onun yanına gəldi, – belə də sevinc olarmı! Gör ona necə də baxdı! O hələ indiki kimi Mariusa

belə gözəl görünməmişdi! Bəli, o gözəldi: onda həm qadın, həm mələk gözəlliyi vardı; elə bir yüksək gözəllik ki, bu, Petrarkı nəğmə qoşmağa, Dantenı diz çökməyə məcbur etmişdi. Marius özünü xoşbəxtliyin zirvəsində hiss edirdi. Eyni zamanda bir şey onu yaman kədərləndirirdi: uzunboğaz çəkməsi tozlanmışdı.

Marius əmin idi ki, qız onun çəkməsini görmüşdür.

Qız gözəldən itənə kimi Marius onun ardınca baxdı, sonra dəli kimi Lüksemburq bağında gəzməyə başladı. Arabir onun bərkədən güldüyü, öz-özü ilə danışdığı da olurdu. O, xiyabanda uşaqla gözən dayələr arasında elə dalgın halda gəzişirdi ki, hamısı Mariusun onlara vurulduğunu zənn edirdi.

Sonra o küçədə qıza rast gəlmək ümidilə Lüksemburq bağından çıxdı.

Odeon qübbəsi altında Kurfeyrakla üz-üzə gəldi. "Gedək mənimlə nahar eləyək", – dedi. Hər ikisi Russo yeməxanasına gedib altı frank pul xərclədilər. Marius on adamın xörəyini yedi; xidmətçiyə də altı su pul verdi. Çəhriz yeyərkən Kurfeyrakdan soruşdu: "Sən bu gün qəzet oxumusan? Odri de Püiravo nə gözəl nitq söyləyib!".

Marius dəlicəsinə vurulmuşdu.

Nahardan sonra Marius Kurfeyraka teatra getməyi təklif etdi. "Pulunu mən verərəm", – dedi. Onlar "Adret mehmanxanası" pyesində Frederikə baxmaq üçün Port-Sen-Marten teatrına getdilər. Marius lap ürkədən əylənirdi.

Eyni zamanda o daha da utancaq olmuşdu. Teatrda çıxanda arx üstündən tullanan bir modiskanın corabbağına baxmaq istəmədi, Kurfeyrakın isə: "Mən bu qızı öz kolleksiyama qoşmağın əleyhinə olmazdım" sözləri onu lap dəhşətə gətirdi.

Ertəsi gün Kurfeyrak onu "Volter" kafesinə dəvət etdi. Marius kafeyə gedib dənəndikindən çox yedi. O fikirlə olsa da çox şən idi. Elə güman etmək olardı ki, o ancaq gülmək üçün bir bəhanə axtarır. Onu əyalətdən gəlmiş bir adamla tanış etdilər, bu adamı o çox mehribanlıqla qucaqladı. Bir dəstə tələbə onların stolunu haləyə aldı. Söhbət, Sorbonna kafedrasından dövlət hesabına söylənilən cəfəngiyatdan düşdü; sonra Kişəranın lüğətlərində, prosodiyalarında olan səhvlərdən danışdılar. Marius birdən söhbəti kəsib dedi: "Hər halda adamın ordeni olması çox yaxşı şeydir!"

Kurfeyrak pıclıtlı ilə Jan Prüverə dedi:

– Bu lap gülməli oldu!

Jan Prüver etiraz etdi:

– Yox, bu gülməli deyil, burada ayrı məsələ var.

Doğrudan da burada ayrı məsələ vardı. Marius məftuniyyət dolu, həyəcanlı, coşqun bir hal keçirirdi: bütün böyük ehtiraslar həmişə belə başlanır.

Bunun da hamısını eləyən bir baxış idi.

Mina qoyulduqdan, partlayış üçün hər şey hazır edildikdən sonra daha çətin nə qalır ki! Baxış – qıgılıcıdır.

İş bitmişdi. Marius vurulmuşdu. Onun taleyi məchul yollara düşmüşdü.

Qadın baxışı – dişli çarxları olan, üzdən zərərsiz, əslində dəhşətli bir maşına oxşayır. Siz heç bir şey duymadan hər gün onun qabağından sakitcə keçib gedə bilərsiniz. Elə bir vaxt gəlir ki, siz hətta onun burada olduğunu unudursunuz. Siz gəlersiniz, gedirsiniz, düşünürsünüz, danışrsınız, gülürsünüz. Lakin birdən özünüzü tutulmuş hiss edirsiniz. Daha hər şey bitmişdir. Maşın sizi buraxmır, qız baxışı sizi tutmuşdur. Bu baxış sizi qəfildən meydana çıxan bir fikrin ucundanı tutmuşdur, ya siz dalğınlıq üzündənmi tələyə düşmüşsünüz – bu necə olmuşdur, niyə olmuşdur – bunun fərqi yoxdur. Ancaq burası var ki, siz daha məhv olmusunuz. O baxış sizi tamamilə özünə çəkəcək. Məchul bir qüvvə sizi buxovlayacaq. Müqavimət göstərmək nahaqdır. Heç bir insan köməyi burada kara gəlmir. Çarxlar sizi – sizin fikrinizlə, xoşbəxtliyinizlə, sizin gələcəyinizlə, qəlbinizlə bir yerdə çəkib aparacaq, sizə olmanın əzabları, işgəncələr verəcək; əgər siz kinli bir varlığın hökmü altına düşmüşünüzsə – onda bu dəhşətli maşından biabır olmuş, eybə-cərlənmiş halda, nəcib bir məxluqun hökmü altına düşmüşünüzsə – sevgi ilə dəyişmiş bir şəkildə çıxacaqsınız.

YEDDİNCİ FƏSİL

“U” hərfinin sərgüzəşti və bu hərflə haqqında düşüncələr

Təklük, həyatdan ayrı düşmək, vüqar, heç kəsədən asılı olmamaq, təbiəti sevmək, çörək pulu qazanmaq zəhmətindən azad olmaq, öz düşüncələri, hissləri ilə məşğul olmaq, ismətin gizli mübarizəsi, xilqətə ürəkdən valeh olmaq Mariusu ehtiras deyilən çılgınlığa hazırlamışdı. Atasına pərəstiş – cənda yavaş-yavaş din şəklini almışdı və bütün dinlər

kimi bu din də onun qəlbinin dərinliyinə çökmüşdü. Onun bütün qəlbinə doldurmaq üçün yenə bir şey lazım idi. Bu şey də sevgi oldu.

Marius bir ay hər gün Lüksemburq bağına getdi. Vaxt gəlib çatdı, daha onu heç bir şey saxlaya bilməzdi. Kurfeyrak deyirdi ki: “O növbəyə gedir”. Lakin Marius xoşbəxtlikdən məst olurdu. Heç şübhə yox idi: qız ona baxırdı!

Marius y. vaxt-yavaş cəsarətləndi, skamyaya yaxınlaşmağa başladı. Lakin instinkiv surətdə duyduğu qorxudan, ehtiyat elədiyindən daha qızın qabağından keçməyə cürət etmədi: bu qorxu və ehtiyat bütün sevenlərə xas olan bir şeydir. O belə hesab edirdi ki, qızın “atasının diqqətini” cəlb etməmək yaxşıdır. O dərin bir makiavellizmlə bir məsələni hesaba alırdı: hansı ağacın ya pyedestalin dalında otursun ki, qız onu mümkün qədər çox, atası isə az görsün. Bəzən o, əlində kitab, yarım saat birdən Leondin, ya Spartakın kölgəsində dayanır, astaca gözlünü kitabdan qaldırır baxır, qızın üzünü görmək istəyirdi. Qız da, güclə seziləcək bir təbəssümdə, gözəl üzünü ona sarı çevirirdi. Qız ağ saçlı yoldaşı ilə tam sakit və sərbəst halda söhbət edə-edə aralar Mariusa xülya dolu məsum və ehtiraslı baxışlar göndərirdi. Bu çox qədim bir üsuldur. Bu hələ Həvvaya ilk yarandığı gündən və hər bir qadına ilk doğulduğu gündən məlumdur. Onun dodaqları birinə, gözləri isə bir başqasına cavab verirdi.

Hər halda cənab Ağın nəse hiss etdiyini güman etmək lazımdır, çünki Marius gələndə o çox vaxt yerindən qalxır, xiyabanda gəzinməyə başlayırdı. O adət etdiyi yeri buraxdı, xiyabanın o biri başında, Qladiatorun yanında, ayrı bir skamyada oturdu; bununla da, sanki, Mariusun onların ardınca gəlib-gəlməyəcəyini yoxlamaq istəyirdi. Marius bunu başa düşmədi, onların ardınca getdi: bu onun birinci səhvi idi. Bundan sonra “qızın atası” bağa gah gəlir, gah gəlmirdi, “qızını” da hər dəfə özü ilə gəzməyə gətirmirdi. Bəzən tək gəlirdi. O tək gələndə Marius bağda qalmırdı: bu onun ikinci səhvi oldu.

Marius bu qorxulu şeyləri hiss etmirdi. O qorxu mərhələsini keçərək, korluq mərhələsinə qədəm qoymuşdu, bu da təbii və labüd bir vəziyyətdi. Onun sevgisi get-gedə artırdı. “Onu” hər gecə yuxusunda görürdü. Bir də heç gözənilmədiyi halda ona belə bir xoşbəxtlik üz verdi: bu xoşbəxtlik sanki oda yağ tökdü, onun gözlərini daha da dumanlandırdı. Bir gün axşamcağı, hava qaralananda, “cənab Ağ ilə qızının” yenəcə tərk etdiyi skamyadan bir burun yaylığı tapdı. Bu üstü

naxışsız-filansız, çox adi, lakin çox ağ və nazik bir yaylıqdı; Marius elə zənn etdi ki, yaylıqdan çox gözəl qoxu gəlir. O böyük bir sevincle yaylığı skamyadan götürdü. Yaylığın üstündə "U.F." nişanı vardı. Marius sevdiyi qızın nə familiyasını, nə adını, nə də adresini bilirdi. Bu iki hərf onun haqqında bildiyi ilk məlumatdı; bu iki ilahi adın ilk hərləri üzərində o dərhal böyük bir mülahizələr binası qurmağa başladı. O düşünərək öz-özünə deyirdi: "U" hərfi yəqin onun adını göstərir. Görünür onun adı – Ursuladır! Nə gözəl addır!". Yaylığı öpdü, qoxusunu sinəsinə çəkdi, bütün günü onu sinəsində, lap üreynin üstündə gəzdirdi, gecə isə dodaqları üstünə qoydu ki, yatsın.

O həyəcanla dedi:

– Mən bunda onun bütün ruhunu hiss edirəm.

Yaylıq qocanı, lap adi bir şəkildə onun cibindən düşmüşdü.

Bu hadisədən sonra Marius ancaq bu yaylığı öpə-öpə, ya sinəsinə basa-basa Lüksemburq bağına gəlirdi. Qız heç bir şey başa düşmürdü, başa düşmədiyini də güclə sezilən işarələrlə ona bildirməyə çalışırdı.

Marius öz-özünə deyirdi:

– Ah, utancaqlıq!

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Əlillər də xoşbəxt ola bilər

Biz "utancaqlıq" sözünü söylədiksə və heç bir şey gizlətmək istəmiriksə, onda bir şeyi də demək lazımdır: Marius qıza olan sevgisindən məst olsa da, bir gün onun öz "Ursula"sına bərk acığı tutdu. Bu, qızın cənab Ağ oturduqları skamyadan qalxıb xiyabanda gəzmək üçün yola gətirdiyi günlərdən birində olmuşdu. Bərk prerial küləyi esir, çinar ağaclarının başını yırgalayır. Ata ilə qız qol-qola girərək, Mariusun skamyası qabağından ötüb keçirdi; Marius dərhal ayağa qalxdı, sevgidən ağlını itirmiş bir adam kimi onların ardınca baxmağa başladı.

Birdən Şitillik tərəfdən əvvəlkilərdən daha şiddətli, daha sərt (yəqin baharı yaratmaq məsələsi ona tapşırılmışdı) bir külək əsdi; külək xiyabanın içindən keçib getdi, Vergilinin pərilərinə, Teokritin favnlara layiq olan məstədicə bir qasırğa ilə, qızı burub hərledə, onun İzida örtüyündən heç də az müqəddəs olmayan paltarını corabbağına

qədr qaldırdı. Qızın gözəl qıçı göründü. Marius bu qıçı gördü. O bundan son dərəcə qəzəbləndi.

Qız qorxu dolu zərif bir hərəkətlə tez paltarını düzəltdi. Lakin Mariusun yenə də acığı soyumadı. Xiyabanda o təkdə. Bununla belə düşünərək öz-özünə dedi: "Axı burada başqa bir adam da ola bilər. Bəlkə elə doğrudan da burada başqa bir adam varmış? Bir işə baxırsan da! O ki belə bir iş tutmuşdur – daha bundan pis nə ola bilər!" Lakin yazıq qız heç bir pis iş-zad tutmamışdı. Təqsirin hamısı küləkdə idi. Lakin Mariusda – Kerubinoda gizlənən Bartolo tutqun bir şəkildə hərəkətə gəlmişdi: o bərk acıqlanmışdı, qızı öz kölgəsinə də qışqanırdı. Bax bu qayda ilə insan qəlbində, hətta adamın buna heç bir haqqı olmayan belə bir acı və izaholunmaz qışqıncılıq hissi oyanır, qəlbi öz hökmü altına alır. Ancaq qışqıncılıqdan asılı olmayaaraq, bu gözəl qıçı görmək ona heç bir ləzzət vermədi; ayrı bir arvadın ağ corabı görünmədi onun xoşuna gəlirdi.

"Onun Ursula"sı xiyabanın başına çatıb geri döndü, cənab Ağ ilə bərabər Mariusun yenidən oturduğu skamyanın qabağından keçəndə Marius ona tutqun və acıqlı bir nəzər saldı. Qız buna cavab olaraq başını azca geri atdı, təəccüblə qaşlarını qaldırdı, sanki bununla soruşdu: "Nə var, nə olub?".

Bu onların "birinci dalışması" idi.

Marius gözünü ondan çəkən kimi xiyabanda bir adam göründü. O donqarlaşmış, üzü tamam qırışmış, saçı ağappaq ağarmış bir əlildi; əynində XV Lüdovik dövründən qalma bir mundir, döşündə qırmızı məhduddan oval şəkildə balaca bir bafta, baftanın da üstündə çarpazlaşmış qılnc şəkli vardı: bu – Müqəddəs Lüdovikin soldat ordeni idi; qəhrəmanın bundan başqa ayrı zinətləri də vardı: onun bir qolu yox idi, mundirinin boş qolu yellənirdi, alt çənəsinin dişləri gümüşdəndi, bir qıçı ağacdandı. Mariusun fikrincə, bu şəxs üzdən özünü son dərəcə bəyənen bir adama oxşayırdı. Hətta Mariusa elə gəldi ki, bu həyasız qoca onun qabağından axsaya-axsaya keçəndə ona bic-bic, həm də dostcasına göz vurdu, sanki gözlənilməz təsadüf onları yoldaş etmişdi, bu təsadüfi zövqdən istifadə etməyə onların hər ikisinə imkan vermişdi. Bu Mars qırmızısının nədən belə kəfi açılmışdı? Bu ağac qıçla o gözəl qıç arasında nə kimi bir hadisə baş vermişdi? Mariusun qışqıncılığı ən yüksək bir dərəcəyə çatmışdı. O: "Bəlkə o burada imiş?! Bəlkə o görmüşdür?" – deyərək öz-özünə təkrar edirdi. Marius bu əlili məhv etmək istəyirdi.

Lakin zaman hər hissi kütləşdirir. Mariusun “Ursula”da olan hiddəti nə qədər haqlı və qanuni bir hiddət idisə də, soyuyub getdi. Nəhayət, Marius onu əfv etdi. Lakin onun əfv etməsi çox böyük bir zəhmət hesabına başa gəldi; qıza üç gün acığı tutdu.

Bununla belə və bütün bu şeylərin nəticəsində onun ehtirası get-gedə artır, çılğınlıq dərəcəsinə varırdı.

DOQQUZUNCU FƏSİL

Ağın çəşməsi

Marius o qızın adını kəşf etmişdi, ya da elə zənn edirdi ki, kəşf etmişdir, guya qızın adı “Ursula”dır, – biz bunu yuxarıda gördük.

İnsan sevdikcə daha artıq sevmək istəyir. Qızın adının Ursula olduğunu bilmək, əlbəttə az şey deyil, eyni zamanda az şeydir. Üç-dörd həftədən sonra bu xoşbəxtlik Mariusu daha təmin edə bilmədi. İndi o çox şey istəyirdi. İstəyirdi ki, qızın harada yaşadığını bilsin.

O bir dəfə səhv etmişdi: Qladiatorun yanındakı skamyada qurulan tələni duymamışdı. Sonra o ikinci dəfə də səhv etdi: cənab Ağ Lüksemburq bağına tək gələndə Marius oradan çıxıb getdi. İndi üçüncü dəfə səhv etdi: “Ursula”nı yola salmaq qərarına gəldi, bu onun ən böyük səhvi idi.

Qız Qərb küçəsində, bu küçənin ən az adam olan yerində, üzdən sadə görünən üçmərtəbəli yeni bir evdə yaşayırdı.

Bu gündən etibarən Mariusun onu Lüksemburq bağında görmək xoşbəxtliyinə onu evlərinə qədər ötürmək xoşbəxtliyi də əlavə olundu.

Lakin onun açlığı get-ədə artırdı. Marius onun adını bilirdi, familiyasını olmasa da, hər halda adını bilirdi: bu qadınlara ən çox yaraşan gözəl bir addır. O həm də qızın harada yaşadığını bilirdi. İndi o qızın kim olduğunu bilmək istəyirdi.

Bir gün axşam yenə də onları evlərinə qədər ötürdü; “ata ilə qız” darvazadan içəri girdikdən sonra Marius da onların ardınca həyəte girib, qəti bir ifadə ilə qapıçıdan soruşdu:

– Deyin görüm, bu gələn ikinci mərtəbədə yaşayan adamdır?

Qapıçı:

– Xeyr, – dedi – bu üçüncü mərtəbədə yaşayır.

Bir məsələ də aydınlaşdı. Bu müvəffəqiyyət Mariusu ruhlandırırdı.

– Onun mənzili küçəyə baxır?

– Əlbəttə küçəyə baxır, – sonra qapıçı: – Bütün evin pəncərələri küçəyə baxır, – deyə izah etdi.

Marius sözüünə davam edərək soruşdu:

– Bu cənab kimdir?

– Cənab, o rentaçıdır. Çox yaxşı adamdır. Dövlətli olmasa da kasıblara çox kömək eləyir.

Marius yenə də bir sual verdi:

– Onun familiyası nədir?

Qapıçı başını qaldırdı:

– Cənab, olmaya siz casussunuz?

Marius çıxıb getdi. O, qapıçının sözündən utansa da yaman sevinirdi. Onun işi yaxşı gedir.

O belə fikirləşirdi: “Çox gözəl. İndi mən bilərəm ki, onun adı Ursuladır, o, rentaçının qızıdır. O, Qərb küçəsində, üçüncü mərtəbədə yaşayır”.

Ertəsi gün cənab Ağ ilə qızı Lüksemburq bağına gəldilərsə də, çox qalmadılar. Onlar gedəndə hava hələ işıqdı. Marius onları Qərb küçəsinə qədər ötürdü: bu indi onda bir adət şəklini almışdı. Darvazaya çatanda cənab Ağ qızını içəri saldı, özü isə dönüb diqqətlə Mariusa baxdı.

Onlar ertəsi günü Lüksemburq bağına gəlmədilər. Marius nəhaq yerə onları axşama kimi gözlədi.

Hava qaralanda Qərb küçəsinə getdi. Üçüncü mərtəbənin pəncərələrindən işıq gəlirdi. Işıq sönməyə kimi pəncərələrin qabağında gəzişdi.

O birisi gün də Lüksemburq bağına heç kəs gəlmədi. Marius qaranlıq düşənə qədər onları gözlədi, sonra yenə pəncərə altında keşik çəkməyə getdi. Bu saat ona qədər uzandı. Nəhər etmək istəmədi. Qızdırma – xəstəni, sevgi – də aşıqları qidalandırır.

Bu qayda ilə bir həftə keçdi. Nə cənab Ağ, nə də onun qızı daha Lüksemburq bağına ayaq basmadılar. Mariusun ağlına pis-pis şeylər gəlirdi. Gündüz o, darvaza qabağında durmağa cürət etmirdi. O ancaq bir şeylə kifayətlənirdi: axşamlar gəlib pəncərələrin qırmızıya çalan işığına baxırdı. Hər dəfə içəridə kölgə kimi şeylər nəzərə çarpırdı, onları görəndə Mariusun ürəyi bərk-bərk döyünürdü.

Marius səkkizinci gün ora gedəndə pəncərələrdə işıq görmədi. “Bu nə deməkdir? Lampa hələ yandırılmamışdır! Hava lap qaralıb! Bəlkə onlar evdə yoxdur”. O saat ona kimi, gecənin yarısına kimi, saat

birə kimi gözlədi. Üçüncü mərtəbədə işıq yanmadı ki, yanmadı, heç kəs də evə girmədi. Marius çox qəmgin halda getdi.

Ertəsi gün, – indi o ancaq sabahkı günü intizarla gözləyirdi, bu-günkü gün daha onun üçün yox idi, – bəli, ertəsi gün o, Lüksemburq bağında heç kəsi görmədi. Bu daha onu təəccübləndirmirdi. Qaş qarananda həmin evin qabağına getdi. Pəncərələrdən işıq gəlmirdi; jaluzilər salınmışdı; bütün üçüncü mərtəbə zülmət içində idi.

Marius darvazanı döydü. İçəri girib qapıçıdan soruşdu:

– Üçüncü mərtəbədə yaşayan cənab evdədirmi?

Qapıçı dedi:

– O buradan köçüb gedib.

– Haçan?

– Dünən.

– İndi o harada yaşayır?

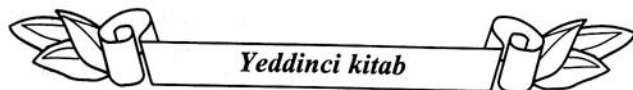
– Bilmirəm.

– Təzə evinin yerini sizə demədimi?

– Xeyr.

Qapıçı başını lovğa-lovğa qaldırıb baxdı, Mariusu tanıdı:

– Hə, sizsiniz? Deməli, siz, doğrudan da, casussunuz?

XORUZ BANI

BİRİNCİ FƏSİL

Mədənlər və qazmaçılar

Hər bir cəmiyyətdə elə şey var ki, teatrda buna üçüncü, ya aşağı trüm deyirlər. Bütün ictimai zəmin eninə-uzununa qazılmışdır; bəzən bu yaxşılıq, bəzən də pislilik üçün edilmişdir. Bu qazıntılar bir-birinin altındadır. Burada həm dayaz, həm dərin şaxtalar, bu qaranlıq yeraltı mağaranın həm üst, həm də alt tərəfi vardır; bəzən bu mağara mədəniyyətin təzyiqi altında uçub tökülür, biz də onu çox laqeydliklə və qayğısızlıqla ayaqlayırıq. Keçən əsrdə “Ensiklopediya” açıq lağım yolları idi. İbtidai xristianlıq aləmini yaradan qalın zülmət təbəqələri ancaq onu gözləyirdi ki, sezarlar dövründə parçalansınlar, insan nəslini parlaq işığa qərq etsinlər. Çünki müqəddəs qaranlıqda gizlin işıq olur. Vulkanların ağzı – alova çevrilməyə hazır olan dumanla doludur. Lava əvvəlcə gecə kimi qaranlıq olur. Xristianların ilk ibadət etdikləri yeraltı mağaralar ancaq Romanın deyil, həm də dünyanın mağaraları idi.

Memarlıq eczaklığından və xarabalıqlardan ibarət olan insan cəmiyyəti binası altında yeraltı boşluqlar vardır. Orada din mədəni, fəlsəfə mədəni, siyasət mədəni, iqtisadiyyat mədəni, inqilab mədəni vardır. Kimi özünə ideya ilə, kimi dəqiq hesablama ilə, kimi də qəzəblə yol açır. Adamlar bir-birini səsləyir, bir mağaradan o biri mağara-rayə danışirlar. Baş tutmayan xəyallar bu yeraltı mağaraların yan yollarında ağır-ağır dolaşır. Onlar hər tərəfə ayrılır, qol-budaq atır. Bəzən bir-birinə rast gəlir, bərk dostlaşırlar. Jan-Jak küllüğü Diogenə verir, bunun əvəzində ondan fənər alır. Hərdən orada vuruşma da olur. Calvin Sodzinini saçından tutur. Lakin heç bir şey bu qüvvələrin məqsədə doğru olan gərgin irəliləyişinə, onların bir vaxtda davam

edən coşqun fəaliyyətinə mane ola bilmir, bunun arasını kəsə bilmir: bu hərəkət zülmət içində həm geriye və irəliyə, həm yuxarıya və aşağıya doğru davam edir, aşağıda olanlar yuxarıdakını, içəridə olanlar bayırdakını yavaş-yavaş dəyişir; Bu gözə görünməyən nəhəng bir hərəkətdir. Cəmiyyətin yaqın ki, bu qazma işindən xəbəri olmur: bu iş onun üzərində iz buraxmadan iç tərəfini alt-üst edir. Nə qədər ki, yeraltı təbəqə var bir o qədər də, müxtəlif iş və müxtəlif mədəndir. Bu dərin mədəndən ocaqlardan nə çıxarırlar? Gələcək.

Mədənlər dərin olduqca qazmaçılar da bir o qədər əsrarəngiz olurlar. Onların əməyi, ictimai fəlsəfə ilə müəyyən edilə bilən səviyyəyə qədər faydalıdır; bu səviyyədən kənara çıxdıqda bu çəkilən əməyin fayda gətirməsi şübhəli olur, o heç fayda da gətirmir; daha aşağıda bu təhlükəli olur. Müəyyən dərinlikdə bu gizli boşluqlara daha mədəniyyət ruhu nüfuz etmir; insan nəfəs ala biləcəyi hüdud aşılışdır; buradan yirtıcılar aləmi başlayır.

Pilləkən əcaib pillələrlə aşağı enir, hər meydança yeni pilləyə uyğun olur; burada fəlsəfə əsaslanı bilər; burada biz fəlsəfə əməkçilərindən birinə rast gəlirik. Bunlar bəzən yüksək, bəzən də iyrenc mədəniyyətli adamlar olur. Yan Qusdan bir pillə aşağıda Lüterdir; Lüterin altında Dekart, Dekartın altında Volter; Volterin altında Kondorse; Kondorsenin altında Robespyer; Robespyerin altında Marat; Maratın altında Babef. Bu qayda ilə davam edir. Daha aşağıda, aydın olmayan şeyləri gözə görünməyən şeylərdən ayıran nöqtədə başqa dumanlı şeylər tutqun halda nəzərə çarpır: bunlar bəlkə də hələ doğulmamış adamlardır. Keçmişin kölgələri – teyflərdir, gələcəyin kölgələri – sürfələr. Bizim fikrimiz hələ onları aydın görə bilmir. Gələcəyin embrioloji inkişafı – filosofun gözüne görünən xəyallardan biridir.

Bütün aləm bir toxumluq, bir rüşeym şəklindədir – nə qərribə surətlər!

Sen-Simon, Ouen, Furye – onlar da yan yollardandır!

Gələcəyin bütün bu yeraltı kəşfiyyatçıları özlərini tək-tək hesab etsələr də, əslində belə deyil; onları, onların özünə məlum olmayan, gözə görünməyən qərribə bir zəncir bir-birinə bağlayır, lakin onların əməyi, heç şübhəsiz, çox müxtəlifdir: onlardan bəzisi zəif işqlə, bəzisi alovlanma-aloqlana yanır, bu zəif işqlə alovla kəskin bir ziddiyyət təşkil edir. Onların içərisində cənnət kimi işıqlı olanlar da, faciəli bir tutqunluğa tutulmuş olanlar da var! Lakin bu fərq nə şəkildə olsa da,

bütün bu zəhmətkeşlərin ən böyüyündən tutmuş ən kiçiyinə kimi, ən ağıllısından tutmuş ən ağılsızına kimi, – ümumi bir cəhət vardır, o da – öz mənfəətlərini güdməkdir. Marat da İsa kimi öz-özünü unudur. Onlar öz-özünə etinasızlıq edirlər, öz-özlərindən uzaqlaşırırlar, özləri haqqında düşünmürlər. Onlar özlərindən xaricdə olan nəşə bir şey görürlər. Onların gözləri açıqdır, bu gözlər həqiqət axtarır. Onlardan bəzisinin gözündə bütün göyün işığı əks olunur; bəzisinin baxışı əcaib olsa da, bu baxışın dərinliyində namütənahliliyin işığı sayır. Kimdə ki, belə bir xüsusiyyət var, kimin ki baxışı ulduz baxışdır, nə etmiş olsa da, qarşısında diz çökün.

Zülmət dolu baxışda ayrı xüsusiyyət var.

Şər ondan başlayır. Kimin ki baxışlarında boşluq gördünüz fikirləşin, ondan qorxun. İctimai quruluşun şərli qazmaçıları da vardır.

Bir hüdud var, bu hüduddan sonra aşağı enmək dəfn olunmaqdır, orada işıq sönür.

Bütün bu sadələşdirmə saxtalarından, bütün bu yeraltı qalereyalardan, tərəqqinin və utopiyanın bütün bu hədsiz-hesabsız qan dövrəsi sistemindən çox-çox aşağıda, torpaqda, Maratdan aşağıda, çox-çox aşağıda, sonuncu bir laqım yolu vardır, buradan yuxarı laylara rabitə yolu yoxdur. Bura dəhşətli bir yerdir. Bu həmin yerdir ki, biz ona – aşağı trüm – demişdik. Bu – qəbir zülmətidir. Bu korlar mağarasıdır. İnferi¹.

Bundan sonra uçurum başlayır.

İKİNCİ FƏSİL

Cəmiyyətin lap dib

Burada öz xeyrini güdməyə son qoyulur. Burada iblisin surəti tutqun şəkildə görünməyə başlayır. Burada hər kəs özü üçün çalışır. Gözsüz “mənlilik” nəriləyir, axtarır, əli ilə yoxlayır, gəmirir. İctimai quruluşun Uqolinosu bu uçuruma salınmışdır.

Vəhşi heyvana, tefə bənzəyən yirtıcı şeylər bu mağarada avara dolaşır; dünyanın tərəqqisi onları maraqlandırmır; belə bir məfhum, belə bir söz onlara məlum deyil; onlar öz qarınlarının qayğısına qalırlar. Bunlar ağılsız məxluqdu. Onların daxilində üzüntülü bir boş-

¹ Cəhənməm (*lat.*)

luq var. Onların iki anası var, ikisi də ögey anadır: bunun biri – cəhalət, bir – səfaletdir. Onların öz cilovdarı var – bu, ehtiyacdır, bütün arzuların əvəzində birçə arzuları var – doyunca yemək arzusu! Onlar heyvancasına qarınquludurlar, yəni yirtıcıdırlar; lakin bu yirtıcılıq – ütləgi quşun yirtıcılığı deyil, pələng yirtıcılığıdır. İztirab bu qanıqon vəhşiləri cinayətə sövq edir. Zülmətin məşum, sarsıdıcı nəticəsi, məntiqi belədir. Aşağı trümdə sürünənlərin hay-küyü – zülm edilən ruhun etirazı deyil; bu – cismnin qiyamıdır. Burada insan dönüb əjdaha olur. Aclıqdan, susuzluqdan üzülmək, özəb çəkmək – başlangıç nöqtə “bax” budur! Zülmətin Knyazı olmaq – son nöqtə də, bax, budur. Belə zirzəmilərdən Lasnerlər çıxar.

Oxucular bu yaxında, dördüncü kitabda, üst mədənin şöbələrindən biri ilə – onun nəhəng siyasət, inqilab, fəlsəfə şaxtaları ilə tanış olmuşdur. Orada, necə ki, biz demişdik, hər şey yüksəkdir, təmizdir, ləyaqətlidir, düzdür. Söz yox, orada da səhv ola bilər; səhv olur da; lakin orada ən böyük yanlışlıqlar da nəcibənədir, çünki bu yanlışlıqlarda qəhrəmanlıq var. Orada görülən bütün işlərin ümumi bir adı var: bu ad – tərəqqidir.

İndi ayrı dərinliklərə baxmaq vaxtı gəlmişdir: bu dərinlik, rəzəlat dərinliyidir.

Biz deyirik: nə qədər ki, cəmiyyətin altında, çox-çox dərinlikdə, Şərrin böyük mağarası var – o vaxta qədər nadanlıq zülməti dağılmıyacaq!

Bu mağara o biri mağaralardan dərinədir, bütün mağaralara düşməndir. Burada yalnız amansız bir nifrət hökmfərmədir. Burada filsofa rast gəlmək olmaz. Burada bıçaq heç vaxt qələm ucunu yonmamışdır. Burada qaralığ – nəcib mürekkəb qaralığına bənzəmir. Bu qübbə altında əsəbi halda bükülən cinayətkar barmaqlar heç vaxt kitab vərəqləməmiş, qəzet açmamış. Kartuşun nəzərində Babef istismarçıdır; Şinderhannesin nəzərində Marat aristokratdır. Bu mağaranın birçə məqsədi var: hər şeyi viran etmək!

Hər şeyi! O cümlədən onun nifrət etdiyi yuxarı mədənləri də! Bu mağara öz iyrənc hərəkətlərlə neinki müasir ictimai quruluşu sarsıdır; o fəlsəfəni də sarsıdır, elmi də sarsıdır, hüququ da sarsıdır, insan fikrini də sarsıdır; o mədəniyyətə, inqilaba, tərəqqiyə ziyan yetirir. Onun adı nədir? Onun adı – oğurluqdur, fahişəlikdir, cinayətdir, adam öldürməkdir. O – qaralıqdır, o hərc-mərclik arzusundadır. Onun sütunları nadanlığa əsaslanır.

Bütün yuxarı təbəqələrin də birçə arzusu var: aşağı təbəqəni məhv etmək! Fəlsəfə və mədəniyyət də bütün qüvvəsilə, bütün vasitələrlə – həm hal-hazırkı həyatı yaxşılaşdırmaq, həm də ideya üzərində düşünmək yolu ilə – bu məqsədə doğru hərəkət edir. Nadanlıq zağasını dağıdın, – bununla siz porsuğu – Cinayəti məhv edərsiniz!

Söylədiklərimizə qısaca yekun vuraq. Yeganə ictimai təhlükə – Zülmətdir.

Bəşəriyyət – eyniyyətdir. Bütün insanlar eyni torpaqdan yaranmışdır. Həminin taleyi, – hər halda burada, Yer üzündə, – biridir. Doğulan kimi hamı eyni zülmət içində olur, həyata gəldikdən sonra həminin bədənini pozulur, öləndən sonra da hamı torpaq olur. Lakin insan palçıqına qarışdırılmış nadanlıq bu palçıqı qaraldır. Bu silinməyən qara insanın daxilinə nüfuz edir, orada Şər olur.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Babet, Tüfeyli, Gecəquşu, Monparnas

1830-cu ildən 1835-ci ilə kimi Parisin “aşağı trüm”ünü – Gecəquşu, Tüfeyli, Babet və Monparnas adlı dörd quldur idarə edirdi.

Tüfeyli, cəmiyyətin tör-töküntüsü Herkulesi idi. Arş-Marion əxlaqsızlar yuvası onun zağası idi. Onun altı fut boyu, daş kimi köks qəfəsi, dəmir kimi bazusu vardı; nəfəs alması – dərə küləyi, bədəni – azman bədəni, başı – quş başı kimi idi. Elə bil ki, o, tik şalvar, plis bluz geymiş Farnesli Herkulesdi: bədəninin quruluşu ilə bu heykəli xatırladırdı; baxanda deyirdin ki, əjdahaları məhv edə bilər; o özü də bu əjdahalardan biri olmağı daha münasib görmüşdü. Onun alnı dar, yanaq sümüyü enli, saçı sərt və qısa idi; yaşı qırxdan az olsa da, gözələrinin ətrafında qırıqlar əmələ gəlmişdi; üzünü tük basmışdı, deyirdin bu saqqal deyil, donuz tüküdür, – onun siması belə idi. Onun özəlləri işləmək arzusunda idi, lakin küt beyni işləmək istəmirdi. Bu adam – boş-boşuna itib gedən nəhəng bir qüvvə idi. O işsizlikdən qatil olmuşdu. Belə hesab edirdilər ki, o mələkdir. Marşal Brünün öldürülməsində, bəlkə, o da iştirak etmişdi, çünki o, 1815-ci ildə Avinyonda hərbəllik edirdi. Belə bir təcrübədən sonra o quldur oldu.

Yüngül bədənli Babet bu nəhəng bədənli Tüfeylinin tamamilə əksini təşkil edirdi. Babet arıqdı, ağgüllü idi. Şəffafdı, amma daxilinə nüfuz etmək

olmurdu. Bədəni elə idi ki, deyirdin bu tərəfindən baxsan o tərəfi görürsən, amma göz bəbəkləri fikrini gizləyirdi. O özünü kimyaçı adlandırır. Vaxtı ilə o, Bobeş canbaxxanasının carçısı, Bobinin yanında kloun olmuşdu. Sen-Miqeldə məzhəki pyeslərdə iştirak etmişdi. Əlindən hər iş gəlirdi. Çox danışandı. Öz təbəssümünə, əl-qol hərəkətinə mənə verməyi bacarırdı. Meydanlarda “dövlət başçıların” gips büstlərini, şəkillərini satmaqla, həm də diş çəkməklə məşğul olmuşdu. Elə bir vaxt da olmuşdu ki, yarmarkalarda cürbəcür eybəcər adamları göstərərək pul yığmışdı, furqon sahibi olmuşdu; furqonda onun qulaq batırıcı borusu və elanı vardı; elanda bu sözlər yazılmışdı: “Babet, mahir diş həkimidir, elmlər akademiyasını üzvüdür, metal və metalloidlər üzərində təcrübə aparır, həm də diş çəkir, başqa peşəkarlar tərəfindən buraxılmış diş kötlük-lərini də çıxarır. Qiyməti: bir diş – bir frank əlli santim; iki diş – iki frank; üç diş – iki frank əlli santim. Fürsətdən istifadə edin” (Bu “fürsətdən istifadə edin” sözünün mənası bu idi: mümkün qədər çoxlu diş çıxarmağa tələsin). Bir zamanlar o evlənmiş, çoxlu uşaq da ekib törətmişdi. Ancaq bu arvadla uşaqlar necə olmuşdu, onların başına nə gəlmişdi – bunlardan qətiyyəən xəbəri yox idi. Ailəsini, bir burun yaylığı kimi haradasa itirmişdi. Babet qəzet oxuyurdu. Onu əhatə edən nadanlıq aləmində bu müstəsna bir şeydir. Vaxtı ilə o öz ailəsilə furqonda köçəri bir həyat keçirərək, “İxbar”da bir məqalədə oxumuşdu ki, bir arvad buzov sifətli bir uşaq doğmuşdur, uşaq da tamamilə sağ-salamatdır, yaşayır. O, həyəcanla demişdi: “Xoşbəxtliyə baxırsanmı! Mənim də arvadım, bax, belə bir uşaq doğsaydı nə olardı!”.

Sonralar o “Parisi ələ almaq” üçün bütün bu peşələri atdı. “Parisi ələ almaq” sözü onun öz ifadəsidir.

O Gecəqəşu deyilən kim idi? Gecənin özü idi. Meydana çıxmaq üçün o, zülmətin göyü qaraltmasını gözləyirdi. Axşam o öz zağasından çıxar, səhər açılana yaxın yenə ora girirdi. Onun bu zağası hara idi? Heç kəs bunu bilmirdi. Hətta lap qaranlıq olanda da, o öz yoldaşları ilə danışanda dalını onlara çevirirdi. Onun adı doğrudanmı Gecəqəşu idi? Xeyr. Özü demişdi ki: “Mənim adım – Heçnədir”. Onun yanında kibrit yandırarsaydılar – o maskasını üzünə taxardı. Hələ üstəlik də qarnında danışardı. Babet deyirdi: “O iki səslə Gecəqəşudur”. Gecəqəşu – əsrarəngiz, ələkeçməz, dəhşətli bir adamdı. Heç kəs onun əsil adı olub-olmadığını qəti deyə bilməzdi! Gecəqəşu onun ləqəbi idi; heç kəs onun səsi olduğunu da deyə bilməzdi: o çox vaxt ağzı ilə deyil, qarnı ilə

danışardı; hətta heç kəs onun üzü olduğunu da qəti deyə bilməzdi: onun üzünü ancaq maskada görmək olardı. O birdən yox olurdu, sanki havada eriyirdi; birdən də görünürdü, sanki yerdən çıxırdı.

Bunların içində Monparnas, doğrudan da, ən məşum bir sima idi. O hələ lap uşaqdı, – heç iyirmi yaşı da tamam olmamışdı. Üzü qəşəngdi; dodaqları albalı kimi idi; saçı qara və gözəldi; gözlərində bahar cılvelənirdi. Lakin o özündə bütün qəbahətləri təcəssüm etdirirdi, hər cür cinayət işlətməyə qabili. Pislilik onun daxilində həzm olaraq, onda, daha pis şeylərə həvəs oyadırdı. O qamenlikdən başlamışdı, böyüyüb küçələrdə haramzadəlik etmişdi, bundan da ötüb quldur olmuşdu. Bu xoşsifətli, bu qız kimi zərif, incə, şux hərəkətli, xumar baxışlı, qüvvətli, amansız gəncin peşəsi – talan etmək, adam öldürməkdir. Birçəyi görünsün deyə, şlyapası 1829-cu il modası üzrə sol tərəfdən qatlanmışdı. O, lap təzə olmasa da, çox gözəl biçimli redinqot geymişdi. Monparnas modda olan səyyar bir şəkildə, ancaq bu şəkil səfələtdən çıxma bilmirdi, adam öldürməklə məşğuldu. Onu cinayətə sövq edən yeganə şey moda üzrə geyinmək həvəsi idi. İlk dəfə Monparnasa: “Nə gözəl oğlandır!” – deyə söz atan yüngül əxlaqlı bir qız onun qəlbinə lənət damğası vurmuş, bu Qabili döndərmiş. Həbil etmişdi. O özünü gözəl hesab edərək şıq geyinmək arzusuna da düşmüşdü. Şıqlığın da birinci tələbi – işləməmək, boş-boş gəzməkdir; yoxsulun işləməməsi, boş-boş gəzməsi – cinayətə doğru gedən yoldur. Monparnas kimi camaatı dəhşətə salan quldur çox az tapılar. Hələ on səkkiz yaşı olanda bir neçə adam öldürmüşdü. Bu alçağın qaranlıq yolunda qan gölməsi içində, əl-qolunu ataraq, üzü üstə sərilib qalan adam az olmamışdı. Saçını burmalatdıran, başına pamada sürtən, ustalıqla qalstuk bağlayan, kastetini cibində gəzdiren, ilgəyinə gül taxan, həmişə bulvar qızlarının pıçılaraq heyətlə bir-birinə göstərdikləri bir incəbel quldur, yeraltı dünyasının bu modabazı, belə bir adamdı.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Quldur dəstəsinin tərkibi

Bu dörd quldur bir növ Protəyə mənzəyirdi: onlar “alov, ağac, su şəklini alaraq”, bir-birindən ləqəb və hiylə öyrənərək, öz kölgələrində gizlənərək, bir-birinə gizlin və daldalanacaq yer verərək, maskaradda

qoyma burun necə asanca götürülsə – elə də asanlıqla öz şəxsiyyət-lərindən azad olaraq, gah vahid bir şey şəklində görülməli dərəcədə kiçilərək, gah da Koko-Lukurun belə gözüne böyük bir dəstə şəklində görülməli dərəcədə böyüyərək polis işçilərinin əlindən sivişir, Vidkonun həyasızca nəzərindən yayınmağa çalışırdılar.

Bu dörtlüyü dörd adamdan ibarət bir dəstə hesab etmək olmazdı: bu – Parisdə cəsarətlə əməliyyat aparən dördbaşı əsrarəngiz bir quldurdu, bu – insan cəmiyyəti binası altında qazılmış sərdabada yerləşən nəhəng bir şər polipi idi.

Babet, Tüfeyli, Gecəquşu və Monparnas qurduqları geniş yeraltı rabitələrdən istifadə edirdilər, Sena departamentində baş verən bütün cinayətlər onların əlindən gəlib keçirdi. Onlar sanki birdən yer altından çıxaraq yoldan keçənlərə divan tuturdular. Bu sahədə yeniliklər ixtira edənlər, cinayət işləmək istəyən adamlar öz niyyətlərini yerinə yetirmək üçün onlara müraciət edirdilər. Bu dörd yaramaza plan vermək kifayət idi: “Tamaşa verməyi” onlar öz üzərinə götürürdü. Faciənin ssenarisini özləri hazırlayırdılar. Necə bir cinayət olur olsun, bunu yerinə yetirmək üçün köməyə ehtiyac görülsə, məsələ lazımınca faydalı olsa – onlar kifayət qədər, həm də işəyarayan adam tapmaqda çətinlik çəkmirdilər. Cinayəti hazırlarkən, adam çatışmayan yerdə öz yoldaşlarını işə cəlb edirdilər. Onlar – quldurlar yuvasında düzəldilmiş faciələrdə, bütün rolları yerinə yetirmək üçün zülmət aktyorları truppası saxlayırdılar.

Onlar adətən qaranlıq düşəndə (meydana çıxdıqları vaxt da bu zaman olardı) Salpetriyer xəstəxanasına yaxın boş bir yerdə yığışardılar. Orada məsləhətləşirdilər. Onların ixtiyarında on iki saat qaranlıq vardı. Bu qaranlıqdan daha səmərəli istifadə etməyi müzakirə edirdilər.

Bu dörd quldurun işgüzar yoldaşlığı yeraltı dünyasında “xoruz banı” adı ilə məşhur idi. Get-gedə unudulmaqda olan köhnə, gözəl, canlı xalq dilində – “canavarın it hesab edildiyi vaxt” deyərəkən alaqaranlıq nəzərdə tutulduğu kimi “Xoruz banı” deyərəkən səhərə yaxın bir vaxt nəzərdə tutulur. “Xoruz banı” ləqəbi, görünür, quldurların gecə işləri qurtardığı vaxtdan meydana gəlmişdir, çünki səhər açılanda teyflər yox olur, talançılar da qaçıb dağılır. Onları bu ləqəblə tanıyırdılar. Bir gün məhkəmə sədri həbsxanaya gəlir, Lasneri, baş verən bir cinayət haqqında sorğu-sual edir: Lasner cinayət işlədiyini boynuna almaq istəməmiş. Sədr soruşanda ki: “Bəs bunu kim etmişdir?” –

Lasner ona, məhkəmə sədrinə, qərribə görünən, lakin hər polis işçisi üçün aydın olan belə bir cavab verir: “Bəlkə Xoruz banı etmişdir”.

Pyesin mündəricəsini bəzən orada iştirak edənlərlə təyin etmək olar; bu qayda ilə də, quldurlar dəstəsi haqqında orada iştirak edənlərin adını çəkməklə, düzgün bir təsəvvür əldə etmək mümkündür. Xoruz banı quldur dəstəsində iştirak edənlərin başlıcalarına belə ləqəblər verilmişdi, – bu ləqəblər xüsusi siyahılarda qalmışdır:

Qarmaq, ona Bahari də deyirdilər, Həşərat da.

Deyingən (bütün bir deyینگənlər sülaləsi vardı, biz yenə də onlardan bəhs edəcəyik).

Kəlmə, daş yolu fəhləsi, romanda biz ona əvvəllər rast gəlmişik.

Dul arvad.

Finister.

Homer Oqu, zənci.

Vaxt-ver.

Məlumat.

Fauntleroy, ona Gülüstan da deyirdilər.

Özünüöyən, cəzasını çəkmiş katorqa dustağı.

Yolağacı, ona cənab Düpon da deyirdilər.

Cənub səddi.

Qaratoyuq.

Karmanyolçu.

Sələmçi; ona Bizarro da deyirdilər.

Krujevaçı.

Kəllə-mayallaq.

Yarım-liard, ona İki-milyard da deyirdilər.

Və sairə və sairə.

Biz o birilərinin adını çəkmirik, lakin onlar heç də bu birilərdən geri qalmırlar. Bu adamların öz siması var. Bunlar ayrı-ayrı şəxsləri deyil, tipləri göstərir. Bu ləqəblərdən hər biri – mədəniyyət mağarasına suvaşan iyirənc yosunların müxtəlif şəkillərindən birinə uyğundur.

Əsl simalarında görünmək istəməyən bu adamlar – küçədə rast gəldiyimiz adamlardan deyil. Onlar gecə gördükləri qanlı işlərdən sonra, hava işıqlananda – gah əhəngyandırılan çuxurlarda, gah Monmartr ya Monruj adlı vaxt ilə daş karxanası olan yerlərdə, gah da çirkab kanallarında yatıb yuxularını alırdılar. Yerin altına soxulurdular.

Bu adamlar necə oldu? Onlar indi də yaşayır. Onlar həmişə yaşamışlar. Hələ Horatsi onlardan bəhs etmişdir. "Ambubaiarum collegia, pharमारopolae, mendici mimae"¹. Nə qədər ki, cəmiyyət belədir – onlar indi olduğu kimi də qalacaqdır. Onlar həmişə öz zirzəmilərinin qaranlıq qübbəsi altında, ora sızan ictimai çirkəbdən meydana gəlirlər. Bu teyflər həmişə eyni mahiyyətdə, ancaq yeni adda, yeni dəridə geri qayıdırlar.

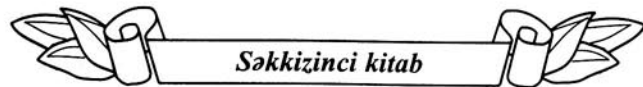
Onlar ayrılıqda məhv edilə də – nəsil qalır.

Onlar hamısı eyni xassəyə malikdir. Onlar, dilənçidən tutmuş quldura kimi öz cinslərinin təmizliyini mühafizə edirlər. Onlar cibdə pul kisəsi, jiletə saat olduğunu duyur, sanki iy bilirlər. Onlar qızılla gümüşün qoxusunu bir-birindən ayırırlar. Yolla gedən adamların içərisində elə sadə görünüşlü şəxslər olur ki, deyirsən, onları soymamaq günah olardı. Belə adamları onlar səbirlə güdürlər. Lakin əcnəbilərə, ya əyalətdən gələn adamlara rast gəldikdə – hörümçək kimi diksinirlər.

Kim onlara gecəyarısı boş bulvarda təsadüfən rast gəlsə, ya onları bir balaca görsə qorxuya düşür: onların zəhmi basır. Adama elə gəlir ki, onlar insan deyil, canlanmış insan şəklini almış dumdandır. Elə güman etmək olar ki, onlar gecə ilə bir vəhdət təşkil edirlər, onun ayrılmaz bir hissəsidirlər; onların ruhu zülmətdir, başqa ruhları yoxdur, ancaq bir anlığa, bir neçə dəqiqə keçirdikləri dəhşətli həyat üçün zülmətdən ayrılmışlar.

Bu yirtıcıları məhv etmək üçün nə lazımdır? İşıq. İşıq axını! Heç bir yarasa səhər şəfəqinə dözə bilmir. Elə isə ictimai mağaranı işıqla doldurun, işıqla!

¹ Tütəkçilər, dilənçilər, mimlər, tələklər, türkcəareçilər (lat.). Horatsi. Satiralar.

HİYLƏGƏR YOXSUL

BİRİNCİ FƏSİL

*Marius şlyapalı qızı axtararkən
furajkalı kişiyyə rast gəlir*

Yay keçdi, payız getdi; qış girdi. Nə cənab Ağ, nə də qız bircə dəfə də olsa Lüksemburq bağına gəldi. İndi Mariusu ancaq bir fikir məşğul etmişdi: məftun olduğu o gözəl qızı bir də necə görsün! O vaxtdan bəri qızı axtarırdı, hər yerdə axtarırdı, ancaq tapa bilmirdi. İndi o daha əvvəlki vəcdli-həyəcanlı xəyalpərəst, əyilməz, odlı, qəti hərəkətli Marius deyildi; o Marius ki, taleyə qarşı cəsarətlə meydan oxuyardı; o Marius ki, plan üstəndən plan qurardı; o Marius ki, fikri cürbəcür məsələlərlə, layihələrlə, vüqarlı düşüncələrlə, ideyalarla, arzularla dolu olardı; indi o, yiyəsini itirmiş itə oxşayırdı. Onu ağır bir kəder bürümüşdü. Hər şey bitmişdi; iş onun zəhləsini tökmüşdü, gəzintilər yormuşdu, təklil usandırmışdı. Əvvəllər cürbəcür şəkillərlə, rənglərlə, səslərlə, hakimənə məsləhətlərlə, nəsihətlərlə, adamı cəzb edən üfüqlərlə, ənginliklərlə dolu olan ucsuz-bucaqsız təbiət indi onun nəzərində bom-boşdu. Ona elə gəlirdi ki, hər şey məhv olmuşdur.

O yenə də əvvəlki kimi düşüncəyə dalırdı, çünki buna adət etmişdi; ancaq düşüncə ona daha fərah vermirdi. Fikirlər ara vermədən ona nələr pıçıldasa da, o tutqun halda bu pıçılıtlara belə cavab verirdi: "Bu axı nəyə lazımdır?"

O özünü bol-bol danlayırdı: "Mən axı niyə onu ötürmək fikrinə düşdüm? Birəcə elə onu görməklə mən nə qədər xoşbəxt idim! O mənə baxırdı; bundan da böyük səadət olardı mı? O elə bil ki, mənə sevirdi. Bundan da böyük bir şey arzu oluna bilərdimi? Mənə daha nə lazımdı?"

Axı bundan artıq bir şey ola da bilməzdi. Mən mənasız iş tutdum. Bu mənim təqsirimdir...” Bu cür o çox şeylər düşündü. Marius Kurfeyrakla heç bir şey söyləmədi, – onun xasiyyəti belə idi; amma Kurfeyrak bəzi şeyləri duyurdu, – bu da ona xas olan bir şeydi; o əvvəl öz dostunu qıza vurulduğu üçün tərifləyirdi, eyni zamanda buna heyrət edirdi. Lakin Mariusun çox qəm-qüssə içində olduğunu görüb, nəhayət, ona dedi: “Hər şey aydındır, sən özünü beyinsiz bir heyvan kimi idarə eləmişən. Birçə gəl Şomyerə gedək!”.

Bir gün o, günəşli sentyabr gününə arxayın olaraq, Kurfeyrakla, Bossüeyə və Qranterə icazə verdi ki, onu Soya bala aparsınlar: o ümid edirdi ki, – adamın ağlına hər şey gələrmiş! – bəlkə də qıza rast gəldi. Məlum şeydir ki, Marius axtardığını orada tapmadı. Qranter dodaqaltı donquldanaraq deyirdi: “İtililmiş arvadları burada tapmayanda, daha harada tapmaq olar?”. Marius dostlarını balda qoyub, yorğun və acıqlı halda, təkbaşına, piyada evinə qayıtdı. Ağzına kimi adam dolu “şana-pipiklər” qulaqbatırıcı bir gürultü ilə, toz qopara-qopara onun yanından ötüb keçir, şənlikdən qayıdan camaat şən nəğmələr oxuyurdu. Amma Marius dərin bir məyusluq içində idi; o intizar dolu kədərli baxışlarla qaranlığa baxır, yol qırağında bitən fındıq ağaclarının tünd-acı qoxusunu sərinlənmək üçün ehtirasla sinəsinə çəkirdi.

Marius yenə də tək yaşamağa, get-gedə daha çox qapalı həyat keçirməyə başladı. O özünü itirmişdi, qəm-qüssə onu bürümüşdü, bütün qəlbi sevgi iztirabı ilə qovrulurdu, bu vəziyyəti ilə o, tələyə düşmüş qurd kimi dərd içində çırpınırdı; sevgidən kütləşərək, hər yerdə ancaq itirdiyini axtarırdı.

Bir gün bir təsadüf ona çox qərribə təsir bağışladı. Əlillər bulvarına çıxan kiçik küçələrdən birində, uzun günlüklü furajka qoymuş, fəhlə paltarları geymiş bir kişiye rast gəldi: onun qar kimi ağ saçları furajkasının altından çıxmışdı. Bu ağ saçın gözəlliyi Mariusu heyretə saldı, o diqqətlə bu adama baxdı. Ağ saçlı adam yolla ağır-ağır gedirdi, sanki o dərin fikrə dalmışdı. Nə qədər qərribə də görünsə, ona elə gəldi ki, qarşısındakı cənab Ağdır. Saçı eynən onun saçları idi, furajkasının altından üzünü nə qədər görmək mümkündürsə – deyirdin, eynən onun üzüdür, yerisi də eynən onun yerisi, ancaq bu yeridə daha artıq yorğunluq duyulurdu. Bəs o fəhlə paltarları niyə geymişdi? Bu nə deməkdir? Paltarını dəyişməkdən onun məqsədi nə idi? Marius buna çox təəccüb etdi. Düşüncəsindən ayrılarda onun ilk arzusu bu oldu ki, bu naməlum

adamın ardınca getsin: kim bilir, bəlkə o uzun axtarışlardan sonra, nəhayət, onların əsl izinə düşmüşdü... hər halda bu adama yaxından baxmaq, məsələni aydınlaşdırmaq lazımdı. Lakin bu fikir onun ağlına çox gec gəldi: o adam gözdən itmişdi, yan küçələrdən birinə getmişdi, Marius onu tapa bilmədi. Bu təsadüf Mariusu bir neçə gün məşğul etdi, sonra hafizəsindən silinib getdi. O öz-özünə deyirdi: “Yəqin bu adı bir bənzəyişdi”.

İKİNCİ FƏSİL

Tapılan məktub

Marius yenə də Qorbonun daxmasında yaşayırdı. Orada heç kəs onun diqqətini cəlb etmirdi.

Burası da var ki, Qorbonun daxmasında ondan və vaxtı ilə mənzil kirayəsini verdiyi jondretlərdən başqa ayrı bir kirayənişin qalmamışdı. Marius hələ macal tapıb nə Jondretin özü ilə, nə arvadı ilə, nə də qızları ilə tanış ola bilməmişdi. Evdə yaşayan başqa kirayənişilər ya köçüb getmişdilər, ya ölmüşdülər, ya da mənzil kirayəsini vermədikləri üçün evdən çıxarılmışdılar.

Bir dəfə, elə həmin qışda, günortadan sonra bir anlığa gün çıxdı; onda fevralın ikisi, sretenye bayramı günü idi; altı həftəlik soyuqlar olacağını xəbər verən bu hiyləgər günəş Matye Lensberqə ilham vermiş, ona aşağıdakı beyti yazdırmışdı, bu beyt sonralar lap klassik bir şey olmuşdu:

Qoy günəş parləsın, nurunu saçsın, –
Ayı mağaraya sürünsün, qaçsın.

Marius zağasından yenidən çıxırdı. Qaş qaralırdı. Nəhar vaxtı idi, – əfsus ki, ən ideal sevgilərin də çatışmayan cəhəti var! – bəli, yenə də nəhar eləmək lazımdı.

Marius öz otağından çıxırdı; Deyingən qarını elə bu zaman lap onun qapısı qabağında yer süpürə-süpürə bu mühüm sözləri söyləyirdi:

– İndi ucuz olan nədir? Hər şey bahadır. Təkcə dərd ucuzdur. Bax, bu dərdi lap havayıcı alarsan!

Marius ağır-ağır bulvarla yuxarı, qarovulxanaya sarı qalxır, Sen-Jak küçəsinə tərəf gedir, başını aşağı salaraq düşündü.

Birdən alaqaranlıq içində kiminsə onu itələdiyini hiss etdi. Dönüb baxanda – cındır geyimli iki qız gördü: onlardan biri ucaboy, arıq, o birisi balacaboylu idi; qızlar yüyürə-yüyürə, tənəfnəfəs onun yanından ötüb keçirdilər, elə bil ki, qorxa-qorxa qaçırdılar; onlar Mariusu görmədikləri üçün ona toxunmuşdular. Qaş qaralsa da, Marius onların göyə çalan solğun üzünü, açılıb tökülmüş qarışıq saçını, öyilmiş ləçəyini, cırılmış yubkasını, yalın ayağını gördü. Onlar yüyürə-yüyürə bir-birilə danışdı. Ucaboylu qız boğuq səslə deyirdi:

– Tulalar gəldi. Az qalmışdı ki, mənə tutsunlar.

O biri qız:

– Mən onları gördüm, – dedi: – Elə götürüldüm! Elə götürüldüm!

Marius bu məşum küçə danışığından bildi ki, jandarmılar, ya polis nəfəri qızları az qala tutacaqmış, qızlar güclə qaçıb canlarını qurtarmışlar.

Qızlar Mariusun arxa tərəfində, bulvar ağaclarının altında, bir parça ağ ləkə kimi nəzərə çarparaq, bir anda gözdən itdilər.

Marius bir anlığa dayandı.

Sonra getmək istəyəndə ayaqları altında boz rəngli, balaca bir zərf gördü. Əyilib zərfi götürdü. Bu konvertə oxşayırdı, görünür, içində kağız vardı.

Düşünərək öz-özünə dedi: “Görünür o bədbəxt qızlardan düşüb!”.

Qayıdıb qızları çağırırdı, cavab verən olmadı; bu qərara gəldi ki, yəqin onlar uzaqlaşmışlar; zərfi cibinə qoyub nahar eləməyə getdi.

Yolda, Muftar küçəsinin dar bir yerində, qara örtük altında bir uşaq tabutu gördü; tabut üç stul üstünə qoyulmuşdu, üstündə də bir şam yanırdı. Alaqaranlıqda qarşısına çıxan iki qız onun yadına düşdü.

“Yazıq balalar! – deyə düşündü. – Sizin üçün öz balalarınızın ölümünü görməkdən daha kədərli şeylər vardır: bu da onları pis yolda görməkdir!”.

Onun qəmgin düşüncələrini pozan bu kölgələr hafizəsindən silindi, o yenə də adət etdiyi kədərinə daldı. O yenə də açıq havada, parlaq günəş altında, Lüksemburq bağının gözəl ağacları arasında altıaylıq sevgi və xoşbəxtlik günlərini xatırladı.

O öz-özünə deyirdi:

– Gör mən nə günlərə qaldım! İndi də mənim qabağıma qız çıxır: ancaq evvəllər mənə mələklər rast gəlirdi, indi ifritələr rast gəlir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Dördüzlü

Marius axşam soyunub yatanda bulvardan tapdığı zərf sürtükünün cibində əlinə toxundu. Zərf onun lap yadından çıxmışdı. O belə qərara gəldi ki, zərfi acıb oxusun: əgər zərf, doğrudan da, qızlarınsa, bəlkə adresləri kağızda yazılmış oldu; hər halda sahibinə qaytarmaq üçün orada bir məlumat olar.

Marius zərfi açdı.

Zərfin ağzı yapışdırılmamışdı, içindəki məktubların da ağzı açıldı. Burada dörd məktub vardı:

Hər məktubun üstündə kimə çatacağı yazılmışdı.

Məktubun dördündən də pis tütün qoxusu gəlirdi.

Birinci məktubun üstündə belə bir adres yazılmışdı: “Hörmətli və isməti xanım də markiz Qrüşərə, deputatlar palatası qabağındakı meydanda ev №...”.

Marius düşündü ki, bəlkə məktubda mənə lazım olan bir məlumat tapdım, birdə ki, məktubun ağzı yapışdırılmamışdı, bunu oxumaq qəbahət hesab edilməz.

“Hörmətli xanım, markiza!

Şəfqət və mərhəmət xeyirxahlıq o xeyirxahlıqdır ki, cəmiyyəti başqa hər bir xeyirxahlıqdan daha möhkəm birləşdirir. Xristian hissləri ilə qəlbinizi doldurun, sədaqətin və müqəddəs liqitimizmi işinin qurbanı olan fəlakətzadə bir ispaniyalıya rəhmedici bir nəzər salın: həmin bu liqitimizm üstündə o öz qanını tökmüş, bütün var-yoxunu və başqa hər şeyini vermiş ki, bu işi müdafiə etsin, indi isə o dəhşətli bir yox-sulluq içindədir. O şübhə etmir ki, Siz cənabları ona kömək etməkdən çəkinməsiniz, təhsil və tərbiyə görmüş, bədənində çox-çox yara yeri olan nəcib bir hərbi adam üçün son dərəcə ağır olan bir güzəranı yüngülləşdirməyi arzu edərsiniz. İnsanpərvərliyin Sizi ruhlandıracağı, həm də Sizin hüsnəvəccöh göstərəcəyinizi qabaqcadan nəzərdə tutaram, zira xanım markiza belə bədbəxt camaata həmişə hüsnəvəccöh göstərir. Əminəm ki, bizim xahişimiz yerdə qalmayacaq və bizim minnətdarlığımız xanım markiza haqqında ən çox xatirələri mühafizə edəcəkdir.

Hörmətli xanım, göstərdiyim hörmətin səmimi olduğuna əmin ola bilərsiniz.

İspaniyalı kabaleri kapitanı, Fransada sığınacaq tapan royalisti, hal-hazırda vətəninə qayıdan, lakin pulu olmadığından yoluna davam edə bilməyən *Don Alvares*".

Məktubda ünvan yox idi. Marius adres tapmaq ümidilə, o biri məktubu götürdü: konvertin üstündə bu sözlər yazılmışdı: "Hörmətli və izzətli xanım qrafinya de Monverno, Kaset küçəsi, ev №9".

Marius məktubda bu sözləri oxudu:

"Hörmətli və izzətli xanım, qrafinya! Sizə bədbəxt bir ailənin, altı uşağın anası müraciət edir, – bu uşaqlardan ən kiçiyinin səkkiz ayı təzəcə tamam olmuşdur. Axıncı uşağın sonra mən həmişə xəstə oluram. Beş aydır ki, ərim məni atıb getmişdir. Yaşamaq üçün heç bir şeyim yoxdur, güzəranım çox ağırdır...

Hörmətli xanım, Siz Əlahəzrətə pənah gətirən və Sizə dərindən hörmət bəsləyən

Balzar xala".

Marius üçüncü məktubu açdı; bu da o birilər kimi xahişnamədən ibarətdi; məktubda bu sözləri oxumaq olardı:

"Sen-Deni və O-Fer küçələri tinində dükanı olan, toxucu məmulatla topdansaatma alveri edən, seçici cənab Paburjoya.

Cəsarət edib bu məktubla Sizə müraciət edirəm, məqsədim də budur ki, öz qiymətli meylinizlə məni xoşbəxt etməni Sizdən xahiş edən və Sizi bir ədəbiyyatçının taleyi ilə maraqlandıram, o ədəbiyyatçı bu yaxında komediya teatrına bir drama göndərmişdir. Dramanın mündəricəsi tarixdən götürülmüşdür. Hadisənin vaxtı olduğu yer də İmperiya dövründə Overndir. Üslubu sadədir, yığcamdır və elə zənn edirəm ki, bəzi məziyyətlərdən məhrum deyil. Dörd yerdə oxumaq üçün kuplet verilir. Əsərdə məzhəki, ciddi və gözənilməz vəziyyətlər – xarakterlərin rəngarəngliyi ilə, həm də bütün intriqaya rəvənq verən yüngül romantik hallarla birləşdirilmişdir, bu intriqaya isə dolaşq bir yol keçdikdən sonra, bir sıra sarsıdıcı vəziyyətlərdən və gözənilməz parlaq səhnələrdən sonra gətirib nəticəyə çıxarır.

Mənim başlıca vəzifəm – müasir insanın get-gedə artan tələbinə, başqa bir sözlə, hər külək əsəndə öz istiqamətini dəyişən modaya, bu şıltaq, bu qəşəng fırfıraya yarınmamaqdır.

Bütün bu məziyyətlərə baxmayaraq, mənim bir şeydən qorxmamağım əsasım vardır: qorxuram ki, imtiyazlı müəlliflərin həsədi və xudpəşəndliyi nəticəsində mən teatrdan kənar edilmiş olum, zira yeni yazanın qismətinə nə qədər acılıqlar düşdüyü mənə məlumdur.

Cənab Paburjo, Sizin ədəbiyyatçıları maarifpərvərənə surətdə himayə etmək sahəsində qazanmış olduğunuz ələləqəşöhret mənə öz qızımı sizin yanınıza göndərmək qətiyyətini təlqin edir; o Sizə bizim düşdüyümüz fəlakətli vəziyyəti, qışın ortasında bir parça çörəksiz və yanacaqsız qalmağımızı təsvir edir. Sizə müraciət edərək acizənə rica edirəm, icazə versəniz, bu dramı, həmçinin bütün gələcək əsərlərimi Sizə ithaf edirəm, bununla mən göstərmək istəyirəm ki, Sizin himayəniz altında olmaq və Sizin adınızla əsərlərimi zinətləndirmək mənim üçün çox qiymətlidir. Əgər siz iltifat buyurub lap təvəzökarcasına bir hədiyyə ilə mənə hörmət əta etmiş olsanız, mən dərhal şəir qoşmağa girişirəm, bununla da öz minnətdarlıq borcumu vermiş olaram. Mən çalışıram bu şəiri imkan daxilində ən mükəmməl bir dərəcəyə qaldıram və onu Sizə dramadan qabaq, çap olunana qədər, həm də səhnədən söylənilənə qədər göndərim.

Cənab və xanım Paburjoya ən həqiqi hörmətimi ifadə edirəm.
Janflo, ədəbiyyatçı.

P.S. Heç olmasa 40 su.

Bağışlayın ki, özüm şəxsən gəlmirəm, qızımı göndərirəm, zira tualetimin kədərli vəziyyəti əfsus ki, mənə evdən çıxmağa imkan vermir..."

Nəhayət Marius dördüncü məktubu açdı. Məktubun üstündə belə bir adres vardı: "Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsinin vəlinəməti olan cənab". Bu məktubda aşağıdakı sözlər yazılmışdı:

"Vəlinəmət!

Əgər Siz iltifat buyurub mənim qızımın ardınca gəlsəniz, onda, müsibət içində keçən bir həyatın şahidi olarsınız və mən öz səndələrimi Sizə təqdim edərdəm.

Bu kağızlarla tanış olduqda Sizin nəcib qəlbiniz qızgın bir rəğbətə dolacaqdır, zira hər bir həqiqi filosofa qüvvətli ruhi ehtiraslar məlumdur.

Siz dərde şərik olan adamsınız, Siz başa düşərsiniz ki, yalnız ön ağır ehtiyac və bu ehtiyacı az da olsa yüngülləşdirmək zərurəti adamı, nə qədər əzablı olsa da, öz yoxsulluğunu təsdiq etmək üçün, hakimiyyət sahibi olan adamlara müraciət etməyə vadar elər, sanki bizə bunsuz, kömək gələne kimi bunun intizarında əldən düşərək iztirab çəkməyə və eləməyə icazə verilməmişdir. Tale bəzilərinə bu pəder mərhəmətsiz olduğu qədər başqalarına bir o qədər səxavətli və lütfkardır.

Sizin gəlməyinizi, ya da yardım edəcəyinizi gözləməklə, – əgər Siz belə bir yardım etmək fikrinə olsanız, – acizane rica edirəm, mənim şərəf hesab edib Sizə bəslədiyim dərin hörmətə əmin olarsınız və bunu qəbul edəsiniz,

Əsl alicənab bir ər, acizane və həqirane qulunuz olan

P. Fabantu, dram aktyoru

Marius bu dörd məktubu oxuduqdan sonra yenə də heç bir məlumat əldə edə bilmədi.

Əvvəla, məktubların altında qol qoyan adamlardan heç biri öz adresini göstərmirdi.

İkincisi də, məktublar elə bil dörd ayrı-ayrı adam – don Alvares, Balizar xala, şair Janflo və dram aktyoru Fabantu tərəfindən göndərilirdi, lakin onlar hamısı eyni xətt ilə yazılmışdı, – bu çox qərribə idi.

Bundan necə bir nəticə çıxı bilərdi? Bundan ancaq o nəticə çıxardı ki, bütün məktubları bir adam yazmışdır.

Məsələnə tamamlamaq üçün bir şeyi də qeyd etməliyik, – bu işə yürüdülmə mülahizənin yəqin olduğuna daha artıq ehtimal yaradır: məktubların dördü də eyni bir kobud, saralmış kağızda yazılmışdı, hamısından da eyni bir tütün iyi gəlirdi; aydın görünürdü ki, məktubları yazan adam öz üslubuna müxtəlif şəkillər verməyə çalışmışdır, bununla belə məktubların hamısında eyni imla səhvləri kəmal-ədəblə təkrar olunurdu, ədəbiyyatçı Janflo ispaniyalı kapitandan heç də az səhvlər buraxmırdı.

Bu sirtin üstünü açmaq üçün əlləşmək nəhaqdi. Məktublar təsadüfi olaraq tapılmasaydı – bunun qəsdən qaşdırmaq olduğunu zənn etmək olardı. Lakin Marius çox qəmgin idi, onun hətta belə bir təsadüfi zərərə cavab verməyə, bu oyunda iştirak etməyə halı yox idi: görünür döşəmə yol onunla belə bir zərərə girişmək istəmişdi. Mariusa elə gəlirdi ki, onun gözlerini bir şeylə bağlamışlar, bu dörd məktub onunla “gözbağlayıcı oyunu” oynayır, onu cinləndirir.

Ancaq heç bir şey göstərmirdi ki, məktublar Mariusun bulvarda rast gəldiyi qızlarındır. Yəqin bunlar gərəksiz kağızlardı.

Marius kağızları yenə də konvertə qoydu, zərfi küncə atıb yerinə girdi.

Səhər saat yeddiyə az qalmışdı, o hələ yatağından durub çörək yeməmişdi, işə başlamamışdı ki, qapı yavaşca döyüldü.

Mariusun heç bir qiymətli şeyi yox idi; o ancaq təcili bir işi olanda, evdə oturarkən qapını kilidlərdi, bu da çox nadir hallarda olurdu. Hətta evdən gedəndə də açarı qılıfın üstündən götürməzdi. Deyingən qarı ona deyirdi: “Sizin şeylərinizi yəqin oğurlayacaqlar!” Marius da ona belə cavab verirdi: “Mənim oğurlanası nəyim var ki?”. Lakin bir gün onun bir cüt köhnə, uzunquc çəkməsini oğurladılar; Deyingən qarı bunu eşidəndə yaman sevindi.

Qapı yenə də bayaqkı kimi yavaşca döyüldü.

Marius:

– Gəlin! – dedi.

Qapı açıldı.

Marius qabağında, stol üstündə olan kitablardan və əlyazmalarından gözünü ayırmayaraq soruşdu:

– Deyingən qarı, nə istəyirsiniz?

Deyingən qarının deyil, başqa bir adamın səsi eşidildi:

– Bağışlayın, cənab!

Bu – spirtli içki içməkdən səsi tutulan köhnə bir əyyaşın boğuq, titrək, batıq, xırıltılı səsi idi.

Marius tez dönüb baxdı, bir qız gördü.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Qızılgül səfalət içində

Yarıaçılmış qapı ağzında hələ lap cavanca bir qız durmuşdu. Otağın qapı ilə üzbəüz olan pəncərəsindən onun üstünə solğun işıq düşmüşdü. O arıq, üzgün, yazıq görünüşlü bir qız idi, onun əynində ancaq bir köynək, bir yubka vardı; belinə toqqa yerinə ciyə, saçına da ciyə bağlamışdı; soyuqdan tir-tir əsirdi. Köynəyin altından onun arıq çiyinləri nəzərə çarpırdı; solğun üzündə zərrə qədər də qırmızılıq yox idi; cinaqları torpaq rəngində idi; əlləri qırmızı, ağzı açıqdı, dişlərindən

töküləni də var idi; sönük gözlərindən cəsarət və bəclik yağdırdı; onun bədənini hələ lazımı şəkllə düşməmişdi, lakin baxışları – əxlaqsız qarı baxışları idi: əlli yaşla, on beş yaş onun simasında birləşmişdi. Xülasə, bu elə zəif, eyni zamanda elə qorxunc bir məxluqdu ki, öz görünüşü ilə adamı dəhşətə salmasa da, ağlada bilərdi.

Marius yerindən qalxaraq donub qaldı; bu qız adamın yuxusuna giren dumanlı surətləri xatırladırdı.

Onun əslində heç də eybəcər olmaması daha ağır təsir bağışlayırdı. Yəqin o uşaqlıq çağında qəşəng bir qızmış. Gənclik cazibədarlığı indi də onun simasında – əxlaqsızlıq və ehtiyac nəticəsində vaxtından əvvəl baş verən qocalıqla mübarizə edirdi. Üstünü qara buludlar alan solğun günəş qışın axşam şəfəqində sönən kimi – bu on altı yaşlı qızın da üzündə gözəllik şüaları sönürdü.

Demək olmazdı ki, onun üzü Mariusa heç tanış deyil. Mariusa elə gəlirdi ki, onu haradasa görmüşdür.

O, qızdan soruşdu:

– Sizə nə lazımdır, xanım?

Qız yenə də sərxoş katorqa dustağı səsi ilə cavab verdi:

– Cənab Marius, sizə məktub gətirmişəm.

O, Mariusun adını söyləyirdi, bu qayda ilə Mariusun bir şeyə şübhəsi qalmırdı: qıza elə o lazım olmuş. “Yaxşı, bu qız axı kimdi? O haradan mənim adımı bilir?”

Qız dəvət ediləcəyini gözləmədən otağa girdi. O elə bir qətiyyətli, elə açıq-saçıq bir əda ilə içəri girdi ki, bundan adamın ürəyi sıxılırdı, içəri giren kimi də hər şeyə, hətta Mariusun yığıdırılmamış yatağına baxmağa başladı. Onun ayağı yalındı. Yubkasının iri-irideşiklərindən uzun qıçları, arıq dizləri görünürdü. Soyuqdan bütün bədənini esirdi.

Onun əlində, doğrudan da, bir məktub vardı, məktubu Mariusa verdi.

Marius məktubu açanda gördü ki, konvertə yapışdırılan iri, enli kağız hələ qurumamışdı. Deməli, məktub uzaqdan gəlmirdi. Məktubda bu sözlər yazılmışdı:

“Cavan oğlan, mənim sevimli qonşum!

Sizin mənə olan mərhəmətkarlığınızı ondan bildim ki, altı ay bundan əvvəl siz mənim mənzil borcunu vermişdiniz. Bunun üçün sizə xeyir-dua edərim, cavan oğlan. Mənim böyük qızım sizə danışar: iki

gündü ki, bizim dördümüz də bir parça çöxərsiz qalmışıq, arvadım xəstədir. Mən güman edərim ki, səhv etməm, əgər belə bir ümidlə özümə ürək verəm ki, sizin alicənab qəlbiniz bunun nəticəsində mərhəmətə gələr, mənim köməyimə çatmaq arzusunı və öz səxavətinizdən lap azca da olsa bizə əta etmək fikrini təlqin edərsiniz.

Sizə səmimi hörmət bəsləyən, – necə ki, insan nəslinin vəlinəmətlərinə belə hörmət etmək lazımdır, –

Jondret

P.S. Mənim qızım sizin sərəncamınızı gözləyəcək, əzizim cənab Marius”.

Bu məktub Mariusu dünəndən bəri məşğul edən o qərribə hadisəni aydınlaşdırmaq məsələsində qaranlıq zirzəmidə yandırılan bir şam rolunu oynadı. Hər şey birdən aydın oldu.

O biri məktubları kim yazmışdısa, bunu da o adam yazmışdı: eyni xətt, eyni üslub, eyni imla, eyni kağız, eyni tütün qoxusu!

Burada beş məktub, beş yazı, beş ad, beş də imza vardı, amma yazan bir adamdı. Bu dörd adamın – ispaniyalı kapitan don Alvaresin, uşaqları olan bədbəxt Balizarın, dram şairi Janflonun, sabiq aktyor Fabantunun bir adı vardı, – bu da Jondret idi; lakin bu Jondret deyilən adamın adı, doğrudan da, Jondret idimi – bu özü də şübhəli idi.

Marius xeyli vardı ki, Qorbonun daxmasında yaşayırdı, lakin, yuxarıda deyildiyi kimi, çox nadir hallarda öz zavallı qonşularını görürdü. Onun fikri çox-çox uzaqlarda idi: bizim fikrimiz haradadır – gözlərimiz də oradadır. Yəqin o, koridorda və pilləkəndə jondretlərə-bir neçə dəfə rast gəlmişdi, lakin bu adamlar ona ancaq bir kölgə kimi görünmüşdü. Marius onlara o qədər az diqqət yetirirdi ki, dünən axşam bulvarda Jondretin qızlarına rast gələndə – bu qızlar, heç şübhəsiz, Jondretin qızları idi – onları tanımadı; indi otağa giren qız da Mariusa, mərhəmət və nifrətlə bərabər, çox tutqun bir şəkildə, çox çətinliklə bu qızı əvvəllər haradasa gördüyünü xatırlatmışdı.

İndi hər şey aydın oldu. Marius bildi ki, onun qonşusu Jondret, ən ağır yoxsulluq dərəcəsinə çataraq, yaxşı və səfəqli adamların mərhəmətindən sui-istifadə etməyə başlamış, peşəkar bir dilənçi olmuşdur, başqalarının ünvanını öyrənərək, varlı və dərddən bilən adam hesab etdiyi şəxslərə uydurma ad altında məktub yazır, qızları da bu məktubları, baş verə biləcək hər təhlükəyə dözərək, aparıb sahiblərinə verir.

Lakin qızların belə bir təhlükəyə rast gələcəyi Jondreti qətiyyənlə düşündürmürdü. O tale ilə oyuna başlamış, qızlarını da bu oyuna cəlb etmişdi. Marius dünən onların; qaçmasından, qorxmasından, tövşüyə-tövşüyə nəfəs almasından, qulağına çatan oğrular ifadəsindən duyurdu ki, o bədbəxtlər yəqin başqa pis iş də görürlərmiş. Marius başa düşdü ki, insan cəmiyyətinin indiki vəziyyətində bütün bu şərait – bu iki səfil məxluqu – nə qız, nə qız uşağı, nə arvad olan, həm qəbahətli, həm də günahsız olan, yoxsulluğun törətdiyi bu iki eybəcər məxluqu meydana gətirməyə bilməzdi.

Onlar – nə adı, nə yaşı, nə cinsiyyəti olan, eyni dərəcədə həm xeyrə, həm də şərə laqəyd qalan, beşikdən çıxan kimi hər şeyi – sərbəstliyi, xeyirxahlığı, vəzifə hissini itirən zavallı məxluqlardı. Onların qəlbə – dünən açılan, bu gün solan, yola düşərək, palçıq içində xar olan, nəhayət, araba altında əzilən çiçəyə bənzəyirdi.

Marius heyrət və kədər dolu bir nəzərlə qıza baxırdı: qız onun mansardında bir xəyal təklifsizliyi ilə gəzişirdi. O cəld hərəkət edir, öz geyimindən zərər qədər də utanmırdı: onun yaxası düymələnməmişdi, cırıq köynəyi tez-tez enir, az qalırdı ki, lap qurşağına düşsün. O stulları tərpedir, komod üstündəki tualet şeylərinin yerini dəyişir, səliqəsiz bir hala salırdı, Mariusun paltarına toxunur, bütün künc-bucağı əli ilə yoxlayırdı.

Birdən o ucadan dedi:

– Gör ha, burada güzgü var!

Otaqda tək imiş kimi vodevillərdən oynaq kupletlər və parçalar toxumağa başladı; o xırıltılı, boğuc bir səslə oxuduğundan bu nəğmələr təqəmmün çıxırdı. Lakin onun hərəkətlərində bu həyasızlıqla bərabər bir gərginlik, narahatlıq və qorxu duyulurdu. Həyasızlıq bəzən həyanın üstünü örtür.

Otaqda belə şənlik edə-edə çırpınan bu qız kimi adama kədər verən başqa bir şey təəssüf etmək çətindi: o öz hərəkətləri ilə gün işığından ürkərək yerindən qalxan, ya da qanadı qırılan bir quşu yada salırdı. Hiss olunurdu ki, bu qız başqa cürə tərtibə olunsaydı, başqa bir şəraitə düşsəydi – onun adama qarşı olan canlı, çevik, sərbəst adasında xoş və cazibədar bir şey ola bilərdi. Heyvanlar aləmində göyərçin yaranan bir məxluq dönüb dəniz qartalı olmur. Belə bir şeyi ancaq insanlar arasında görmək olar.

Marius düşüncəyə dalaraq ona mane olmurdu.

Qız stola yaxınlaşıb dedi:

– Ah, kitablara bax!

Onun sönlük gözləri parıldadı. Sonra əlavə etdi:

– Mən də oxuya bilərəm. – Onun səsinə bir sevinc duyulurdu: o da bir şeylə fəxr edə bilməmişdi, – bu hər kəsə xas olan bir hissdir.

Stol üstündəki açıq kitabı cəld götürüb çox sürətlə oxumağa başladı:

“General Bodüen öz briqadasında olan beş batalyonla, Vaterloo çölü ortasında olan Hügomon qəsri tutmaq əmrini aldı...”

Qız bunu oxuyaraq dayandı:

– Hə, Vaterloo! Bu mənə tanışdır. Çox-çox bundan əvvəl belə bir vuruşma olub. Atam o vuruşmada iştirak edib. Atam imperator ordusunda qulluq etmişdir. Biz hamımız çox qəddar bonapartçıyıq, bizimlə zarafat etmə! Vaterloo – orada ingilislərlə vuruşmuşuq.

Qız kitabı yerinə qoyub, qələmi götürdü, yenə ucadan dedi:

– Mən yaza da bilərəm!

Sonra qələmi mürekkəbə batırdı, Mariusa sarı dönərək soruşdu:

– Baxmaq istəyirsinizmi? Mən bir şey yazım.

Marius cavab verəni kimi qız stolun üstündə olan ağ vərəqə bu sözləri yazdı: “Tulalar gəldi”.

Qələmi ataraq dedi:

– Səhv yoxdur. Yoxlaya bilərsiniz. Məni bacımla bir yerdə oxudublar. Biz həmişə indiki kimi olmamışıq. Bizi onun üçün hazırlamırdılar ki, biz gedib...

Qız susdu, parıltısı sönən bir nəzərlə Mariusa baxdı, sonra qəhqəhə ilə gülərkək dedi:

– E-eh! – Onun bu ifadəsində həyasızlıqla boğulan böyük bir müsbət duyulurdu.

Elə o saat da şən bir nəşə havası ilə oxumağa başladı:

Biz acmışıq, ay ata,
Evde çörək də yoxdur.

Üşüyürük, ay ana,
Lütük, axı soyuqdur.

Titrə,
Nanetta.
Hönkur,
Janetta!

Kupleti oxuyub qurtaran kimi yenə də dedi:

– Cənab Marius, siz heç teatra gedirsinizmi? Mən gedirəm. Mənim bir qardaşım var, o aktyorlarla dostluq eləyir, hərdən də mənə biletdir. Amma mən qalereyanı xoşlamıram, ora darısqaldır, adam narahat olur. Ora qara camaat gedir, hərdən eləsi də gedir ki, onlardan pis iy gəlir.

Sonra diqqətlə Mariusa baxdı, – onun gözlərində qəribə bir ifadə vardı:

– Cənab Marius, heç bilirsinizmi, siz çox qəşəng oğlansınız!

Elə o anda onların fikirlərindən eyni bir şey keçdi: Marius bundan qızcırdı, qız gülümsədi.

Qız sözünə davam edərək dedi:

– Siz mənə heç fikir vermirsiniz, mən cənab Marius sizi tanıyıram. Mən burada, pilləkəndə, sonra da Austerlits kəndi yaxınlığında sizə rast gəlmişəm, bir neçə dəfə sizin orada yaşayan Mabef adlı bir qocanın yanına getdiyinizi də görmüşəm. Amma pırtlaşıq saç sizə çox yaraşır.

O çalışdı ki, öz səsinə çox mehribanca bir ifadə versin, ancaq pıçıltıdan başqa bir şey çıxmırdı. Sözlərdən bəzisi klavişi çatışmayan klaviaturla itən səs kimi qırtlaqla dodaq arasında itib gedirdi.

Marius yavaşca geri çəkildi.

Özünə xas olan soyuq bir ifadə ilə dedi:

– Məndə bir paket var. Elə güman edirəm ki, o sizindir, xanım. İcazə verin onu sizə qaytarım.

Marius, içində dörd məktub olan paketi ona verdi. Qız əlini əlinə vuraraq ucadan dedi:

– Bunu axtarmadığımız yer qalmayıb! Sonra tez paketi qapıb açdı:

– İlahi! Bacımla mən bunu nə qədər axtarmışdıq! Deməli, bunu siz tapırsınız? Özü də yaqın bulvarda, eləmi? Ayrı yerdə ola bilməz. Bilirsinizmi, qaçanda qoltuğumuzdan düşüb. Özü də bacımın axmaqlığından! Qayıdıb axtardıq, tapa bilmədik. Sonra daha istəmədik ki, evdə bizi kətkəlləsinlər, axı niyə kətkəllənək, niyə kətkəllənək, – evdəkilərə dedim ki, məktubları aparıb verdik, hər yerdə bizə dirsək göstərdilər! Budur onlar, mənim öziz məktublarım! Siz nədən bildiniz ki, onlar mənimdir? Məlum şeydir nədən bilirsiniz – xətdən! Deməli, dünən qaçanda biz sənə toxunmuşuq? Elə qaranlıqda heç bir şey görmək mümkün deyildi! Mən bacımdan soruşdum: “O kim idi, kişi idi?”. Bacım da dedi: “Elə bil kişi idi”.

Qız bu arada pakətdən – “Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsi vəlinəmətlərindən olan cənaba” xahişnaməni çıxardı.

– Hə, bu kağız günorta ibadətində gələn qocaya yazılıb! Lap yerinə düşdü. Aparıb verim, bəlkə səhər yeməyinə, bizə bir şey verdi.

Sonra yenə gülərək izah etdi:

– Bu gün biz səhər yeməyi yesək, bilirsinizmi, bu nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, bu gün səhər biz srağagünkü səhər yeməyini, srağagünkü naharı, dünənki səhər yeməyini, hamısını da bir otruma! Bax, belə! Görürsünüz də! Bu da azlıq eləsə, onda gəbərin, köpəklər!

Bu sözlər Mariusa – bu bədbəxt qızın nə üçün gəldiyini xatırlatdı.

O, jiletinin ciblərini axtardı, bir şey tapmadı.

Amma qız susmurdu, elə bil ki, Mariusun burada olması tamam yadından çıxmışdı.

– Mən hərdən axşamlar evdən çıxıb gedirəm. Hərdən heç səhərə kimi qayıtmıram. Keçən qış, bura köçməmişdən əvvəl, bir körpü altında yaşayırdı. Elə olurdu ki, soyuqdan donmamaq üçün bir-birimizə sıxılırdıq. Bacım ağlayırdı. Ah, o su! Adama elə qəm-qüssə gətirirdi! İstəyirsən özünü suya atıb boğasan, öz-özünə deyirsən: “Yox, su soyuqdur!”. Mən nə vaxt ağlıma gəldi lap tək gedirəm. Hərdən gecəni qanovda qalıram. Bilirsinizmi, gecə bulvarla gedəndə adama elə gəlir ki, ağacların yaba kimi buynuzu var, evlər də, Notrdam kilsəsi kimi qaradır, böyükdür, ağ divarlar, elə bil ki, çaydır – öz-özünə deyirsən: “Ora bax, orada su var!”. Ulduzlar, çıraqban camları kimi elə bil ki, tüstüləyir, külek də onları söndürür; özün də elə gedirsən, elə bil gicləmişən, qulaqlarına da elə bil ara vermədən at fırxırtısı gəlir; gecə də olsa, gah orqan səsi, gah öyirmə maşın gurultusu, gah da cürbəcür səslər gəlir. Adama elə gəlir ki, sənə daş atırlar, gücün yetdikcə qaçırsan, gözünün də qabağında hər şey hərhlənir. Adam çox ac qalanda elə qəribə olur ki!..

Qız dalğın bir nəzərlə Mariusa baxdı.

Marius ciblərini yaxşıca axtardıqdan sonra, axırda beş frank on altı su pul tapdı. Onun bütün varı-yoxu bu idi. Düşünərək öz-özünə dedi: “Hər halda bu gün mənim naharıma çatar, səhə gərək nə olar”. On altı sunu özü üçün saxladı, beş frankı qıza verdi.

Qız pulu qapıb aldı, həyəcanla dedi:

– Belə ha! Budur, bizim də günəşimiz çıxdı!

Sanki bu günəşdə – onun beyində olan oğrular ifadəsinin qar yığını eritmək xassəsi vardı: o ara vermədən tez-tez danışmağa başladı:

– Beş frank! Kürənciyəz! Kəllə! Özü də belə bir deşikdə! Əntiqədir! Əmiri uşaqsınız! Adamın eşqi dombalı! Əhsən lotulara! İki gün ötür, tıxa, – qızarmış ət, bişmiş ət! Ye, dur deyincə ye, iç!

Qız köynəyinin çiynilərini çəkdi, iki qat olub Mariusa təzim etdi, dostcasına əlini yelləyərək qapıya sarı yönəldi:

– Sağlıqla qal, cənab! Bu da olsa, yenə qocalarımın yanına gedəcəyəm.

Komodun yanından keçəndə, orada toz içində qalmış, kif atmış bir parça quru çörək gördü; böyük bir acgözlüklə çörəyi qapıb gəmərməyə başladı:

– Nə ləzzətlidir! Nə bərkdir! Adamın bütün dişini qırır! Sonra çıxıb getdi.

BƏŞİNCİ FƏSİL

Qəza-qədər in göstərdiyi gizlin pəncərə

Marius beş il yoxsulluq, məhrumiyyət, ehtiyac içində yaşamışdı, lakin indi yəqin etdi ki, əsl yoxsulluğu görməmişdir. Əsl yoxsulluğu indi görürdü. Bu yoxsulluğun kabusu onun gözləri önündən ötüb keçmişdi. Doğrudan da, kim ki ancaq kişini yoxsulluq içində görmüşdür – o heç şey görməmişdir: qadını yoxsulluq içində görmək lazımdır; kim ki ancaq qadını yoxsulluq içində görmüşdür – o heç şey görməmişdir: uşağı yoxsulluq içində görmək lazımdır!

Kişi yoxsulluğun son pilləsinə çatanda daha ağına-bozuna baxmır, hər vasitəyə əl atır. Amma vay onu əhatə edən zəif məxluqların halına! O adamın daha nə işi var, nə zəhmət haqqı, nə çörəyi, nə yanacağı, nə gümrahlığı, nə iradəsi, nə də sərbəstliyi! O hər şeydən məhrum olur. Onun xaricində, elə bil ki, gün işığı, daxilində əxlaq məşəli sönür. Bu zülmət içində onun əlinə iki zəif məxluq düşür – bir arvad, bir uşaq: o hiddətlə bunları biabırçılığa sövq edir.

Onda hər cür dəhşət ola bilər. Yalnız nazik bir hasar ümitsizliyi qəbahətdən, ya cinayətdən ayırır.

Sağlamlıq, gənclik, namus, cavan bədən mükəddəs, ciddi isməti, qəlb, bakirəlik, ruhun bəşərəsi olan həya burada, qurtuluş vasitəsi axtarırkən amansızca tapdanır; bu vasitə namussuzluq olursa – o da qəbul edilir. Atalar, analar, uşaqlar, qardaşlar, bacılar, kişilər, arvadlar,

qızlar – cinslərin, yaşların, qohumluğun, əxlaqsızlığın, məsumluğun bu qaranlıq qarşılığı içində vahid bir kütlə təşkil edirlər, bu kütlə öz kəşfiyyəti ilə bir mədəni xatırladır. Tale onları bir daxmaya atır, onlar bu balaca daxmada dal-dala verərək, sıxılıq içində çöməltmə oturur, arabir gizlin-gizlin bir-birinə qəmgün bir nəzər salırlar. Ah, bədbəxtlər! Gör onların bənizi necə solğundur, gör onlar soyuqdan necə titrəyirlər! E'ə güman etmək olar ki, onlar başqa bir planetdədirlər, günəşdən biz i görə çox-çox uzaqdadırlar.

Bu qız Marius üçün sanki bir qaranlıq müəssili idi.

O, Mariusa gecənin yeni, iyrənc bir səhifəsini açdı.

Marius bir şey üçün özünü müqəssir etməyə hazırdı: o həddindən artıq xülya və sevgi ilə məşğul olmuşdu, bu ona öz qonşularına diqqət yetirməyə imkan verməmişdi. Əgər o, qonşusunun ev kirayəsini vermişdisə də, bu ancaq qeyri-şüuri bir coşqunluq nəticəsində olmuşdu, başqaları da onun yerində olsaydı bu coşqunluğa qapılırdı. Lakin ondan çox şey tələb olunurdu. Bir bax da! İnsan cəmiyyəti xaricində yaşayan, gecənin qaranlığında əlləri ilə yan-yörəsini yoxlaya-yoxlaya öz daxmasına gələn bu zavallı insanlar ondan yalnız bir divar ayırırdı; bu adamlarla o yan-yana yaşayırdı; onları qalan dünya ilə bağlayan zəncirin son həlqəsi o idi, bəli, o idi! Bu adamların nəfəs almasını, daha doğrusu, xorultusunu eşidirdi, amma onları görmürdü! O hər gün, hər dəqiqə divar dalından onların yerisini, gəlişini, gedişini, danışığını eşidirdi, lakin bunlara laqeyd qalırdı. Onların sözlərində inilti səslənirdi, lakin bu iniltiyə o heç əhəmiyyət vermirdi. Onun fikri ancaq şirin-şirin xəyallar, baş tutmayan xülyalarla, vüsali mümkün olmayan sevgilərlə, divanəliklə məşğuldu, lakin insanlar, onun xristian qardaşları, onun xalqından olan qardaşları lap yanında ölürdü! Özü də nəhaq yerə ölürdü! Onların bədbəxtliyinə bir cəhətdən və müəyyən dərəcədə o səbəb olmuşdu, onların bədbəxtliyini artırmışdı. Çünki onların qonşusu onun kimi xəyalpərest deyil, diqqətli, sadə, dərddə qalan bir adam olsaydı, – məlum şeydir ki, onların yoxsulluğunu duyurdılar, onları təhdid edən təhlükə meydana çıxardı, onlara yəqin ki, lap çoxdan sığınacaq və yemək-icmək verərdilər, onları xilas edərdilər! Hərçənd onlar pozğun, əxlaqsız, kobud, hətta iyrənc, rəzil adam təsirini bağışlayırdılar, burası da var ki, dilənçi vəziyyətinə düşən, lakin pozulmayan adam çox az olur; bir də ki; müəyyən bir hədd vardır, bu hədd xaricində bədbəxt adamla namussuz adam arasında olan fərq silinib

gedir. Həm bu bədbəxt, həm də bu namussuz adamları bir sözlə adlandırmıq olar: bu məşum söz “səfil”dir. Bunun üçün kimi müqəssir etməli? Məgər insanın enməsi, pozulması daha dəhşətli olan yerdə səfqət və mərhəmət özünü daha böyük bir qüvvətlə göstərməməlidirmi?

Elə olurdu ki, Marius da, əsl namuslu bir adam kimi bəzən özü haqqında bir müəbbi kimi hərəkət edər, öz-özünü hətta layiq olduğundan da artıq danlardı; o özünə belə bir əxlaq dərsi verə-verə, mərhəmət dolu nəzərini, jondretlərlə onun arasında olan divardan ayırmırdı, sanki öz baxışı ilə divarın o üzünə nüfuz etmək, o bədbəxtləri isindirmək istəyirdi. Divar tirlərdən və yuxa taxtadan qayırılmışdı, üzünə də nazik suvaq çəkilmişdi; əvvəllər dediyimiz kimi, divarın o tərəfindən söylənilən hər söz, əmələ gələn hər səs bu tərəfdə eşidilirdi. Bu sözləri tutan suvaq eşitmək üçün Marius kimi xəyalpərəst olmaq lazımdı. Divarın nə o üzünə, nə bu üzünə kağız çəkilmişdi; divarın bütün kələ-kötürlüyü görünürdü, Marius bunu nəzərə almayaraq diqqətlə divara baxırdı; xəyala dalarkən də bəzən tədqiq etmək, müşahidə etmək, öyrənmək olar, bu heç də düşünə-düşünə tədqiq etməkdən, müşahidə etməkdən, öyrənməkdən pis olmur. Birdən o yerindən qalxdı. Lap tavanın dibində, üç yuxa taxta arasında üçbucaq bir deşik gördü. Deşiylə tutan suvaq tökülmüşdü, komodun üstünə çıxıb, bu deşikdən jondretlərin otağınə baxmaq olardı. Bəzi hallarda mərhəmət hissi nəinki maraqla oyada bilər, hətta oyatmalıdır da. Bu deşik gizlin pəncərə məqamında idi. Bir adama kömək etmək istəyirsənsə, onun bədbəxtliyini gizlincə müşahidə etməkdən pis bir şey yoxdur. Marius düşünərək dedi: “Bu adamlar kimdir, orada nələr olur – bunu bilmək lazımdır”.

Komodun üstünə qalxdı, gözünü deşiyə qoyaraq baxmağa başladı.

ALTINCI FƏSİL

Yırtıcı öz zağasında

Şəhərlərdə, meşələrdə olduğu kimi, cəngəllər var; ən hiyləgər, ən dəhşətli şeylər burada gizlənilir. Lakin şəhərdə gizlənenlər – amansızdır, rəzildir, alçaqdır, başqa bir sözlə – çirkindir; meşələrdə gizlənilənlər – amansızdır, vəhşidir, özəmətlidir, başqa bir sözlə – gözəldir. Şəhərlərdə də, meşələrdə də zağa var, lakin heyvan zağası insan zağasından üstün tutulmağa layiqdir. Məğaralar fahişəxanadan yaxşıdır.

Marius da burada fahişəxana gördü.

Marius kasıbdı, otağı da kasıbca bir otaqdı, lakin onun kasıblığı nəcibənə bir kasıblıqdı; mansardı da özünə layiq bir halda idi: təmizdi, səliqəli idi. Amma onun baxdığı yer iyrenc bir vəziyyətdə idi: üfunətli idi, çirkdi, bulaşıqdı, qaranlıqdı, mürdardı. Otağın bütün müxəlləfatı – bir həsir stuldan, bir salxaq stoldan, bir neçə qırıq şüşədən, küncdə qoyulan iki hədsiz dərəcədə çirkli yataqdan ibarətdi. Otaq ancaq hö-rümçək toru basmış, dörd xırdaca şüşəsi olan bir dam pəncərəsindən işıqlanırdı. Pəncərədən də ancaq – insan üzünü vahiməli bir xəyal üzünə oxşadacaq dərəcədə işıq düşürdü. Divarlar, elə bil ki, yaralı-xoralı idi: dəhşətli bir xəstəliklə eybəcərleşmiş insan sifəti kimi başdan-başa parça-parça qartmaq bağlamışdı, çapıq-çapıqdı. Rütubət çirk kimi divarlardan süzlüb töküldü. Hər tərəfdə kömürlə çəkilmiş nalayiq şəkillər görünürdü.

Mariusun kirayə etdiyi otağın, pis də olsa, kərpic döşəməsi vardı; amma burada nə daş, nə taxta döşəmə vardı; çardağın gillə suvanmış, ayaq altında qaralmış köhnə örtüsü üstündə gəzirdilər. Bu qalın toz basmış, heç süpürgə dəyməyən kələ-kötür yerdə köhnə ayaqqabılar, ev tufilləri, çirkli cır-cındır şeylər, qoribə bürclər kimi ora-bura səpə-lənmişdi; amma otaqda buxarı vardı, buna görə də onun illik kirayəsi qırx frank idi. Buxarıda hər nə desən vardı: manqal da, qab-qacaq da, sındırılmış taxta da, mıxdan asılmış cır-cındır da, quş qəfəsi də, gül də, yavaş-yavaş ışıldayan alov da. İki kösöv ağır-ağır tüstüləyirdi.

Bu çardaqla çox böyük olduğu üçün daha dəhşətli görünürdü. Onun hər yerində girinti-çıxıntı, künc-bucaq, qaranlıq çökək, ağac çatı, körfəzə oxşar yerlər nəzərə çarpırdı; künc-bucaqda dəhşətli, dərin çuxurlar vardı; adama elə gəlirdi ki, bu çuxurlarda yumruq boyda hörmüçəklər, ayaq boyda moryemqurdları, bəlkə də lap insanabənzər əjdahalar gizlənilir.

Bir çarpayıl qapının, biri də pəncərənin yanında idi, hər ikisi də elə qoyulmuşdu ki, bir tərəfi buxarının divarına dəyirdi. İkisi də Mariusun otağı ilə üzbəüzdü.

Küncdə, Mariusun baxdığı deşikdən bir az kənarda, divarda qara rəngli, taxta çərçivəli rəngli bir qavurə asılmışdı, qavurənin altında iri həşərlər – YUXU sözü yazılmışdı. Qavurədə – yatan bir qadın və onun dizləri üstə yuxulayan körpə bir uşaq təsvir olunurdu; onların başı üstündə, buludlar arasında bir qartal uçurdu; qartalın caynaqlarında bir tac vardı; qadın yuxulu-yuxulu tacı uşağın başından kənara itələyirdi;

qravüranın arxa tərəfində Napoleon, işıq içində, sarı kapitelli mavi bir sütuna söykənərək, ayaq üstə durmuşdu; sütunda bu sözlər yazılmışdı:

Moreno
Austerlits
İena
Vaqram
Elou

Qravüranın altında, yerdə, divara, taxta pannayaoxşar, enli bir taxta söykədilmişdi. O, tərsinə qoyulmuş bir şəkə, o biri üzünə cızma-qara şəkil çəkilmiş kətanlı taxtaya, divardan götürülmüş bir aynaya bənə-yirdi, elə bil, onu yenə də divardan asmağa macal tapmırdılar.

Stolun üstünə qələm, mürəkkəb və kağız qoyulmuşdu; stolun arxasında altmış yaşlı, qısaboylu, arıq, qaşqabaqlı, solğunüzlü bir adam oturmuşdu; onun hiyləgər, sərt baxışında təşviş və həyəcan görünürdü; üzdən o ən alçaq bir adama oxşayırdı.

Lafater bu qdamı görseydi, onu – məhkəmə davakarı ilə qrifin qarışmasından əmələ gələn bir şey hesab elərdi; yirtıcı quşla hiyləgər adam bir-birini tamamlayaraq, öz çirkinliklərini artırır: hiyləgər adamın xüsusiyyətləri yirtıcı quşa alçaqcasına bir sifət, yirtıcı quşun xüsusiyyətləri hiyləgər adama dəhşətli bir sima verir.

Stol arxasında oturan adamın uzun, ağ saqqalı vardı. O, qadın köynəyi geymişdi. Onun bayırda qalmış ağ, cod tük basmış döşü və qolları, köynəyinin altından çirklə şalvarı, uzunboğaz, yırıq çəkməsi görünürdü; barmaqları çəkməsinin yırığından bayıra çıxmışdı.

Ağzında çubuq vardı; o, çubuq çəkirdi. Zağada çörək yox idi, amma tütün hələ vardı.

O nəse yazırdı: yəqin ki, Mariusun oxuduğu məktublardan yazırdı.

Stolun kənarında qırmızı cildli, dağılmış, köhnə bir kitab vardı; kitabın mətbəə vərəqənin on ikidən bir hissəsi həcmində olan qədim formatı göstərirdi ki, bu romandır. Cildin üstündə iri, baş hərflərlə kitabın adı yazılmışdı: "ALLAH, KRAL, NAMUS və XANIMLAR, DÜKREDÜMİNİLİN ƏSƏRİ. 1814-cü il".

Qoca öz-özülə danışa-danışa yazırdı, Marius onun dediyi sözləri eşidirdi. O deyirdi:

– Bir görün ki, öləndən sonra da bərabərlik yoxdur! Gedin bir Per-Laşezə! Əyanlar, dövlətlilər tələnin üstündə, daş döşəmənin, yasəmənin

ağacları əkilmiş xiyabanda dəfn edilir. Onları ora katafalkda gətirirlər. Xırda-xurtları, lütləri, uğursuzları – onların qeydinə qalan kimdir! – palçıq dizə kimi olan dərənin dibində, balaca bir çuxurda, lehmə içində basdırırlar. Orada basdırırlar ki, tez çürüsünlər! Onların yanına gedənə kimi yüz dəfə kölləmayallaq olub çuxura düşürsən.

O, səsini kəsib yumruğunu stola vurdu, dişlərini qıcırdaqaraq əlavə etdi.

– Hamısının boğazını dişimlə gəmirərdim!

Buxarının yanında, yalın ayaqlarını altına yığaraq kök bir arvad oturmuşdu, üzdən ona həm qırx, həm də yüz yaş vermək olardı.

Onun da əynində bir köynək vardı; köhnə mahudla yamanmış yubka geymişdi. Yubkanın yarısını kobud kətandan tikilmiş bir döşlük örtürdü. Bu qadın büzüşsə də, iqlat olub əylsə də, çox hündürboylu olduğu görünürdü. Ərinin yanında azmana oxşayırdı. Onun dən düşmüş, sarı-kürən, iyrenc saçı vardı, tez-tez də yastı dimaqlı, işildayan, kök barmaqlarını saçına soxurdu.

Stol üstündəki kitab həcmində açıq bir kitab onun yanında atılıb qalmışdı, – bu yəqin romanın ardı idi.

Marius yataqlardan birində rəngi meyit kimi ağarmış yarıçılpaq, uzundraz bir qız gördü; o, qıclarını aşağı sallayaraq oturmuşdu, özü də, elə bil ki, nə görür, nə eşidir, nə də nəfəs alır.

O, heç şübhəsiz, Mariusun yanına gələn qızın kiçik bacısı idi.

İlk baxışda ona on bir-on iki yaş vermək olardı. Lakin diqqətlə baxdıqda siz yəqin etmiş olardınız ki, onun yaşı on dördədən, az deyil. Bu həmin qızdı ki, dünün axşam bulvarda deyirdi: "Mən elə əkildim! Elə əkildim ki!"

O, xeyli vaxt inkişaf etməyən, sonra birdən böyüyən cılız qızlardan idi. Belə zavallı, miskin insan çöhrəsi yetişdirən şitillik də – yoxsul-luqdur. Bu cür insanların nə uşaqlığı, nə də ilk gəncliyi olur. Onlar on beş yaşında ikən – on doqquz, on altı yaşında isə – iyirmi yaşında qıza oxşayırlar. Onlar bu gün qız, sabah arvadırlar. Onlar sanki həyatı tez başa vermək üçün qəsdən yüyürə-yüyürə gedirlər.

İndi bu qız, elə bil ki, körpə uşağıdır.

Otaqda heç bir şey əməklə məşğul olduğunu göstərmirdi: orada nə dəzgah, nə cəhrə, nə də bir alət vardı. Bucaqda dəmir bir lom atılıb qalmışdı, bu şübhəli görünürdü. Burada ümidsizlik əlaməti və ölüm xəbərcisi olan ağır bir tənbellik hökmfərma idi.

Marius bir neçə dəqiqə bu otağı nəzərdən keçirdi, ora qəbirdən də dəhşətli idi, çünki hiss olunurdu ki, burada hələ insan qəlbi titrəyir, hələ həyat çırpınır...

Cardaq, zirzəmi, mağara, o yerdə ki, ictimai ehramın ən aşağı hissəsində yoxsullar qaynaşır – bu hələ sərdaba deyil, sərdabanın başlanğıcıdır; dövlətliklər öz kaşanələrinə girilən yeri böyük bir cəlalə –bəzədiyi kimi, həmişə yoxsulluqla yan-yanı duran ölüm də ən ağır ehtiyacları öz qapısının ağzına qalaq-qalaq yığır.

Qoca susdu, arvad birçə kəlmə də söz demədi, qız, elə bil ki, nəfəs almırdı. Ancaq qələmin xıçırtısı eşidilirdi.

Qoca yazı-yazı yenə də deyirdi:

– Əclaflar! Əclaflar! Hamı əclafdır!

Qadın Süleyman kəlamına oxşar bu sözü eşidəndə ah çəkdi.

– Sakit ol, dostum. Dərd çəkmə əzizim. Bütün bu rəzil adamlar heç ona layiq deyillər ki, sən onlara yazırsan, mənim istəkli ərim!

İnsanlar soyuqda bir-birinə necə sıxılırlarsa, yoxsulluqda da bir-birinə elə sıxılırlar, lakin onların qəlbi bir-birindən uzaqlaşır. Aydın görünürdü ki, bu qadın bir zamanlar öz ərini sevməyə nə qədər qabil imişsə, bir o qədər sevirmiş. Amma bu sevgi, görünür, onların bir-birinə qarşı olan gündəlik məzəmmətlərində, ailəni əzən ağır güzəran altında sönüb getmişdi, onun ancaq küllü qalmışdı. Çox vaxt elə olur ki, mehrəbanlıq ifadə edən sözlər sevgi hissindən çox yaşayır. Onun ağzı: “Əzizim, dostum, mənim istəkli ərim” – desə də qəlbi susurdu.

Qoca yenə də yazmağa başladı.

YEDDİNCİ FƏSİL

Strategiya və taktika

Marius iztirab dolu bir qəlb ilə öz müşahidə məntəqəsindən düşməyə hazırlaşdı ki, bir səs onun diqqətini cəlb etdi: bu onu öz yerindən saxladı.

Çardağın qapısı birdən taybatay açıldı.

Qocanın böyük qızı qapı ağzında görünürdü.

O, kobud bir kişi çəkməsi geymişdi; çəkmə palçıq batmışdı, topuğa qədər bulaşmışdı; qız soyuqdan qıpqırmızı qızarmışdı; əynindəki yırtıq pləşa bərk-bərk bürünmüşdü; Marius bir saat bundan əvvəl

bu pləşinin əynində görməmişdi; görünür onda pləşini çıxarıb bayırda qoyubmuş ki, Mariusun ona daha artıq yazığı gəlsin, yəqin otaqdan çıxanda yenə də geyibmiş. Qız içəri girib qapını şappıltı ilə örtüdü, dayandı ki, nəfəsini dərsin, çünki o bərk tövşüyüdü; nəfəsini dərdikdən sonra qalibiyyətlə və sevinclə çığırdı:

– Gəlir!

Atası gözlərini yazıdan qaldırdı, anası başını qaldırdı, bacısı heç qımıldanmadı da. Atası soruşdu:

– Kim gəlir?

– O cənab.

– Filantrop?

– Hə.

– Sen-Jak kilsəsindən?

– Hə.

– Həmmən o qoca?

– Hə.

– O gələcək?

– Bu saat gələcək. Mənim ardımca.

– Lap yəqin bilirsən?

– Yəqin.

– Doğrudan da gələcək?

– Kirayə etdiyi bir karetda gəlir.

– Karetda! Bu ki, xalis Rotşildir!

Jondret yerindən qalxdı.

– Sən haradan bunu yəqin bilirsən? Əgər o, karetda gəlirsə, bəs sən niyə ondan tez gəldin? Barı ünvanını verdin ona? Dedin ki, bizim qapı dəhlizin lap axırında, sağ tərəfdəki qapıdır? Allah elə eləyə ki, dolaylıq salmaya! Deməli, sən onu kilsədə gördün? O mənim məktubumu oxudu? Sənə nə dedi?

– Ta-ta-ta! Tələsmə, qoca! Qulaq as. Gedib girdim kilsəyə; gördüm ki, o vəlinəmət öz yerində oturub; qabağında reverans elədim, sonra da məktubu verdim. O, məktubu oxuyub soruşdu: “Qızım, siz harada yaşayırsınız?” – Dedim ki: “Cənab, mən sizi apararam”. O dedi ki: “Yox, siz adresinizi verin, mənim qızım bəzi şeylər almalıdır, mən kareta tutaram, sizinlə bir vaxta gəlib çıxaram”. Mən adresimizi ona verdim. Evin yerini deyəndə o, elə bil ki, bir şey təəccüb elədi, elə bil ki, tərəddüd elədi; sonra dedi: “Hər halda gələrim!”. Dua qurtardı,

mən onun öz qızı ilə kilsədən çıxdığını, fiakra mindiyini gördüm; mən əlbəttə yadımdan çıxartmadım, dedim ki, bizim qapımız koridorda – axırıncıdır, sağ tərəfdədir.

– Sən haradan bildin ki, o gələcək?

– Mən bu saat fiakrı gördüm, o, Kiçik Bankir küçəsindən döndü.

Mən də yüyürə-yüyürə gəldim.

– Kim sənə dedi ki, bu hamam fiakrdr?

– Mən nömrəsini görmüşdüm.

– Yaxşı, nömrəsi nəçədir?

– Dörd yüz qırx.

– Belə. Qız, sən axmaq deyilsən.

Qız dikbaşlıqla atasına baxdı, ayaqqabısını göstərərək dedi:

– Bəlkə də axmaq deyiləm, ancaq bundan sonra bu yirtıq çəkməni geyməyəcəyəm; neynirəm bunları! Əvvəl budur ki, bunlarda adam soyuqlaya bilər, sonra da palçıq lap məni tənəyə gətirib! Çəkmənin ki, islanmış altı yolda şappıldayır – şap-şap-şar! – adamın lap zəhləsini tökür! Bundansa ayaqyalın gəzsəm yaxşıdır.

Jondret qızının kobud ifadəsi qarşısında mülayim bir səsle dedi:

– Doğrudur, ancaq sən ayaqyalın kilsəyə buraxmazlar. Kasıbların da ayaqqabısı olmalıdır, – sonra acı-acı əlavə etdi: – Allah-taalanın yanına ayaqyalın getmək qadağandır, – sonra yenə də onu maraqlandıran məsələyə qayıdaraq soruşdu: – sən lap yəqin bilirsən ki, o gələcək, hə?

Qız dedi:

– O mənim ardımca gəlirdi!

Qoca qəddini düzəltdi. Onun üzünə sanki işıq çökdü.

– Eşidirsən, arvad? – deyər çığırdı. – Bizim filantrop bu saat gələcək. İşığı söndür.

Qadın özünü itirərək, yerindən tərpənmədi.

Jondret bir gözbağlayıcı cəldliylə buxarının üstündəki sınıq boğazlı bardağı tapıb kösövlərin üstünə su çilədi.

Sonra böyük qızına dönərək əmr etdi:

– Stulun həsirini qopart!

Qız onun sözünü başa düşmədi.

Jondret stulu qapıb özünə sarı çəkdi, çəkməsinin dabanı ilə onun həsir oturacağını vurub deşdi. Ayağı deşikdən o tərəfə keçdi.

Sonra ayağını stulun deşiyindən çıxara-çıxara qızından soruşdu:

– Bayır soyuqdur?

– Yaman soyuqdur, qar yağır.

Jondret pəncərə qabağında, çarpayıda oturan kiçik qızına sarı dönüb bağırdı:

– Tez! Düş çarpayıdan, tənbel! Səndən heç bir xeyir yoxdur! Şüşəni sındır!

Qız titrəyə-titrəyə çarpayıdan yerə atıldı.

Jondret təkrar etdi:

– Şüşəni sındır!

Qız heyrət içində donub qaldı.

Atası yenə də çığırdı:

– Eşidirsən nə deyirəm?! Şüşəni sındır.

Qız qorxa-qorxa, itaətkarlıqla pəncəsi üstə qalxıb yumruğunu şüşəyə vurdu. Pəncərə şüşəsi çilik-çilik olub yerə töküldü.

Jondret:

– Yaxşı, – dedi.

Onun fikri və diqqəti bir məsələ ətrafında toplanmışdı, o, qəti hərəkət etməyə hazırdı. O iti bir nəzərlə çardağın bütün künc bucağını gözden keçirdi.

Bu saat o eynən – vuruşmadan qabaq son əmrləri verən bir sərkərdə idi.

Qadın isə bu vaxta qədər heç səsinə də çıxartmırdı; o yerindən qalxdı, boğuş bir səsle, ağır-ağır, sözləri uzada-uzada soruşdu:

– Əzizim, nə qayırmaq istəyirsən? – O elə danışdı ki, sanki sözlər boğazında ilişib qalırdı.

Əri ona belə cavab verdi:

– Uzan çarpayıda!

Bu söz etiraz qəbul etməyən bir ifadə ilə söylənilmişdi. Jondretin arvadı əmrə itaət edərək özünü ağır-ağır çarpayıya yıxdı.

Bu zaman küncdən ağılayış səsi eşidildi.

Jondret çığırdı:

– Yenə nə olub?

Jondretin kiçik qızı, buxarı yanındakı bucaqdan çıxmıyaraq, qana bulaşmış əlini göstərdi: pəncərə şüşəsini sındıranda şüşə əlini kəsibmiş. Astadan ağlaya-ağlaya anasının çarpayısına yaxınlaşdı.

İndi onun növbəsi çatmışdı. O cəld yerindən qalxaraq çığırdı:

– Bir bax da! Bunun hamısı sənin gicliyindəndir! Sənin ucbatından onun əlini şüşə kəsib!

Jondret dedi:

– Daha yaxşı! Bunu mən nəzərə almışdım.

Qadın çığırdı:

– Necə? Daha yaxşı?

– Sus! Mən söz azadlığını ləğv edirəm!

Sonra əynindəki qadın köynəyindən bir parça cırıb tez-tələsik qızın qan axan əlini sarıdı.

Bunu qurtardıqdan sonra geydiyi cırıq köynəyə məmnuniyyətlə baxdı.

– Köynək də lazımı qaydadadır! Hər şey lap yaxşı düzəlib.

Buz kimi soyuq külək pəncərədən viyıldayır, otağa soxulurdu. İçəriyə duman dolub hər yeri бүürdü: elə bil ki, gözə görünməyən bir əl hiss olunmadan otağı ağımtıl pambığa tuturdu. Pəncərənin sınıq şüşəsindən bayırda qar yağdığı görünürdü. Dünən sretənyə günəşinin xəbər verdiyi soyuq,, doğrudan da, düşmüşdü.

Qoca ətrafına baxdı, sanki o gözədən qaçan bir şeyin olub-olmadığını yəqin etmək istəyirdi. Köhnə dəmir kürəyi götürüb, su səpdiyi kəmərlərin üstünə kül tökdü ki, onlar heç görünməsin. Sonra bədənini dikəltədi, kürəyini buxarıya söykəyərək dedi:

– İndi biz filantropu qəbul edə bilərik.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Oğrular yuvasında işıq

Böyük qız atasına yaxınlaşdı, əlindən tutub dedi:

– Gör necə üşüyürəm!

Atası:

– Çox böyük şey olub! – dedi. – Mən səndən də bərk üşüyürəm!

Qızın anası acıqlı-acıqlı çığırdı:

– Bəli də, sənə halın həmişə hamınınkindən pis olur!

Əri:

– Yum ağzını! – dedi.

Arvadına elə baxdı ki, o dərhal səsinə kəsdi.

Bir anlığa sakitlik oldu. Böyük qız plaşının etəyinə sıçramış pəlçığı soyuqcaqlıqla təmizləyirdi, kiçik qız yenə də içini çəke-çəke ağlayırdı; anası onun başını qucaqlayaraq öpə-öpə astadan deyirdi:

– Ağlama, mənim gülüm, səndən xahiş eləyirəm, tez sağalacaq, ağlama, sonra atan acıqlanar.

Atası çığırdı:

– Onun sözüne baxma: ağla, ağla! Belə də lazımdır!

Sonra böyük qızına sarı döndü:

– Belə də haramzadəlik olar, gəlib çıxmadı! Birdən o bizə heç təşrif gətirmədi, onda necə?! Görünür onda mən nəhaq yerə odu söndürmüşəm, stulun həsirini deşmişəm, köynəyi cırmışam, şüşəni sındırmışam?!

Qızın anası pıçıldadı:

– Qızın da əlini yaramamışan!

Jondret sözüne davam etdi:

– Bizim bu xaraba çardağın necə soyuq olduğu sizə məlumdurmu? Yaxşı, birdən o vücud vurdu gəlmədi? Hə, onun nə fikirdə olduğunu bilirəm! O istəyir ki, biz onu gözləyək! O belə fikirləşir: “Gözləyirlər! Onlar elə buna görə də yaşayırlar!”. Ah, mənim onlardan zəhləm gedir! Bütün dövlətlikləri mən lap sevinclə, şadlıqla, fərəhlə, lap məmnuniyyətlə boğazlardım! Bütün bu dövlətlikləri! Bütün bu xeyriyyəçiləri, şirin dilli riyakarı! O xeyriyyəçilər, o riyakarlar ki, kilsəyə ibadətə gedirlər, keşişlərin pis-pis ədəllərini götürürlər, keşişlərin göstərişləri ilə iş tuturlar, keşiş əfsanələri danışirlar, elə güman edirlər ki, onlar əla cinsdən olan insanlardır. Onlar bizə bizi alçaltmaq üçün gəlirlər! Bizə paltar bağışlamaq üçün gəlirlər! Onların fikrinə, heç dörd sua da dəyməyən bu köhnə şeylər paltardır! Bizə çörək verməyə gəlirlər! Ay əclaflar, mənə bunlar lazım deyil! Pul verin, pul! Amma bu pulu onlardan görməzsən! Ona görə pul vermirlər ki, biz aparıb bunu içərik, ona görə vermirlər ki, biz əyyaşlıq, tənəlik, işləyən deyilik! Bəs özləri necədir?! Özləri axı necə adamdır? Əvvəllər özləri kim olub? Oğru! Oğru olmasaydılar varlanmazdılar! Bir şey heç pis olmazdı: bütün insan cəmiyyəti bir süfrə kimi dörd ucundan tutub yaxşıca sil-kələyəydin! Orada nə varsa, yəqin hamısı sınıb dağılırdı, heç kəsə heç bir şeyi qalmazdı, – qazanc da elə bunda olardı! Sənə bu cənab xeyriyyəçin harada itib-batdı, bu idbar sifətin biri idbar sifət! Bəlkə ad-resimiz yadından çıxıb bu heyvanın?! Lap mərc gələrdim ki, bu kaftar...

Bu zaman qapı yavaşca döyüldü. Jondret cumub qapını taybatay açdı, iki qat olub baş əyərək, yaltaqcasına gülümsəyərək həyəcanla dedi:

– Buyurun, cənab! Mənim böyük hörmət etdiyim vəlinəmətim və sizin gözəl xanım qızınız təşrif buyursunlar!

Qapı ağzında yetkin bir kişi və cavan bir qız göründü.

Marius öz müşahidə məntəqəsindən baxırdı. Bu anda onun hiss etdiyini insan dili ilə söyləmək mümkün deyildi.

Bu qız o idi.

Kim ki, sevmişdir – bu qısaca “O” sözünün şəfəq kimi gözəl mənası ona məlumdur.

Bu doğrudan da o qızıdır. Marius, birdən gözünü bürüyən duman arasından onu çox çətinliklə görürdü. Altı ay ona işıq saçan o ulduz, onun itirdiyi o zərif məxluq indi onun gözləri önündə idi. Bu onun gözləri, onun alını, onun ağzı, onun üzü idi, – bunları itirməklə bütün varlıq Mariusun nəzərində qaranlıq qorq olmuşdu. O xəyal itmişdi, budur, yenə də peyda oldu!

Özü də harada: qaranlıqda, çardaqda, iyrənc bir oğrular yuvasında, bu dəhşətlər içində!

Mariusun bütün bədənini əsirdi. Necə! Bu doğrudanmı odur! Ürək çırpıntısından onun gözləri qaranlıq gətirirdi. O hiss edirdi ki, bu saat, lap bu saat höknürtü ilə ağlayacaqdır. Necə! Bu qədər axtarışdan sonra, nəhayət, onu görürdü?! Mariusa elə gəlirdi ki, itirdiyi qəlbinə yenə tapmışdı.

Qız heç dəyişməmişdi, ancaq elə bil ki, bənizi bir balaca solmuşdu. Bənövşəyi məxmər şlyapa onun zərif üzünü sanki çərçivəyə almışdı, qara atlas paltosu bədəninin quruluşunu gizlətməmişdi. Uzun yubkası altından qısa qunclu ipək çəkmə geymiş xırdaca ayaqları görünürdü.

Cənab Ağ, həmişəki kimi qızın yanında idi.

Qız bir neçə addım ataraq, stol üstünə böyük bir bağlama qoydu.

Jondretin böyük qızı qapı dalında gizlənib, qaşqabağını tökərək qızın məxmər şlyapasına, atlas xəz paltosuna, ürəkəçən füsunkar, zərif üzünə baxırdı.

DOQQUZUNCU FƏSİL

Jondret az qalır ki, ağlasın

Daxma elə qaranlıqdı ki, bayırdan gələn adam sanki zirzəmiyə düşdüyünü hiss edirdi. Buna görə də cənab Ağ ilə qızı orada olan adamları güclə seçə-seçə irəliləyirdi, çardaqda yaşayanlar isə bu aləqə qaranlıqda öyrəndiklərindən, təzə gələn adamları çox aydın görürdülər.

Cənab Ağ Jondretə yaxınlaşdı, kədər və mehrəbanlıq ifadə olunan bir nəzərlə ona baxıb dedi:

– Cənab, bu bağlamada təzə əyin paltar, corab və yun adyal vardır.

Jondret yerə qədər əyilərək təzim etdi:

– Allah göndərib sizi, ey xeyirxah insan! – Sonra, nə qədər ki, cənab Ağ ilə yanındakı qız bu miskin daxmanı gözəndən keçirirdi. Jondret əyilərək böyük qızının qulağına tələsə-tələsə pıçıldadı:

– Gördün? Mən nə deyirdim? Köhnə paltar! Bəs pul hanı? Bu cənablar hamısı bir-birinin burnundan düşüb! Yaxşı, bu qoça axmağa yazdığım məktub neçə imzalanmışdı?

Qızı:

– Fabantu, – deyər cavab verdi.

– Dram aktyoru, çox gözəl.

Jondret lap vaxtında bunu xəbər almışdı, çünki elə o anda cənab Ağ Jondretə sarı dönüb soruşdu:

– Görürəm ki, siz çox pis vəziyyətdəsiniz, cənab...

Bunu o elə bir ifadə ilə dedi ki, söhbət etdiyi şəxsin familiyasını yadına salmağa çalışarkən adamın üzündə belə bir ifadə olur.

Jondret o saat bu ifadəni başa düşərək dedi:

– Fabantu.

– Cənab Fabantu, bəli, elədir... Yadıma düşdü.

– Cənab, bir zamanlar böyük şöhrət qazanmış olan dram aktyoru! Görünür Jondret “filantropa” təzyiq göstərməyin ən əlverişli bir vaxtı gəlib çatdığını qət etmişdi. O həyəcanla dedi: – Cənab, mən Talmanın şagirdiyəm. – Onun səsinə həm yarmarka hoqqabazlığı, həm də yol üstündə duran bir dilənçinin öz-özünü alçaltması hiss olunurdu. – Talmanın şagirdi! Tale bir zamanlar mənim də üzümə gülürmüşdü. Lakin, əfsus! Mənim üçün də fəlakət dəmi gəlib çatdı. Özünüz görürsünüz, ey xeyirxah insan, mənim nə çörəyim var, nə odum-ocağım! Yazıq balalarımı qızdırmağa bir şeyim yoxdur. Var-yox bircə dənə stulum vardır ki, o da sınıqdır! Belə havada pəncəmin də şüşəsi sınıb! Zöv-cəm yatağa düşüb! Xəstədir!

Cənab Ağ dedi:

– Zavallı!

Jondret əlavə etdi:

– Bu axmaq qız da əlini yaralayıb!

Təzə gələn adamlar kiçik qızın da diqqətini cəlb etmişdi: onun gözü “xanım qızda” qalmışdı, daha ağlamırdı. Jondret yavaşca ona:

– Ağla! Bağır!– dedi və onun şüşə kəsən əlini çimdiklədi. Bu şeyləri o xalis bir cibgir cəldliyi ilə edirdi.

Qız bərkdən ağladı.

Mariusun öz üreynə: “Mənim Ursulam” adlandırdığı qız tez onun yanına gəlib dedi:

– Yazıq bala!

Jondret sözünə davam edərək deyirdi:

– Bir baxın, sevimli xanım qız! Onun bütün biləyi qan içindədir! Bədbəxt bir hadisə üz verib: onun əli maşına düşüb, – bu maşında o günü altı sua işləyir. Yəqin bütün əli kəsiləcək!

Qoca həyəcanla:

– Bütün əli kəsiləcək? – deyə soruşdu.

Qız atasının sözünü doğru bir söz hesab edərək daha bərkdən ağlamağa başladı.

Jondret:

– Əfsus ki, bu belədir, xeyirxah insan! – deyə cavab verdi.

Bir neçə saniyə idi ki, Jondret qərribə bir ifadə ilə və diqqətlə “filantropa” baxırdı. Danışığını kəsməyərək, o, elə bil ki, diqqətlə “filantropun” simasını gözdən keçirir, sanki nəşə xatırlamağa çalışırdı. Gələnlər ürək yangısı ilə qızdan əlinin nə halda olduğunu soruşurkən, Jondret vəziyyətdən istifadə edərək, çarpayıda yatan və üzündə tənəbcəsinə bir kədər ifadə olunan arvadına yaxınlaşıb tələsə-tələsə pıçıldadı:

– Ona bir yaxşı bax!

Sonra yenə cənab Ağ a sarı döndü, yenə ağlar bir səslə şikayətlənməyə başladı:

– Bir baxın, cənab: mənim bütün geyimim – arvadımın bu köynəyidir. Özü də ki, cırıqdır! Havalər da belə soyuq! Geyinib bayıra getməyə paltarım yoxdur. Pis də olsa, heç olmasa bir kostyumum olsaydı, geyinib madmazel Marsın yanına gedərdim: o mənə tanıyır, mənə çox inayət göstərir. Deyəsən o axı yenə də Tur-de-Dam küçəsində yaşayır? Bilirsinizmi, cənab, bir yerdə əyalətlərdə oynardıq, biz böyük şöhrət qazanmışdıq. Selimena mənim köməyimə gəlirdi, cənab! El-mira Velizariyaya sədəqə verərdi! Amma mənim, heç bir şeyim yox-

dur! Evdə də bircə su pulumuz yoxdur! Zövcəm xəstə – bircə su da pul yox! Qızım yaralanmışdır, özü də bu təhlükəli yarıdır – bircə su da pul yox! Arvadımın ürəkgetməsi var, boğulur. Yaşı çoxdur, bir də ki, əsəbləri xarab olub. Ona müalicə lazımdır, qızıma da! Həkim lazım! Dərman lazım! Onlara pulu haradan verəsən?! Bircə liarda yoxdur! Cənab, mən on su pulun qabağında diz çökməyə hazıram!

İncəsənət belə düşkün bir vəziyyətdədir! Qoy sizə məlum olsun ki, gözəl xanım qız, qəlbi xeyirxah və mərhəmətlə dolu olan mənim alicənab hamim ki, mənim də yazıq qızım, zinəti siz olduğunuz məbədə dua eləməyə gedir və hər gün sizi görür... Zira, cənab, mən öz uşaqlarımı möminlik ruhunda tərbiyə edirəm. Mən istəmədim ki, onlar səhnəyə getsin. Yadinızda saxlayın ha, utanmazlar! Hünəriniz var yolunuzdan çıxın! Mənimlə zarafat eləyənin axırı pis olar! Mən həmişə onlara namusdan, əxlaqdan, xeyirxahlıqdan danışaram, beyinlərini doldururam. Bir onlardan soruşun! Qoy düz yolla getsinlər. Onların atası var, onlar o bədbəxt qızlardan deyillər ki, soysuz yaşamağa başlayırlar, sonra da onunla qurtarırlar ki, bütün dünya ilə qohumlaşırlar, görürsən ki, mamzel “heçkəsin” dönüb olur madam “hərəkəsin”. And olsun Allaha ki, Fabantunun ailəsində belə bir şey olmayacaq! Mən əminəm ki, onları xeyirxah bir insan kimi tərbiyə edəcəyəm, qoy onlar namuslu olsun, yaxşı olsun, Allaha inanan olsun! Bəli, cənab, çox hörmətli olan xeyirxah insan, siz bilirsiniz ki, sabahkı gün mənim üçün nə hazırlayır? Sabah fevralın dördüdü, məşum bir gündür, ev yiyəsinin mənə möhlət verdiyi axırıncı gündür, mən bu axşam onun ev kirayəsini verməsəm, sabah mənim böyük qızım, mən özüm, mənim xəstə zövcəm, mənim əli yaralanmış balam, bizim hamımız, dördümüz də bu sığınacaqdan məhrum olacağıq, bizi küçəyə atacaqlar, bulvara, yağışın altına, qarın altına atacaqlar! Bəli, cənab! Mən dörd kvartalın, bütün ilin pulunu verməmişəm. Yeni altmış frank borcluyam.

Jondret yalan deyirdi. İllik kirayə haqqı qırx frank idi; bir də ki, o dörd kvartalın pulunu borclu ola bilməzdi: Marius iki kvartalın pulunu vermişdi, bundan heç yarım il də keçməmişdi. Cənab Ağ çibindən beş frak çıxarıb stolun üstünə qoydu. Jondret mırıldanaraq böyük qızının qulağına pıçıldadı: “Alçaq! Onun beş frankı mənim nəyimə lazımdır?! Bu beş franka nə təzədən stul, nə də pəncərə şüşəsi almaq olar. İndi belə bir şeydən sonra sən gəl xərc çək!” Elə bu zaman cənab Ağ, sür-

Kabrioletin minik qiyməti – saatda iki frankdır

məyi redinqotun üstündən geydiyi mixəyi redinqotu çıxarıb stulun arxa dayanacağına atdı.

– Cənab Fabantu, – dedi, – yanımda ancaq beş frank pulum var; mən qızımı evə aparıb, axşam yenə də sizin yanınıza gələcəyəm; ev kirayəsini siz axı bu axşam verməlisiniz, elə deyilmi?..

Jondretin gözlərində ani olaraq qərribə bir ifadə göründü. O tez cavab verdi:

– Bəli, mənim böyük hörmət etdiyim hamim! Saat səkkizdə mən ev sahibinin yanında olmalıyam.

– Mən saat altıda gələcəyəm, altmış frank da pul götürəcəyəm.

Jondret fərəhlə bağırırdı:

– Xeyirxah insan!

Sonra güclə eşidiləcək bir səslə əlavə etdi:

– Arvad, bir yaxşı ona bax!

Cənab Ağ yenə də gözəl qızın qoluna girib qapıya sarı yönəldi:

– Sağ olun, mənim dostlarımla!

Jondret bir də soruşdu:

– Saat altıda?

– Düz saat altıda.

Bu zaman, stulun arxa dayanacağındakı sürtük böyük qızın diqqətini cəlb etdi:

– Cənab, – dedi, – redinqotunuz yadınızdan çıxdı.

Jondret təhdidedici bir nəzərlə qızına baxıb, hiddətlə çiynilərini çəkdi.

Cənab Ağ dönərək gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

– Yadımdan çıxmayıb, özüm qoymuşam.

Jondret:

– Ey mənim hamim, – dedi, – ey böyük hörmətli xeyirxah insan, mən göz yaşımı saxlaya bilmirəm! İcazə verin, sizi fiakra qədər otürüm.

Cənab Ağ cavab əvəzinə dedi:

– Əgər çıxmaq istəyirsinizsə, onda bu sürtuku geyin. Bayır çox soyuqdur.

Joldret ikinci dəfə xahiş olunmasını gözləmədi: mixəyi redinqotu tez əyninə geydi.

Onlar üçü də otaqdan çıxdı: Jondret qabaqca, cənab Ağ ilə qızı dalca gedirdi.

Bu şeylərin hamısı Mariusun gözləri önündə baş versə də – əslində o çox az şey görürdü. Onun gözləri cavan qıza zillənib qalmışdı, qəlbi isə elə bil onu qamarlayıb tutmuşdu, sanki qız Jondretin daxmasına ayaq basan kimi Marius onu bütünlüklə öz qəlbinə almışdı. Marius elə bir vəziyyətdə idi ki, adam bu vaxt xarici aləmdə baş verən hadisələri dərk etmir, bütün varlığını bir məsələ üzərində toplayıb durur. O, qızı deyil, atlaz xəz palto geymiş, məxmər şlyapa qoymuş işıq görürdü. Lap Sirus özü də göyləri tərk edib bu otağa ensəydi – Mariusun gözləri bu qədər qamaşmazdı.

Qız nə qədər ki, bağlamını açır, şeyləri və adyalı stulun üstünə qoyurdu, ürək yangısı ilə xəstə arvadın halını soruşurdu, əli yaralanmış qızla mehribanca danışırdı – Marius onun heç bir hərəkətini gözdən qaçırmırdı, onun səsinə eşitməyə çalışırdı. Marius onun gözlərini, alını, qədd-qamətini, yerişini, bütün gözəlliyini görmüşdü, ancaq səsinə eşitməmişdi, səsinin necə olduğunu bilmirdi. Bir dəfə Lüksemburq bağında o, elə bil ki, qızın bir neçə sözünü eşitmişdi, amma buna tamamilə əmin deyildi. Onun səsinə eşitmək, səsinin musiqisini qəlbində həkk etmək üçün o, ömrünün lap on ilini verərdi! Lakin Jondretin inilti yalvarışları, təmterəqlə ibarətləri qızın səsinə batırır, onu eşitməyə qoymurdu. Buna görə Mariusun fərəhinə hiddət də qarışmışdı. Marius gözüünü ondan çəkmirdi. O, belə mələk kimi məxluq belə bir murdar yerdə, belə insan tör-töküntüləri içərisində tapmasına inana bilmirdi. O elə bil ki, kalibri quşunu bir yığın qurbağa arasında görürdü.

Qız otaqdan çıxdanda Mariusun qəlbində ancaq bir arzu oyandı: onun ardınca getsin, onun harada yaşadığını bilməyincə onu gözəndən buraxmasın, bir də onu itirməsin, – axı indi onu tapmasını bir möcüzə hesab etmək olardı! Komoddan yerə atılıb şlyapasını götürdü. Qapının dəstəyindən yapışıb bayıra çıxmaq istəyirdi ki, bir fikir onu saxladı. Koridor uzundu, pilləkən çox dikdi, Jondret boşboğazın biridir, olsun ki, cənab Ağ hələ kolyaskaya minə bilməmişdir; o, koridorda, ya pilləkəndə dönüb geri baxsa, Mariusu görəcek, məlum şeydir ki, bundan təşviş düşəcək, özünü yayındırmaq üçün yenə bir yol tapaçaqdır, onda daha hər şey bitmiş olacaq. O indi nə etsin? Bir az gözləsinmi? O burada durub gözləyincə kolyaska çıxıb gedər... Marius

tərəddüd içində idi. Nəhayət, o, – hər nə olar olsun, – deyib otaqdan çıxdı.

Koridorda daha heç kəs yox idi. Pillekənə yüyürdü. Pillekəndə də heç kəs yox idi. Tez aşağı enib bulvara çıxdı: elə bu anda ekipaj Balaca Bankir küçəsinin tinindən burulub yenə də Parisə yol aldı.

Marius o tərəfə yüyürdü. Bulvarın tininə çatanda yenə də ekipajı gördü: ekipaj Muftar küçəsi ilə üzü aşağı gedirdi. O indi çox uzaqda idi, yüyürsəydi də ona çata bilməyəcəkdi. İndi o nə etsin? Onun ardınca yüyürsünmü? Bu mümkün deyildi. Bir də ki, var gücü ilə yüyürən bir adamı, heç şübhəsiz, ekipajdan görmək olarmı, qızın atası onu tanıya bilərdi... Elə bu anda heç ağlagəlməz bir təsadüf üz verdi: Marius bulvarla gedən boş bir kabriolet gördü. Birçə yol qalırdı. Kabrioletə minib fiakrın dalınca getsin! Daha bundan yaxşı, bundan düzgün, bundan təhlükəsiz bir şey tapmaq olmazdı.

Marius əli ilə işarə edib ekipajı saxlatdırdı, çığırıb dedi:

– Saat hesabı!

Marius qalstukunu bağlamamışdı; bir neçə düyməsi qırılmış köhnə sürtükünü geymişdi; köynəyinin manışkası bir yerdən cırılmışdı.

Sürücü ekipajı saxladı, göz vuraraq sol əlini Mariusa sarı uzadıb, baş barmağını şəhadət barmağına sürtdü.

Marius:

– Nə var ki? – deyər soruşdu.

Sürücü dedi:

– Pulu qabaqcadan!

Marius ancaq on altı su pulu olduğunu xatırladı:

– Nə qədər lazımdır?

– Qırx su.

– Çatanda verərəm.

Sürücü cavab yerinə La Palis nəğməsini fitlə çalıb, atı qamçıladi.

Marius uzaqlaşmaqda olan kabrioletin ardınca şaşqın halda baxıb qaldı. Onun iyirmi dörd su pulu çatmırdı; bu iyirmi dörd su pulun ucbatından o öz sevincini, öz səadətini, sevgisini itirirdi! O yenə də qaranlığa qər qaldı. Onun gözüne işıq gəlmişdi, indi yenə də bu işıqdan məhrum oldu. Düzünü desək, o səhər çağı Jondretin zavallı qızına verdiyi beş frank haqqında təəssüflə düşündü. Bu beş frank indi onun cibində olsaydı, xilas olardı, o yenidən dirilərdi, qıl körpüsündən keçərdi, cəhənnəmdən, tənhalıqdan çıxardı, kədərli, ruhi subaylıqdan

canını qurtarardı; o yenə də öz taleyini, qara telini – gözəl, qızıl bir tellə bağlardı: bu tel indi bir anlığa onun gözlərinə göründü, yenə də qırıldı. Marius tam bir umidsizlik içində öz daxmasına qayıtdı.

O özünə ancaq bir şeylə təsəlli verə bilərdi: cənab Ağ axşam yenə gələcəyini vəd etmişdi; bu dəfə işə yaxşı girişmək, onu gözədən buraxmamaq lazımdı; lakin bayaq onun bütün fikri qızda olduğundan bir şey eşidə bilməmişdi.

Marius pillekənə yuxarı qalxmaq istəyəndə, bulvarın o biri tərəfində, hobelenlər qarovulxanası küçəsindəki divarın tinində Jondreti gördü: “xeyrixah insanın” verdiyi redinqot onun əynində idi. O elə bir adamla söhbət edirdi ki, belə vücudların sifəti adamı təşvişə salır, adətən bunlara “qarovulxana sahibləri” deyirlər. Belə adamların zahiri görünüşü ikimənəlidir, danışıqları şübhəlidir, sanki onların pis bir niyyəti vardır; bu adamlar gündüz yatırlar, bu işə onların gecələr işlədiyini düşünməyə hər cür əsas verir.

Parça-parça yağın qar altında durub söhbət edən bu adamlar yəqin ki, polis işçilərinin diqqətini cəlb edə bilərdi. Marius onlara ancaq ötəri bir nəzər saldı.

Marius nə qədər fikirli və dilxor olsa da, qeyri-ixtiyari olaraq belə bir şey düşündü: Jondretin söhbət etdiyi bu “qarovulxana sahibi” – bir dəfə Kurfeyrakın ona göstərdiyi Qarmaq, Bahari, eyni zamanda həşərat ləqəbini daşıyan; həm də məhlədə xatakar bir gecə əyyaşı şöhrətini qazanan adama oxşayır. Əvvəlki kitabda onun adı çəkilmişdir. Bu Qarmaq, həm Bahari, həm də Həşərat ləqəbli adamın sonralar cinayət üstündə bir neçə mühakimədə adı çəkilmişdi, o bir fırıldaqçı şöhrətini qazanmışdı. Bu hadisəni təsvir etdiyimiz vaxtda o hələ ancaq mahir bir fırıldaqçı idi. İndi də quldurlar, soyğunçular onu xatırlayırlar. Axıncı padşahlığın sonunda o bütün bir məktəb yaratmışdı. Aşaqlar, qasqaralanda, adamlar toplaşib pıçıldaşanda, onun haqqında Fors həbsxanasının Aslan xəndəyində danışdılar. Bu həbsxanada müşahidə yolu altından çirkab kanalı keçir, bu çirkab kanalından 1843-cü ildə, günün günorta çağında heç eşidilməmiş bir şəkildə otuz iki dustaq qaçmışdı; kanalın ağzına qoyulan sal daş üstündə hətta Qarmaq sözünü oxumaq olardı. Bir dəfə də o qaçanda bu müşahidə yolunun lap yanında, divara, cəsarətlə həməni adı yazmışdı. 1832-ci ildə polis idarəsi onu təqib edirdi, lakin o hələ heç bir ciddi işdə özünü göstərməmişdi.

ON BİRİNCİ FƏSİL

Səfalət dərdə öz köməyini təklif edir

Marius pilləkənlə ağır-ağır yuxarı qalxırdı. Öz otağına girmək istəyirdi ki, birdən koridorla Jondretin böyük qızının onun ardınca gəldiyini gördü. Marius bu qızı görmək istəmirdi: axı onun beş frankı bu qızın əlinə keçmişdi, indi onu geri istəmək də daha gecdi: kabriolet çıxıb getmişdi, kolyaskanın heç iyi-tozu da qalmamışdı. Lap elə istəsəydi də qız o pulu heç geri qaytarmazdı. Bir də ki, onlara gələn qoca ilə qızın harada yaşadığını ondan soruşmaq da faydasızdır, yəqin ki, heç o özü bilmirdi, çünki Fabantu adı ilə imzalanmış məktub – “Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsinin vəlinəməti olan cənaba” yazılmışdı, başqa adres də göstərilməmişdi.

Marius otağa girib qapını bərk örtüdü.

Lakin qapı kip örtülmədi; o dönüb baxanda gördü ki, qapını kim isə əli ilə tutub saxlayır.

– Nə var? Oradakı kimdir? – deyə soruşdu.

Bu zaman Jondretin qızını gördü.

Marius bir az kobudcasına əlavə etdi:

– Sizsiniz? Yenə gəlmisiniz? Siz məndən nə istəyirsiniz? Lakin qız, elə bil ki, bir şey haqqında düşünürdü, Mariusa baxmırdı. İndi onda əvvəlki qətiyyət yox idi. Qız otağa girmədi, qaranlıq koridorda dayanıb durdu: Marius onu kip örtülməmiş qapının arasından görürdü. Marius həyəcanla:

– Di cavab verin də! Siz məndən nə istəyirsiniz?

Qız donuq bir nəzərlə Mariusa baxdı: qızın gözlərində sanki zəif bir işıq parıladı:

– Cənab Marius, sizin üzünüzdə elə bir qəmginlik var ki... Sizə nə olub?

– Mənə?

– Bəli, sizə.

– Heç bir şey.

– Hər halda bir şey var!

– Heç bir şey yoxdur.

– Mən deyirəm ki, var.

– Məni narahat etməyin!

Marius yenə də qarını itələdi, lakin qız yenə də qapını buraxmadı:

– Qulaq asın, siz nəhaq yerə belə edirsiniz. Siz varlı deyilsiniz, amma bu gün şəhər necə mərhəmətli idiniz, yenə də elə olun. Siz mənə yemək-

icmək üçün pul verdiniz; deyin axı görüm sizə nə olub? Siz qəmginsiniz – bunu baxan kimi görmək olur. Amma mən istəmirəm ki, siz qəmgin olasınız. Bu işdə sizə kömək edə bilərəmmi? Bəlkə sizin bir işinizə yaradım? Mənə arxayın ola bilərsiniz. Mən sizin sirrinizi bilmək fikrində deyiləm, sizdən xahiş etməirəm ki, bunları açıb mənə deyəsiniz, amma, hər necə olsa, məndən sizə xeyir dəyə bilər. Mən sizin də işinizə yaraya bilərəm – atamın işinə yaramırammı? Bir yerə məktub göndərmək, evləri qapı-qapı gəzmək, adres axtarmaq, bir adamı güdmək lazım olsa – mənə göndərin. Mənə hər barədə inana bilərsiniz – məktubu aparıb kimə lazımsa verə bilərəm. Hər dəfə görsən ki, lazımı bir adamla danışdın – hər şey də düzəldi getdi: mən sizin qulluğunuzda hazıram.

Mariusun fikrindən bir şey keçdi. Adam yıxılacağını hiss edəndə ən xırdaca budağa da əl atır!

Marius Jondretin qızına yaxınlaşdı.

– Qulaq as... – dedi.

Qız onun sözünü kəsdi, qızın gözləri sevincə parıladı.

– Hə, hə mənə “sən” deyin, bu mənim daha çox xoşuma gəlir.

Marius sözünə davam etdi:

– Yaxşı, qoça ilə qızını bura sən gətirmişdin?

– Hə.

– Sən onların adresini bilirsənmi?

– Yox.

– Onların adresini öyrən.

Bayaq qızın gözlərindən tutqunluq çəkilmiş, onun yerini sevinc tutmuşdu, indi bu sevincin yerini kədər tutdu:

– Sizə elə bu lazımdır? – deyə soruşdu.

Bəli.

– Siz onlarla tanışsınız?

– Xeyr.

Qız cəld onun sözünü kəsdi:

– Deməli siz o qızla tanış deyilsiniz, amma tanış olmaq istəyirsiniz...

“Onlarla” sözünün “o qızla” sözü ilə əvəz edilməsində çox mənalı, acı bir şey hiss olunurdu.

Marius soruşdu:

– Hə, bunu bacara bilərsinizmi?

– Mən o gözəl xanım qızın adresini bilib sizə deyərəm.

“Gözəl xanım qız” sözü elə bir ifadə ilə söylənmişdi ki, bu yenə də Mariusa toxundu:

- Əhəmiyyəti yoxdur! Atasının və qızın adresi. Hər ikisinin adresi.
- Qız diqqətlə Mariusa baxdı:
- Siz bunun üçün mənə nə verərsiniz?
- Nə istəsən?
- Nə istəsəm?
- Bəli.

– Adresi sizə yetirərəm.

Qız başını aşağı saldı, sonra sərt bir hərəkətlə qapını örtüdü.

Marius tək qaldı.

Özünü stula yığıb, dirsəklərini çarpayıya dayadı, əllərilə başını qamarlayaraq, dumanlı fikirlər burulğanına düşdü; o bayğınlığa yaxın bir vəziyyətdə idi. Mələk kimi bir məxluqun gəlməsi, sonra da yox olması, indicə bu qızdan eşitdiyi sözlər, böyük bir məyusluq içində parıldayan ümid – onun beynində dumanlı bir halda sürətlə hərlənirdi.

Birdən Mariusun düşüncəsini kobudcasına qırdılar.

Jondret uca və kəskin bir səslə, Mariusu son dərəcə maraqlandıran belə bir qəribə sözlər dedi:

– Sənə deyirəm ki, mən buna əminəm. Mən onu tanıdım.

Söhbət kimin haqqında gedirdi? Jondret kimi tanıyırdı? Cənab Ağını? Mariusun Ursulasının atasını mı? Bu mümkün olan şey mi? Yoxsa Jondret onunla tanışmış? Yoxsa Mariusu maraqlandıran bir məsələnin üstü heç gözlənilmədiyi halda açılacaqdır, – elə bir məsələ ki, bunsuz Mariusun həyatına qaranlıq çökmüşdü... Yoxsa elə bir an gəlmişdir ki, bu adamları bürüyən qalın duman qalxacaq, bu sirli örtük parçalanacaqdır? Ah, pərvərdigara!

Marius komodun üstünə çıxdı, daha doğrusu, sıçrayıb qalxdı, yenə divardakı gizlin “pəncərənin” qabağında dayandı. Yenə də Jondretin zağasının içini gördü.

ON İKİNCİ FƏSİL

Cənab Ağın verdiyi beş frank nəyə xərclənmişdi

Üzdən Jondretin ailəsində heç bir şey dəyişməmişdi; ancaq Jondretin arvadı və qızları cənab Ağın gətirdiyi bağlamayı açmış, oradakı yun corabları, koftaları geymişdilər; yeni adyallar çarpayıların üstünə salınmışdı.

Görünür Jondret yenicə gəlmişdi, çünki hələ nəfəsini dərməmişdi. Qızlar buxarının qabağında, yerdə oturmuşdu; böyük qız kiçik qızın əlini bağlayırdı. Jondretin arvadı sanki buxarının yanında qoyulan çarpayıda batmışdı; onun üzündə təəccüb ifadə olunurdu. Jondret iri addımlarla otaqda o baş-bu başa gedirdi. Onun gözlərində qeyri-adi bir ifadə vardı. Görünür Jondretin arvadı böyük bir heyrət içində idi, həm də ərindən qorxurdu; nəhayət, o cəsarət edib soruşdu:

– Doğrudan belədir? Sən buna əminsən?

– Əlbəttə əminəm! Səkkiz il keçib. Amma yenə mən onu tanıdım. Gəlsin hələ bir tanımayım da! O saat tanıdım! Yoxsa sənəin gözüne heç bir şey dəymədi?

– Yox!

– Axı mən sənə dedim ki, “diqqətlə bax!”. Boyu haman boy, üzü haman üz, özü də çox az qocalıb; elə adamlar var ki, onlar heç qocalmır da, bilmirəm necə eləyirlər ki, qocalmırlar; səsi də heç dəyişməyib. Bircə burası var ki, ondakından yaxşı geyinib, vəssalam! Hə, özünə başqa sima verən qoça kaftar, keçdin ki, ələ! İndi gör sənəin başına nə oyun açacağam!

Dayandı, qızlarının üstünə bağırdı:

– İtilin buradan! – Sonra arvadına sarı dönərək əlavə etdi: – Sənəin gözüne dəyməməsi lap qəribədir!

Qızlar itaətkarlıqla ayağa qalxdılar.

Jondretin arvadı mızıldandı:

– Yaralı əllə o hara getsin?

Jondret onun sözünü kəsdi:

– Hava ona xeyirdir. İtilin!

Görünür o, etiraz qəbul etməyən adamlardandı. Qızlar otaqdan çıxdı.

Onlar qapıya çatanda Jondret böyük qızının qolundan tutub mənalı bir ifadə ilə dedi:

– Düz saat beşdə burada olun. Siz ikiniz də mənə lazım olacaqsınız.

Marius bu sözü eşidəndə daha diqqətlə qulaq asmağa başladı.

Jondret arvadı ilə tək qaldıqdan sonra yenə otaqda gəzişməyə başladı, iki-üç dəfə otaqda kirmişcə o baş-bu başa getdi. Sonra əynindəki arvad köynəyinin etəyini bir neçə dəqiqə şalvarının toqqasına keçirərək düzəltdi.

Birdən o, arvadına sarı döndü, əllərini döşündə çarpazlayaraq ucadan dedi:

– İstəyirsənmi sənə ayrı şeylər də deyim? O qız...

Arvadı maraqlandı:

– Sonra? O qız nə?

Əlbəttə, söhbət “o qız” haqqında gedirdi; Mariusun buna heç şübhəsi yox idi. O, iztirab dolu bir həyəcanla qulaq asırdı. O bütün varlığı ilə qulaq asırdı.

Lakin Jondret arvadına sarı əyilərək astadan nəse dedi. Sonra bədənini dikəldib ucadan əlavə etdi:

– Haman qızıdır ki, var!

Arvadı:

– Bu gələn qız? – deyə soruşdu.

Jondret onun sözünü təsdiq etdi:

– Bu gələn qız!

Qadının “bu gələn qız” sözünü necə ifadə etdiyini təsvir etmək çətindir. Təəccüb, qəzəb, nifrət, ədavət bir-birinə qarışaraq məşum bir ifadə şəklini aldı. Bu yuxulu kök arvadı canlandırmaq, onun iyrenc sifətinə qorxunc bir ifadə vermək üçün ərinin söylədiyi bir neçə cümlə, yəqin ki, bir neçə adam adı kifayət idi.

Qadın çıxıraraq:

– Ola bilməz! – dedi. – Bir işə bax ki, mənim qızlarım cıl-cılpaq gəzir, əyinlərinə geyməyə paltarları yoxdur, amma bu?! Atlaz xəz paltoda, başında məxmər şlyapa, ayağında yarımqunc çəkmə, – başdan ayağa geyinib! Geydiyi paltarın iki yüz frankdan artıq qiyməti var! Xalisə bir xanım olub! Yox, sən səhv eləyirsən! Bir də ki, o qız eybəcərin biri idi, amma bu qəşəngdir! Çox qəşəngdir! Ola bilməz: bu qız o deyil!

– Mən deyirəm ki, odur. Özün görərsən!

Belə qəti bir sözdən sonra Jondretin arvadı iri, kərpic kimi qırmızı sifətini yuxarı qaldırdı, iyrenc bir ifadə ilə gözlərini tavana zillədi. Bu anda o, Mariusa Jondretin özündən təhlükəli göründü. Bu – dişli pələng gözülü donuz idi.

Qadın pıçıldayaraq əlavə etdi:

– Belə de! Deməli, mənim qızlarıma elə mərhəmətlə baxan o bərli-bezəkli qız haman o dilənçi qızıdır? Ba, bunu bilseydim, onun qarnını cırıb, bağırsaqlarını çölə tökərdim! Tapdayıb öldürərdim!

Yatağından yerə atıldı, bir anlığa dayanıb durdu: onun saçları dağınıq idi, burun tanaqları körüklənirdi, ağzı bir qədər açıq idi. Yumruqlarını sıxaraq yuxarı qaldırmışdı, sanki bu saat kimi işə vuracaqdı. Sonra birdən çirkli yatağına yıxıldı. Jondret otaqda o baş-bu başa gəzir, arvadına heç fikir vermirdi.

Bir neçə dəqiqə susduqdan sonra o yenə də arvadına yaxınlaşdı, yenə də əllərini döşündə çarpazlayaraq onun qabağında dayandı.

– İstəyirmisənmi sənə yenə də bəzi şeylər deyim?

Arvadı soruşdu:

– Nə?

Jondret nəfəsi tutula-tutula astadan dedi:

– Onu ki, indi mən daha varlıyam.

Arvadı gözlərini ona zillədi: bu gözlər sanki deyirdi: “Yoxsa sən dəli olmusan?”.

Jondret sözüne davam etdi:

– Məlunlar! Çoxdandı mən Əgərçi – tıxmağa-şey-var-öl-soyuqdan, əgərçi-odun-var-öl-acından təşkilatındayam! Dilənçi olduğum daha bəsdir! Özümün, özgələrinin yükünü daşıdığım daha bəsdir! Mənimki daha gülüşdən keçib, burada daha gülməli heç bir şey yoxdur, mənimlə əyləndiyin daha bəsdir, ey mərhəmətli Allah! Sənin zarafların olmasa da dolannıq, ey əbədi ata! Mən bolca yemək, doyunca içmək istəyirəm! Tıxmaq istəyirəm! Yatıb köpmək istəyirəm! Veylənmək istəyirəm! Mən istəyirəm ki, mənim də növbəm gəlsin, mənim də, mən bunu istəyirəm! Hələ nə qədər ki, gəbərməmişəm! Mən istəyirəm ki, bir az da milyoner olub yaşayam!

O öz otağında gəzişərək əlavə etdi:

– O birilərindən pis yaşamayım!

Arvadı soruşdu:

– Sən bununla nə demək istəyirsən?

Jondret başını silkələdi, göz vurdu, fiziki təcrübələr göstərməyə başlayan səyyar bir mühazirəçi kimi səsinə ucaldaraq dedi:

– Mən nə demək istəyirəm? Qulaq as!

Jondretin arvadı donquldandı:

– Asta... yavaş! Əgər söhbət iş barəsində gedirsə, bunu kənar adamın eşitməsi nə lazım.

– Danışdı da! Kim bunu eşidəcək? Qonşu? O, evdən çıxıb getdi, indicə özüm gördüm. Bir də axı, o gicini biri gic bundan nə başa düşəcək? Sonrası da, ağzımda dedim ki, o çıxıb gedib.

Bununla belə Jondret instinktiv olaraq səsini endirdi; lakin Marius onun danışığını yenə də eşidirdi. Bundan başqa, xoşbəxtlikdən bayırda qar yağır, bulvardan gedən ekipajların səsini batırırdı, bu isə Mariusa Jondretlə arvadının danışığını yaxşı eşitməyə imkan verirdi.

Marius bu sözləri eşitdi.

– Başa düşürsənmi, bu dövlətli adam keçib mənim əlimə. İndidən demək olar ki, onun işi bitmişdir! Hər iş görüldü! Nə lazımsa edilib. Mən öz adamlarımızı görmüşəm. Axşam saat altıda o gələcək. Bu alçaq adam altmış frank gətirəcək! Heç bilirsənmi mən ona nə doğruyub-töküm? Görürdün? Altmış frank haqqında da, ev yiyəsi haqqında da, fevralın dördü haqqında da! Axı bu gün evin kirayə vaxtı haradan oldu? Allahın maymaq bəndəsi! Deməli, o saat altıda gələcək! Bu zaman qonşu nahar eləməyə gedir. Bürqon qarı da şəhərə qab yumağa gedir. Evdə heç kəs olmur. Qonşu saat on birdən tez qayıtmır. Qızlar keşikdə olacaq. Sən də bizə kömək edərsən. O bizimlə haqq-hesabı çürüdür.

Jondretin arvadı soruşdu:

– Birdən çürütmədi?

Jondret təhdidedici bir hərəkətlə:

– Onda biz onunla haqq-hesabı çürüdərik, – deyib güldü.

Marius birinci dəfə idi ki, onun gülüşünü eşidirdi; bu soyuq və asta bir gülüşdü; bu gülüşdən adamın bədəni gizildəyirdi.

Jondret buxarı yanındakı divar şkaflını açıb oradan köhnə bir furajka götürdü, köynəyinin qolu ilə təmizləyib başına qoydu.

– Mən gedirəm, – dedi. – Mən hələ gerek yaxşı adamlardan bəzi-sini görüm. Görərsən, bizim işimiz necə yaxşı gedəcək. Mən çalışacağam ki, tez qayıdım. Bu elə bir oyundur ki, zəhmətinə dəyər. Evdən göz ol.

Əllərini şalvarının cibinə soxaraq, bir anlığa dayanıb fikirləşdi, sonra ucadan dedi:

– Amma, hər halda yaxşı oldu ki, o məni tanımadı! Tanısaydı bir də bizə gəlməzdi! Sürüşüb əlimdən çıxardı. Saqqal mənim dadıma çatdı. Mənim saqqalım – romantik bir saqqaldır! Mənim əziz romantik saqqalım!

O yenə də güldü.

Pəncərəyə yaxınlaşdı. Boz göydən hələ də qar yağdı.

– Belə də murdar hava olar!

Sonra redinqotunun yaxasını örtərək əlavə etdi:

– Bu dəri bir az gendir. Eybi yoxdur, keçər; amma o qoça dələduz lap yerində bunu mənə verdi! Yoxsa bayıra çıxmağa heç nəyim yox idi. Paltar üzündən iş yenə baş tutmayacaqdı. Hərdən görürsən elə boş bir şey adamın qabağını kəsir ki!

Furajkanı gözünün üstünə basıb otaqdan çıxdı.

Bir neçə addım getməmişdi ki, qapı yenə açıldı, onun yırtıcı və ağıllı sifəti yenə qapı arasından göründü.

– Bir şey lap yadımdan çıxıb, – dedi. – Manqalı hazırla.

“Filantropun” verdiyi beş frankı arvadının döşlüyünə atdı.

Arvadı yenə soruşdu:

– Manqalı hazırlayım?

– Hə.

– Nə qədər kömür alım?

– İki qab.

– Bu eləyəcək otuz su. Qalanına da nahar üçün bir şey alaram.

– Cəhənnəm olsun nahar!

– Niyə?

– Pulun hamısının dalından dəymə!

– Niyə?

– Çünki mən də bəzi şeylər alacağam.

– Nə alacaqsan?

– Belə də, bəzi şeylər.

– Bunun üçün sənə nə qədər lazımdır?

– Bizə yaxın olan dəmir xırdavatçı dükanı haradadır?

– Muftar küçəsində.

– Hə, tində. İndi bildim.

– Axı bir də görüm; şey-şüyü almaq üçün sənə nə qədər pul lazım olacaq?

– Əlli su; bəlkə də lap üç frank.

– Nahar üçün çox az pul qalır.

– Bu gün tıxmaq günü deyil. Daha mühüm şeylər var.

– Necə istəyirsən elə olsun, mənim əzizim.

Jondretin arvadı bu sözləri deyərək, yenə də qapını örtüdü; bu dəfə Marius Jondretin koridorla tələsə-tələsə getdiyini eşitdi; bu ayaq səsləri get-gedə yavaş-yavaş pilləkənin aşağısında artıq eşidilməz oldu.

Bu zaman Sen-Medar kilsəsindən saat biri vurdu.

ON ÜÇÜNCÜ FƏSİL

*Solus cum solo, in loco remoto,
non cogitabuntur orare pater noster!*

Marius xəyalpərəst olsa da, yuxarıda dediyimiz kimi, qəti və fəal bir adamdı. Fikrini bir məsələ ətrafında toplayaraq düşünmək vərdişi onda insanların dərdinə qalmaq hirsini inkişaf etdirirsə də, açıqlanıb özündən çıxmaq qabiliyyətini zəiflətməmişdi, lakin nifrət etmək qabiliyyətinə toxunmamışdı. Onda həm brəhmən xeyirxahlığı, həm də hakim amansızlığı vardı; onun qurbağaya yazığı gələ bilirdi, lakin o heç düşünmədən gürzəni basıb əzərdi. İndi o, gürzələr yuvasını görürdü; onun gözləri önündəki əjdahalar kahası idi.

Marius düşündü: "Bu alçaqları məhv etmək lazımdır!"

O nə qədər ümid etsə də, ona əzab verən sirlərdən heç biri aydınlaşmadı; əksinə, o sirlər üzərinə çökən zülmət sanki daha da qatılaraq: nə Lüksemburq bağında gördüyü o gözəl qız, nə də cənab Ağ dedişi o adam haqqında yeni bir şey öyrənmə bilmədi; ancaq bunu bildi ki, Jondret əvvəldən onları tanıyırmış. Jondretin eyhamlı sözlərindən, o ancaq bir şey bildi: bildi ki, burada nəşə bir kələk var: bu anlaşılmaz, lakin dəhşətli bir kələkdir; onların hər ikisi böyük bir təhlükə qarşısındadır, – qızınkı yaqın olmasa da, qocanın təhlükə qarşısında olmasına heç şübhə yoxdur; buna görə də onları xilas etmək, Jondretin alçaqcasına niyyətinə pozmaq, bu hörümçəklərin qurduğu toru dağıtmaq lazımdır.

Marius Jondretin arvadına baxdı. Bucaqdan o, köhnə bir tənəkə peç çıxarıb, dəmir parçaları içində nəşə axtarırdı.

Marius üsulluca komoddan düşdü: o çox çalışırdı ki, səs salmasın. Mariusun qəlbi – hazırlanmaqda olan işin qorxusu və jondretlərə qarşı duyduğu nifrətlə dolu idi; o eyni zamanda bir şeylə sevinirdi; bəlkə də sevdiyi qıza kömək etməyi tale onun üzərinə qoymuşdu...

Bəs onda nə etməli? Təhlükə qarşısında olan adamlara xəbərdarlıqı etmək? Onları haradan tapmaq olar? Axı Marius onların ünvanını bilmirdi. Onlar bir anlığa Mariusun gözlərinə görünmüş, yenə də Parisin ucsuz-bucaqsız dərinliklərində qeyb olmuşdular. Cənab Ağ! axşam saat altıda qapı ağzında gözləməkmi, gələn kimi ona məsələni

xəbər verməkmi? Lakin Jondret və onun yoldaşları Mariusun kimi isə gözlədiyini görə bilər; bu yerlər tənha yerlərdi, onların adamı çoxdur, onlar Mariusu tuta bilər, onun öhdəsindən gələ bilərlər, onda Mariusun xilas etmək istədiyi adam məhv olar... İndicə saat biri vurdu; quldurcasına hücum saat altıda olmalıdır. Mariusun sərəncamında hələ beş saat vaxt vardı.

Bircə yol qalırdı.

Marius, hələ də təzə olan sürtükünü geydi, şərfi boynuna doladı, – şlyapasını götürüb otaqdan elə səssizcə çıxdı ki, elə bil yalın ayaqla yosun üstü ilə yeriyirdi.

Bir də ki, Jondretin arvadı hələ köhnə dəmir şeyləri eşələyir, səskiy salırdı.

Marius evdən çıxıb, Kiçik Bankir küçəsi ilə getməyə başladı.

Küçəni yarıya qədər getmişdi ki, bir möhrə gördü; möhrə boş bir yerin ətrafında çəkilməmişdi, özü də elə alçaqdı ki, bəzi yerindən lap addanıb keçmək olardı. O, fikrə daldığından ağır-ağır gedirdi, qardan ayaqlarının səsi eşidilmirdi. Birdən adam səsi eşitdi; səs lap yaxından gəlirdi. Dönüb ətrafına baxdı: küçə bom-boşdu, heç bir adam görünmürdü; lakin adam səsini o lap aydınca eşidirdi.

Mariusun ağlına gəldi ki, möhrənin o üzünə baxsın.

Doğrudan da iki adam orada qarın üstündə oturub, möhrəyə söykənərək astadan danışdı.

Marius onları tanımırdı. Onlardan biri – bluza geymiş, saqqallı, o birisi – pırtlaşıq saçlı, cındır paltarlı bir adamdı. Saqqallının başında qəşəng bir yunan şapkası vardı; söhbət etdiyi adamın açıq başı qardan ağarmışdı.

Marius möhrənin üstündən əylənərək onların söhbətini eşidirdi.

Uzunsaçlı adam dirşeyini saqqallı adama vura-vura deyirdi:

– Xoruz banı dostları ki, bu iş girişib bu daha boş çıxmas...

Saqqallı dedi:

– Yəqinmi?

Pırtlaşıq saçlı ona belə cavab verdi:

– İş baş tutsa – hələ beş yüz çırpışdırırıq; yox, bəd gətirsə, adama beş il, altı il, uzaq başı on il verəcəklər, bundan artıq yox!

Saqqallının soyuqdan dişinə deyirdi; o bir az tərəddüdlə dedi:

– Yəqin ki, elə belə də olacaq! Bu işdən yaxa qurtarmaq olma-
yacaq!

¹ İki adam tənha bir yerdə üz-üzə gəlsə, çox çətin ki, onlar *pater noster* duasını oxusun (*lat.*).

Pırlısq saçlı adam ona etiraz etdi:

– Mən sən deyirəm ki, heç bir şey olmayacaq. Familiyasız atanın arabası hazır durub.

Sonra onlar dünən Hote teatrında gördükləri melodramdan bəhs etməyə başladılar.

Marius yoluna düzəldi.

– Ona elə gəldi ki, möhrənin dalında, xəlvət bir yerdə, qar üstündə belə şübhəli halda oturan bu iki adamın söhbəti bəlkə də Jondretin alçaqcasına niyyəti ilə əlaqədardır. Yəqin bu iş həmin işdir.

O, Sen-Marso tərəfə getdi, ilk rast gəldiyi dükandan soruşdu ki, polis müdirini haradan tapmaq olar.

Ona dedilər ki, polis müdiri Pontuaz küçəsində 14 nömrəli evdə olur.

Marius ora getdi.

Bulka dükanı qabağından keçəndə iki suluq çörək alıb yedi: o gö-rürdü ki, nahar edə bilməyəcək.

Yolla gedə-gedə düşünür, Allaha şükürlər edirdi: axı səhər o Jondretin qızına beş frank verməseydi, cənab Ağın frank arıncı ge-dəcəkdi, bu qayda ilə heç bir şeydən xəbəri olmayacaqdı. Onda heç bir qüvvə Jondretin qurduğu hiyləyə mane ola bilməyəcəkdi, cənab Ağ da, heç şübhəsiz onun qızı da, məhv olacaqdı.

ON DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Polis işçisi advokata iki cib tapançası verir

Marius Pontuaz küçəsində, 14 nömrəli evə gəlib ikinci mərtəbəyə qalxdı, polis müdirini soruşdu.

Mirzələrdən biri ona dedi:

– Cənab polis müdiri burada yoxdur, onu polis nəzarətçisi əvəz edir. Bəlkə onunla danışdınız? Sizin işiniz təcili işdir?

Marius:

– Bəli, – deyib cavab verdi.

Mirzə onu polis müdirinin otağına apardı. Barmaqlığın o biri tərə-fində ucaboylu bir adam sobaya söykənərək durmuşdu; o, əynindəki üç yaxalıklı enli karrikin eteklərini – dalına qoyduğu əlləri ilə yuxarı qaldırmışdı. Onun dördkünc üzü, bir-birinə sıxılmış nazik dodaqları,

dən düşmüş və çox amansız görkəmi olan sıx bakları, adamın ürəyinə soxulan baxışları vardı. Bu baxışlar yalnız ürəyə soxulmurdur, o eyni zamanda adamın üst-başını axtarırdı.

Üzdən bu adam Jondret kimi yırtıcı, onun kimi təhlükəli bir adama oxşayırdı. Doqa rast gəlmək, bəzən canavara rast gəlməkdən az qor-xulu olmur.

O, başqasına müraciət edilərkən söylənilən “cənab” sözünü bura-xaraq soruşdu:

– Sizə nə lazımdır?

– Cənab polis müdiri sizsinizmi?

– O burada yoxdur. Mən onu əvəz edirəm.

– Mən çox məxfi bir iş üçün gəlmişəm.

– Deyin görüm nədir.

– Həm də çox təcili bir iş üçün...

– Di onda tez deyın.

Bu sakit və kobud görünüşlü polis məmuru adamı həm qorxudur, həm də ürək verir. O həm adamı vahiməyə salır, həm də özünə qarşı etibar doğururdu. Marius nə olmuşdursa, hamısını açıb danışdı. Dedi ki, bir adam var, mən onu ancaq üzdən tanıyıram, istəyirlər ki, bu ax-şam onu tovlayıb tələyə salsınlar; mən özüm Marius Pommersəm, ad-vokatam, tutduğum otağın qonşuluğunda quldurlar yuvası var, bu barədə danışılan sözləri divar dalından eşitməmişəm; bu tələni quran alçağın adı Jondretidir; onun yoldaşları da var, çox yəqin ki, “qarovul-xana sahibləri”ndəndir; onların içərisində – Bahari, həm də Həşərat ləqəbli Qarmaq deyilən birisi də var; Jondret qızlarına tapşırırmışdır ki, keşikdə dursunlar; təhlükə qarşısında olan adama xəbərdarlıq etmək də heç mümkün deyil, hətta onun heç adı da məlum deyil; bu şeylər hamısı axşam saat altıda; özü də Xəstəxana bulvarının ən ucqar və tənha yerində, 50–52 nömrəli evdə olacaqdır.

Marius evin nömrəsini söyləyəndə polis nəzarətçisi başını qaldırıb laqeyd bir halda soruşdu:

– Koridorun başında olan otaqda?

Marius:

– Bəli, – deyərək onun sözünü təsdiq etdi: – Siz o evi tanıyırsınızmi?

Polis nəzarətçisi susdu, sonra ayağını qızdırmaq üçün uzunqunc çəkməsinin dabanını yanan sobanın qapağına dayayaraq cavab verdi:

– Görünür tanıyıram.

O sözüne davam edərək, Mariusdan artıq öz qalstukuna müraciət edirmiş kimi, yenə astadan və etinasız bir halda dedi:

- Yəqin Xoruz banının da burada əli var.
- Onun sözləri Mariusu çox təəccübləndirdi.
- Xoruz banı... Mən bu sözləri eşitmişəm.

Marius, Kiçik Bankir küçəsində, möhrə dalında, qar üstündə pırlaşmış saçlı bir adamla saqqallı bir adamın söhbətini də polis nəzarətçisinə danışdı.

Polis nəzarətçisi mızıldandı:

– Pırlaşmış saçlı yəqin Brüjondur, saqqalı isə – Yarım Liarddır, onun bir adı da – İki Milyarddır.

Polis nəzarətçisi yenə də başını aşağı salıb fikrə getdi. Sonra əlavə etdi: – Bəs Familiyasız ata haqqında necə? Elədi ki var, karrikimi yandırıldı. Axı onlar bu zəhrimara qalmış sobaları niyə həmişə belə bərk yandırır?! Əlli-əlli iki nömrə. Əvvəllər Qorbonun evi olmuşdur.

Sonra Mariusa baxdı:

- Siz ancaq saqqallı ilə pırlaşmış saçlı gördünüz?
- Bir də Qarmağı.
- O şıq geyinmiş cavan oğlanı necə?
- Onu görməmişəm.
- Heyvanxana bağındakı filə oxşayan o enli kürəkli yekəpəri necə?
- Onu da görməmişəm.
- Üzdən təlxəyə oxşayan o bic-haramzadəni necə?
- Yox.
- O ki, qaldı dördüncü – o, o ümumiyyətlə gözə görükməz bir şeydir; heç köməkçiləri də, ona yardım göstərənlər də, onun əlaltıları da onu görə bilmirlər. Sizin də onu görməyiniz heç təəccüblü deyil.

– Doğrudan da görməmişəm. Axı bu adamlar kimdir? Polis nəzarətçisi cavab vermək əvəzinə dedi:

– Bu heç onların vaxtı deyil...

Yenə susdu; sonra söze başladı:

– Əlli-əlli iki. Mən bu anbara belədənəm. Bizim üçün orada gizlənməyə yer yoxdur: artistlər bizi o saat görər. İşin içindən belə çıxarlar ki, bu vadevili başqa bir vaxta keçirərlər. Onlar çox təvəzökar adamlardır. Camaatdan utanırlar. Yox, belə olmaz, belə olmaz. Mən istəyirəm ki, onların oxumasını eşidəm, sonra da onları oynamağa məcbur edəm.

Polis nəzarətçisi sözünü qurtardıqdan sonra Mariusa sarı döndü, düz onun üzünə baxaraq soruşdu:

- Siz qorxursunuzmu?
- Kimdən?
- O adamlardan.

Marius, nəhayət, polis xəfiyyəsinin bircə dəfə də olsa ona “cənab” demədiyini g'ürüb, tutqun bir halda sört dedi:

- Sizdən qorxduğumdan artıq qorxmuram.
- Siz cəsəətli, namuslu adam kimi danışsınız. Cəsəətli adam – cinayətdən, namuslu adam – hökumətdən qorxmaz.

Marius onun sözünü kəsdi:

– Bunlar hamısı öz yerində; siz axı nə etmək fikrindəsiniz?

Polis nəzarətçisi belə bir cavabla kifayətləndi:

– Əlli-əlli iki nömrəli evin bütün kirayənişinlərində bayır qapısının açarı var. Hər kəs gecə mənzilinə qayıdanda bu açardan istifadə edir. Sizdə də bu açar varmı?

Marius:

- Var, – dedi.
- Yanınızdadır?
- Yanımdadır.
- Onu verin mənə.

Marius jilet cibindən açarı çıxarıb polis nəzarətçisinə verəndə bu sözləri də əlavə etdi:

– Mənim sözümə baxın: keşikçi ilə gəlin.

Polis nəzarətçisi Mariusa elə baxdı ki, bir əyalət akademiki Volterə qafiyə öyrətmək istəseydi, Volter də ona elə baxardı. Sonra iri pəncə kimi yekə əllərini cəld karrikinin dərin ciblərinə saldı, cib tapançası deyilən iki balaca polad tapança çıxartdı. Onları Mariusa sarı uzadıb, qısa cümlələrlə tez-tez dedi:

– Alın. Gedin evinizə. Öz otağınızda gizlənin. Qoy elə bilsinlər ki, siz getmisiniz. Tapançalar doludur. Hərəsində iki güllə var. Baxın. Mənə demişdiniz ki, divarda deşik var. Qoy yığışsınlar. Əvvəlcə maneə olmayın. Gördünüz ki, vaxt çatıb, işi qurtarmaq lazımdır – bir güllə atın. Ancaq tələsməyin. İşin qalan hissəsini mənim öhdəmə buraxın. Tapançanı havaya atın, tavana atın – hara olsa atın. Ancaq tələsməyin: əsas məsələ budur! Gözləyin. Qoy onlar işə başlasınlar; siz advokatsınız, siz bilirsiniz bu necə mühümdür.

Marius tapançaları alıb sürtükünün yan ciblərinə qoydu.

Polis nəzarətçisi:

– Çox qabarıq durur, o saat gözə çarpır, – dedi. – Yaxşısı budur ki, jiletin ciblərinə qoyun.

Marius tapançaları jiletinin cibinə qoydu. Polis nəzarətçisi sözünə davam etdi:

– İndi daha biz bircə dəqiqə də vaxt itirə bilmərik. Görək saat neçədir: üçün yarısı. Yeddiddə yığısacaqlar?

Marius:

– Altda, – deyə cavab verdi.

Polis nəzarətçisi:

– Mənim vaxtım var, amma hələ heç bir şey hazır deyil. Sizə dediklərimdən heç bircə kəlmə də yadınızdan çıxarmayın. Part! Bir güllə.

Marius:

– Arxayın olun, – dedi.

Marius qapının dəstəsindən yapışıb otaqdan çıxmaq istəyəndə polis nəzarətçisi çıxdı:

– Bir şey deyim: əgər mən altıdan tez sizə lazım olsam, bura gəlin, ya bura adam göndərin. Gələndə – polis nəzarətçisi Javeri soruşun.

ON BEŞİNCİ FƏSİL

Jondret şey-şüy alır

Kurfeyak saat üç radələrində, Bossüe ilə bərabər təsadüfən Muftar küçəsindən keçirdi. Qar daha bərk yağdırdı, hər tərəfi bürüyürdü.

Bossüe Kurfeyraka sarı dönərək dedi:

– Bu quşbaşı qara baxanda adama elə gəlir ki, göydə ağ kəpənək-lərə taun xəstəliyi düşmüşdür... – Birdən Mariusu gördü: Marius küçə ilə yuxarı, qarovulxanaya sarı qalxırdı, özünün də çox qərribə bir görünüşü vardı.

Bossüe həyəcanla:

– Bir ora bax! – dedi. – Marius!

Kurfeyrak:

– Görürəm, – dedi. – Ancaq onunla danışmaq lazım deyil.

– Niyə.

– O məşğuldur.

– Nə ilə?

– Görmürsən üzündə necə bir ifadə var!

– Necə ifadə var?

– Elə bil ki, kimisə güdür.

Bossüe onunla razılaşdı:

– Doğrudur.

Kurfeyrak:

– Gör gözlerini necə elədi, bir əməlli bax! – dedi.

– O axı kimi güdür?

– Bir nəfər nərmənazik – qönçəcik – güllü bir – ləçəcik! O vurulub!

– Ancaq mən küçədə nə nərmənazik görürəm, nə qönçəcik, nə güllü bir ləçəcik! Müxtəsər, bircə qız da görmürəm!

Kurfeyrak baxıb həyəcanla dedi:

– O bir kişini güdür!

Doğrudan da Mariusdan iyirmi addım qabaqda, başı furajkalı bir kişi gedirdi. Onlar bu adamın ancaq kürəyini görürdülər, amma yandan baxılsaydı, onun çal saqqalı nəzərə çarpardı.

O, boyuna görə çox böyük, lakin təzə bir redintot, palçıqdan bozarmış çox köhnə, yırtıq bir şalvar geymişdi.

Bossüe qəhqəhə ilə güldü:

– Bu necə tipdir, hə?

Kurfeyrak:

– Şairdir, – dedi. – Heç şübhəsiz şairdir! Onlar həm dovşan dərisi satan alverçilər, həm də Fransa perləri redinqotu geyib eyni dərəcədə özlərini çəkirlər!

Bossüe təklif etdi:

– Gəl baxaq, görək Marius hara gedəcək, o adam hara gedəcək.

Onları güdək. Yaxşımı?

Kurfeyrak ucadan:

– Ey Bossüe! Ey Molu qartal! Başqasını güdən bir adamı güdmək? Siz xalis eşşəksiniz!

Onlar geri döndülər.

Doğrudan da Marius Jondreti Muftar küçəsində görüb, onu güdməyə başlamışdı.

Jondret qabaqda gedirdi, nişana alındığını bilmirdi.

O Muftar küçəsindən yana döndürdü; Marius onun Qrasöz küçəsində ən köhnə evlərdən birinə girdiyini gördü: Jondret on beş dəqiqəyə qədər

*Oxucular bu fəsildə – 1832-ci ildə dəbdə olan
ingilis havasında oxunan bir nəğmə eşidəcək*

orada qaldıqdan sonra yenə Muftar küçəsinə qayıtdı. Sonra dəmir şeylər satılan dükanə girdi; bu dükan o vaxtlar, Pyer-Lombar küçəsinin tinində idi. Marius bir neçə dəqiqə sonra Jondretin dükandan çıxdığını gördü: onun əlində ağac dəstəkli, yekə bir iskenə vardı, elə o saat da iskenəni redinqotunun altına soxdu. Jondret Pti-Jantilya küçəsinə çatanda sola buruldu, az sonra Kiçik Bankir küçəsinə çatdı. İkinci vaxtı idi; bir anlıq dayanan qar yağmağa başladı. Marius həmişə boş olan Kiçik Bankir küçəsinin tinində, pusuqda oturdu, daha Jondretin ardınca getmədi. Elə yaxşı da elədi. Çünki Jondret alçaq möhrəli yerə çatdıqdan sonra dönüb geri baxdı, ardınca bir adamın gəlmədiyini, heç kəsin onu güdmədiyini yəqin etdikdən sonra möhrəni aşıb gözəndə itdi. Bu həmin möhrə idi ki, Marius burada pırlaşmış saçlı adamla saqqallı adamın söhbətini eşitmişdi.

Ətrafına möhrə çəkilməmiş boş yerin bir tərəfi gedib bir evin dal tərəfinə çatırdı; evin sahibi əvvəllər kareta ustası imiş, indi pis bir ad çıxarmışdı. Bir vaxtlar o kirayə bir neçə ekipaj verərdi; sonra sınıq çıxmışdı. İndi də onun çardağı altında bir neçə köhnə tarantas vardı.

Marius belə düşündü: ən ağıllı iş bu olar ki, Jondret hələ evə qayıtmamışkən, mən öz otağıma gedim. Bir də ki, qaş qaralırdı; Bürqon qarı həmişə axşamlar şəhərə qab yumağa gedəndə bayır qapını bağlayırdı, hava qaralananda bayır qapı həmişə bağlı olurdu. Marius öz açarını polis nəzarətçisinə vermişdi, buna görə də tələsmək lazım idi.

Axşam olur, qaranlıq düşürdü; üfufdə və bütün ucsuz-bucaqsız göylərdə günəşlə işıqlanan bircə nöqtə qalmışdı ki, o da ay idi.

Ay qırmızı boşqab kimi, Salpetriyer xəstəxanasının alçaq qübbəsi altından yavaş-yavaş çıxırdı.

Marius yeyin-yeyin 50/52 nömrəli evə sarı getdi. Evə çatanda gördü ki, qapı hələ açıqdır. Pəncəsi üstə pilləkənlə yuxarı qalxdı, özünü divara verə-verə koridordan keçib öz otağına girdi. Koridorun hər iki tərəfində, oxucuların bildiyi kimi, xırda-xırda otaqlar vardı; onda bu otaqlar hələ boşdu, hələ kirayə edilməmişdi. Bürqon qarı da bu otaqların qapısını həmişə taybatay açıq qoyurdu. Marius bu otaqlardan birinin qabağından keçəndə, elə bil ki, içəridə sakitcə durmuş dörd adamın başını gördü: çardağ pəncərəsindən onların üstünə sönməkdə olan tutqun axşam işığı düşmüşdü. Marius özünü göstərmək üçün o adamlara diqqətlə baxmaq istəmədi. O səssizcə öz otağına girdi, heç kəs də onu görmədi. O lap vaxtında gəlmişdi. Bir dəqiqədən sonra Bürqon qarının getdiyini, bayır qapının bağlandığını eşitdi.

Marius çarpayının üstündə oturdu. Saat altının yarısı olardı. Baş verəcək hadisə ilə onun arasında yarımca saat vaxt qalmışdı. O öz damarlarında qanın vurduğunu eşidirdi, – saat tıqqıltısı qaranlıqda belə eşidilir. Bu anda qaranlıq içərisində iki hücum hazırlanırdı, – Marius bu barədə düşündü: bir tərəfdən cinayətkarlıq, o biri tərəfdən – ədalət hücum edirdi. Marius qorxmurdu, ancaq o, elə bu saat baş verəcək hadisə haqqında sakitcə düşünə bilmirdi. Ona elə gəlirdi ki, bütün günü yuxu görür: fəvqəladə bir hadisə ilə qəfildən üz-üzə gələndə vəziyyət həmişə adama belə görünür; yalnız jiletinin cibində olan polad tapançaların soyuqluğunu hiss etməklə, o bunların yuxu dəhşətləri olmadığına inanırdı.

Qar daha yağmırdı. Duman içərisindən çıxan ayın parıltısı get-gedə artırdı, onun işığı qarın gümüşü parıltısına qarışaraq axşam dumanı kimi otağa yayılırdı.

Jondretgilin otağında işıq yanırdı. Divardakı deşikdən tünd-qırmızı işıq gəlirdi: Mariusa elə gəlirdi ki, bu qanlı bir işıqdı.

Bunun şam işığı olmadığı aydın görünürdü. Lakin Jondretin otağından heç səs-səmir gəlmirdi, bircə kəlmə danışan da yox idi: ora ürək donduran ağır bir sükut çökmüşdü; bu işıq olmasaydı – oranın bir sərdaba olduğu zənn edilərdi.

Marius yavaşca çəkməsini çıxarıb, çarpayının altına qoydu.

Bir neçə dəqiqə keçdi. Birdən aşağıda qapı cırlıdadı. Marius ağır addım səsi eşitdi: kim isə tələsə-tələsə pilləkənlə qalxdı, yüyürə-yüyürə koridordan keçdi; qapı cəftəsi saqqıltı ilə qalxdı. Gələn Jondret idi.

Elə o saat bir neçə adamın səsi eşidildi. Heç demə Jondretin bütün ailəsi otaqda imiş: canavar öz zağasında olmaqdakı canavar balaları susan kimi Jondret də otaqdan getdiyi üçün onlar susurmuş.

Jondret dedi:

– Bu da mən!

Qızlar çığırdı:

– Axşamın xeyir, ata can!

Jondretin arvadı soruşdu:

– Nə oldu?

Jondret:

– Yavaş-yavaş düzəlir, – dedi. – Mən lap it kimi üşüdüm, ayaqlarım dondu. Hə, sən paltarını dəyişməmişən! Yaxşı eləmişən! Görək elə olsun ki, sir-sifətdən etibarlı bir adama oxşayasan.

– Mən hazıram, gedə bilərəm.

– Sənə dediklərimdən heç bir şey yadından çıxmaz ki? Onun hamısını lazımcına eləyər səni?

– Arxayın ol.

Jondret dedi:

– Məsələ burasındadır ki... – lakin o sözünü qurtarmadı. Marius onun stol üstünə ağır bir şey qoyduğunu eşitdi: yəqin bu şey onun aldığı iskan idi.

Jondret soruşdu:

– Siz yemek yemisinizmi?

Arvadı:

– Hə, yemişik, – deyər cavab verdi. – Mənim üç böyük kartofum vardı, duzum da vardı. Bişirib yedim, sağ ol, od hələ vardı.

Jondret:

– Çox gözəl, – dedi. – Sabah sizin hamınızı nahar eləməyə aparacağam. Tapşırıraq ki, ördək qızartsınlar. – Ayrı şeylər də öz qaydası ilə! Kral kimi bir nahar eləyirsiniz, – lap onuncu Karl kimi! İş lap yaxşı gedir.

Sonra səsinə alçaldaraq əlavə etdi:

– Tələ qurulub. Pişiklər hazır durub.

Sonra daha yavaşdan dedi:

– Bunu odun içinə sox.

Marius odlu közün çatırdadığını eşitdi, kim isə buxarı maşası, ya başqa bir dəmir alətlə onları qarışdırırdı; Jondret sözünə davam edərək deyirdi:

– Qapı rəzələrini yağlamasan ki, cırıldamasın?

Arvadı:

– Hə, yağlamışam, – dedi.

– Saat nəçədir?

– Altıya az qalıb. Bir az əvvəl Sen-Medard altının yarısını vurdu.

Jondret:

– Baxırsanmı! – dedi. – Vaxtdır, qızlar görək keşik çəkməyə gət-sin. Ay qızlar, bura gəlin, qulaq asın!

Onlar pıçıldadılar.

Sonra yenə də Jondretin gur səsi eşidildi:

– Bürqon qarı gedib?

Jondretin arvadı:

– Gedib, – dedi.

– Sən lap arxayınsan ki, qonşu evdə yoxdur?

– O səhərdən gedəndi, hələ qayıtmayıb. Sən özün də çox yaxşı bilirsən ki, bu vaxt o nahar eləyir.

– Sən buna arxayınsan?

– Arxayınam!

– Hər halda gedib baxmaq pis olmaz, – dedi. – Ay, qız, şamı götür, get bir gözə-gözə ora bax.

Marius iməkləyə-iməkləyə astaca çarpayının altına girdi. O, çarpayının altında təzəcə büzüşmüşdü ki, qapının çatdağından işıq göründü.

Koridorda qızın səsi eşidildi:

– Ata, evdə yoxdur!

Bu – Jondretin böyük qızı idi: Marius onu səşindən tanıdı.

Atası soruşdu:

– Otağa girib baxdın?

Qız:

– Yox, – dedi – açar ki, qapıdadır – deməli o çıxıb gedib.

Atası çığırdı:

– Hər halda gir bax.

Qapı açıldı, Marius Jondretin böyük qızını gördü; onun əlində şam vardı. O indi də səhərki kimi idi, lakin şam işığında daha dəhşətli görünürdü.

Qız bir baş çarpayıya sarı getdi; Marius bu zaman böyük bir qorxu və həyəcan keçirirdi. Çarpayının üstündə, divardan güzgü asılmışdı, qız bu güzgü üçün gedirdi. O, pəncəsi üstündə qalxıb güzgüyə baxdı. Yan otaqda o yan-bu yana aparılan dəmir şeylərin cingiltisi eşidildi.

Qız əli ilə saçına sıgal verdi; güzgüdə öz-özünə baxaraq, gülüm-səyə-gülüm-səyə, qəbiri yada salan xırıltılı bir səslə bu sözləri oxudu:

Yeddi-səkkiz gün belə yandı könlümün odu,

Daim görək yanaydı, yanaydı daim gözü!

Həmişəlik olaydı, kaş, məhəbbət, görək bu!

Amma bəxt üzə bir an gülüb, tərk edir bizi.

Mariusun beş frank pulu nəyə xərclənmişdi

Marius qət etdi ki, müşahidə məntəqəsinə qayıtmaq vaxtıdır. O, yaşına xas olan bir cəldliklə, bir anda divardakı dəşiyin yanına qalxdı. Dayanıb içəri baxdı.

Jondretin mənzili qərribə bir şəkildə idi, Marius bunu görəndə – dəşikdən nə üçün elə bir işıq gəldiyini başa düşdü. Orada çəng atmış mis şamdanda şam yanırdı, lakin çardağı işıqlandırın bu şam deyildi. Bütün bu zağa böyük bir manqalın odu ilə işıqlanmışdı. Manqal buxarının içinə qoyulmuşdu, köz ilə dolu idi. Bu haman manqaldı ki, Jondretin arvadı onu səhər tapıb çıxartmışdı. Manqaldakı köz qıpqırmızı idi, manqal özü də pul kimi qızarmışdı. Jondretin səhər Pyer-Lombar küçəsindən aldığı iskenəni bu közün içinə qoymuşdular: iskenənin ətrafında yaşıl alov titrəyirdi; iskenə qıpqırmızı qızarmışdı. Bucaqda, qapının yanında iki yığın şey görünürdü, yəqin bu şeylər bura boş yerə qoyulmamışdı: onlardan biri kəndir, o biri də dəmir parçaları yığınınə bənzəyirdi. Burada nələr ediləcəyindən xəbəri olmayan bir adam bu vəziyyəti görseydi tərəddüd içində qalardı: o elə zənn edərdi ki, burada ən alçaqcasına, ya da heç kəsə zərəri etməyən ən adi bir iş görülməkdir. Bu cür işıqlanan otaq hər şeydən əvvəl cəhənnəm kürəsini deyil, bir dəmirçi dükənini xatırladırdı. Jondret belə bir işıqda dəmirçidən çox iblisə oxşayırdı.

Manqaldan elə isti qalxırdı ki, stol üstündəki şamın manqala olan tərəfi ərilib tökülürdü. Buxarının üstündə köhnə, məxfi işıqlı bir mis fənər vardı, bu – Kartuşa doğru çevrilən Diogenə layiq bir fənər idi.

Manqal buxarının lap içinə, közərin kösövlərin arasına qoyulduğundan kömürün dəmi buxarının bacasından çıxırdı, otaqda onun qoxusu duyulmurdu.

Ayın solğun işığı pəncərə şüşələrindən süzülərək tünd-qırmızı rəngə boyanmış zağaya düşmüşdü; bu isə iş görülmək yerdə də bir xəyalpərəst olub qalan Mariusun şəirənə təsəvvüründə – çirkin yer yuxurlarına uçub gələn səmavi bir xülya kimi görünürdü.

Külək də pəncərənin sınıq şüşəsindən içəri soxularaq kömür dəmini dağıdır, burada manqal olduğunu gizlədirdi.

Jondretin zağası – Qorbonun daxması haqqında dediyimiz sözləri oxucular xatırlarsa – alçaq, qanlı işlər üçün çox gözəl bir meydan, ci-

Marius qorxudan titrəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, qız onun nəfəs aldığı-
ğını eşitməyə bilməz.

Qız pəncərəyə yaxınlaşdı; o həmişəki kimi indi də bir az divanəyə oxşayırdı; küçəni gözdən keçirərək, ucadan dedi:

– Paris ağ köynəyini geydi, eybəcər oldu!

O yenə də güzgüyə yaxınlaşdı, özünə gah qabaqdan, gah yandan baxa-baxa yenə ağız-burnunu əyməyə başladı.

Atası çığırdı:

– Nə oldu, harada itib batdın?

Qız saçlarını bura-bura:

– Bu saat gəlirəm! – dedi. – Çarpayının, o biri mebelin altına baxıram. Heç kəs yoxdur.

Atası bağırdı:

– Axmaq qız, bu saat gəl! Vaxt itirməyin mənası yoxdur.

Qız:

– Gəlirəm! Gəlirəm! Onlar həmişə tələsirlər! – deyərək oxumağa başladı:

Siz məni tərk etdiniz, şan-şöhrətə uydunuz,
Amma harda olsanız məhzun könlüm ordadır.

Güzgüyə son dəfə nəzər salaraq otaqdan çıxdı, qapını ardınca örtüdü.

Marius bir dəqiqədən sonra koridorda yalın ayaqların tappılısını və Jondretin səsinə eşitdi. Jondret qızların ardınca çığıraaraq deyirdi:

– Yaxşı baxın! Biriniz qarovulxananın, o biriniz də Kiçik Bankir küçəsinin tinində durun! Birçə dəqiqə də olsa evin qapısını gözdən qoymayın; elə ki, bir şey gördünüz – o saat gəlin! Güllə kimi! Bayır qapının açarı sizdədirmi?

Böyük qız narazı halda deyindi:

– Hünərin var yalın ayaqla qarın üstə dur, görüm necə durursan!

Jondret:

– Sabah sizin ayağınıza qəhvəyi, ipək çəkmə alacağam, – dedi.

Qızlar pilləkəndən düşürdü; bir neçə saniyədən sonra bayır qapı örtüldü: bu onların getdiyini bildirirdi.

Evdə ancaq Marius, Jondretlə arvadı, bir də ki, yəqin, Mariusun boş otaqda, alçaqaranlıqda gördüyü o şübhəli adamlar qaldı.

nayəti gizlətmək üçün ən yaxşı bir yerdə. Bu – Parisin ən tənha bulvarında, ən ucqar bir evdə dib bir otaqdı. Dünyada pusqu deyilən şey olmasaydı – o burada icad oluna bilərdi.

Divarlar və bir çox boş mənzillər bu otağı bulvardan ayırırdı; onun birçə pəncərəsi vardı ki, o da – ətrafında sal divar və möhrə olan bir yerə çıxırdı.

Jondret çubuğunu yandırdı, ortasını deşdiyi stulda oturub tüstü-
lətməyə başladı. Arvadı pıçıldaya-pıçıldaya onunla nəsə danışdı.

Marius Kurfeyrak kimi hər şey üçün gülən adamlar zümresinə daxil olsaydı, – Jondretin arvadını görəndə qəhqəhə ilə gülərdi. Onun başında lələkli qara şlyapa vardı, – bu şlyapa X Karlin tacqoyma mərasimində carçıların qoyduğu şlyapaları yada salırdı; çiyinə dama-dama enli bir şal salmışdı; toxunma bir yubka və kişi çəkmələri geymişdi, – bu haman çəkmə idi ki, səhər qızı onu palçığa bulamışdı. Yəqin bu geyim Jondreti aşağıdakı sözləri deməyə vadar etmişdi: “Hə! Paltarını dəyişmişən! Yaxşı ələmişən! Görək elə olsun ki, sir-sifətdən etibarlı bir adama oxşayasan!”

Jondret özü isə, cənab Ağın bağışladığı təzə, ona çox gen gələn redinqotu geymişdi; onun paltarında yenə də redinqotla şalvarının bir-birinə uyğun gəlməməsi diqqəti cəlb edirdi: bu, Kurfeyrakın fikrincə, şairlərin üreyinə yatan bir şeydi.

Jondret birdən səsini qaldırdı:

– Yadıma bir şey düşdü. Gör nə deyirəm. Belə havada o yəqin ki, fiakırda gələcək. Fənəri götür, yandır, aşağı en. Gedib qapının dalında dur. Karetanın gəldiyini eşidən kimi tez qapını aç. O yuxarı qalxana kimi sən pilləkəni, sonra da koridoru işıqlandırarsan; otağa gətirdinmi yenə çaparaq aşağı en, sürücünün pulunu verib yola sal.

Arvadı soruşdu:

– Pul hanı?

Jondret şalvarının ciblərini axtardı, beş frank pul çıxarıb arvadına verdi.

Arvadı həyəcanla dedi:

– Bu haradandır?

Jondret təmkinlə dedi:

– Səhər qonşu verəndir. – Sonra əlavə etdi: – Bilirsən nə var, bura iki stul gətirmək lazımdır.

– Niyə?

– Oturmaq üçün.

– Yaxşı da! Gedim qonşudan götürüm.

Arvadın bu sözlərini eşidəndə Mariusun bütün bədənini gızıldadı.

Jondretin arvadı tez qapını açıb, koridora çıxdı.

Marius heç komoddan etməyə, çarpayının altında gizlənməyə macal tapmadı.

Jondret arvadının ardınca çığırdı:

– Şamı götür!

Arvadı.

– Lazım deyil, – dedi, – mane olar, mən axı iki stul gətirəcəyəm. Ay işığı düşüb, bəsdir.

Arvadı iri əllərilə qaranlıqda qapı açarını axtardı, – Marius bunu eşidirdi. Sonra qapı təybatay açıldı. Marius donub qaldı: sanki bu göz-lənilməz hadisə və qorxu onu daşa döndərmişdi.

Jondretin arvadı otağa girdi.

Çardağ pəncərəsindən düşən ensiz ay işığı sanki qaranlığı ortasından yarıb iki yerə bölmüşdü. Bu parçalardan biri – iri, qara bir pərdə kimi, Mariusun sığındığı divarı tamamilə örtmüşdü. Marius görünmürdü.

Jondretin arvadı başını qaldırdı, ancaq Mariusu görmədi; Mariusun yeganə mebeli olan iki stulunu götürüb bayıra çıxdı, qapını da partıltı ilə döndü.

Öz otağına qayıdaraq dedi:

– Bu stullar!

Əri də ona dedi:

– Bu da fənər. Aşağı en, tez!

Arvadı tələsə-tələsə otaqdan çıxdı, Jondret tək qaldı; stulları götürüb stolun ətrafına qoydu, iskanəni közün içində çevirdi, köhnə şırmanı buxarıya tərəf çəkdi, bununla da manqalın qabağını tutdu; sonra kəndir yığını olan bucağa getdi, kəndirə sarı əyilərək, diqqətlə nəyəsə baxdı.

Mariusun qatma-qarışıq zir-zibil yığını hesab etdiyi şey heç demə – ağac pillələri və iki qarmağı olan, səliqə ilə qatlanmış kəndir nərdi-vanmış.

Səhər Jondretin evində nə bu kəndir nərdivan, nə bu dəmir ling-lərə oxşayan və qapı dalındakı dəmir yığını üstünə əlavə edilən ağır alətlər vardı, görünür Jondret bunları gündüz, Marius evdə olmayanda gətirmişdi.

Marius: “Bunlar dəmirçi alətidir” – deyə düşündü.

Belə şeylərdən Mariusun bir az başı çıxsaydı, bilərdi ki, dəmirçi ləvazimatı hesab etdiyi şeylər – qıfıl açmaq, ya qapı sındırmaq üçün xüsusi hacatlar, həm də dəşən və kəsən alətlərdir: bu iki məşum alət oğrular arasında “tikan” və “sancı” adı ilə məşhurdur.

Buxarı və yanına iki stul qoyulmuş stol Mariusun düz qabağında idi. Məqalın qabağını şirma tutmuşdu; otaq ancaq şam ilə işıqlanmışdı; stola buxarı üstündə atılıb qalan saxsı qırığından uzun-uzun kölgələr düşürdü; boğazı sınmış bardağın kölgəsi divarın yarısını bürümüşdü. Yatağa dəhşətli və məşum bir sükut çökmüşdü. Havada qorxunc bir intizar duyulurdu.

Jondret çubuğunun sönməsinə imkan verdi, – bu göstərdirdi ki, o nəyinsə fikrini çəkirdi; sonra yenə də stolun yanında oturdu. Şam işığında onun sifətinin sərt və yırtıcı ifadəsi aydın görünürdü. Hərdən o, qaşlarını çatır, sağ əlini bərk yellədi, sanki qaranlıq qəlbindən qalxan səs son dəlillərinə etiraz edirdi. Öz-özünə qarşı edilən belə sərt etirazlardan birində o cəld stolun siyirtməsinə çəkdi, orada gizlədilmiş uzun bir mətbəx bıçağını çıxarıb onun itiliyini dırnağında yoxladı, sonra bıçağı yenə də stolun gözüne qoyub siyirtməni yerinə itələdi.

Marius da əlini jiletinin sağ cibindəki tapançaya vurdu, tapançanı çıxarıb çaxmağı üst ayağa çəkdi.

Bu zaman aydınca bir şıqqıltı eşidildi.

Jondret diksinib stuldan qalxdı.

– Kimdir? – deyə çığırdı.

Marius nəfəsini tıxadı. Jondret bir az qulaq asdı, sonra gülərək öz-özünə dedi:

– Mən lap gicəm! Bu şıqqıldayan ara divarıdır.

Marius tapançanı əlində sıxdı.

ON SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Mariusun iki stulu qabaq-qənşər qoyulur

Birdən pəncərə şüşələri məyusluq duyulan zəng səsinə cingillədi: uzaqda, Sen-Medar zəng qülləsində saat altını vururdu.

Zəng hər dəfə vuranda Jondret başını tərpədirdi. Saat altını vuran dan sonra o, barmaqları ilə şam fitilinin qarasını qopartdı.

Sonra otaqda var-gəl etməyə başladı, koridora baxdı, qulaq asdı; sonra yenə gəzindi, yenə dayanıb qulaq asdı. Yerinə qayıdaraq öz-özünə mızıldadı: “Aldatmasa yaxşıdır!”.

Yenicə oturmuşdu ki, qapı açıldı.

Jondretin ərvadı qapını taybatay açdı, iyrənc bir yaltaqlılıqla dişlərinə ağardaraq koridorda dayandı; məxfi işıqlı fənərin dəsiyindən düşən işıq onun sifətindəki bu murdar ifadəni daha aydın göstərirdi.

– Buyurun, ağa, – deyərək gələn adamı içəri dəvət etdi.

Jondret cəld yerindən qalxaraq onun sözlünə qüvvət verdi.

– Buyurun, ey bizim vəlinəmiz!

Cənab Ağ içəri girdi.

Onun üzündə aydınca bir sakitlik vardı, bu isə qeyri-ixtiyari olaraq adamda ona qarşı hörmət hissi oyadırdı.

Cənab Ağ stol üstünə dörd qızıl pul qoydu.

– Cənab Fabantu, – dedi, – bunu sizə mənzil kirayəsi və başqa ən zəruri xərclər üçün verirəm. Sonrasına baxarıq.

Jondret həyəcanla:

– Göstərdiyiniz səxavət üçün Allah sizə əcr versin, ey xeyirxah insan! – dedi və tez ərvadına yaxınlaşaraq pıçıldadı:

– Fiaqrı yola sal!

Jondret cənab Ağ təzim edənə kimi altına stul çəkənə kimi, onun ərvadı yavaşca aradan çıxdı. Bir dəqiqədən sonra qayıdaraq ərinin qulağına pıçıldadı:

– Yola saldım!

Qar ara vermədən səhərdən bəri yağırı; yeri qar ilə basmışdı ki, nə fiakrın gəldiyi, nə də getdiyi eşidildi.

Cənab Ağ stulda oturdu.

Jondret o biri stulda, onunla qabaq-qənşər oturdu.

İndi nələr baş verəcəyini yaxşı təsəvvür etmək üçün qoy oxucu – şaxtalı bir gecəni; Salpetriyer xəstəxanasının qar basmış, ay işığında iri kəfən kimi ağaran xali yerlərini; orada-burada yanan, qəmgin görünüşlü bulvarı; qara kölgə kimi uzanıb gedən qarağac sıralarına qırmızı işıq salan küçə fənərlərini; bəlkə də milin dördə biri qədər ətrafa yayılan tənhəliyi və səssizliyi; axşamın dərin sükutunda, tük ürpərdən qaranlığında Qorbonun daxmasını; zülmət və tənhəliyi içində itibatan bu daxmada Jondretin bircə şamla zəifcə işıqlanan zağasını; bu zağada, stol dalında oturan iki adamı; öz təmkinliyini mühafizə edən

cənab Ağ; qımışmaqda olan qorxunc təbiətli Jondreti; bucaqda, Jondretin arvadı deyilən qoca, qancıq qurdu; divarın o üzündə – birçə sözü, birçə hərəkəti gözəndən qaçırmayan, qulaqlarını şəkllərək diqqətlə baxan, əlində tapança tutan Mariusu təsəvvüründə canlandırırsın.

Marius qətiyyə qorxmurdu. O ancaq bütün varlığı ilə nifrət edirdi. O, tapançanın dəstəyini əlində sıxır, özünü möhkəm hiss edirdi. “Vaxt çatanda mən bu alçağı tutacağam” – deyə düşünürdü.

O bilirdi ki, polis işçiləri bura yaxın bir yerdə pusqada durub, canını tutmaq üçün şerti işarə olan tapança səsini gözləyirlər.

Bir də ki, o bir şeyə çox ümid edirdi: cənab Ağ ilə Jondretin bu faciəyə mübarizəsi – onun üçün çox mühüm bir məsələni az da olsa aydınlaşdırar.

ON DOQQUZUNCU FƏSİL

Qaranlıq bucaqlardan özünü qoruyun

Cənab Ağ oturan kimi indi daha heç kəsə yatmadığı çarpayıları gözəndən keçirərək soruşdu:

– O yaralanmış yazıq qız özünü necə hiss edir?

Jondret acı-acı, həm də minnətdarlıqla gülümseyərək dedi:

– Pis, çox pis, cənab! Böyük bacısı onun yarasını sarımaq üçün, Burb xəstəxanasına apardı. Siz onları görəcəksiniz, onlar bu saat gələcək.

Sonra cənab Ağ Jondretin arvadının qəribə geyiminə baxaraq sözünə davam etdi:

– Deyəsən, xanım Fabantu özünü yaxşı hiss edir?

Jondretin arvadı qapının qabağında durub, təhdidədi, davacılar nəzərlə ona baxırdı, sanki o indidən qapının keşiyində durmuşdu.

Jondret:

– O ölümcül bir halda xəstələnib. Ancaq nə edəsən cənab! Onda, o yazıqda, o qədər mərdlik var ki! Bu arvad deyil, öküzdür!

Bu komplement arvadın çox xoşuna gəldi: o qarşısında yaltaqlıq edilən bir əjdaha nazilə ucadan dedi:

– Sən mənə çox nəzakət göstərsən, əzizim Jondret!

– Jondret? – Cənab Ağ bu ada təəccüb etdi.

– Mən elə bilirdim ki, sizin adınız Fabantudur!

Jondret tez buna cavab taparaq dedi:

– Bəli, Fabantudur, səhnə adım Jondretdir. Artistlik təxəllüsüdür.

Arvadına baxaraq çiyinlərini çəkdi, ancaq elə elədi ki, cənab Ağ bunu görməsin; sonra süni mehribanlıqla dedi:

– Biz həmişə, mənim bu yazıq arvadığım, can bir qəlbə yaşamışdıq! Bu təsəlli də olmasaydı, bilmirəm biz nə edərdik! Biz çox bəd-bəxtlik, cənab! Əllərimiz var, amma iş yoxdur. Qəlbimiz alışıb-yanır, amma məşğul olmağa şey yoxdur. Mən bilmirəm hökumət nə fikirləşir, ancaq, vallah cənab, mən nə yakobinçiyəm, nə boğazını yırtan bir respublikaçıyam; mən nə hökumət əleyhinəyəm, amma əgər siz məni nazirlərin yerində qoysaydınız, namusuma and içirəm, hər şey ayrı cürə gedərdi. Məsələn, bax, mən qızlarımı kordondan şey qayıрмаq peşəsini öyrətməyə göndərmişəm. Siz deyərsiniz ki: “Necə, peşə?”. Bəli, peşə, kobud bir peşə, bir parça çörək qazanmaq üçün! Görürsünüz mü, mənim vəlinəmətim, biz nə günə qalmışıq?! Nə qədər alçalmışdıq! Övvəllər biz nə idik, indi gör nə hala düşmüşük! Heyhat, bizim gözəl güzəranımızdan heç bir şey qalmamışdır! Heç bir şey! Ancaq birçə şeydən başqa: bu da bir şəkildir. Amma bu şəkil mənim üçün nə qədər qiymətli olsa da onu satmaq məcburiyyətindəyəm, axı yaşamaq lazımdır! Hər necə olsa yaşamaq lazımdır.

Jondret qəsdən rabitəsiz bir halda danışır, gəvəzəlik edirdi, bu heç də onun üzündəki ifadəyə uyğun gəlmirdi: bu ifadə göstərirdi ki, o nəyinə intizarındadır, nəşə düşünür. O danışanda Marius başını qaldırdı, otağın küncündə bir adam gördü: bu adam hələ onun gözünə sataşmamışdı. Görünür o təzə gəlmişdi, özü də elə sakitcə gəlmişdi ki, hətta qapı rəzəsinin cırıltısı da eşidilməmişdi. O, toxunma bir bə-növşəyi fufayka, köhnə, yırtıq, cırıq, çirkli, hər yeri deşik-deşik, gen, plis şalvar, qalın corab geymişdi; köynəksizdi; boynu açıqdi; çırmamış qollarında döymə şəkil vardı; üzünə his sürtmüşdü. O, əllərini döşündə çarpazlayaraq, dinməz-söyləməz, yaxında olan çarpayıda, arvadın dal tərəfində oturdu: o çox az görünürdü.

Marius o bucağa baxanda cənab Ağ da qeyri-ixtiyari olaraq, bizim baxışımızı ifadə edən daxili bir maqnit qüvvəsinin təsiri ilə ona baxmışdı. Cənab Ağ o adamı görəndə, özünü saxlaya bilməyərək, təəccüb ifadə olunan bir hərəkət etmişdi, Jondret də dərhal onun bu hərəkətini görmüşdü.

Jondret yaxasını düymələyərək çox nəzakətlə dedi:

– Hə, başa düşürəm, siz iltifat buyurub, verdiyiniz redinqota baxırsınızmi? Mənə yaraşır! Vallah çox yaraşır!

Cənab Ağ soruşdu:

– O adam kimdir?

Jondret uzada-uzada dedi:

– O?.. Elə belə gəlib, qonşudur. Fikir verməyin.

Bu “qonşunun” qəribə sir-sifəti vardı. Sen-Marsoda bir neçə kim-ya zavodu var. Fabrik fəhlələrinin çoxunun üzü qara olur. Lakin cənab Ağın bütün zahiri görünüşü göstərirdi ki, Jondretə o tamamilə etibar edir, onun simasında zərrə qəder də qorxu əlaməti yox idi.

– Bağışlayın cənab Fabantu, siz nədən danışırıdınız? Jondret stola dirsəklənərək, bir az boa ilanının baxışını xatırladan, durğun və mehribanca bir nəzərlə cənab Ağ a baxdı, gözlərini ona zillələrək dedi:

– Mən ondan danışdım ki, mənim əziz vəlinəmətim, mən ondan danışdım ki, mənim satlıq bir şəklim var.

Qapı azca cırıldadı. Bir adam da içəri girib, arvadın dal tərəfində, çarpayıda oturdu. Onun da, o birisi kişi kimi qolları çırmamışdı, üzü də hisdən, ya mürəkkəbdən qaralmışdı.

Bu adam otağa seziilməyəcək dərəcədə çox cəld və yavaşca girsə də, cənab Ağ onu da gördü.

Jondret sözünə davam edərək:

– Narahat olmayın, – dedi, – bunlar bu evdə yaşayırlar. Bəli, mən bayaq dedim ki, mənim çox qiymətli bir şəklim qalmışdır... Budur, cənab, buyurun baxın.

Jondret yerindən qalxıb divara yaxınlaşdı: orada döşəmənin üstündə bir şəkil vardı; biz bu barədə əvvəllər bəhs etmişdik; şəklin üst tərəfini qabağa çevirib, onu yenə də divara söykədi. Zəif şam işığında bu doğrudan da bir şəkəle bənzəyirdi, amma bu şəkildə nəyin təsviri edildiyini Marius seçə bilmədi, çünki Jondret şəklin qabağını tutmuşdu. Marius ancaq kobudcasına qaralama bir lövhə, ön planda isə adamaoxşar bir şey gördü. Bütün şəkil – balaqan pərdəsi, ya bəbə teatrı şırması zövqündə, gözəgiren parlaq rənglərlə çəkilmişdi.

Cənab Ağ soruşdu:

– Bu nədir?

Jondret iftixarla:

– Vəlinəmət, bu bir sənətkarın çox böyük qiyməti olan əsəridir.

Mən bu şəkli qızlarımdan az istəmirəm, o bir çox şeyləri mənim yadı-

ma salır! Mən sizə dedim, yenə də deyirəm: ehtiyac məni məcbur eləyir ki, bunu satım.

Cənab Ağ şəkəle baxarkən, təsadüfimi olaraq, ya bir şeydən narahat olduğu üçünmü yenə də otağın dib tərəfinə bir nəzər saldı. İndi orada dörd adam vardı: üçü çarpayıda oturmuşdu, biri qapının ağzında durmuşdu; hamısının da qolları çırmamışdı, üzləri mürəkkəbli idi; heç biri tərpənmirdi. Çarpayıda oturanlardan biri divara sıxılaraq gözünü örtmüşdü, elə zənn etmək olardı ki, o yatıb. O qoca bir adamdı: onun qara sifəti və ağ saçlı başı dəhşətli bir təsir bağışlayırdı. Qalan iki nəfər də cavan görünürdü. Birisi saqqallı, biri də pırtlaşlıq saçlı idi. Heç biri də ayaqqabı geyməmişdi: kimisinin ayağında corab vardı, kimisi də ayaqyalın idi.

Jondret gördü ki, cənab Ağ bu adamlardan gözünü çəkmir.

Jondret dedi:

– Bunlar mənim dostumdur, qonşuluqda yaşayırlar. Onlar ona görə qaradır ki, həmişə his içində əlləşirlər. Onlar hamısı bacatəmizləyəndir. Vəlinəmət, onlara baxmağın mənası yoxdur, yaxşısı budur ki, siz mənim şəklimi alın. Mənim yoxsulluğuma rəhmiziniz gəlsin. Bunu sizə baha vermərəm, siz ona neçə qiymət qoyarsınız?

Cənab Ağ diqqətlə Jondretin gözlərinə baxaraq, bir şey duymuş kimi şübhə ilə dedi:

– Bu axı meyxana lövhəsidir, üç frankdan artığa dəyməz.

Jondret hiyləgərliklə:

– Pul kisəniz yanınızdadır? – dedi: – Mənə min eku də bəsdir.

Cənab Ağ dik ayağa qalxdı, divara söykənərək otağı cəld gözəndən keçirdi. Onun sol tərəfində, onunla pəncərə arasında Jondret, sağ tərəfində, onunla qapı arasında Jondretin arvadı və dörd kişi oturmuşdu. Bunlardan heç biri tərpənmirdi, sanki heç onu görmürdülər. Jondret yenə də ağlar bir səslə yazıq-yazıq danışmağa, dalgın bir nəzərlə cənab Ağ a baxmağa başladı. Cənab Ağ elə zənn edə bilirdi ki, gördüyü yoxsulluq, doğrudan da, bu adamın ağlını çaşdırmışdır.

Jondret sızıldaya-sızıldaya sözünə davam etdi:

– Mənim əziz vəlinəmətim, siz bu şəkli almasanız, mənim işim lap bitəcək; onda mənim üçün birçə yol qalır: gərək özümü suya atam! Axı mən arzu edirdim ki, qızlarıma bədii kartonaj işini, yeni il hədiyyələri üçün xırda qutular qayırmağı öyrədim. Mənim bu arzum baş tutmadı! Heç demə bundan ötrü, şüşələrin yerə düşməməsi üçün, yanlı

dəzgah lazımdır, xüsusi bir soba qayırtmaq lazımdır, ayrı-ayrı yapışqan üçün üçgözlü iri bir qab lazımdır, taxta üçün – qatı kağız, ya parça üçün bir az duru yapışqan, karton hazırlamaq üçün qamaltı, kartonu qoyub kəsmək üçün qalıb, dəmir bərkitmələr üçün çəkic, hələ bundan başqa bir neçə fırça lazımdır, daha cürbəcür həngamə... mən nə bilim, daha nələr, nələr! Bunlar da hamısı ondan ötrüdür ki, gündə dörd su pul qazanasan! Ancaq bunun üstündə gərək on dörd saat əlləşsən! Hər xırda qutunu on üç dəfə ələ götürməli olacaqsan! Hələ bir gərək kağızı da isladasan, heç bir yerinə ləkə də salmayasan, yapışqan da qızdırasan... xülasə, adamı çərldən işdir! Bunun da qabağında – gündə dördcə su! Heç bununla yaşamaq olar!

Jondret cənab Ağə baxmadan öz halından şikayətlənirdi, cənab Ağ isə diqqətlə onu nəzərdən keçirirdi. Cənab Ağın gözləri Jondretə, Jondretin gözləri qapıya zillənmişdi. Marius onların hər ikisini çox diqqətlə müşahidə edirdi. Cənab Ağ sanki öz-özündən soruşurdu: “Bu dəli olmayıb ki?”. Jondret bir neçə dəfə müxtəlif ahəngdə, sözünü uzada-uzada, yalvara-yalvara təkrar etdi: “Onda mənəim üçün birçə yol qalır. Gərək özümü suya atam. Bu yaxında mən Austerlits körpüsündə üç pille enmişdim!”.

Birdən onun bulanıq gözlərində iyrənc bir parıltı göründü: bu alçaqboylu adam bədənini dikəldərək, qorxunc bir şəkəldə düşdü, cənab Ağın üstündə yeriyərək bağırırdı:

– Bu dediklərim boş sözdür, məsələ bunda deyil! Siz mənə tanıdınızımı?

İYİRMİNCİ FƏSİL

Tələ

Zağanın qapısı birdən taybatay açıldı; içəri – qara kağız maska taxmış, göy kətan bluza geymiş üç kişi girdi. Onlardan biri çox arıqdı, onun əlində dəmirə tutulmuş uzun bir dəyənək vardı; o birisi yekəpər bir şeydi, – o, əlində başı aşağı bir balta tutmuşdu, öküz kəsəndə bu cür baltadan istifadə edirlər; üçüncüsü – nə birinci qədər arıq, nə ikinci qədər dolğundu, enlikürək bir adamdı, o iri bir açarı əlində sıxıb durmuşdu, bu yəqin dustaqxanadan oğurlanmış, dustaqxana qapılarından birinin açarı idi.

Jondret görünür elə bu adamları gözləyirmiş.

O dərhal tələsə-tələsə əli dəyənəkli adamla danışmağa başladı.

– Hər şey hazırdır?

– Hər şey.

– Monparnas hanı?

– Birinci məşuq sanki qızınla danışmaq üçün dayandı.

– Hansı ilə?

– Böyükə.

– Fiaqr aşağıdadır?

– Aşağıdadır.

– Araba qoşulub?

– Qoşulub.

– Yaxşı atlar qoşulub?

– Lap əlası.

– Onlar mən deyən yerdə durublar?

– Hə.

– Yaxşı da.

Cənab Ağın rəngi ağappaq ağarmışdı, o hara düşdüyünü anlayan bir adam ifadəsi ilə, diqqətlə, həm də sakitcə ətrafına baxır, başını yavaş-yavaş və təəccüblə çevirərək, orada olan adamları bir-bir gözəndən keçirirdi. Lakin onun üzündə zərrə qədər də qorxu əlaməti yox adı. O, stolun dalında durub, bundan bir çəpər kimi istifadə edirdi. Bir az əvvəl yalnız xoştəbiətli bir qoça kimi nəzərə çarpan bu adam birdən-birə pəhləvan oldu. O iri yumruğunu stolun üstünə qoydu; bu zaman onun hərəkətində təhdid və heç gözənlilməyən bir qüvvət hiss olunurdu.

Elə adamlar var ki, onlar üçün igid olmaq da, rəhmədil olmaq kimi təbii və adi bir şeydir, – belə bir təhlükə qarşısında bu cür mətanət və mərdliklə dayanan bu qoca da, görünür, belə adamlardandı. Biz sevdiiyimiz qızın atasına heç vaxt tamamilə yad bir adam kimi baxmırıq. Marius bu tanımadığı adamla fəxr edirdi.

Jondretin: “Bunlar bacatəmizləyəndir” – dediyi qolu çırmalı üç kişi dəmir yığını içindən üç şey götürdü: bunlardan biri – metal kəsən böyük bir bıçaqdı, biri – ağır bir lingdi, biri də – çəkicdi; bu üç adam, heç bir söz söyləmədən, gedib qapının qabağında durdu. Çarpayıda mürğüləyən qoca yerindən tərpənmədi, ancaq gözlərini açdı. Jondretin arvadı onun yanında oturdu.

Marius bu qərara gəldi ki, işə qarışmaq vaxtı gəlib çatmışdır: tapançanı yuxarı qaldırıraq, koridora tərəf atəş açmağa hazırlaşdı.

Jondret əli dəyənəkli adamla söhbəti qurtardıqdan sonra yenə də cənab Ağın sarı döndü, məşum bir səslə, həm də astadan və azca gülərək bayaqkı suallarını təkrar etdi:

– Deməli, siz mənə tanımadınız?

Cənab Ağ düz onun gözlərinə baxaraq dedi:

– Yox!

Jondret lap stola yaxınlaşdı. Əlini döşündə çarpazlayaraq və şamın üstünə sarı əylərək, öz dördkünc, yirtıcı çənəsini mümkün qədər cənab Ağın sakit ifadəli üzünə yaxınlaşdırdı, bu zaman cənab Ağ heç qımıldanmadı da. Jondret bu vəziyyətində, qapmağa hazırlaşan vəhşi bir heyvan kimi duraraq çığırdı:

– Mən Fabantu deyiləm, Jondret deyiləm, mən Tenardiyeyəm! Mən Monfermeyldəki aşxanacıyam! Eşidirsinizmi? Tenardye! İndi mənə tanıdınız mı?

Cənab Ağın üzü azca qızardı, lakin o əvvəlki sakitliyini mühafizə etdi, səsinə qətiyyəni qaldırmadan və sesi zərər qədər də titrəmədən dedi:

– Bayağından çox tanımadım.

Marius onun cavabını eşitmədi. Qaranlıq olmasaydı, bu zaman Marius nə qədər özünü itirdiyini, nə qədər çaşdığını və heyrətə düşdüyünü görmək olardı. Jondret: – “Mən Tenardiyeyəm!” deyəndə onun bütün bədənini titrədi, o elə bir halda divara söykəndi ki, elə bil onun ürəyinə qılınc soxdular. Sonra onun atəş açmaq istədiyi sağ əli yavaş-yavaş aşağı endi, Jondret: – “Eşidirsinizmi? Tenardye!” – deyərək təkrar edəndə, az qaldı ki, tapança onun zəifləmiş barmaqları arasında yerə düşsün. Jondret kim olduğunu acıb deməklə cənab Ağı qətiyyəni narahat etmədi, lakin Mariusun bütün varlığını sarsıtdı. Görünür cənab Ağ Tenardye adını eşitməmişdi, lakin Marius bu ada yaxşıca bələddi. Bu adın onun üçün nə demək olduğunu yadınıza salın. Marius atasının vəsiyyətnaməsində yazılan bu adı öz qəlbində saxlayırdı, müqəddəs tapşırığın həkk olmuş sətirlərini öz fikrində, qəlbinin dərinliklərində mühafizə edirdi; bu tapşırıqda yazılmışdı: “Tenardye adlı bir adam mənə ölümdən xilas etdi. Mənim oğlum ona rast gəlsə, qoy öləndən gələn yaxşılığı etsin!”.

Bu ad Mariusun müqəddəs saydığı şeylərdəndi, bu yəqin oxucuların yadındadır. Bu ada o, atasının adı ilə bir bərabər də pərəstiş edirdi.

Doğrudanmı bu, Mariusun çoxdan bəri və çox şey ilə axtardığı Tenardye-dir, həmin Monfermeyl aşxanacısıdır? Budur, nəhayət, onu tapdı! Nə olsun ki? Heç demə onun atasını xilas edən adam quldurmuş! Bu adama o öz sədaqətini sübut etmək arzusu ilə alışıb-yanırdı – heç demə bu adam əjdaha imiş! Polkovnik Pommersini xilas edən adam dəhşətli bir cinayət etməyə hazırlayırdı: bu cinayət nədən ibarət idi – Marius bunu düzgün müəyyən etməyə çətinlik çəkirdi, lakin onun gördüyü şeylər – adam öldürmək məsələsinə oxşayırdı! Özü də gör kimi öldürmək istəyirdilər, aman Allah! Nə məşum bir təsadüf! Taleyin ən acı bir istehzası! Atasını o qəbirdən Tenardiyeye öləndən gələn qədər yaxşılıq etməyə ömrü eləyirdi; Marius dörd il ərzində bir fikirlə yaşayırdı: atasının borcunu necə versin, onun tapşırığını necə yerinə yetirsin; budur, o, quldurun cinayət işlədiyi yerdə tutulması üçün ədalətə kömək etmək istədiyi anda tale çıxıraraq ona deyir: “Bu Tenardye-dir!”. Deməli o, Vaterloo ətrafında gedən qəhrəmanca vuruşmada, yağış kimi yağan güllə altında atasını ölümdən xilas edən adama öləndən gələn yaxşılığı edə bilər. Lakin nə ilə? Edam kürsüsü ilə?! O özü söz vermişdi ki, Tenardiyeye rast gəlsə, əgər bu təsadüf ona qismət olsa, bu adamın ayaqlarına yığılacaq. Budur, o, Tenardiyeye rast gəldi, amma ona görə rast gəldi ki, onu cəlladın əlinə versin! Atasını deyirdi ki: “Tenardiyeye kömək et!”. Amma o, pərəstiş etdiyi, müqəddəs bir adamın tələbinə cavab olaraq Tenardye-ni məhv edəcək! Qoy atası qəbirdən tamaşa etsin, görsün ki, həyatını təhlükəyə ataraq, onu ölüm pəncəsindən xilas edən adamı – Mariusun, o Mariusun ki, ona Tenardyenin qayğısına qalmaq tapşırımırdı, həmin Mariusun mərhəməti üzündən Sen-Jak meydanında edam edirlər! Məgər o, atasının öz əli ilə yazdığı son tələbi uzun zaman ona görəmi saxlamışdı: bir gün həqarətlə onun əleyhinə çıxsın – məgər bu onun öz-özünü ələ salması deyildi? Lakin cinayət edildiyini görmək, ona mane olmamaq mümkün mü? Göz görə-görə adamın öldürülməsinə yol vermək, qatili müdafiə etmək olarmı? Belə bir alçağın qarşısında adam özünü borclu hesab edib ona öz minnətdarlığını göstərə bilirmi? Bu gözlənilməz zərbə Mariusun dörd ildən bəri yaşadığı fikirlərini alt-üst etdi. Onu dəhşət bürüdü. İndi hər şey ancaq ondan asılı idi! Onun gözləri qarşısında vurnuxan, lakin heç bir şeydən xəbəri olmayan bu adamların taleyi onun əlinə idi. O atəş açsa – cənab Ağ xilas edəcək, lakin Tenardye-ni məhv edəcək; atəş açmasa – cənab Ağ məhv olacaq, Tenardye bəlkə də, bəlkə də qaçıb əldən çıxacaq. Bunlardan birini ucu-

ruma itələməkmi, o birisinin enməsinə mane olmaq mı? Onun vicdanı bu tədbirlərdən hər ikisinin əleyhinə çıxırdı. Bəs onda nə etmək? Nə qərara gəlmək lazımdır? Ən yüksək xatirəyə, üzərinə götürdüyü ən böyük təəhhüdə, ən müqəddəs vəzifəyə, ən pak, ən əziz bir yazıya xəyanətmə etmək? Atasının vəsiyyətinə xəyanətmə etmək, ya cinayətin baş tutmasına yolmu vermək? Mariusa elə gəlirdi ki, o bir tərəfdən – atası üçün yalvaran “öz Ursulasının”, bir tərəfdən də – Tenardiyeni ona tapşırıq polkovnikin səsinə eşidir. O hiss edirdi ki, dəli olur. Onun qıçları бүkүldүrdү; gözləri qarşısında baş verən hadisə elə sürətlə davam edirdi ki, düşünməyə vaxt qalmırdı. Hadisələr bir qasırga kimi onu öz tufanına almışdı, halbuki o əvvəlcə güman etmişdi ki, bu hadisələrə hökm edəcəkdir. O az qalırdı şüurunu itirsın.

Lakin Tenardye – bundan sonra biz onu daha başqa cürə adlandırmaq istəyirik. – özündən çıxaraq, stolun yanında, coşqun bir şadyanlığa içində var-gəl edirdi.

O, beş barmağının beşini də açaraq bütün əli ilə şamı tapıb elə qüvvətlə buxarının üstünə qoydu ki, şam az qaldı sönsün, şamın ərismişi piyi divara sıçradı.

Sonra təhdidedici bir halda cənab Ağə sarı dönərək nərilədi:

– Uduzdunuz, var-yoxunuzu xərclediniz, alverdə sınıq çıxdınız! Lüt qaldınız!

Sonra yenə də dəli kimi çığır-çığır gəzinməyə başladı:

– Hə, axır ki, mənim əlimə düşdünüz, cənab filantrop! Cənab dilənçi milyonçu! Bəbə bağışlayan cənab! Maymaq Qoca! Deməli, siz məni tanımadınız? Deməli, səkkiz il bundan qabaq min səkkiz yüz iyirmi üçüncü ildə, soçelnik bayramında, Monfermeyl aşxanasına, mənim yanıma gələn siz deyildiniz? Deməli, Fantina adlı uşağı, Torağayı, siz götürüb aparmadınız? Deməli, onda siz sarı redinqot geyməmişdiniz? Deyəcəksiniz yox? Bu gün səhər bura gəldiyiniz kimi əlinizdə cır-cındır dolu bir bağlama yox idimi? Sən bir buna bax, arvad! Görünür bunun belə bir səfehliyi var: evlərə yun corab dolu bağlamalar daşıyır! Elə xeyirxahçı gəlib! Cənab milyonçu, olmaya siz corab alveri edirsiniz? Deməli, siz dükanınızda olan bütün malları yoxsullara paylayırsınız, ay riyakar mömin!! Ay təlxəyin biri tələk! Deməli, siz məni tanımadınız? Amma mən sizi tanıdım! Siz o murdar sifətinizi bura soxan kimi mən sizi tanıdım! Nəhayət, indi siz görəcəksiniz ki, aşxana bəhanəsi ilə abırlı evlərə girmək, köhnə pal-paltar

geyib, özünü dilənçi sifətinə salıb, – belə sir-sifətlə ancaq qəpik-quruş yığırlar, – abırlı adamların başını tovlamaq, özünü səxavətli göstərmək, adamın qazancını əlindən almaq, hələ bir sonra onu meşədə də qorxutmaq həmişə boş-boşuna keçib getmir! Siz görəcəksiniz ki, adamı müflis elədikdən sonra bu işdən – əynindəki redinqotu, bir də ki, iki vecsiz xəstəxana adyali verməklə yaxa qurtarmaq olmaz! U-u, uşaq oğurlayan qoca sərseri!

Tenardye bir anlığa dayandı, sanki o öz-özünə nəşə mızıldanırdı. Onun hiddəti – birdən dar bir dərədə itib-batan Ronanın coşqun axırını xatırladırdı; Tenardye sanki öz-özü ilə olan söhbətini qurtararaq, yumruğunu stola çırpıb həyəcanla dedi:

– Hələ bir özünü günahsız adam kimi göstərməyə çalışır!

Yenə də cənab Ağə sarı dönüb dedi:

– Bir vaxt vardı ki, siz mənə güldürdünüz, sizi görüm yox olarsınız! Mənim bütün bədbəxtliyəmə səbəb siz oldunuz! Mənim yanımda olan qızı siz min beş yüz franka aldınız, yəqin ki, o dövlətli bir ailədənmiş! Mən o qızın vasitəsilə əməllicə pul qazanmışdım, hələ o qədər də qazana bilərdim ki, ömrümün axırına kimi mənə çatdır! O qız, adı batmış aşxanada çəkdiyim bütün ziyanları ödəyə bilirdi; o elə bir aşxana idi ki, orada pul qazanmaq çətin idi, bunun üçün mən axmaq bütün var-yoxumu qoydum. Eh, mən lap ürəkədən istəyirəm ki, oradakı çaxır – onu içən adamlar üçün dönüb zəhər olaydı! Məsələ onda deyil! Boy-nunuza alın: siz Torağayı götürüb gedəndə mən sizə çox gülməyi gördüm, eləmi?! Meşədə sizin əlinizdə dəyənək vardı. Onda güc sizin tərəfinizdə idi. İndi növbə mənimdir. İndi güc məndədir! Qoca, sizin işiniz fırıqdır! Sizə baxanda, doğrudan da, mənim gülməyi gəlir! Sarsaq! Mən bunu yalandan dedim ki, guya mən aktyoram, adım da Fabantudur, guya mən madmazel Mars ilə, gör ha, madmazel Piçil-dayanın özü ilə, komediyalarda oynamışam, guya ev yiyəsi səhər, fevralın dördündə məndən mənzil kirayəsini istəyir, daha bu gic başa düşməyir ki, ev kirayəsi, fevralın dördündə deyil, yanvarın səkkizində verilir! Gör mənə nə gətirib, dörd murdar pul, alçaq! Yüz frank verməyə də üreyi gəlməyib! Qulaqlarını sallayıb mənim dediyim cəfəngi-yata qulaq asırdı! Belə də gülməli şey olardı! Danışdıqca mən öz-özümə fikirləşirdim, deyirdim ki: “Sən mənim əlimdən qaçıb qurtara bilməyəcəksən, ay maymaq! İndi səhərdir, sənin pəncələrin yalad-gima baxma. Axşam olacaq, sənin üreyini parçalayacağam!”.

Tenardye susdu. O tövsüyürdü. Onun cılız, dar döşü dəmirçi körüyü kimi qalxıb düşürdü. Onun gözlərində, nəhayət, qorxduğu bir adamı hədələməkdən, yaltaqlandığı bir adamı təhqir etməkdən sevinən, – zəif, zalım, alçaq bir məxlۇqun rəzalət dolu xoşbəxtliyi parlıdaydı: Qolifin başını tovlaya bilən cırtıdan xoşbəxtliyi, artıq özünü müdafiə etməyi bacarmayan, lakin hələ də əzab çəkən ölümcül bir öküzü parçalaya bilən çaqqal xoşbəxtliyi parlıdaydı.

Cənab Ağ Tenardyenin sözünü kəsmirdi. Tenardye susanda o dedi:

– Mən başa düşürəm siz nə demək istəyirsiniz. Siz yanırlarsınız. Mən milyonər haradan oldum, mən çox kasıb bir adamam. Mən sizi tanımıram. Siz mənə başqa bir adamla qarışdırırsınız.

Tenardye xırıltılı bir səslə dedi:

– Hə! Bu çağırılmış bayatıdır! Elə belə də davam edin! Lap çərən-ləyirsiniz, qoca! Deməli, siz mənə başa düşmürsünüz? Siz görmürsünüz mən kiməm?

– Üzr istəyirəm, cənab: mən görürəm ki, siz quldursunuz. – Cənab Ağ bu sözü nəzakətlə söylədi, lakin bu nəzakət belə bir anda çox qərribə, çox təsirli görünürdü.

Ən rəzil adamların da özünə görə heysiyyəti var, – bunu hamı görmüşdür; əjdaha da hissdən məhrum deyil. Tenardyenin arvadı “quldur” eşidəndə cəld çarpayıcıdan qalxdı, Tenardye özü isə stulu elə qapıb götürdü ki, sanki onu parçalayıb çiling-çiling etmək istəyirdi. O arvadının üstünə çıxıraraq dedi: “Sən özünü ortaya atma!”. Sonra cənab Ağ sarı dönüb, guruldaya-guruldaya bu sözləri dedi:

– Quldur! Bəli, mən bilirəm ki, sizlər, siz cənab dövlətliklər bizə belə ad verirsiniz. Buna nə demək olar, doğrudur! Mən ki, sınıq düşmüşəm, var-yoxum əlimdən çıxıb, qaçıb gizlənmişəm, yeməyə bir parça çörək tapmıram, bir quruş pulum yoxdur, deməli qulduram! Üç gündür ki, mənim dilimə bir tike çörək dəyməyib. Əlbəttə, mən qulduram! Amma sizin hamınızın isti ayaqqabınız, hamınızın Sakoss çəkməsi var, əyninizə, arxiyepiskop kimi pambıqlı redinqot geymisiniz; siz beletajlarda mənzil tutursunuz, qaçıq olan evlərdə yaşayrsınız, trüfel yeyirsiniz, yanvar ayında qulançaq çərəziniz olur, o zaman ki, bu qulançağın dəstəsi qırx franka satılır, hələ bir göy paxla da ötürürsünüz, bayırda soyuq olub-olmadığını bilmək üçün qəzetlərə baxırsınız, bilmək istəyirsiniz ki, görək mühəndis Şevalyenin termometri nə göstərir! Amma biz öz-özümüzün termometriyik. Neçə dərəcə şaxta

olduğunu bilmək üçün biz sahil küçəsindəki Saat qülləsinə baxmağa getmirik, buna bizim ehtiyacımız yoxdur; biz qanımızın damarımızda donduğunu, üreyimizin buz bağladığını hiss edirik, deyirik ki: “Allah yoxdur!”. Amma siz iltifat buyurub bizim bu xarabalığa, bəli, bu xarabalığa gəldiniz, bizə quldur deyirsiniz! Amma biz sizi, siz cənabları, yeyəcəyik, udacağıq! Bunu bilin ki, cənab milyonçu, mən də vaxtı ilə bir adam olmuşam, mənim də patentim olub, mən də seçkidə iştirak etmişəm, mən burjuayam! Amma siz kimsiniz – bu hələ məlum deyil.

Tenardye bunu deyib, qapı qabağında duran adamlara yaxınlaşdı, acığından əsə-əsə əlavə etdi:

– Bir baxın da! O cəsarət edib mənimlə elə danışdı ki, elə bil onun qabağındakı sarsağın biridir!

Sonra cənab Ağ müraciətlə, daha böyük bir çılgınlıqla sözlünə davam etdi:

– Cənab filantrop, bunu da yadınızda saxlayın ki, mən şübhəli bir şəxsiyyət, yurdsuz-yuvasız bir adam deyiləm! Mən evlərə gedib uşaq aparmıram! Mən, mən köhnə fransız soldatıyam, məni ordenlə təltif edə-cəkdilər! Mən Vaterloo ətrafında vuruşmuşam, bəli, bəli! Bu vuruşmada mən bir generalı, bir qrafı xilas etmişəm, indi onun adı yadımda deyil. O öz familiyasını mənə dedi, ancaq onun səsi yaman zəifləmişdi, mən onun dediyini eşitmədim. Ancaq mersi¹ sözünü başa düşdüm. Amma mənə onun mersidən artıq adını bilmək lazım idi. Bu ad mənə onu axtarıb tapmağa kömək edərdi. Bilirsinizmi, Brüsseldə, Davidin çəkdiyi bir şəkildə təsvir edilən kimdir? Mənəm! David bu əsgəri qəhrəmanlığı əbədləş-dirmək istəyirdi. Mən generalı dalıma alıb top saçması altından aparıram... Məsələ belə olmuşdu. Bu general heç ömründə mənə bir yaxşılıq etməmişdi, heç o birilərdən yaxşı da deyildi! Bununla belə mən öz həyatımı təhlükəyə ataraq onu ölümdən xilas etdim, mənim ciblərim bunu sübut edən kağızlarla doludur! Mən Vaterloo əsgəriyəm, bildinmi! İndi, mən ki, sizə mərhəmət edib bütün bu əhvalatı danışdım – gəlin daha mə-sələni qurtaraq. Mənə pul lazımdır, çox, lap çox lazımdır! Verməsəniz sizi məhv edəcəyəm, bax yalan deyirməşə, lap elə buradaca bəlaya gəlim.

Mariusun həyəcanı bir qədər yatmışdı, o, Tenardyenin sözlərini eşidirdi. Şübhə üçün daha heç bir əsas qalmırdı. Onun qarşısındakı atasının vəsiyyətnaməsində adı çəkilən Tenardye idi. Marius atası haq-

¹ Sağ ol (fra.)

qında söylənیلən töhməti eşidəndə titrədi: axı o az qalmışdı ki, bu töhmətə haqq qazandırın, özü də belə məşum bir şəkildə! Bu onu daha artıq qorxuya saldı. Burası da var ki, Tenardyenin bütün bu sözlərində, ifadəsində, hərəkətlərində, hər söz başı alov püskürən baxışlarında, əl-qol açmış alçaq təbiətli bir adamın hiddətində, lovğalıqla həqarətin, qürurla alçaqlığın, qəzəblə kütlüyün, həqiqi həqarətlə süni hissələrin qarışığına, zorakılıqdan həzz alan cinayətkarın sırtıqlığında, mürdar bir qəlbin həyasızcasına çılpəqlığında, bir-birilə birləşən insan iztirabı ilə insan nifrətinin coşqunluğunda – həm şərin özü qədər iyrənc, həm də həqiqətin özü qədər əzabverici bir şey vardı.

Oxucular yəqin hiss edir ki, Tenardyenin cənab Ağə məşhur rəssam Davidin əsəri adı ilə təklif etdiyi şəkil onun öz aşxanasının lövhəsi idi; bu lövhəni o özü çəkmişdi, Monfermeyl fəlakətindən sonra sağ-salamat qalan yeganə şey də bu idi.

Tenardye indi daha elə durmuşdu ki, Mariusun qabağını kəsmirdi. Marius bu şəkllə diqqətlə baxa bilərdi. Bu cızma-qarada, doğrudan da, tüstü dumanın içərisində gedən vuruşma, öz dalında yaralı apan bir adam təsvir edilirdi. Bu iki adam – Tenardye ilə Pommersini – xilas edən serjantla xilas olan polkovniki əks etdirməli idi. Marius sərxoş bir adam kimi baxırdı; bu şəkil, sanki onun atasını gözləri önündə canlandırır, indi o daha Monfermeyl aşxanası lövhəsini deyil, dirilən bir adamı, yarıya qədər üstü açılan bir qəbri, tabutdan qalxan bir xəyalı görürdü. Mariusun gicgahlarında qan şiddətlə vururdu, qulağında Vaterloo topları uğuldayırdı; atasının qan getməkdən üzülmüş, bu kətan üzərində tutqun bir şəkildə rəsm edilmış surəti onu qorxudurdu, ona elə gəlirdi ki, atası diqqətlə ona baxır.

Tenardye nəfəsini dərdikdən sonra, qan dolmuş gözlərini cənab Ağə zilləyərək astadan və qırıq-qırıq danışaraq soruşdu:

– Axıncı qonaqlıq düzəlmə kimi bir şey demək istəyirsinizmi?

Cənab Ağə susurdu. Ətrafa çökən sükut içərisində koridorda kim isə xırıltılı bir səslə soruşdu:

– Kimə odun yarmaq lazımdır? Mən hazır!

Bu zərafəti edən əli baltalı adamdı.

Elə o saat qapıda – iyrənc bir şəkildə gülən, qıl basmış, torpaq rəngli bir adamın iri sifəti göründü; güldükcə onun dişləri ağarırdı, lakin bu dişlər insan dişı deyil, yırtıcı heyvan dişı idi.

Bu sifət əli baltalı adamındı.

Tenardye qəzəblə onun üstünə çığırdı:

– Sən niyə maskanı götürmüşən?

O adam:

– Gülmək üçün, – deyə cavab verdi.

Bir neçə dəqiqə idi ki, cənab Ağə Tenardyenin hər bir hərəkətini diqqətlə izləyirdi. Tenardye son dərəcə hirsəndiyindən bunu duymurdu; o öz zağasında var-gəl edirdi, tamamilə arxayın idi ki, qapıda keşikçi var, o silahlı olduğu halda, qarşısındakı adam silahsızdır, Tenardye xala yalnız bircə kişi hesab edilə, onlar doqquz nəfər olurlar, əllərinə düşən adam isə təkdir. Tenardye arxasını cənab Ağə çevirərək əli baltalı adamı danlayırdı.

Cənab Ağə bundan istifadə edərək ayağı ilə stulu, yumruğu ilə stolu itələdi, Tenardye ona sarı dönənə kimi o böyük bir cəldlik göstərərək pəncərənin qabağına sıçradı. Bir anda pəncərəni açdı, pəncərənin içinə atılıb ayaqlarını bayıra aşırı. O yarıya qədər bayıra çıxmışdı ki, birdən altı iri, möhkəm əl onu qamarlayıb, qüvvətli bir təkənlə geri dartdı. Bunu edən cənab Ağə üstünə cuman üç “bacatəmizləyən” idi. Tenardyenin arvadı elə o saat əllərini cənab Ağə saçına ilişirdi.

Səsə koridorda olan o biri quldurlar da yüyürüb gəldi. Yataqda uzanan o kefli qoca da çarpayıdan düşdü, bənnə çəkicini götürüb, sənədləyə-sənədləyə onlara yaxınlaşdı.

Şam işığı “bacatəmizləyənlərdən” birinin üzünə düşdü; Marius onu, sifətinə his sürtsə də, tanıdı: o həm Bahari, həm İyrənc ləqəbini daşıyan Qarmaq idi; o hər iki başı qurşuna tutulmuş, qədim dava topçusunu xatırladan dəmir dəyənəyi cənab Ağə üstünə qaldırdı.

Marius daha buna tab gətirə bilmədi. Ürəyində “Ata, bağışla mən!” deyərək barmağını tapançanın çaxmağına dayadı. Elə bu anda, tapança hələ açılmamışdı ki, Tenardyenin çığırtısı eşidildi.

– Dəyməyin ona!

Cənab Ağə qaçıb xilas olmaq cəhdi Tenardyeə başqa cürə təsir bağışladı: o acıqlanmaq əvəzinə sakitləşdi. Tenardyenin varlığında iki adam yaşayırdı: bunlardan biri zalım, o birisi haqq-hesabını güdən bir adamdı. Bu ana qədər onun əlinə düşən adamın acizliyi və sakitliyi qarşısında duyduğu qalibiyyət nəşəsində birinci adam üstünlük edirdi; indi isə bu adam müqavimət göstərməyə başladığıda, mübarizə etmək istədiyini bürüzə verdikdə onun daxilində haqq-hesabını güdən adam baş qaldırdı və üstün gəldi.

Tenardye sözünü təkrar etdi:

– Dəyməyin ona!

Bu sözü söyləməklə o dərhal, heç özü də bilmədən müvəffəqiyyət qazanmışdı: bununla həm atəş açılmasının qabağını almışdı, həm də Mariusun fikrini dəyişmişdi: Marius bu qərara gəlmişdi ki, bu vəziyyətdə hələ gözləmək olar. Kim bilir, bəlkə də xoş bir təsadüf ona əzab verən bir məsələnin – Ursulanın atasını, ya polkovniki xilas edən adamın – məhv olmasına imkan verməsi məsələsinin həllindən onun canını qurtardı.

Bu zaman böyük bir mübarizə başlandı. Cənab Ağ endirdiyi bir yumruqla qocanı otağın ortasına ataraq yerə sərdi; sonra hücum edən başqa iki adamı da iki zərbə ilə yırıb dizləri altına aldı, bu alçaqlar onun dizi altında, dəyirman daşı altına düşmüş kimi xırıldadılar; qalan dörd nəfər bu dəhşətli qocanın qollarından tutaraq, boynunu qamarladı, yerə sərilən “bacatəmizləyənlərin” üstünə yıxdı. Cənab Ağ iki nəfəri dəf etsə də, dörd nəfərin öhdəsindən gələ bilmədi; o öz ağırlığı ilə altında olanları əzsə də, üstünə yığılanların ağırlığı altında tövşüyə-tövşüyə, ona güc gələn düşməndən canını qurtarmağa çalışdı, o, uluşan köpek sürüsü altına düşən qaban kimi bir yığın iyrenc qatillərin altında gözdən itdi.

Nəhayət, quldurlar onu, pəncərənin yanındakı çarpayının üstünə yıxdılar: cənab Ağ çarpayının üstündə uzanıb qaldı, quldurlar onu yeni hücum qorxusu altında saxladılar. Amma Tenardyenin arvadı yenə də onun saçını əlindən buraxmırdı.

Tenardye çıxıraraq ona dedi:

– Sən bu işə qarışma, çəkil! Ara yerdə şalın cırlar.

Qancıq qurd erkək qurda mırıldanaraq təbə olan kimi, o da mırıldana-mırıldana ərinin hökmünə təbə oldu.

Tenardye əmr etdi:

– Uşaqlar, onun ciblərini axtarın!

Görünür cənab Ağ daha müqavimət göstərməmək qərarına gəlmişdi. Onun üst-başını axtardılar: ciblərində meşin pul kisəsindən; burun yaylığından başqa ayrı bir şey tapmadılar; kisədə altı frank pul vardı.

Tenardye yaylığı öz cibinə qoydu:

– Pul kisəsi yoxdur?

“Bacatəmizləyənlərdən” biri cavab verdi:

– Nə pul kisəsi var, nə saat.

Əlində iri bir açar tutan, dodaqları tərpenmədən danışan, maskalı adam mızıldandı:

– Eybi yoxdur, yamanca ipəyatmayan qocadır!

Tenardye qapıya yaxınlaşdı, küncdən bir yığın kəndir götürüb quldurların üstünə atdı:

– Onun ayaqlarını çarpayıya bağlayın, – deyər əmr etdi. Cənab Ağın zərbəsilə otağın ortasında sərilib qalan qocanı görüb soruşdu: – Bu nədi, Kəllə ölüb?

Həşərat:

– Yox, – dedi, – keflidir.

Tenardye:

– Onu bucağa sürüyün, – deyər sərəncam verdi.

“Bacatəmizləyənlərdən” ikisi sərxoşu ayaqları ilə dəmir yığının tərəfə itələdilər.

Tenardye əli dəyənəkli adamdan yavaşca soruşdu:

– Babet, sən bu qədər adamı niyə gətirmisən? Bu axı lazım deyildi. Əli dəyənəkli adam dedi:

– Əl çəkilər ki! Hamısı gəlmək istədi. Zəmanə pis olub, ələ bir şey keçmir.

Quldurların cənab Ağı yıxdıqları çarpayı, ağac ayaqları yontanmış, xəstəxana çarpayısına oxşar bir şeydi. Cənab Ağ quldurlara müqavimət göstərmirdi. Onlar cənab Ağı yerə qoyub, pəncərədən kənarda, buxarıya yaxın olan çarpayının dalına bərk-bərk sarıdılar.

Son düyüm vurulduqdan sonra Tenardye stulunu götürüb cənab Ağın qarşısında oturdu. İndi Tenardye özü özünə oxşamırdı: onun üzündəki vəhşicəsinə hiddət bir anda silinmiş, bu hiddətin yerini sakit, mülayim, bircə bir ifadə tutmuşdu. İndi onun sifətində başqalarına qulluq göstərməyə çalışan bir məmur təbəssümü vardı, azca əvvəl onun yırtıcı ağzı qəzəbindən köpüklənirdi, Marius onu bu halında güclə tanıdı. Bu fantastik və şübhəli istihaləyə o heyrtlə baxırdı: zorakılıq edən bir adamın birdən başqasına nəzakətlə kömək edən bir adama çevrilməsini gören bir şəxs nələr hiss edə bilərsə, Marius da bunu hiss edirdi.

Tenardye sözbə başladı:

– Cənab!

Lakin ələ o saat da dayandı, hələ də cənab Ağı əldən buraxmayan quldurlara kənara çəkilmələrini işarə ilə bildirdi.

– Bir az geri çəkilin, – dedi. – Qoyun mən cənabla söhbət edim.

Quldurların hamısı qapıya sarı getdi. Tenardye yenə də sözə başladı:

– Cənab, siz nəhaq yerə pəncərədən atılmaq istəyirdiniz. Adamın qıçı sına bilər. Gəlin indi, əgər etiraz etmirsinizsə, sakitcə söhbət edəək. Hər şeydən əvvəl mən öz müşahidələrimdən birini sizə söyləmək istəyirəm. O da bundan ibarətdir ki, siz hələ birçə dəfə də çığırmamısınız.

Tenardye haqlı idi. Bu doğrudan da belə idi; lakin Marius həyəcan içində olduğundan onun çığırmadığını duymamışdı. Cənab Ağ bura gələndən, səsini qaldırmadan, ancaq bir neçə kəlmə söz söyləmişdi. Hətta pəncərə qabağında altı quldurla vuruşarkən yenə də susmuş, heç cıncırını da çıxarmamışdı, bu, çox qərribə idi. Tenardye sözüne davam etdi:

– Əgər siz çığırn desəydiniz ki, məsələn: “Məni soyurlar, öldürürlər!” – mən heç bunu yersiz hesab etməzdim. Belə hallarda adətən – “ay haray, köməyə gəlin!” – deyə çığırırlar, sizi əmin edirəm ki, mən buna pis mənə verməzdim. Adam çox da elə etibarlı olmayan şəxslərin arasına düşəndə bir az hay-kiyə sala bilər. Sizə heç kəs mane olmazdı. Heç ağzınızı da yummazdılar. Niyə? Bu saat izah edirəm. Məsələ burasındadır ki, bu otaqdan səs çox az çıxır. Elə bunun birçə yaxşı cəhəti də budur, bunu inkar etmək olmaz. Xalis zirzəmidir. Burada bomba partlasa qonşu qarovulxanada elə biləcəklər ki, əyyaş xoruldadır. Top atılsa kənarda ancaq birçə “bum” səsi, göy guruldasa bir “tak!” səsi eşidiləcək. Çox əlverişli otaqdır. Ancaq siz çığırmadınız – bu cəhətdən sizi təbrik edirəm. Bu yaxşıdır. Bundan mən necə bir nəticə çıxarıram, – icazə verin bunu sizə məlum edirəm. Deyin görüm, əzizim, köməyə çağıranda kim gələr? Polis işçiləri, elə deyilmi? Polis işçilərindən sonra? Ədliyyə qanunları. Amma siz köməyə adam çağırmadınız, deməli, nə polis işçiləri, nə də ədliyyə qanunları ilə uzlaşmaya nə siz çox həvəs göstərsiniz, nə də biz. Deməli, bəzi şeyləri gizlətmək sizə vacibdir, mən bunu çoxdan duymuşam. Belə bir şey bizə də vacibdir, onda biz razılığa gələ bilərik.

Tenardye bu sözləri deyəndə gözlərini cənab Ağdan çəkirdi, sanki öz baxışları ilə əsirinin qəlbinə, qəlbinin lal dərinliyinə nüfuz etmək istəyirdi. Bununla belə onun sözlərində gizlin, bürüzə verilməyən bir həyasızlıq hiss olunsa da, o ehtiyatla, həm də nəzakətli danışdı. Bir az əvvəl ancaq quldur olan bu əclafın varlığında indi – “keşilişiyə hazırlaşan” bir adamın siması hiss olunurdu.

Bunu da demək lazımdır ki, əsirin öz həyatına etinasızlıq edərək fəvqəladə bir ehtiyatkarlıqla susması, başqalarını köməyə çağırmaq kimi ilk və təbii arzusunu bürüzə verməyərək inad göstərməsi, – Mariusa çox pis təsir bağışlamış, onun qəlbində əzabverici bir təəccüb hissi oyatmışdı.

Tenardyenin tamamilə əsaslandırıdığı sözlər – Kurfeyrakın cənab Ağ ləqəbi verdiyi bu ciddi və qərribə adamı bürüyən əsrarəngiz zülməti daha da qatılaşdırdı. Bununla belə, hər necə olsa da, kəndirlə bağlanan, cəlladlarla əhatə edilən, yarıya qədər qəbirdə olan, get-gedə daha artıq qəbirə enən, Tenardyenin gah hiddətinə, gah da bıc-bic hərəkətlərinə məruz qalan bu adam öz soyuqcanlığını itirməmişdi; o, üzündə ifadə olunan kədər və qüruru mühafizə edirdi: Marius bu ifadəni görür, bununla fəxr etməyə bilmirdi.

Heç şübhəsiz, cənab Ağ qorxunun, şəşqınlığın nə olduğunu bilməyən bir adamdı. O ən ağır vəziyyətlərdə özünü idarə etməyi bacaran adamlardan idi; nə qədər təhlükəli, fəlakətin üz verəcəyi nə qədər labüd, nə qədər qorxulu olsa da – burada heç bir şey suda batan adamın can çəkilməsini, onun su altında bəzələn gözlərindəki dəhşəti xatırlatmırdı.

Tenardye sakitcə yerindən qalxıb buxarıya yaxınlaşdı, şırmanı geri çəkib orada olan çarpayuya söykəndi, qızarmış közlə dolu manqal göründü. Cənab Ağ közüni içərisində – pul kimi qızarmış, üzünə tünd-qırmızı qılgılcım səpələnmiş iskenəni aydınca gördü.

Sonra Tenardye yenə də cənab Ağın qabağında oturdu:

– Bəli, sözümə davam edəək. Biz razılığa gələ bilərik. Gəlin məsələni xoşluqla qurtaraq. Mən təqsirkaram, boynuma alıram, mən çox acıqlanmışdım, özümədən çıxmışdım, bilmirəm ağıl hara qaçmışdı, ağzıma gələn cəfəngiyatı dedim. O əsasla görə ki, siz milyoncusunuz, mən sizə dedim ki, məsələ, pul istəyirəm, çox pul istəyirəm, lap çox... Bu düz deyil. Siz dövlətli də olsanız – özünü də görə xərciniz var. İlahi, axı kimin xərci olmur?! Mən heç də sizi müflis etmək istəmirəm, mən soyğunçu-zad deyiləm ki! Mən o adamlardan deyiləm ki, öz vəziyyətinin əlverişli olmasından həddindən artıq sui-istifadə edirlər, axırda da axmaqcasına bir vəziyyətə düşürlər. Qulaq asın, görün nə deyirəm: mən razılığa gəlməyə hazıram, mən güzəşt getməyə hazıram. Mənə ancaq iki yüz min frank pul lazımdır.

Cənab Ağ birçə kəlmə də söz demədi. Tenardye sözüne davam etdi:

– Özünüz görürsünüz ki, mən çox istəmirəm. Mən sizin səməyonizini qədirəm bilmirəm, amma onu bilirəm ki, pul sizin üçün heç bir şeydir. Sizin kimi xeyriyyəçi bir adamın əlində – bədbəxt bir ailənin başçısına iki yüz min frank vermək nədi axı! Siz özünüz qanan adamsınız: mən ki, bu işə bu qədər əmək sərf eləmişəm, bu ağaların da fikrincə, bunu çox əla düzəlmişəm, – siz elə güman etməyin ki, bunu mən ancaq ona görə eləmişəm ki, sizdən bir şüşə özümə qırmızı şərab, bir yeyimlik bozartma

üçün pul xahiş eləyim, gedib Denuayda bircə kərə axşam yeməyi yeyim. Mənim qiymətim iki yüz min frankdır. Bu lap mənasız bir şeydir. Elə ki, pullar sizin cibinizdən çıxdı – söz verirəm ki, məsələ də bununla qurtaracaq. Heç kəs sizə daha barmağınızı da toxundurmayacaq. Siz deyə bilərsiniz ki; “iltifat buyurun, axı mənim yanımda iki yüz min frank yoxdur!”. Ba, mən heç yerinə yetirilməsi mümkün olmayan bir şərt qoyarammı! Bu heç lazım da deyil! Mən sizdən ancaq bir şey xahiş edirəm: sizə deyəcək sözü yazmaq iltifatından boyun qaçırmayın.

Tenardye bu yerdə sözünü kəsdi; bir az susduqdan sonra hər sözü qəsdən nəzərə çatdıraraq, mənalı-mənalı gülümsəyərək, manqala baxa-baxa əlavə etdi:

– Qabaqcadan xəbərdarlıq edirəm: savadsızam deyib, məsələdən boyun qaçırmayın istəyənlər bunu qətiyyənlə qəbul etməyəcəyəm.

Böyük inkvizitor özü bu istehzaya həsəd apara bilərdi.

Tenardye stolu lap cənab Ağın yanına çəkdi. Stolun siyirtməsindən mürəkkəb, qələm, bir vərəq kağız çıxartdı; siyirtməni açıq qoydu: orada bir bıçağın uzun tiyəsi parıldayırdı.

Vərəqi cənab Ağın qabağına qoydu:

– Yazın, – dedi.

Nəhayət, əsir də dilə gəldi:

– Mən axı necə yazı bilərəm: qollarım bağlıdır.

Tenardye:

– Tamamilə doğrudur, siz haqlısınız. Bağışlayın! Həm Bahari, həm də Həşərat adlanan Qarmağa sarı dönüb ömr etdi:

– Cənabın sağ qolunu açın.

Həm Bahari, həm də həşərat adlanan Qarmaq Tenardyenin əmrini yerinə yetirdi. Əsirin sağ qolu açıqdıqdan sonra Tenardye qələmi mürəkkəbə batırıb ona verdi:

– Cənab, bir şeyi yaxşı yadınızda saxlamağı sizə məsləhət görürəm, – dedi. – Bunu bilin ki, siz tamamilə bizim hökmümüz altındasınız, tamamilə bizim ixtiyarımızdasınız, heç bir insan qüvvəsi sizi buradan xilas edə bilməz, əgər bizi adamın xoşuna gəlməyən son tədbirlərə əl atmağa məcbur etsələr, b'z doğrudan da bundan çox diltör olacaşıq. Mən sizin nə adınızı bilərəm, nə yaşadığınız yeri, amma sizə xəbərdarlıq edirəm: bu məktubu aparan adam geri qayıtmayınca sizin əl-qolunuz açmayacaqlar. İndi isə iltifat buyurub yazın.

Əsir soruşdu:

– Mən nə yazırlıyam?

– Mən deyəcəyəm.

Cənab Ağ qələmi götürdü.

Tenardye onun yazacağı sözləri deməyə başladı:

– “Mənim qızım...”

Əsir diksinib, Tenardyeyə baxdı.

Tenardye sözünə davam etdi:

– Yazın: “Mənim əziz qızım”... Cənab Ağ onun əmrini yerinə yetirdi.

– “... duru ıyırıb gəl...”

Tenardye sözünü kəsdi.

– Siz ki, ona “sən” deyirsiniz, elə deyilmi?

Cənab Ağ soruşdu:

– Kimə?

– O qıza da, Torağaya, nə bilim kimə!

Cənab Ağ zərər qədər də həyəcanlanmadan dedi:

– Mən başa düşürəm siz nə demək istəyirsiniz...

Tenardye onun sözünü kəsdi:

– Yazın, yazın! – Sonra yenə də sözünə davam etdi:

– “Durmuyub, gəl. Sən mənə çox lazımsan. Bu kağızı aparan adama tapşırılmış ki, səni mənim yanıma gətirsin. Səni gözləyirəm. Fikir-ləşmə, gəl”.

Cənab Ağ ona deyilən sözlərin hamısını yazdı. Lakin Tenardye sakit olmadı.

– Yox “fikir-ləşmə, gəl” sözünü poz; o şübhələne bilər ki, burada nəşə var, elə bir şey var ki, bu barədə fikir-ləşmək lazımdır.

Cənab Ağ bu iki sözün üstündən qələm çəkdi.

– İndi qol qoyun. Sizin adınız nədir?

Əsir qələmi stolun üstünə qoyub soruşdu:

– Bu məktub kimə yazılıb?

– Siz özünüz bunu çox gözəl bilirsiniz. Qıza. Bu bayaq sizə deyildi.

Aydın görünürdü ki, Tenardye bu qızın adını söyləməyə çəkinir.

O: “Torağay”, “qız” deyirdi, lakin onun adını demirdi. Bu, öz yoldaşlarından sirrini gizlətmək istəyən dələduzun adı bir ehtiyatkarlığı idi. Qızın adını söyləmək – bütün “məsələnin” üstünü açmaq, bu məsələ haqqında onlara lazım olandan artıq məlumat vermək deməkdi.

Tenardye sözünü təkrar etdi:

– Qol qoyun, Sizin adınız nədir?

Əsir:

– Urban Fabr, – deyər cavab verdi.

Tenardye pişikcəsinə bir hərəkətlə tez əlini cibinə salıb, cənab Ağdan alınan burun yaylığını çıxartdı. Yaylığın üstünə tikilmiş yazını tapıb şam işığına tutdu.

– U.F. Elədir, düz gəlir. Urben Fabr. Yaxşı da, məktubun altında “U.F.” imzası yazın.

Əsir bunu da yazdı.

Tenardye:

– Bir əllə kağızı bükmək olmaz, – dedi. – Verin mən büküm. İndi mənzilinizin ünvanını yazın, “madmazel Fabrun” üstünə. Mən bilirəm ki, siz bu arada, Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsinin yaxınlığında yaşayırsınız, çünki hər gün günorta ibadətinə ora gedirsiniz, ancaq hansı küçədə yaşadığınızı bilmirəm. Mən görürəm ki, siz necə bir vəziyyətdə olduğunuzu başa düşürsünüz. Bir də əsl adınızı ki, gizlətmədiniz, – belə güman etmək olar ki, adresinizi də gizlətməyəcəksiniz. Adresinizi özünüz yazın.

Əsir bir anlığa düşündü, sonra qələmi götürüb yazdı: “Madmazel Fabr cənab Urben Fabrın yanına, Sen-Dominik-d’Anfer küçəsində, № 17”.

Tenardye, dərin həyəcan keçirən bir adam kimi tez məktubu onun əlindən qapdı:

– Arvad!

Arvadı tələsə-tələsə gəldi.

– Bu məktub. Özün bilirsen bunu neynəmək lazımdır. Fiakr aşağıda hazırdır. Bu saat min get, tez də geri qayıt.

Sonra əli baltalı adama sarı dönüb belə bir sərəncam verdi:

– Əgər bu geyimdə olmaq istəmirsənsə, onda ev sahibəsini ötür. Fiakrın dal tərəfində otursan. Arabanı harada qoyduğun yaxşı yadındadırmı?

O da:

– Yadımdadır, – deyə cavab verdi.

Baltanı küncə qoyub Tenardye xalanın ardınca getdi.

Onlar otaqdan yenice çıxmışdılar ki, Tenardye başını qapının arasından çıxarıb ucadan dedi:

– Bax, məktubu itirmə ha! Yadından çıxartma ki, iki yüz min frank pul aparırsan!

Arvadı xırıltılı səsle:

– Arxayın ol! – dedi. – Onu qoynuma qoymuşam.

Həç bir dəqiqə də keçməmişdi ki, qamçı səsi eşidildi; səs get-gedə yavaşıdı və az sonra tamam itib getdi.

Tenardye mızıldandı:

– Çox gözəl. Yaman qovurlar. Atları belə dördnala sürsələr arvad qırx beş dəqiqəyə qayıdıb gələr.

Tenardye stulunu buxarıya sarı çəki oturdu, əllərini döşündə çarpazlayaraq, çirkli çəkməsinin altını manqala yaxınlaşdırıb dedi:

– Ayaqlarım lap dondu.

İndi Tenardyedən və əsirdən başqa otaqda ancaq beş quldur qalmışdı. Bu quldurlardan bəziləri maska taxsa da, bəziləri də göstərəcəkləri qorxunun dərəcəsinə görə, üzlərinə qara yapışqan sürtərək kömürçüyə, zənciyə, ya şeytana oxşasalar da, – qaş-qabaqlı və yuxulu görünürdülər. Hiss olunurdu ki, onlar bu cinayəti – sanki daşdıqları vəziyyətə görə, heç bir ədavət və mərhəmət duymadan, tələsmədən, könlüslər edirlər. Onlar, heyvan kimi küncə toplaşmış və sakitləşmişdilər. Tenardye ayaqlarını qızdırırdı. Əsir yenə də sükuta dalmışdı. Bir az əvvəl vəhşicəsinə hay-küylə dolan zağanı indi bir sükut bürümüşdü.

Yanan şam bu böyük, çirkli otağı güclə işıqlandırır; manqaldakı köz qaralırdı; quldurların eybəcər başlarından divarlara, tavana qorxunc kölgələr düşürdü.

Yalnız küncdə yatan sərxoş qocanın fısıltısı eşidilirdi.

Marius intizar içində idi, onun təşvişi get-gedə artırdı. Bu müəmma indi daha anlaşılmaz bir şəkil almışdı. Tenardyenin, “Torağay” adlandırdığı “o qız” kimdir? Olmaya bu onun “Ursulasıdır”? Əsir “Torağay” sözünü eşidirkən elə bil ki, özünü qətiyyənlə itirmədi, lap adicə cavab verdi, dedi ki: “Mən başa düşürəm siz nə demək istəyirsiniz!”. Eyni zamanda “U” və “F” hərflərinin mənası aydınlaşdı: onlar – “Urben Fabr” deməkdi; Ursula da indi daha əvvəlki Ursula deyildi. Mariusun şüuruna xüsusilə bu çox aydınca həkk olundu. Sanki dəhşətli bir sehr onu, bütün bu hadisəni müşahidə etmək üçün durduğu yerə mıxladı. Onun lap yaxınlığında baş verən bu alçaqlıq sanki onu məhv etmişdi, o sanki tərpənmək və düşünmək qabiliyyətini itirmişdi. O nəyəsə ümid edərək, gözləyirdi, ancaq nəyə ümid etdiyini heç özü də bilmirdi, fikirlərini bir yerə toplamaq, bir qərara gəlmək iqtidarında deyildi.

Marius düşünərək öz-özünə deyirdi: “Hər-halda əgər “Torağay” o qızsa – mən əlbəttə onu görəcəyəm, çünki Tenardyenin arvadı onu bura gətirəcək. Onda məsələ qət olunacaq: lazım olsa, mən nə canımı əsirgəyəcəyəm, nə qanıma, onu xilas edəcəyəm! Həç bir şeydən çəkinməyəcəyəm!”.

Yarım saat keçdi. Tenardye sanki ağır düşüncəyə dalmışdı. Əsir tərəpnmirdi, necə vardı – elə də uzanıb qalmışdı. Amma Marius bir neçə dəqiqə vardı ki, arabir əsir olan yerdən yüngül bir səs gəldiyini eşidirdi.

Birdən Tenardye dönərək əsirə dedi:

– Cənab Fabr, bir söz deyəcəyəm, yaxşı yadınızda saxlayın.

Bu qısa cümlə bir məsələnin başlanğıcına oxşayırdı. Marius diqqətini topladı.

Tenardye sözünə davam etdi:

– Bir az səbir edin. Mənim arvadım bu saat qayıdıb gələcək. Mən elə güman edirəm ki, Torağay, doğrudan da, sizin qızınızdır, sizin yanınızda onun qalmasını da mən düzgün bir şey hesab edirəm. Ancaq belə bir məsələ var. Mənim arvadım sizin məktubunuzu götürüb onun dalınca getdi. Mən arvadıma tapşırıdım, elə geyinib keçinsin ki, xanım qız heç bir qorxuya düşməsin, onunla gəlsin. Bunu siz gördünüz. Onlar fiakra minəcək, mənim dostum da fiakrın dal pilləkəninə duracaq. Qarovulxananın ardında, bir yerdə bir cüt yaxşı at qoşulmuş bir araba onları gözləyir. Sizin xanım qızı ora aparacaqlar. Orada o, fiakrdan çıxacaq. Mənim dostum onu arabaya mindirəcək, özü də minəcək, arvadım bura qayıdacaq: xəbər verəcək ki: “Bütün işlər görüldü”. O ki qaldı sizin xanım qızınız – ona heç bir pislik edilməyəcək, araba onu elə bir yerə aparacaq ki, orada onun üçün rahatlıq olacaq, elə ki, siz bu başı-bəlalı iki yüz mini verdiniz onu qaytarıb sizin yanınıza gətirəcəklər. Əgər sizin mərhəmətiniz üzündən məni tutsalar, onda mənim dostum “Torağayı” məhv edəcək. Vəssalam.

Əsir bircə kəlmə də demədi. Tenardye bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Görürsünüz də, bu çox adi bir məsələdir. Özünüz istəməsəniz heç bir pislik olmayacaq. Buna görə də bu şeyləri sizə deyirəm. İşin nə yerdə olduğu haqda sizə xəbərdarlıq edirəm.

Tenardye sözünü kəsdi, lakin əsir dinmədi; Tenardye yenə sözə başladı:

– Elə ki, arvadım gəlib dedi: Torağay yoldadır – biz sizi buraxacağıq, siz də evinizə gedəcəksiniz, heç kəs sizə mane olmayacaq. Özünüz görürsünüz ki, bizim pis bir niyyətimiz yoxdur.

Mariusun təsəvvüründə dəhşətli şeylər canlandı. Necə?! Yoxsa onlar oğurladıqları qızı bura gətirməyəcəklər? Bu quldurlardan biri onu gecənin qaranlığında naməlum bir yerə aparacaq? Hara aparacaq?.. Birdən bu qız Ursula oldu? Onun Ursula olduğuna Marius şübhələn-

mirdi. Marius üreyinin dayandığını hiss edirdi. Nə etmək lazımdır? Atəşni açmaq? Bu alçaqların hamısını ədalət məhkəməsinin əlinəmi vermək? Lakin bununla, qızı aparən o əli baltalı dəhşətli adamı ələ keçirmək mümkün olmayacaq. Marius Tenardye deyən sözləri xatırladı, bu sözlərin qanlı mənası ona aydın oldu; o demişdi: “Əgər sizin mərhəmətiniz üzündən məni tutsalar – onda mənim dostum Torağayı məhv edəcək”.

Marius hiss edirdi ki, indi yalnız polkovnikin vəsiyyəti deyil, həm də sevgi, sevdii qızın üstünü alan təhlükə onun əlini saxlayır.

Bu dəhşətli vəziyyət bir saatdan çox idi ki, davam edirdi, baş verən hadisəni tez-tez onun təsəvvüründə yeni bir şəkildə canlandırırdı. Mariusda – baş verə biləcək ən qorxulu halları ardıcıl surətdə düşünüb təhlil etmək cəsarəti vardı: o bir yol axtarırdı, lakin bu yolu tapa bilmirdi. Onun fikirlərində əmələ gələn coşğunluq bu quldurlar yuvasının qəbir sükutı ilə kəskin bir ziddiyyət təşkil edirdi.

Bayır qapının açılması, sonra da şaqqıltı ilə örtülməsi bu sükutunu pozdu.

Kəndirlə cərpayığı bağlanmış əsir qımıldandı.

Tenardye dedi:

– Budur, arvad da gəldi!

O, sözünü təzəcə deyib qurtarmışdı ki, doğrudan da, Tenardyenin arvadı içəri girdi: o qıpqırmızı qızarmışdı, tövsüyürdü, nəfəsi tutulurdu, gözləri od kimi yanırdı. O, kök əllərini yambıcılarına vuraraq çıxırırdı:

– Evin yerini düz verməyib.

Arvadın yanınca gedən quldur da onun ardınca içəri girib dərhal baltanı götürdü.

Tenardye:

– Evin yerini düz verməyib? – deyərək arvadının sözünü təkrar etdi.

– Orada heç kəs yoxdur! Sen-Dominik küçəsində, on yeddi nömrəli evdə heç bir cənab Urben Fabr filan yaşamır! Orada heç kəs belə bir adamı tanımır da! Nəfəsini dərmək üçün səsinə kəsdi, lakin elə o saat yenə sözə başladı:

– Ay səni nə deyim, cənab Tenardye! Bu qoca səni ələ saldı, barmağına doladı! Sən həddən artıq üreyiyumşaq adamsan! Sənin yerinə mən olsaydım, hər, şeydən əvvəl onun gözüünün odunu almaq üçün, ağız-burnunu bir yaxşıca əzişdirərdim, inad eləseydi – diri-diri yandırardım! Onu məcbur eləmək lazımdır ki, ağzını açsın, desin görək qız haradadır, öz yosmasını harada gizlədib! Bu iş mənə tapşırılsaydı, mən

belə elərdim. Havayı yerə demirlər ki, kişi arvaddan çox-çox axmaqdır! On yeddi nömrəli evdə heç kəs yoxdur! Bu, böyük darvazalı bir evdir. Sen-Dominik küçəsində heç bir cənab Fabr filan yaşamır! Mən də durub atları dəli kimi dördnala çapdırıram, sürücüyə araş üçün pul verirəm!.. Gedib qapıçıdan da, qapıçı arvadından da soruşuram, o çox ağillı arvadı, – heç onun soruşunu da eşitməyiblər!

Marius rahatca köksünü ötürdü! O qız, Ursulamı, ya Torağayımı, – Marius indi onun adını heç söyləyə də bilməzdi, – xilas olmuşdur.

Arvad dəlicəsinə bağırarkən Tenardye stolun yanında oturdu. O sallanan sağ ayağını yelləyə-yelləyə, bir neçə dəqiqə dinib- danışmadan, acıqlı-acıqlı, fikirlə halda manqala baxdı.

Nəhayət, əsirə sarı dönüb ağır-ağır soruşdu:

– Evin yeri düz verilməyib! Axı bununla sən nəyə ümid edirdin? – O danışanda sanki səsi boğazında kin və ədavətlə qaynayırdı.

Əsir çığıraraq dedi:

– Mən istəyirdim vaxt keçsin! – Elə o saat da kəndirləri üstündən atdı: kəndir kəsilmədi. İndi əsirin ancaq bir ayağı yatağa bağlı qalmışdı.

Quldurlar göz açıb cənab Ağın üstünə atılana kimi o, buxarıya sarı əyildi, əlini manqala uzadıb, yenə dikəldi: Tenardye də, arvadı da, quldurlar da onun kəndirdən azad olaraq, qorxunc bir şəkildə ayağa qalxdığını, cə kimi qızaran, məşum bir işıq saçan iskenəni başı üstündə yuxarı qaldırdığını görüb cəld zağanın dib tərəfinə çəkildilər, dəhşətdən donub qaldılar.

Qorbonun daxmasında baş verən cinayət sonralar məhkəmə tərəfindən tədqiq edilərkən, polis basqını zamanı mansardda iki su pul tapıldığı da müəyyən edilmişdi; bu pul xüsusi bir şəkildə girdələmə ortasından kəsilmiş, iki yerə bölünmüşdü. Bu – katorqada çox ustalıqla qayrılmış, katorqanın zülmətində və zülmət üçün olan səbrindən meydana gəlmiş, oradan qaçmaq üçün işlədilən əcaib şeylərdən biri idi. Əntiqə bir sənət məmulatı olan bu mənfur, həm də çox incə qayrılmış bu şeylər – poeziyada oğru dili metaforları necə bir yer tutursa, bunlar da zərərli işində elə bir yer tutur. Dilin öz Vilyonu olduğu kimi, katorqanın da eynən bu cür öz Benvenuto Çellini var. Katorqadan azad olmaq arzusu ilə yaşayan bədbəxt bir məhbus, baxırsan ki, bəzən alətsiz-filansız, ancaq balaca bir biçəqlə, ya köhnə bir çilingər iskenəsilə bu pulu kəsir, nazikcə lövhə şəklində iki yerə bölür, sikkəyə zərər yetirmədən bunların içini ovur, sonra bu iki lövhəni yenə də ağız-ağıza qoyub bitişdirmək üçün onların qırağında bir neçə yiv qayırır. Bu pul istənilən

zaman açılır və bağlanır. Bu xırdaca bir qutudur. Bunun içində saat yayı gizlədirlər; bacarıqlı bir adam bu yayla nə yoğunluqda olursun, hər zənciri, dəmir barmaqlığı kəsə bilər. Belə zavallı bir məhbusa baxdıqda biz elə güman edirik ki, onun bircə su pulu var. Bu qətiyyənlə belə deyil: onun sahib olduğu bir su deyil, azadlıqdır. Sonrakı polis axtarışlarında iki su qiymətində olan belə bir pul Tenardyenin zağasından tapılmışdı; pulun hər iki lövhəsi, bir-birindən açılmış halda, pəncərə yanındakı çarpayının altına düşübmüş. Eyni zamanda pulun içərisinə yerləşən mavi rəngli, xırdaca, polad bir mişar da tapılmışdı. Quldurlar əsirin üst-başını axtaranda görünür o imkan tapıb pulu əlində gizlədibmiş; onun sağ qolunu kəndirdən azad edən kimi, o dərhal pulu açmış, mişarı oradan çıxarmışdır; bu mişarla da kəndirləri kəsmişdir. Mariusun eşitdiyi yüngülcə səssiz və güclə sezilən hərəkət də bununla izah edilir.

Əsir əyləşərək sirrini bürüzə verməkdən qorxdığı üçün sol ayağını ipini kəsə bilməmişdi.

Quldurlar qorxaraq, geri çəkilsə də tez özlərinə gəldilər.

Nəhayət, Həşərat Tenardye sarı dönərək dedi:

– Narahət olma, onun hələ bir ayağı bağlıdır, o bizim əlimizdən qaçıb qurtara bilməyəcək. Mən buna söz verə bilərəm. Onun ayağını mən özüm bağlamışam:

Bu yerdə əsir səs ucaldı:

– Siz alçaq adamsınız; ancaq mənim həyatım bu qədər mübarizə edilməsinə dəyməz. Əgər siz elə güman edirsiniz ki, mən – demək istəmədiyimi deməyə, yazmaq istəmədiyimi yazmağa məcbur etmək olar, onda...

Əsir sol qolunu çırmayıb əlavə etdi:

– Budur, baxın!

Bunu deyərək sağ əlini qabağa uzatdı, ağac dəstəsindən tutduğu, od kimi parıldayan iskenəni çılpaq qolunun üstünə qoydu.

Yanan ətin çatırdısı eşidildi, çardağ işgəncə kamerası qoxusu ilə doldu. Dəhşətdən ağılı itirən Mariusun çıqları бүkүldü; hətta quldurlar da sarsıldılar. Lakin bu qərribə qocanın üzündə zərrə qədər də dəyişiklik görünmədi. Pul kimi qızarmış dəmir onun tüstü çıxan əlini yandıra-yandıra daha dərinə gedirdi; o kinsiz, aydın bir nəzərlə sakit-sakit, həm də əzəmətlə Tenardyeə baxdı: onun çəkdiyi əzab bu baxışın yüksək aydınlığında əriyib gedirdi.

Qüvvətli təbiətə malik olan nəcib şəxslər cismani ağrının qurbanı olarkən, – bədənin və hissin qiymətini onların ruhunu açılmağa, özünü bu

əzab çəkən adamın alnında bürüzə verməyə təhrik edir; əsgər qiyamı da bu qayda ilə komandiri meydana çıxmağa məcbur edir.

Əsir:

– Bədbəxtlər, – dedi, – mən sizdən qorxmuram, siz də məndən qorxmayın.

O sərt bir hərəkətlə iskenəni qolunun yanan etindən çıxartdı, hələ də açıq qalan pəncərədən bayıra atdı. Bu dəhşətli, odlu alət gecənin qarantlığında fırlana-fırlana gözəndə itdi və haradasa qara düşərək söndü.

Əsir sözünə davam edərək:

– İndi nə istəyirsiniz eləyin, – dedi.

İndi onun əlində heç bir şey yox idi.

Tenardye çıxırdı:

– Tutun onu!

Quldurların ikisi əsirin çiyinlərindən yapışdı, dodaqlarını tərپət-mədən danışan maskalı adam onun qabağından durdu: əsir bir balaca tərپənsəydi – açarla onun kəlləsini dağıdacaqdı.

Elə bu anda Marius, aşağıda, divarın o üzündə iki adamın astadan danışdığını eşitdi: bu adamlar divara o qədər yaxındı ki, Marius onları görə bilmədi. Onlar deyirdi:

– Birçə yol qalır.

– Vurub öldürmək?

– Əlbəttə.

Danışan Tenardye ilə arvadı idi.

Tenardye ağır-ağır stola yaxınlaşdı, stolun siyirtməsindən bir bıçaq çıxartdı.

Marius həyəcan içində tapançanın dəstəyini sıxırdı. Bu əfvədlənməz bir tərəddüd idi! Budur, bir saatdı ki, onun qəlbindən iki səs gəlirdi: bu səsdən biri onu – atasının vəsiyyətinə hörmət etməyə çağırır, o birisi, əsirə yardım göstərməyi tələb edirdi. Ardı-arası kəsilməyən bu səslər mübarizəsi ona olmazın əzab verirdi. Bu vaxta qədər o ümid edirdi ki, bu iki vəzifəni bir-birilə uyğunlaşdırmağa bir imkan tapacaqdır, lakin belə bir imkan görünmürdü. Əksinə, təhlükə get-gedə yaxınlaşırdı, gözləməyə vaxt qalmırdı. Tenardye əlində bıçaq əsirdən bir neçə addım kənarda duraraq nəşə fikirləşirdi.

Marius şaşqın halda ətrafına baxırdı: insan ümitsiz hala düşəndə qeyri-şüuri olaraq buna, bu son vasitəyə əl atır.

Birdən o diksindi.

Lap onun ayağı altında, stolun üstündə, bədrələnmiş ayın parlaq işığı bir verəq kağızın üstünə düşmüşdü, sanki onu Mariusa göstərirdi. Mariusun gözüne iki kəlmə söz sataşdı:

Tulalar gəlirdi

Bu sözləri bu gün səhər Tenardyenin böyük qızı iri hərfələrlə həmin kağıza yazmışdı.

Mariusun ağılna qəfildən bir fikir gəldi: o, bayaqdan bəri ona əzab verən dəhşətli bir məsələni, həm qatilə aman vermək, həm də əsiri xilas etmək məsələsini həll etmək üçün axtardığı vasitəni tapmışdı. Komodun üstündən düşməyərək diz çökdü, əlini uzadıb kağızı stolun üstündən götürdü, üsulca divarın suvağından bir parça qopartdı, kağızı suvağa büküb divarın deşiyindən zağanın ortasına atdı.

Bu da lap vaxtına düşdü: Tenardye sonuncu qorxu və şübhəsinə qalib gələrək, əsirə sarı gedirdi.

Tenardyenin arvadı çıxıraraq dedi:

– Nəşə düşdü!

Tenardye soruşdu:

– Nə oldu?

Arvadı tez cümub kağıza bükülmüş suvağı götürdü, ərinə verdi.

Tenardye buna təəccüb etdi:

– Bu haradan bura düşdü?

Arvadı izah etdi:

– Qərribə adamsan, sənə bu haradan düşə bilər? Əlbəttə pəncərədən.

Həşərat:

– Mən onun içəri düşdüyünü gördüm, – dedi.

Tenardye tez verəqi açıb şam işığına tutdu.

– Eponinanın xəttidir. Məlunlar!

Arvadını işarə ilə yanına çağırdı; arvadı tələsə-tələsə onun yanına gəldi; Tenardye kağızda yazılan sözləri ona göstərdi. Sonra boğuc bir səslə əlavə etdi:

– Cəld olun! Nərdivan! Yem tələdə qalır, özümüz əkilirik!

Tenardyenin arvadı soruşdu:

– Bunu öldürməyib gedək?

– İndi bununla məşğul olmağa vaxt yoxdur.

Həşərat soruşdu:

– Buradan necə gedəcəyik?

Tenardye:

– Pəncərədən çıxacaq! – deyər cavab verdi. – Eponina ki, pəncərədən daş atıb – deməli, ev bu tərəfdən mühasirəyə alınmayıb.

Maskalı adam əlindəki iri açarı yerə qoydu, əllərini yuxarı qaldırıb yumruğunu üç dəfə açıb bükdü. Bununla sanki gəmi komandasına fəlakət üz verdiyini xəbər verirdi. Əsiri tutan quldurlar dərhal onu buraxdılar, kəndir nərdivanı bir anda pəncərədən sallayıb, onun iki dəmir qarmağını pəncərə qırağına keçirdilər.

Əsir bu şeylərə heç fikir vermirdi; o sanki nəse düşünür, ya da dua edirdi.

Nərdivan hazır olan kimi Tenardye çıxırdı:

– Arvad, gedək! – deyib özünü pəncərəyə verdi.

Ayağını pəncərədən aşırıan kimi Həşərat kobudca onun yaxasından yapışdı.

– Elə zarafat yoxdur, qoca tülkü! Bizdən sonra!

Quldurlar çıxırışdı:

– Bizdən sonra!

Tenardye onlara öyüd verməyə başladı:

– Uşaqlıq eləməyin! Vaxtımız gedir! Fironlar indi haxlar bizi!

Quldurlardan biri belə təklif etdi:

– Gəlin püşk ataq, görək kim əvvəl düşsün.

Tenardye bağırdı:

– Siz nə qayırırsınız, başınıza hava gəlib nədi? Dəli olmamısınız ki? Belə də gic adamlar olar? Vaxt itirmək! Püşk atmaq! Necə buyursunuz, yaş barmaqla? Saman çöpü ilə? Ya bəlkə adımızı yazaq? Kağızları papağıma qoyaq?

Kim isə astanadan çıxırdı:

– Bəlkə mənim şlyapam sizə yaradı?

Hamı dönüb baxdı. Bu sözü deyən Javerdi.

O, əlində tutduğu şlyapasını gülümsəyə-gülümsəyə quldurlara sarı uzadırdı.

İYİRMİ BİRİNCİ FƏSİL

Həmişə zərər çəkən adamı tutmaqla işə başlamaq lazımdır

Hava qaralan kimi Javer öz adamlarını lazımı yerlərə qoydu, özü isə bulvarın o biri tərəfində, Hobelenlər qarovulxanası küçəsində, ağac-ların dalında, Qorbo daxması ilə üzbəüz bir yerdə gizləndi. O hər şeydən əvvəl qızları “torbaya salmaq” istəyirdi. Zağaya gələn yolların

keşiyini çəkmək onlara tapşırılmışdı. Lakin o ancaq Azelmanı “yaxa-laya” bildi. O ki qaldı Eponina – o öz yerində yox idi, qaçıb getmişdi, onu tuta bilmədi. Javer bu işi qurtarıqdan sonra daha pusqudan çıxma-dı, tapança səsini gözləməyə başladı. Fiakrın getməsi, sonra da qayıdıb gəlməsi onu çox təşvişə saldı. Axırda onun səbri tükəndi; o, evə girən quldurlardan bəzisini tanıyırdı, bundan da belə bir nəticə çıxarmışdı ki, düz “yuvanın üstünə gəlib çıxmış”, onun “bəxti” gətirmişdi; bu qərara gəldi ki, güllə atılmasını gözləməsin, yuxarı qalxsın.

Marius bayır qapının açarını ona vermişdi, – bu, əlbəttə, oxucu-ların yadındadır.

Javer lap vaxtında gəlmişdi.

Quldurlar bayaq qaçmaq istəyəndə hərəsi silahını bir tərəfə atmışdı, indi isə Javeri görüb qorxmış, yenə hər kəs öz silahına əl atmışdı. Bir az sonra bu dəhşətli adamlar, bu yeddi quldurun yeddisi də artıq müdafiə vəziyyətində durmuşdu: birinin əlində balta, birinin – açar, birinin – dəyənək vardı, o birilər də – kimi maşa, kimi kəlbətin, kimi çəkcik götür-müşdü; Tenardye bıçağın dəstəyini əlində sıxırdı. Arvadı isə bucaqda atılıb qalan böyük bir daşı qaldırıb əlində tutmuşdu, – onun qızları bu daşın üstündə bir skamya kimi oturardı.

Javer yenə də şlyapasını başına qoydu, əl ağacını qoltuğunun altına qoyaraq, qollarını döşündə çarpazladı, qılıncını qınından çıxarmadan iki addım qabağa yeridi.

Çığıraraq dedi:

– Durun, yerinizdən tərpənməyin! Pəncərədən çıxmaq olmaz. Qa-pıdan çıxın. Bu daha yaxşı olar. Siz yeddi nəfərsiniz, biz on beş. Nahaq yerə dava-dalaş salmayın, gəlin işi yaxşıqla qurtaraq.

Həşərat qoynunda gizlətdiyi tapançanı çıxarıb Tenardyeyə verərək qulağına pıçıldadı:

– Bu Javerdir. Buna mən cəsarət edib güllə ata bilmərəm. Sən necə?

Tenardye:

– O nə itdi ki! – deyər cavab verdi.

– Onda sən vur!

Tenardye tapançanı alıb Javerin üstünə qaldırdı.

Javer ondan üç addım kənarda idi; o diqqətlə Tenardyeyə baxıb, ancaq bu sözləri dedi:

– Atma. Atsan da tapança açılmayacaq.

Tenardye çaxmağı çəkdi. Tapança açılmadı.

Javer ona dedi:

– Mən axı sənə dedim açılmayacaq.
Həşərat öz dəyənəyini Javerin ayağı altına atdı.
– Görünür sən iblissən! Təslim oluram!
Javer o biri quldurlara sarı dönüb soruşdu:

– Siz necə?

– Biz də!

Javer sakitcə əlavə etdi.

– Bax, buna varam iş belə olar. Mən axı sizə dedim ki, işi yaxşı-
lıqla qurtarmaq lazımdır.

Həşərat yenə danışdı:

– Sizdən ancaq bir şeyi xahiş eləyirəm: nə qədər ki, bir adamlıq
damda oturaçağam mənə papiros çəkməkdən məhrum eləməsinlər.

Javer:

– Yaxşı, – deyib döndü, üzünü qapıya sarı tutaraq çıxırdı.

– Vaxtdır, gəlin!

Əllərində siyirilmiş qılnc tutan bir dəstə qarovlaxana keşikçisi,
kastet və gödək dəyənəklə silahlanmış polis nəfərləri Javerin çağırışı
ilə içəri girdi. Quldurların əl-qolunu bağladılar. Tenardyenin bir şamla
ışqlanan zağası bu qədər adamın toplaşmasından lap qaranlıqlaşdı.

Javer:

– Hamısının əllərini qandala salın! – deyə sərəncam verdi.

Birdən kiminsə səsi eşidildi, bu nə kişi, nə də arvad səsi idi:

– Hünəriniz var yaxın gəlin!

Bu, pəncərənin yanında, bucaqda duran Tenardye xalanın nəritisi idi.

Polis işçiləri və qarovlaxana keşikçiləri geri çəkildi.

Tenardyenin arvadı şalı çiyindən atmışdı, lakin şlyapası başında
idi. Əri onun dalında büzüsiş durmuşdu, arvadının şalı altında lap azca
görünürdü. Arvadı öz bədənini ilə onun qabağını kəsmişdi; o, qayanı
qoparıb atmaq istəyən bir azman kimi daşı yuxarı qaldırıb yellədi.

Çığıraraq dedi:

– Özünüzü gözləyin!

Hamı qapıya sarı gerilədi. Çardağın ortası dərhal boşaldı.

Tenardye xala əl-qolunun bağlanması yol verən quldurlara ba-
xıb, xırıltılı, boğuc bir səslə mızıldadı:

– Ay qorxaqlar!

Javer gülümsəyərək düz otağın boşalmış hissəsinə getdi: otağın bu
hissəsi Tenardye xalanın ciddi müşahidəsi altında idi.

Arvad bağıraraq dedi:

– Yaxın gəlmə! Çəkil! Yoxsa başını özərim!

Javer:

– Bu nə yekəpər şeydir, – dedi. – Ana can, sənün kişi saqqalın
varsa, mənəm də arvad dırnağı kimi dırnağım var.

Javer yenə də qabağa gedirdi.

Tenardye xalanın saçları dağılmış, qorxunc bir şəkllə düşmüşdü; o,
qıçlarını aralı qoyaraq özünü geri verdi, böyük bir qüvvətlə daşı Jave-
rin üstünə atdı. Javer aşağı öyildi. Daş onun üstündən keçib, dal divara
dəydi, divardan bir iri parça suvaq qopardıb geri sıçradı, indi boş olan
otağın içindən keçib Javerin yanına düşdü.

Javer bir anda özünü Tenardye ilə arvadına yetirdi. Onun iri əllə-
rindən biri arvadın çiyinə, biri də Tenardyenin başına dəydi.

Çığıraraq dedi:

– Əl qandallarını götürin!

Polis işçiləri dəstə ilə yenə otağa girdi; bir anda Javerin ömrü yerinə
yetirildi.

Bu Tenardye xalanın vüqarını sarsıtdı. O həm öz əlinə, həm də əri-
nin əlinə vurulan qandala baxıb döşəməyə yıxıldı, hönkürtü ilə ağlaya-
ağlaya çıxdı:

– Mənim qızlarım, mənim qızlarım hanı?!

Javer:

– Onlar damdadır, – deyə cavab verdi.

Bu arada polis işləri qapının yanında yatan sərxoşu görüb, itələyə-
itələyə oyatdılar.

Sərxoş yuxulu-yuxulu mızıldadı:

– Jondret, işi qurtardınmı?

Javer:

– Hə, qurtarmışam – dedi.

İndi əli qandallı altı quldur ayaq üstə durmuşdu, onlar hələ də gözə
görünən tıfə bənzəyirdi, hələ də üçünün üzü qaralı, üçü də maskada idi.

Javer əmr etdi:

– Maskaları çıxartmayın!

Sonra ceynən Potsdam rəsm-keçidində əsgər hissələrini gözdən
keçirən II Fridrix kimi bu bir dəstə adama nəzər saldı, üç nəfər “baca-
təmizləyəne” dönüb dedi:

– Xoş gördük, Həşərat! Xoş gördük, Kəllə! Xoş gördük İki Milyard!

Bundan sonra da maska taxmış adamlara dönərək, övvəl baltalı
adamı, sonra dəyənəkli adamı, daha sonra qarnında danışanı salamladı:

– Xoş gördük, Tüfeyli!

– Xoş gördük, Babet!

– Salam, Geçəqəşu!

Javer bu zaman əsiri gördü: polis işçiləri bura gələndə o birco kəlmə də söz söyləməmiş, başını aşağı salıb durmuşdu.

Javer əmr etdi:

– Bu cənabın ayağını açın; heç kəs getməsin!

Sonra vüqarla stolun dalında oturdu; şam ilə mürekkəbqabı hələ də stolun üstündə idi; cibindən bir vərəq gerbli kağız çıxarıb sorğu-suala başladı.

Həmişə eyni şərti “ifadələrlə başlanan ilk sətirləri qeyd edərək başını qaldırdı.

– Bu cənabların bağladığı cənabı gətirin – dedi.

Polis işçiləri yan-yörəsinə baxdı.

Javer soruşdu:

– Nə olub? O hanı?

Quldurların əsiri olan cənab Ağ, cənab Urben Fabr, Ursulanın, ya Torəgayın atası yox idi.

Qapı qorunurdu, amma pəncərə yaddan çıxmışdı, əsir özünü sərbəst hiss edən kimi oradakı səs-küydən, qarma-qarışıqdan, basabasdan, qalıqdan, diqqətin bir anlığa ondan yayınmasından, Javerin protokollla məşğul olmasından istifadə edərək pəncərədən atılıb qaçmışdı.

Polis işçilərindən biri yüyürüb küçəyə baxdı, heç kəsi görmədi.

Kəndir nərdivan hələ də yellənirdi.

Javer narazı halda dedi:

– Belə də iş olar! Görünür, o bunların hamısından bədtərmiş!

İYİRMİ İKİNCİ FƏSİL

Kitabımızın ikinci hissəsində ağlayan uşaq

Xəstəxana bulvarındakı evdə baş verən və bizim təsvir etdiyimiz hadisənin ertəsi günü bir uşaq bulvarın sağ tərəfindəki xiyabanla yuxarı qalxırdı, görünür o Austerlits körpüsündən Fonteneblo qarovulxanasına sarı gedirdi. Hava qaralmışdı. Cındır paltarlı, solğun bənizli, arıq bir uşaqdı. Fevral ayı idi, amma o kətan şalvar geymişdi. Uşaq səsi yetdikcə nəgmə oxuya-oxuya gedirdi.

Kiçik Bankir küçəsinin tinində bir qarı öyilərək, fənər işığında, zibil yığını eşələyirdi; uşaq oradan keçəndə qarını itələdi, elə o saat da çıxıraraq geri atıldı:

– Gör ha! Mən elə bildim ki, bu iri, çox iri bir itdir!

Bu “çox iri” sözünü daha artıq bir istehza ilə söylədi; bunu, mənaya daha yaxın olaraq, baş hərflərlə, “ÇOX İRİ” şəklində ifadə etmək olar.

Qarı bərk acıqlandı, bədənini bir az dikəldərək, deyinə-deyinə dedi:

– Ay səni görüm dara çəkilsən! Əvvəlki gücüm indi olsaydı, mən bilərdim sənə nə qayırırdım!

Lakin uşaq indi ondan xeyli kənarda idi.

O:

– Tut, tut! – deyər qarıya öcəşməyə başladı. – Sən ki, belə deyirsən, onda mən yanılmamışam!

Qarı acığından boğula-boğula bədənini lap dikəldi; bu zaman fənərin qırmızıya çalan işığı düz onun üzünə düşdü: onun üzü arıqdı, solğundu, ağzının bucaqlarına qəddər qırışmışdı, bu qırışıqlar qaz ayağını xatırladırdı. Qaranlıq onu hər tərəfdən bürümüşdü, birco başı görünürdü. Elə zənn etmək olardı ki, qocalığın qorxunc surəti, işıqla hərəkətə gələrək, gecənin zülmətindən baş qaldırılmışdı. Uşaq ona diqqətlə baxaraq dedi:

– Xanım, sizin gözəlliyiniz mənim xoşuma gələn gözəllikdən deyil.

Yenə də aşağıdakı nəgməni oxuya-oxuya yoluna düzəldi.

Bizim kral-uzundiraz,

Qırma-bant aldı bir az,

Getdi sağsağan ovuna.

Bunu oxuyub susdu. Bu anda o 50/52 nömrəli evə gəlib çatmışdı; qapını bağlı görüb, ayaqları ilə döyməyə başladı. Ətrafa boğuc bir uğultu yayıldı: əslində bu səsi salan onun kiçik ayaqları deyil, geydiyi uzunqunc kişi çəkməsi idi.

Kiçik Bankir küçəsi tinində rast gəldiyi qarı da fəryad edə-edə, qəzəblə əl-qolunu yelləyə-yelləyə, bağıra-bağıra onun ardınca gəlirdi:

– Nə olub? Nə olub? Pərvərdigara! Qapını sındırırlar! Evi dağıdırılar!

Qarıya vurulan zərbələrin arası kəsilmirdi.

Qarı boğazını yırtırdı:

– Heç indiki evlər belə zərbələrə davam gətirə bilər?

Qarı birdən susdu. O qameni tanımışdı.

– Bu ki, bizim balaca şeytandır!

Uşaq da dedi:

– Hə! Bu ki bizim qarıdır! Xoş gördük, Deyinciyez! Mən öz əcdadımı görməyə gəlmişəm.

Qarı, hiddəti bədahətən gözəl bir şəkildə əks etdirdi, bununla da çirkinliyi və qocalığı bürüzə verərək üz-gözünü pis-pis qırışdırdı, ancaq çox təəssüf ki, onun bu məharəti qaranlıqda itib-batdı.

Qarı dedi:

– Evdə heç kəs yoxdur, ay üzünün həyası tökülmüş!

Uşaq həyəcanla:

– Belə də şey olar! – dedi. – Bəs atam hanı?

– Fors dustaqxanasında.

– Gör ha! Bəs anam?

– Sen-Lazarda.

– Belə de! Bəs bacılarım?

– Madlonetdə.

Uşaq qulağının ardını qaşdı, Deyingən qarıya baxıb ah çekdi:

– Eh... eh!..

Sonra dabanları üstə döndü; bir az sonra, hələ də qapı ağzında duran qarı, onun qaranlıqda, qış küləyi ilə əsən qarağacların altında gedə-gedə, təmiz uşaq səsi ilə bu nəğməni oxuduğunu eşitdi:

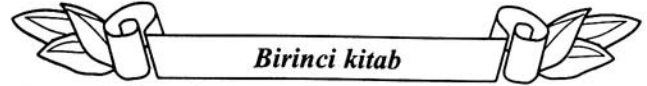
Bizim kral-uzundiraz,
Qırma-barıt aldı bir az,
Qalxıb ağac ayağına,
Getdi sağsağan ovuna.
Kimi gözü yolda qaldı,
Ondan iki su pul aldı.

4-cü hissə

Plüme küçəsinin idilliyası və Sen-Deni küçəsinin epopeyası

TARİXİN BİR NEÇƏ SƏHİFƏSİ

BİRİNCİ FƏSİL

Yaxşı biçilib

İyul inqilabına bilavasitə bağlı olan 1831 və 1832-ci illər tarixin ən qəribə, ən orijinal səhifələrindən birini təşkil edir. Bu iki il, – həm özündən əvvəlki, həm də sonrakı illər arasında, – iki dağ silsiləsi kimi nəzərə çarpır. Bu illərdə inqilabi əzəmət duyulur, uçurumlar görünür. Xalq kütlələri, mədəniyyətin əsasları, bir-biri üstə çökən və bir-biri ilə bitişən mənafeələrin qalın təbəqəsi, qədim fransız formasiyasının əsrlər boyu davam edən xüsusiyyətləri hər an sistemlərin, ehtirasların, nəzəriyyələrin tufanlı buludları altında gah meydana çıxır, gah da yox olur. Bu meydana çıxan və yox olan vəziyyətlər müqavimət və iğtişaş adlandırılmışdır. Bunlar insan qəlbinin işığı olan həqiqət işığı ilə arasına işıqlanır.

Bu qəribə dövr dar bir çərçivə içərisində olduğundan və bizdən keyli uzaqlaşdığından indi onun əsas cəhətlərini görə bilmək asan deyil.

Bunu izah etməyə çalışaq.

Restavrasiya, çətin müəyyən edilən elə bir aralıq dövrlərdən idi ki, orada yorğunluq, qarışıq, uğultu, narazılıq, yuxu, təşviş olduğu aydınca nəzərə çarpırdı, başqa bir sözlə desək, bu – böyük bir millətin dayanıb istirahət etməsindən başqa bir şey deyildi. Belə dövrlər xüsusi dövrlərdir; bu dövrlər – onlardan faydalanmaq istəyən siyasətçiləri aldadır. Millət əvvəlcə ancaq istirahət tələb edir; hamı bir şeyin həsrətini çəkir ki, o da – sülhdür; hamının bir arzusu olur ki, o da kiçilmək arzusudur. Bu – rahat yaşamaq deməkdir. Böyük hadisələr, böyük təsadüflər, böyük təşəbbüslər, böyük adamlar deyirsiniz, – acizənə təşəkkürlər

edirik, – bunlardan çox gördük, bəsdir daha, cana gəldik. Bu elə bir dövr idi ki, insanlar Sezarı Pruzi ilə, Napoleonu kral İveto ilə əvəz etməyə hazırdı, deyərdilər ki: “Bu kral İveto nə yaxşı, nə təvazökar kralmış!” . Lap səhər açıldandan yol gedilir, indi uzun və ağır gün qurtarmış, axşam olmuşdur; ilk mənzil Mirabo ilə gedildi, ikinci mənzil – Robespierlə, üçüncü mənzil – Bonapartla; hamı əldən düşmüşdür, hamı yataq istəyir.

Yorulmuş mücahidlik, qocalmış qəhrəmanlıq, doymuş şöhrətpərəstlik, qazanılmış dövlət bir şey axtarır, bir şey tələb edir, bir şey üçün yalvarır, bir şey uğrunda ələşir, – o şey nədir? Sığınacaq yer! Onlar bunu tapırlar. Onlar sülhü, istirahəti, asayışı əlavə etməyə çalışırlar. Onlar bundan razıdırlar. Eyni zamanda bəzi faktlar meydana çıxır; bu faktlar öz tələbini irəli sürür, həm də qapını döyürlər. Bu faktları inqilablar, müharibələr yaratmışdır; bu faktlar var, bu faktlar mövcuddur, cəmiyyətdə onların öz yerini tutmağa haqqı vardır, onlar öz yerini tuturlar. Faktlar çox vaxt – prinsiplər üçün ancaq mənzil hazırlayan qoşun mənzilçisi və tədarükçüsü hökmündə olur.

Onda siyasi mütəfəkkirlər qarşısında belə bir vəziyyət əmələ gəlir.

Yorulmuş insanlar istirahət tələb etdiyi bir zamanda – baş vermiş faktlar təminat tələb edir. İnsanlara istirahət necə lazımsa – faktlara da təminat elə lazımdır.

Bu həmin şeydir ki, İngiltərə protektoratdan sonra Stüartlardan tələb edirdi; bu həmin şeydir ki, Fransa imperiyadan sonra Burbonlardan tələb edirdi.

Bu təminatlar zamanın tələbidir. İstəsən də, istəməsən də bunlarla razılaşmaq lazımdır. Krallar bu təminatları “bəxş edirlər”, əslində bunları verən vəziyyətin hökmüdür. Həqiqət böyük və faydalı şeydir, lakin bunun belə olduğunu Stüartlar 1660-cı ildə heç güman etmirdilər, hətta bu, 1814-cü ildə Burbonların da heç ağılına gəlmədi.

Napoleonun süqutundan sonra Fransaya qayıdan və məhv olmağa məruz qalan sülalə bir şeyə inanırdı, bu, onu fəlakətə sürükləyən bir sadələşmə idi: o inanırdı ki, təminatı onlar bəxş edirlər, onlar da geri götürə bilərlər; onlar inanırdı ki, Burbonlar sülaləsi müqəddəs hüquqa malikdir, Fransanın heç bir hüququ yoxdur, XVIII Lüdovikin əta etdiyi siyasi hüquqlar – Burbonlar sülaləsi tərəfindən qılınmış, xalqa mərhəmətlə bəxş edilmiş müqəddəs hüququn ancaq bir budağıdır, kral nə vaxt istəsə bunu geri ala bilər. Lakin bu bəxşiş narazılığa səbəb oldu, Burbonlar birçə elə bundan hiss etməli idilər ki, bu bəxşiş onlar verməmişlər.

Burbonlar on doqquzuncu əsrdə qaşqabaqlı idilər. Məllətin hər bir yeni yüksəlişində onlar sınırlarını sallayırdılar. Onlar özünü “tox tuturdular” – bu çox işlənən ifadədən, yəni çox dürüst olan xalq ifadəsindən biz də istifadə edək. Xalq bunu görürdü.

Burbonlar sülaləsi elə bilirdi ki, qüvvətlidir, çünki İmperiya, onun qarşısından teatr dekorasiyası kimi yox olmuşdu. Lakin özünün də bu şəkildə meydana gəldiyini hiss etmirdi. O da Napoleonu meydandan çıxaran əllərdə idi, lakin o bunu görmürdü.

O elə zənn edirdi ki, kökü vardır, çünki keçmiş vardır. Lakin o yanılırdı: o, keçmişin ancaq bir hissəsi idi; keçmiş – Fransa idi. Fransa cəmiyyətinin kökü Burbonlarda deyil, millətdə idi. Gözə görünməyən və yaşamağa çox qabil olan bu köklər bir ailənin malı deyildi, bu xalqın tarixi idi. Bu köklər hər yere gedirdi, ancaq taxtın altına getmirdi.

Burbonlar xanədanı Fransa üçün Fransa tarixinin möhtəşəm və qanlı mərkəzi idi; lakin o, artıq Fransa taleyinin nə mühüm bir ünsürü, nə də Fransa siyasətinin zəruri bir əsası idi. Burbonlarsız da keçinmək olardı; yirmiyə iki il onlarsız keçindilər; burada bir nöqsan vardı, belə bir nöqsanın olacağını onlar heç güman etmirdilər. Bir də ki, bunu onlar haradan güman edə bilərdi: onlar elə zənn edirdi ki, XVII Lüdovik 9 termidorda, XVIII Lüdovik – Marenqo ətrafında gedən vuruşma günü hökmdarlıq etmişdir. Tarixin lap ilk günündən hökmdarlar hadisələr qarşısında, həm də bu hadisələrin daxilində olan və onların elan etdiyi ilahi hakimiyyət məsələləri qarşısında bu qədər kor olmamışlar! Hələ indiyə qədər, kralların haqqı deyilən bu çürük dünyanın tələbləri ali hüququ bu dərəcə inkar etməmişdi.

Burbonların bu mühüm səhvi o yere gətirib çıxartdı ki, onlar 1814-cü ildə “bəxş etdiyi” təminata, onların dediği “güzəştə” yenə də əl qatmalı oldular. Təəssüfə layiq bir hadisə! O şeyi ki, onlar “güzəşt” hesab edirdilər – o bizim fəthatımız idi; o şeyə ki, onlar “qanunsuz qəsb” deyirdilər – o bizim qanuni haqqımız idi.

Onların fikrincə, vaxt gəlib çatmışdı: Restavrasiya Napoleonu məğlub etdiyini, ölkədə lazımınca əsaslandığını təsəvvür edərək, yəni öz gücünə və möhkəmliyinə inanaraq qəfilən qərar qəbul etdi, zərbə endirmək üçün cürətləndi. Bir səhərcəği Fransa ilə üz-üzə durdu, səsinə qaldıraraq xalq hüququnu və şəxsiyyət hüququnu – millətin baş rəhbərliyini, vətəndaşın azadlığını inkar etməyə başladı, başqa bir sözlə desək millətdən – milləti millət edən şeyi, vətəndaşdan – vətəndaşı vətəndaş edən şeyi almaq istədi.

İyul fərmanları deyilən məşhur qərarların mahiyyəti bundan ibarətdir.

Restavrasiya süqut etdi.

Onun süqut etməsi də lap yerində oldu. Bununla belə bir şeyi etiraf etmək lazımdır: o, tərəqqinin bütün şəkillərinə tamamilə düşmən deyildi. Onunla yanaşı böyük hadisələr də az olmamışdır.

Restavrasiya dövründə millət mübahisə ilə sakitliyi, özəmətlə sülhü bir araya yerləşdirməyə adət etmişdi, lakin bunlardan birincisi – Respublika dövründə, ikincisi – İmperiya dövründə olmamışdır. Qüvvətli və azad Fransa Avropanın başqa xalqları üçün ürək verən bir nümunə olmuşdur. Robespierin dövründə–İnqilab, Bonapartin dövründə – toplar, XVIII Lüdovikin, X Karlin dövründə təfəkkür söz aldı. Külək sakitləşdi, məşəl yenidən yandı. Buludsuz zirvələrdə idrakin saf işığı parladı. Bu çox gözəl, çox ibretli, cazibədar bir mənzərə idi. On beş il ərzində, asayiş və dinclik içərisində, mütəfəkkirlər üçün köhnə olduğu qədər, siyasi xadimlər üçün yeni olan böyük prinsiplər tamamilə açıq bir şəkildə həyata tətbiq edildi; bu prinsiplər nə idi; bu prinsiplər: qanun qarşısında bərabər olmaqdı, vicdan azadlığı idi, söz azadlığı idi, mətbuat azadlığı idi, bütün qabiliyyətli adamların hər bir vəzifəyə girə bilməsi imkanı idi!.. Bu vəziyyət 1830-cu ilə kimi davam etdi. Burbonlar qəza-qəderin əlində sinan mədəniyyət aləti idi.

Burbonların süqutu özəmətlə dolu idi, lakin bu özəməti onlar deyil, millət göstərmişdi. Onlar taxtı ədəb və vüqarla, lakin heç bir təsir buraxmadan tərk etdilər; onlar zülmətə gedərək yox oldular; lakin onların yox olması – tarixdə insanı həyəcanlandıran, ağır iz buraxan təntənəli yox olmalardan deyildi; bu nə I Karlin axirət dünyasına xas olan sakitliyi, nə də Napoleonun qartal səsi idi. Onlar eləcə çıxıb getdilər, vəssalam. Onlar tacı başlarından götürdülər, öz şöhrətlərini qorunmadılar. Onlar bunu ləyaqətlə etdilər, lakin şahənə etmədilər. Onlar başlarına gələn müsibətin özəmətindən bir qədər aşağıda qaldılar. X Karl Şerburqa gedərkən yolda sərəncam vermişdi ki, girde stoldan dördbucaqlı stol qayırsınlar; elə zənn etmək olardı ki, saray ədəb-ərkan qaydalarının təhlükə qarşısında qalması onu – mülkiyyətin məhv olmasından daha artıq narahat etmişdir. Onun təbiətində olan bu xırdaçılıq – kral ailəsini sevən, krala sədaqətli olan adamları, həm də kral nəslinə hörmət bəsləyən müsbət şəxsləri kədərləndirdi. Lakin xalq itfixar olunmağa layiqdi. Bir gün səhərçağı hücumə məruz

qalan millət özündə elə bir qüvvə hiss etdi ki, bu bir növ müsəlləh kral qiyamından heç acıqlanmadı da. Bu hücumu dəf etdi, lakin təminatlı göstərdi, hər şeyi öz yerinə qoydu, ölkənin qanun daxilində idarə edilməsini bərpa etdi, Burbonları ölkədən qovdu, çox təəssüf ki, bununla da kifayətləndi. XIV Lüdovikin üzərinə sayə olan baldaxinin altından qoca kral X Karlı çıxarıb, üsulluca yerə qoydu. Kral sülaləsi üzvlərinə təəssüflə və ehtiyatla yanaşdı. Bir adam, ya bir neçə adam deyil, Fransa, qalib gələn və öz qalibiyyəti ilə məst olan bütün Fransa sanki, Gilyom dū Verin barrikada günündən sonra söylədiyi bu gözəl sözləri xatırladı və bütün dünya qarşısında yerinə yetirdi: “Böyük adamların mərhəmətindən istifadə etməyə, budaqdan-budağa atılan quş kimi – dərd çəkənlərdən işi yaxşı gətirənlərə yaxınlaşmağı adət edən şəxslər çox asanlıqla öz padşahlarına qarşı da – onlar ağır müsibətə düşəndə – ədəbsizlik edə bilərlər; lakin mən həmişə öz krallarıma, xüsusilə müsibətə düşən krallarıma hörmət edəcəyəm”.

Burbonlar özləri ilə Fransanın təəssüfünü deyil, hörmətini apardılar. Yuxarıda dediyimiz kimi onlar başlarına gələn müsibət qarşısında xırdaçılıq etdilər. Onlar üfüdən silinib getdilər.

İyul inqilabı elə o saat bütün dünyada həm dost, həm də düşmən qazandı. Hərə öz təbiətinə görə, – bəziləri sevinc və məftuniyyətlə onu alqışladı, bəziləri də ondan üz döndərdi. Avropa hökmdarlarının, səhər işığına düşən bayquş kimi ilk anda gözləri qamaşdı, onlar özlərini itirdilər, gözlərini yumdular, sonra da ancaq hədə-qorxu gəlmək üçün gözlərini açdılar. Onların qorxuya düşməsinin səbəbi aydındır, qəzəblərinin də səbəblərini tamamilə izah etmək olar. Bu qərribə inqilab elə bir sarsıntıya da səbəb olmadı, o həтта məğlub olmuş Burbonlara bir düşmən kimi yanaşmadı, onların qanını tökmədi, tökmüş olsaydı – Burbonlar üçün bu bir şərəf olardı. Müstəbid hökumətlər həmişə istər ki, azadlıq öz-özünü ləkələsin, lakin İyul inqilabı onlar üçün müdhiş bir şey olduğu halda yumşaqılıq göstərdi, – bu cəhətdən İyul inqilabı onların nəzərində müqəssirdi. Bu inqilab haqqında heç kəs pis bir niyyətdə olmadı, ya pis bir tədbir görmədi. Ən çox qorxuya düşənlər də, ən çox narazı olanlar da, ən çox acığı tutanlar da onu alqışladı. Elə hadisələr var ki, bu hadisələrdə – insana bəxş edilən səviyyədən daha yüksək bir sahədə iş görən bir şəxsin iştirakı hiss olunur: biz nə qədər xudbin və kinli olsaq da belə hadisə.ər bizdə özünə qarşı sirli bir hörmət oyadır.

İyul inqilabı – kobud faktı məhv edən haqqın tənənesidir, özəməli dolu bir hadisədir.

Kobud faktı məhv edən haqq! 1830-cu il inqilabının özəməti də, güzəşti də bundadır. Qalib gəlmiş haqqın zorakılığa əl atmağa ehtiyacı yoxdur.

Nə qədər həqiqi və ədalətli şey varsa – onun hamısı haqdır.

Haqqın əbədi bir xüsusiyyəti var – o da həmişə gözəl və təmiz olmaqdır. Əgər fakt ancaq bir fakt kimi mövcud isə, əgər onun buna çox az haqqı varsa, ya heç haqqı yoxsa, – o, ən zəruri bir şey kimi görünsə də, hətta öz dövründə yaxşı bir şey kimi qəbul edilsə də, – sonralar mütləq eybəcər, iyrənc, bəlkə də lap dəhşətli bir şey olacaqdır. Bir adam faktın əsrlər boyu nə dərəcə eybəcər bir şəkil alacağını yəqin etmək istəyirsə – qoy o Makyavelliyə bir nəzər salsın. Makyavelli heç də nə şər pərisi, nə iblis, nə də mənfur və miskin bir yazıçı olmuşdur; o ancaq bir faktdır. Bu fakt ancaq İtaliya üçün deyil, həm də Avropa üçün, bütün on altıncı əsr üçün səciyyəvi bir faktdır. O iyrənc bir şey kimi görünür, bu doğrudan da, on doqquzuncu əsrin əxlaqi ideyaları nöqtəyi-nəzərindən belə idi.

Haqq ilə fakt arasında olan bu mübarizə cəmiyyət meydana gələndən bəri davam edir. Filosofların işi – bu mübarizəni bitirmək, təmiz ideyanı insan həyatı ilə qaynadıb qatışdırmaq, haqqı sülh yolu ilə faktın sahəsinə, faktı da haqqın sahəsinə yeritməkdir.

İKİNCİ FƏSİL

Pis tikilib

Lakin filosofların işi bir başqa, məhir adamların işi bir başqadır.

1830-cu il inqilabı tez qurtardı.

İnqilab fəlakətə uğrayan kimi məhir adamlar saya oturmuş gəmini dağıdıb aparırlar.

Dövrümüzün məhir adamları özlərini dövlət ərləri adlandırırlar; bu “dövlət ərləri” sözü indi az qala bir arqo şəklini almışdır. Doğrudan da bir şeyi unutmamaq lazımdır: o yerdə ki, məhirlikdən başqa bir şey yoxdur – orada həmişə orta səviyyəli bir vəziyyət olur. “Məhir adam” demək – “adi adam” deməkdir, bunların heç fərqi yoxdur.

Bir şey də eynən belədir: “dövlət əri” demək – bəzən elə “xain” deməkdir.

Bu qayda ilə, əgər məhir adamların sözüne inansaq, – İyul inqilabı kimi inqilablar – kəsilmiş şah damarından başqa bir şey deyil, onları dərhal bağlamaq lazımdır. Çox ucadan elan edilən haqq təşviş oyadır. Buna görə də, madam ki, haqq təsdiq edilmişdir – onda dövləti möhkəmləndirmək lazımdır. Madam ki, azadlıq təmin edilmişdir – hakimiyyət haqqında düşünmək lazımdır.

Hələ ki, filosoflar özlərini məhir adamlardan ayırmırlar, lakin onlara inanmamaya başlayırlar. Yaxşı da, – hakimiyyət olsun. Lakin, birincisi budur ki, hakimiyyət nə deməkdir? İkincisi də – o, haradan meydana gəlir?

Məhir adamlar sanki boğuq etirazları eşitmirlər, öz işlərini davam etdirirlər.

Özləri üçün əlverişli olan yalanı çox bəciklə zərurət maskası altında gizlədən bu siyasətçilərin fikrincə, inqilabdan sonra xalqın birinci ehtiyacı, – əgər bu xalq mütləqiyyət quruluşu olan Avropanın bir hissəsini təşkil edirsə, – özü üçün bir sülalə tapmaqdır. Onlar deyir ki, bu qayda ilə, inqilabdan sonra sülh, yəni öz yaralarını sağaltmaq, öz evini təmir etmək üçün vaxt əldə etmək olar. Sülalə taxta-şalbanın üstünü örtür, hərbi xəstəxanaların qabağını pərdələyir.

Lakin sülalə tapmaq həmişə o qədər də asan olmur.

Əslində ilk istedadlı bir şəxs, ya bəxti gətirən təsadüfi bir adam kral ola bilər. Birinci halda bu Bonapartdır, ikinci halda – İturbidedir.

Lakin, təsadüfi bir fəmiiliya sülalə yarada bilməz. Nəslin qədim olması zəruridir, əsrlər əlaməti isə qəfildən yaranmır.

“Dövlət ərlərinin” nöqtəyi-nəzərini fikirdə tutulan bütün qeyd-şərtləri ilə qəbul etsək, onda belə bir sual meydana çıxır: inqilabdan sonra gələn yeni kral necə bir adam olmalıdır? O inqilabçı ola bilər, hətta onun inqilabçı olması faydalıdır, başqa bir sözlə, o özünü şübhə altına salacağından, ya şöhrət qazanacağından, inqilabın baltasını əl atacağından, ya qılıncları iş görəyindən asılı olmayaraq, inqilabda şəxsən iştirak edə bilər.

Sülalə necə bir keyfiyyətə malik olmalıdır? O, millətin qəbul edə-cəyi bir şəkildə olmalıdır, yəni o öz işi ilə deyil, qəbul etdiyi ideyalara görə uzaqdan inqilabçı görünməlidir. Onun keçmiş və gələcəyi olmalıdır, o tarixi olmalı və xalqın rəğbətini qazanmalıdır.

Niyə birinci inqilablar Kromvel ya Napoleon kimi adamları tapmaqla kifayətlənirlər və niyə ikinci inqilablar hər necə olsa – Braunş-

veyq ya Orlean sülaləsi kimi adlar tapmağa çalışırlar, – bunlar hamısı yuxarıda söylədiyimizlə izah olunur.

Kral xanədanı – Hindistanda bitən fiqa ağacına bənzəyir; bu ağacın hər budağı yerə qədər əylilərək kök buraxır, özü də bir ağac olur. Kral xanədanının hər budağı, xalqa doğru əylmək şərti ilə, sülalə ola bilər.

Mahir adamların nəzəriyyəsi belədir.

Müvəffəqiyyət hay-küyündə fəlakətin səslənməsinə, bu müvəffəqiyyətin meyvəsindən istifadə edənlərin eyni zamanda onun qarşısında tir-tir əsməsinə nail olmaq, baş vermiş hadisə qarşısında qorxu oymatmaq, keçilən yolun əyriliyini – tərəqqini ləngitmək dərəcəsinə qədər artırmaq, bu səhər şəfəqini soldurmaq, ruh yüksəkliyinin və coşğunluğun ifrat dərəcəsini ifşa etmək, rədd etmək, məsələlərin kəskinliyini kütləşdirmək, caynaqları kəsmək, qalibiyyət təntənəsini pambığa tutmaq, haqqı bərk-bərk bürümək, azman xalqı flanelə büküb tez yatağa uzatmaq, bu həddindən artıq sağlam xalqı pəhrizdə saxlamaq, Herkulə – sağalmaq üzrə olan bir xəstə kimi baxmaq, mühüm məsələləri hər gündə xırda işlər içərisində əritmək, dərman qatılmış bu abı-həyatı ideal həsrətini çəkən adamlara təklif etmək, çox böyük müvəffəqiyyətlərə qarşı tədbir görmək, inqilabın üzərinə abajur salmaq, – heç demə ön böyük ustalığı bu şeyləri yerinə yetirmək imiş!

1688-ci ildə İngiltərədə tətbiiq olunan bu nəzəriyyədən 1830-cu il istifadə etdi.

1830-cu il – yarıyolda dayanmış inqilabdır. Tərəqqinin yarısıdır, haqqa oxşar bir şeydir. Günəş şam işığını hiss etmədiyi kimi məntiq də yarımcıq şeyi qəbul etmir.

İnqilabı yarıyolda kim saxlayır? Burjuaziya.

Niyə?

Çünki burjuaziya – təmin olunmuş şiddətli arzu və ehtirasdır. Dünyənə yemək arzu edilirdi, bu gün o toxdur, sabah həddindən artıq toxluq əmələ gələcək.

1814-cü ildə, Napoleondan sonra baş verən hadisə – 1830-cu ildə, X.Karldan sonra təkrar olundu.

Burjuaziyanı nəhaq yerə sinif etmək istəyirdilər. Burjuaziya – xalqın təmin olunmuş hissəsidir, başqa bir şey deyil. Burjuaziya indi oturmağa vaxtı olan bir adamdır. Kreslo heç də kasta deyil.

Lakin çox tez oturmağı arzu etməklə insanlığın irəliyə olan hərəkətini dayandırmaq olar. Burjuaziyanın tez-tez belə səhvi olmuşdur.

Buraxılmış səhv – sinif təşkil etməyə səbəb ola bilməz. Xudbinlik – ictimai qayda-qanunun şöbələrindən biri deyil.

Xudbinliyə qarşı da ədalətli olmaq lazımdır: hər halda 1830-cu il sarsıntısından sonra xalqın burjuaziya adlanan hissəsinin arxalandığı vəziyyəti – laqeydlikdən, tənbellikdən əmələ gələn, içərisində az da olsa həya saxlayan fəaliyyətsizlik adlandırmaq olmaz; bu – ani bir unudqanlıq kimi güman edilən və yuxuya aid olan mürgü də deyildi; bu – yol gedən adamın mənzil salıb dincəlməsi idi.

Bu – mənzil salıb dincəlmənin az qala bir-birinə zidd olan iki və xüsusi mənası vardır: hərbi hissə yürüşdədir, yəni hərəkətdədir; hərbi hissə dayanır, yəni istirahət edir.

Mənzil salıb dincəlmək – əvvəlki qüvvəni ihya etməkdir, bu – meydana gələn, keşikçi qoyan, qulağı səsdə olan faktdır. Bu – ehtiyatkarlıq və ayrılıq içində olan istirahətdir: mənzil salıb dincəlmək – dünnəki vuruşmanı və sabahkı vuruşmanı ifadə edir.

Həmin bu – 1830-cu ilə 1848-ci il arasında olan fasilədir.

Burada bizim vuruşma dediyimiz şeyə tərəqqi də demək olar.

Bu qayda ilə burjuaziya, həm də dövlət orərlərinə bu “mənzil salıb dincəlmək” məfhumunu təcəssüm etdirən bir adam lazım idi, elə bir adam ki, ona, lakin – Zira demək olsun. Həm inqilabı, həm də sabitliyi əks etdirən, başqa bir sözlə hal-hazırda təsdiq edən, keçmiş gələcəklə bir araya sıxışdırmağın əyani nümunəsi olan mürekkəb bir şəxsiyyət!

Heç demə bu adam elə burada imiş. Onun adı – Orlean fəmiliasından olan – Lui-Filipp idi.

İki yüz iyirmi bir adamın səsi Lui-Filippi kral elədi. Lafayet onu miro ilə yağlayaraq təqdis etmək zəhmətini öz üzərinə götürdü. O, Lui-Filippi – “respublikaların ən yaxşısı” adlandırdı. Paris bələdiyyə idarəsi Reyms kilsəsini əvəz etdi.

Bu bütöv taxtı yarımtaxt ilə əvəz etmək “1830-cu ilin işi idi”.

Mahir adamlar öz məqsədlərinə çatandan sonra onların həll etdiyi məsələdə çox böyük bir qüsurluq meydana çıxdı. Bu şeylərin hamısı mütləq haqdan kənarda edilmişdi. Mütləq haqq çıxıraraq dedi: “Mən etiraz edərim!”.

Sonra yenə kölgədə gözdən itdi, – bu qorxunc bir əlamət idi.

İnqilabın əli ağır, duyğusu düzgün, zərbəsi bərk və sərrast olur. Hətta 1830-cu il inqilabı kimi – məzəmmət edilən, kiçik qardaş vəziyyətinə endirilən, natamam, zeif bir inqilabın da, vaxtında meydana gəlməsi üçün kifayət qədər irəlini görməyə iqtidarı vardı. İnqilabın kusufu heç də onun öz məqsədindən əl çəkəməsi deyil.

Bununla bərabər çox da özümüze güvənməyək; hətta inqilab da, hətta inqilabın özü də yanılır, onda böyük xatalar meydana çıxır.

1830-cu ilə qayıdaq. 1830-cu il yolundan çıxsa da uğurlu oldu. Qanad-quyruğu yonulmuş inqilabdan sonra qayda-qanun adlandırılan vəziyyətdə hökmdar mütləqiyyətdən daha mühüm bir yer tutur. Lui-Filipp nadir bir adamdı.

Tarix onun atasının öz dövründə vəziyyəti yumşaltmasını etiraf edir; lakin onun atası məzəmmətə nə qədər layiqdisə – bu o qədər hörmətə layiqdi; Lui-Filippdə qeyri-rəsmi bir adamın malik olduğu bütün fəzilətlər və ictimai xadimin bəzi fəzilətləri var idi; o öz səhətinin, öz varının, öz şəxsiyyətinin, öz işlərinin qeydinə qalırdı; o, bir dəqiqənin qiymətini bilse də, bəzən bir ilin qiymətini bilməzdi; o, sakit, təmkinli, səbirli, dinclik sevən bir şəxs idi; xoşbəxtli bir adam, mərhəmətli bir hökmdar idi; arvadına sədaqətli idi; sarayında bir neçə xidmətçi saxlardı: bu xidmətçilərin vəzifəsi – onun ər-arvada aid olan yatağını burjualara göstərməkdə. Abırlı ailə həyatı ilə lovğalanmaq indi faydalı olmuşdu, çünki əvvəlki nəsil fəttində qeyri-qanuni əlaqələri xüsusi olaraq nəzərə cərpirdilər. O bütün Avropa dillərini və daha nadir olan bir şeyi – bütün mənafələrin dilini bilirdi, bu dildə danışmağı bacarırdı; “orta təbəqənin” füsunkar bir nümayəndəsi idi, lakin bu təbəqədən hər bərədə üstün olduğu üçün ondan yüksəkdə dururdu; öz əqli ilə fərqlənməklə və öz şəxsiyyətinin qədr-qiyətini bilməklə bərabər, hər şeydən əvvəl, öz daxili keyfiyyətini qiymətləndirirdi, hətta mənşəyi haqqında qərribə bir mövqe tutaraq, özünü Burbon deyil, Orlean adlandırmışdı; o ancaq “həşəmətli” olanda özünü nəslin birinci şahzadəsi kimi tuturdu, lakin “Əlahəzrət” olan gündən xalis bir burjua oldu; camaat içində çox, yaxın adamları arasında az danışardı; hamı onun xəsis olduğunu deyirdi, ancaq bu sübut olunmamışdı. Əslində o elə qənaətcil adamlardan idi ki, belə adamlar iş – şıltaqlılığa,

ya öz vəzifəsini yerinə yetirməyə çatanda bədxərc olurlar; o çox kitab oxumuşdu, lakin ədəbiyyatı az hiss etmişdi; dvoryan idi, lakin rıtsar deyildi; sadə, sakit və qüvvətli idi; ailəsi və xidmətçiləri – pərəstiş edəcək dərəcədə onu çox istərdi; öz söhbəti ilə adamı valeh edirdi; daxilən laqeyd, həmişə, ancaq ən vacib, ən zəruri şeyləri düşünən, həmişə ancaq bu günü nəzərə alan, kin bəsləməyən, minnətdarlıq etməyən ayıq bir dövlət xadimi idi; məşhur adamlardan hədsiz dərəcədə istifadə edir, adi adamları sakit buraxırdı, çox birləşməklə parlamentdə olan çoxluğun köməyi ilə təqsiri – ondan narazı olan, boğuq-boğuq uğuldayan gizlin birləşmələrin üzərinə yıxa bilirdi; fikrini açıq söylərdi, bəzən bu məsələdə ehtiyatsızlıq edirdi, lakin bu ehtiyatsızlığında çox məharət göstərirdi; vasitə, süni bir sima, maska seçməkdə tükənməz bir bacarığa malikdi; Fransanı Avropa ilə, Avropanı Fransa ilə qorxudurdu; vətəninə sevməsinə şübhə ola bilməzdi, lakin ailəsini daha çox sevirdi; hakimiyyəti nüfuzdan, nüfuzu ləyaqətdən üstün tuturdu; bu pis meyl idi; o mənada pis idi ki, bu meyl hər şeyi müvəffəqiyyətə tabe etməklə hiyləgerliyə yol verir, alçaqlığı həmişə inkar etmir; lakin bu meylə bir üstünlük var ki, siyasəti sət təkanlardan, dövləti dağılmaqdan, cəmiyyəti fəlakətdən qoruyur. Lui-Filipp nəzakətli, ayıq, diqqətli, arif, yorulmaq bilməyən, hərdən öz-özünə zidd gedən, sözünü geri götürən xırdaçı bir adamdı; o, Ankonada Avstriyaya qarşı cəsarətli, İspaniyada İngiltərəyə qarşı inadkar olur. Antverpeni topa tutur, Pritçarda pul verirdi; marselyozanı ürəkəndən oxuyurdu; meyusluğun, yorğunluğun, gözəlliyə və ideala vurulmağın, ağılsızca alıcnablıq etməyin, utopianın, xülyanın, hiddətin, şöhrətpərəstliyin, qorxunun nə olduğunu bilmirdi; şəxsi cəsarətin hər növünə malikdi; Valmi vuruşmasında general, Jemap vuruşmasında əsgərdi. Səkkiz dəfə ona sui-qəsd edilmiş, öldürmək istəmişlər, lakin o həmişə gülümsəmişdi; qrenador kimi cəsarətli, mütəfəkkir kimi ürəkli idi; o, ancaq Avropa dövlətləri əsasının sarsıla biləcəyindən qorxurdu, böyük siyasi avantürələr etməyə qabil deyildi; öz işini yox, öz həyatını həmişə təhlükəyə verməyə hazırı. Öz hakimiyyətini təsir şəkildə bürüzə verir, ona bir kral kimi deyil, ağıllı bir adam kimi təbə olunmağı üstün tuturdu; irəlini görmək deyil, müşahidə etmək qabiliyyətinə malikdi; ruhlarla az maraqlanırdı, lakin adamları çox yaxşı tanıyırdı, başqa bir sözlə, ancaq gördükləri haqqında mühakimə yürüdə bilirdi; sağlam düşüncəyə, hadisələri dərinləndirən canlı, praktik əqlə, danışmaq

qabiliyyətinə, böyük bir hafizəyə malikdi; həmişə də hafizəsindəki şeylərdən istifadə edirdi, o ancaq bu cəhətdən Sezara, Aleksandra, Napoleona oxşayırdı; faktları, ayrı-ayrı təfərrüatları, hadisələrin tarixini, adam və şey adlarını bilsə də, məqsədin, ehtirasın, çoxcəhətli kütlə mənəviyyatının, gizlin ümidlərin, qəlbin məxfi və məchul çırpıntılarını, bir sözlə şüurun yeraltı cərəyanları adlandımaq olan şeylərin nə olduğunu bilmirdi; o, Fransanın yuxarı təbəqələri tərəfindən tanılmağa, aşağı təbəqələrlə az əlaqədar idi, çətinlikdən hiylə ilə çıxırdı; idarəçiliklə həddindən artıq məşğul olur, lakin kifayət qədər hökmdarlıq etmirdi; öz-özünün birinci naziri idi; xırda şeylərdən böyük ideyalara çox ustalıqla əngəl törədə bilirdi; tərəqqiyə, qayda-qanuna, təşkili işlərə kömək etməyi çox bacarıqla formalizm və maneələrlə birləşdirirdi; onda həm Böyük Karl, həm də minnetçi sifəti vardı, o, sülalənin həm banisi, həm də vəkili idi; ümumiyyətlə, görkəmli və orijinal bir şəxsiyyətdi: Fransanın təşvişinə baxmayaraq hakimiyyəti möhkəmləndirdi, Avropanın bədxahlığına baxmayaraq qüdrətini artırdı; Lui-Filipp öz dövrünün tanınmış adamları sırasına daxil ediləcəkdir; şöhrəti bir az çox xoşlasaydı, faydalı olmaq hissi qədər də böyüklük hissində malik olsaydı – tarixdə ən məşhur hökmdarlar sırasında yer tutardı.

Lui-Filipp gəncliyində qəşəngdi, qocalığında da cazibədarlığını itirməmişdi, millətin mərhəmətinə bəzən qazanmasa da, kütlə həmişə ona hüsn-rəğbət göstərirdi. Ona başqalarının xoşuna gəlmək qabiliyyəti vardı, ancaq onda əzəmət çatışmırdı; kral da olsa, başına tac qoymurdu, qoca da olsa, ağ saçını uzatmırdı. Ədaləti – köhnə ədəb-ərkan ədaləti, vərdisləri isə yeni idi: bu 1830-cu ilə uyğun olan dvoryanlar burjuanın qarışmasından əmələ gələn bir şeydi; Lui-Filipp, elə bil ki, padşahlıq edən keçid dövrü idi; o, köhnə tələffüzü, köhnə imlanı işlədir, müasir nüqtəyi-nəzəri onlarla ifadə edirdi; Polşanı və Macarıstanı sevirdi, lakin Polonois yazır və hongrais¹ deyirdi. X Karl kimi milli qvardiya mundiri geyir, Napoleon kimi fəxri legion lentini taxırdı.

Çox az-az günorta ibadətində gedirdi; ova çıxmırdı, operaya getmirdi; keşişlərlə, itə baxanlarla, rəqqasələrlə arası yox idi, bu onun burjuası arasında şöhrət qazanmasının səbəblərindən biri idi. Onun heç saray həyəti yox idi. Çətinini qoltuğuna vurub küçəyə çıxardı; bu çətin uzun zaman onun şöhrətini yayan bir vasitə oldu. O bir az mason, bir

az bağban, bir az da həkimdi. Bir dəfə atdan yıxılan bir foreytorun qolundan qan almışdı; III Henrix xəncərsiz bayıra çıxmırdığı kimi Lui-Filipp də o gündən nəştersiz bayıra çıxmazdı. Royalistlər bu gülməli kraldan, – adam sağaltmaq məqsədi ilə qan tökən bu ilk kraldan danışır gülürdülər.

Lakin tarixin Lui-Filippdən şikayətlənməsi məsələsinə gəldikdə – bunlardan bəzilərini rədd etmək lazımdır; bu ittihamlardan bəzisi müləqqiyyətin, bəzisi – Lui-Filippin padşahlığı, bəzilərini də kralın üzərinə düşür; bu, hər birinin öz yekunu olan üç sütundur. Demokratik hüquqların ləğv edilməsi, tərəqqinin arxa plana çekilməsi, kütlə çıxışlarının amansızca yatırılması, üsyançıların güllələnməsi, qiyamın silahla susdurulması, Transnonen küçəsi, hərbi məhkəmələr, həqiqətən var olan bir ölkənin – qanunla tanılan bir ölkə tərəfindən tutulması, ölkənin üç yüz min imtiyazlı şəxs tərəfindən kompaniya əsasında idarə edilməsi, – bunlara müləqqiyyət cavab verməlidir; Belçikadan üz döndərilməsi, Əlcəzairin çox çətinliklə, həm də ingilislər Hindistanı istila edən kimi, mədəniyyət gətirən şəxslər kimi deyil, vəhşicəsinə üsullarla, həm də çox çətinliklə istila edilməsi, Abdülqadirə verilən vədin xaincəsinə pozulması, Bley, rüşvətlə satın alınan Deys, pul verilən Pritçard məsələsi, – bunlara Lui-Filippin padşahlıq etdiyi dövr cavab verməlidir; aparılan siyasətin milli olmaqdan artıq ailə siyasəti olması – buna kral cavab verir.

Görürsünüz ki, haqq-hesaba vurmaqla kralın təqsirini azaltmaq olar.

O, Fransa naminə təvəzökar idi, – onun başlıca səhvi də bundan ibarətdi.

Bu səhvin kökü haradadır?

İndi bundan danışaq.

Kral Lui-Filippdə atalığı hissi çox qüvvətli idi; ailənin başına dolanmaq – bu ailədən sülalə çıxmalı idi! – Hər şey qarşısında duyduğu qorxu, həm də təşviş keçirməmək arzusu ilə əlaqədardı; həddindən artıq qorxu da buradan meydana gəlirdi, bu qorxu xalq üçün dözülməz bir şeydi; bu xalqın vətəndaşlıq ənənələrində – 14 iyul, hərbi ənənələrində – Austerlits vardı.

Əslində birinci sırada duran ictimai vəzifələrdən sərf-nəzər edilsə – Lui-Filippin öz ailəsinə çox mehribanlıq göstərməsi heç də əsassız deyildi: onun ailəsi buna tamamilə layiqdi. Bu çox gözəl bir ailə idi. Bu ailədə həm fəzilət, həm istedad vardı. Lui-Filippin qızlarından biri

¹ Yeni imla ilə: Polonois (polyaklar) və hongrois (macarlar) yazılır.

olan Mariya Orlean öz nəslini rəssamlar arasında, Şarl Orlean şairlər arasında şöhrətləndirmişdi. Mariya, Janna d'Ark adlandırdığı mərmər heykəldə öz ruhunu təcəssüm etdirmişdi. Lui-Filippin iki oğlu Metternixdən belə deməqoqcasına bir tərifi ala bilmirdi: Metternix demişdi: "Bunlar elə cavan oğlandır ki, beləsinə rast gəlmək olmaz, elə şahzadədir ki, belə şahzadə görünməyib".

Lui-Filipp haqqında olan həqiqət, budur, – biz buna heç bir şey artırıq və heç bir şey əskiltirik.

Lui-Filippin 1830-cu ildəki müvəffəqiyyətinin səbəbi – "Bərabərlik şahzadəsi" olmasında, Restavrasiya ilə İnqilab arasındakı ziddiyyəti əks etdirməsində, inqilabçıların başqalarını təşviş salan, hökmdarda isə sakitləşdirici bir şəkil alan meyillərinə malik olmasında idi; hələ indiyə qədər adamın hadisəyə belə tam bir şəkildə uyğunlaşması olmamışdır; onun biri o birisinə daxil olmuş, bundan 1830-cu il təcəssüm etmişdir. Lui-Filipp – insan olmuş 1830-cu ildir. Üstəlik sürgün də – bu irəlicədən taxta təyin olunmaq kimi böyük məsələ də onun xeyrinə oldu. Onun haqqında hökm verilmişdi, o yoxsuldu, o, sərsəri dolaşırdı. O öz zəhməti ilə yaşayırdı. Fransada ən dövlətli kral malikanəsinin varisi olduğu halda, yaşamaq üçün İsveçrədə qoca atını satmışdı. Reyhenauda riyaziyyatdan dərs vermişdi, bacısı Adelaida corab toxuyar, paltar tikərdi, kralın şəxsiyyəti ilə əlaqədar olan bu xatirələr burjuaniyə valeh edirdi. O, XI Lüdovikin təsis etdiyi, XV Lüdovikin istifadə etdiyi Mon-Sen-Mişeldəki son dəmir qəfəsi öz əli ilə dağıtmışdı. O Dümuriyenin silahdaşı, Lafayetin dostu, yakobinçilər klubunun üzvü olmuşdu, Mirabo əlini onun çiyinə vuraraq tərifləmişdi; Danton ona: "Cavan oğlan" – deyə müraciət etmişdi. Çox yerində olaraq "bu zavallı zülmkar" deyilən XVI Lüdovikin mühakiməsində o da Konventin zalında, kiçik, qaranlıq lojanın dib tərəfində oturmuşdu, onda 93-cü il idi, onun ancaq iyirmi dörd yaşı vardı, ona hələ cənab de Şartr deyirdilər. O hər şeyi görmüşdü, bütün baş gicəlləndirən dəyişiklikləri, gələcəkdən kor-koranə xəbər verən inqilabı müşahidə etmişdi: o inqilab ki, müləqqiyyəti hökmdarın şəxsiyyətində, hökmdarı müləqqiyyətlə bir yerdə ləğv etmişdi, eyni zamanda ideyaların amansızca mehv edildiyi bu dövrdə bu adamı bəlkə də sezməmişdi; o, inqilab məhkəməsində xalq qəzəbinin əzəmətli fırtınasını, sorğu-sual edilərkən nə söyləyəcəyini bilməyən Kapetin mühakiməsini, bu fırtınanın tutqun nəfəsi altında bu hökmdar başının adamı

dəhşətə gətirən bir mənasızlıqla yırğalandığını, bu fəlakətdə iştirak edən bütün adamların – həm mühakimə edən, həm də mühakimə edilən şəxslərin nisbətən müqəssir olmadığını görmüşdü; o, Konvent məhkəməsi qarşısında duran əsrləri görmüşdü; o, bütün məsuliyyətin yükü üzərinə düşən XVI Lüdovikin, bu uğursuz adamın arxasında, zülmət içində müləqqiyyətin – bu başlıca müqəssirin təcəssüm etdiyini görmüşdü, o, un qəlbi, – Allahın həqqaniyyəti qədər simasız olan əzəmətli xalq həqqaniyyəti qarşısında hörmət və qorxu ilə dolmuşdu.

İnqilabın onun üzərində buraxdığı iz – silinməz bir iz idi. Onun hafizəsi sanki bu böyük illərin dəqiqədəqiqə həkk olunduğu canlı bir vərəqdə. Bir dəfə o bir şahidin qarşısında (o şahidə inanmamaq olmaz) Müəssisən məclisinin, fəmiliaları "A" hərfi ilə başlayan bütün üzvlərinin siyahısını əzbərdən düzəltmişdi.

Lui-Filipp aydın gün işığında hökmdarlıq edən bir kraldı. Onun padşahlığı dövründə mətbuat azad idi, tribuna azad idi, söz və vicdan azad idi. Sentyabr qanunlarında işıq vardır. Lui-Filipp işığın imtiyazlarına dağıdıcı təsir etdiyini bilirdi, bununla belə öz taxtını işıqdan məhrum etməmişdi. Tarix onun bu gözəl hərəkətini nəzərə alacaqdır.

Lui-Filipp, meydana çıxan bütün tarixi simalar kimi bu gün insan vicdanı məhkəməsi qarşısında durmuşdur. Onun işi indi məhkəmənin ancaq birinci mərhələsindən keçir.

Tarixin azad və əzəmətli bir səslə söyləyəcəyi sözün bu, kral haqqında verəcəyi son hökmün vaxtı hələ gəlib çatmamışdır; çox ciddi və məşhur bir tarixçi olan Lui-Blan onun haqqında verdiyi əvvəlki hökmünü bu yaxında yumşaltmışdır; iki yüz iyirmi bir çoxluğu və 1830-cu il Lui-Filippi vaxtından əvvəl meydana gətirmiş, yəni Lui-Filipp onlar tərəfindən, yəni yarımcıq – parlament, yarımcıq – inqilab tərəfindən seçilmişdir; hər halda biz burada onu – filosofların duracağı mövqedən, yəni üzgörənlik etmədən, yuxarıda dediyimizə əsaslanaraq, ancaq müəyyən qeyd-şərt ilə, absolyut demokratik prinsiplər naminə mühakimə edə bilərik. Absolyut nöqtəyi-nəzərdən – insan hüququndan və xalq hüququndan başqa hər bir hüquq qeyri-qanuni bir qəsbdir. Hal-hazırda biz bu qeyd-şərti söylədikdən, bütün vəziyyətləri ölçüb-biçdikdən sonra deyə bilərik ki, Lui-Filipp, onun haqqında nə deyilsə də, öz-özlüyündə, xoştəbiətli bir insan olduğundan, qədim tarix dili ilə söyləsək, bu vaxta qədər taxta çıxan hökmdarların ən yaxşılarından biri olub qalacaqdır.

Bes onun öleyhinə olan nədir? Elə həmin bu taxtın özü! Lui-Filippi onun kralıq rütbəsinə ayırır – o bir insan olub qalacaqdır. Özü də xoştəbiətli, yaxşı bir insan! Hətta heyret ediləcək qədər yaxşı bir insan! Çox vaxt o, ən ağır qayğılardan, Avropa diplomatiyasına qarşı apardığı mübarizədən sonra, axşam öz otağına qayıdır, yorulub əldən düşsə də, yatmaq istəsə də nə edirdi? Məhkəmə işini götürür, bütün gecəni yatmayaraq, mühakimə edilən bir adamın işini gözden keçirirdi: o güman edirdi ki, Avropanı dəf etmək mühüm bir məsələdir, lakin bir adamı cəllad əlindən qurtarmaq daha mühümdür. O öz ədliyyə nazirinə etiraz edirdi; o, “həqqaniyyətin boşboğaz vəkilləri” adlandırdığı prokurorlardan gilyotinin qəsb etdiyi haqqı addım-addım geri alardı. Bəzən stolun üstü yığın-yığın məhkəmə işləri ilə dolu olurdu; o bütün bu işlərin gözden keçirirdi; başları kəsilməyə məhkum edilən bu bədbəxt adamların taleyi ona ağır əzab verirdi. Bir dəfə o, yuxarıda isnad etdiyimiz şahid deyibmiş: “Bu gecə mən yeddisini qurtardım”. Onun padşahlığının ilk illərində ölüm cəzası ləğv edilmişdi; ölüm kürsüsünün yenidən qurulması kralın iradəsinə qarşı bir zorakılıqdı. Burbonların əvvəlki nəslə ilə bərabər Qrev meydanı da yox olub getmişdi, lakin onun yerinə burjuazianın Qrev meydanı – Sen-Jak qarovulxanası meydana gəlmişdi; “işgüzar adamlar” heç olmasa zahirən qanuniləşdirilmiş bir gilyotinin lazım olduğunu hiss edirdilər; onlar bunun düzəlməsinə müvəffəq oldular; bu Kazimir Peryenin Lui-Filipp üzərində olan qələbələrindən biri idi: Kazimir Perye – ancaq öz xeyrini güdən burjuazianın mənafeyini, Lui-Filipp isə onun liberal cəhətlərini ifadə edirdi. Lui-Filipp öz əli ilə Bekkarianın kitabının kənarında qeydlər etmişdir. Fiyeskinin “cəhənnəm maşını” partladıqda o demişdi: “Çox təəssüf ki, mən yaralanmadım! Yaralansaydım mən onu əfv edə bilərdim!”. Bir dəfə də o öz nazirlərinin göstərdiyi müqavimətə işarə edərək, dövrümüzün ən nəcib şəxslərindən biri olan, lakin qiyabi cəhətdən məhkum edilən bir adam haqqında bu sözləri yazmışdı: “O əfv edilmişdir, indi mən gerek bunu yerinə yetirəm”. Lui-Filipp – IX Lüdovik kimi yumşaq, IV Henrix kimi xoştəbiətli bir adamdı.

Biz bilirik ki, xoştəbiətli olmaq tarixdə çox az təsadüf edilən bir incidir; bircə xoştəbiətli adam böyük adamdan yüksəkdə durur.

Lui-Filippi bəziləri çox kəskin, bəziləri, bəlkə də, çox amansızca mühakimə etmişdir; buna görə də, Lui-Filippi tanıyan, özü də bu gün onun kimi xəyal olan adamın tarix qarşısında onu müdafiə etməsi

tamamilə aydın bir məsələdir; onu müdafiə edən adam, bu müdafiə nə şəkildə olsa da, heç şübhəsiz və hər şeydən əvvəl öz mənəfətinə güdmədən edir; ölənlər üçün yazılan kitabə səmimi olur; bir teyf o biri teyfə təsəlli verə bilər, buna yol verilir; eyni bir zülmət içində yaşamaq – teyfe mədh etmək haqqını verir; sürgün edilmiş iki adamın qəbri haqqında bir zaman – “Burada sakin olanlardan biri o birinə yaltaqlanmışdır” – sözlərinin deyiləcəyindən qorxmaq nə lazım.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Bünövrə altında əmələ gələn çatlaqlar

Bu kitabda nəql etdiyimiz faciə Lui-Filipp hökmranlığının başlanğıc dövrünü bürüyən qara buludlardan birinə nüfuz edəcəyi bir vaxtda, biz sözüümüzü yarımçıq qoya bilməzdik, kralın şəxsiyyətini mütləq izah etməli idik.

Lui-Filipp zorakılıq etmədən, öz tərəfindən bilavasitə heç bir təsir göstərmədən, inqilabi dönüş nəticəsində taxta çıxmışdı, lakin bu inqilabi dönüş, heç şübhəsiz, həqiqi inqilabi məqsəddən çox uzaq idi, adama Orlean hersoqu bu inqilabi dönüşdə heç bir şəxsi təşəbbüs göstərməmişdi. O bir şahzadə kimi anadan olmuşdu və kral olmağa özünü haqlı hesab etmişdi. Bu səlahiyyəti o öz-özünə verməmişdi, bunu mənim səmimiyyətim; bu səlahiyyəti ona təklif etmişdilər, o da qəbul etmişdi; o bəlkə də səhv etmişdi, lakin o tamamilə əmindir ki, bu təklif onun malik olduğu haqqa, bunu qəbul etməyə razılıq verməsi isə onun vəzifəsinə uyğundur. Hakimiyyətin qanuni olmasına inanması da bunun nəticəsi idi. Bəli, biz bunu təmiz vicdanla təsdiq edirik, Lui-Filipp öz hakimiyyətinin qanuni olmasına inanırdı, demokratiya da onunla mübarizə etməyin qanuni olmasına inanırdı, buna görə də ictimai vuruşmaların doğurduğu dəhşətli halların təsiri nə kralın, nə də demokratiyanın üzərinə düşür. Prinsiplərin bir-biri ilə toqquşması – təbiət qüvvələrinin bir-biri ilə toqquşmasına bənzər. Okean – suyu müdafiə edir, qasırğa – havanı; kral – kral hakimiyyətini müdafiə edir, demokratiya – xalqı; nisbi, yəni mütləqiyyət – absolyuta, yəni respublikaya müqavimət göstərir; bu mübarizədə cəmiyyətin bol-bol qanı tökülür; lakin indi ona əzab verən şey – sonralar ona nicat verəcəkdir. Hər halda bu bir-biri ilə mübarizə edən tərəfləri məzəmmət etmək

lazım deyil: onlardan biri mütləq yanılır; haqq, nəhəng Rodes heykəli kimi, eyni zamanda, – bir ayağını respublikaya, o biri ayağını mütləqiyyətə qoyaraq, – iki sahildə durmur; haqq bölünməz, o, mübarizə edənlərdən birinin tərəfində olur; lakin yanılan – öz işinin haqq olduğuna inanaraq yanılır; vandeyalı quldur olmadığı kimi, kor da cani deyil. Gəlin bu dəhşətli toqquşmaları məşum bir vəziyyətin üzərinə qoyaq. Bu tufanlar necə olsa da – insanlar bunun üçün məsul deyildirlər.

Şərhimizi qurtaraq.

1830-cu il hökuməti elə o saat çox çətinliyə düşdü. O dünyanın doğulmuşdu, bu gün vuruşmalı idi.

O öz yerində əsaslanan kimi, hələ lap yenicə yaranan, hələ heç möhkəmlənməyən İyul sistemi üsul-idarəsinə qarşı elə o saat hər tərəfdən yönəldilən qüvvələrin təsirini tutqun bir şəkildə hiss etdi.

Müqavimət lap elə ertəsi gün başladı; bu bəlkə də lap elə bir gün əvvəl meydana gəlmişdi.

Düşmənçilik aydan-aya artdı və nəhayət, gizlin deyil, aydın bir şəkildə özünü göstərdi.

İyul inqilabı, yuxarıda dediyimiz kimi, Fransanın xaricində krallar tərəfindən pis qarşılanmışdı, Fransanın özündə müxtəlif şəkildə şərh edilmişdi.

Allah öz iradəsini insanlara hadisələrdə açıb göstərir – bu, sirli bir dillə yazılmış qaranlıq bir mətdir. İnsanlar bunu dərhal tərcümə edirlər: bu tələm-tələsik bir tərcümə olur, düzgün olmur, səhvlərlə, buraxılışlarla, təhriflərlə dolu olur. Tanrının dilini çox az adam başa düşür. Gələcəyi daha artıq görənlər sakit, dərin adamlar onu yavaş-yavaş oxuyub dərək edirlər, lakin onlar öz mətni ilə meydana gələndə aydın olur ki, meydana iymiri tərcümə vardır. Hər tərcümədən – partiya, hər təhrifdən – fraksiya ortaya çıxır; hər partiya elə zənn edir ki, düzgün mətn ancaq onun mətnidir, hər fraksiya da elə zənn edir ki, həqiqət ancaq onun malıdır.

Cox vaxt hakimiyyət özü də fraksiya olur.

Bütün inqilablarda axının tərsinə üzən üzgüçülər olur – onlar köhnə partiyalardır.

Yalnız Allahın inayəti ilə verilən irsi hakimiyyəti tanıyan köhnə partiyaların fikrincə, belədir ki, əgər inqilab üsyan haqqına əsasən meydana gəlirsə, onda həmin bu haqqa əsasən də onun əleyhinə üsyan etmək olar. Bu fikir səhvdir. Çünki inqilab zamanı qiyam qaldıran xalq

deyil, kral olur. İnqilab qiyamın əksidir. Təbii olaraq başa gələn hər bir inqilabın daxilində öz qanuniliyi var, bəzən bunu yalançı inqilabçılar ləkələyirlər; lakin inqilab bununla ləkələnsə də, möhkəm durur, hətta qana bulansa da yaşayır. İnqilab təsadüfi bir hal deyil, zərurətdir. İnqilab – sünilikdən təbiiyyətə qayıtmaqdır. İnqilab onun üçün baş verir ki, o, olmalıdır.

Bununla belə mütləqiyyətpərəst partiyalar 1830-cu il inqilabına şiddətlə hücum edirdilər: bu onların yanlış nöqteyi-nəzərindən meydana gəlirdi. Yanılmaq – çox gözəl mərmidir. Mütləqiyyətpərəst partiyalar inqilabın zirehindən məhrum olan – dış batan, yəni məntiqin çatışmadığı yerini məharətlə vururdular; onlar – kral simasında təzahür edən bu inqilaba hücum edirdilər. Onlar çıxıraraq bu inqilaba deyirdilər: “İnqilab, niyə axı sənin kralın var?”. Köhnə partiyalar – sərrast nişan alan korlardı.

Respublikaçılar da çıxıraraq bunu deyirdilər. Lakin onlar bunu ardıcıl surətdə edirdilər. O şey ki, mütləqiyyətpərəstlər üçün korluq idi – demokratlar üçün gələcəyi görməkdi. 1830-cu il xalqın nəzərində iflasa uğradı. Qəzəblənmiş demokratiya bu cəhətdən onu məzəmmət edirdi.

İyul üsul-idarəsi keçmişin və gələcəyin hücumlarını əks etdirdi. Sanki onda – həm mütləqiyyət əsrləri, həm də əbədi haqq ilə döyüşə girişən bir an təcəssüm edirdi.

Bundan əlavə, 1830-cu il – inqilablıqdan çıxdıqdan, mütləqiyyətə çevrildikdən sonra Fransa xaricində Avropa ilə bir sırada getməyə borclu adi. Sülhü mühafizə etmək – vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirmək deməkdi. Sağlam düşüncənin əksinə olaraq qazanılan ahəngdarlıq – çox vaxt müharibədən də ağır olur. Həmişə buruntaqla saxlanılan, həmişə də mır-mır mırıldayan bu boğuc toqquşmalardan məsul olan dünya meydana gəlir ki, bu da öz-özünə etimadsızlıq təlqin edən mədəniyyətin dağıdıcı siyasətidir. İyul mütləqiyyəti necə bir mahiyyətdə olsa da – Avropa hökumətlərinin qoşqusunda şahə qalxırdı. Metternix lap məmnuniyyətlə onun cilovunu əlinə alardı. Fransada tərəqqi ilə irəli qovulan İyul mütləqiyyəti eyni zamanda Avropa hökmdarlarını – bu ərinçək meymunları irəli qovurdu. O özü yedəyə götürüldüyü halda, başqalarını öz yedəyində aparırdı.

Bu zaman ölkənin daxilində yoxsullaşma, proletariat, zəhmət haqqı, tərbiyə, cəza tədbirləri sistemi, fahişəlik, qadın vəziyyəti, sərvət, kasıblıq, istehsal, istehlak, məhsul bölgüsü, valyuta, kredit, kapital

hüququ, əmək hüququ kimi məsələlər get-gedə artır, cəmiyyətin üzərini qara bulud kimi alırdı.

Siyasi partiyalar xaricində başqa bir hərəkət də meydana çıxmışdı. Demokratik narazılıqla fəlsəfi narazılıq səs-səse verirdi. Fikirçə daha çox inkişaf etmiş adamlar da, kütlə kimi özünü, başqa cürə olsa da, eyni dərəcədə, təşviş içində hiss edirdi.

Mütəfəkkirlər düşünür, inqilabi cərəyanlarla qazıq-qazıq edilmiş zəmin isə, yəni xalq, bu zaman, epileptik xəstəliyinə tutulmuş kimi onların aylığı altında titrəyirdi. Bu xəyalpərəstlərdən bəziləri tək-təkinə, bəziləri də cəmiyyətə bənzər bir şəkildə birləşərək ictimai məsələləri dinc bir halda, lakin dərindən tədqiq edirdilər; bu sakitcə çalışan qazmaçılar vulkanın dərinliyində yavaş-yavaş özlərinə yol açır, ayrı-ayrı təkənlərdən və arabir qalxan alovdan çox da narahat olmurdular.

Bu sakitlik o coşqun dövrün gözəl mənzərələri sırasında əsas yerlərdən birini tuturdu.

Bu adamlar hüquq məsələlərini siyasi partiyaların ixtiyarına buraxmışdı, özləri isə insan səadəti məsələləri ilə məşğul idilər.

Cəmiyyətin dərinliyindən onların çıxarmaq istədiyi şey – insan rifahı idi.

Onlar maddi məsələləri, əkinçilik, sənaye, ticarət məsələlərini az qala din yüksəkliyinə qaldırmışdılar. Qismən Allah və daha çox insan tərəfindən yaranan mədəni cəmiyyətdə insanların mənafeyi bir-birinə sarmıraq, bir-biri ilə birləşərək, imtiaz edərək, hərəkət qanununa əsasən, xalis bir qaya əmələ gətirir, bu qaya, siyasət geoloqları olan iqtisadçılar tərəfindən səbirlə öyrənilir.

Müxtəlif ad altında birləşən, ümumiyyətlə sosialist adı verilə bilən bu adamlar – insan səadətinin dirilik çəsməsi vursun deyər qayanı dəsmək istəyirdilər.

Onların yazdığı əsərlər – ölüm cəzasından tutmuş müharibəyə kimi – bütün məsələləri əhatə edirdi. Fransa inqilabının elan etdiyi insan hüququna onlar qadın hüququ və uşaq hüququ da əlavə etdilər.

Bəzi mülahizələrə görə biz burada, sosialistlərin toxunduğu məsələləri nəzəri cəhətdən əsaslı surətdə müzakirə etmirik, – qoy buna təəccüb etməsinlər. Biz ancaq onların adını çəkməklə kifayətlənirik.

Sosialistlərin irəli sürdüyü bütün problemləri, – kosmoqoniyaya aid səfsəhələri, xülya və mistisizmi kənar etməklə, – iki əsas problem üzrə yekunlaşdırmaq olar.

Birinci problem: maddi sərvət yaratmaqdır.

İkinci problem: bu sərvəti bölüşdürməkdir.

Birinci problem – əmək.

İkinci problem – əmək haqqı məsələsini əhatə edir.

Birinci problemdə – istehsal qüvvələrinin tətbiqindən.

İkinci problemdə – həyat nemətlərini bölüşdürməkdən söhbət gedir.

İctimai qüdrət – istehsal qüvvələrinin düzgün tətbiqi.

Şəxsiyyət xoşbəxtliyi – həyat nemətlərinin düzgün bölüşdürülməsi nəticəsidir.

Düzgün bölüşdürmək məsələsini – tən bölüşdürmə kimi deyil, ədalətli bölüşdürmə kimi başa düşmək lazımdır. Bərabərliyin əsası ədalətdir.

Bu iki şeyin – ictimai qüdrətlə şəxsi xoşbəxtliyin – birləşməsindən ictimai inkişaf əmələ gəlir.

İctimai inkişaf – xoşbəxt insan, azad vətəndaş, böyük millət deməkdir.

İngiltərə bu iki problemdən birincisini həll etdi. Maddi sərvəti o çox gözəl yaradır, ancaq bunu pis bölüşdürür. Məsələnin birtərəfli həll olunması onu fəlakətli bir yola sürükləyərək, iki ifrata gətirib çıxarır: bunlardan biri – hədsiz dərəcədə sərvət, biri də – hədsiz dərəcədə ehtiyacdır. Bütün həyat nemətləri birinin, bütün məhrumiyyətlər o birinin olur, yəni xalqın öhdəsinə düşür; həm də imtiyazlar, müstənalıq, inhisarlar, feodallar hakimiyyəti əmək quruluşunun özündən meydana gəlir. Bu – yanlış və təhlükəli bir vəziyyətdir, çünki ictimai qüdrət burada fərdi adamların yoxsulluğuna, dövlət əzəməti isə ayrı-ayrı şəxslərin çəkdiyi iztiraba əsaslanır. Bu pis yaranmış bir əzəmətdir: bunun bütün maddi əsasları burada birləşir, lakin birçə mənəvi cəhət də bura daxil olmamışdır.

Kommunizm və aqrar qanunu ikinci problemi həll etməyi nəzərdə tutur. Onlar yanırlırlar. Belə bölgü istehsalatı öldürür. Tən bölgü – yarışı və nəticə etibarlı ilə, əməyi məhv edir. Qəssab bölmək istədiyi şeyi bu qayda ilə öldürür. Deməli, məsələnin bu cür həll edilməsinin doğru olduğu iddiası üzərində dayanmaq olmaz. Sərvəti məhv etmək – onu bölüşdürmək demək deyil.

Bu iki problemi yaxşı həll etmək üçün onları bir yerdə götürmək, onları birləşdirmək, bir problem etmək lazımdır.

Bu iki problemdən yalnız birincini həll etsəniz, onda siz Venetsiya olarsınız, İngiltərə olarsınız. Onda siz, Venetsiya kimi süni surətdə yaradılmış qüdrətə, ya İngiltərə kimi maddi əzəmətə malik olarsınız; siz ədalətsiz bir dövlətli olarsınız. Siz ya Venetsiya kimi zorla, ya da bir gün süqut edəcək İngiltərə kimi iflasa uğrayıb məhv olarsınız. Həyat da sizə məhv olmağa, ya süqut etməyə imkan verir, çünki həyat hər bir xudbinliyin, insan övladına heç bir xeyirxahlıq etməyən, ya ideya gətirməyən hər şeyin süqut etməsinə, məhv olmasına imkan verir.

Öz-özlüyündə aydındır ki, Venetsiya, İngiltərə sözlərini deməklə biz burada xalq deyil, müəyyən ictimai quruluşu, – millətlərin özünü deyil, millətlər üzərində duran oliqarxiyanı nəzərdə tuturuq. Biz həmişə xalqlara hörmət bəsləmişik və hüsn-təvəccöh göstərmişik. Venetsiya, bir xalq kimi yenidən doğulacaqdır; İngiltərə, bir aristokratiya kimi süqut edəcəkdir, lakin İngiltərə, bir xalq kimi əbədidir. Bunu qeyd edib sözüməzə davam edirik.

Hər iki problemi həll edin: dövlətliləri həvəsləndirin, kasıbları himayə edin, yoxsulluğu aradan qaldırın, güclülərin gücsüzləri ədalətsizcəsinə istismar etməsinə son qoyun, yarıyolda olanların məqsədinə çatınlara haqsız yerə göstərdiyi həsədinin qarşısını alın, görülən işə görə əmək haqqını qardaşcasına, düzgün təyin edin, uşaqlara pulsuz və məcburi təlimi bəxş edin, biliyi yetkinlik üçün əsas edin, ellərə iş verməklə əqli də inkişaf etdirin, həm qüdrətli bir xalq, həm də xoşbəxt insanlar ailəsi olun, xüsusi mülkiyyəti ləğv etməyərək demokratlaşdırın, onu hamı üçün əlverişli edin, elə edin ki, hər bir vətəndaşın, müstəsnaşiz olaraq, xüsusi mülkiyyəti olsun, bu işə təsəvvür edildiyindən asan bir şeydir; sözün qıssatı, həm sərvət yaratmağı, həm də sərvəti bölüşdürməyi bacarın; onda siz həm maddi əzəmətə, həm mənəvi əzəmətə malik olacaqsınız; onda siz özünü Fransa deməyə layiq olacaqsınız.

Bax, sosializm, səhv edən bəzi sektalara etina etməyərək, onların səviyyəsindən qat-qat yüksələrək bunu deyirdi, faktlarda bunu axtarırdı, fikirlərdə bunu hazırlayırdı!

İftixara layiq bir şey! Müqəddəs bir coşğunluq!

Bu təlimlər, bu nəzəriyyələr, bu müqavimət, heç gözənilmədiyi halda, dövlət adamı üçün filosoflarla hesablaşmaq zərurəti, tutqun bir şəkildə nəzərə çarpan yeni həqiqətlər, köhnə quruluşa uyan, inqilabi ideyalara çox da zidd olmayan yeni bir siyasət yaratmaq təşəbbüsü, Polinyakı müdafiə etmək üçün Lafayetin xidmətindən istifadə etmək

vəziyyəti, qiyam içərisində işıq saçan tərəqqi duyğusu, deputatlar palatası və küçə, onun ətrafında qızıışan ehtirasları müvazinətləşdirmək zərurəti, inqilaba inanmaq, bəlkə də sonralar taxtdan əl çəkməyi qabaqcadan görmək məsələsi (bu da Tanrıya, inkaredilməz bir haqqa itaətkarlıqdan əmələ gələn bir hiss idi), düzgün bir adam olmaq, öz nəslinə sədaqətli qalmaq arzusu, ailəpərəstlik ruhu, xalqa ürəkdən hörmət bəsləmək, – bu şeylər Lui-Filippin bütün fikrini məşğul edir, ona əzab verirdi, bəzən də, nə qədər möhkəm və mərd bir adam olsa da, onu sıxırdı, kral olmağın çətinliyini ona hiss etdirirdi.

O hiss edirdi ki, ayağı altındakı zəmin qorxunc bir parçalanma vəziyyətindədir, lakin bu tam dağılma deyildi, çünki Fransa əvvəlki-lərdən daha artıq bir Fransa olub qalırdı.

Bir-biri üstə qalaqlanan qara buludlar üföqləri bürüyürdü. Qərribə bir kölgə get-gedə yaxınlaşır, yavaş-yavaş insanların, eşyanın, ideyaların üzərinə yayılırdı: bu – münacisələr və sistemlər kölgəsi idi. Tez-tələsik susdurulan şeylər yenə də canlanır, hərəkətə gəlirdi. Sofizmin həqiqətə qarşıdığı yerdə elə zərərli hallar əmələ gəlmişdi ki, bəzən düz adamın nəfəsi tutulurdu. Cəmiyyəti bürüyən bu təşviş içində düşüncəli insanlar – yaxınlaşmaqda olan tufan qarşısında titrəyən yarpaq kimi – tir-tir əsirdi. Ətrafda o qədər elektrik toplaşmışdı ki, bəzən hələ bu vaxta qədər heç kəsin tanımadığı bir adam, bir alığa işıq yarada bilirdi. Sonra yenə də axşam qaranlığı çökürdü. Arabir uzaqdan gələn boğuc göy gurultuları – bu buludların necə tufanlı buludlar olduğunu göstərirdi.

İyul inqilabından ancaq iyirmi ay keçmişdi ki, 1832-ci il məşum və tutqun bir simada özünü yetirdi. Xalqın yoxsulluğu, əməkçilərin çöreksiz qalması, son Konde şahzadəsinin zülmətdə yox olması, Paris Burbonlar sülaləsini qovduğu kimi Brüsselin Nassau sülaləsini qovması, Belçikanın özünü Fransa şahzadəsinə təklif etməsi, lakin İngiltərə şahzadəsinə verilməsi, rus imperatoru Nikolayın nifrət və ədavəti, bizim arxamızda iki cənub iblisinin – ispaniyalı Ferdinandın, portuqaliyalı Mikelin olması. İtaliyada zəlzələ, Metternixin Bolonyeyə əl uzatması, Fransanın Ankonda Avstriyanı təhqir etməsi, şimalda Polşanın yenə də tabuta qoyulması, tabutun ağzını mıxlayan meşum çəkic səsi, bütün Avropanın Fransanı acıqlı baxışlarla güdməsi, İngiltərənin, bu şübhəli müttəfiqin tərəddüd edən itələməyə, yıxılanın üstünə atılmağa hazır olması, Bekkarinin dalında gizlənərək, qanunu hökmdən dörd adamı xilas etmək üçün düzələn perlər məhkəməsi, kralın kare-

tasından zənbaq şəklinin silinməsi, Noterdam kilsəsindən xəcin qoparılması, Lafayetin alçaldılması, Lafitin iflası, Benjamen Konstanın yoxsulluq içində ölməsi, Kazimir Peryenin bütün nüfuzunu itirərək vəfat etməsi, krallığın hər iki paytaxtında – biri fikirlər şəhərində, biri də əmək şəhərində – eyni zamanda siyasi xəstəliklə ictimai xəstəliyin əmələ gəlməsi, Parisdə vətəndaş müharibəsi, Lionda fəhlələr müharibəsi, şiddətlə coşan alovun hər iki şəhərdə eyni şəkildə parıldaması, püskürən vulkanın tünd-qırmızı işığının xalqın alınına düşməsi, Cənubun özündən çıxması, Qərbin həyəcanlanması, Berriya hersoqinyasının Vandeyadı alması, sui-qəsdlər, pis niyyətli hərəkətlər, üsyanlar, vəba xəstəliyi, – bütün bu şeylər ideyaların qarışıq uğultusuna – hadisələrin qarışıq hərc-mərcliyinə əlavə olunurdu.

BƏŞİNCİ FƏSİL

Tarixi yaradan, lakin tarixin qəbul etmədiyi hadisələr

Aprelin sonlarında hər şey müərkəbləşdi. Narazılıq son dərəcə artdı. 1830-cu ildən sonra gah orada, gah burada, kiçik qiyamlar oldu; bunlar tez yatırıldı da yenə təzədən baş verdi, – bu, genişlənən gizli bir yangının əlaməti idi. Dəhşətli bir şey olacağı gözlənilirdi. Baş verə biləcək bir inqilabın hələ lazımınca seziilməyən və pis işıqlanan cəhətləri meydana çıxırdı. Fransa Parisə, Paris – Sent-Antuan civarına baxırdı.

Gizli hərəkətə gətirilən Sent-Antuan civarı dalğalanmağa başlayırdı.

Şaron küçəsində olan meyxanalar ciddi və qorxunc bir şəkildə aldı; bu iki sifətin meyxanaya verilməsi nə qədər qərribə görünə də, bu, doğrudan da, belə idi.

Hökumət orada açıqca şübhə altına alınmışdı. Vuruşmaq, ya sakit durmaq məsələsi aydınca müzakirə edilirdi. Bəzi meyxanaların dal otağında fəhlələrə and içdirirdilər ki, onlar həyəcan olan kimi küçəyə çıxacaq, düşmənin sayına baxmayaraq vuruşacaqlar. Fəhlələr bu işi boyunlarına götürən kimi meyxananın dib tərəfində oturan adam “səsinə qaldıraraq” deyirdi: Sən razılıq vermişən! Sən bu barədə and içmişən! Bəzən ikinci mərtəbəyə qalxıb, bağlı otağa girərdilər; orada mason ayinini xatırladan şeylər olardı: sirrə vəqif edilən adam and içərdi ki: “Uşaq öz atasına necə qulluq eləyirsə, mən də bu işə elə qulluq edəcəyəm”. Onların and içməsi bu şəkildə idi.

Ümumi zallarda “qiyamçılıq” kitabları oxunardı. O vaxtın dövlət idarələrinə verilən məxfi məlumat göstərir ki, onlar hökuməti pisləyir, biabır edirmişlər.

Orada belə sözlər eşidilirdi: Başçıların adı mənə məlum deyil. Bizə gələndə – təyin edilən günü biz ancaq iki saat əvvəl biləcəyik. Bir fəhlə dedi: biz üç yüz adamiq, hərəməz on su verdik, bu da barıt və güllə üçün yüz əlli frank pul! Bir başqası dedi: mənə altı ay lazım deyil, heç iki ay da lazım deyil. İki həftə keçməyəcək ki, biz hökumətlə bərabər-ləşəcəyik. İyirmi beş min adam yığsaq vuruşmağa girişə bilərik. Bir ayrısı da dedi: Mən heç yatmıram, bütün gecəni patron qayırıram. Arabir “yaxşı geyinmiş, üzəndən burjuaya oxşayan” adamlar da gəlirdi, “təşviş oyadırdılar” onlar özlərini “sərəncamçı” kimi tutur, lap başçının əlini sıxır, sonra çıxıb gedirdilər. Onlar on dəqiqədən artıq qalmazdılar. Səslərini endirərək, mənalı-mənalı deyərdilər. Qiyam yetişib. Məsələ hazırdır. Orada iştirak edənlərdən biri belə dedi: “Orada olanların hamısı bunu döndə-döndə təkrar edirlər”. Həyəcan o dərəcəyə gəlib çatmışdı ki, bir gün ağzına kimi dolu olan meyxanada bir fəhlə çıxıraq dedi: bizim silahımız yoxdur! Yoldaşlarından biri ona belə cavab verdi: əsgərlərin silahı var! – bununla o, heç özü də bilmədən, Bonapartın İtalyan ordusuna olan müraciətini yamsılamışdı. Verilən məlumatların birində bir şey də əlavə edilirdi: “Məsələ daha mühüm bir sirrə aid olanda – bunu onlar orada bir-birinə söyləməkdilər”. O şeyi ki, onlar deyirdilər, bundan artıq daha nəyi gizlədə bilərdilər, – bu məlum deyildi.

Çox vaxt belə yığıncaqlar tamamilə müntəzəm bir şəkildə alırdı. Bunlarda səkkizdən, ondan artıq adam olmazdı, həmişə də eyni adamlar iştirak edərdi. O birilərinə kim istəsə gedə bilərdi, zal elə dolardı ki, adamlar ayaq üstə durardı. Kimisi böyük bir ruh yüksəkliyi duyduğu üçün, kimisi də – işə gedəndə yolları buradan düşdüyü üçün ora gedərdi. Bu yığıncaqlara, 1789-cu il inqilabında olduğu kimi, vətənpərvər qadınlar da gedərdi: onlar yeni gələnləri öpüşlə qarşıladılar.

Başqa faktlar da məlum oldu.

– Birisi meyxanaya girib içər və Əmi can, sən pulunu inqilab verəcəkdir – sözlərini deyib gedərdi.

Şaron küçəsi ilə üzbəüz olan meyxanada inqilab müvəkillərini ayırırdılar. Seçki siyahılarını furajkalara yığardılar.

Fəhlələr Kott küçəsindəki qılnc təlimçisinin yanına yığışardılar: o adam hücum etmək üsullarını öyrədərdi. Orada çoxlu taxta espadron,

əsa, ağac və rapira vardı. Elə bir gün gəldi ki, rapiraların düymələrini çıxartdılar. Bir fəhlə dedi: biz iyirmi beş adamıq, ancaq mən hesabda deyiləm, çünki məni əfəl hesab eləyirlər. Həmin bu “əfəl” deyilən adamın sonralar Kenisse olduğu meydana çıxdı.

Camaat bezi məsələlərdən yavaş-yavaş xəbər tutdu: bunun necə olduğu məlum deyildi. Evinin qabağını süpürən bir arvad başqa bir arvada dedi: çoxdandı hər yerdə patron qayırırlar. Küçələrdə departamentlərin milli qvardiyalarına yazılmış intibahnamələri açıqca oxuyurdular. Bu intibahnamələrdən birinin altında: Borto, çıxarsatan imzası vardı.

Bir gün Lenuar bazarında, araq satılan dükanın qabağında, saqqallı bir adam tumba üstə çıxaraq sanki gizlin bir hökumət tərəfindən döndərilmiş əlyazmasını italyan şivəsi ilə ucadan oxuyurdu. Onun başına bir dəstə adam yığışmışdı, ona əl çalırdılar. Bu namənin, adamları daha çox həyəcana gətirən bezi ifadələri toplanılmış və yazılmışdır. Bu ifadələr belədir: “...Bizim təlimimizə mane olurlar, bizim müra-ciyyətlərimizə məhv edirlər”, bizim adamları güdürlər, dustaqxanaya salırlar...”.

“Manufakturalarda baş verən intizamsızlıqlar mötədil adamları bizim tərəfimizə cəlb etdi”. “...Xalqın gələcəyi bizim heç kəsə məlum olmayan sıralarımızda yaranır”. “...İki şeydən ancaq biri seçilməlidir: ya hərəkət, ya əks-hərəkət, ya inqilab, ya əks-inqilab. Çünki bizim dövrümüzdə daha nə fəaliyyətsizliyə, nə etaləyə inanırlar. Xalqları, ya xalqın əleyhinəmi olmaq, – məsələ, bax, bundadır”. “...O gün ki, biz daha sizin işinizə yaramayacağıq – onda bizi dəyişdirin, lakin o vaxta qədər bizim qabağa getməyimizə kömək edin”. Bütün bu sözlər günün günorta çağında deyilirdi.

Lakin bundan da cəsarətli çıxışlar olurdu: bu çıxışlar belə cəsarətli olduğu üçün xalqa şübhəli görünürdü. 1832-ci ildə, aprelin 4-də yoldan ötən bir adam, müqəddəs Marqarita küçəsi tinində kötük üstə qalxıb çığırdı: “Mən babefçiyəm!”. Lakin camaat özünü babefçi adlandıran bu adamın Jiske olduğunu duydu.

Bu yoldan ötən adam bunu da dedi:

– Rədd olsun xüsusi mülkiyyət! Sol müxalifətçilər – qorxaq və satqın adamlardır. Onlar sağlam ağıl sahibləri olduqlarını sübut etmək istəyəndə inqilabı təbliğ edirlər. Onlar döyülmək üçün özlərini demokrat, dalaşmamaq üçün – royalist adlandırırlar, Respublikaçılar – miskin adamlardır. Vətəndaş əməkçilər, respublikaçılara inanmayın!

Bir fəhlə onun üstünə çığırdı:

– Sus, vətəndaş casusu!

Bu çığırtı ilə də o səsinə kəsdi.

Sirli təsadüflər də olurdu.

Bir gün axşamçağı bir fəhlə xəndək yanında “yaxşı geyinmiş bir cənab” rast gəldi: “yaxşı geyinmiş cənab” ondan soruşdu: “Vətəndaş, hara gedirsən?”. Fəhlə ona belə cavab verdi: “Cənab, mən sizi tanımaq şərəfinə nail olmamışam”. – O adam dedi: “Amma mən səni yaxşı tanıyıram”; sonra da əlavə etdi: “Qorxma. Mən komitet müvək-kiliyəm. Səndən şübhələnirlər, deyirlər ki, sən çox da etibarlı adam deyilsən. Bax, ağzından bir şey qaçırsan – bu bizə məlum olacaqdır, səni güdürlər, bunu bil!”. Sonra da fəhlənin əlini sıxdı, “biz tezliklə görüşəcəyik” deyib getdi.

Danışıqlara gizləncə qulaq asan polis işçiləri yalnız meyxanalarda deyil, küçələrdə də qərribə söhbətlər eşidirdilər.

Bir toxucu qiymətli mebel qayırana deyirdi:

– Tez ol, al!

– Niyə?

– Bir az atmaq lazım gələcək.

Yolla gedən iki cındır paltarlı adam diqqətəlayiq bir şəkildə danışdı; onların danışığından aydınca Jakeri üsyanı qoxusu duyulurdu:

– Bizi idarə eləyən kimdir?

– Cənab Filipp.

– Yox, burjuaziyadır.

“Jakeri” sözünü pis mənada işlətdiyimizi zənn edənlər yanırlırlar. Jakeri üsyanında iştirak edən yoxsullardı.

Başqa bir vaxtda, yolla gedən bir adamın o birisinə bu sözləri dediyini eşidirdilər: “Bizim gözəl bir hücum planımız vardır”.

Taxt qarovulxanası qabağındakı girdə meydanın xəndəyində oturan dörd kişinin gizli söhbətindən ancaq bu sözləri eşitmək mümkün oldu: “Onun bir daha Parisdə gəzməməsi üçün mümkün olan hər şeyi edəcəklər”.

Bu “onun” deyilən kim idi? Təhdid dolu bir məchuliyyət.

“Başçılar” özlərini kənarda tuturdular (bu adamlara cıvarda – başçı deyirdilər). Elə güman edirdilər ki, onlar öz işlərini bir-biri ilə uyğunlaşdırmaq üçün Sent-Estaş kilsəsi yanındakı meyxanaya toplaşırlar. Mondetur küçəsi dərzilərinin qarşılıqlı yardım cəmiyyətinin sədri “Oq”

ləqəbli bir adam bu başçılarla Sent-Antuan civarı arasında əsas rabitəçi hesab olunurdu. Bununla belə başçılar həmişə kənarda durur gözdən yayınırldılar; sonralar perler məhkəməsində ittihamçının verdiyi:

- Sizin başçınız kimdir? – sualına, müttəhim belə cavab vermişdi:
- Mən bunu bilmirdim, onun kim olduğunu heç öyrənmədim də.

Bu təkzibedilməz ən əsas dəlil də bu cavabın möhkəmliyini sarsıd bilməmişdi.

Lakin bunlar hələ ancaq mənacə aydın, lakin qeyri-müəyyən sözlər, bəzən də boş mülahizələr, şayiələr və dedi-qodular idi. Amma başqa əlamətlər də meydana çıxmağa başladı.

Bir dülgər Rey küçəsində tikilən evin ətrafına çəkilən hasara taxta vurarkən elə orada bir parça cırılmış məktub tapmışdı; bu kağız parçasındakı sözləri oxumaq olardı:

“...Komitet bəzi cəmiyyətlərin seksiyalarına adam yığılmasına, mane olmaq üçün mütləq tədbir görməlidir...”

Sonra da əlavə olunmuşdu:

“Biz bildik ki, Fobur – Puasonyer küçəsində 5(6) nömrəli evdə, silahçının həyatında beş ya altı min ədəd tüfəng vardır. Amma seksiyaların isə heç tüfəngi yoxdur”.

Dülgər təşvişə düşərək tapdığı kağız parçasını yoldaşlarına göstərdi; o bir az kənarda yenə cırılmış bir kağız tapmışdı, bu, əvvəlkindən daha əhəmiyyətli idi. Bu qərribə sənədin tarixi cəhətdən maraqlı olduğunu nəzərə alaraq biz burada onun şəklini cənnən veririk.

K	S	D	K	Bu vərəqi əzbər öyrənin. Sonra cırın. Siz əmri başçılarınıza ötürdükdən sonra qoy işə vəqif olanlar da elə etsinlər.
				Salam və qardaşlıq.
				L.
				Yu oq a' fe

Onda bu sirli kağıza bələd olanlar, ancaq sonralar o dörd baş hərfin mənasını başa düşdülər: onlar – *kvinturionlar*, *senturionlar*, *dekurionlar*, *kaşfiyyatçılar* deməkdi; *yu oq a' fe* isə: 15 aprel 1832-ci il tarixini göstərirdi. Hər baş hərfin altında ad, adın da yanında çox diqqətcəşayan qeydlər vardı: “K – *Banerel*. 8 tüfəng, 83 patron. Etibarlı adamdır.

S – *Bubyer*. 1 tapança, 40 patron; D – *Role*. 1 rapira, 1 tapança, 1 funt barıt; K – *Teysye*. 1 qılınç, 1 patroneş. Düzdür; *Terror*. 8 tüfəng. İgiddir və sairə.

Nəhayət, elə həmin dülgər elə bu hasarın içərisində bir kağız da tapdı: bu çox aydın bir şəkildə karandaşla yazılmış qərribə bir siyahı idi.

Birlik. Blanşar. Arbr-Sek, 6.

Barra. Suaz. Hesablama palatası.

Kostyuşko. Obri-Qəssab?

J.J.R.

Kay Qrakk

Yoxlama ixtiyarı. Düfən. Fur.

Jirondistlərin süqutu. Derbak. Mobüe.

Vaşinqton. Alacəhrə quşu. 1 tap. 86 pat.

Marselyoza.

Xalqın başç. Mişel. Kenkampua. Qılınç.

Hoş.

Marso. Platon. Arbr-Sek.

Varşava. Tilli, “Popüler” qəzeti satan.

Bu kağız hörmətli bir burjuanın əlinə düşəndə o bunun mənasını başa düşdü. Görünür bu siyahıda insan hüququ cəmiyyətinin dördüncü dairəsində olan seksiyalar, bu seksiya başçılarının adı və ünvanı qeyd olunmuşdu. Bu vaxta qədər məchul qalan bu faktlar ancaq tarixə aid bir məsələdir, indi onları elan etmək olar. Ancaq bir şeyi əlavə etmək lazımdır: insan hüququ cəmiyyətinin qurulması elə bil ki, bu kağız tapılan vaxtdan sonra olmuşdu. Bəlkə də bu ilk qeydlərmiş.

Lakin, işarələr, eyhamlar, sözlər, yazılan kağızlar ardında əsl işlər meydana çıxmağa başladı.

Popenkur küçəsində, polis işçiləri, köhnə şey-şüy alveri edən bir adamın evini axtaranda komodun siyirtməsindən, eyni qayda ilə əvvəl iki, sonra da dörd yerə qatlanmış yeddi vərəq şey bükülən kağız tapırlar; bu vərəqlərin altında iyirmi altı dənə patron üçün dördqat bükülmüş kağız və bir kartoçka gizlədilmişdi; bu kağız da şey bükülən kağızdandı; kartoçkada bu şeylər yazılmışdı.

Köhərçilə 12 unsiya

Kükürd 2 unsiya

Kömür 2 yarım unsiya

Su 2 unsiya

Axtarış protokolunda – komodun siyirtməsindən çox bərk barıt qoxusu gəldiyi də qeyd olunurdu.

Bir bədənənin işdən qayıdanda Austerlits körpüsü yanında, skamyanın üstündə balaca bir düyünçəsi yadından çıxıb qalır. Düyünçəni qarovulxanaya aparıb açırlar; onun içində çap olunmuş, Lotyer imzası, iki dialoq, “Fəhlələr, birləşin!” sərlövhəli bir nəğmə, patron dolu tənəkə bir qab varmış.

Bir fəhlə öz dostu ilə içirmiş; istiləndiyini sübut etmək istəyir, dostuna deyir ki, inanmırsan əlini bədənəmə vur; o da əlini vuranda görür ki, kurtkası altında tapançası vardır.

Uşaqlar Per-Laşezlə taxt qarovulxanası arasında, bulvarın lap ucqar bir yerində oynayanda, xəndəyin içindən yonqar və zibil yığını altından bir torba, torbanın da içindən – güllə tökmək üçün qəlib, patron qayırmaq üçün ağac kötük, ovçu barıtı töküntüsü olan bir ağac cam, bir də balaca bir çuqun qazan tapırlar; qazançada ərmiş qurşun izi aydınca görünmüş.

Polis işçiləri şəhər saat beşdə qəfildən Pardon adlı bir adamın evinə girirlər, görürlər ki, o yatağının qabağında durub, patron qayırmaqla məşğuldur, əlində də patron vardır. Həmin bu adam sonralar Merri-Barrikadası seksiyasının üzvü olur və 1834-cü ildə aprel üsyanında öldürülür.

Fəhlələr nahar vaxtı dincələndə Pikipüsə Şaranton qarovulxanası arasında, ensiz keşikçilər yolunda, iki divar arasında, qarşısında adətən Siam keklisi oynanılan meyxananın yanında iki adam görürlər. Onlardan biri bluzasının altından bir tapança çıxarıb o birisinə verir. Bu vaxt o, tərlə düşündə tapançadakı barıtın bir az nəm çəkdiyini hiss edir, tapançanı yoxlayıb, barıtı taxtın üstünə tökür. Sonra ayrılıb gedirlər.

Qall adlı birisi lovğalana-lovğalana deyirmiş ki, mənim yeddi yüz patronum, iyirmi dörd də tüfəngə qoyulan çaxmaqdaşım var. Bu adam sonralar, aprel hadisələrində Bobur küçəsində öldürülmüşdür.

Bir gün hökumətə xəbər verirlər ki, şəhər ucqarlarında camaata çoxlu silah, iki yüz min də patron paylanmışdır. Bir həftə sonra otuz min də patron paylanır. Qərribə burasıdır ki, bu patronlardan bircəciyi də polis işçilərinin əlinə düşməmişdi. Ələ keçən məktubda yazılırdı: “Gecə saat dördü vuran kimi səksən min vətənpərvərin silaha sarılacağı gün uzaqda deyil”.

Bütün bu işlər açıqca və bəlkə də lap sakitcə edilirdi. Yetişməkdə olan üsyan hökumətin gözü önündə tufan hazırlayırdı. Bu gizlin, lakin artıq hiss edilməkdə olan böhranın bütün xüsusiyyətləri meydana idi. Qarşıda duran məsələlər haqqında burjuva fəhlələrlə sakitcə danışırı, hal-əhval tuturdular: “Üsyan nə vəziyyətdədir?” – onlar bu sualı “Zövcənizin kefi necədir?” sualı kimi ifadə edirdilər.

Moro küçəsindəki mebelçi soruşurdu: “Bəs nə vaxt başlayacaqsınız?”.

Başqa bir dükənçi deyirdi: “Bu yaxında işə başlanacaqdır, mən bunu bilərəm. Bir ay əvvəl siz on beş min nəfərdiniz, indi iyirmi beş min nəfərsiniz”. O öz tüfəngini, qonşusu isə balaca bir tapança təklif edirdi, – bu tapançaya yeddi frank pul istəyirdi.

İnqilabi qızğınlıq get-gedə artırdı. Parisin, Fransanın hər yerində bu belə idi. Hər yerdə onun nəbzinin vurduğu hiss olunurdu. İnsan bədəninin iltihablaşan hissələri ətrafında qışa əmələ gəlmiş kimi – gizlin cəmiyyətlər də ölkənin hər yerinə yayılmağa başladı. Eyni zamanda həm açıq, həm də gizlin cəmiyyət olan – Xalq dostları cəmiyyətindən insan hüququ cəmiyyəti meydana gəldi; öz sərəncamlarından birinə o: Plüvioz, respublika erasının 40-cı il tarixini qoymuşdu: bu cəmiyyətə, hətta cinayət məhkəməsinin onun ləğv edilməsi haqqında çıxardığı qərardan sonra da yaşamaq nəsib olmuşdu, həm də o heç tərəddüd etmədən öz seksiyalarına bu mənalı adları vermişdi:

Nizələr.

Zəng səsi.

İşarə topu.

Friqiya qalpağı.

Yanvarın 21-i

Dilənçilər.

Sərsərilər.

Robespyer.

Nivelir.

Bir gün olacaq.

İnsan hüququ cəmiyyətindən hərəkət cəmiyyəti yarandı. Bunu cəmiyyətdən ayrılan səbirsiz və qabağa qaçan adamlar təşkil etdilər. Başqa ittifaqlardakı adamların sayı – böyük və əsas cəmiyyətlərdə olan həmfikir şəxslərin hesabına artırdı. Seksiyaların üzvləri şikayətləndirdi ki, bizi bir neçə tərəfə çəkiş aparırlar. Bu qayda ilə Qall ittifaqı və şəhər

bələdiyyə idarələrinin təşkilat komitəsi meydana gəldi; Mətbuat azadlığı, Şəxsiyyət azadlığı, Xalq maarifi, Qeyri-müstəqim vergilərlə mübarizə ittifaqları, sonra da, bərabərliyi müdafiə edən fəhlələr cəmiyyəti təşkil olundu; bu da bərabərliyi müdafiə edənlər, kommunistlər, islahatçılar adı altında üç seksiya bölündü. Bundan sonra da, hərbi qayda ilə təşkil olunmuş, kohortayabənzər Bastiliya ordusu düzəldi: hər dörd adama – kapral, hər on adama – serjant, iyirmi adama – kiçik leytenant, qırx adama – leytenant komanda edirdi; burada ən çoxu beş adam bir-birini tanıya bilirdi. Ehtiyatkarlıqla cəsarətin birləşdiyi bu məsələdə sanki Venetsiya dühasının əli vardı. Başda duran mərkəzi komitənin iki əli vardı: bunlardan biri – hərəkət cəmiyyəti, biri də Bastiliya ordusu idi. Sədaqət ritsarlarının legitimist ittifaqı bu respublika cəmiyyətləri arasına qarışıqlıq salırdı. Bu ittifaq ifşa edilərək dağıldı.

Paris cəmiyyətləri əsas şəhərlərdə yerləşirdi. Lionun, Nantın, Lillin, Marselin – İnsan hüququ, Karbonarlar, Azad insan cəmiyyətləri vardı. Eksdə Kuqurda adlı inqilabi cəmiyyət vardı. Biz yuxarıda bundan bəhs etmişik.

Parisin Sen-Marso civarı Sent-Antuan civarından az hərəkətə gəlməmişdi, məktəblər də bu civarlardan az həyəcanlanmamışdı. Sent-İlasent küçəsindəki kafe və Matürən – Sen Jak küçəsindəki “Yeddi bilyard” meyhanası tələbələrin toplaşdığı yer idi. Anjerdəki və Kuqurdadakı qarışıqlıq yardım cəmiyyətləri ilə sıxı surətdə əlaqədar olan “Əlifba dostları” cəmiyyəti, məlum olduğu kimi, Eksdə, “Müzen” kafesinde yığıncaq düzəldirdilər. Bu gənclər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Mondetur küçəsi yaxınlığında, “Korinf” meyhanasında da bir-biri ilə görüşürdülər. Bu yığıncaqlar gizlin keçirilirdi. Başqa yığıncaqlar, vəziyyət nə qədər imkan verirdisə, o dərəcə açıq olurdu; bu yığıncaqların meydan oxuyucu, cəsarətli bir şəkildə olduğunu sonrakı məhkəmələrdən bilmək olar; bu məhkəmələrdən birində belə bir sorğu-sual olmuşdu: “Yığıncaq harada olurdu? – Sülh küçəsində. – Kimin evində? – Küçədə – Orada hansı seksiyalar vardır? – Bir seksiya vardı. – Hansı seksiya – Manüel seksiyası. – Onun rəhbəri kim idi? – Mən – Hökumətlə mübarizəyə girişmək kimi təhlükəli bir qərarı siz müstəqil surətdə qəbul edə bilməzdiniz, bunun üçün siz hələ çox cavansınız. Siz haradan göstəriş alırdınız? – Mərkəzi komitədən”.

Ordu da xalq kimi həyəcana gəlmişdi: sonralar Belforda, Lünevildə, Epinalda baş verən iğtişaşlar bunu sübut etdi. Qiyamçılar əlli

ikinci polka, beşinci, səkkizinci, otuz yeddinci və iyirminci süvari polklarına ümid bəsləyirdilər. Burqundiyada və cənub şəhərlərində yerə azadlıq ağacı, yəni başına qırmızı qalpaq keçirilmiş paya sancmışdılar.

Vəziyyət belə idi.

Bu vəziyyət, lap başlanğıcda dediyimiz kimi, özünü xüsusilə Sent-Antuan civarında daha böyük bir qüvvət və şiddətlə hiss etdirdi. Həyəcanın mərkəzi də ora idi.

Parisin qarışqa yuvasına və bal arısı pətəyinə bənzəyən, qarışqa kimi çoxlu adam yaşayan, bal arısı kimi çalışqan, cəsarətli, acıqlı adamları olan bu qədim civarı böyük bir səbirsizliklə üsyanın başlanmasını gözləyirdi. Burada hamı həyəcan içində idi, lakin bu işə mane olmurdu. Həç bir şey bu civarın canlı və tutqun siması haqqında təsəvvür verə bilməz. Buradakı mansardların taxtapuşları altında dəhşətli bir səfəltə olduğu kimi, çox nadir hallarda təsadüf edilən ağıllı və çoxqun düşüncəli adamlar da tapmaq olardı. Səfəltə ilə əqil, – iki ifrat dərəcənin, ən qorxunc bir şəkildə birləşməsidir.

Sent-Antuanda baş verən iğtişaşa ayrı səbəblər də vardı: böyük siyasi sarsıntılardan ayrılmayan ticarət böhranları, iflasa uğramaq, tətillər, işsizlik də həmişə bu iğtişaşlara öz təsirini göstərir. İnqilab vaxtında ehtiyac həm səbəb, həm də nəticədir. İnqilabın endirdiyi zərbə onun özünə də təsir edir. Bu civarın böyük bir qəlb çoxqunluğunu özündə gizlədə bilən, silaha sarılmağa həmişə hazır olan, çox asanlıqla hərəkətə gələn, öz niyyətini gizli tutan, üsyana hazır edilən – acıqlanmış, qorxmaz, mərd əhalisi elə bil ki, ancaq bir qılgıncı gözləyirdi. Hər dəfə üfqudə, hadisələr küleyi ilə qovulan bu qılgıncılar görünəndə Sent-Antuan civarında – Parisin qapısı ağzında bu iztirabların və fikirlərin bantqabını yerləşdirən qorxunc təsadüfi düşünməmək olmazdı.

Kitabın əvvəlki xülasəsində dəfələrlə də çəkilən bu “Antuan civarı” meyhanaları tarixdə məşhurdur. İğtişaş vaxtında burada şərabdan artıq sözdən keflənirdilər. Burada qəlbləri dolduran, ruhlara özəmət verən bir qüvvə – irəlini gören bir ruhun, yenilik gətirəcək bir gələcəyin təsiri hiss olunurdu. “Antuan civarı” meyhanaları – Sivill mağarası üzərində tikilən Aventin aşxanalarına bənzəyirdi: mağaranın dərinliyindən esən müqəddəs meh bu aşxanalara daxil olardı; oradakı stollar içünəyə oxşardı; orada – Enninin Sivil şərabı adlandırdığı içki içərdilər.

Sent-Antuan civarı – xalqın ehtiyat anbardır. İnqilabi sarsıntılar onda çatlaqlar əmələ gətirir: xalqın baş hakimiyyəti bu çatlaqlardan keçib gəlir. Bu baş hakimiyyət pis iş tuta bilər, onun da başqa hakimiyyətlər kimi səhvi ola bilər, lakin o səhv etsə də böyüklüyünü itirmir. Onun da haqqında, təpəgöz haqqında deyilən İngens¹ sözünü işlətmək olar.

93-cü ildə, fikirlərə hakim olan ideyanın yaxşılığından, ya pisliliyindən, həmin gün bu fikirlərdə fanatizmin, ya nəcib bir ruh yüksəkliyinin özünü göstərən göstərməməsindən asılı olaraq, Sent-Antuan civarından vəhşilər legionu, ya da qəhrəmanlar dəstəsi çıxardı.

Vəhşilər deyirik. Bu ifadə haqqında izahat verək. Yaradıcı inqilab hərə-mərcliyi günlərində, dəyənəklərini əllərində hazır tutaraq, nizələrini qaldıraraq kökündən sarsılan köhnə Parisə şiddətlə hücum edən bu cındırpaltarlı, bu qəzəbli, bu nər-nər nərildəyən amansız insanlar nə istəyirdi? Onlar zülmə, əsarətə, müharibələrə son qoymaq istəyirdi. Onlar böyükler üçün iş, uşaqlar üçün savad, qadınlar üçün ictimai qayğı, hamı üçün azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq, çörək, bütün dünyanı cənnətə döndərmək istəyirdi. Onlar tərəqqi istəyirdi. Ən ağır bir vəziyyətə gətirilib çıxarılan bu qorxunc və yarıçılpaq insanlar, böyük bir həyəcan içində, əllərində dəyənək, dillərində lənət, – bu müqəddəs, bu gözəl, bu dinc tərəqqini tələb edirdilər. Bəli, onlar vəhşi idilər, lakin mədəniyyət vəhşiləri idilər.

Onlar amansız bir qəzəblə insan hüququ uğrunda mübarizə edirdilər; qoy onların bu mübarizəsi qorxunc və dəhşətli olsun: onlar insan övladını cənnətdə yaşamağa məcbur etmək istəyirdilər. Onlar vəhşi görünsə də, əslində xilaskar idilər. Onlar zalımət maskası altında gizlənsələr də işıq tələb edirdilər.

Bu qəzəbli və qorxunc insanlar, doğrudan da, qəzəbli və qorxunc idilər, biz bunu etiraf edirik – lakin onlar yaxşılıq naminə qəzəbli və qorxunc idilər; bəli, bu qəzəbli və qorxunc insanlarla bərabər başqa adamlar da vardı: onlar zərli paltar, ipək corab, sarı əlcək, lak tufillər geyər, lentlər, ulduzlar taxar, slyapalarına ağ lələklər sancardı; onların üzü gülümsərdi; onlar mərmər buxarı qarşısında məxmər üzlü stola dirseklənərək mülayim bir ifadə ilə danışar, keçmişin, orta əsrlər qayda-qanununun, müqəddəs hüququn, fanatizmin, nadanlığın, köləliyin, ölüm cəzasının, müharibənin saxlanması və buna kömək edil-

məsini lazım görürlər; astadan və nəzakətlə qılını, tonqalı, ölüm kürsüsünü tərifləyirlər. Bizə gəlincə, əgər biz mədəniyyət vəhşiləri ilə mədəni vəhşilərdən birini seçmək məcburiyyəti qarşısında qalsaq – onda birinciləri seçərdik.

Şükür olsun Allaha ki, başqa bir yol da mümkündür. Nə keçmişin, nə də gələcəyin xatirinə girdaba yuvarlanmaq zəruri deyil. Nə istibdad, nə terror! Biz tərəqqiyə yüngül enişli bir cığırla getmək istəyirik.

Allah bu barədə binagüzarlıq edir. Allahın bütün siyasəti də – yolların kələ-kötürlüyünü hamarlamaqdan ibarətdir.

ALTINCI FƏSİL

Anjolras və onun köməkçiləri

Bu vaxta az qalmışdı ki, Anjolras, bir hadisə baş verəcəyini qabaqcadan duyaraq, gizlin yoxlamaya bənzər bir iş düzəltdi.

Hamı “Müzen” kafesindeki gizlin iclasda idi.

Anjolras öz nitqində bir neçə qərribə, lakin çox mənalı məcaz işlədərək dedi:

– Bizim nəyimiz var, biz kimə ümid ola bilərik – bunu bilmək pis olmazdı. Kim ki, istəyir döyüşçüsü olsun – görək bu döyüşçüləri hazırlasın. Nə ilə vuruşmaq lazımdır – bunu görək əldə eləsin. Bu işə zərər yetirməz. Yolda öküz olanda – yoldan keçənlər bu öküzün buynuzu altına düşməsinə daha çox ehtimal edə bilər, lakin öküz olmadıqda bu ehtimal daha az olar. Sayaq görək təxminən bizim sürümüzdə nə var, biz neçə nəfərik. Bu işi sabaha qoymaq olmaz. İnqilabçılar həmişə tələsməlidirlər; tərəqqinin vaxtı azdır. Gəlin gözlənilməyən bir şeyə inanmayaq. Qoymayaq ki, naghani bir vəziyyət üstümüzü alsın. Görək bütün gördüyümüz işləri bir-bəbir gözdən keçirək, onların möhkəm olub-olmadığını yoxlayaq. İşə axıra yetirək, özü də elə bu gün. Kurfeyrak, sən politexniklərə baxmağa get. Bu gün çərşənbədir, onların istirahət günüdür. Feyi, siz gedin Qlasyerdə olanlara baxın, elə deyilmi? Kombefer – Pikipüsə gedəcəyini mənə vəd edib. Orada yaman hərəkət var. Baorel Estrapaya baş çəkər. Prüver, masonlar soyuyurlar; sən bizə Qrenel-Sent-Onore küçəsindəki masonlar təşkilatından xəbər gətirərsən. Joli Düpüitrəndəki klinikaya gədr, həm də tibb məktəbinin nəbzini yoxlar. Bossüə məhkəmə palatasına dəyər, təzə işə başlayan yuristlərlə söhbət elər. Mən özüm Kuqurda ilə məşğul olaram.

¹ Qüdrətli (lat.)

Kurfeyrak dedi:

- Bununla da iş bitib gedər.
- Yox, bununla iş bitmir.
- Daha nə var?
- Çox mühüm bir iş.

Kurfeyrak:

- Necə iş? – deyə soruşdu.

Anjolras ona belə cavab verdi:

- Men qarovulxanasının məsələsi.

O, düşünürmüş kimi bir az susdu, sonra yenə sözə başladı:

- Men qarovulxanası tərəfdə mərmərçilər, rəssamlar, heykəltəraşların şagirdləri yaşayır. Onlar odlu uşaqlardır, ancaq soyumağa meyl edirlər. Xeyli vaxtdır onların arasında nəşə olur, ancaq nə olduğunu bilmirəm. Onlar başqa bir şey haqqında düşünürlər. Onların coşqunluğu zəifləyir: onlar vaxtlarını dominoya sərf edirlər. Onlarla az, ancaq möhkəm danışmaq gerek, – bu mütləq lazımdır. Onlar Rüşfeyə toplaşır. Saat on iki ilə bir arasında onları orada görmək olar. Bu kül basmış közü üfürüb qızartmaq lazımdır. Mən bu işi o yaddaşsız Mariusa tapşırmaq istəyirdim, o, ümumiyyətlə yaxşı oğlandır, ancaq buralara gəlmir. Men qarovulxanası üçün mənə bir adam gerekdir. Ancaq mənim adamım yoxdur.

Qranter dedi:

- Bəs mən? Mən ki, buradayam.
- Sən?
- Mən.
- Respublikaçılara sən ağır öyrədəcəksən?! Soyumuş ürəklərdə prinsip naminə sən alov yaradacaqsan?!
- Niyə yaratmıram?
- Sən, yəni, bir işə yaraya bilərsən?
- Hər halda yaramağa çalışaram.
- Sən axı heç bir şeyə inanmırsan.
- Sənə inanıram.
- Qranter, mənə kömək etmək istəyirsən?
- Hər necə kömək desən mən hazıram! Lap sənin çəkmələrini də silə bilərəm.
- Yaxşı, onda bizim işimizə qarışma. Öz yovşan arığını iç.
- Anjolras, sən nanəcibsən.
- Deyirsən, yəni, mən Men qarovulxanasına gedə bilərəm? Səndə buna qabiliyyət var?

- Mən Qre küçəsi ilə enərəm, Sen-Mişel meydanını keçərəm, Şahzadə küçəsi ilə gəlib Vojirar küçəsinə çıxaram, Karmelitlərin yanından ötərəm, Assas küçəsinə dönərəm, özümü Şers-Midi küçəsinə yetirərəm. Hərbi şuramı arxada buraxaram, Köhnə Tüilrini addaram, bulvardan ötüb gedərəm, nəhayət, Mən daş yolu ilə irəliləyib qarovulxanadan keçərəm, gəlib düz Rüşfeyə çataram. Məndə buna qabiliyyət var. Mənim uzunboğaz çəkmələrimin də buna qabiliyyəti var.

- Rüşfedəki yoldaşları sən heç az da olsa tanıyırsanmı?
- Çox da elə tanımıram. Ancaq danışanda onlara “sən” deyirəm.
- Sən gedib onlara nə deyəcəksən?
- Mən nə bilim! Onlarla Robespyerdən, Dantondan, prinsiplərdən danışaram.

- Sən?!

- Mən. Mənim qədrimi bilmirlər. Amma elə ki, işə girişdim – onda gör nələr qayıırıram! Mən Prüdomu oxumuşam: “İctimai müqavilə” mənə məlumdur; İkinci il konstitusiyasını özəbr bilirməm! “Bir vətəndaşın azadlığı – başqa bir vətəndaşın azadlığının başladığı yerdə qurtarır”. Yoxsa sən elə bilirsən mən nədanam? Mənim yazı stolumda köhnə əskinas var. İnsan hüququ, xalqın baş hakimiyyəti, – sən mənə necə bilirsən! Mən hətta bir az ebertistəm də. Mən, əlimdə saat, ən qərribə şeylərdən bir-birindən ardınca altı saat danışa bilərəm.

Anjolras:

- Bir az ciddi ol, – dedi.
- Bundan da ciddi!

Anjolras bir az düşündü, sonra müəyyən qərara gəlmiş bir adam kimi başını qaldırıb mənalı bir halda dedi:

- Qranter, mən səni sınaqdan keçirməyə razıyam. Men qarovulxanasına get.

- Qranter “Müzen” kafesi ilə yan-yana, mebelli otaqlarda yaşayırdı. O, evinə getdi; beş dəqiqədən sonra qayıdıb gəldi. O, Robespyer dövrünün zövqünə uyğun olan jileti geyməyə getmişdi.

İçəri girəndə Anjolrasa diqqətlə baxaraq dedi:

- Qırmızı.

Sonra, əlini döşünə, jiletinin tünd-qırmızı yaxasına bərkdən vurdu. Anjolrasa yaxınlaşaraq qulağına dedi:

- Narahat olma.

Sonra da şlyapasını qəti bir hərəkətlə başına basıb otaqdan çıxdı.

On beş dəqiqədən sonra “Müzen” kafesinin dal otağı boşaldı. “Əlifba dostları”nın hamısı öz işinin dalınca getdi. Kuqurdanı öz üzərinə götürən Anjolras hamıdan sonra otaqdan çıxdı.

Kuqurdanın Eksdən gələn və Parisdə olan üzvləri onda İss dərəsində, tərk edilmiş daş karxanalarının birində toplaşdı; Senanın bu tərəfində belə karxanalar çox idi.

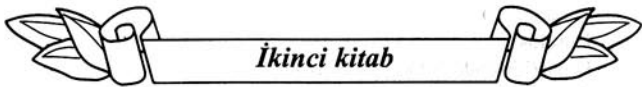
Anjolras görüş yerinə gedirən yolda vəziyyəti düşünürdü. Baş verən hadisələrin ciddiliyi aydıncı. Gizlin bir ictimai xəstəliyin olduğunu qabaqcadan xəbər verən hadisələr ağır-ağır inkişaf etdikdə – xırdaca bir çətinlik bu inkişafın qarşısını alır, onu dayandırır və dolaşdırır. İşin dağılmasının, həm də yenidən meydana gəlməsinin səbəbi bundadır. Anjolras parlaq üsyanı gələcəyin qaranlıq pərdəsi altında görürdü. Kim bilir? Bəlkə də bu an yaxınlaşırdı. Budur, xalq yenə də öz hüququnu fəth edir! Nə gözəl tamaşa! İnqilab yenə əzəmətlə Fransanı ələ alır, “Mabədi sabah” – deyə dünyaya xəbər verir. Anjolras işin gedişindən razı idi. Ocaqdan alov saçılırdı. Bu anda Anjolrasın ardınca uzun bir bantlı yol uzanıb gedirdi: bu onun bütün Parisə yayılmış dostları idi. Fikrində o, Kombeferin fəlsəfi, səmimi, mənalı natiqliyini – dünya vətəndaşı olan Feyinin məftuniyyəti ilə, Kurfeyrakın coşqunluğu ilə, Baorelin gülüşü ilə, Jan Prüverin kədəri ilə, Jolinin alimliliyi ilə, Bos-süenin acı istehzası ilə birləşdirirdi; bunlar hamısı bir yerdə elektrik çatırtısına bənzər bir şey əmələ gətirirdi, bu da hər yerdə və eyni zamanda qığılcımlar saçılırdı. Hamı iş üstədir, bunun nəticəsi, heç şübhəsiz, sərf edilən əməyə layiq olacaqdır. Bu yaxşıdır. Anjolros bu anda Qranteri xatırlayaraq öz-özünə dedi: “Əslinə qalanda Men qarovulxanası yolumun üstündədir. Gəlsənə bir Rişfeyə baş çəkim? Kedim görüm Qranter nə qayırır, indiyə kimi nə eləyə bilmişdir”.

Anjolras Rişfenin papiros çəkilən zalına çatanda Vojirar zəng quləsinə saat biri vurdu. İçəri girib qapını buraxdı, qapı şappıltı ilə onun küreyinə dəydi; o, əllərini döşündə çarpazlayaraq zalı gözəndən keçirdi; zal stolla, adamlarla, papiros tüstüsü ilə dolu idi.

Bu dumanın içində kiminsə səsi guruldayırdı, bir adam bu səsi səbirsizliklə kəssə də bu səs yenə də kəsilmirdi. Bu danışan – öz rəqibi ilə mübahisə edən Qranter idi.

Qranter bir adamlar – üstünə köpək tökülmüş, domino daşları düzülmüş xal-xal mərmər stolun arxasında oturub, yumruğunu stola çırpırdı; Anjolras bu zaman aşağıdakı sözləri eşitdi:

- Qoşa altı.
- Dördlük.
- Donuz! Məndə belə daşlar yoxdur.
- Sənin işin bitdi. İkilik.
- Altılıq.
- Üçlük.
- Bir.
- Mən oynayacağam.
- Dörd təklik.
- Boş şeydir.
- Sən oynayacaqsan.
- Mən çox pis oynadım.
- Sən düz oynadın.
- On beş.
- Bir də yeddi.
- İndi mənimki oldu iyirmi iki, (fikirli). İyirmi iki.
- Sən qoşa altı olacağımı gözləməyirdin. Mən bunu oyunun lap başlanğıcında qoysaydım – oyun tamam dəyişəcəkdi.
- Yenə ikilik.
- Bir!
- Bir? Al, bu da beşlik.
- Məndə yoxdur.
- Sən beşliyi deyəsən qoyumsan?
- Hə.
- Heçlər.
- Sənin əlin yaman gətirir! Bəli... Sənin əlin gətirdi! (Xeyli fikrə gedir). İkilik.
- Bir!
- Nə beşlik var, nə bir. Bu sənin çox da xoşuna gəlməyəcək.
- Buna domino deyirlər!
- Ay səni öküz vursun!

İkinci kitab

EPONİNA

BİRİNCİ FƏSİL

Torağay çölü

Marius Javeri quldurlar yuvasının izinə salmış, özü də bu qurulan tələdə hadisənin heç gözlənilmədiyi halda nə ilə nəticələndiyini görmüşdü. Lakin Javer öz əsirlərini üç fiakra doldurub daxmadan gedən kimi Marius da evdən yavaşca ekilmişdi. Axşam-saat doqquz idi. Marius Kurfeyrakın yanına getdi. Kurfeyrak indi daha Latin məhəlləsinin köhnə sakini deyildi: indi o, “siyasi müləhizəyə” görə, Şüşəçilər küçəsində yaşayırdı; bu məhəllə o zaman üsyanın lap məmnuniyyətlə özüne sığınacaq tapdığı yerlərdən idi. Marius Kurfeyraka dedi: “Gəlmişəm gecəni sənin yanında qalam”. Kurfeyrak da cərpayısında olan iki döşəkdən birini götürdü, yerə salıb dedi: “Hazır”.

Marius ertəsi gün səhər saat yeddiddə Qorbonun daxmasına getdi, otaq kirayəsini və Deyingən qarıya nə çatcaqdısa – hamısını verdi, kitablarını, yorğan-döşəyini, stolunu, komodunu, iki də stulunu əl arabasına yığıb getdi, hara getdiyini də heç kəsə demədi; belə ki, Javer dünənki hadisə haqqında onu sorğu-sual etməyə gələndə ancaq Deyingən qarını orada gördü; qarı onun sualına belə cavab verdi: “Çıxıb getdi!”.

Deyingən qarı bu fikrə gəlmişdi ki, Marius da dünən axşam tutulan oğurlarla müəyyən dərəcədə əlbir imiş. O, qonşu evlərin dalandarları ilə söhbət edərkən həyəcanla deyirdi: “Heç ağla gələn şeydir! Belə başısağrı cavanca bir oğlan, elə bil lap qız idi, belə iş tutsun?!”.

Mariusun öz yaşayış yerini belə tez dəyişməsinə iki əsası vardı. Bunlardan biri – bu ev haqqında düşünərkən duyduğu dəhşət idi: burada o, ictimai pozğunluğu bütün dərinliyi” bütün çirkinliyi və bütün

çılpaqlığı ilə lap yaxından görmüşdü; o bəlkə də cinayətkar dövlətdən daha qorxunc bir şey görmüşdü: o, cinayətkar yoxsulu görmüşdü. İkinci də bu idi ki, o heç bir məhkəmə işində iştirak etmək, bir şahid kimi Tenardyenin əleyhinə çıxmaq istəmirdi, – belə bir məhkəmə yəqin ki, olacaqdı və bu ləbə idi.

Javer düşündü ki, adını unuduğu cavan oğlan ya qorxub qaçmış, ya da bəlkə heç pusqu qoyulan vaxta qədər otağına qayıtmamışdır; o belə düşünsə də Mariusu axtarıb tapmaq istəyirdi, ancaq onun axtarışı bir nəticə vermədi.

Bir ay keçdi, iki ay keçdi. Marius hələ də Kurfeyrakın yanında yaşayırdı. O, yeni işə başlayan, həmişə də məhkəmədə iştirak edən tanış bir advokattan bildi ki, Tenardiyeni biradamlıq kamerada saxlayırlar. O hər bazar ertəsi günü Fors həbsxanası dəftərxanasına Tenardye üçün beş frank pul verirdi.

Mariusun daha pulu yox idi, bu beş frankı o, Kurfeyrakdan alırdı. Ömründə birinci dəfə idi ki, o, borc alırdı. Müntəzəm surətdə alınan bu beş frank həm bu pulu verən Kurfeyrak üçün, həm də pulu alan Tenardye üçün bir sirr olub qaldı: Kurfeyrak düşündü ki: “Bunu o kimdən ötrü ala bilər?”. Tenardye də öz-özündən soruşdu: “Bunu kim göndərə bilər?”.

Lakin Marius ağır izzirab çəkirdi. Sanki hər şey yenə də qaçıb gizlənmişdi. İrəlində o daha heç bir şey görmürdü; onun həyatı yenə də sirlərə qər qalmışdı: bu sirlər aləmində o, kor adam kimi hərəkət edirdi. Bu zülmət içərisində bir anlığa lap onun yanından, onun gözləri önündən cavan bir qız, bir də bir qoca ötüb keçdi: bu qızı o sevirdi, bu qoca elə bil ki, onun atası idi; onun həyatının mənasını yalnız bu tanımadığı adamlar təşkil edirdi; bu dünyada onun ümidi yalnız bunlar idi; o bunları öldürmək ümidində ikən qərribə bir külək bu kölgələri alıb apardı. Hətta belə bir dəhşətli zərbə nəticəsində onun qəlbində nə bir parça həqiqət işığı, nə də inam qığılcımı parıldadı. Heç bir təsəvvür oyanmadı. Hətta indi onların adını da bilmirdi, amma əvvəllər elə zənn edirdi ki, bilir. Bir şey lap qəti idi: onun adı Ursula deyildi. “Torağay” ancaq ləqəbi idi. Qoca haqqında nə düşünmək olar? O doğrudanmı polis işçilərindən yayırmırdı? Marius əlillər evi yaxınlığında ağsaçlı bir fəhləyə rast gəldiyini xatırladı. Bu fəhlə ilə cənab Ağın eyni adam olması ehtimalı indi ona düzgün bir şey kimi görünürdü. Deməli o, pal-tarını dəyişibmiş? Bu adamda nəse bir qəhrəmanlıq və ikimənəli bir

hal duyulurdu. Niyə o, köməyə adam çağırmadı? Niyə qaçdı? O, cavan qızın atası idimi? Tenardyenin düşündüyü adam doğrudan da o idimi? Tenardye yanla bilməzdimi? Gör nə qədər müəmmalı məsələ var! Lakin bunlar Lüksemburq bağındakı cavan qızın mələkcəsinə füsunkarlığını heç də azaltmırdı. Ağır bir kədər, Mariusun qəlbinə gəlmirirdi, ehtiras ürəyini yandırır; onun gözlərinə qaranlıq çökmüşdü. Bir şey onu eyni zamanda həm özündən geri itələyir, həm də özünə çəkirdi, o yerindən tərpənə bilmirdi. Sevgidən başqa hər şey yox olmuşdu. Sevgi instinkti özü ona xəyanət etmişdi – sevginin qəfilən parıldayan işıqları yox olmuşdu. Adətən bizi yandıran alov eyni zamanda kənara titrək işıq saçır, bizə yol göstərir. Lakin Marius ehtirasın bu gizlin məsləhətlərini daha eşitmirdi. Daha o öz-özünə demirdi: “Filan yərə getməyimmə? Filan şeyi sınaqdan keçirməyimmə?”. Onun daha Ursula deyə bilmədiyi qız indi yəqin ki, haradasa yaşayırdı, ancaq onu harada axtarmaq lazımdı – bunu heç bir şey Mariusa hiss etdirmirdi, ona xəbər vermirdi. İndi onun bütün həyatını bir neçə sözlə ifadə etmək olardı: qalın duman içərisində tam bir inamsızlıq, tərəddüd! O qızı, o qızı görmək! O həmişə bunu arzu edirdi, buna can atırdı, lakin daha heç bir şeyə ümid etmirdi.

Bundan başqa ehtiyac da özünü yenə hiss etdirməyə başladı. Marius onun buz kimi soyuq nəfəsini lap yaxından duyurdu. Keçirdiyi bu ağır həyəcanlar içində o çoxdandı öz işini də atmışdı: arası kəsilmiş əməkədən də təhlükəli bir şey ola bilməz; bu – əldən çıxan vərdişdir. Vərdişi asanlıqla itirmək, lakin çox çətinliklə ihya etmək olar.

Bir qədər xəyalpərəst olmaq – müəyyən miqdarda verilən narkoz kimi yaxşıdır. Bu – fəaliyyət göstərən əqlin, çox vaxt amansız bir şəkildə olan həyəcan və təşvişini sakitləşdirir, orada aydın fikrin son dərəcə kəskin cəhətlərini yumşaldan mülayim, sərin duman əmələ gətirir, boşluqları doldurur, qüsurları düzəldir, ayrı-ayrı ideya qruplarını bir-birilə əlaqələndirir, onların arasında olan kəskinliyi azaldır. Lakin xəyalpərəstlik həddindən artıq olanda – bir sel kimi hər şeyi basıb bürüyür, öz içərisində qərq edir. Vay o adamın halına ki fikrin yüksək zirvələrini buraxaraq özünü tamamilə xəyalə həsr edir! O ele zənn edir ki, bu vəziyyətdən asanlıqla canını qurtaracaq; o özünü inanırı ki, nəticə etibarını ilə bunlar eyni şeydir. O yanılır!

Təfəkkür zehnin işidir, xəyalpərəstlik – onun zövqüdür. Fikri xəyalla əvəz etmək – yemək yerinə zəhər qəbul etmək deməkdir.

Oxucuların yadıındadır: Marius da işə bununla başlamışdı. Qəfil-dən onu bürüyən ehtiras, nəhayət, onu gətirib ucsuz-bucaqsız, boş bir aləmə – xəyallar aləminə yuvarladı. Belə hallarda evdən ancaq xəyalə dalmaq üçün çıxırlar. Tənbəlcəsinə yaşamaq təşəbbüsü! Həm coşqun, həm də durğun bir girdab! Lakin iş azaldıqca ehtiyac artırdı. Bu qanundur. Xəyalpərəst adam, təbii ki, bədxərc və zəif ifadəli olur. Vaxtını xəyalla keçirən adam təvəzökar və qənaətlə yaşamağa qabil deyil. Belə bir həyat tərzində pis cəhətlə bərabər yaxşı cəhətlər də vardır, çünki süstlük fəlakətli olsa da, alicənablıq sağlam və təqdirəlayiq bir şeydir. Lakin yoxsul, səxavətli, nəcib, həm də işləməyən adam məhv olur. Pul get-gedə qurtarır, tələb artır.

Bu fəlakətli bir vəziyyətdir: ən düz və səbatlı, həm də ən zəif və qəbahətli adamlar bu vəziyyətə düşə bilər; bu vəziyyət iki uçurumdan birinə – ya özünü öldürməyə, ya da cinayətə gətirib çıxarır.

Əgər adamda xəyalə dalmaq üçün evdən çıxmaq vərdişi əmələ gəlibse – elə bir gün gələcək ki, o, evdən özünü suya atmaq üçün çıxacaq.

Xəyalpərəstliyin artıqlığı Eskuslar və Lebralar yaradır.

Marius da gözlərini daha görmədiyi qızın xəyalına zillələrək yavaş-yavaş bu vəziyyətə düşürdü. Bizim söylədiyimiz şey qərībā görünə bilər, lakin görünsə də bu belədir. Göz önündə olmayan adamın xatirəsi qəlbin qaranlıq, dərin guşəsində alışıb yanır; bu adamın bir daha qayıdıb gəlməsinə ümid nə qədər az isə – onun xatirəsi də bir o qədər çox işıqlanır. Ümitsizliyə tutulan, zülmət içində boğulan qəlb bu işığı öz üfzində görür: bu onun gecəsinin ulduzudur. Yalnız o, yalnız o qız Mariusun bütün fikrini bürümüşdü. Marius başqa heç bir şey haqqında düşünmürdü; o tutqun bir şəkildə hiss edirdi ki, eynində ki köhnə frak lap xarab olmuşdur, təzə frakı köhnədir, köynəyi, şlyapası, uzunqunc çəkməsi lap korlanmışdır. Həyatı tükənmişdir; o dönə-dönə öz-özünə deyirdi: “Ölməzdən qabaq onu görə biləydim!”.

Mariusda ancaq xoş bir fikir qalmışdı, bu fikir də o idi ki, Ursula dediyi qız onu sevir; onun gözləri bunu söyləmişdi; qoy o qız Mariusun adını bilməsin, adını bilməsə də qəlbinə bilirdi; indi o qız harada olsa da, o yer nə qədər əsrarəngiz bir yer olsa da, bəlkə hələ də Mariusu sevir. Görəsən Marius onun haqqında düşündüyü kimi, o da Marius haqqında düşünürmü? O bəzən, izahı mümkün olmayan, lakin hər sevən qəlbə tanış olan vaxtlarda, ancaq kədərli-nəcəyi halda yenə də

tutqun bir sevinc duyaraq öz-özünə deyirdi: “Onun düşüncələridir gəlib məni tapdı!”. Sonra əlavə edirdi: “Bəlkə mənim də düşüncələrim gedib onu tapır”.

Bu bir xəyal idi; bir an sonra o özünə gəlir, başını yelləyirdi; bununla belə xəyal onun qəlbinə işıq saçmış olurdu; bəzən bu işıq ümidə bənzəyirdi. Arabir də, xüsusilə axşamçağı – o zaman ki, xəyalperestlər kədərli olmaya daha çox meyl edirlər, – məhəbbətin onun beyninə doldurduğu xüylərin ən təmizini, ən safını, ən şəffafını ən idealını öz dəfərinə qeyd edirdi, – bu dəfəri ancaq bu məqsəd üçün ayırırmışdı. Buna o – “onun haqqında yazmaq” deyirdi.

Lakin elə düşünülməsin ki, onun əqli sarsılmışdı. Əksinə. O işləmək, inadla müəyyən məqsədə doğru getmək qabiliyyətini itirmişdi, amma əvvəlkilərdən daha artıq arif, düz və açıqşüurlü olmuşdu. Gözləri önündə baş verən hər şeyə, hətta əvvəllər ona daha çox əhəmiyyətsiz görünən hadisələrə, ya insanlara, qərībā bir şəkildə olsa da, sakit və düzgün baxırdı; o hər şey haqqında düzgün, lakin gizlədilməyən bir məyusluq, açıqca ifadə olunan bir laqeydliklə mühakimə yürüdürdü. Onun idrakı, bəlkə də bütün ümidini itirərək, əlirməz yüksəklikdə uçurdu.

Əqlin belə bir vəziyyətində heç bir şey onun gözündən yayınmırdı, heç bir şey onu aldada bilmirdi, o hər anda həyatın mahiyyətini, insanlığı, taleyi dərk edirdi. Xoşbəxt o adamdır ki, Allah ona, qəmginlik içində olsa da, məhəbbətə və bədbəxtliyə layiq bir qəlb vermişdir – kim ki, bu dünyanın hadisələrini və insan qəlbini bu iki cəhətdən görməmişdir – o heç bir həqiqi şey görməmişdir, heç bir şey bilmir.

Sevən və iztirab çəkən qəlb – ülvirdi.

Günlər bir-birinin ardınca gəlib keçirdi, yeni heç bir şey yox idi. Mariusa ancaq elə gəlirdi ki, keçdiyi qaranlıq yolun qalan hissəsi hər anda qısaldır. O, hiss edirdi ki, bu ucsuz-bucaqsız enişin kənarını aydınca görür.

O dönə-dönə öz-özünə deyirdi:

– Necə?! Bundan qabaq mən onu görməyəcəyəm?!

Qarovulxanəni kənarda buraxaraq Sen-Jak küçəsi ilə yuxarı qalxsan, əvvəlki daxili bulvarın sol tərəfi ilə bir qədər getsən, gəlib Sante küçəsinə, sonra da Qlasyerə çıxarsan, sonra da Hobelen çayına bir az qalmış çöləoxşar bir yer görərsən; bura – bir-birinə bənzər uzun Paris bulvarları sahəsində yeganə bir yerdir ki, Reysdal burada dincəlməyə həvəs göstərirdi.

Burada hər şey gözəldir; bu gözəlliyin mənbəyi anlaşılmaz bir sirdir; burada o baş-bu başa kəndir çəkilmiş balaca, yaşıl bir çəmən vardı; kəndirlərdən cürbəcür köhnə paltar asılmışdır, külək bu paltarları qurudur; yenə burada XIII Lüdovikin vaxtında tikilmiş hündür, taxtapuşlu, qəşəng mansardalı, bostanla əhatə olunan bir ferma, oraburası dağılmış çəpər, qovaq ağacları arasında parıldayan su, həm də qadınlar görünür, gülüş səsi, hay-küy eşidilir; üfüqdə Panteon, lal-karlar məktəbi yanında bir ağac, qara yastı-yapalaq, qərībā, gülməli, gözəl Val-de-Qras kilsəsi, uzaqda isə Noterdam kilsəsinin dördbucaq qüllələri nəzərə çarpır.

Bu tamaşa edilməyə layiq bir yerdir, elə buna görə də heç kəs bura gəlmir. Çox yox, on beş dəqiqədən bir buradan ya kiçik, ya ağır bir yük arabası gəlib gedir.

Bir gün Marius təkbaşına gözərkən gəlib çay qırağında olan bu kiçik çəmənə çıxdı. Bulvardan bir adam gəlirdi, – bu çox nadir bir şeydi. Bu hücrə yerin gözəlliyi Mariusu özünə məftun etdi. Bulvardan keçən adamdan soruşdu: “Bu yerin adı nədir?”.

O adam da “Torağay çölü” – deyər cavab verdi.

Sonra da əlavə etdi: “Ulbaş burada İvrlı çoban qızını öldürmüşdür”.

Lakin Marius “Torağay” sözündən başqa bir söz eşitmədi. Bəzən elə olur ki, xəyala dalmış adam birdən donub qalır, – bunun üçün birçox kəlmə söz də kifayətdir. Fikir dərhal bir surətin ətrafında toplanır, adam daha ayrı heç bir şey dərk etmir. “Torağay” elə bir söz idi ki, Marius dərin malxulya içində Ursula adını bu sözlə əvəz etmişdi. O, səbəbsiz yerə təəccüblənmiş kimi öz-özünə dedi: “Ah, deməli bu onun çölüdür. Onun harada yaşadığını mən buradan öyrənə bilərəm”.

Bu mənasız, lakin rədd edilməsi mümkün olmayan bir fikirdi.

Bundan sonra o hər gün Torağay çölünə gəlirdi.

İKİNCİ FƏSİL

Həbsxanada cinayətin rüşeymi

Qorbonun daxmasında Javerin əldə etdiyi müvəffəqiyyət tamamilə görünməz, əslində belə deyildi. Hər şeydən əvvəl o, quldurların əsirini öz əsiri edə bilməmişdi, – onu düşündürən başlıca məsələ də bu

idi. Qatilin əlinə düşən adam qaçıb gizlənsə – onda o qatilin özündən şübhəli bir adamdır; canilər üçün çox qiymətli olan bu şəxs, lap yəqin ki, hökumət üçün də qiymətli bir qənimət olardı.

Bundan başqa Monparnas da Javerin əlindən çıxmışdı.

Bu “şıq geyimli iblisi” tutmaq üçün başqa bir fürsətin ələ düşməsinə gözləmək lazımdı. Monparnas bulvar ağacları altında qarovul çəkən Eponinaya rast gələndə, – qız ilə Nemorin olmağı, Şinderhannes ilə atası olmaqdan üstün tutmuş, qızı götürüb aparmışdı. O işin yaxşı cəhətini seçmişdi. Bununla da həbsxanaya düşməmişdi. Lakin Javer Eponinani yenə də “məngirləyə” bilməmişdi. Ancaq bu onun üçün zəif bir təsəlli idi. Eponinani Madlonetdə Azelmanın yanına salmışdılar.

Bir də ki, dustaqları Qorbo daxmasından Fors həbsxanasına aparanda, baş canilərdən biri olan Gecəquşu yox olmuşdu. Bunun necə olduğunu heç kəs bilmirdi, agentlər, serjantlar “heç bir şey başa düşmürdü”, o sanki donub buxar olmuşdu, o, əllərini dəmir buxovdan çıxarmışdı, o, karetanın çatlağından, – karetanın belə çatlaqları var idi, – sivişib qaçmışdı; ancaq həbsxanaya çatanda gördülər ki, Gecəquşu yoxdur. Bu ya sehrbazlıq, ya da polis işçilərinin işi idi. Gecəquşu, qar dənələri suda əriyən kimi qaranlıqda ərimədi ki... Ya bəlkə agentlərin bu məsələdə iştirakı vardı, boyunlarına almırdılar! Bəlkə bu adam iki qat müəmma ilə – həm qanunsuzluqla, həm də qanunla əlaqədar idi. Elə bəlkə də o həm təqsirin, həm də cəzanın mücəssəməsi idi? Ya bəlkə bu əbülhəvl qabaq pəncəni cinayət dal pəncələrini hökumət üzərinə qoyaraq onlara əsaslanmışdı! Javer bu şeylərin heç birini qəbul etmirdi, belə bir şey ağlına gəlsəydi, bundan bərk acıqlanardı... Lakin onun şöbəsində başqa nəzarətçilər də vardı; onlar Javerə tabe olsa da, prefekturanın sirlərinə ondan yaxşı bələdgirlər: Gecəquşu elə bir cani idi ki, ondan çox yaxşı bir agent də olardı. Gecənin zülmətilə belə yaxından əlaqədar olmaq, haminin diqqətindən yayınıb gözden itmək – həm quldurlar üçün faydalı, həm də polis işçiləri üçün əlverişli bir şeydir. Bu cür iki sürfəl: dələduzlar vardır. Məsələn hər necə olsa da aradan çıxmış Gecəquşunu tapa bilmədiklər. Gecəquşunun itməsi elə bıl ki, Javeri təəccübləndirməkdən artıq, acıqlandırmışdı.

Javer, “yəqin qorxuya düşən o sarsaq advokata” elə bir əhəmiyyət verməmişdi, həm də onun adını unutmuşdu. Bir də o advokatdı, deməli, onu həmişə tapmaq olar. Lakin o ancaq advokatdır? *Əhli* İstintaq başlandı.

Məhkəmə müstəntiqi Xoruz banı quldurlarından birini həbsxanada biradamlıq dama salmamağı faydalı gördü. Belə düşündü ki, bəlkə o ağzından bəzi şeylər qaçırdı. Bu, Kiçik Bankir küçəsindən olan, qarışq saçlı Brüjon idi. Onu Şarleman həbsxanasının həyətinə buraxdılar: keşikçilər çox diqqətlə ona göz yetirirdilər.

Brüjon adı – Fors həbsxanasında unudulmayan adlardan biridir. Həbsxananın Yeni bina adlanan yerində mənhus bir həyat var; həbsxana işçiləri (na Sen-Bernar həyəti, oğrular isə Aslan xəndəyi deyir-dilər; həyətin sol tərəfində üstünü mamır, yosun və kif basmış, taxtapuşa qədər yüksələn bir divar görünür. Burada, əvvəllər Forsun hersoq sarayındakı zəng qülləsinə açılan köhnə, paslı bir dəmir qapı nəzərə çarpır; sonralar bu zəng qülləsi canilərin yataqxanası olmuşdur. Həmin bu dəmir qapıya yaxın yerdə bu divar daşına hələ on iki il bundan qabaq mismarla kobudca cızılmış, qalaya oxşar bir şəkil vardır, şəkilin altında bu sözləri oxumaq olar:

BRÜJON, 1811

1811-ci il Brüjonu 1832-ci il Brüjonunun atası idi.

Qorbo daxmasında pusquya düşən və ancaq öləri gördüyümüz bu 1832-ci il Brüjonu çox bıc, çox cəld, lakin özünü dalğın və miskin göstərən cavan bir oğlandı. Elə hakim də Brüjonun bu miskinliyinə görə ona bir az sərbəstlik vermişdi, elə güman etmişdir ki, o, Şa-leman həyətinə buraxılırsa – biradamlıq damda saxlanılmaqdan daha artıq faydalı olar.

Oğrular məhkəmə əlinə düşsə də öz işlərini davam etdirirlər. Belə boş bir şey onların işini çətinləşdirmir. Cinayət üstündə həbsxanaya düşmək – heç də onların başqa bir cinayəti hazırlamasına mane olmur. Rəssam da öz şəklini Salonda sərkıyyə qoymaqla, yenə öz emalatxanasında yeni əsərlər yaratmaq üzərində işləyir.

Brüjon həbsxanada sanki sərəməldi. O, Şarleman həyətinə, bufetçinin pəncərəsi qabağında gic adam kimi saatlarla durar, bu həbsxana dükançısının “sarımsaq – 62 santim” sözləri ilə başlayan, “şıqara – 5 santim” sözləri ilə qurtaran zəhlətökən qiymət cədvəlinə baxardı, ya da titrəyə-titrəyə, dişləri dişlərinə dəyə-dəyə isitmə xəstəliyinə tutulduğundan şikayətlənər, soruşardı ki, xəstəxanada isitməliklər üçün olan otaqda iyirmi səkkiz çarpayından heç boşalanı varmı?

Birdən 1832-ci ildə fevral ayının ikinci yarısında, məlum oldu ki, Brüjon, bu sısqə adam, həbsxananın üç nəfər kağız aparana üç dost adından, üç müxtəlif tapşırıq vermiş və bu tapşırıq ona əlli suya oturmuşdur: bu elə bir məbləğdi ki, həbsxana keşikçilərinin diqqətini cəlb etmişdi.

Bunu bildikdən və həbsxananın qəbul otağında asılmış tapşırıqlar məzəndəsinə baxdıqdan sonra belə bir nəticəyə gəldilər, əlli su bu qayda ilə bölüşdürülmüşdür: tapşırıqlardan biri Panteona imiş – buna on su, o birisi Val-de-Qrasa imiş – buna on beş su üçüncüsü də Qrenel qarovulxanasına imiş – buna da iyirmi beş su verilmiş. Qrenel qarovulxanasına olan tapşırıq məzəndəyə əsasən daha bəla başa gəlmişdir. Panteonun, Val-de-Qrasın, Qrenel qarovulxanasının yaxınlığında üç nəfər çox təhlükəli gecə sərşərisinin daldalandığı bir yer varmış; sərşərilərdən birinə Sələmçi qadın, ya Bizarro, birinə Lovğa, birinə də Şlaqbaum deyirlərmiş; Lovğa deyilən kürək cəzasını çəkib qurtarmış məhbüs idi. Bu hadisə polis işçilərinin diqqətini onlara cəlb etdi. Elə güman edilirdi ki, onlar Xoruz banı quldurları ilə əlaqədardır. Xoruz banının iki başçısı isə – Babetlə Tüfeyli tutulub həbsxanaya salınmışdır. Brüjonun göndərdiyi kağızlarda cinayətkar bir niyyətin olduğundan şübhələnirdilər: bu kağızlar müəyyən evlərə göndərilməmişdi, küçədə durub gözləyən adamlara verilmişdi. Bu kağızlarda pis bir şey hazırlandığı qeyd olunurdu. Bunun üçün başqa səbəblər də vardı. Üç sərşərin tutub arxayınlaşdılar, bu qərara gəldilər ki, Brüjonun kələyi daha baş tutmaz.

Bu tədbir görüldüyündən təxminən bir həftə sonra, gecə Yeni binanın aşağı yataqxanasına nəzarət edən keşikçi öz jetonunu qutuya atmağa hazırlaşdı (bütün nəzarətçilərin öz vəzifəsini düzgün yerinə yetirib-yetirməməsi bu qayda ilə yoxlanılırdı: nəzarətçilər yataqxanaların qapısına vurulan qutuya hər saatdan bir jeton salırdılar), bu zaman qapıdakı deşikdən gördü ki, Brüjon öz çarpayısında oturub, gecə çırağının işığında nəsə yazır. Keşikçi içeri girir; Brüjonu bir ay karsərə salırlar, ancaq onun yazdığı kağızı tapmırlar. Polis işçiləri də bir şey öyrənə bilmir.

Yalnız bir şey müəyyənədi: ertəsi gün həbsxana həyətinin ortasında olan beşmərtəbəli binanın üstündən, Şarlemandan Aslan xəndəyinə bir “poçtalyon” atılır.

Dustaqlar çox məharətlə çöreyi yumrulayır, “İrlandiyaya” göndərildilər, başqa bir sözlə, həbsxana binasının damı üstündən, bir həyə-

dən o biri həyəte atardılar, “poçtalyon” da bu atılan çörək yumrusuna deyərldilər. “İrlandiya” sözü isə – İngiltərədə, bir sahilən o biri sahilə, yeni İrlandiyaya keçmək məfhumunu ifadə edirdi. Atılan çörək yumrusu həyəte düşərdi. Bunu götürən adam çörək yumrusunu aralar, içindən bir kağız tapardı: kağız bu həyətdə olan dustaqlardan birinə yazılmış olardı. Çörək yumrusu dustaqlardan birinin əlinə düşsə, kağızı aparıb sahibinə verərdilər, keşikçinin, ya da pulla saxlanılan dustağın əlinə düşsə, həbsxana idarəsinə aparar, polis işçilərinə çatdırardı; həbsxanada belə gizlin iş görənlər dustaqlara – “qırt toyuq”, katorqada isə – “tülkü” deyərldilər.

Bu dəfə “poçtalyon” öz sahibinə çatdırılmışdı, onun biradamlıq damda olması buna mane ola bilməmişdi. Bu adam – Xoruz banı quldur dəstəsinin dörd başçısından biri olan Babet imiş.

“Poçtalyon” bir parça bükülmüş kağızdan ibarətdir; kağızda cəmi iki sətir söz yazılmışdı:

“Babetə. Plüme küçəsində iş düzəltmək olar. Barmaqlıq ardındakı bağ”.

Brüjonun gecə yazdığı kağız bu idi.

Kişi və qadın nəzarətçilərinin olmasına baxmayaraq Babet bu kağızı Forsdan – Salpetriyərə, bir “qadın dostuna” ötürə bilmişdi; Salpetriyerdə dustaq olan bu qadın həmin kağızı Manyon adlı yaxın bir dostuna vermişdi; Manyon polis nəzarəti altında idi, lakin hələ tutulmamışdı. Oxucular əsərdə bu ada rast gəlmişlər; Manyon Tenardye ailəsi ilə çox yaxın idi, onların bu əlaqəsi haqqında sonralar müfəssəl danışılacaqdır; həmin qadın Eponinaya rast gəlməklə, Salpetriyer ilə Madlonet arasında bir körpü ola bilmişdi.

Elə bu zaman Tenardyenin qızları – Eponina ilə Azelma həbsdən azad edilmişdi, çünki işi yoxlarkən onların cinayətdə iştirak etməsi haqqında lazımi sübut tapılmamışdı.

Eponina həbsxanadan çıxanda Manyon Madlonetin qapısı qabağında durub onu gözləyirmiş. Brüjonun Babetə yazdığı məktubu Eponinaya verir. “İş aydınlaşdırmağı” ona tapşırır.

Eponina Plüme küçəsinə gedir, barmaqlığı və bağı tapır, evi gözdən keçirir, kimisə izləyir, güdür, bir neçə gündən sonra Kloşpers küçəsində yaşayan Manyona bir suxarı aparır, Manyon da onu Babetin Salpetriyerdə olan məşuqəsinə çatdırır. Suxarı – simvolik həbsxana dilində “görməli bir iş yoxdur” – deməkdir.

Heç bir həftə keçmədi ki, Babetlə Brüjon Fors həbsxanasının keşikçilər çıxırında bir-birinə rast gəldi; onlardan biri "istintaqa" gedir, o birisi istintaqdan qayıdırdı. Brüjon Babetdən soruşdu: "P. küçəsi nə oldu?". Babet də ona belə cavab verdi: "Suxarı".

Bu qayda ilə Brüjonun Fors həbsxanasında başladığı cinayət boş çıxdı.

Lakin bunun bəzi nəticələri oldusa da, bu nəticələr Brüjonun planından tamamilə fərqlənirdi. Oxucular vaxtı gələndə bunu biləcəkdir.

Çox vaxt adam bir iş tutmaq istərkən başqa bir iş tutur.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Mabef babanın gözlünə görünən xəyal

Marius daha heç kəsin yanına getmirdi. Ancaq arabir Mabef babaya rast gəlirdi.

Marius qaranlıq pillələrlə ağır-ağır aşağı enirdi: qatı bir zülmətə doğru enən bu pilləkəni – mağara pilləkəni adlandırmaq olardı; burada adam başı üstündə xoşbəxt insanların ayaq səsinə eşidir; elə bu vaxt Mabef də ora enirdi.

"Kotere bitkiləri"ni daha alan yox idi. Austerlits bağında, kiçik münasibətsiz bir yerdə indi qoş sahəsində aparılan təcrübələr müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnirdi. Cənab Mabef orada rütubət və kölgə xoşlayan bir neçə nadir bitki yetişdirə bildi. Lakin o, ruhdan düşmürdü. O çalışaraq, indi qoş sahəsində "öz hesabına" təcrübə aparmaq üçün Nəbatat bağında bir parça yaxşı torpaq əldə etdi. Bunun üçün "Kotere bitkiləri"nin mis klišələrini aparıb lombarda qoydu. İndi o, şəhər yeməyində iki yumurta ilə kifayətlənirdi, bunun da birini xidmətçi qadına saxlayırdı: cənab Mabef on beş ay idi ki, onun maaşını ver-mirdi. Çox vaxt da o bütün günü bu şəhər yeməyinin üstündə qalırdı. O daha uşaq kimi gülmürdü, qonaq qəbul etmirdi, özü də qaşqabaqlı olmuşdu. Marius daha onun yanına getməməkdə düzgün hərəkət edirdi. Lakin cənab Mabef Nəbatat bağına gedəndə Marius hərdən ona Xəstəxana bulvarında rast gəlirdi. Onlar dayanıb söhbət etmirdilər, amma bir-birinə qəmgin-qəmgin baş əyirdilər. Elə bir vaxt gəlir ki, yoxsulluq adamları bir-birindən ayırır, – nə dəhşətli bir hal! Onlar əvvəl dost idi, indi bir-biri üçün yoldan keçən adi adamlardı.

Kitab satan Ruayol öldü. İndi Mabef ancaq öz kitabları, öz bağı, öz indiqosu ilə məşğuldur; xoşbəxtlik, zövq və ümid onun üçün bu üç şeydən ibarətdir. Yaşamaq üçün bu ona kifayətdir. O öz-özünə deyirdi: "Mən göy kürəcikləri hazırlayanda varlanacağam, lombarddan mis klišələri geri alacağam, sonra gurultulu reklamlar, qəzet elanları ilə öz "Kotere bitkiləri"mə asanlıqla müvəffəqiyyətlər yaradacağam, Pyer de Medinin "Naviqasiya sənəti" əsərinin 1559-cu il çapını, ağac qur-vuraları ilə birlikdə alacağam, özü də mən bilərəm bunu haradan almaq lazımdır". Ancaq hələlik o bütün günü indi qoş ləkələri üzərində işlə-yirdi, axşam evinə qayıdırdı, bağını sulayırdı, kitab oxuyurdu. Bu zaman onun səksən yaşı olmağa az qalırdı.

Bir gün axşam onun gözlünə qərribə bir xəyal görünür.

Evinə qayıdanda hava hələ lap işıqdı. Plutarx xalanın səhhəti pozulduğundan xəstələnib yatmışdı. O, nahar əvəzinə üstündə azcaət qalmış balaca bir sümüyü gəmirərək, mətbəx stolu üstündən tapdığı bir parça çörəyi yedi, sonra böyrü üstə düşmüş daş tumbanın üstündə oturdu; bu tumba onun bağında skamyanı əvəz edirdi.

Bu skamyanın yanında, taxtadan və dirəkdən qayırılmış, anbaraoxşar iri, köhnə bir şey vardı; onun aşağı hissəsində adadovşanı, yuxarı hissəsində meyvə saxlardılar. İndi orada daha adadovşanı yox idi, yuxarı hissəsində hələ bir neçə alma vardı: bunlar qış ehtiyatından qalmışdı.

Cənab Mabef gözlüyünü taxaraq iki kitabı vərəqləməyə, gözdən keçirməyə başladı; bu kitablar onu olduqca həyəcanlandırır, hətta son dərəcə məşğul edirdi, – bu maraq bu yaşda adam üçün daha artıq diqqətəlayiq bir şeydi. Təbiətin cəsarətsiz olması onu bir qədər mövhu-matçı etmişdi. Bu kitablardan biri, prezident Delankrın – "İblislərin siması haqqında" olan məşhur elmi əsəri, o birisi də, Mütör de la Rübodiyerin – "Vover şeytanları və byevr əcinnələri haqqında" yazdığı in quarto idi. İkinci kitab cənab Mabefi daha artıq ona görə maraqlandır-ırdı ki, qədim zamanda onun bağına əcinnələr gəlmiş. Qaralmaqda olan hava göyü – solğun, yeri – qara rənglərə boyayırdı. Mabef baba əlində tutaraq oxuduğu kitabın üstündən öz bitkilərinə, o cümlədən, onun təsəllisi olan gözəl rododendrona baxırdı. Dörd gün idi ki, hava bərk isti idi, külək əsirdi, günəş yaxıb-yandırır, bircə damla da yağış yağmırdı, bitkilər, qönçələr, yarpaqlar solub başını əymişdi, bunlar hamısı görək sulanaydı. Xüsusilə rododendronun kədərli bir görünüşü vardı. Mabef baba bitkilərin də ruhu olduğunu hiss edən adamlarandı. O bütün günü indi qoş ləkəndə işləmiş, yorulub əldən düşmüşdü; bu-

nunla belə ayağa qalxdı, kitabları skamyanın üstünə qoyub, ayağı-ayağına dolaşa-dolaşa, belə lap öyilə-öyilə quyuya sarı getdi, zəncirdən yapışb dartdı. Lakin onu qarmaqdan çıxarana qədər də darta bilmədi. İztirab və kədər dolu gözlerini qaldırıb göyə baxdı: ulduzlar göydə par-par parıldayırdı.

Axşam havasına sakit bir aydınlıq çökmüşdü; bu kədərli və əbədi bir sevincle insan qəlbinin iztirabını yüngülləşdirən bir aydınlıqdı. Görünür gecə də gündüz kimi isti olacaqdı.

Qoca düşünərək öz-özünə deyirdi: “Bütün göy ulduzlarla doludur! Bircə parça bulud görünür! Bircə damla yağış yoxdur!”.

O yenə də başını aşağı saldı.

Sonra yenə göyə baxıb pıçıldadı:

– Heç olmasa bircə damla şəh düşəydi! Bircə damla mərhəmət enəydi.

O yenə də istədi zənciri qarmaqdan çıxarsın, çıxara bilmədi.

Birdən o bir səs eşitdi.

– Mabef baba, istəyirsiniz mən sizin bağınızı sulayım?

Elə bu zaman çəpər tərəfdən bir şıqqıltı gəldi, sanki vəhşi bir heyvan çəpərin üstündən asırdı; kolun dalından uzun, arıq bir qız çıxdı, gəlib qocanın qabağında dayandı, cəsəretlə onun gözlərinə baxdı... Elə bil ki, bu insar. deyildi, qaranlıqdan doğan bir xəyalı.

Biz yuxarıda demişdik ki, Mabef baba heç şeydən özünü itirər və qorxardı; indi də özünü itirmiş və qorxmışdu; o özünə gəlib səsinə çıxarana kimi, qız zənciri qarmaqdan çıxarıb quyuya saldı, bir vedrə su çıxartdı, susəpələyəni doldurdu; onun hərəkətlərində qərribə bir sərtlik və coşğunluq görünürdü; sonra bu mərhəmətli qoca, – köhnə, balaca bir yubka geymiş, bu ayaqyalın xəyalın ləklər arasında o yan – bu yana qaçdığını, ətrafına həyat saçdığını gördü. Yarpaqların üstünə tökülən suyun şırıltısı Mabef babanın qəlbinə fərhəllə doldururdu. Ona elə gəlirdi ki, rododendron indi xəşbəxtidir.

Qız bu suyu ləklərə səpdikdən sonra yenə bir neçə vedrə su çıxartdı. Bütün bağı suladı.

O, uzun, arıq əllərini yelləyə-yelləyə, qaça-qaça bağı sulayanda başındakı cırıq ləçəyin ucları yellənirdi, yandan o, yarasaya oxşayırdı.

Qız bu işi qurtaran kimi Mabef baba, gözləri yaşla dolmuş halda, ona yaxınlaşıb əlini başına qoydu:

– Allah sizə kömək olsun, – dedi, – siz mələksiniz, çünki siz güllərin qeydinə qalırınsız.

Qız:

– Yox – dedi, – mən iblisəm, hər nə olsam – iblis də, mələk də – bunun məndən ötrü fərqi yoxdur.

Qoca onun söylədiyini eşitmədi, həm də onun cavabını gözləməyərək dedi:

– Çox təəssüf ki, mən belə bədbəxtəm, belə kasıbam, sizə heç bir bərədə kömək edə bilmərəm.

– Siz bir şeydə mənə kömək edə bilərsiniz.

– Nədə?

– Cənab Mariusun yerini göstərməkdə...

Qoca əvvəl onun dediyini başa düşmədi.

– Hansı cənab Marius?

Qoca başını qaldırdı: o sanki öz sönük gözləri ilə çox-çox uzaqda olan bir şeyə baxırdı.

– O cavan oğlan: qabaqlar sizin yanınıza gələrdi.

Cənab Mabef həfizəsini araşdıraraq onun kim olduğunu yadına salmağa çalışırdı.

Birdən o çıxıraraq dedi:

– Hə, bildim... sizin sözlünüzü başa düşdüm... Dayanın, cənab Marius... baron Marius Pommers... İndi bildim! O bilirsiniz harada yaşayır... ya da, daha doğrusu, daha orada yaşamır... Ah, yox, mən bilmirəm...

Cənab Mabef onunla danışa-danışa əyildi ki, rododendronun budağını düzəltsin:

– Dayanın, indi mənim yadıma düşdü. O çox tez-tez bulvarla Qlasyerə sarı, Krulbarb küçəsinə, Torağay çölünə gedir. Ora gedin, orada onu asanlıqla taparsınız.

Cənab Mabef qalxanda heç kəsi görmədi: qız yox olmuşdu.

Məlum şeydir ki, o bir az qorxmışdu.

Qoca Mabef düşünərək öz-özünə dedi: “Mənim bağım sulanmış olmasaydı elə bilərdim ki, bu gələn ruhdur”.

Bir saat sonra yerinə girəndə onun ağlına başqa bir fikir də gəldi. Adamı yuxu aparanda, fikir yuxunun içərisindən keçib getmək üçün, dənizi keçərkən balığa çevrilən əfsanəvi quş kimi yavaş-yavaş rəya şəklini alır, cənab Mabefin də gözüne yuxu gedəndə, mızıldayaraq, öz-özünə dedi:

– Doğrudan da, bu Rüböyerin əcinnələr haqqında yazdığına çox oxşayır. Bəlkə də bu elə əcinnə imiş...

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Mariusun gözünə görünən xəyal

“Ruh”un Mabef babanın yanına gəlməsindən bir neçə gün keçmişdi; Marius adəti üzrə bazar ertəsi, Tenardiyeyə vermək üçün, Kurfeyrakdan yüz su pul alardı; yenə həmin gün, səhərçağı Kurfeyrakdan yüz su alıb cibinə qoydu, dustaqxanaya getməmişdən əvvəl, “bir az gəzmək” istədi; bu ümidlə gəzməyə gədirdi ki, qayıdandan sonra bəlkə yaxşı işləyə bildi. Bunu o hər gün edərdi. Səhər yuxudan duran kimi kitab və kağız qoyulmuş stolun yanında oturur, bir şey tərcümə etmək istərdi. Bu zaman o, Hansla Savinyi arasında gedən məşhur alman mübahisəsini fransızca tərcümə etmək fikrində idi. Savinyinin də, Hansın da kitabını açar, dörd sətir oxuyardı, çalışardı ki, birçə sətir də olsa tərcümə eləsin, lakin bu vaxt vərəqlə onun arasında bir ulduz parıldar, o heç bir şey edə bilməzdi, ayağa qalxıb deyərdi: “Bir az gəzmək lazımdır, bu mənə qüvvət verir”.

O, Torağay çölünə gedərdi.

Ulduz orada, onun gözləri qarşısında, daha bərk parıldar, Savinyi ilə Hans daha sönük görünərdi.

Evinə qayıdər, yenə işə girişərdi, ancaq bunun heç bir nəticəsi olmazdı, fikrini bir yerə toplaya bilməzdi. Onda öz-özünə deyərdi: “Sabah evdən bayıra çıxmıyacağam. Bu mənə mane olur”. Amma hər gün də evdən çıxıb gedərdi.

O, Kurfeyrakın mənzilindən daha çox Torağay çölündə yaşayardı. Onun əsl ünvanı belə idi: Sante bulvarı, Krulbarb küçəsindən yeddinci ağac.

Bu gün səhər yeddinci ağacı tərk edib, kiçik Qobelen çayı qırağındakı sürəhidə oturdu. Günəşin ürəkəçən şüaları tərəvətli, parlaq, yaşıl yarpaqlar arasında süzülürdü.

Marius “o qız” haqqında düşünürdü. O öz düşüncələrində öz-özünü məzəmmət edirdi; o öz tənbelliyini, qəlbinin fəaliyyətdən düşərək sanki iflic olmasını, ətrafında get-gedə qatılşan zülməti dərdli-dərdli düşünürdü; bu zülmət o dərəcəyə çatmışdı ki, o daha günəşi də görmürdü.

Onun hətta ruhdan düşməyə, ümitsiz olmağa da gücü qalmamışdı. Lakin bu dərdli düşüncələr, sel kimi axıb gələn, ona əzab verən bu dumanlı fikirlər içərisində o yenə də xarici aləmin təsirini hiss edirdi;

onun iş görmək qabiliyyəti o qədər zəifləmişdi ki, bu sel kimi axıb gələn, dumanlı fikirlər heç monoloq da deyildi. O, arxa tərəfdə, aşağıda, çayın hər iki sahilində paltar yuyan arvadların ağacla paltar döyəclədiyini, başı üstündə qarağacın yaşıl budaqları arasında quşların cıvılda-diyini, nəğmə oxuduğunu eşidirdi. Bir tərəfdə qayğısız xoşbəxt bir həyatın azadlıq səsi, bir tərəfdə də iş səsi... Bu ürəkəçən şən səsləri eşitdikcə o, xülyaya dalmır, bu xülya onu dərin düşüncələrə qərq edirdi.

Belə bir vəziyyətdə o tanış bir səs eşitdi.

– Bu da o!

Marius başını qaldırdı: bu bir gün səhər onun yanına gələn o bəd-bəxt qızı. Tenardiyenin böyük qızı Eponina idi. Marius indi onun adını bilirdi. Qərİbədir: onun geyimi daha da yoxsullaşmışdı, amma özü yaxşılaşmışdı; bu elə bir dəyişikliki ki, əvvəllər onun yaxşılaşacağını heç təsəvvür etmək olmazdı. O həm işığa, həm də ehtiyaca doğru irəliləmişdi. Onun ayağı yalındı, paltarı köhnə idi; ilk dəfə cəsarət edib Mariusun otağına gələndə də o belə idi. Ancaq bu iki ayda paltarı daha da köhnəlmişdi, yırtıqları böyümüşdü, daha iyrənc olmuşdu. Səsi yenə də xırıldaırdı, solğun alnında yenə də qırıqlar görünürdü, baxışlarında yenə də həm zirəklik, həm də tərəddüd və şəqinlik ifadə olunurdu. Onun sifətində elə bir qeyri-müəyyən qorxu və miskin ifadə vardı ki, bu – yoxsulluğun həbsxana ilə tanış olduğunu göstərirdi, bu qorxaqlıq və miskinlik əvvəlkindən daha artıq nəzərə çarpırdı.

Saçında saman çöpü, ot qırıntıları ilə qalmışdı, ancaq bunun səbəbi bir başqa idi, Ofeliyanın kimi deyildi. Ağılsız Hamletin ağılsızlığı ona sirayət etməmişdi, gecəni haradasa, ot anbarında keçirmişdi.

Bununla belə o qəşəngdi. Ey gənclik, sənə varlığında hansı ulduz parıldayı!

Qız gəlib Mariusun qabağında dayandı; onun solğun üzündə həm xırılda bir sevinc işığı, həm də təbəssüməbənzər bir şey görünürdü.

O, bir qədər susub durdu, sanki danışmağa iqtidarı yox idi.

Nəhayət dedi:

– Axır ki, sizi tapdım! Mabef baba bu bulvarı düz nişan veribmiş! Heç bilirsiniz, sizi nə qədər axtarmışam. Məni tutmuşdular, bilirsinizmi? İki həftə saxladılar! Sonra buraxdılar! Çünki heç bir dəlil tapmadılar, bir də ki, yaşım azdı. İki ay çatışmırdı. Sizi nə qədər axtarmışam! Düz altı həftə! Deməli, indi siz orada yaşamırsınız?

Marius:

– Yox, – dedi.

– Hə! Başa düşürəm. O işdən ötrü? Bu polis başqınları nə pis şeydir! Deməli, siz başqa yərə köçmüşünüz? Siz niyə belə köhnə şlyapa qoyursunuz? Sizin kimi cavan oğlan gerek yaxşı geyinsin. Cənab Marius, bilirsinizmi, Mabef baba sizə baron Marius deyir; o bir şey də dedi, ancaq yadımda qalmayıb. Siz ki, baron deyilsiniz? Baronlar qoca olur; onlar Lüksemburq bağında, sarayın qabağında, günəş çox olan yerdə gəzirlər, “Gündəlik” oxuyurlar, bunun da hər nömrəsi bir sudur. Bir dəfə mən belə baronlardan birinə məktub aparmalı oldum. Onun yaşı yüzdən çox idi. Yaxşı, deyin görüm, indi siz harada yaşayırsınız?

Marius cavab vermədi.

Qız sözüne davam edərək dedi:

– Ah, köynəyiniz cırılıb! Mən tikərəm. Sonra da qəmgin bir halda əlavə etdi:

– Siz deyəsən məni görməyinizdən sevinmirsiniz? Marius susurdu.

Qız da bir az susduqdan sonra ucadan dedi:

– Mən istəsəm siz çox sevinərsiniz!

Marius soruşdu:

– Necə? Siz bununla nə demək istəyirsiniz?

– Ah, siz əvvəllər mənə “sən” deyirdiniz!

– Yaxşı, sən nə demək istəyirsən?

Eponina dodağını dişlədi, sanki o öz-özü ilə mübarizə edir. Buna görə də tərəddüd edirdi. Görünür, axırda o müəyyən qərara gəlmişdi.

– Bu daha pis olacaq, ancaq fərqi yoxdur. Siz fikir çəkirsiniz, mən istəyirəm ki, sizin ürəyiniz açılsın. Ancaq söz verin ki, güləcəksiniz. Mən istəyirəm görüm siz necə gülürsünüz onda deyəcəksiniz ki: “Hə, bax, bu yaxşıdır!”. Yazıq cənab Marius! Yadıңызdadırımı: siz demişdiniz ki, nə istəsən sənə verəcəyəm...

– Hə, hə! De də!

Eponina Mariusun düz gözləri içinə baxdı:

– Mən adresi bilirəm.

Mariusun rəngi ağardı. Bütün qanı ürəyinə vurmuşdu.

– Hansı adresi!

– Sizin istədiyiniz adresi!

Sonra, sanki güc ilə əlavə etdi:

– Adres... Bunu ki, siz özünüz bilirsiniz...

Marius dili dolaşa-dolaşa dedi:

– Hə.

– O xanım qızın adresini!

Eponina bu sözü söylədikdən sonra dərinədən ah çəkdi.

Marius oturduğu sürəhidən cəld qalxıb, çılgın halda qızın əlindən tutdu.

– Ah, məni apar ora! De! Nə istəyirsən məndən istə! Haradır?

– Gedək mənimlə. Mən küçənin adını, evin nömrəsini düzgün bilmirəm. Bu o biri tərəfdədir. Ancaq ev yaxşı yadımdadır, mən sizi apararam.

Eponina əlini onun əlindən çəkdi:

– Ah, siz necə sevindiniz! – Bu sözü o elə bir ifadə ilə dedi ki, bu – kənar bir adamı da dərinədən mütəəssir edə bilərdi, lakin sevincindən məst olmuş, həyəcana tutulmuş Mariusa heç təsir etmədi.

Mariusun üzü tutuldu. O, Eponinanın əlindən tutdu.

– Bir şeydə mənə and iç!

– And içim? Bu nə sözdür? Ah! Siz istəyirsiniz ki, mən and içim?

Eponina güldü.

– Sənin atan!.. Eponina, mənə söz ver! And iç ki, bu adresi atana deməyəcəksən.

Eponina heyrət içində ona sarı döndü.

– Eponina! Siz haradan bilirsiniz ki, mənim adım Eponinadır?

– Söz ver ki, mənim xahişimi yerinə yetirəcəksən.

Eponina sanki onun dediyini eşitmirdi.

– Bu nə yaxşıdır! Siz mənə Eponina dediniz!

Marius onun əllərindən tutdu.

– Di cavab ver! Sən Allah! Diqqətlə qulaq as, gör sənə nə deyirəm, and iç ki, sən bu adresi atana deməyəcəksən!

Eponina:

– Atama? – deyərək təkrar soruşdu. – Ah, hə, atama... Arxayın olun!

O, dustaqxanada biradamlıq dama salınıb. O mənim nəyimə gərəkdir.

Marius həyəcanla dedi:

– Mənə söz vermirsən?!

Eponina güldü:

– Di buraxın məni! Gör məni necə silkələyirsiniz! Yaxşı! Yaxşı! Söz verirəm! And içirəm! Mənim üçün nə fərqi var! Adresi atama demərəm! Yaxşımı? Bütün məsələ bundadır?

– Ayı heç kimə də?

– Heç kimə.

Marius:

– İndi, məni apar, – dedi.

– İndi?

– İndi.

– Gedək. Ah, gör nə sevinir!.. – Eponina ah çəkdi. Bir neçə addım getdikdən sonra dayandı.

– Cənab Marius, siz mənimlə lap yan-yanə gedirsiniz. Qoy mən qabaqda gedim, siz də daldan gəlin, elə bil ki, siz məni heç tanımırırsınız. Sizin kimi abırlı, cavan oğlanın mənim kimi bir arvadla getməsinə qoy görməsinlər, yaxşı olmaz.

Bu qızın söylədiyi “arvad” sözündə necə bir mənə vardı – bunu heç bir dillə izah etmək olmaz.

Beş-on addım getdikdən sonra o yenə dayandı. Marius gəlib ona çatdı. Eponina ona sarı dönmədən, başqa bir adama söyləyirmiş kimi dedi:

– Yeri gəlmişkən bir söz deyim: siz axı mənə nəşə bir vəd etmişiniz?

Marius ciblərini axtardı: onun cəmişi beş frank pulu var idi, bunu da Tenardye üçün hazırlamışdı. Pulu çıxarıb Eponinanın ovcuna qoydu.

Eponina əlini açdı, pul yerə düşdü, o tutqun bir halda baxaraq dedi:

– Sizin pulunuz mənə lazım deyil.

PLÜME KÜÇƏSİNDƏKİ EV

BİRİNCİ FƏSİL

Sirli ev

Keçən əsrin ortalarında Paris məhkəməsi palatasının sədri, Sen-Jermen civarında, indi Plüme deyilən Blome küçəsində, “Heyvanlar döyüşü” adlanan yerdən bir az kənarda özünə “şəhərkənarı” ev tikdirmişdi. Onun adamlardan gizli saxladığı bir məşuqəsi vardı; o vaxtlar kübar ağalar məşuqəsi olduğunu heç kəsdən gizlətməzdə, amma burjuva gizlədərdi.

Bu ikimərtəbəli bir evdi; birinci mərtəbədə iki zal, yuxarı mərtəbədə iki otaq, aşağısında mətbəx, yuxarısında buduar, taxtapuşu altında çardaq, evin qabağında küçəyə baxan enli barmaqlıqlı bir bağ vardı. Bağ təxminən bir arpan yer tuturdu. Yoldan keçənlərin görə bildiyi ancaq bu bağ idi. Evin dal tərəfində balaca, dar bir həyət, həyətin də dib tərəfində ikiotaqlı, zirzəmi, alçaq bir fligel vardı; sanki bu flikel, lazım gələrsə, uşaqla, onu əmizdirən dayəsini gizlətmək üçün tikilmişdi. Fligelin dal tərəfindən, gizlin həyət qapısından – iki hündür divar arasından burula-burula gedən daş döşəməli, taxtapuşsuz, uzun, dar bir koridora çıxmaq olurdu. Çox ustalıqla gizlədilmiş bu yol bağların, bostanların hasarı arasında itib-batır, bu hasarların döngələrində gözəndən itirdi; yol gedib başqa bir gizli həyət qapısına çıxırdı; bu isə bağdan milin dördə biri qədər kənarda, təxminən başqa bir məhəllədə, Babil küçəsinin sonunda, boş bir yerdə idi.

Cənab sədr bu yoldan istifadə edirdi: belə ki, bir adam onu addım-addım izləsəydi də, onun hər gün hara getdiyini bilsəydi də, yenə də başa düşməzdi ki, Babil küçəsinə getmək – Blome küçəsinə getmək

deməkdir. Bu hiyləgər hakim çox ustalıqla torpaq sahələri almış, bu sahələr üzərində öz evinə gizlin yol düzəltdi, bununla da təqib edilməkdən qorxmaya bilərdi. Sonralar o, koridorun hər iki tərəfində olan torpağı kiçik sahələrlə, bağ salmaq, bostan əkmək üçün satmışdı; torpaq sahibləri elə zənn edirdi ki, bu divar – sahələr hüdudunu ayıran adicə bir divardır, bu iki divar arasında, ləklər, meyvə bağları içəri-sində burula-burula gedən uzun, daşlı bir çığırın olduğunu heç güman etmirdilər. Yalnız quşlar bu maraqlı şeyi görə bilirdi. Yəqin ki, keçən əsrdə birəbitdən quşu ilə arı-quşları cənab sədr haqqında az qiybət etməmişdilər...

Daş ev Mansar üsulu ilə tikilmişdi; iç tərəfdən Vatto-rokayl, bayır tərəfdən rokoko zövqündə düzəldilmişdi, mebeli də Vatto-rokayl zövqündə idi; ev üç sıra güllü-çiçəklili çəpərlə əhatə olunmuşdu; adam orada məxfilik, işvəkarlıq, həm də vüqar duyurdu: sevgi və məhkəmə dəftərxanası şıltağına bu tamamilə uyurdu.

Bu ev, iki divar arasından keçən yol, on beş il bundan qabağa kimi dururdu; indi onlar yoxdur. 93-cü ildə bir misgər bu evi sökmək üçün almışdı, lakin evin pulunu vaxtında verə bilmədiyi üçün sınıq çıxmışdı. Bu qayda ilə, sökülmək üçün satılmış ev misgərin özünü söküb dağıtmışdı. O vaxtdan bəri evdə heç kəs yaşamırdı: ev insan əli dəyməyən bütün binalar kimi get-gedə köhnəlmişdi. Onun. bütün köhnə mebelləri dururdu; o yenə də satılır, ya icarəyə verilir; 1810-cu ildən bağın barmaqlığında asılıb qalan, rəngi solmuş, güclə oxunan elan bunu, – bir ildə Plüme küçəsindən keçən on-on iki adama bildirirdi.

Restavrasıyanın sonunda həmin o adamlar burada yeni bir şey görə bilirdilər: elan götürülmüşdü, hətta birinci mərtəbənin pəncərə qapıları da açılmışdı. Evdə adam olurdu. Pəncərələrdən qəşəng pərdə asılmışdı, bu göstərirdi ki, orada qadın yaşayır.

1829-cu ilin oktyabr ayında ahlı bir adam gəlib, dal həyətdəki fligel də, Babil küçəsinə çıxan divarlı yol da daxil olmaqla, bütün bu evi icarəyə götürmüşdü. O, koridorun iki gizlin qapısını əvvəlki şəklinə saldırdı. Yuxarıda dediyimiz kimi, cənab sədrin köhnə mebeli otaqlarda dururdu. Təzə gələn adam bəzi şeyləri təzələdi, çatışmayan şeyləri əlavə etdi, həyətin ora-burasını döşətdirdi, divarların kərpic düşən yerlərini, pilləkənin sınaq pillələrini, parketin qopan taxtalarını, pəncərələrin düşən şüşələrini qayıtdırdı, sonra da cavan bir qızla, qoca bir xidmətçi qadınla, açıq-açıqla öz evinə köçən bir adam kimi

deyil, gizlincə, heç kəsə hiss etdirmədən ora köçdü; qonşular da bu barədə söz-söhbət açmadı, çünki onun qonşusu yox idi.

Bu təvazökar adam – Jan Valjan, cavan qız da – Kozetta idi. Tusen adlı xidmətçi qadını Jan Valjan, xəstəxanadan və yoxsulluqdan xilas etmişdi; o həm əyalətdən gəlmişdi, həm qarımış qızdı, həm də dili pəltəkdi. Jan Valjan onun bu üç keyfiyyətini nəzərə alıb öz yanına aparmışdı. Evi o, cənab Fošlevan adı ilə, bir rentaçı kimi tutmuşdu. Oxucular, heç şübhəsiz, Tenardiyədən daha tez bu adamın Jan Valjan olduğunu tanımışdı, çünki əvvəllər onun haqqında danışılmışdı.

Jan Valjan niyə Kiçik Pikpiüs monastırından çıxmışdı? Ona nə olmuşdu?

Ona heç bir şey olmamışdı.

Jan Valjan monastırda xoşbəxt yaşayırdı, – bu oxucuların yadındadır; özü də elə xoşbəxt yaşayırdı ki, axırda vicdanı onu narahat etməyə başladı. Kozettanı hər gün görürdü, qəlbində atılıq duyğusunun get-gedə artdığını, möhkəmləndiyini hiss edirdi; uşağı əzizləyir, ona ümid bəsləyirdi; öz-özünə deyirdi ki, “o mənimdir; heç kəs onu mənim əlimdən ala bilməz; bu həmişə də belə olub qalacaq; o yəqin monax olacaq, çünki hər gün bunu ona nəzakətlə təşviq edirlər; bu qayda ilə monastır həm onun, həm də mənim üçün bir kainat olacaq; mən burada qocalacağam; o böyüyəcək, sonra o da qocalacaq, mən öləcəyəm; biz heç vaxt bir-birimizdən ayrılmayacağıq...” Ey qəlbi məftun edən füsunkar ümidlər! Jan Valjan bu barədə düşünərkən üreyində şübhə oyandı. Öz-özünü sorğu-suala tutdu. Öz-özündən soruşdu: “Belə xoşbəxt olmağa mənim haqqım varmı, bu xoşbəxtlik mənim sevdiyim və gizlətdiyim uşağın, – başqa bir adamın xoşbəxtliyindən əmələ gəlməmişmi? Bu uğurluq deyilmi?”. Jan Valjan öz-özünə deyirdi: “Bu uşağın, həyatdan üz döndərənə qədər, həyata bələd olmağa haqqı vardı; bu uşağın razılığı olmadan, onu bütün sınaqlardan xilas etmək bəhanəsi ilə, bütün sevincini, fərəhini əlindən almaq, onda süni surətdə başqa həyat meyli tərbiyə etmək üçün onun təcrübəsizliyindən, təklindən istifadə etmək – insan varlığını şikəst etmək, Allaha yalan deməkdir. Kim bilir bəlkə bir gün gələcək Kozetta bütün bu şeyləri başa düşəcək, monax olmasına təəssüf edəcək, – mənə nifrət eləyəcəkdir?”. Bu sonuncu fikirdə əvvəlki fikirlərdən daha az fədakarlıq ifadə olunurdu, bu bəlkə də xudbincəsinə bir fikirdi; o daha buna dözə bilmədi. Monastırı tərk etmək qərarına gəldi.

O, belə etmək lazımdır, deyərək, böyük bir kədər içində bu qərara gəlirdi. Ona mane olacaq bir şey yox idi. O qaçıb gözdən itəndən bəri beş il idi ki, monastırın dörd divarı arasında yaşayırdı, bu onun bütün qorxusunu ləğv etməli, ya dağıtmalı idi. İnsanlar arasına o sakitcə çıxa bilirdi. O qocalmışdı, hər şey dəyişmişdi. İndi onu kim tanıyardı? Bir də ki, lap bəd ayağında təhlükə baş versəydi də bu ancaq ona aid olacaqdı: özü katorqa cəzasına məhkum edilmişdir deyərək, Kozettanı monastıra məhkum etməyə onun haqqı yox idi. Bir də axı vəzifə qarşısında təhlükə nə şeydir ki! Bundan başqa, heç kəs ona ehtiyatlı tərpənməyə, özünü qorumaq üçün lazımı tədbir görməyə mane olmurdu.

Bu vaxtlar Kozettanın təlim və tərbiyəsi tamamilə qurtarmaq üzrə idi. Jan Valjan belə bir qərara gəldikdən sonra fürsət gözləməyə başladı; çox keçmədi ki, belə bir fürsət onun əlinə düşdü. Qoca Fošlevan öldü.

Jan Valjan xahiş edərək, hörmətli monastır başçısının yanına getdi; ona dedi ki, “qardaşım öləndən sonra mənə bir qədər miras qalmışdı, bu mənə bundan sonra işləmədən yaşamağa imkan verir; buna görə də monastırdakı qulluğumu buraxıram, qızımı götürüb aparıram; ancaq bir şey var: bir qızın monaxlığı qəbul etmədən uzun zaman monastırdə pulsuz tərbiyə olunması düzgün deyil; buna görə də mən hörmətli monastır başçısından acizənə xahiş edirəm, bunun əvəzində beş min frank verməyim üçün öz razılığını bildirsin: bu pulu mən, Kozettanın beş il yaşadığı monastıra təqdim edirəm”.

Bu qayda ilə Jan Valjan Daimi səcdə monastırından çıxıb getdi.

Monastırdan gedəndə kiçik bir çamadanı özünə apardı, etibar edib hambala vermədi; çamadanın açarı həmişə çibində olurdu. Çamadan Kozettanı maraqlandırır, çünki ondan balzam iyi gəlirdi.

Bunu da qeyd edək ki, bu gündən Jan Valjan bu çamadanından ayrılmaı, onu həmişə öz otağında saxladı. Bir yerdən başqa yerə köçəndə onun özü ilə apardığı birinci, bəzən də yeganə şey bu çamadan olurdu. Kozetta buna gülür, çamadanı “ayrılmaz bir dost” adlandıraraq deyirdi: “Mən onu sizə qısqanıram”.

Lakin Jan-Valjan yenə də sərbəst həyata böyük bir qorxu və həyəcan içində qədəm qoymuşdu.

O, Plüme küçəsində ev tutdu, Ultim Fošlevan adı altında orada gizlin yaşamağa başladı.

Eyni zamanda Parisdə iki başqa mənzil də tutdu; bu mənzilləri ona görə tutmuşdu ki, həmişə bir küçədə yaşamaqla başqalarının diqqətini

cəlb etməsin, lazımı vaxtda, xırdaca bir təhlükə üz verərsə, qaçıb gizlənə bilsin, xülasə, ondakı kimi qəfildən ələ keçməsin: onda Javerin əlindən qaçıb qurtarması bir möcüzə idi! Bu mənzillər xaricdən çox köhnə olsa da, hərəsi bir məhəllədə idi, bir-birindən də xeyli uzaqda idi: biri Qərb küçəsində, biri də Silahlı adam küçəsində idi.

O bəzən Kozettanı götürüb gah Silahlı adam küçəsinə, gah da Qərb küçəsinə gedər, orada bir ay, ay yarım qalardı; Tuseni özləri ilə aparmazdılar. Orada dalandarların xidmətindən istifadə edərdi, özünü Paris civarında yaşayan, lakin şəhərdə də evi olan, renta ilə dolanan bir adam kimi qələmə verərdi. Belə xeyirxah bir adamın Parisdə, polis işçilərinin gözündən yayınmaq üçün, üç mənzili vardı.

İKİNCİ FƏSİL

Jan Valjan – milli qvardiyaçı

Lakin onun əsas yaşadığı yer – Plüme küçəsindəki ev idi; burada o öz həyatını aşağıdakı qayda ilə qurmuşdu:

Kozetta xidmətçi qadınla bütün evi tutmuşdu; onun böyük bir yataq otağı, bir buduarı, bir də qonaq otağı vardı; yataq otağının pəncərələri arasında, divara naxışlı şəkillər çəkilmişdi, buduarın divarlarına zərli baqetlər, qonaq otağının divarlarına xalça çeşidli kağız vurulmuşdu; otağa enli kreslolar qoyulmuşdu; vaxtı ilə bura sədrin qonaq otağı idi. Kozetta bağın da sahibi idi. Jan Valjan Kozettanın yataq otağına baldaxınla çarpayını qoydurmuşdu, yerə gözəl qədim İran xalçaları döşəmişdi; çarpayının baldaxını üç rəngli qədim ştofdandı. Xalçaları isə o Fiqye-Sen-Pol küçəsində Hoşe adlı bir qaridan almışdı, o qədim, lakin gözəl mebellərin bağışladığı ağır təsiri yüngülləşdirmək üçün, otaqlara, cavan qıza yaraşan, yüngül, zərif şeylər də qoydurmuşdu; bunlar da: etajerka, kitab şkaflı, zərli kitablar, yazı dəm-dəstgahı idi, büvərdi, sədəfə tutulmuş balaca bir iş stolu idi, qızıl suyuna çəkilmiş gümüş tualet qutusu idi, yapon farforundan qayırılmış tualet şeyləri idi. İkinci mərtəbənin pəncərələrindən – yataq üzərindəki üç rəngli ştofdan qırımızı naxışlı, uzun pərdələr asılmışdı. Birinci mərtəbənin pəncərələrində naxışlı pərdələr vardı. Kozettanın bu kiçik evində bütün qışı sobalar yanırdı, Jan Valjan özü də həyətdə, keşikçi damına oxşar fligeldə yaşayırdı. Burada döşəkli, qatlama bir çarpayını, rənglənməmiş

stol, iki həsir stul, çini bardaq, rəfdə bir neçə köhnə kitab, bucaqda isə onun çox qiymətli çamadanı vardı. Fligeldə soba yandırılmazdı; Jan Valjan Kozetta ilə bir yerdə nahar elərdi; burada onun qabağına çovdar çörəyi qoyardılar. Tusen bu evə gələndə Jan Valjan ona dedi: “Buranın sahibi xanım qızıdır”. Tusen heyrlə soruşdu: “Bəs siz cənab?” – “Mən ev sahibindən daha böyüyəm: mən atayam!”

Monastırda Kozettanı təsərrüfat işlərini idarə etməyə hazırlamışdılar; xərclər onun əlindən gəlib gedirdi, xərc də çox az olardı. Jan Valjan hər gün Kozettanın qoluna girib gezməyə gedirdi. Onu Lüksemburq bağına, lap adam az olan xiyabana aparırdı. Hər bazar günü d Sen-Jan-dü-O-Pa kilsəsinə günorta ibadətinə gedərdilər. Bu kilsə onların evindən çox uzaqda idi, elə buna görə də Jan Valjan ora gedərdi. Kilsə olan məhlə çox kasıb məhlə idi, Jan Valjan orada çox səxavətlə sədəqə verər, dilənçilər kilsədə onun başına yığışardı. Tenardyenin: “Cənab Sen-Jan-dü-O-Pa kilsəsindəki vəlinəmətə” adam göndərməsinə də Jan Valjanın belə səxavətlə sədəqə verməsi səbəb olmuşdu. Jan Valjan yoxsullara, xəstələrə dəyməyə gedəndə Kozettanı da məmnuniyyətlə özü ilə aparardı. Plüme küçəsindəki evə kənar adam buraxılmazdı. Tusen yeyinti şeyləri alar, Jan Valjan isə lap yaxında, bulvarda olan krandan su götürərdi. Odun və şərab qoymaq üçün – mağarayabənzər, yerinə balıqqulağı döşənmiş zirzəmidən istifadə edərdilər; bu mağara Babil küçəsinə çıxan həyət qapısının yaxınlığında idi; vaxtı ilə cənab sədr üçün bu süni kaha vəzifəsini görərdi: “şəhərkənarı evlər”, “xoş ehtiraslar yurdu” dövründə kahəsiz sevgi olmazdı.

Babil küçəsinə çıxan həyət qapısına – məktub və qəzet salmaq üçün qutu vurulmuşdu; lakin Plüme küçəsindəki evdə yaşayan üç adam nə məktub, nə də qəzet alardı. Vaxtı ilə bu qutu – qadın həvəskarı olan məhkəmə sədrinin sevgi şıtaqları üçün bir vasitəci, bir nödim rolunu oynardı, bu qutunun ancaq bir faydası vardı: vergi yığanın çağırış vərəqələri, milli qvardiyaçıya gələn bildirişlər bu qutuya salınardı, çünki rentaçı olan cənab Foslevan milli qvardiyaçı sırasına daxil idi, o, 1834-cü ildə çox diqqətlə aparılan hesaba alınma siyahısından yayına bilməmişdi. Kiçik Pikpüs monastırı – bu nüfuz edilməyən müqəddəs buludaoxşar şey də o dövrdə tətbiiq edilən bələdiyyə siyahısına düşmüşdü: Jan Valjan monastırdan çıxmaqla bələdiyyə rəisinin nəzərində xüsusi bir hörmət sahibi olmuşdu, nəticə etibarlı ilə də, milli qvardiyaya girməyə layiq görülmüşdü.

Jan Valjan ildə üç-dörd dəfə mundirini geyər, qarovula gedərdi, özü də bu vəzifəsini çox həvəslə yerinə yetirərdi, bu onu həm başqa adamlarla əlaqələndirər, həm də onun ayrıca qalmasına imkan verərdi. Jan Valjanın yaşı altmışdan ötmüşdü: o, qanunla hərbi xidmətdən azad olunmalı idi; lakin ona əllidən artıq yaş vermək olmazdı; bir də ki, o, baş serjant rütbəsindən ayrılmaq, qraf Lobonu narahat eləmək istəmirdi. Onun ictimai mövqeyi yox idi. O öz adını da, əsl simasını da, yaşını da, hər şeyini gizlədirdi, o ancaq, indicə yuxarıda dediyimiz kimi, öz xoşu ilə milli qvardiyaçı olmuşdu. Onun bütün həvəsi, ehtirası – dövlət qarşısında öz vəzifəsini yerinə yetirən adamlara oxşamaqdan ibarətdi. Bu adamın mənəvi ideali mələkdə, lakin üzəndən burjuaya bənzəməyə çalışırdı.

Onun bir xüsusiyyətini də qeyd etmək lazımdır. O həmişə Kozetta ilə evdən çıxanda elə geyinirdi ki, bütün görkəmi ilə istefaya çıxmış hərbi adamı xatırladırdı. Lakin evdən tək çıxanda – bu da adətən axşamlar olardı – fəhlə kurtkəsi, şalvarı geyər, başına kartuz qoyardı, kartuzun günlüyü onun üzünü gizlədərdi. Bu nə deməkdi: ehtiyatkarlıqımı, ya təvəzökarlıqımı? Bu həm ehtiyatkarlıq, həm də təvəzökarlıq. Kozetta həyatında çoxlu sirli hallar olduğuna adət etmişdi, buna görə də atasının qəribəliklərini çox az duyurdu. Tusen isə Jan Valjana çox böyük hörmət bəslər, onun tutduğu bütün işləri yaxşı hesab edərdi. Jan Valjana rast gələn bir qəssab bir gün Tusenə demişdi: “O qəribə adamdır” Tusen də ona belə cavab vermişdi: “O müqəddəs adamdır”.

Jan Valjan da, Kozetta da, Tusen də ancaq Babil küçəsindəki həyət qapısından gedib gələrdi. Dəmir barmaqlıq arasından görməsən onların Plüme küçəsində yaşadıklarını bilmək mümkün deyildi. Bu dəmir barmaqlıqlı qapı həmişə qıfıllı olardı. Jan Valjan bağ başlı-başına buraxmışdı ki, adamların diqqətini cəlb etməsin.

O bəlkə də bu bərədə yanılırdı.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Folii ac frondibus!

Yarım əsrdən bəri başlı-başına buraxılan bağ gözəlləşmiş, qəribə bir şəkildə düşmüşdü. Qırx il bundan əvvəl yoldan keçən adamlar küçədə dayanar, heyran-heyran bu bağa baxardı, lakin bu tərəvəzli, sıx

¹ Yarpaqlar və budaqlar (lat.)

yaşillıq içərisində baş verən sirlərdən onların xəbəri olmazdı. O zaman bir çox xəyalpərəst – iki göyərmiş yosun basmış sütun arasında əyilən, anlaşılmaz arabesklə bəzədilmiş qərribə otağı olan qıfıllı qapının laxlamış, köhnə barmaqlığı arasında həm baxışları, həm də öz fikirləri ilə dəfələrlə içəri nüfuz etmək istəmişdilər.

Bağın bir tərəfində daş skamya, yosun basmış bir-iki heykəl, bir neçə də qopub-tökülmüş, çürüməkdə olan çardaq vardı; xiyabanların və qazonların heç izi də qalmamışdı; hara baxırdınsa – ayrıcotu görürdün. Bağban buradan getmiş, təbiət yenə də öz yerinə qayıtmışdı. Hər yanı alaqlıq otu basmışdı: bir parça miskin torpaq üçün bu qərribə bir müvəffəqiyyət idi. Burada mixəkotu çox qəşəng gül açmışdı. Bu bağda heç bir şey həyata can atan varlığa mane olmurdur; bura – böyük bir hörmətlə qarşılanan bitkilər səltənəti idi. Ağaclar qaçaqlıqasına sarı əyilmişdi. Çaqqalkavalısı ağaclara sarı uzanırdı, bitkilər yuxarı dırmaşırdı, budaqlar başını aşağı əymişdi, o şey ki, yerə sərilmişdi – havada çiçək açan bitkilərə rast gəlirdi, o şey ki, küləkdə titrəyirdi – yosunlara can atırdı; gövdələr, budaqlar, yarpaqlar, zoğlar, pöhrenlər, tikanlar bir-birinə qarışmışdı, bir-birinə dolaşmışdı, bir-birinə sarılmışdı, bir-birinə bitişmişdi; bitkilər bir-birini səmimiyyətlə, bərk-bərk qucaqlayaraq, xalığın lütfkar nəzəri altında, bu üç yüz kvadrat fut böyüklükdə, bir parça məhdud yerdə öz müqəddəs qardaşlıq ayinini ucaldır, yerinə yetirirdi, bu iş insan qardaşlığının bir rəmzidir. Bu indi daha bağ deyildi. O nəhəng bir kolluğa çevrilmişdi, yəni o, məbəddə kimi tutqun, yuva kimi yalqız, meşə kimi nüfuzedilməz bir şey olmuşdu, onun şəhər kimi əhalisi vardı, o, gül dəstəsi kimi ətir saçır, o, qəbir kimi tənha, izdiham kimi canlı idi.

Öz barmaqlığı altında, dörd divar arasında sərbəst olan bu nəhəng fızillıq avqust ayında kainatın səssizcə baş verən, törəyib artmaq işinə ehtirasla qədəm qoyurdu; gün çıxanda kosmik məhəbbətin mehini tənəffüs edən, damarlarında aprel şirəsinin axdığını, qaynadığını hiss edən bir heyvan kimi diksinib titrəyirdi; o son dərəcə gözəl, yaşıl yalın küləkdə əsdirərək nəm torpağa, ora-burası çatlamış heykəllərə, evin köhnə artırmasına, hətta boş küçənin daş yoluna ulduz kimi çiçəklər, inci kimi şəhər damcıları, bərəkət, gözəllik, həyat, sevinc və ətir saçır. Günorta vaxtı ora çoxlu ağ kəpənək uçub gəlirdi; bu parça-parça yağın yay qarı, qasırğaya tutulmuş kimi kölgədə uçuşur, adamı özünə valeh edirdi. Ürəkəcan yaşıllığın toranlığı içindən quşların məsum səsləri gəlirdi, bu səslər könülə mehribanca nəşə deyirdi; quşların

unutduğunu böcəklər öz vızıltısı ilə tamamlayırdı. Axşam bağdan sanki xoş xəyallar buxarı qalxır, bağın hər yerinə yayılırdı; bağ, ilahi, sakit bir kədər dumanına bürünürdü; hər tərəfdən xanıməli və küsküt çiçəyinin məstedici ətiri – ən incə, ən zərif zəhər kimi axıb gəlirdi; budaqda yuxuya gedən sitta və yəndə quşunun son çağırışları eşidilirdi; orada quşlarla ağacların müqəddəs yaxınlığı hiss olunurdu: gündüz qanadlar yarpaqları canlandırırdı, gecələr yarpaqlar bu qanadları mühafizə edirdi.

Qışda bu böyük fızillıq çıpaqlaşdı, qaralırdı, nəmlənirdi, soyuqdan titrəyirdi; onun arasından evi görmək olurdu. Budaqdakı güllərin, gül üzərindəki şəhər damlarının əvəzində – soyuq, qalın bir xalça kimi yerə sərilən sarı yarpaqlar üzərində ilbizlərin gümüşü, uzun izləri görünürdü; ətrafına divar çəkilmiş bu bağ necə olsa da, ilin hər fəslində – yazda, qışda, yayda, payızda necə görünsə də, orada həmişə malxulyalıq, dalğınlıq, tənhalıq, sərbəstlik, insan yoxluğu, Allahın varlığı hiss olunurdu; pas atmış köhnə dəmir barmaqlıq da sanki deyirdi: “Bu bağ mənimdir”.

Qoy lap bu yerin ətrafında Paris küçələri olsun, iki addımlıqda Varen kuçəsinin gözəl, klassik villaları olsun, lap böyründə Əlillər evinin qübbəsi olsun, bir az kənarda deputatlar palatası olsun, qonşuluğunda, Burqundiya və Sen-Dominik küçələrində qəşəng karetlər işləsin, lap yaxındakı yolaırcından sarı, ağ, mixəyi, qırmızı omnibuslar gedib-gəlsin, – Plüme küçəsi boş idi, ki, boş idi! Köhnə sahibkarın ölməsi, inqilabın keçib getməsi, keçmiş dudmanların dağılması, məchuliyyət, unuqanlıq, qırx il yiyəsizlik və sərbəstlik kifayət ki, bu aristokratlara məxsus yerdə əyrilti otu, padşahəsası, subaldırğanı, yabanı qarabaşaq, hündür otlar, açıq yaşıl mahuda oxşayan, enliyarpaqlı, naxışlı iri bitkilər, kərtenkələlər, qara qurdlar, ora-bura qaçısan böcəklər özünə yurd salsın; yenə də əsrarəngiz, vəhşi, təklik səvən əzəmət – yerin dərinliyindən qalxıb, bu dörd divar arasında görünsün; insanların rəzil hiyləgərliyini pozan, həmişə də hər yerdə, istər qarışqa, istərsə qartal yuvası olsun, özünü tamamilə bürüzə verən təbiət burada da, bu ırdada, bu miskin Paris bağında da, yeni Dünyanın insan əli dəyməmiş meşələri kimi başlı-başına, əzəmətlə qol-qanad açsın.

Doğrudan da, təbiətdə əhəmiyyətsiz heç bir şey yoxdur, – təbiət dərinindən nüfuz edənlər bunu bilir. Fəlsəfəyə – səbəbi nöqtəbənöqtəsinə müəyyənləşdirmək, nəticənin hədudunu göstərmək imkanı veril-

mədiyi kimi, öz işindən tamamilə kifayətlənmək imkanı da verilməmişdir. Bununla belə, təbiəti düşünə-düşünə seyrə dalan adam – qüvvənin vəhdətlə qurtaran parçalanmasını gördükdə buna valeh olur. Hər şey, hər şey üçün işləyir.

Cəbri buludlara tətbiiq etmək olar; ulduzların saçdığı işıq qızılığa fayda verir; heç bir mütəfəkkir cəsarət edib deməz ki, yemişanın ətri bürclər üçün faydalı deyil. Molekulların yolunu kim ölçə bilər? Dünyaların yaranmasına bəlkə də xırdaca bir qum zərrəsinin düşməsi səbəb olmuşdur – bu kimə məlumdur? Hədsiz dərəcədə böyük və hədsiz dərəcədə kiçik şeylərin bir-birinə nüfuz etməsindən, ayrı-ayrı varlıqların girdabında xilqətin axınında ilk səbəbin əks-sədasından kimin xəbəri var? Gənə özü də mühüm bir şeydir; kiçik böyükdür, böyük kiçikdir; hər şey – zərurətlə müvazinətləşdirilir; xəyal idrakı qorxu altına alır! Canlı varlıqlarla cansız maddələr arasında ecəzkar bir əlaqə vardır; günəşdən tutmuş cücəyə kimi – bu tükənməz küllüdə bir-birinə nifrət yoxdur; birinin o birisinə ehtiyacı vardır. Yer in ətrini lacivərd göylərə aparən işıq nə etdiyini bilir; gecə, yatmış çiçəklərə ulduzların cövhərini bəxş edir; hər ucan quş namütenahiliyin sapını öz caynağında tutur. Doğuluş – həm meteorun əmələ gəlməsi ilə, həm də qaranquş balasının yumurtadan çıxmaq üçün din vurması ilə mürək-kəbləşir; bu doğuluş nəticəsində eyni dərəcədə həm soxulcan yaranır, həm Sokrat meydana gəlir. O yerdə ki, teleskop öz işini qurtarır, mikroskop işə başlayır. Onlardan hansının görüş dairəsi böyükdür? Bunu özünüz təyin edin. Kif – çiçəklər zümresidir; səhabiyyə – ulduzlar yuvasıdır. İdrak hadisələri ilə maddə vəziyyətləri arasında da belə bir sıx yaxınlıq, bəlkə bundan da artıq bir yaxınlıq vardır. Varlığın stixiyaları və qanunları bir-birinə qarışır, bir-biri ilə birləşir, izdivac edir, bir-birindən ürüyüb artır, nəticə etibarlı ilə maddi və mənəvi aləmi eyni bir aydınlığa gətirib çıxarır. Təbiətin hadisələri ardı-arası kəsilmədən öz-özünü təkrar edir. Geniş kosmik müteqabil dəyişmələrdə kainatın həyatı – hər şeyi məchul yaradılış misteriyasında hərləyərək, hər şeydən – şirin xəyalları, rəyləri belə itirmədən, – istifadə edərək, bir yerdə infuzoriya törədərək, başqa bir yerdə ulduzu hissələrə bölərək, titrəyə-titrəyə, qıvrıla-qıvrıla işıqdan qüvvət, fikirdən – hər yere yayılan və bölünməyən stixiya yaradaraq, “mən” deyilən həndəsi nöqtədən başqa hər şeyi əridərək, hər şeyi ruha, yəni atoma gətirib çıxararaq, hər şeyi Allahın varlığında açaraq, bu baş gicəlləndirən

mexanizmin zülmətində – ən yüksək şeylərdən tutmuş ən alçaq şeylərə qədər – bütün fəal başlanğıcları bir-birinə qarışdıraraq, cücünün uçmasını yerin hərəkətinə bağlayaraq, göy qübbəsində kometaların hərəkətini, – kim bilir, bəlkə də ancaq qanunun eyniyyətinə görə, bir damla suda infuzoriyaların hərlənməsinə tabe edərək təsəvvürə sığmayan həcmdə irəliyə və geriye hərəkət edir. Bu – idrakla yaranan mexanizmdir. Bu – dişli çarxların nəhəng sistemidir: bunun birinci mühərriki – ağcaqanad, sonuncu çarxı – zodyakdır.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Birinci barmaqlıqdan sonra ikinci barmaqlıq

Vaxtı ilə eşqbazlıq sirrini gizlətmək üçün yaranan bu bağ sanki dəyişmiş, bakirlik sirrini gizlətməyə layiq olmuşdu. İndi orada nə köşk vardı, nə çəmən, nə qaranlıq xiyabanlar, nə mağaralar; indi ora gözəl bir alaqqaranlıq çökmüşdü: bu alaqqaranlıq bəzi yerdə qatlaşırdı, bürün-cək kimi hər yerdən enirdi. Pafos yenə də Edemə çevrilmişdi. Kiminsə tövbəsi sanki bu xəlvət yeri təmizləmişdi. Bu çiçək satan qız indi öz güllərini qələbə təklif edirdi. Vaxtı ilə şübhəli bir ada malik olan bu işvəkar bağ yenə də bakir və ismətli olmuşdu. Vaxtı ilə sədr bir bağbanın köməyi ilə, – bu səfeh bağbanlardan biri özünü Lamuanyonun şagirdi, o birisi Lenotrin sənətini davam etdirən bir adam hesab edirdi, – bəli, vaxtı ilə sədr bir bağbanın köməyi ilə bu bağı eybəcər bir şəkllə salmışdı, ora-burasını kəsib tökmüşdü, ona sığal vermişdi, onu guya qəşəngləşdirmiş, nəzakətli sərgüzəştlər üçün uyğunlaşdırmışdı, lakin təbiət yenə də onu zəbt etmişdi, onu kölgələrlə doldurmuş, sevgi üçün hazırlamışdı.

İndi sevməyə hazır olan bir qələb bu hücrə yerdə özünə məskən salmışdı. Lakin sevgi hələ meydana gəlməmişdi, burada bu sevgi üçün yaşıl ağaclardan, otlardan, yosundan, quşların iniltisindən, xoş alaqqaranlıqdan, əsən budaqlardan bir məbəəd hazırlanmışdı, eyni zamanda burada zəriflikdən, mehribanlıqdan, inamdan, təmizlikdən, ümiddən, coşqunluqdan, xəm xəyallardan yaranmış bir qələb vardı.

Kozetta monastırdan çıxanda hələ uşaqdı: onun on dörd yaşı hələ təzəcə tamam olmuşdu, o “yaşın nankorluq dövrünə” qədəm atırmış – du, onun gözləri nəzərə alınmasaydı, ona gözəl deyil, bəlkə lap eybə-

cər demək olardı, – biz bunu əvvəllər də qeyd etmişik; lakin onda xoşa gəlməyən heç bir şey yox idi; ancaq adama elə gəlirdi ki, o biçimsiz və arıqdır, o eyni zamanda həm utancaq, həm də cəsəretlidir, – bir sözle o, yeniyetmə bir qız idi.

Onun təlim və tərbiyəsi qurtarmış hesab olunurdu: o, şəriət dər-sini, xüsusilə dindarlıq qaydalarını, sonra da “tarix” dər-sini keçmişdi; monastırda “tarix” sözü altında coğrafiya, sərf, Fransa krallarının adla-rını öyrənmək, bir az da musiqi, əşyanın yandan şəklini çəkmək və sairə nəzərdə tutulurdu, ümumiyyətlə o heç bir şey bilmirdi, – cazibə-darlıq və təhlükə də elə bundadır. Cavan qızın qəlbini qaranlıqda qoy-mamalı, – sonralar onun qəlbində, qaranlıq otaqda olduğu kimi, daha kəskin, daha parlaq sərbəbələr əmələ gəlir. Onun qəlbindəki qaranlığı bilavasitə yönəldilən sərt işıqla deyil, həyatın əks etdirdiyi parıltı ilə mülayim bir halda, yavaş-yavaş dağıtmalıdır. Həm faydalı, həm də cəzbedici bir sərtliyə malik olan bu parıltı uşaqlıq qorxularını dağıdır, qızın pozulmasına mane olur. Ancaq analıq instinktləri bu parıltını yarada bilər; analıq instinkti – qızlıq xatirələri və qadınlıq təcrübəsi ilə birləşmiş gözəl bir fitri hissdır. Bu instinkti heç bir şey əvəz edə bil-məz. Cavan qızın mənəviyyatını tərbiyə etmək məsələsinə gəldikdə – bütün dünyada olan monax qadınlar bircə ananı əvəz edə bilməz.

Kozettanın anası yox idi. Onun ancaq monax qadınlardan anaları ol-muşdu; bu “analar” isə “ana” sözünün cəmindən başqa bir şey deyildi.

Jan Valjana gəlincə, – bütün gözəl atalıq hissləri, atalıq qayğıları onun qəlbində təcəssüm etsə də, o ancaq bir qoca olub qalırdı, bu mə-sələdən onun qətiyyəni başı çıxmırdı.

Doğrudan da, bəkirlik deyilən bu böyük məchul məsələ, uğrunda mübarizə aparmaq üçün – bu ağır tərbiyə işində, qızı həyata hazırlayan bu mühüm məsələdə gör nə qədər bilik lazımdır!

Monastır kimi heç bir şey cavan qızı ehtirasa meyl etdirmir. Mo-nastır qızın fikrini ona məlum olmayan cəhətlərə yönəldir. Fikrini ancaq öz üzərində cəmləşdirən bir qız qəlbini açıb söyləmək imka-nından məhrum olur, buna görə də əzab çəkir, o həm də inkişaf etmək imkanından məhrum olur, buna görə onun qəlbə qapanıb qalır. Bunun nəticəsində xülyalar, mülahizələr, düşüncələr, uydurulmuş sevgilər, macəracılıq arzuları, idrakın daxili zülmətində yaradılan sehrli, fantas-tik kəşənlər, qaranlıq, sirli məskənlər meydana gəlir; monastırın arxada qalan dəmir barmaqlığı bu qaranlıq, sirli məskənlərə yol açan

kimi ehtiraslar orada özünə sığınacaq yer tapır. Monastır – zülmətdir; bu zülmün insan qəlbə üzərində qələbə çalması üçün, insanın bütün ömrü boyu davam etməlidir.

Kozetta monastırı tərk etdikdən sonra, Plüme küçəsindəki evdən daha xoş, daha təhlükəli bir şey tapa bilməzdi. Bu, təkliyin davamı, lakin sərbəstliyin başlanğıcı idi; bura hər tərəfdən qapalı bir bağdı, eyni zamanda gözəl, zəngin, ehtiraslı, ətirli bir təbiətdi; burada da o, monastırdakı kimi yuxular görürdü, lakin arabir cavan oğlanlar da gözüne çarpırdı; burada da dəmir barmaqlıq vardı, ancaq bu barmaqlıq küçüyə baxırdı.

Təkrar edirik, Kozetta bura gələndə hələ uşaqdı. Jan Valjan çox-dan əl dəyməyən bir bağı onun ixtiyarına verərək dedi: “Burada nə istəyirsən elə!” Bu bağ onu əyləndirirdi; kolları yoxlayırdı, daşları yerindən qaldırıb çevirirdi, daşların altından “xırdaca heyvanlar” ax-tarırdı. Bu bağda, o, xəyala dalmaq vaxtı gələndə qədər oynadı. Bağdan onun, ayaqları altında, otlar arasında tapdığı cücülərə görə xoşu gə-lirdi; nəhayət, elə bir gün gəldi ki, bağı o başı üstündə, budaqlar ara-sından gördüyü ulduzlara görə sevməyə başladı.

Bundan başqa, atasını da, yəni Jan Valjanı da bütün qəlbə ilə məsu-manə qızlıq ehtirası ilə sevirdi, eyni zamanda bu qocanın simasında arzu etdiyi, yaxşı bir yoldaş görürdü. Cənab Madlen çox kitab oxumuş-du, – bu oxucuların yadındadır, Jan Valjan yenə də kitab oxuyurdu; oxuduqlarını, gördüklərini o çox gözəl danışa bilirdi; o, hər şeyi bilmək istəyən zəngin, lakin mülayim bir əqlə, natiqlik qabiliyyətinə malikdi. Jan Valjanda, onun yaxşı bir adam olduğunu kölgədə saxlayacaq qədər sərtlik qalmışdı; o çox ciddi bir əqlə, mehriban bir qələbə malikdi. Lüksemburq bağında qızı ilə oturub danışanda, oxuduqları kitablardan, başına gələn hadisələrdən istifadə edərək, ona hər şey haqqında ətraflı məlumat verirdi. Kozetta dalğın və xəyali bir nəzərlə ona qulaq asırdı.

Bu yabanılaşmış bağ Kozettanın gözələrini təmin etdiyi kimi, bu sadə adam da onun fikrini təmin edirdi. O, kəpənək ardınca qaçmaq-dan yorulduqda, tövşüyə-tövşüyə atasının yanına gələrək deyirdi: “Ah, yüyürməkdən yoruludum!” Jan Valjan da onun alnından öpürdü.

Kozetta bu xoşbəxtliyi qocanı çox istəyirdi. Onun yanından əl çəkmirdi. Jan Valjan olan yerdə böyük bir fərəh duyurdu. Jan Valjan nə bağda, nə də Kozetta olduğu yerdə yaşayırdı; Kozetta da buna görə dəşənmiş balaca dal həyəti öz güllü-çiçəklə guşəsindən, həsir

stullu kiçik otağı isə – divarına xalçaşəkili kağız çəkilmış, yumşaq kreslolu böyük qonaq otağından üstün tuturdu. Bəzən Kozetta Jan Valjanı tənəyə gətirsə də, o bundan incimirdi, ancaq gülümsəyərək deyirdi: “Yaxşı da, get öz otağına! Qoy mənə tək qalım!”

Kozetta füsunkar, həm də mehribanca bir ifadə ilə astadan deyirdi:
– Ata, sizin otağınızda mən yaman üşüyürəm, niyə siz bura xalça salmırsınız, peç qoymursunuz? – Qızın belə bir ifadə ilə öz atasına söylədiyi sözlər daha şirin, daha füsunkar olur.

– Əziz bala, dünyada məndən də yaxşı adamlar var, onların heç evi də yoxdur.

– Onda bəs niyə mənim otağım istidir, otaqda hər şeyim var?

– Ona görə ki, sən qızsan, həm də uşaqsan.

– Nə olsun ki! Deməli, gerek kişilər soyuqdan donsunlar, pis yaşasınlar?

– Bəzi kişilər.

– Yaxşı da! Onda mən bura tez-tez gələcəyəm ki, siz də axırda istər-istəməz peç yandırarsınız!

Sonra o, atasına dedi:

– Ata, niyə siz belə pis çörək yeyirsiniz?

– Elə də lazımdır... mənim qızım.

– Eləmi? Onda mən də belə çörək yeyəcəyəm.

Kozetta qara çörək yeməsin deyə, Jan Valjan da o gündən ağ çörək yeməyə başladı.

Kozetta çox tutqun halda öz uşaqlığını xatırlayırdı. O öz anasını görməmişdi, lakin səhər-axşam anası üçün Allaha dua edirdi. Tenardye ilə ərvadı, – dəhşətli yuxuda gördüyü iki mənfur şey kimi onun yadında qalmışdı. “Bir dəfə gecə” su getirmək üçün meşəyə getdiyi hələ də yadında idi. O elə bilirdi ki, bu yer Parisdən çox-çox uzaqdadır. Guya onun həyatı uçurumdan başlamışdır, Jan Valjan onu bu uçurumdan çıxarmışdır. O öz ətrafında ancaq qırıxayaq, hörümçək və ilan görəndə uşaqlığını xatırlayırdı. O, Jan Valjanın qızı olduğuna, Jan Valjan da onun atası olduğuna qəti surətdə əmin deyildi, buna görə də axşamlar yatmamışdan qabaq xəyalatla qocaya keçmiş, Kozetta ilə yanaşı yaşayır. anasının ruhu bu xoşbəxtliyə dolacaq keçmiş, Kozetta ilə yanaşı yaşayır.

Jan Valjan onun yanında oturanda, Kozetta üzünü onun ağ saçlarını qoyar: “Bəlkə də bu mənim anamdır!” deyər düşünərək səssizcə göz yaşı tökərdi.

Analıq elə bir məfhumdur ki, bakir qız bunun nə demək olduğunu qətiyyənlə dərk edə bilməz; qərribə burasıdır ki, Kozetta, bir qız kimi belə şeylərdən başı çıxmıdığı halda, nəhayət, öz-özünə dedi: “Görünür mənə heç anam olmayıb”. Hətta anasının adını da bilmirdi. Həmişə də düşüb bunu Jan Valjandan soruşanda – Jan Valjan həmişə Kozetta sualını təkrar etsəydi – Jan Valjan gülümsəyirdi. Bir gün Kozetta sualında israr edib durdu, onda Jan Valjan daha gülümsəmədi, onun gözləri yaşla doldu.

Jan Valjanın susması Fantinanı qatı bir qaranlığa bürüyürdü. Onun bu hərəkətində bir ehtiyatkarlıqımı ifadə olunurdu? Ya hörmətim? Ya onun adını etibar edib başqasına söyləməklə, təsadüfün ixtiyarına verməkdən qorxurdu.

Nə qədər ki, Kozetta balaca idi, Jan Valjan onun anası haqqında onunla məmnuniyyətlə danışır; lakin Kozetta cavan bir qız olduğdan sonra bu daha mümkün olmadı. Jan Valjan elə güman edirdi ki, buna daha onun haqqı yoxdur. Kim buna səbəb olmuşdu: Kozettanı, ya Fantinanı? Bu aydın deyildi. Bu kölgəni Kozettanın qəlbinə salmaq, ölmüş bir qadını onların taleyinə şərikin etmək fikri onu dəhşətə gətirirdi. Bu dəhşət özü fəvqəladə bir dəhşətdi. Bu kölgə Jan Valjan üçün get-gedə daha müqəddəs olurdu, müqəddəs olduqca da ona daha qorxunc görünürdü. O, Fantinanı düşünür, susmağın bütün ağırlığını hiss edirdi. Zülmət içində, tutqun bir şəkildə nəşə görürdü, bu – dodağa qoyulan barmaq oxşayırdı. Fantina hələ sağkən öz ismətindən zorla məhrum edilmişdi; öləndən sonra bəlkə də onun isməti geri qayıdaraq nifrət və təhdidlə nəşin üzərinə qanad salmışdı, onun istirahətini qəbriyə qoruyurdu... Jan Valjan özü öz üzərində onun təsirini hiss etmirdimi? Biz ölümə inanmaqla, bu mistik izahı rədd etmək istəyənlərdən deyilik. Elə buna görə də Jan Valjan, hətta Kozettanın qarşısında da Fantinanın adını çəkə bilmirdi.

Bir gün Kozetta ona dedi:

– Ata, bu gün anamı yuxuda gördüm. Onun iki böyük qanadı vardı. Yəqin mənə anam sağlığında müqəddəs olmağa layiq görülmüşdür.

Jan Valjan:

– Bəli, əzabla ölənlər müqəddəsdirlər, – deyər cavab verdi. Bununla belə Jan Valjan xoşbəxt idi.

Evdən çıxanda Kozetta onun qoluna girər, bütün varlığını bürüyən bir qürur və xoşbəxtlik duyurdu. Kozetta həmişə belə fəvqəladə bir

mehribanlıq göstərəndə, bu mehribanlıq ancaq Jan Valjana aid olanda – Jan Valjan qəlbinin xoşbəxtlik içində qər q olduğunu hiss edərdi; zavallı səmavi bir sevinc içində tir-tir əsərdi, o, böyük bir fərəhlə döənə-döənə təkrar edərdi: “Bu həmişə belə olacaq!” Ürəyində qədər əzab çəkməmişəm”, qəlbinin dərinliklərində Allaha həmdüsənə edərdi, çünki Allah belə məsum bir məxluqun onun kimi səfil bir adamı sevməsinə icazə vermişdi.

BEŞİNCİ FƏSİL

Qızılgül müharibə aləti olduğunu görür

Bir gün Kozetta təsadüfən güzgüdə özünə baxaraq heyrət etdi. Ona elə gəldi ki, qəşəngdir. O qərribə bir həyəcan duydu. Bu vaxta qədər o özünə heç fikir verməmişdi. Güzgüyə baxardı, amma özünü görməzdi. Bir də ki, ona tez-tez deyərldilər: sən qəşəng deyilsən. Ancaq Jan Valjan mülayim bir səslə təkrar edər: “Yox sən qəşəngsən!” Lakin Kozetta özünü qəşəng hesab etməzdi; o asanlıqla bir uşaq kimi bu fikrə alışıbmış, bu fikirlə də böyümüşdü. Budur, indi güzgü də birdən ona, Jan Valjan kimi dedi: “Yox sən qəşəngsən!” O bütün gecəni yatmadı. “Bəlkə də mən elə doğrudan da qəşəngəm? Bu nə qərribə olardı: birdən məlum olaydı ki, mən qəşəngəm!” O, monastırdakı gözəl qız yoldaşlarını xatırlayaraq öz-özünə təkrar etdi: “Yoxsa mən də filan mədəmüzəl kimi olacağam?!”

Ertəsi gün qəsdən yenə güzgüyə baxaraq sakitləşdi; “Bu boş fikir haradan mənim ağlıma gəldi? Yox mən qəşəng deyiləm!” Məsələ burasındadır ki, o pis yatmışdı, benizi solmuşdu, gözələrinin altı qaralmışdı. Dünən qəşəng olduğuna inansa da, buna çox da elə sevinməmişdi, lakin indi qəşəng olmadığını yəqin etdikdə kefi pozuldu. Daha güzgüyə baxmadı; iki həftə dalını güzgüyə çevirərək saçını daradı.

Axşam nahardan sonra, adəti üzrə, qonaq otağında oturub kanva üzrə naxış salar, ya da monastırda öyrəndiyi bir işlə məşğul olardı. Jan Valjan onun yanında oturub kitab oxuyardı. Bu gün o başını qaldıranda gördü ki, atası gözələrinin zilləyərək ona baxır: bu baxışlardakı narahatlıq onu çox təəccübləndirdi.

Bir gün də küçə ilə gedəndə kiminsə arxadan bu sözləri dediyini eşitdi; “Gözəl qızıdır, ancaq pis geyinmişdir!” Kozetta düşüncəyə öz-

özünə dedi: “Əlbəttə, bu mənə aid deyil, mən yaxşı geyinmişəm, özüm də gözəl deyiləm”. Onun başında plüş şapka, əynində köhnə merinos paltar var idi.

Nəhayət, bir gün də bağda olanda Tusen qarının bu sözlərini eşitdi: “Cənab, siz hiss edirsinizmi bizim xanım qız get-gedə necə qəşəngləşir?” Kozetta atasının ona nə dediyini eşitmədi, Tusenin sözləri onun üçün qərribə bir kəşf idi. Qaç-qaç bağdan gətdi, öz otağına qalxıb aynanın qabağına yüyürdü, özünə baxaraq həyəcanla çıxırdı, üç ay idi ki, güzgüyə baxmırdı. O öz-özünə valeh olmuşdu.

O qəşəngdi, gözəldi; o, Tusenlə və güzgü ilə razılaşmaya bilməzdi. Onun boy-buxunu düzəlmişdi, dərisi ağarmışdı, saçı ışıldayırdı, mavi gözələrində anlaşılmaz bir işıq parıldayırdı. Öz gözəlliyini dərk etmək güuru, birdən parıldayan işıq kimi bir anda əmələ gəlmişdi; lakin başqaları da onun gözəl olduğunu hiss etmişdi, Tusen də bunu demişdi, yolla gedən adam da görünür bunu deyirmiş, – daha şübhəli bir şey qalmamışdı. O şaşqın halda, böyük bir sevinc içində, böyük bir ıftixarla bağa qayıtdı; o özünü bir kraliça kimi hiss edirdi; qış fəslı idi, lakin ona elə gəlirdi ki, quşlar oxuyur, göy par-par parıldayır, günəş yarpaqlar arasından işıq saçır, kollar çiçək açır.

Jan Valjan böyük bir qorxu və təşviş içində idi.

Doğrudan da xeyli vardı ki, o, Kozettanın zərif üzündə gün-gündən daha artıq parıldayan bu gözəlliyə dəhşətlə baxırdı. Şəfəq qızarmış, səhər açılmışdı, bu hamını özünə məftun edirdi, lakin Jan Valjan üçün bu məşum bir səhərdi.

Kozetta öz gözəlliyini hiss edəndən çox-çox əvvəl gözəlləşmişdi. Lakin yavaş-yavaş parıldayan, təcridən gənc qızın üzərinə yayılan bu gözəlilməz işıq lap ilk gündən Jan Valjanın kədər dolu nəzərini yaramışdı. Bunu o özü xoşbəxt həyatında bir dəyişiklik kimi hiss edirdi: o elə xoşbəxt idi ki, bu xoşbəxtlikdə bir şeyi pozacağından qorxaraq heç qımıldanmaq da istəmirdi; başına hər cür müsibət gələn, taleyin açdığı yaralardan hələ də qan sızan, əvvəllər az qala cinayətkar olan, sonra az qala müqəddəslər sırasına keçən, katorqa zəncirindən sonra gizlin bir biabırılığın gözə görünməyən ağır zəncirini daşıyan, qanun tərəfindən hələ azad edilməyən, hər anda tutularaq xeyirxahlığın zindanından ictimai biabırılığın parlaq işığına çıxarıla bilən bu adam hər şeyi qəbul edirdi, hər şeyi əfv edirdi, hər şeyə haqq qazanırdı, hər şeyə xeyir-dua verirdi, hər şeylə razılaşdı; lakin Tanrıdan,

insanlardan, qanundan, cəmiyyətdən, təbiətdən, kainatdan ancaq bir şey diləyirdi; o da Kozettanın məhəbbəti idi.

O ancaq bir şey istəyirdi: Kozetta öz məhəbbətindən onu məhrum etməsin! Tanrı bu uşaq qəlbinin ona meyl etməsinə, həmişəlik onun olmasına mane olmasın! Kozettanın məhəbbəti onun sınıq qəlbinə şəfa verdi, onu sakitləşdirdi, mülayimləşdirdi, təmin etdi, mükafatlandırdı, onu yüksəltdi. Kozettanın məhəbbəti ilə o xoşbəxt idi! O bundan artıq heç bir şey istəmirdi! Ondən soruşsaydılar ki: “Sən bundan artıq xoşbəxt olmaq istəyirsənmi?”. O belə cavab verərdi: “Yox”. Əgər Allah ondan soruşsaydı: “Sən cənnətə getmək istəyirsənmi?”. O belə cavab verərdi: “Mən bu vəziyyətdə qalmaq istəyirdim!”.

Onların həyatını az da olsa poza biləcək hər şey – baş verə biləcək dəyişikliyin başlanğıcı kimi onu dəhşətə gətirirdi. Qadın gözəlliyinin nə demək olduğunu o çox da elə yaxşı bilmirdi, lakin instinkt ona deyirdi ki, bu dəhşətli bir şeydir.

O düşdüyü bədbəxtliyin, səfalətin, əsarətin, yaramazlığın və qocalığın dərinliyindən bu uşağın məsum, eyni zamanda gizli bir təhdid ifadə olunan üzündə get-gedə daha qalibiyyətlə, daha özəmətlə çiçəklənən gözəlliyə şəşqın-şəşqın baxırdı.

O öz-özünə deyirdi: “O çox gözəldir! İndi mənim başıma nə gələcəkdir?”

Onun mehribanlığı ilə ana mehribanlığı arasında olan fərq də bunda idi. Onu təşvişə salan şey – ana üçün sevinc olardı.

Çox keçmədi ki, dəyişikliyin ilk əlamətləri görünməyə başladı.

Kozetta həyəcanla: “Əlbəttə mən qəşəngəm!” sözlərini söylədiyi günün səhəri öz geyiminə, bəzək-düzəyinə diqqət yetirdi. Yolla gedən adamın: “Gözəldir, ancaq pis geyinmişdir” sözlərini xatırladı. Kozettanın yanından ötüb keçən və sanki qeybdən gələn bu sözlər onun qəlbinə iki toxumdan birini atmışdı: bu toxum sonralar inkişaf edərək qadının bütün həyatını doldurur; bu – işvə toxumudur. İkinci toxum – sevgidir.

Kozetta gözəl olduğuna inanən kimi onun bütün qadınlıq mahiyyəti meydana çıxdı. Merinos paltarına, plüš şlyapasına qarşı onda nifrət əmələ gəldi. Atası heç bir şeydə onun xahişini yere salmırdı. O dərhal geyinmək sənətinə, şlyapaların, paltarların, bürüncəklərin, ayaqqabıların, manjetlərin, parça malların sirrinə, ona yaraşib-yaraşmamasına bələd oldu, – Paris qadınlarını bu qədər füsunkar, bu qədər

əsrarəngiz və bu qədər təhlükəli edən də bu sənətdir! “Cazibədar qadın” ifadəsi də Paris qadınları üçün deyilmişdir.

Heç bir ay keçmədi ki, bu xırdaca qız, Babil küçəsi deyilən bu çöl-lükdə neinki Parisin ən gözəl qadınlarından biri oldu, – bu özü az şey deyildi; o eyni zamanda Parisin ən “yaxşı geyinən” qadınlarından biri oldu, – bu daha mühüm bir məsələ idi. O indiyə qədər ki, “həmin o yoldan keçən adama” rast gəlsin, onun fikrini bilsin, onun bir yaxşı “haqq-hesabını versin!”. Doğrudan da çox gözəldi, özü də Jeranın şlyapasını Erbonun şlyapasından çox gözəl ayıra bilirdi.

Jan Valjan bu dağıdıcı yeniliyə təşvişlə baxırdı. Sürünmə, ən çoxu yerimək imkanı verilən bu adam Kozettanın qanadları çıxdığını görürdü.

Lakin hansı bir qadın olur olsun, əgər o, Kozettanın geyiminə, bəzək-düzəyinə baxsaydı, o saat bilərdi ki, bu qızın anası yoxdur. O, cüzi də olsa bəzi ədəb-ərkan qaydalarına, bəzi şerti şeylərə riayət etmirdi. Məsələn, anası olsaydı ona deyərdi ki, cavan qızlar ağır ipəkdən paltar geyməzlər.

O ilk dəfə qara ipək paltarda, ipək bürüncəkdə, ağ krep şlyapada evdən çıxanda qürur və iftixarla Jan Valjanın qoluna girib soruşdu: “Ata, mən necə görürsünüz?” Bu zaman onun çəhrayı üzü gülürdü, o öz gözəlliyi ilə adamı valeh edirdi. Jan Valjan elə bir ifadə ilə cavab verdi ki, sanki bu ifadədə iztirab dolu bir həsəd var idi; o ancaq bunu dedi: “Bu gün çox gözəlsən”. Gözinti zamanı Jan Valjan əvvəlki vəziyyətini dəyişmədi. Evə qayıdandan sonra Kozettadan soruşdu:

– Sən o əvvəlki paltarını daha heç geyməyəcəksən? Əvvəlki şlyapayı heç qoymayacaqsan?

Bu söhbət Kozettanın otağında oldu. Kozetta paltar şəkfinə sarı döndü: onun gözündən düşmüş monastır paltarı şəkfdə cəngəldən asılmışdı.

Kozetta həyəcanla:

– Bu maskarad paltarındır! – dedi. – O mənim nəyimə lazımdır? Yox mən bir də bu pis şeyləri geyməyəcəyəm! O şeyi mən başıma qoyanda uyuğa oxşayıram.

Jan Valjan dərindən ah çəkdi.

O gündən sonra Jan Valjan belə bir şey gördü: Kozetta əvvəllər ondan həmişə evdə qalmasını xahiş edərdi, deyərdi ki: “Ata, sizinlə burada olmaq mənə hər şeydən xoşdur!”. Lakin indiyə qədər ondan

xahiş edir ki, görməyə gedək. Doğrudan da, adam ki, qəşəng üzünü gözəl geyimini göstərməyəcəkmiş – daha bunlar nəyə lazımmiş?

Bir şey də Jan Valjanın gözündən yayınmırdı: Kozetta indi daha dal həyəti əvvəlki kimi xoşlamırdı. İndi o daha həvəslə bağa gedir, dəmir barmaqlığın qabağında məmnuniyyətlə gəzişirdi. Jan Valjan öz otacağında qapanıb qalmışdı, bağa gəlmirdi. O, keşik çəkən köpək kimi dal həyəti tərk etmirdi.

Kozetta gözəl olduğunu başa düşməklə öz gözəlliyindən xəbərdar olmamaq məlahətini itirdi; bu incə bir məlahətdir, çünki məsumluqla birləşən gözəllik ifadə olunmaz bir şeydir; işıq saçan məsumluqdan əziz şey yoxdur; bu məsumluq, heç özü də bilmədən, cənnətin açarını əlində tutaraq təntənə ilə irəliləyir. Lakin Kozetta məsumluq gözəlliyini itirməklə, dalğınlıq və ciddilik füsunkarlığını qazandı. Onun qəlbi gənclik, məsumluq, gözəllik fərəhi ilə dolu idi, lakin bütün simasında cazibədar bir kədər ifadə olunurdu.

Marius da onu bu zaman, altı aydan sonra, yenə də Lüksemburq bağında görmüşdü.

ALTINCI FƏSİL

Vuruşma başlanır

Kozetta, Marius kimi öz sakitliyi içərisində, sevgini qəbul etməyə hazırı. Tale, ona xas olan məşum və əsrarəngiz bir səbirle, bu iki gənci yavaş-yavaş bir-birinə yaxınlaşdırırdı: onlar sanki elektrikləşmişdi, yaxınlaşmaqda olan ehtirasın ildırımları, göy gurultuları onları xumarlandırırdı.

Məhəbbətlə dolu olan bu iki qəlb tufanla bulud kimi bir-biri ilə toqquşmalı idi. İldırım çaxanda buludlar birləşdiyi kimi onlar da bir-birinin baxışında birləşməli idi.

Sevgi romanlarında baxışın gücündən o qədər sui-istifadə etmişlər ki, indi daha onların gücünə inanan yoxdur. İndi adam güclə cəsarət edib deyir ki, bir oğlanla bir qızın baxışları bir-birinə rast gəldiyi üçün onlar bir-birini sevdilər. Sevgi elə belə də başlanır! Ancaq belə başlanırlar! Başqa şeylər ancaq başqa şey olub qalır, özü də sonralar meydana gəlir. Baxışlarla bir-birinə qığılcım saçan iki qəlbin bir-birində əmələ gətirdiyi bu dərin sarsıntıdan real bir şey yoxdur.

Kozetta qeyri-şüuru olaraq Mariusa baxanda bu baxışı ilə onu həyəcana gətirmişdi, Marius da bu zaman öz baxışı ilə Kozettanı həyəcana gətirdiyinə şübhə etmirdi.

Marius da ona onun etdiyi kimi pislilik və yaxşılıq etmişdi.

Qızlar başqa tərəfə baxsa da, görmək istədikləri adamı görür və onu müşahidə edirlər: Kozetta da bu payda ilə çoxdandı Mariusu həm görür, həm də müşahidə edirdi. O zaman ki, Kozetta Mariusa gözəl bir oğlan kimi baxırdı, onda Marius Kozettanı hələ cəlbəcər bir qız hesab edirdi, ona əhəmiyyət vermirdi, o da bu cavan oğlana laqeyd qalırdı.

Hər halda Kozetta bir şeyi etiraf etməyə bilməzdi: Mariusun gözəl saçı, gözəl gözləri, gözəl dişi, xoş səsi, – bunu o, Marius öz yoldaşları ilə danışanda eşitmişdi, – yerisi lap elə biçimsiz də olsa, özünə məxsus bir zərifliyi vardır, o heç də axmaq bir adam kimi nəzərə çarpmır, onun bütün simasında bir nəciblik, yumşaqılıq, saflıq, qürur ifadə olunur, o zahirən kasıb da görünərsə, öz ləyaqətini: tamamilə mühafizə edə bilər.

O günkü onların baxışları qəfildən bir-birinə rast gəldi və nəhayət, bu baxışlar tutqun bir şəkildə ifadə etdikləri qaranlıq və məchul sözləri bir-birinə söylədi – Kozetta əvvəl heç bir şey başa düşmədi, dalğın halda Qərb küçəsində olan evlərinə qayıtdı. Jan Valjan, öz adəti üzrə, ay yarımlığa bu küçəyə köçmüşdü. Kozetta ertəsi gün yuxudan duranda tanımadığı bu cavan oğlan haqqında düşündü: gör nə vaxtdandır bu adam ona qarşı laqeyd və soyuq idi, indi elə bil ki, ona diqqət yetirmişdi, lakin Kozettaya elə gəlirdi ki, onun yetirdiyi bu diqqətdə xoşa gələn bir şey yoxdur. Əslində onun bu qəşəng məğrur adama bir az acığı tutmuşdu. Kozettanın qəlbində dalaşqanlıqabənzər bir hiss əmələ gəlirdi. O elə güman etdi ki, gec-tez bunun qisasını alacaq; bu fikir Kozettanın ağlına gələndə, hələ də uşaq sevincinə bənzər bir sevinc duydu.

O, gözəl olduğunu dərk etməklə, tutqun bir şəkildə də olsa, hiss etdi ki, əlində silah vardır. Uşaqlar bıçaqla oynadıqları kimi qadınlar da öz gözəllikləri ilə oynayırlar. Elə də olur ki, onlar öz-özlərini yaralayrlar.

Mariusun tərəddüd etdiyi, qorxduğu oxucuların yadındadır. O yenə də öz skamyasında oturmuşdu, Kozettaya yaxınlaşmırdı. Bu Kozettanın acığına gəlirdi. Bir gün o, Jan Valjana dedi: “Ata, gedək o tərəfə gəzək”. Kozetta Mariusun ona sarı gəlmədiyini görüb özü Mariusa sarı gəlirdi. Belə hallarda hər bir qadın Məhəmmədə oxşayır. Bir də ki, bu

nə qədər qərribə görünə də, cavan oğlanın həqiqətən sevdini göstərən ilk əlamət – qorxaqlıqdır, cavan qızınkı isə cəsarət! Bu təəccüblü bir şeydir, eyni zamanda bundan adi bir şey yoxdur. Bir-birinə yaxınlaşmaq istəyən qızla-oğlan çatışmayan cəhətləri bir-birindən qəbul edirlər.

Həmin bu gün Kozettanın baxışı Mariusu dəli-divanə etdi, Mariusun baxışı isə Kozettanı titrətdi. Onlar bağdan gedəndə – Mariusun qəlbində ümid, Kozettanın qəlbində narahatlıq vardı. Elə bu gündən də onlar bir-birinə pərəstiş etməyə başladılar.

Kozettanın duyduğu ilk şey – tutqun və dərin bir kədərdi. Ona elə gəldi ki, bir gün içərisində onun qəlbinə qaranlıq çökdü. O daha öz-özünü tanıdı. Qız qəlbinin soyuqluqdan və sevincdən əmələ gələn təmizliyi qara bənzəyir. Bu təmizlik sevgi günəşi altında əriyir.

Kozetta sevginin nə olduğunu bilmirdi. O hələ indiyə qədər bu sözü maddi mənada söylədiyini eşitməmişdi. Monastırda olan kübar musiqisi dəftərlərində “məhəbbət” sözü “ülfət” və ya “əziyyət” sözü ilə əvəz edilmişdi. Bu sözlər Kozettadan yaşlı qızların təsəvvüründə qərribə şeylər oyadırdı; məsələn, onlar deyirdi: “Ah, ülfət nə yaxşı şeydir!” və ya “Əziyyət nə xoşdur!” Kozetta monastırdan çıxanda hələ çox cavandı, “Əziyyət” məsələsi çox da onu maraqlandıra bilməzdi. Buna görə də indi duyduğu şeyə necə ad verəcəyini bilmirdi. Adam öz xəstəliyinin adını bilməyəndə, bundan onun xəstəliyi yüngül olmur ki!

O, sevginin nə olduğunu bilmədiyi üçün daha ehtirasla sevir. O bunun yaxşı ya pis, faydalı ya təhlükəli, əbədi və ya keçici, xeyirxah, ya öldürücü bir şey olduğunu bilmirdi; bilmirdi ki, buna yol verilmə, ya bu yasaqı edilməlidir; o ancaq sevir. Ona desəydilər ki, “Siz yat-mırsınız? Axı belə olmaz! Siz daha yemək yemirsiniz? Bu çox pis şeydir! Siz öz sinənizdə bir ağırlıq hiss edirsiniz, sizin ürəyiniz döyünür? Bu nə deməkdir, belə də şey olar! Qara kostyumlu adam o yaşlı xiyabanın başında görünəndə siz gah qızırırsınız, gah ağarırsınız? Bu dəhşətdir!” – bu sözlərə o çox təəccüb elərdi. O heç bir şey başa düşməzdi, o ancaq belə cavab verərdi: “Bir şeydə ki, mən sərbəst deyiləm, onu başa düşmürəm – bunda mən necə müqəssir ola bilərəm?”

Təsədüf elə gətirmişdi ki, onun qəlbində doğan sevgi hər şeydən artıq onun ruhi vəziyyətinə uyğun idi. Bu, tanımadığı bir adama uzaqdan-uzağa valeh olmaq, onu dinib-danışmadan seyr etmək, ona pərəstiş etməkdə. Bu gəncliyə xas olan bir şeydi: sevgiyə çevrilən, eyni

zamanda bir xülya olub qalan gecə xülyası idi, hələ heç bir adı, heç bir təsiri, heç bir ləkəsi, heç bir tələbi, heç bir nöqsanı olmayan, nəhayət təcəssüm edən, intizarı çəkilən bir arzu idi, bir sözlə, ideal bir ələmdə yaşayan, uzaqdan-uzağa sevilən, müəyyən bir şəkil alan xəyalı. Belə bir təsadüf daha müəyyən və daha yaxından olsaydı Kozettanı ürküdə bilərdi, çünki bu zaman o yarıya qədər monastır həyatının ala qararlılığı içində idi, bu, maddi həyatın təhlükəli olduğunu şişirib böyüdüdü. Bütün uşaqlıq və monaxlıq qorxuları onun qəlbində bir-birinə qarışmışdı. Beş il müddətində onun qəlbinə giren monastır ruhu onun ətrafında olan hər şeyi ona yanlış göstərirdi, hələ də onda bu ruhun təsiri görünürdü. İndi də ona nə sevgili, nə də onu sevən bir adam lazımdı: ona ancaq xəyal lazımdı. Mariusa, o füsunkar, işıq saçan, əlirməz bir şey kimi pərəstiş edirdi.

İfrat sadələşmə ifrat işvəkarlıqla həm hüdudur. Buna görə də Kozetta Mariusa baxaraq heç çəkinmədən gülümseyirdi.

O hər gün gəzinti vaxtını səbirsizliklə gözləyirdi. Mariusa rast gəlirdi, özünü hədsiz dərəcədə xoşbəxt hiss edirdi, elə güman edirdi ki, Jan Valjana: “Bu Lüksemburq bağına qədər gözəldir!” deməklə bütün fikrini təmiz üləklə ifadə edir.

Mariusla Kozetta bir-biri üçün qaranlıqda yaşayırdı. Onlar bir-biri ilə danışmırdı, salamlamırdı; onlar bir-biri ilə tanış deyildi; onlar bir-birindən milyon millərlə uzaq olan ulduz kimi bir-birini görürdü, birini seyr etməklə yaşayırdı.

Bu qayda ilə Kozetta yavaş-yavaş öz gözəlliyini dərk edən, lakin öz sevgisindən xəbəri olmayan, gözəl, sevən, bundan əlavə, öz məsulluğu üzündən işvəkar bir qız olurdu.

YEDDİNCİ FƏSİL

Dərd üstündən daha böyük bir dərd

Nə kimi bir vəziyyət olur olsun, insanda həmişə xüsusi bir instinkt ayıq qalır. Qoca və əbədi bir ana olan təbiət Mariusun meydana çıxmasını çox tutqun bir şəkildə Jan Valjana xəbər verdi. Jan Valjan bunu qəlbinin ən qaranlıq, ən dərin guşəsində duyaraq sarsıldı. O heç bir şey görmürdü, heç bir şey bilmirdi, lakin onu əhatə edən zülmətə diqqətlə və inadla baxırdı, sanki ona yaxın bir yerdə nəyinsə əmələ gəldiyini,

nəyinsə uçub dağıldığını hiss edirdi. Bu ana təbiət Mariusa da xəbərdarlıq etmişdi, – ilahi qanunun hikməti də bundadır – o da qızın “atasına” görünməmək üçün əlindən gələn hər şeyi edirdi. Lakin elə olurdu ki, Jan Valjan hərdən onu görürdü. Mariusun hərəkəti çox da elə təbii deyildi. O elə ehtiyatlı tərpenirdi ki, bu özü şübhə doğururdu, cəsarətli hərəkəti kobud çıxırdı. O daha əvvəlkilər kimi çox da yaxına gəlmirdi; kənarda oturur, sanki fikrə dalırdı; özü ilə kitab gətirirdi, özünü elə göstərirdi ki, guya kitab oxuyur. O niyə hiylə işlədirdi? Əvvəllər o köhnə frakında gəlirdi, indi təzəsini geyirdi; qəti bir inamla demək olmazdı ki, o saçını burdurmur; onun qərribə gözləri vardır; o indi əlcək də taxırdı. Sözlün qısa, Jan Valjanın bu cavan oğlandı lap zəhləsi gedirdi.

Kozetta elə bir iş tutmurdu ki, şübhə oyatsın. O qəlbində nələr baş verdiyini bütün dəqiqliyi ilə başa düşmürdü, eyni zamanda yeni bir şey olduğunu hiss edirdi: bunu gizlətmək lazımdı.

Kozettada bəzənmək həvəsinin əmələ gəlməsi ilə, bu naməlum adamın təzə frak geyməsi arasında bir əlaqə vardı. Jan Valjan bunu düşünür, bu fikir onu son dərəcə narahat edirdi. Bəlkə də bu təsadüfi bir şeydi, bu yəqin ki, belə idi, lap şübhəsiz ki, belə idi, ancaq təhlükəli bir təsadüfdü.

Jan Valjan bu naməlum adam haqqında Kozettaya bircə kəlmə də söz demirdi. Lakin bir dəfə o özünü saxlaya bilmədi, tutqun bir məyusluq içində, – elə bir məyusluq ki, adamı, heç gözlənilmədiyi halda, öz yarasına zond salmağa təhrik edir, – Kozettaya dedi: “Bu cavan oğlan yaman təşəxxüs satır!”

Kozetta bir il əvvəl, bir qız laqeydliyi ilə ona belə cavab verərdi: “Təşəxxüs-zad satmır, o çox sevimli oğlandır!”. On il sonra, qəlbində Mariusa olan məhəbbətlə, belə deyərdi: “Siz haqlısınız, elə təşəxxüs satır ki, adamın lap zəhləsi gedir!” Amma həyatının və sevgisinin indiki dövründə sakitcə belə dedi:

– Kim? O cavan oğlan? – Sanki onu birinci dəfə idi görürdü.

Jan Valjan düşünərək öz-özünə dedi: “Mən nə axmaq adamam! Qız ona heç fikir də verməyib: Mən özüm onu qızın yadına saldım!”

Ey qocaların sadəliyi! Ey uşaqların hikməti!

Qızın ya oğlanın bu dövrə olan iztirab və qayğısının, ilk sevginin ilk manea ilə tək-təkinə gedən qızgın mübarizəsinin qanunu belədir: qız qurulan tələlərdən heç birinə düşmür, oğlan hər tələyə düşür. Jan

Valjan Mariusla gizlin mübarizəyə başladı; amma Marius, yaşına, ehtirasına xas olan müqəddəs bir düşüncəsizliklə, bunu heç duymurdu. Jan Valjan ona bir çox kələklər düzəltdi: gözinti vaxtlarını dəyişirdi, başqa skamyalarda otururdu, öz yaylığını skamyada “yaddan çıxarırdı”, bağa tək gəlirdi, Marius heç düşünmədən bütün bu tələlərə düşürdü, Jan Valjanın onun yolunda qurduğu bütün sual işarələrinə sadələşməsinə: “Bəli!” deyə cavab verirdi. Lakin Kozetta özünü elə qayğısız, elə sakit göstərirdi, sirrini elə gizlədə bilirdi ki, Jan Valjan axırda belə bir nəticəyə gəlirdi: “Bu səfeh Kozettadan ötrü dəli-divanədir, amma Kozetta heç onu görmür də!”.

Bununla belə o, ağır bir iztirab çəkirdi. Kozettanın onu sevməsi hər an baş verə bilirdi. Hər şey laqeydlikdən başlanırmı?

Bir gün Kozetta bir səhv buraxdı, bununla da Jan Valjanı qorxutdu. Üç saat skamyada oturduqdan sonra Jan Valjan ayağa qalxanda Kozetta həyəcanla dedi: “Gedirik?”

Jan Valjan Lüksemburq bağına olan gəzintisini kəsmədi: o qəti bir tədbir görmək istəmirdi, xüsusilə Kozettada şübhə doğurmaqdan qorxurdu. Kozetta Mariusa baxıb gülümsəyəndə, Marius da bu gülüşdən məst olaraq, pərəstiş etdiyi qızın səfəq kimi işıq saçan gözəl üzünü görəndə, iki sevən qəlb üçün bu qədər şirin olan dəqiqələrdə Jan Valjan par-par parıldayan qorxunc gözlərini Mariusdan çəkmirdi. O daha öz qəlbində pis bir hissən əmələ gələcəyinə inanmırdı; lakin Mariusu görəndə bəzən ona elə gəlirdi ki, o yenə də vəhşi, yırtıcı bir heyvan olur, vaxtı ilə qəlbinin dərinliklərində olan kin yenidən bu cavan oğlana qarşı baş qaldırır. Elə bil ki, naməlum və çoxdan sönən vulkanlar hərəkətə gəlir.

“Necə?! O cavan oğlan buradadır? O niyə gəlib? O gəlib ki, burada gəzib-dolaşsın, ora-burayı yoxlasın, baxıb görsün ki, nə var, nə yox, bir təşəbbüs göstərsin! O belə fikirləşir: “Niyə də təşəbbüs göstərməyim?” O mənim xoşbəxtliyimin ətrafında hərlənir, istəyir ki, onu tutub aparsın!”

Jan Valjan düşüncəsində davam edərək öz-özünə deyirdi: “Bəli, bu belədir! O nə axtarır? Sərgüzəşt! O nə istəyir? Sevgi macərəsi! Bəli sevgi macərəsi! Bəs mən? Necə? Onda heç lazımdımı ki, bütün insanların ən haqiri, sonra da ən bədbəxti olum, həyatımın altmış ilini dizi üstə durum, olmanın əzab-əziyyət çəkim, cavanların heç üzünü görmədən qocalım, ailəsiz ata-anasız, qohum-əqrəbasız, dostsuz, arvasız,

uşaşsız yaşayım, bütün daşlar, bütün tikanlar üzərində, bütün yollar uzunlu, bütün divarlar boyu qanımdan iz salım, mənə qarşı amansız olsalar da mən mülayim olum, mənə pislik etsələr də mən yaxşı olum, bütün bu müsibətləri gördüyüm halda yenə də düz adam olum, pis işlər tutduğuma peşman olum, mənə edilən pislilikləri əfv edirəm; indi mən bu şeylərin mükafatını almışam; çəkdiyim müsibətlər qurtarıb, mən öz məqsədimə çatmışam, istədiyim hər şeyi əldə etmişəm, – buna da mənim haqqım var, mən bunun əcrini vermişəm, mən buna layiqəm, mən bu müsibətlərə ona görə dözməmişəm ki, çəkdiyim bu zəhmətlər batıb getsin, hər şey məhv olsun! Kozetta əldən getsin, mən həyatdan, sevincdən, qəlbdən məhrum olum, ona görə məhrum olum ki, uzundraz avaranın biri Lüksemburq bağında veyllənmək fikrinə düşmüşdür!”

Bu zaman onun gözələrində məşum və qeyri-adi bir işıq parıladı. Bu zaman o daha başqa bir adama baxan adam deyildi; bu zaman o daha öz düşməninə baxan düşmən deyildi. Bu zaman o, oğru görmüş qapı köpəyi idi.

Yerdə qalan oxuculara məlumdur. Marius yenə də divanəlik edirdi. Bir dəfə o, Kozettanı Qərb küçəsinə qədər ötürdü. Bir gün də dalandarla söhbət etdi. Dalandar da bu əhvalatı Jan Valjana danışdı: “Cənab, – dedi, – bir cavan oğlan sizinlə maraqlanırdı, sizi soruşurdu, o kimdir?” Ertəsi gün Jan Valjan Mariusa elə baxdı ki, nəhayət, o, məsələni başa düşdü. Bir həftə sonra Jan Valjan oradan köçüb getdi. O özünə söz verdi ki, bir daha nə Lüksemburq bağına, nə də Qərb küçəsinə ayaq basmayacaqdır. O, Plüme küçəsinə qayıtdı.

Kozetta şikayətlənmirdi, heç bir şey demirdi, sual vermirdi, heç bir şey öyrənmək istəmirdi; o elə bir yaşa çatmışdı ki, qızlar bu yaşda sirlərinin başa düşülcəyindən, öz-özlərini ifşa etməkdən qorxurlar. Jan Valjanın belə bədbəxtlikdən qətiyyənlə başı çıxmazdı, çünki ancaq belə bədbəxtlikdə füsunkarlıq vardır, o ancaq belə bədbəxtlik görməmişdi; buna görə də Kozettanın dinib-danışmamasının bütün mənasını anlaya bilmədi. O ancaq Kozettanın qəmgin olduğunu gördü, özü də qəmgin oldu. Bu onların mübarizədə təcrübəsiz olduqlarını göstərdi.

Bir gün Jan Valjan yoxlamaq məqsədi ilə Kozettadan soruşdu:

– Lüksemburq bağına getmək istəyirsən? Kozettanın solğun üzünə sanki şəfaq düşdü.

– Bəli, – dedi.

Onlar Lüksemburq bağına getdilər. Üç ay idi ki, onlar bu bağa heç ayaq basmırdılar... Marius da ora gəlmirdi. İndi də Marius orada yox idi.

Ertəsi gün Jan Valjan yenə də Kozettadan soruşdu:

Lüksemburq bağına getmək istəyirsən?

Kozetta qəmgin halda, həm də məsumca dedi:

– Xeyr.

Kozettanın bu qəmginliyi və məsumluğu Jan Valjanı təhqir etdi. Belə gənc, lakin özünü belə qapalı tutan bu qızın fikrində nələr olurdu? Orada ne kimi qərarlar hazırlanırdı? Kozettanın qəlbində nələr baş verirdi? Jan Valjan bəzən yatmaq əvəzinə, başını əlləri içərisinə alaraq, bütün gecəni öz yoxsul yatağının qabağında otururdu. O öz-özünə “Kozettanın fikrindəki nədir?” sualını verir, Kozettanın nə barədə düşüncə biləcəyini təsəvvür etməyə çalışırdı.

Ah, bu zaman o uzaqdan-uzağa monastıra, o başı qarlı zirvəyə, o mələklər məskəninə, xeyrixahlığın o ərimsəz buzlağına, necə kədər dolu bir nəzər salırdı! Necə bir ümitsizliklə, həm də itfixarla – görülməmiş gül-çiçəklə dolu olan, bakirəliyin zindana salındığı, bütün ətirlərin, bütün ruhların bir baş göyə yüksəldiyi o monastır bağını təsəvvüründə canlandırırdı! həmişəlik onun üzünə bağlanan bu cənnəti o necə xoşlardı! Oradan o öz könlü ilə getdi, ağılsızlıq edərək o yüksəkliyi tərk etdi! Vəzifəyə sədaqətli olmaq üzündən özünü fəda edən, özünü məhv edən bu zavallı qəhrəman monastırdan üz döndər-diynə, belə ağılsız bir iş tutduğuna çox-çox təəssüf edirdi: bu ağılsızlıq onu Kozettanı monastırdan çıxartmağa təhrik etdi! Neçə dəfə o öz-özünə demişdi: “Bu nə iş idi, mən tutdum!”

Lakin o nə ovqatəlxlik göstərirdi, nə də sərt hərəkət edirdi, bununla da öz düşüncələrini Kozettadan gizlədə bilirdi. Onun üzündə həmişəki kimi aydın, xoş bir ifadə olardı. İndi o, Kozettaya daha artıq mehribanlıq edirdi, onun rəftarında daha artıq atalıq hissləri duyulurdu. Bir şey onun kədərini hiss etdirə bilsəydi də – bu, ancaq onun daha artıq mülayim olması idi.

Kozetta da iztirab çəkirdi. Mariusu görəndə o necə sevinirdisə – onu görməyəndə də elə əzab çəkirdi, bunun da səbəbini aydın bilmirdi. Jan Valjan onu gəzməyə aparmayanda, – qızlıq duyğusu qəlbinin dərinliyində ona tutqun bir şəkildə pıçıldadı ki, Lüksemburq bağına maraq göstərmə, bu bağa laqəydlilik göstərsən, onda atan yenə də səni ora aparar. Lakin günlər, həftələr, aylar keçdi, Jan-Valjan onu bağa aparmadı. O, Kozettanın susmasına susmaqla cavab verdi. Kozetta susmasına təəssüf etdi. Artıq gec idi. O yenə də Lüksemburq bağına

gələndə Mariusu orada görmədi. Yəqin Marius daha buralara gəlmirdi. İş bitmişdi; indi nə etmək lazımdı? Kozetta bir də onu tapacaqmı? O öz qəlbində bir sıxıntı duydu; bu sıxıntı keçib getmədi, günü-gündən daha da artdı. O daha bilmirdi: indi qışdımı, yazdımı, günümü çıxmışdı, yağışımı yağmışdı, quşlarını oxuyurdu, georginya güllərini açılmışdı, ya marqarita güllərini, Lüksemburq bağını yaxşıdır, ya Türlri bulvarlarını, camaşırcı qadının gətirdiyi paltar çoxmu, ya azmı krammallanmışdır, Tusen ərzaqı ucuzmu almışdı, ya bahamı, – o daha bu şeylərlə maraqlanmırdı; o həmişə ağır fikirlər içində idi, o öz-özünə qapanıb qalmışdı, o ancaq bir məsələ ətrafında düşünürdü, gözlərini zillələrə hər şeyə mənasız bir nəzərlə baxırdı: bu vəziyyətlə o, diqqətlə qaranlığa baxan bir adama oxşayırdı, sanki o qaranlıqda bir xəyal qeyb olmuşdu.

Kozetta Jan Valjana, rənginin solğunluğundan başqa, heç bir şey hiss etdirmirdi. Jan Valjan, yenə əvvəlki kimi, məsumluq ifadə olunan zərif bir üz görürdü.

Kozettanın üzündə olan bu solğunluq Jan Valjanı təşviş salmaq üçün kifayət idi. Hərdən o, Kozettadan soruşurdu:

– Sənə nə olub?

Kozetta da:

– Heç bir şey, – deyər cavab verirdi.

Kozetta da onun dərd çəkdiyini başa düşürdü; buna görə bir az susduqdan sonra deyirdi:

– Ata, bəs sənə, sizə nə olub?

– Mənə? Heç bir şey.

Bir-biri ilə belə nadir, belə rıqqətli bir məhəbbətlə bağlı olan, uzun zaman bir-biri üçün yaşayan bu iki insan indi bir-birinin yanında, bir-birindən ötrü dinib-danışmadan, şikayətlənmədən, gülümsəyə-gülümsəyə əzab çəkirdi.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Buxovlu insanlar

Jan Valjan Kozettadan bədbəxt idi. Cavanlıq həttə kədər içində də özündə işıq saxlaya bilər.

Bəzən Jan Valjan elə dərd çəkirdi ki, elə bil bunun nəticəsində dönüb uşaq olurdu. İztirab yaşlı adamlarda uşaqlıq hissi oyadır. Ağır bir hiss Jan

Valjanın bütün varlığını bürümüşdü, ona elə gəlirdi ki, Kozetta əldən çıxır. Buna görə də onda mübarizə etmək, Kozettanı əldən verməmək, zahiri, həm də gözəl bir şeylə onu heyrətə salmaq fikri oyandı. Yuxarıda dediyimiz kimi, bu fikir həm uşaqlığına, həm də qocalığına aid bir fikirdi, bu özü sadələşməsinə bir təsəvvür olduğu üçün Jan Valjana – bəzək-düzəyin cavan qıza təsir edə biləcəyi fikrini oyadı, əslində bu çox düzgün fikirdi. Bir gün o, küçədə, tam rəsmi paltarda bir generalın at üstündə getdiyini gördü, bu – Parisin komendantı qraf Qutar idi. O, zər içində olan bu adama həsədlə baxdı, fikirləşdi ki, belə bir mundir geymək nə xoşbəxtlik olardı, heç kəs bunun təsirindən canını qurtara bilməzdi, Kozetta onu bu mundirdə görsə, heyrətdən donub qalardı; əgər o, Kozettanın qoluna girib Türlri qapısından keçsə, keşikçi ona təzim etsə – Kozetta cavan oğlanlara heç baxmaz da!

Bu kədərli fikirlərə heç gözlənilmədiyi halda bir sarsıntı əlavə olundu.

Jan Valjanla Kozetta Plümə küçəsinə köçdükdən sonra yalnız bir həyat keçirirdilər, bu yalnızlıq içərisində onlar yeni bir şeyə vərdiş etmişdilər. Arabir günün çıxmasına tamaşa etməyə gedirdilər; bu, həm həyata qədəm qoyan, həm də həyatdan gedən adamlara samit bir fərəh gətirir.

Təklük sevən adamlar üçün səhər gəzintisi axşam gəzintisi kimi bir şeydir; fərq yalnız burasındadır ki, səhərçağı təbiət daha şən olur. Küçələr bomboş olur, quşlar oxuyur, Kozetta özü, bir quş kimi səhər tezdən həvəslə yuxudan dururdu. Səhər gəzintisinə onlar bir gün qabaqdan hazırlaşırdılar. Jan Valjan öz təklifini söyləyirdi, Kozetta onunla razılaşır. Onlar sanki sui-qəsd düzəldirdilər: hələ səhər açılmamış evdən çıxırdılar, – bu Kozettanın kiçik bir əyləncəsi idi. Belə adi qəribəliklər cavanların xoşuna gəlir. Biz bilirik ki, Jan Valjan az adam görünən, yalquzaq, xali yerlərə getməyi xoşlardı. O zamanlar Parisin qarovulxanaları yaxınlığında az məhsul verən əkin yerləri vardı; bu yerlərin bir ucu az qalırdı şəhərlə birləşsən, yay fəslində burada cılız, seyrək buğda bitərdi; payızda, taxıl yığıldan sonra, adama elə gəlirdi ki, bu zəmilərin taxılı biçilməyib, toyuq tükü kimi didilib, Jan Valjan bu yerləri daha artıq xoşlardı. Kozetta da orada dənizməzdi. Jan Valjan üçün bura yalnızlıq, Kozetta üçün sərbəstlik idi. Kozetta orada yenə dönüb balaca bir qız olurdu; o burada o yan-bu yana qaça bilirdi, sevinirdi; şlyapasını çıxarıb Jan Valjanın dizləri üstünə qoyur, çiçək

dərirdi. Güllər üstə qonan kəpənəklərə baxırdı, ancaq onları tutmurdu; insanın qəlbində sevgi ilə bərabər mərhəmət və mülayimlik hissi də doğur; zərif və titrək xəyalla yaşayan cavan qızın kəpənəyin qanadına heyfi gəlir. Kozetta lələdən çələng toxuyur, başına qoyurdu, gün işığı əmmiş, gün işığı ilə dolu olan, od kimi alışıb-yanan bu al çiçəklər Kozettanın başında alovdan qayırılmış bir tac kimi parıldayırdı, onun tərəvətli, çəhrayı, zərif üzünü daha gözəl göstərirdi.

Jan Valjanla Kozettanın həyatına kədər çökdükdən sonra da onlar səhər gəzintisinə çıxır, bu vərdişi tərgitmirdilər.

1831-ci ilin oktyabr ayı idi; Jan Valjanla Kozetta payız səhərinin aydınlığından və sakitliyindən həvəyə gələrək evdən çıxdılar. Səhər açılanda onlar Men qarovulxanasına çatdılar. Dan yeri ağarırdı, üfük hələ qızarmamışdı, təbiətin füsunkar, eyni zamanda sərt bir anı idi. Göyün solğun, mavi lacıverdiyi içərisində tək-tək ulduz sayrırdı, torpaq hələ qapqara idi, otlar tərپəşirdi, hər yerdə əlaqaranlığın sirli bir titrəyişi duyulurdu. Bir torağay əlirməz yüksəklikdə oxuyurdu, o, sanki ulduzlar arasında itib-batmışdı, sanki hədsiz dərəcədə kiçik bir şey hədsiz dərəcədə böyük bir şeyi öz nəğməsi ilə mədh edirdi, bu nəğmə ilə əngin fəzalara dinclik saçırdı. Val-de-Qras kilsəsi şərq tərəfdə, polad rəngli buludsuz üfüqdə nəhəng qara bir şey kimi gözə çarpırdı; parlaq işıqlı dan ulduzu onun qübbəsi ardından çıxırdı, o sanki qaralıq zindandan qaçan bir ruh idi.

Hər yerdə sakitlik və dinclik idi; yolda heç kəs yox idi; aşağı tərəflərdə, işə gedən fəhlələrin qaraltısı güclə seçilirdi.

Jan Valjan kiçik, yan xiyabanda, taxta-şalban anbarının qapısı qabağına tökülən dirəklərin üstündə oturdu. Onun üzü yola, dalı işığa sarı idi; o, doğan günəşi unutmuşdu, dərin düşüncəyə dalmışdı: bu – adamın bütün fikrini bürüyən, adamı görməyə qoymayan, sanki onu dörd divar arasına alan bir düşüncə idi. Elə düşüncələr var ki, onları şəqli düşüncə adlandırmaq olar, bu düşüncələr adamı elə dərinliklərə aparır ki, oradan yer üzünə çıxmaq üçün xeyli vaxt tələb olunur. Jan Valjan belə bir düşüncəyə dalmışdı. O, Kozetta barəsində, onların arasına girən olmasa, mümkün ola biləcək xoşbəxtlik barəsində, işiq barəsində düşünürdü: Kozetta bu işıqla onun həyatını doldurmuşdu, bu elə bir işıqdı ki, onun ruhu bununla nəfəs alırdı. Bu xəyala dalmaqla o, az qala, özünü sanki xoşbəxt hesab edirdi. Kozetta onun yanında durub qızaran buludlara baxırdı.

Birdən Kozetta çığırdı: “Ata, bax oradan elə bil gələn var!” Jan Valjan başını qaldırdı.

Kozetta düz deyirdi.

Əvvəlki Men qarovulxanasına gedən yol, məlum olduğu kimi, Sevr küçəsinin ardıdır, bulvar düzbucaq şəklində bu yolu kəsib keçir. Bulvarın bu yola döən yerindən hay-küy gəlirdi, həm də tutqun şəkildə iri bir şey görünürdü. Belə bir vaxtda bu hay-küyün qopmasını izah etmək çətindir. Qatma-qarışıq bir şey bulvar tərəfdən yola çıxırdı.

Bütün bu qatma-qarışıq şey get-gedə aydınlaşır, sakitcə irəliləyirdi; o eyni zamanda pırpızlaşmış, yırgalanan bir şeyə, həm də yük arabasına oxşayırdı, ancaq onun apardığı yükün nədən ibarət olduğu bilinmirdi. Tutqun bir şəkildə bir neçə at, araba çarxları da gözə çarpırdı; şallaq saqqıltısı, çığırtı səsi eşidilirdi. Bu hərəkət edən şey, hələ çən içində olsa da, get-gedə daha aydın görünürdü. Doğrudan da bu bulvardan yola döən, qarovulxanaya doğru gedən bir araba idi. Jan Valjan həmin bu qarovulxananın qabağında oturmuşdu. Bu arabanın ardınca ikinci, üçüncü, dördüncü araba görünürdü; cəmiyi yeddi araba idi; atların başı özündən qabaq gedən arabanın dalına toxunurdu. Arabalarda kölgə kimi qaraltılar tərپəşirdi, sıyrılmış qılınca oxşar şeylər əlaqaranlıqda parıldayırdı, zəncir səsi kimi səslər gəlirdi; adamların hay-küyü get-gedə artırdı, bütün bu kütlə – ancaq rəya mağaralarında meydana gələn yuxu kimi dəhşətli idi.

Arabalar yaxınlaşdıqca müəyyən bir şəkllə girir, ağacların dalından bir xəyal kimi meydana çıxırdı; bütün bu kütlə sanki ağarmışdı; hava işıqlandıqca, həm axirət dünyasından gəlmiş kimi görünən, həm də diri olan bu insan yığınağının üzərinə solğun işıq düşürdü, qaraltıların başı dönüb meyit üzü olurdu. Bu hərəkət edən şey nə idi!

Yol ilə bir-birinin ardınca yeddi araba gedirdi. Bu arabalardan altısının quruluşu başqa cürə idi: bunlar çəlləkci arabasına oxşayırdı, bu arabalar, iki çarx üstünə qoyulmuş, qabaq tərəfdən yan dişlə şəklini alan uzun nərdivan kimi şeydi. Hər arabanı, daha düzünü desək, hər nərdivanı, bir-birinin ardınca qoşulmuş dörd at aparırdı. Nərdivanlar, qərribə bir şəkildə oturmuş adamla dolu idi. Səhərin zəif işığında bu adamları aydın görmək hələ mümkün deyildi, lakin onların varlığı duyulurdu, hər arabada iyirmi dörd adam vardı; arabanın hər tərəfində dal-dala, üzləri camaata sarı, ayaqlarını sallayaraq on iki adam oturmuşdu, – onlar bu qayda ilə öz yoluna davam edirdi. Onların arxa

tərəfində nəse xırçıldaya-xırçıldaya səslənirdi: bu zəncir idi; boyunlarında nəse parıldayırdı: bu dəmir xalta idi. Dəmir xaltalar ayrı idi, amma zəncir ümumi idi. Bu iyirmi dörd adam arabadan düşüb get-səydi, mütləq məfsəlliyaqlı bir məxluqa oxşayacaqdı: onun fəqərə sütununu zəncir əvəz edəcəkdi, özü də qırxayaq kimi yeriyəcəkdı. Hər arabanın dal və qabaq tərəfində tufəngli iki adam durmuşdu, onlar ayağı ilə zəncirin ucunu saxlamışdı. Dəmir xaltalar dördbucaq şəklində idi. Yeddinci araba – altı at qoşulmuş, yanlarına taxta vurulmuş, dördçarxlı, üstüaçıq bir fura idi; onda bir neçə dəmir qazan, çuqun küpə, manqal və zəncir danq-danq danqıldaıyrdı; arabada bundan başqa qol-qıçı bağli bir neçə adam uzanmışdı; üzdən onlar xəstəyə oxşayırdı. Araba hər tərəfdən dəlik-deşikdi, onun yanlarında sınıq barmaqlıqlar var idi; bu barmaqlıqlar sanki keçmişin biabırçı cəza alətləri olmaqla öz işini görüb qurtarmışdı.

Arabalar yolun ortası ilə, onların da hər iki tərəfi ilə iki sıra murdar sıfətli keşikçi əsgər gedirdi; keşikçilər direktoriya əsgərləri kimi qatlanan üçbucaq şapka qoymuşdu; onlar çirkli idi, iyrencdi, paltarları cırıqdı; geydikləri də – boz mavi, cır-cındır əlillər mundiri, məşəpçilər şalvarı idi; qırmızı epoetləri, sarı lentaları vardı; silahları da gödək, qılncdan, tufəngdən və ağacdən ibarətdi: bunlar xalis dustaq arabaları əsgəri idi. Bu əsgərlərin sir-sifətində həm dilənçi alçaqlığı, həm də cəllad hakimiyyəti ifadə olunurdu. Rəisəoxşar adamın əlində çapar qırmancı vardı. Ala qararıqla örtülən bütün bu şeylər hava işıqlandıqca aydın görünürdü. Arabaların qabağında və dalında sıyıma qılnc atlı jandarmilər tənənə ilə gedirdi.

Bu tənənəli mərasim o qədər uzun idi ki, birinci araba qarovul-xanaya çatanda sonuncu ancaq bulvardan çıxırdı.

Yolun hər iki tərəfi tamaşaçılarla dolmuşdu; bu adamların haradan çıxdığı məlum deyildi; onlar bir anda toplaşmışdı. Parisdə çox vaxt belə olur. Qonşu küçələrdən bir-birini səsləyən adamların hay-küyü, tamaşaya gələn bostançıların taxta başmaqlarının səsi eşidilirdi.

Arabalar dustaqları silkələyirdi, buna onlar kirimişcə dözdürdülər. Onlar şəhərin soyuğundan göyermişdilər. Onlar kətan şalvar, yalın ayaqlarına taxta ayaqqabı geymişdilər. Qalan paltarları ən ağır yoxsul-luq dərəcəsinə göstərirdi. Geyimləri müxtəlifdi, lakin bu müxtəlifliyin özündə bir iyrenclik vardı; təlxəyin geydiyi cır-cındırdan da pis bir şey yoxdur. Burada təpəsi dəşilmiş şlyapa da, dama-dama furajka da, çox

pis yun qalpaq da, bununla bərabər bluza da, dirsəyi yırtılmış qara frak da görmək olardı; bəziləri qadın şlyapası, bəziləri də həsir papaq qoymuşdu; arabir tükli sinələr paltarlarının cırığı arasından, bədənlərinə döyülmüş yazı və şəkillər: sevgi məbədi, yanan ürək, sevgi allahı yanında dəmrov və pis xəstəlik əlaməti olan qırmızı ləkələr gözə çarpırdı. Dustaqlardan ikisi, üçü arabanın yan ağacından, bəlimdən toxunma, üzəngiyəoxşar şeylər asmışdı, ayaqlarını buna qoymuşdular. Onlardan biri əlində qara, daşabənzer bir şey tutmuşdu, onu ağzına apararaq elə bil ki gəmirirdi: bu onun yediği çörəkdi. Bu adamların gözələrində soyuq bir ifadə vardı, bəzilərində sönük, bəzilərində kinli bir işıq parıldayırdı, mühafizə əsgərləri onları söydü. Zəncirli adamlardan səssiz çıxmırdı; arabir adam başına, ya adam kürəyinə vurulan ağac zərbəsinin səsi eşidilirdi; bu adamlardan bəzisi əsnəyirdi; onların eynindəki cır-cındır adamı dəhşətə gətirirdi; onların qıçları yellənir, çiyinləri tərənirdi, başları bir-birinə dəyirdi, gözləri vəhşicəsinə işıldaıyrdı; bəzisinin əli sıxılaraq yumruqlanmışdı, bəzisinininki ölü əli kimi sallanırdı; zəncirlər səslənirdi; arabaların ardınca gələn uşaqlar qəhqəhə ilə gülürdü.

Bir-birinin ardınca gedən bu arabalar adamda dərqli fikirlər oyadırdı. Belə bir şey güman etmək olardı: bu gün də olmasa sabah bərk yağış yağacaq, sonra yenə də, yenə də yağacaq, bu adamların cıncındır paltarı tamam islanacaq, islandıqdan sonra daha qurumayacaq, bu adamlar üşüdükdən sonra daha qızışmayacaq, onların islanmış kətan şalvarı qıçlarına yapışacaq, ayaqqabıları su ilə dolacaq, şallaq zərbələri dişlərinin bir-birinə dəyməsinə mane olmayacaq, zəncirlər yenə də boyunlarını tutub duracaq, ayaqları yenə də asıla-asıla qalacaq... Ağac kimi, daş kimi yağışların, soyuq küləklərin, şiddətli tufanların ixtiyarına verilən, soyuq payız buludları altında aciz qalan bu zəncirli adamlara baxanda sarsılmamaq olmurdu.

Hətta yeddinci arabada zibil torbası kimi yıxılıb qalan qol-qıçı bağli xəstələri də ağacla vururdular.

Birdən gün çıxdı, şərq tərəfdən bir parça işıq düşərək bütün bu qorxunc başları sanki alovlandırdı. Dillər açıldı, istehza, lənət və nəğmə coşqun sel kimi ətrafa yayıldı. Şərqdən düşən üfüqi işıq şöləsi bir-birinin ardınca gedən arabaları iki yerə böldü: başlar və bədənələr işıqlandı, qıçlar və çarxlar qaranlıqda qaldı. Üzlərdə düşüncə ifadə olundu; bu dəhşətli bir andı: elə bil ki, üzə taxılan maskalar düşdü.

iblis sifəti göründü, ya da qəzəbli ürəklər çıpaqlaşdı. Işıq da düşsə bu insan yığını qaranlıq görünürdü. Kefi açılan dustaqlardan bəzisi lələkdən qayırmış boruculara cücü qoyub tamaşaya yığışan adamların üstünə üfürürdü, çalşırdılar ki, bu cücülər qadınların üstünə düşsün. Gün işığı yandan düşərək onların miskin üzünü bir tərəfdən bərk işıqlandırır, o biri tərəfdən qara kölgələrə bürüyürdü; yoxsulluq onların üzünü eybəcər bir şəkllə salmışdı; bu o qədər dəhşətli idi ki, elə bil gün işığı onların üzünə düşməklə, solğun ildırım işığına çevrilərək tutqunlaşırdı. Birinci arabada olan dustaqlar səsləri yetdikcə, o zaman Dezojyenin məşhur “Bakirə qız” əsərindən popurrini vəhşi bir oynaqılıqla, iyrənc bir səslə oxumağa başladılar. Ağacın yarpağı qəmgin-qəmgin xışıldayırdı. Xeyalların ifa etdiyi bu zarafatyana nəgməyə burjua yan xiyabanda axmaqcasına bir keflə qulaq asırdı.

Bu hərəkət edən kütlədə, əzəli xaosda olduğu kimi, bütün insan müsibətləri bir-birinə qarışmışdı. Bu kütlə içərisində bütün heyvanların sifətini görmək olardı; burda qoca da vardı, cavan da, daz kəllə də, ağsaqqal da, dəhşətli həyasızlıq da, qaşqabaqlı itaətkarlıq da, vəhşicəsinə ağaran dişlər də, axmaqcasına oturushlar da, furajkalı donuz sifətləri də, gicgahlarına burma saçlar sallanan qız başı kimi başlar da, uşaqcasına, buna görə də dəhşətli çöhrələr də, yalnız ölüm çatışmayan, skelet kimi arıq üzler də... Birinci arabada bir zənci vardı, əvvəllər o bəlkə də qul imiş: o öz əvvəlki zəncirini indiki zənciri ilə müqayisə edə bilərdi. Aşağı təbəqələrlə bərabərləşdirən biabırçılıq onların hamısının üzündə iz salmışdı; süqutun bu pilləsində, ictimai həyatın ən ağır səfəliyi içində olan bu adamlar son dəyişmələrini keçirirdilər: indi onlarda kütlüyə keçən nadanlıq – məyusluğa keçən idrakla bərabərləşirdi. Çirkabın ən qatı yeri kimi nəzərə çarpan bu adamlardan heç birini o birisindən seçmək mümkün deyildi. Aydın görünürdü ki, bu iyrənc axına təsadüfən başçılıq edən adam onları, qruplara bölməmişdir. Onlar yəqin ki, necə gəldi, ya əlifba sırası hərkmü ilə birləşdirilmiş, əl-qolu bağlanmış, necə gəldi arabalara yerləşdirilmişdi. Lakin bir yerə toplanan dəhşətlər, nəhayət, öz ümumi təsirini bürüzə verir; bədbəxt adamların, nə şəkildə olur olsun, bir yerə toplanması özünə görə bir yekun verir; hər zəncirin ümumi bir qəlbi, hər arabanın öz siması vardı. Bir arabada olan dustaqlar oxuyur, onun ardınca gələn arabada bağırırdılar; üçüncü arabada sədəqə istəyirdilər, dördüncüdə dişlərini qıcıyırdılar; beşincidə yoldan keçən

adamları qorxudurdular; altıncıda bədət söyləyirdilər; axırıncı arabaya qəbir sükutu çökmüşdü. – Dante bunu görseydi – cəhənnəmin yeddi qatını hərəkətdə görürəm – deyərdi.

Bu, katorqaya məhkum edilmiş adamların cəza yerinə olan məşum yürüşü idi; lakin bu yürüş apokalipsisin dəhşətli, odlı arabasında deyil, biabırçı dustaqxana arabalarında baş verirdi ki, bu daha pis idi.

Mühafizə əsgərlərindən birinin əlində ucu qarmaqlı ağac vardı; o arabir bu ağacla bu insan tör-töküntüsünü qurdalamaq niyyətində olduğunu göstərirdi. Camaat içində duran bir qarı barmağı ilə dustaqları beş yaşlı uşağa göstərərək deyirdi: “Bu sənə dərs olsun, yaramaz!”

Dustaqların oxuması və söyüşü get-gedə artdığından, mühafizə komandiri deyilən adam əlindəki şallağı şaqçıldatdı; elə o saat, bu işarə üzrə, yeddi arabanın yeddisinə də dəhşətli ağac zərbələri dolu kimi yağdınlırdı: əsgərlər əllərindəki ağacı dustaqların harasına gəldi çırpırdılar; dustaqlar böyürürdülər, acıqlanırdılar, bu işə, bir yığın mülək kimi bu irinli yaranın üstünə tökülüşən küçə uşaqlarını daha da gəldürürdü.

Jan Valjanın gözlərinə dəhşətli bir ifadə çökdü. İndi bunlar daha göz deyildi; bunlar, bəzi bədbəxtlərin bəbəyini əvəz edən, əsl həqiqəti əks etdirməyən, sanki dəhşət və fəlakətlər işığı yanan nüfuzedilməz şüşə idi. Jan Valjan qarşısındakı bu şeyləri görmürdü; onun gözləri önündə dəhşətli bir xəyal canlanmışdı. O, ayağa qalxmaq, qaçmaq, yox olmaq istəyirdi, lakin heç barmağını da tərpədə bilmirdi. Bəzən adamın gördüyü bir şey sanki onu qamarlayıb tutur, buraxmır. O oturduğu yerində donub qalmışdı, o sanki daşa dönmüşdü; o, ifadəolunmaz, ağır bir təşviş içində özü-özündən soruşurdu. O dünyadan gələn, məni təqib edən bu şey nədir, bu nə deməkdir, mənə qarşı çıxan bu iblisler yığını haradan gəldi. Birdən o, əlini alına sarı qaldırdı, – yaddaşı birdən yerinə gələn adamlar belə hərəkət edirlər, – onun yadına belə bir şey düşmüşdü: dustaqları həmişə bu yoldan aparırdılar, krala rast gəlməmək üçün arabaları həmişə bu yola döndəridilər, çünki Fontenebloya gedən yolda həmişə krala rast gəlmək olardı, otuz beş il bundan əvvəl o özü də dustaq arabalarında bu qarovulxanadan keçib getmişdi...

Kozetta Jan Valjandan az təşvişə düşməmişdi, ancaq onun təşvişi başqa bir təşviş idi. O heç bir şey başa düşmürdü; onun nəfəsi tutulurdu; ona elə gəlirdi ki, bu gördüyü şeylər mümkün olan şey deyil.

Nəhayət, o, həyəcanla dedi:

– Ata, o arabadakılar nədir?

Jan Valjan:

– Dustaqdır, – dedi.

– Onlar hara gedirlər?

– Katorqaya.

Bu zaman mühafizə əsgərləri ağac zərbələri endirməkdə daha artıq səxavət göstərdilər, qılıncıyanı zərbələr də buna əlavə olundu; elə bil ki, ağaclar, şallaqlar qəzəblənib özündən çıxmışdı. Dustaqlar zərbə altında qıvrılırdı, büzüşürdü. Onlar susdu, sakitləşdi, bu iyrənc bir itaətkarlıq idi; onlar basqına tutulan canavarlar kimi ətrafa baxırdılar.

Kozetta təpədən-dırnağa kimi titrəyirdi; o yenə də soruşdu:

– Ata, bunlar hamısı insandır?

Bədbəxt Jan Valjan:

– Bəziləri, – deyə cavab verdi.

Bu dustaq arabaları hələ səhər açılmamışdan Bisetrdən yola düşmüşdü, Fonteneblonu kənarda buraxaraq Mana gədirdi: kral onda Fontenebloda idi. Fonteneblonu kənarda buraxmaq bu ağır yolu üç-dörd gün uzadacaqdı; lakin əlahəzrət kralın bu dəhşətli şeyləri görməməsi üçün, məlum şeydir ki, dustaqlara verilən əzabı bir neçə gün də uzatmaq olardı.

Jan Valjan çox pis halda evinə qayıtdı. Belə bir şeyə rast gəlmək – adama vurulan zərbəyə bərabərdir, bunun buraxdığı xatirə sarsıntıya oxşayırdı.

Jan Valjan Kozetta ilə Babil küçəsinə qayıtdıqdan sonra, bu görükləri şey haqqında Kozettanın daha sual verdiyini eşitmədi, bəlkə də o həddindən artıq düşüncəyə daldığından, halı pis olduğundan Kozetta sual versə də başa düşməmişdi. Ancaq axşam Kozetta yatmağa gedəndə Jan Valjan belə bir şey eşitdi: Kozetta öz-özü ilə danışmış kimi astadan deyirdi: “Ah, ilahi, mənə elə gəlir ki, bu adamlardan birinə rast gəlsəydim – elə onu yaxından gördüyüm üçün bağrım çatlardı!”

Xoşbəxtlikdən, bu məşum günün səhəri, Parisdə, rəsmi bir təntənə münasibəti ilə şənlik təşkil edildi: Mars çölündə parad, Senada qayıqçıların kürəklə qılınclaşma oyunu, Yelisey çölündə tamaşa, Ulduz meydanında feyerverk, hər yerdə illuminasiya oldu. Jan Valjan Kozettanın fikrindən dünənki xatirələri dağıtmaq, onun gözləri önündə canlanan o dəhşətli şeyləri – bütün Parisi bürüyən şənlik kəşməkəşi ilə pərdələmək üçün qızı, adəti əksinə olaraq, bu şənliyə apardı.

Şənliyə rəvnaq verən parad təbii ki, mundirləri yerindən oynatdı, Jan Valjan da milli qvardiya mundirini geydi: bu zaman o tutqun bir şəkildə, təhlükədən qaçıb gizlənən bir adam duyğusunu keçirirdi. Hər necə olsa, gəzinti üçün qoyduğu məqsədə o deyəsən çatmışdı. Kozetta atasının sözündən çıxmamağı özü üçün qanun hesab edirdi: o, gəncliyə xas olan yüngül və təbii bir sevincə bu təklifə razı oldu; bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Kozetta üçün hər bir tamaşa yeni bir şeydi: o, “xalq gəzintisi” deyilən bu ümumi şənliyi çox da elə etinasızlıq göstərmədi. Bu qayda ilə Jan Valjan təsəvvür edə bilirdi ki, o öz məqsədinə çatmışdır, Kozettanın hafizəsində dünənki rəzalətin heç izi də qalmamışdır.

Onlar bir neçə gündən sonra, səhərçağı, bağa baxan artırmaya çıxdılar; günün parlaq işığı ətrafa yayılmışdı; artırmaya çıxmaqla Jan Valjan özü üçün qoyduğu qayda-qanunu, Kozetta isə öz otağında oturmaq vərdişini yenə də pozmuşdu; Kozettaya bu vərdişi duyduğu kədər aşılamışdı. Kozetta, bir parça seyrək buludla örtülmüş ulduz kimi penüara, bu səhər geyiminə bürünərək, qocanın qabağında durmuşdu, marqarita çiçəyinin yarpaqlarını qoparıb atırdı; yuxudan durduqdan sonra onun üzü çəhrayı idi; üstünə gün işığı düşmüşdü; bu geymində o, füsunkar görünürdü; Jan Valjan rıqqotlu bir nəzərlə ona baxırdı, Kozetta çiçəklə “sevir, sevmir” fəlinə baxmağı bilmirdi, axı bunu ona kim öyrədə bilərdi? O, çiçəyin yarpaqlarını məsumcasına, qeyri-şüuru olaraq qoparırdı; o bilmirdi ki, marqaritanın yarpaqlarını qopartmaq – ürəyini açib göstərmək deməkdir. Malxulya adlanan, həm də gülüm-səyən dördüncü qratsiya olsaydı, Kozetta bu qratsiyaya bənzərdi. Çiçəyin yarpaqlarını qoparan zərif, ağ barmaqlar Jal Valjanı sehləmişdi; bu qızı bürüyən halə içində əriyərək o hər şeyi unutmuşdu. Onların yanında, kolluqda birəbitdən quşu cikkildəyirdi. Xırdca ağ buludlar göy üzündə elə həvəslə süzürdü ki, elə bil azadlığa indicə çıxmışdılar. Kozetta fikrini bir nöqtəyə toplayaraq hələ də çiçəyin yarpaqlarını qoparırdı; sanki o nəyinsə arzusu ilə xəyala dalmışdı, yəqin ki, onun xəyalı füsunkar bir xəyalı. Birdən o, qu quşu zərifliyi ilə başını ağır-ağır çevirərək soruşdu: “Ata, bu katorqa deyilən şey nədir?”.

Dördüncü kitab

AŞAĞIDAN GƏLƏN KÖMƏK YUXARIDAN GƏLƏN KÖMƏK OLA BİLƏR

BİRİNCİ FƏSİL

Yara bayırda, sağalma içəridə

Bu qayda ilə onların həyatına gün-gündən qaranlıq çökürdü.

İndi onların bircə əyləncəsi qalmışdı: bu da – aclara çorək, soyuqdan əziyyət çəkənlərə paltar verməkdi; vaxtı ilə onlar üçün bu bir xoşbəxtlikdi. Jan Valjanla Kozetta, yoxsullara dəyərəkən, öz qəlblərində, keçmişdə olan səmimi yaxınlıqdan nəyinə yenidən canlandığını hiss edirdilər. Bəzən hava yaxşı olanda, onlar əziyyət çəkən bir çox adamın vəziyyətini yüngülləşdirəndə, bir çox uşağa paltar verəndə, onları sevincirəndə Kozetta o axşam bir qədər şən olurdu. Jondretin də otağına onlar həyatlarının bu dövrünə getmişdilər.

Jan Valjan Jondretin otağına gedən günün səhəri, öz evinə, həmişəki kimi sakit qayıtdı; ancaq onun sol qolunda böyük bir yara vardı; yara bərk qızarıb şişmişdi, elə bil ki, qolunun o yeri yanıbmışdı. Jan Valjan bunun səbəbini aydın söyləmədi. Bu yaradan o bir ay titrəyib qızdırdı, evdən çıxmadı. Həkimə də getmək istəmirdi. Kozetta çox təkid edəndə o deyirdi: “Mal həkimini çağır”.

Kozetta onun yarasını səhər-axşam açıb-bağlayırdı, bunu o elə bir ilahi məsumluqla edirdi, atasına kömək edə bildiyindən onun üzündə elə bir mələkcəsinə xoşbəxtlik ifadə olunurdu ki Jan Valjan öz qəlbində yenə də əvvəlki fərəhin doğduğunu, qorxu və təşvişinin dağılıb getdiyini hiss edirdi. Kozettaya baxaraq dönə-dönə deyirdi: “Ey könül sağaldan yara! Ey könül sağaldan xəstəlik!”.

Jan Valjan xəstə olanda Kozetta öz evini tərk etdi, yenə də kiçik fligel, dal həyət xoşuna gəldi. O az qala bütün günü Jan Valjanın yanında olurdu, onun seçdiyi və çoxu da səyahətə aid olan kitabları ona oxuyardı.

Jan Valjanın xoşbəxtliyi yenidən qol-qanad açaraq gözəl bir işıq saçırdı. İndi daha Lüksemburq bağı, naməlum cavan sərsəri, Kozettanın soyuması – bütün bu buludlar onun qəlbini bürümürdü. O hətta öz-özünə dedi: “Bu şeyləri mən özümdən uydurmuşam. Mən qoca sərseməm!”.

Jan Valjan elə xoşbəxt idi ki, heç gözənilmədiyi halda Jondretin daxmasında Tenardyenin ailəsinə rast gəlməsi, bu dəhşətli təsadüf, bəlkə də onu heç narahat etməyirdi. O sivişib aradan çıxma bilməmişdi, onun izini tapa bilməzdilər. Başqaları onun nəyinə gərəkdirdi! O bədbəxtləri xatırlasa da, onlara ancaq yazığı gəlirdi üçün xatırlayırdı. Jan Valjan düşünərək öz-özünə deyirdi: “İndi onlar dustaqxanadadırlar, mənə daha ziyan yetirə bilməzlər, ancaq bu ailə nə miskin, nə bədbəxt ailədir!”.

Mən qarovulxanasında gördükləri o mənfur xəyallara gəlincə – Kozetta daha o barədə söhbət salmırdı.

Monastırda Mextildə adlı bir monax qadın Kozettaya musiqi öyrədirdi. Kozettanın səsi bərbətdən quşunun səsinə oxşayırdı, ancaq bu səsə ruh verilmişdi. Kozetta arabir axşamlar yaralının otağında qəmgin nəğmələr oxuyardı. Bu nəğmələr Jan Valjanın ürəyini açardı.

Yaz girdi. İlin bu vaxtında onların bağı çox gözəl olurdu. Bir gün Jan Valjan Kozettaya dedi: “Sən heç gedib bağda gəzmərsən, get gəz”. Kozetta da dedi: “Yaxşı, ata, gedib gəzərim”.

Kozetta onun arzusuna əməl edərək yenə də bağda gəzməyə başladı; çox vaxt da tək olardı, çünki Jan Valjan bağa getməzdirdi, yəqin barmaqlıq arasından görünə biləcəyindən qorxurdu.

Jan Valjanın yarası həm onun özünün, həm də Kozettanın fikrinə başqa bir istiqamət verdi.

Kozetta atasının get-gedə yaxşılaşdığını, yarasının sağaldığını, özünü xoşbəxt hiss etdiyini görür, ürəyi sakitləşirdi, lakin bu sakitlik elə bir təbii, elə gizlin bir şəkildə əmələ gəlirdi ki, o özü bunu duymurdu. Bir də ki, mart ayı idi, günlər get-gedə uzanırdı, qış gedirdi; qış da gedəndə həmişə özü ilə bizim dərdimizdən, kədərimizdən bir şey aparır. Sonra, yazın ən gözəl ayı, olan aprel ayı girdi: o, səhər şəfəqi kimi tərəvətlə, ullaqlıq çağı kimi şən, yeni doğulan çağa kimi bəzən bir az ağlağan olur. Təbiət aprel ayında füsunkar, titrək bir işıqla dolu olur: göydən, buludlardan, ağaclarından, çəmənlərdən, güllərdən saçılan bu işıq birbaşa insan qəlbinə axır.

Kozetta hələ çox cavan olduğundan bu ayın fərəhini duymaya bilməzdirdi: aprel özü ona oxşayırdı. Kozettaya qəm-qüssə gətirən fikirlər

yox olub getdi, bunun necə yox olduğunu o özü də heç duymadı. Zir-zəmi parlaq günorta günəşi ilə işıqlandığı kimi – kədər çökmüş ürəklər də yazda elə işıqlanır. Kozetta daha əvvəlki kimi qəmgin olmurdu; bu aydın görünürdü, lakin o buna əhəmiyyət vermirdi. Səhər saat doqquz radələrində, yeməkdən sonra, atasını on beş dəqiqəliyə bağa apara bilirdi: Jan Valjanın yaralı qolundan tutaraq, artımanın qabağında günün altında gəzishirdilər; bu zaman o, heç özü duymadan, tez-tez gülür, özünü xoşbəxt hiss edirdi.

Jan Valjan böyük bir fərəhlə Kozettaya baxar, onun yenə də tərəvətləndiyini, yanaqlarının qızardığını görüb ürəyi sakit olardı.

O dönə-dönə astadan deyərdi:

– Ey könül sağaldan yara!

Öz ürəyində Tenardiyə təşəkkür edərdi.

Qolunun yarası sağalan kimi o yenə də təkbaşına axşam gəzintilərə başlady.

Lakin axşamlar adam Parisin az əhali yaşayan civarında yalqız gəzə, onun başına bir hadisə gəlməyə – bu heç ağlasığan şey deyil.

İKİNCİ FƏSİL

Plutarx xala çətinlik çəkmədən bir hadisəni izah edir

Axşam olurdu; Qavroşun yeməyə heç bir şeyi yox idi; yadına düşdü ki, dünən də heç nahar etməmişdir; bu onun heç xoşuna gəlmədi. Bu qərara gəldi ki, gedib özünə yemək tapsın, buna görə də Salpetriyerdən o tərəfdə, boş yerlərə getdi, ancaq orada bir şey tapmağa ümid yeri vardı. O yerdə ki, heç kəs yoxdur – orada bir şey tapmaq olur. O gəlib bir qəsəbəyə çatdı: ona elə gəldi ki, bu Austerlits kəndidir.

Bir gün o burada gəzəndə köhnə bir bağ, bağda da bir qoca ilə bir qarı, bir də babat bir alma ağacı görmüşdü. Ağacın yanında meyvə saxlamaq üçün qutuyaoxşar iri bir şey vardı, ağzı da kip örtülməmişdi, oradan alma çıxartmaq olardı. Alma – axşam yeməyi idi, alma – heyatdı. Alma Adəmi məhv etmişdi, amma Qavroşu xilas edə bilirdi. Xırdaca, boş, döşəməsiz bir küçənin ayağı gəlib bağa çıxırdı, ev olmadığından küçənin bu yerini kol basmışdı, baği küçədən hasar ayırırdı.

Qavroş bu bağa sarı getdi, balaca küçəni tapdı, alma ağacını tanıdı, arxayın oldu ki, meyvə qutusu yerindədir, hasarı diqqətlə gözdən ke-

çirtidi; hasar onun əlində nə idi ki? – bir anda üstündən aşardı. Qaş qaralırdı, küçədə heç kəs yox idi, çox münasib bir vaxtdı. Qavroş hü-cuma keçmək istəyirdi ki, birdən dayandı. Bağda danışan vardı. Qav-roş hasarın dəşiyindən bağa baxdı.

Hasarın o tərəfində, ondan iki addım kənarda, hasarı keçmək istə-diği yerin lap qabağında, skamyanı əvəz edən bir daş vardı. Daşın üstündə bağın sahibi – qoca bir kişi oturmuşdu, onun da qabağında bir qarı durmuşdu, qarı acıqlı-acıqlı deyiniirdi. Qavroş qulaq asmağa başladı; o belə şeyin yaxşı olmadığını nəzərə almazdı.

Qarı dedi:

– Cənab Mabef!

Qavroş: “Mabef! – deyə fikirləşdi. – Bu lap gülməlidir!”

Qoca tərəpənmedi. Qarı təkrar etdi:

– Cənab Mabef!

Qoca başını qaldırmadan soruşdu:

– Plutarx xala nə sözlünüz var?

Qavroş: “Plutarx xala! – deyə düşündü: – Bu lap gülməli oldu!”

Plutarx xala danışmağa başladı, qoca onunla söhbət eləməyə məc-bur oldu.

– Ev yiyəsi narazıdır.

– Niyə?

– Biz ona doqquz ayın kirayəsini borcluyuq.

– Üç aydan sonra biz ona on iki ayın kirayəsini borclu olacağıq.

– O deyir ki, sizi evdən çıxardaram.

– Çıxartsın da.

– Tərəvəzçi pulunu istəyir. Bundan başqa, birçə qucaq da odun qalmayıb. Qışda nə yandıracaqsınız? Odunumuz heç yoxdur.

– Günəş ki, var.

– Qəssab daha nisyə ət vermir.

– Bu lap yerinə düşüb. Əti yaxşı həzm eləyə bilmirəm. Ət mənə çox ağırliq eləyir.

– Nahara bəs süfrəyə nə gətirim?

– Çörək.

– Çörəkçi haqq-hesabını istəyir, deyir ki, pulunuz yoxdur, onda çörək də olmayacaq.

– Olmasın da.

– Onda bəs nə yeyəcəksiniz?

- Almamız var.
- Ağa, axı pulsuz yaşamaq olmaz.
- Mənim pulum yoxdur.

Qarı getdi, qoca tək qaldı. O, fikrə getdi. Qavroş da fikirləşirdi. Hava lap qaralırdı.

Qavroş hasarı aşıb bağa keçmək əvəzinə hasarın dibində oturdu, – onun fikrə getməsinin birinci nəticəsi bu oldu. Kolun budaqları aşağı tərəfində bir az seyrək idi.

Qavroş birdən öz-özünə dedi: “Bir bax, bura lap xalis yataqdır ki!”. Özünü kolun dibinə verərək büzüşüb oturdu. Onun kürəyi az qalırdı ki, Mabef babanın skamyasına toxunsun. O, qocanın nəfəs aldığıni eşidirdi. Sonra o, nahar eləmək əvəzinə yatmaq istədi.

Pişik ayıq yatır. Qavroş mürgüliyə–mürgüliyə də keşik çəkirdi.

Ala–qaranlığa bürünən boz göydən yerə ağ işıq düşmüşdü, küçə iki sıra qara kollar arasında bozuntul bir zolaq kimi görünürdü.

Birdən bu bozuntul zolaq içində iki adamın qaraltısı görünürdü. Onlardan biri qabaqda gedirdi, o birisi bir az daldan gəlirdi.

Qavroş astadan dedi:

– Budur, iki adam da gəlir.

Birinci qaraltı qoca, donqar, fikirli bir burjuya oxşayırdı; o çox sadə geyinmişdi, qoca adamlar kimi yavaş–yavaş yeriyirdi; görünür o, ulduzlu göy altında gəzməyə çıxmışdı.

O birisi qəşəng biçimli, nazik, yığcam bir adamdı. O öz addımını birincinin addımlarına uydura–uydura qəsdən yavaş gedirdi; lakin onun bu asta yerində çeviklik və cəldlik hiss olunurdu. Ona yirticilik və adamı narahat edən bir şey vardı, eyni zamanda onun bütün siması, o zamanın ifadəsincə – “modaçı” bir adam olduğunu göstərirdi. O gözəl bir şlyapa qoymuşdu; belinə mütənasib qara sirtuk geymişdi; sirtuk həm yaxşı, həm də, yəqin ki, gözəl mahuddan tikilmişdi. Başını elə tutmuşdu ki, bunda qüvvət və zəriflik duyulurdu; ala–qaranlıqda yandan onun solğun üzü görünürdü: bu çox cavan bir adam üzü idi; ağzında qızıl gül tutmuşdu. Qavroş bu ikinci qaraltını yaxşı tanıyırdı: o, Monparnas idi.

Birinci qaraltıya gəlincə, onun haqqında ancaq bir şey demək olardı: sir–sifətdən xoşbəxtlik, qoca bar adama oxşayırdı.

Qavroş elə o saat gözələrini onlara zillədi.

Bu iki adamdan birinin o birisi haqqında görünür başqa bir niyyəti vardı. Qavroş sonra nələr olacağını lap yaxşı görə bilirdi. Onun yatağı bunun üçün çox əlverişli idi, heç kəs də onu görmürdü.

Monparnas belə bir vaxtda, belə bir yerdə ova çıxmışdı: bundan heç də yaxşı bir şey gözləmək olmazdı. Qavroşun qocaya yazığı gəlirdi.

O nə etsin? İşə qarışsın mı? Bu bir gücsüzün başqa bir gücsüzə kömək etməsi idi! Monparnas buna ancaq gülərdi! Qavroş lap yaxşı bilirdi ki, bu on səkkiz yaşlı yirtici, quldur bir anda həm qocanın, həm də onun öhdəsindən gələ bilər.

Qavroş hələ də fikirləşirdi ki, hücum baş verdi: – bu həm qəfildən olan, həm də alçaqcasına bir hücum idi. Pələngin marala, hörümçəyin milçəyə olan hücumu kimi bir hücum! Monparnas birdən ağzındakı gülü atıb qocanın üstünə atıldı, onun yaxasından tutub sıxdı. Qavroş çığırmaqdan özünü güclə saxlaya bildi. Bir an sonra bu iki adamdan biri o birisinin altunda göründü; bu altıda qalan adam xırıldayırdı, çırpınırdı, üstəki adam daş kimi dizi ilə onun sinəsindən basırdı. Ancaq məsələ Qavroşun gözlədiyi kimi olmadı: yerə basılan Monparnas idi, qalib gələn qoca idi. Bu hadisə Qavroşun olduğu yerdən bir neçə addım kənarda idi.

Monparnas hücum edəndə qoca özünü ayaq üstə saxlaya bildi, endirilən zərbəyə elə dəhşətli zərbələrlə cavab verdi ki, hücum edənlə hücum edilən bir anda rollarını dəyişdi.

Qavroş öz-özünə dedi: “Bərəkallah qoca!”.

Özünü saxlaya bilməyib əl vurdu. Ancaq onun alqış səsi eşidilmədi. Bu səs – başları mübarizəyə qarışan, tövsüyə–tövsüyə nəfəs alan, bir–birinə ağır zərbələr endirən bu iki adamın qulağına çatmadı.

Nəhayət, sakitlik oldu. Monparnas daha müqavimət göstərmir–Qavroş fikirləşdi: “Yoxsa qoca onun işini bitirdi!”.

Qoca bircə kəlmə də danışmadı, bir dəfə də çığırmadı. Sonra o bədənini dikəldib Monparnasa dedi:

– Qalx.

Qavroş bu sözü eşitdi.

Monparnas ayağa qalxdı, lakin qoca onu əldən buraxmadı. Monparnasın sifəti – küzdə tutulmuş canavar kimi, miskin və acıqlı idi.

Qavroş diqqətlə baxır, diqqətlə qulaq asırdı. O, lap ürəkdən əylənirdi.

Bu qayda ilə o doğrudan da, narahat olan bir tamaşaçı kimi öz mükafatını almışdı. O belə bir danışq esitdi: qaranlıqda bu danışq faciəyə bir halda səslənirdi. Qoca soruşur, Monparnas cavab verirdi.

– Neçə yaşın var?

– On doqquz.

– Sən güclüsən, sağlamsan. Niyə işləmirsən?

– İşləmək adam darıxdıran şeydir.
– Bəs nə ilə məşğulsan?
– Avaraçılıqla.
– Ciddi danış. Sənin üçün bir iş düzəltmək olarmı? Sən nə olmaq istərdin?
– Oğru.

Onlar susdu. Elə bil ki, qoca dərin fikrə getdi. O tərpenmirdi, ancaq Monparnası da əlindən buraxmırdı.

Bu cavan quldur həm qüvvətli, həm də diribaşdı, o, tələyə düşmüş heyvan kimi arabir cəld hərəkətlər edirdi; çırpınırdı, badalaq vururdu, bütün bədəni ilə çılgınca qıvrılırdı, qocanın əlindən çıxmaq istəyirdi. Qoca sanki bu şeyləri görmürdü: amirənə bir sakitliklə, yenilməz bir qüvvətlə onun iki əlini bir əlində tutub durmuşdu.

O bir neçə dəqiqə fikirləşdi, sonra Monparnasa diqqətlə baxdı, onları bürüyən qaranlıq içində, tənənəli bir nitq söyləyirmiş kimi səsinin bir az ucaldaraq, sözbə başladı; Qavroş Monparnasa deyilən bu sözlərə axıra işmi qulaq asdı, bunun birçə kəlməsini də buraxmadı.

Qoca deyirdi:

– Bala, sən öz tənbelliyin üzündən ən ağır bir həyata qədəm qoyursan. Sən özünə avara deyirsən? İşləməyə hazır ol! Dəhşətli bir maşın var, sən onu görmüsənmi? Ona prokat dəzgahı deyirlər. Adam görək ondan özünü gözləsin: o qanıçən və hiyləgərdir. O maşın adamın ətəyindən bir balaca tutdumu – adamı tamam çəkib aparır. Avaraçılıq da buna oxşar bir şeydir. Nə qədr ki, hələ vaxt var – dayan, özünü xilas et! Yoxsa işin bitdi! Gözünü açıb yumunca bir də görəcəksən, maşının dişlərinə düşmüşsən. Elə ki, ətəyin maşının ağzına düşdü – daha hər şeydən ümidini kəs. İşə başla, tənbel! Dincəldiyin bəsdir! Əməyin dəmir əli səni tutmuşdur. Sən istəmirsən ki, dolanmaq üçün pul qazanasan, öz işini görsən, öz vəzifəni yerinə yetirənsən? Başqaları kimi yaşamaq səni darıxdırır? Məsələ belədir! Sən başqa cürə yaşayacaqsan! İş – qanundur; kim ki, ona darıxdırıcı bir şey kimi baxır, ondan qaçır – sonra iş onun üçün ağır bir cəza olacaq. Sən zəhmətkeş olmaq istəmirsən – onda qul olacaqsan. Zəhmət bizi əldən buraxırsa da, ancaq ona görə buraxır ki, sonra yenə də tutsun, ancaq bu dəfə başqa cürə tutsun; sən onun dostu olmaq istəmirsən – onda qulu olacaqsan. Sən düzgünlüklə işləyib yorulmaq istəmirsən – onda cəhənnəmdəki günahkar bəndə kimi tər tökəcəksən! Başqaları; oxuyanda sən xırıldayacaqsan. Sən uzaqdan, aşağıdan baxıb başqalarının

işlədiyini görəcəksən, amma sənə elə gələcək ki, onlar dincəliirlər. Əkinçi, biçinçi, matros, dəmirçi sənə, cənnətdə xoş günlər keçirən xoşbəxt adam kimi işıq içində görünəcək. Sindan gör necə işıq saçır! Kotanın dəstəsindən tutmaq, yer əkmək, dərz bağlamaq – nə fərəhli işdir! Çay gəmisinin külək altında sərbəst olması – onun üçün bayramdır! Amma sən tənbel, külüng vur, əlləş, hərəkət elə! Öz boyunduruğunda sürün, çünki sən artıq ən ağır qoşquda yüklü bir heyvan olmusan! Heç bir iş görməmək – bu sənin məqsədinmi? Belə şey olar?! Görək yorğunluq hiss olunmadan birçə həftə də, birçə gün də, birçə saat da keçməsin! Sonra bir şey qaldırmaq sənin üçün əzab olacaq. Hər dəqiqə əzəllərini sarsıdacaq. O şey ki, başqaları üçün quş tükü kimi yüngül olacaq – sənin üçün bir qaya parçası kimi ağır olacaq. Ən adi şeylər sənə də yoxuş kim görünəcək. Həyat sənin üçün dəhşətli bir şey olacaq. Gəzmək, hərəkət etmək, nəfəs almaq nə ağır iş imiş! Sənə elə gələcək ki, ciyərlərin yüz givrənəkədir. Buradanmı keçmək, ya oradanmı – bu sənin üçün çətin həll edilən bir məsələ olacaq. Hər bir adam evdən çıxmaq istəyəndə qapını açır, küçəyə çıxır. Amma sənin üçün evdən çıxmaq – divarı deşmək deməkdir. Küçəyə çıxmaq üçün adətən nə edirlər? Pilləkənlə enirlər; amma sən döşəkağlarını şüəmləyəcəksən, şüəmlənləri bir-birinə düylənləyib kəndir edəcəksən, sonra pəncərədən çıxacaqsan, bu kəndirle dərin uçurum kimi hündür. bir yerdən enəcəksən, özü də bu necə olacaq, yağışda, tufanda, şiddətli küləkdə olacaq; kəndir çox qısa olsa enmək üçün sənin ancaq bir imkanın qalacaq, özünü aşağı atmaq! Özünü necə gəldi aşağı atacaqsan, ya da yanmaq təhlükəsi altında bacadan çıxmalı olacaqsan, yəni batmaq təhlükəsi altında, ayaqyolu kanallarının içi ilə sürünəcəksən. Mən hələ deşikləri, daşları, suvaqları demirəm: bu deşikləri görək gizlədəsən, bu daşları görək gündə iyirmi dəfə çıxarsan, sonra yenə də yerinə qoyasan, suvaqları görək öz döşəyində gizlədəsən. Tutaq ki, sənin qabağında qıfil var. Şəhər adamının qıfil açmaq üçün açarı olur, bunu usta qayırır. Amma sənin açarın yoxdur. Sən qıfılı açmaq istəsən məcbur olacaqsan ki, dəhşətli, həm də qərribə bir şey qayırısan. İki su pulu götürüb ortasından kəsəcəksən, iki lövhə edəcəksən. Hansı alətlə? Bunu özün ixtira edəcəksən, bu sənin öz işindir. Sonra lövhələrin içini ovacaqsan, ancaq çalışacaqsan onların bayır tərəfi xarab olmasın. Sonra lövhələri vintlə elə düzəldəcəksən ki, onları, qutu ilə qapağı kimi ağzı-ağıza qoyub bağlayanda kip olsun. Bu qayda ilə bu pulu ayrı puldan ayırmaq mümkün olmayacaq. Nəzarətçilər üçün bu ancaq iki su puldur,

axı onlar həmişə sənə göz qoyacaqlar – amma sənün üçün balaca bir qutudur. Sən onda nə gizlədəcəksən? Xırdaca bir polad parçası; saat yayı; bu yayı sən diş-diş eləyəcəksən. O da mişar olacaq. Sancaq uzunluqda olan, sənün pulunun içində gizlədilen bu xırdaca mişarla sən kilid dilini, cəftəni, qapıya vurulan qılıfı, pəncərədəki dəmiri, ayağındakı dəmir halqanı mişarlayacaqsan. Bu qərribə, bu əntiqə aləti hazırladıqdan sonra, sənət aləmində belə bir möcüz, belə bir diribəşlik, bacarıq, səbir göstərdikdən sonra, sənün bu ixtira etdiyin şeyin üstü açılarsa, bunun qabağında sənün mükafatın nə olacaq? Karser! Bax, bu sənün gələcəyin. Tənbəllik, kef – bu ki, dərin bir girdabdır! Heç bir iş görməmək – bu insanı uçuruma aparən bir qərardır, sən bunu bilirsənmi? İşsiz-peşəsiz cəmiyyətin hesabına yaşamaq! Heç bir xeyir verməmək, yəni zərərli olmaq! Bu ki, birbaşa yoxsulluq girdabına aparır! Vay o adamın halına ki, müftəxor olmaq istəyir! Belə bir adam iyirənc bir qurd olur. Hə, sən işləməyi xoşlamırsan? Sənün ancaq bir fikrin var: yaxşı yemək, yaxşı içmək, yaxşı yatmaq, eləmi? Belə olduqda sən ancaq pu içəcəksən, qara çörək yeyəcəksən, quru taxta üstündə, qol-qıçına vurulan dəmir zəncirlərlə bir yerdə yatacaqsan, gecələr bu zəncirlərin soyuğunu hiss edəcəksən! Sən bu zəncirləri qıracaqsan, qaçaqaqsan? Çox gözəl. Sən qarnı üstündə kollar arasında sürünəcəksən, meşə heyvanları kimi ot-əncər yeyəcəksən. Sonra səni tutacaqlar. Səni yeraltı həbsxanaya salacaqlar, sən illərlə orada qalacaqsan, səni divara zəncirləyəcəklər, su içmək üçün qaranlıqda əlinlə su qabını axtaracaqsan, çox pis həbsxana çörəyi gəmirəcəksən, elə çörək ki, heç nə də ona yaxın durmaz; paxla yeyəcəksən, elə paxla ki, səndən qabaq onu qurd yemişdir. Zirzəmidə yaşayan moryəmquurdu olacaqsan. Ay bədbəxt bala, özünə yazığın gəlsin; axı sən hələ cavansan; ana qucağında yatdığından heç iyirmi il də keçməmişdir, yaqın hələ anan da sağdır! Sənə and verirəm, mənün sözümə qulaq as! Sən istəyirsən ki, zərif qara mahuddan paltar keyəsən, ayağında lak tufli olsun, saçın burmalanmış olsun, sən istəyirsən ki, saçına ətirli yağ vurasan, qadınların xoşuna gələsən, qəşəng olasan, eləmi? Amma sənün saçını təmiz qırxaçaqlar, əyninə qırmızı kurtka, ayağına taxta ayaqqabı geydirəcəklər. Sən istəyirsən üzük taxasan, amma sənün boynuna dəmir buxov vuracaqlar. Arvada baxsan səni kətəkləyəcəklər. Həbsxanaya sən bir iyirmi yaşında cavan girecəksən, amma oradan əlli yaşında bir qoca çıxacaqsan. Sən ora girəndə qırmızı yanaqlı, tərəvətli, parlaq gözlü, qəşəng dişli, gözəl saçlı bir gənc olacaqsan, amma

oradan çıxanda – beli bükülmüş, üzü qırıqmış, dişləri tökülmüş, saçları ağarmış, taqətdən düşmüş, dənşətli bir qoca olacaqsan! Ey mənün yazıq balam, sən pis yoldasan, avaraçılıq sənə pis məsləhətlər verir! Ən ağır iş – oğurluqdur! İnan mənə, tənbəllik deyilən bu əzəblı işi öz üzərinə götürmə! Dələduz olmaq asan iş deyil. Düz adam olmaq ondan çox-çox asandır. İndi get, mənün dediklərim haqqında fikirləş! Yaxşı, sən mənədən nə istəyirsən? Mənün pul kisəmi sənə lazımdır? Al, götür.

Qoca Monparnası buraxdı, pul kisəsini onun əlinə qoydu. Monparnas elə o saat kisənin ağırlığını əlinə yoxladı, adət etdiyi ehtiyatkarlıqla onu oğurlanmış kimi astaca sürtükünə dal cibinə qoydu.

Qoca kisəni ona verdikdən sonra döndü, yenə də sakit-sakit gəzməyə başladı.

Monparnas mızıldayaraq dedi:

– Axmaq!

Bu xoştəbiətli qoca kim idi?

Oxucular, heç şübhəsiz, onun kim olduğunu başa düşmüşlər.

Monparnas qocanın get-gedə qaranlıqda gözəndən itdiyinə dılxor halda baxırdı. Bu baxmaq dəqiqələri onun üçün uğursuz dəqiqələr olur.

Qoca uzaqlaşdıqca Qavroş yaxınlaşırdı.

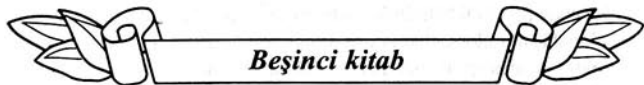
Qavroş çəp-çəp hasara baxaraq yaqın etdi ki, Mabef baba, görünürlə, yuxuya getmiş, hələ də skamyada oturmuşdur. Kolun arasında çıxıb, sürünə-sürünə, yavaş-yavaş Monparnasa sarı getdi: Monparnas dalı ona sarı durmuşdu. Qavroş qaranlıqda görünmürdü; o səssizcə Monparnasa yaxınlaşdı, əlini üsulluca onun zərif, qara sürtükünə dal cibinə salıb pul kisəsini çıxartdı, sonra, qaranlıqda sürünən koramal kimi yenə də sürünə-sürünə geri qayıtdı. Monparnasın ehtiyatlı olmağa heç bir əsası yox idi, həm də ömründə birinci dəfə idi ki, fikrə getmişdi, buna görə də heç bir şey duymadı. Qavroş Mabef baba oturan yərə gəldi, pul kisəsini çəpərin üstündən bağa atıb var gücü ilə qaçmağa başladı.

Pul kisəsi Mabef babanın ayağı üstünə düşdü. Bu onu yuxudan oyatdı. O əyilib düşən şeyi götürdü; heç bir şey başa düşmədi; onu açdı. Bu iki gözlü bir kisə idi: kisənin bir gözündə bir az xırda pul, o biri gözündə altı qızıl var idi.

Cənab Mabef lap özünü itirdi, kisəni Plutarx xalanın yanına apardı.

Plutarx xala dedi:

– Bu göyden düşüb.

Beşinci kitab

SONU ƏVVƏLİ İLƏ DÜZ GƏLMİR

BİRİNCİ FƏSİL

Qışla ilə əlaqədar olan təklif

Kozettanın dərdi dörd-beş ay bundan əvvəl çox ağır, çox şiddətli olduğu halda, indi heç özü də səbəbini bilmədən, yavaş-yavaş yüngülləşirdi. Təbiət, bahar, gənclik, ata məhəbbəti, quşların, çiçəklərin şənliyi bu gənc, bu məsum qəlbə unutanlığabənzər bir şeyin gündən, yavaş-yavaş, damla-damla nüfuz etməsinə səbəb oldu. Onun qəlbindəki od doğrudanmı söndürdü, ya o gülləmi örtülürdü? Hər halda, əvvəllər onu yandıran, ona əzab verən şeyi o çox az duyurdu.

Bir gün Marius onun yadına düşdü; o öz-özünə dedi: "Nə qəribədir, mən daha onu düşünmürəm".

Elə o həftə, bağın dəmir barmaqlığı yanından keçəndə – çox qəşəng mundirli, arı kimi incəbelli, qız yanaqlı, şəkəbiqlı, sarınsaçlı, mavi, dəmbərəgözlü, boşluq və həyasızlıq ifadə olunan gözəl girdəüzlü, əla kiverli cavan bir ulan zabiti gördü; onun belində qılınç, ağzında siqar var idi; o qətiyyənlə Mariusa oxşamırdı. Kozetta elə güman etdi ki, bu yəqin Babil küçəsindəki qışlada yerləşən polkun zabitlərindəndir.

Ertəsi gün Kozetta onu yenə də gördü. Zabitin nə vaxt gəldiyini yadına saxladı.

Bu gündən etibarən Kozetta hər gün onun buradan keçib getdiyini görürdü: bu ancaq bir təsadüfdümü?

Zabitin yoldaşları belə bir şey görmüşdü: bu "sahibsiz" bağda, roko-ko üslubunda olan paslı barmaqlıqlar ardında, o qəşəng leytenant buradan keçəndə, həmişə çox sevimli bir qız olur. Bu leytenant oxucuların tanıdığı Teodül Jilnorman idi.

Onlar leytenanta deyirdilər:

– Bura bax, burada körpə bir qız var, sənə çox həsrətlə baxır, ona bir diqqət yetir!

Ulan da onlara belə cavab verirdi:

– Elə bir bu qalıb! Mənə baxan qızların hamısına durub mən diqqət yetirəcəyəmmiş!

Bu elə bir vaxta təsadüf edirdi ki, Marius bu zaman doğrudan da məhv olmağa yaxınlaşırdı; o dönə-dönə öz-özünə deyirdi: "Ölməmişdən əvvəl onu bircə dəfə də görəydim!". Onun arzusu yerinə yetsəydi və o, Kozettanı ulana baxan görsəydi – heç bir söz söyləmədən bağrı çatlardı.

Burada müqəssir kimdi? Heç kəs.

Marius o adamlardan idi ki, dərde batanda daha onun içindən çıxarılmırmı, amma Kozetta dərde batsa da, üzüb kənara çıxan adamlardan idi.

Bundan başqa, Kozetta, xəyal aləminə dalan, başlı-başına buraxılan bir qızın keçirdiyi təhlükəli bir dövrü, faciə ilə qurtara bilən vəziyyəti keçirirdi: bu zaman tək yaşayan cavan qızın qəlbi – təsadüfdən asılı olaraq, ya mərmər sütunların kapitelinə, ya da meyxana dirəyinə sarmaşan tənək zoğlarına oxşayırdı. Bu tez ötüb, keçən həlledici dövr bütün yetim qızlar üçün, – istər kasıb olsun, istər dövlətli, – təhlükəlidir, çünki var-dövlət qızın özü üçün pis adam seçməsinə mane olmur: ali cəmiyyətdə də qız özünə tay olmayan adama ərə gedir; evlənmək işində qızla oğlanın bir-birinə tay olmaması məsələsi – əslində üreklərin bir-birinə tay olmaması məsələsidir. Adı-sanı, şan-şöhrəti, varı-dövləti olmayan cavan bir oğlan – böyük hisslər, böyük ideallar məbədini öz üzərində saxlayan mərmər sütun ola bilər; lakin dövlətli, xudbin, təmizlənmiş çəkmələri, bəzəkli sözləri ilə fəxr edən kübar bir adam, – əgər onun zahirinə deyil, daxilinə baxılsa, onun daxilinə də ancaq arvadı baxa bilər – aydın olar ki, o azgınlıq, alçaqlıq, sərxoşluq ehtiraslarına tutulmuş tamamilə boş, rəzil bir şəxsiyyətdir, – xalis meyxana dirəyidir.

Kozettanın qəlbində nələr gizlənmişdi? Sakitləşmiş, ya yuxuya dalmış ehtirası, qanadlanan sevgimi, şəffaf, parlaq, lakin müəyyən dərinlikdə dumanlanmış qaralıq bir şeymi? Bu qəlbin səthində qəşəng zabitin surəti əks olunurdu. Lakin bu qəlbin dərinliyində, lap dərinliyində bir xatirə varmı? Bəlkə də vardı. Kozetta bunu bilmirdi.

Birdən qərribə bir hadisə baş verdi.

İKİNCİ FƏSİL

Kozettanın qorxuları

Aprelin birinci yarısında Jan Valjan harasa getdi. Onun bəzən evdən getdiyi oxuculara məlumdur. O ən çoxu bir günlüyə, ya iki günlüyə gedirdi. O hara gedirdi? Bunu heç kəs, hətta Kozetta da bilmirdi. Ancaq bir dəfə Kozetta Jan Valjanın mindiyi fiakrda onu boş bir dalana qədər ötürdü; dalanın tinində – “Odun dalanı” o özləri yazılmışdı. Jan Valjan orada fiakrdan düşdü, Kozetta elə həmin fiakrda Babil küçəsinə, öz evlərinə qayıtdı. Jan Valjan, adətən, evdə pul olmayanda belə kiçik səyahətlərə çıxardı.

Deməli, Jan Valjan evdə yox idi. O gedəndə demişdi: “Mən üç gündən sonra qayıdacağam”.

Kozetta axşam qonaq otağında tək idi. Əylənmək üçün fisqarmoniyani açdı, çala-çala oxumağa başladı. O “Evriant”dan– “Ovçular meşədə azdı!” xorunu oxuyurdu; bu bəlkə də bütün musiqi əsərlərinin ən yaxşısı idi. Oxuyub qurtarandan sonra fikrə getdi.

Birdən bağda kiminsə ayaq səsi eşidildi.

Bağdakı onun atası ola bilməzdi, o burada deyildi. Tusen də ola bilməzdi: o yatmışdı. Axşam saat on idi. Kozetta qonaq otağının pəncərəsinə yaxınlaşdı, qulağını pəncərənin iç tərəfdən örtülən taxta qapısına qoydu.

Ona elə gəlirdi ki, bu kişi addımlarının səsidir: o adam kim isə çox ehtiyatla gəzirdi.

O tez ikinci mərtəbəyə qalxıb öz otağına girdi, pəncərə qapısının nəfəsliliyi açıb bağa baxdı. Bədirlənmiş ay görünürdü. Hava elə işıqdı ki, deyirdin lap gündüzdü.

Bağda heç kəs yox idi.

Kozetta pəncərəni açdı. Bağdan səs gəlmirdi. Küçəyə baxdı: küçə həmişəki kimi bomboşdu.

Kozetta elə zənn etdi ki, yanılmışdır, görünür, onun qulağına səs gəlmişdi. Bu Veberin gözəl və qəmgin xorunun yaratdığı hallüsinasiya idi; bu xor insanın gözləri önündə dərin, həm də qorxunc, sirli girdablər açır, adamın qarşısında, küləkdən əsən qalın meşə kimi titrəyir, bu xorda alaqlıqlıqda tələsə-tələsə yeriyən, gözdən itən ovçuların ayağı altında quru budaqların xışiltısı eşidilir. Kozetta daha bu barədə düşünmədi.

Bunu da demək lazımdır ki, Kozetta öz təbiəti etibarı ilə qorxaq deyildi. Onun damarlarında – qara camaata mənsub olan, sərgüzəşt ax-

taran ayaqyalın bir qadının qanı vardı. Unutmamalı ki, o göyərçindən daha artıq torağaya oxşayırdı. Onun xasiyyətinin əsasını adamayovuşmazlıq və cəsarət təşkil edirdi.

Ertəsi gün qaş qaralanda o, bağda gəzirdi, dumanlı fikirlər onu məşğul etmişdi; lakin hərdən ona elə gəlirdi ki, elə bil dünənki kimi lap aydınca bir səs eşidir, elə bil ondan azca kənarda, ağacların altında, qaralıqda bir adam gəzirdi. Ancaq o düşünərək belə bir nəticəyə gəlirdi: yırğalana-yırğalana bir-birinə dəyən iki budağın xışiltısı kimi heç bir şey – ot üstündə yeriyən adamın ayaq səsinə xatırlatmır, buna görə də qorxmırdı. Burası da var ki, o heç bir şey görmürdü.

Kozetta fızılığın içindən çıxdı; artırmaya çatmaq üçün o ancaq xırdaca, yaşıl bir çəməndən keçməli idi. Evə sarı gedəndə, ay arxa tərəfdən olduğu üçün, onun kölgəsi bu yaşıl çəmənə düşdü.

Kozetta diksinərək dayandı.

Otun üstündə, onun kölgəsi ilə yanaşı ay işığında başqa bir kölgə də vardı, – bu lap aydın görünürdü; bu girdə şlyapalı kölgə onu daha artıq qorxutmuş, dəhşətə gətirmişdi.

Elə bil ki, bu kolun qırağında, Kozettadan iki-üç addım kənarda duran bir adamın kölgəsi idi.

Bir neçə an o nə danışa bildi, nə çıxıra bildi, nə adam çağıra bildi, nə qımıldana bildi, nə də başını çevirə bildi.

Nəhayət, o özünü ələ aldı, qəti bir hərəkətlə geri baxdı.

Heç kəs yox idi.

Yerə baxdı. Kölgə yox olmuşdu.

Yenə də kola sarı qayıtdı, bütün künc-bucağı cəsarətlə gözdən keçirdi, dəmir barmaqlığa kimi getdi, heç bir şey tapmadı.

Onun bütün bədəni buzladı. Yoxsa bu da hallüsinasiyadır? Bu ola bilərmidi? İki gün dalbadal? Bir dəfə olsaydı yenə dərd yarı idi, bu ikinci nə deməkdi? Xüsusilə onu təşvişə salan bir şey idi: bu kölgə, heç şübhəsiz, xəyal deyildir. Gözə görünən xəyallar heç də başına şlyapa qoymur.

Ertəsi gün Jan Valjan qayıtdı. Kozetta qulağına səs gəldiyini, gözüne kölgə göründüyünü ona danışdı. O gözləyirdi ki, atası onu sakitləşdirəcək, çiynilərini sıxaraq deyəcəkdir: – “Sən xırdaca bir səfeh qızsan!”

Lakin o, fikrə getdi. – Burada nəşə var, dedi.

O bir bəhanə ilə Kozettanı otaqda qoyub bağa getdi. Bu zaman Kozetta gördü ki, Jan Valjan çox diqqətlə barmaqlığa baxır.

Tusenin izahatı ilə zənginləşmişdir

Kozetta gecə yuxudan ayıldı; bu dəfə o, artırmının qabağında, onun pəncərəsi altında kiminsə gözdiyini lap aydınca eşitdi. Yüyürüb pəncərənin nəfəsliliyini açdı. Doğrudan da bağda bir adam gəzirdi, əlində də iri bir ağac vardı. Çağırmaq istəyirdi ki, birdən ay bu adamın üzünü yandan işıqlandırır. O, Kozettanın atası idi.

Kozetta yenə də yatağına girdi, fikirləşərək öz-özünə dedi: "O yaman təşviş düşüb!"

Jan Valjan o gecəni bağda keçirdi, sonra iki gecə də bağda oldu. Kozetta pəncərə qapısının taxtaları arasından onu gördü.

Kəmçiklənən ay üçüncü gecə gec çıxdı, bəlkə də saat bir olardı ki, Kozetta atasının birdən qəhqəhə ilə güldüyünü eşitdi. Jan Valjan onu çağırırdı:

– Kozetta!

Kozetta cəld yatağından qalxdı. Kapotunu geyib pəncərəni açdı. Onun atası aşağıda, çəmənin ortasında durmuşdu.

– Mən səni oyatdım ki, sən sakit olasan. Bir bax! Budur, sənin gördüyün girdə şlyapalı xəyal!

Jan Valjan bunu deyib, ot üstünə düşən uzun kölgəni göstərdi: bu doğrudan da girdə şlyapalı bir adam qaraltısına çox oxşayırdı. Bu qonşu evin taxtapuşu üstündən yüksələn üstü papaqlı dəmir soba borusunun kölgəsi idi.

Kozetta da güldü, onun bütün qorxulu təsəvvürləri dağıldı. O, ertəsi gün atası ilə səhər yeməyi yeyərkən soba bacası xəyallarının gəzdirdiyi bu məşum bağı məsxərə edərək gülürdü.

Jan Valjan yenə də sakitləşdi. Kozettaya gəlincə, o həтта bir şeyi yaxşı ayırd etməmişdir: çəməndə kölgə gördüyü, ya belə bir kölgənin varlığını zənn etdiyi yerə soba bacasının kölgəsi düşə bilərdimi, onda ay bu kölgəni sala biləcək yüksəklikdə idi? O öz-özünə, soba bacasının belə qərribə bir şəkildə hərəkət etməsi barəsində sual verməmişdi: bu soba bacası cinayət etdiyi yerdə ələ keçəcəyindən qorxmışdı, kölgəsinə baxılan kimi qaçıb gizlənmişdi, çünki Kozetta dönüb taxan kimi kölgə yox olmuşdu – Kozetta buna əmin idi. Buna baxmayaraq o tamamilə sakitləşdi. Atasının göstərdiyi dəlil ona lap düzgün göründü, nəticə etibarilə ilə, axşam, ya gecə kiminsə bağda gəzməsi fikri onun başından çıxdı.

Lakin bir neçə gündən sonra yenə bir hadisə oldu.

Bağda, küçəyə baxan dəmir barmaqlığın yanında daş bir skamyaya vardı; ağgülgən ağacının budaqları bu skamyanı bağa baxmağa maraqlı edən adamların nəzərindən gizlədirdi; lakin yoldan keçən bir adam barmaqlıqlar və budaqlar arasından əlini uzatsaydı – onun əli daş skamyaya çatırdı.

Bir gün axşam, elə həmin aprel ayında, Jan Valjan evdə olmayan-da, Kozetta gün batandan sonra gəlib bu skamyada oturdu. Əsən sərin külək budaqlar arasında səslənirdi. Kozetta fikrə getdi. Heç bir səbəb olmadan onu kədər bürüdü; bu, axşamların gətirdiyi, bəlkə də axirət sirrinin bu zaman hiss etdirdiyi qeyri-müəyyən bir kədər idi.

Kim bilir, bəlkə Fantina burada idi, bu axşam qaranlığında gizlənmişdi.

Kozetta yerindən qalxdı, şəhli ot üstündə gəzə-gəzə bağı yavaş-yavaş dolaşdı. O oyaqkən malxulya yuxusuna dalsada öz-özünə dedi: "Bu vaxt bağda gəzmək üçün mütləq taxta ayaqqabı geymək lazımdır. Yoxsa adam soyuqlaya bilər".

O yenə də skamyaya sarı qayıtdı.

Oturmaq istəyəndə bayaqkı yerində böyük bir daş gördü: bu daş, heç şübhəsiz, bir az əvvəl burada yox idi.

Kozetta daşa baxaraq öz-özündən soruşdu: bu nə olan şeydir? Birdən onun ağlına bir fikir gəldi, bu fikir onu qorxutdu: bu daş öz-özünə bura gəlməmişdir, bunu kim isə gətirib bura qoymuşdur, kiminsə əli barmaqlığın dəmir çubuqları arasından bura uzanmışdır. Bu dəfə onun qorxmasına əsas vardır: daş göz qabağında idi. Burada daha şübhəyə yer qalmırdı. Kozetta daşa heç əlini də toxundurmadı, qaçıb getdi, heç dönüb geriye də baxmadı, evə girən kimi qapını kilidlədi, həyətdə çıxan şüşə qapısının cəftəsini vurdu, pəncərə taxtasını örtüdü.

Sonra Tusendən soruşdu:

– Atam gəlib?

– Xanım qız, hələ gəlməyib.

(Biz əvvəllər Tusenin danışanda kəkələdiyini söyləmişdik. Qoy oxucular bizə icazə versin, bunu bir daha göstərməyə. Fitri bir nöqsanı eynən təqlid etmək bizi iyrəndirir).

Jan Valjan düşünməyə meyl etdiyindən axşam gəzintilərini xoşladır, çox vaxt evə xeyli gec qayıdardı.

Kozetta sözüne davam edərək dedi:

– Tusen, siz heç olmazsa bağa baxan pəncərə taxtalarının boltlarını yaxşı bərkidirsinizmi? Pəncərələrə dəmir cüyləri taxırsınızmi?

– Əlbəttə xanım qız, arxayın olun?

Tusen öz işini vicdanla yerinə yetirirdi; Kozetta bunu yaxşı bilse də, aşağıdakı sözləri əlavə etməyə bilməzdi.

– Axı bu ətrafda heç adam olmur! Tusen onun sözüne qüvvət verdi:

– Xanım qız, bunu lap doğru dediniz! Adamı öldürənlər, heç kəsin xəbəri də olmaz! Bizim ağa da ki, gecələri evdə qalır. Xanım qız, siz heç şeydən qorxmayın, mən bütün pəncərələri lap qala qapıları kimi bağlayıram. Evdəkilər də ki, ancaq arvad xeyləğidir. Burda adam – tir-tir əsməyib nə qayırın! Bir özün fikirləş! Birdən gecə vaxtı kişilər adamın otağına soxulub ömrə ləyir: “Sus!”. Sonra da başlayıb adamın başını kəsələr. Adam ölümdən çox da elə qorxmur, hamı ölür, buna əlac yoxdur, gec-tez hamı ölüb gedəcək, ancaq bu kişilərin adama əl atmasını duymaq pisdir. Bir də ki, yəqin onların bıçağı küt olur! Ah, ilahi!

Kozetta:

– Daha bəsdir! – dedi, – hər yeri yaxşıca bərkidin. Kozetta Tusenin uydurduğu bu dəhşətli şeylərdən daha artıq qorxduğundanmı, ya keçən həftə gördüyü xəyalın yadına düşməsindənmi – daha cəsarət edib heç bu sözləri də deyə bilmədi: “Gedin bir ora baxın, orada kim isə skamyanın üstünə bir daş qoymuşdur!”. O, bağa çıxan qapını açmağa qorxurdu; qorxurdu ki, “o kişilər” birdən evə girərlər. O bütün qapıları, pəncərələri möhkəmcə bağlamağı ömrə etdi. Tuseni, zirzəmidən tutmuş çardağa kimi, hər yeri gözədən keçirməyə məcbur etdi, öz otağının qapısını kilidlədi, çarpayının altına baxdı, sonra da yerinə girdi; ancaq pis yatdı. Bütün gecəni dağ kimi iri, mağaralarla dolu bir daş onun yuxusuna girdi.

Səhər gün çıxanda Kozetta yuxudan ayılıraq gecəki dəhşəti ağır bir yuxu kimi xatırladı. Çıxan günəş adamı, gecə vaxtı duyduğu qorxuları üzərində güldürür, həm də qorxu nə qədər ağır olsa – gülüş də bir o qədər fərəhli olur. Kozetta ayıldıqdan sonra öz-özünə dedi: “Mənə bu gözüme görünən şeylər nədir axı? Keçən dəfə bağda mənə qulağıma ayaq səsi gəlmişdi! Sonra soba bacasının kölgəsindən qorxdum! Yoxsa mən qorxaq bir qız olmuşam?! Pəncərə qapıları arasından düşən, ipək pərdələri tünd-qırmızı rəngə boyayan gün işığı Kozettanı o qədər ürəkləndirdi ki, duyduğu bütün dəhşətlər, hətta daş özü də onun təsəvvüründən silinib getdi.

O belə bir qərara gəldi: “Bağda girdə şlyapalı adam olmadığı kimi, skamyada da heç bir daş-filan yoxdur! O biri şeylər kimi bu daş da mənə gözümə görünüb!”.

Geyinib bağa endi, tez skamyaya sarı getdi; birdən onu soyuq təbəssüd, daş orada idi.

Lakin bu vəziyyət bir an davam etdi. O şey ki, gecə adamı qorxurdu, gündüz maraqlı oydur.

Kozetta öz-özünə dedi: “Bundan qorxmaq niyə?! Baxaq görək burada nə var!”

Daş qaldırdı, daş çox ağır idi. Onun altında məktuboxşar bir şey vardı.

Bu – ağ kağızdan qayırılmış bir zərf idi. Kozetta tez onu götürdü. Məktubun üstündə ünvan yox idi, o birisi üzünə də möhür vurulmamışdı. Zərfin ağzı yapışdırılmasa da, içi boş deyildi, içində kağız vardı.

Kozetta zərfini açdı. İndi onu qorxu və maraqlı deyil, həyəcan bürümüşdü.

Konvertin içindən balaca bir dəftər çıxartdı; dəftərin səhifələri nömrələnmişdi; hər səhifədə çox xırda xətt ilə, bir neçə sətir söz yazılmışdı; Kozettaya elə gəldi ki, sözlər gözəl xətt ilə yazılmışdır.

Kozetta məktubun ora-burasına baxdı: ad görmədi, imza da yox idi. Məktub kimə yazılmışdı? Görünür, Kozettaya yazılmışdır. Çünki onu gətirib Kozettanın skamyası üstünə qoymuşdular. Məktub kimdəndi? Kozettaya elə gəldi ki, o böyük bir sehrin hökmü altına düşmüşdür: gözünü əlində əsən məktubdan çəkmək istədi, göyə, küçəyə, üstünə gün düşmüş akasiya ağaclarına, qonşu evin taxtapuşu üstündə uçan göyərçinlərə baxdı, sonra birdən məktuba nəzər saldı, fikirləşdi ki, burada nələr yazıldığını bilmək lazımdır.

Məktubda bu sözləri oxudu:

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Daş altında qəlb

Sevgi nədir: kainatın bir məxluqda cəmləşməsi, bir məxluqun tanrıya çevrilməsi, – sevgi budur.

Sevgi – mələklərin ulduzlara göndərdiyi salamdır. Qəlb eşqdən kədərənəndə nə qədər həzin olur!

Öz varlığı ilə bütün dünyanı dolduran məxluqun meydana olmaması böyük bir boşluq əmələ gətirir! Sevilən adam allah olur,— bu nə doğru sözdür! Bütün varlığın atası olan Allah, kainatı ruh üçün, sevgi üçün yaratmasaydı, bu sevişənlərə baxıb qibtə edərdi — bu çox aydın məsələdir.

Ruhun xəyallar kaşanəsinə qədəm qoyması üçün — bənövşəyi bantlı ağ krep şlyapa altında görünən bir təbəssüm kifayətdir.

Allah hər şeydə mövcuddur, lakin hər şey Allahın görünməsinə mane olur. Əşya qaranlıqdır, canlı məxluq nüfuz edilməz bir şeydir. Canlı məxluqu sevmək — onun ruhuna nüfuz etmək deməkdir.

Bəzi fikirlər dua kimidir. Elə dəqiqələr olur ki, ruh, bədənin vəziyyətindən asılı olmayaraq, diz çökür.

Bir-birindən ayrı düşən aşıqlar min bir xülya ilə ayrılığı aldadırlar, lakin bu xülyalar özünə görə realdır. Bu aşıqları görüşməyə qoymurlar, onlar yazışa bilmirlər, belə olduqda onlar ünsiyyət üçün bir çox sirli vasitələr tapırlar, bir-birinə quşların nəğməsini, çiçəklərin ətrini, uşaqların gülüşünü, günəşin işığını, küləklərin nəfəsini, ulduzların şüasını, bütün dünyanı göndərirlər. Niyə də göndərməsinlər? Bütün məxluqat sevgiyə xidmət üçün yaranmışdır. Sevgi öz namələrini göndərmək üçün bütün təbiəti məcbur etmək qüvvətinə malikdir.

Eh bahar! Sən mənim o qıza yazdığım məktubsan!

Gələcək əqldən çox-çox artıq qəlbindir. Əbədiyyəti zəbt edə bilən, onu dolduran yeganə şey — sevgidir. Namütənahlilik tükənməzlik tələb edir.

Sevgidə ruhun özündən nəşə var. Sevginin təbiəti də ruhun təbiətindədir. Sevgi də ruh kimi ilahi bir qığılcımdır: sevgi də ruh kimidir: nə ona batmaq, nə onu bölmək, nə də məhv etmək olar. Sevgi — atəşdən ibarət bir mərkəzdir, əbədidir, namütənahidir; heç bir şey onu məhdudlaşdırma bilməz. Heç bir şey onu bizim qəlbimizdə söndürə bilməz. Biz onun lap iliyimizə qədər işləyən istiliyini duyuruq, göylərin lap dərinliyinə varan işığını görürük.

Ey sevgi! Bu məftunluq! Ey bir-birini anlayan iki ruhun, bir-birinə təslim olan iki qəlbin, bir-birinə nüfuz edən iki baxışın duyduğu zövq! Sən gələcəksən, elə deyilmi, ey xoşbəxtlik? Ey ikilikdə olan gəzin-tilər! Ey müqəddəs, fərəhli günlər! Hərdən mənim xəyalıma belə bir şey gəlir: elə bil ki, arabir mələklərin həyatından dəqiqələr, anlar ayrılır, insan taleyi içərisindən sürətlə ötüb keçmək üçün yerə enirlər.

Allah bir-birini sevən iki aşiqin xoşbəxtliyinə — bu xoşbəxtliyi hədsiz dərəcədə uzatmaqdan başqa ayrı heç bir şey əlavə edə bilməz. Sevgi dolu həyatdan sonra seçki dolu əbədiyyət gəlir; bu, doğrudan da, sevginin uzadılmasıdır; lakin sevginin bu dünyada qəlbə verdiyi o böyük xoşbəxtliyin qüvvətini heç Allah özü də artırma bilməz. Allah — göyün, sevgi — insan varlığının fəzilətidir.

Biz ulduza iki səbəbə görə baxırıq: o həm işıq saçır, həm də əlçatmaz bir şeydir. Lakin bizim yanımda bundan da zərif işıq saçan bir halə, bundan da böyük bir sirr var, o da qadındır!

Biz kim olursaq, elə bir şey var ki, biz onunla nəfəs alırıq. Ondan məhrum olduqda — biz havadan məhrum oluruq, boğuluruq, ölürük. Sevgi yoxluğundan ölmək — dəhşətdir. Bu havasızlıqdan boğulub ölməkdir.

Sevgi iki məxluq ilahi və müqəddəs bir vəhdət şəklində birləşdirirək bir-birinə bağlayanda onlar həyatın sirrini tapmış olur; indi onlar ancaq bir taleyin iki cəhəti, bir ruhun iki qanadıdır. Sevin, qanadlanıb uçun!

Bir gün sizə elə gəlsə ki, yanınızdan keçən qadın işıq saçır — siz onda məhv oldunuz, siz sevirsiniz. Onda sizin üçün bir-cə yol qalır: siz onun haqqında elə inadla düşünməlisiniz ki, o da sizin haqqınızda düşünməyə məcbur olsun.

Sevginin başladığı işi ancaq Allah bitirə bilər.

Həqiqi sevgi itən bir əlcək üstündə məyus olur, tapılan burun yaylığı üçün son dərəcə sevinir; bu sevginin öz fədakarlığı, öz ümidləri üçün əbədiyyətə ehtiyacı vardır. Sevgi həm nəhayətsiz böyük, həm nəhayətsiz kiçik şeydən əmələ gəlir.

Siz daşşınızsa – maqnit olun; bitkisinizsə – mimoza olun; insan-
sınızsa – sevgi olun.

Sevgi heç bir şeylə kifayətlənmir. İnsan xoşbəxt oldumu – cənnət
istər; cənnəti əldə etdimi – səma istər.

Ey bir-birini sevənlər, bunun hamısında sevgi vardır. Siz ancaq bu
şeyləri sevgidə tapmağı bacarın. Səma kimi sevginin də bir seyri var,
lakin sevgidə səmada olmayan daha bir şey var ki, o da zövq almaqdır.

– O qız yenə Lüksemburq bağına gəlirmi? – Yox, cənab. – O qız
günorta ibadətində bu kilsədə olurmu? – O daha bura gəlmir. – O qız
yenə bu evdə yaşayırmı? – O buradan köçüb getmişdir. – İndi o harada
yaşayır? – o öz yerini demədi.

Öz ruhunun harada yaşadığını bilməmək insan üçün nə böyük
müsbətdir!

Sevgiyə uşaqlıq, başqa ehtiraslara – dayazlıq xasdır. İnsanı dayaz-
laşdıran ehtiraslara ar olsun! İnsanı uşaq edən ehtirasa eşq olsun!

Nə qəribədir! Bilirsinizmi? Mən qaranlıqdayam. Bir məxluq vardı,
o gedəndə göyü də özü ilə apardı.

Ah, onunla bir məqbərədə yan-yana uzanmaq, arəbir zülmət için-
də bir-birimizin barmağına yavaşca toxunmaq – bu mənim üçün əbədi
kifayətdir!

Siz əzab çəkirsiniz, ona görə ki sevirsiniz. Daha bərk sevin. Sev-
gidən ölmək sevgi ilə yaşamaq deməkdir.

Sevin. Sayrışan ulduzlarda olan ağılasığmaz dəyişiklik bu əzabla
birləşmişdir. İztirabın özündə bir məftuniyyət vardır.

Ey quşların sevinci! Quşlar nəgmə oxuyur, çünki onların yuvası var.

Sevgi – cənnət havasının səmavi tənəffüsüdür.

Dərin duyğulu qəlblər, hikmətli əql sahibləri, həyatı, Allah necə
yaratmışsa, elə də qəbul edin; bu, məchul bir tale üçün uzun bir sınaq.

anlaşılmaz bir hazırlıqdır. Bu tale – bu həqiqi tale – məqbərənin içəri-
sinə yol açan birinci pillədə insana məlum olur. Onda insanın gözü-
nə nəşə görünür, insan sonu görməyə başlayır. Sonu! Bu sözə diqqət
edin. Canlılar namütənahiliyi görürlər; sonu ancaq ölümlər görür. İntizar
içində sevin, əzab çəkin, ümidinizi qırmayın, seyr edin, düşünün. Vay
o adamın halına ki, o ancaq bədəni, şəkli, surəti sevmişdir! Ölüm bun-
ların hamısını onun əlindən alacaqdır. Çalışın ruhu sevin, onda siz
yenə də onu taparsınız.

Küçədə çox kasıb gənc bir oğlana rast gəldim; o bir qıza vurul-
muşdu. Köhnə şlyapa qoymuşdu, yırtıq paltar geymişdi; pencəyinin
dirşəyi dəşilmişdi; su onun ayaqqabısına dolurdu, ulduzların şüası
ruhuna süzülürdü.

Sevilmək nə böyük şeydir! Bundan daha böyük şey sevməkdir!
Ürək ehtirasın gücü ilə özəmətli olur. O özündə ancaq təmiz şeyləri
saxlayır; o ancaq yüksək və böyük şeylərə arxalanır. Gicikən buz
üstündə bitə bilmədiyi kimi, nalayiq fikirlər də ürəkdə cücərə bilməz.
Yüksək və aydın ruha kobud hisslər, ehtiraslar yol tapa bilməz; belə
bir ruh buludların, dünya teyflərinin, çılgınlığın, yalanın, nifrətin,
şöhrətin, qeyli-qalın fəvqünə yüksələrək göylərin lacivərdliyində
yaşayır; dağ zirvələri yeraltı təkənləri necə hiss edirsə, o da taleyin
ancaq ən dərin, gizlin titrəyişini hiss edir.

Dünyada bircə nəfər də olsa sevən adam tapılmasaydı – günəş
sönərdi.

BEŞİNCİ FƏSİL

Kozetta məktubdan sonra

Kozetta kağızı oxuduqca yavaş-yavaş xəyala dalırdı. Gözünü son sətirdən ayıranda gördü ki, qəşəng zabıt lovğa-lovğa dəmir barmaqlığın yanından ötüb keçir: o həmişə bu zaman burada görünürdü. Kozettaya o çox çirkin göründü.

O yenə də dəftəri gözədən keçirməyə başladı. Bu şeyləri yazan adamın xətti ona çox gözəl göründü. Yazılar başqa-başqa mürəkkəblə də olsa, bir əl ilə yazılmışdı; bəzi yerdə mürəkkəbin rəngi solğundu, bəzi yerdə tünd-qara idi, – bu da o zaman olur ki, mürəkkəb-qabına təzə mürəkkəb tökülür; deməli, bu qeydlər ayrı-ayrı vaxtda seçilmədən, səliqəyə salınmadan kədər və iztirabla, məqsədsiz yazılmış təsadüfi fikirlərdir. Kozetta hələ ömründə belə bir şey oxumamışdı. Bu əlyazmasında onun üçün qaranlıqdan çox işıq vardı; bu ona müqəddəs bir şey, bir məbəd təsirini bağışladı. Ona elə gəlirdi ki, bu sirli sətirlərdən hər biri parıldayaq onun qəlbina qərribə bir işıq saçır. Ona verilən təlim və tərbiyədə həmişə ruhdan söhbət gedərdi, bircə dəfə də olsa sevgidən danışılmazdı; bu qayda ilə alovu xatırlamayaq tonqaldan danışmaq olar. Bu on beş səhifəlik əlyazması qəfildən, həm də mülayim bir şəkildə bütün sevgini, qəmi, taleyi, həyatı, əbədiyyəti, başlanğıcı, sonu açıb ona göstərdi. Sanki kiminsə yumulu əli açılaraq, birdən onun üstünə bir ovuc şüa atdı. Bu bir neçə sətirdə ehtirash, coşqun, alicənab, təmiz, möhkəm iradəli bir insan təbiətinin, həm də böyük bir qəmin, böyük bir ümidin, iztirab çəkən qəlbin, coşqun bir məftuniyyətin varlığını hiss etdi. Bu əlyazması axı nə idi? Bu bir məktub idi. Bu – adsız, üvansız, imzasız, tarixsiz, inadkar, lakin heç bir şey tələb etməyən bir məktubdu; bu – həqiqətdən tərtib edilmiş bir müəmma, mələklərin gətirməsinə, ismətli bir qızın oxumasına layiq bir sevgi xəbəri, dünya hüdudu xaricində bir görüş, xəyaldan kölgəyə gəndərilmiş bir eşqnamə idi. Bunu yazan burada olmayan, yorulub əldən düşən, dinc, sanki ölüm diyarında gizlənməyə hazır olan, gedən qıza taleyin sirrini, həyatın açarını və sevgi göndərən bir adamdı. Bu – qəbrə ayaq qoyan, gözlərini göyə qaldıran bir adam tərəfindən yazılmışdı. Kağız üzərinə səpələnən bu sətirlərə – ruhun damcıları demək olardı.

Axı bu səhifələr kimdəndi? Bunları kim yazmışdı?

Kozetta bircə an da tərəddüd etmədi. Bunu ancaq bir adam yaza bilərdi:

O!

Yenə də onun qəlbinə işıq saçıldı. Onun bütün varlığında bir canlanma əmələ gəldi. O heç görünməmiş bir sevinc, həm də böyük bir həyəcan duydu. Bunu yazan o idi! Bunu Kozettaya o yazmışdı! O bura gəlmiş! Onun əli dəmir barmaqlıq arasından bu tərəfə keçibmiş! Kozetta onu unutmağa başlayırdı, amma o yenə də Kozettanı axtarıb tapdı! Heç Kozetta onu unutmuşdumu? Yox, unutmamışdı, Kozetta onu unutmaz! Kozetta görək dəli olaydı ki, onu bircə an da olsa unudacağına inanaydı. Kozetta həmişə onu sevirdi, həmişə ona pərəstiş edirdi. Kozettanın qəlbindəki od güllə örtülmüşdü, bu od bir müddət gül altında közərib qaldı, lakin daha da dərinlərə vardı; Kozetta bunu aydınca gördü, indi bu od yenə də alovlanaraq onun bütün varlığını bürüdü. Bu dəftər elə bil ki, başqa bir qəlbədən onun qəlbinə düşən bir qığılcımdı. Kozetta yangın əmələ gəldiyini hiss edirdi. Əlyazmasının hər kəlməsini o öz qəlbinə hopdururdu. O öz-özünə deyirdi: “Əlbəttə! Bu şeylərin hamısına mən belədem! Mən əvvəllər bunları onun göz-lərində oxumuşdum”.

Dəftəri o üçüncü dəfə oxuyub qurtaranda leytenant Teodül yenə də, çəkməsinin məhmızları daş yolda səslənə-səslənə, dəmir barmaqlığın yanından keçdi. Teodülün bir də gəlməsi Kozettanı ona baxmağa vadar etdi. Kozettaya o – çox adi, mənasız, axmaq, boş, bayağı, iyrenc, həyasız, çox eybəcər bir adam kimi göründü. Zabıt ona baxaraq gülməməyi özüne borc bildi. Kozetta ona baxmasından xəcalət çəkərək, acıqlı-acıqlı üzünü yana çevirdi. O, lap məmnuniyyətlə zabitin başına bir şey çırpı bilərdi.

Kozetta qaçıb evə getdi; öz otağına girib qapını bağladı ki, əlyazmasını bir də oxusun, onu əzbərləsin, o barədə düşünsün, xəyala dalsın. Dəftəri bir də yaxşıca oxudu, öpüb qoynuna qoydu.

İş bitdi. Kozetta yenə mələkcəsinə təmiz, böyük bir sevgiyə qapıldı. Yenə də onun qarşısında cənnət uçuğunu açıldı.

Bütün günü sanki məst oldu. O düşünmək iqtidarında deyildi; onun fikirləri – pırlaşmış yumağa oxşayırdı; o, fərziyyələr içində itibaturdı; o əsə-əsə qəlbində bir ümid gizlədirdi. O nəyə ümid edirdi? Aydın olmayan bir şeyə. O, cəsarət edib, öz-özünə heç bir şey vəd edə bilmirdi, heç bir şeydən də imtina etmək istəmirdi. Onun bənizi tez-

tez ağarırdı, bütün bədəni gizlədəyirdi. hərdən ona elə gəlirdi ki, o sanki sayıqlayır. O öz-özündən soruşurdu: “Görəsən bu həqiqətdir?” Bunu söylərkən qoynunda, paltarı altında gizlətdiyi o qiymətli dəftərə əlini vurur, onu ürəyinə basır, onun bədəninə toxunduğunu hiss edirdi; Jan Valjan bu zaman Kozettanı görseydi, onun gözlərindən böyük bir fərəhlə saçılan, lakin ona məlum olmayan sevinçə baxsaydı sarsılırdı. Kozetta düşünə-düşünə deyirdi: “Əlbəttə, yəqin ki, odur! Bunları o mənim üçün yazmışdır!”

Kozetta dönə-dönə öz-özünə deyirdi: mələklərin işə qarışması, ilahi bir təsadüf nəticəsində o mənim yanıma qayıtmışdır.

Ey, sevginin haldan-hala düşməsi! Ey gözəl xəyallar! Bu ilahi təsadüf, mələklərin işə qarışması – bir oğrunun o biri oğruya Fors həbsxanasının taxtapuşu üstündən, Şarleman həyətidən Aslan xəndəyinə atılan yumruca bir çörək parçası idi.

ALTINCI FƏSİL

Qocalar ona görə yaşayır ki, vaxtında evdən getsinlər

Axşamüstü Jan Valjan gedəndən sonra, Kozetta bəzənib-düzəndi; saçını, üzünə yaraşan bir şəkildə darayib düzəltdi; korsajı adi qaydadan bir az çox kəsilən paltarını geydi; bu paltarda qadının boynu, çiyinləri açıq qalır, cavan qızlar bu geyimdə “bir az ədəbsizlik” görürlər. Lakin burada ədəbsiz bir şey yox idi, əksinə bu çox gözəl paltardı. Kozetta nə üçün belə bəzənirdi, – bunu heç özü də bilmirdi.

O bir yana gedəcəkdimi? Yox.

Bir adamımı göləcəkdi? Yox.

Hava qaralmağa başlayanda bağa getdi. Tusen mətbəxdə məşğuldu; mətbəxin pəncərələri dal həyətdə baxırdı.

Kozetta xiyabanda səssizcə gəzirdi, ağacların aşağı sallanan budaqlarını arabir əli ilə kənara çəkirdi.

Bu qayda ilə gəlib skamyaya çatdı.

Daş yenə də orada idi.

Skamyada oturub, öz zərif əlini daşın üstünə qoydu, sanki daşa sığal vermək, ona təşəkkür etmək istəyirdi.

Birdən onu müəyyən edilməyən bir hiss bürüdü: adam arxada birisi duranda, onu heç görməyəndə də belə bir şey duyur.

Kozetta başını çevirib ayağa qalxdı.

O idi.

O, başı açıq durmuşdu. Onun elə bil ki, bənizi solmuşdu, o sanki ariqlamışdı. Qaranlıqda onun qara paltarını güclə görmək olurdu. Onun gözəl alnı ağarırdı; gözlərini kölgə bürümüşdü. Axşamın fəvqəladə sükutu və qaranlığı içərisində onda ölümdən və gecədən bir əlamət görünürdü. Sənən günün işığı, uçub gedən ruhun fikri onun üzünü işıqlandırır.

Sanki o hələ xəyal deyildi, amma daha insan da deyildi.

Onun şlyapası bir az kənarda otun üstündə idi.

Kozetta çıxırmadı, az qaldı ki, şüurunı itirsin. O yavaş-yavaş geri çəkildi, çünki ona sarı cəzb olunduğunu hiss edirdi. Gələn adam tərpənmirdi. Onda bir fəvqəladəlik və qəmginlik duyulurdu; Kozetta onun gözlərini görməyə də, baxışlarını hiss edirdi.

Kozetta geri çəkilərkən ağaca rast gəldi, ona söykəndi. Bu ağac olmasaydı o yığılardı.

Kozetta bu zaman onun səsinə eşitdi; bu səsi o hələ indiyə kimi eşitməmişdi; gələn adam yarpaqların xışiltısı içərisində güclə ayırd edilən bir səsle pıçıldayırdı:

– Məni bağışlayın, mən buradayam. Ürəyim çox qüssələndi, daha bu qayda ilə yaşaya bilmədim, ona görə də gəldim. Skamyanın üstünə qoyduğumu oxudunuzmu? Məni tanıyırsınız mı? Qorxmayın. Mənə baxdığınız gün yadınızdadırmı? O vaxtdan çox keçmişdir. Bu Lüksemburq bağında oldu. Qladiator heykəli yanında. Oradan keçib getdiyiniz gün də yadınızdadırmı? Siz oradan iyunun on altısında bir də iyulun ikisində keçdiniz. Az qalır bir il olsun. Sizi mən çoxdan görməmişəm. Mənə stul verən arvadın soruşdum, dedi ki, onu daha görməmişəm. Siz Qərb küçəsində təzə evdə, üçüncü mərtəbədə yaşayırdınız, pəncərələri də küçəyə baxırdı, – görürsünüzmü mən bunu da bilirəm. Mən sizi ötürdüm. Daha mən nə eləyə bilərdim? Siz oradan da harasa getdiniz? Bir gün mən Odeon tağı altında qəzet oxuyurdum, mənə elə gəldi ki, siz yanımdan ötür keçdiniz. Mən yüyürüb baxdım. Siz deyildiniz. Başqa bir qadındı, ancaq o da sizin şlyapanız kimi bir şlyapa qoymuşdu. Gecələr mən bura gəlirəm. Qorxmayın heç kəs mənə görmür. Mən yaxından sizin pəncərəyə baxmağa gəlirəm. Mən çox asta yeriyirəm ki, siz eşitməyəsiz, çünki eşitsəniz bəlkə də qorxarsınız. Bu yaxında axşam gəlib sizin dalınızda durmuşdum, siz dönəndə mən qaçıb getdim. Bir gün də sizin

oxuduğunuzu eşitdim. Mən onda xoşbəxt idim. Siz otaqda oxuyanda mənim qulaq asmağım sizə ki, mane olmazdı, elə deyilmi? Bunda pis bir şey yoxdur. Elə deyilmi? Görürsünüzmü, siz mənim mələyimsiniz. İcazə verin mən arabir gəlim. Mənə elə gəlir ki, mən bu yaxında öləcəyəm. Ah, siz bilseydiniz! Mən sizə pərəstiş edirəm. Məni bağışlayın. Heç bilmirəm sizə nə deyirəm. Bəlkə sizin mənə acığınız tutur? Deyin görüm, siz açıqlandınızımı? Kozetta astadan dedi:

– Ah, ilahi!

O yavaş-yavaş əylməyə başladı: o sanki ölürdü.

Gələn adam onu tutdu. Kozetta ayaq üstə dura bilmirdi; o nə ediyini dərk etmədən Kozettanı bərk-bərk qucaqladı. O, Kozettanı tutsa da, özü də səndirliyərdi. O sanki məst olmuşdu. Onun gözləri qarşısında ildırımlar çaxırdı, fikirləri harasa uçub gedirdi; ona elə gəlirdi ki, dini bir ayını yerinə yetirir, həm də müqəddəs bir şeyi təhqir edir. Bununla belə bağrına basdığı bu füsunkar qıza qarşı heç bir cismani ehtiras duymurdu. Sevgidən o ağılı itirmişdi.

Kozetta onun əlini götürüb sinəsi üstə qoydu. O, Kozettanın qoynunda, paltarın altında gizlətdiyi kağızı hiss edərək dili dolaşa-dolaşa dedi:

– Siz məni sevirsiniz?

Kozetta ona elə astadan cavab verdi ki, bu cavab elə bil güclə eşidiləcək bir ah idi.

– Sus! Sən bunu bilirsen!

Kozetta bunu deyərək qızarmış üzünü məst olmuş məğrur gəncin sinəsinə qoydu.

Gələn adam skamyada oturdu, Kozetta da onun yanında oturdu. Söyləməyə daha söz yox idi. Ulduzlar göydə çıraq kimi yanırdı. Necə oldu ki, onların dodaqları birləşdi? Necə olur ki, quşlar oxuyur, qar əriyir, qızılgül açılır, may çiçəklənir, çılpaq ağaclar ardında, soyuq təpənin üstündə dan yeri ağarır?

Bircə öpüş – bu, hər şey idi!

Onlar diksinərək bir-birinə baxdı; onların gözü qaranlıqda parıldıyırdı.

Onlar nə axşam soyuğunu, nə soyuq daşı, nə nəm torpağı, nə yaş otu hiss edirdi, onlar bir-birinə baxırdı, onların qəlbi xatirələrlə dolu idi. Onlar heç özləri də qollarının bir-birinə sarıldığını duymadı.

Kozetta ondan heç bir şey soruşmurdu; hətta onun bura necə gəldiyini, bu bağa neçə girdiyini də düşünmürdü. Onun burada olması Kozettaya çox təbii görünürdü.

Kozetta arabir nəse pıçıldayırdı. Gül üstündə bir damla şəh titrəyən kimi onun da dodaqlarında sanki ruh titrəyirdi.

Onlar yavaş-yavaş danışmağa başladılar. Susmaq qəlbin dolu olduğunu göstərir: onlar indi ürəklərini boşaldırdı. Parlaq ulduzlu, aydın bir gecə onları bürümüşdü. Ruh kimi təmiz olan bu iki insan bütün yuxularını, sevinclərini, fərəhlərini, həyəcanlarını, qəmlərini, bir-birinə uzaqdan-uzağa pərəstiş etdiklərini, bir-birini görmək istediklərini, bir-birini görmədikdə ümitsiz olduqlarını açıb söylədilər. Onlar elə bir ideal yaxınlıq hiss edirdi ki, heç bir şey bu yaxınlığı bundan daha dolğun edə bilməzdi: buna görə də onlar ən gizlin, ən məxfi fikirlərini də bir-birinə danışdılar. Onlar, öz xülyalarına, təmiz ürəklərinə inanaraq, sevginin, gəncliyin, hələ könüllərindən tamamilə silinməyən uşaqlığın yaratdığı bütün fikirləri bir-birinə nəql etdilər. Bu iki qəlb bir-birinə elə tez yol açdı ki, bir saatdan sonra gənc oğlan qızın, gənc qız oğlanın ruhuna malik oldu. Onlar bir-birini anladılar, bir-birini cəzb etdilər, məftun etdilər.

Onlar bütün sözlərini deyib qurtardıqdan sonra Kozetta başını onun çiyinə qoyaraq soruşdu.

– Sizin adınız nədir?

– Marius. Bəs sizin?

– Kozetta.

BALACA QAVROŞ

BİRİNCİ FƏSİL

Küləyin kinli dəcəlliyi

1823-cü ildən başlayaraq, Monfermeyl aşxanası pozulmaq, yavaş-yavaş iflasa uğramaq girdabından daha artıq xırda borclar çirkabına yuvarlanana qədər, Tenardye ilə arvadının iki oğlan uşağı da oldu. İndi onların iki qızı, üç oğlan uşağı vardı. Bu çox idi.

Axırıncı uşaqlar hələ lap körpə olanda Tenardyenin arvadı onları lap məmnuniyyətlə başdan elədi.

Başdan elədi sözü – lap münasib bir sözdür. Bu arvadda insan təbiətinə xas olan şeylərin xırdaca bir hissəsi qalmışdı. Belə qərribə hadisə çox da elə nadir təsadüf edilən bir hadisə deyil. Tenardyenin arvadı marşal de la Mot-Qudankurun arvadı kimi, ancaq öz qızları üçün ana idi. Onun analıq hissi ancaq onlara çatırdı. Oğlan uşaqları olandan sonra o, insanlara nifrət etməyə başladı. Onun kini oğlan uşaqlarında son nöqtəsinə çatdı, onun qəlbi bu uşaqların qarşısında məşum bir sıldırım kimi canlandı. Bizə məlumdur ki, onun böyük oğlundan zəhləsi gedirdi, kiçiklərə nifrət edirdi. Niyə? Ona görə. Bu “ona görə” həm dəhşətli bir bəhanə, həm də inkaredilməz bir cavabdır. Tenardyenin arvadı deyirdi. “Bu bir yığın çolma-çocuq mənə gerek deyil”.

İndi Tenardye ilə arvadının iki balaca uşaqdan necə yaxa qurtardığını, hətta bundan necə faydalandığını izah edək.

Manyon həmin qadını ki, iki uşağını xoştəbiətli Jilnormanın himayəsi altına verməyə müvəffəq olmuşdu, – bundan yuxarıda bəhs edilmişdi. Bu qadın Tselestin sahilində, qədim Kiçik Kabarqa küçəsinin tinində yaşayırdı. O pis adını yaxşı adla əvəz etmək üçün mümkün olan

hər şeyə əl atmışdı. Otuz beş il bundan əvvəl yoluxucu və şiddətli krup xəstəliyi Parisin sahil məhəllələrinə çox böyük tələfat vermişdi, – bu həminin yadındadır. Elm, zəng tozunun faydalı olub-olmadığını yoxlamaq üçün bu xəstəlikdən geniş surətdə istifadə etdi; indi boğaza bayırdan yod sürtməklə əvəz olunmuş, yaxşı da nəticə vermişdir. Bu yoluxucu xəstəlik şiddət edəndə Manyonun bir gündə – biri səhər, biri də axşam iki oğlan uşağı, hələ lap körpə ikən öldü. Bu ona böyük bir zərbə idi. Uşaqlar öz anası üçün çox qiymətli idi; Manyon ayda onlardan səksən frank gəlir götürürdü. Bu səksən frankı cənab Jilnormanın adından, onun mülkünü idarə edən cənab Barj səliqə ilə verirdi. Cənab Barj Siciliya kralı küçəsində yaşayırdı, özü də əvvəllər məhkəmə pristavı olmuşdu. Uşaqlar öldəndən sonra bu səksən frank gəlir batırdı. Manyon vəziyyətdən çıxmaq üçün yol axtardı. Qaranlıq şərr cəmiyyətində hamı bir-birinin başına nə gəldiyini bilir, bir-birinin sirrini saxlayır, bir-birinə kömək edir, Manyon da bu cəmiyyətin adamı idi. O gerek iki uşaq tapaydı. Tenardyenin eyni yaşda, eyni cinsdə iki belə uşağı vardı. Manyon bu uşaqları götürdü. Bu onların hər ikisi üçün əlverişli idi. Kiçik Tenardyelər, kiçik Manyonlar oldu. Manyon Tselestin sahilinə küçəsindən Kloşpers küçəsinə köçdü. Parisdə, bir küçədən başqa küçəyə köçəndə adamın şəxsiyyəti dəyişir.

Bələdiyyə idarəsinin heç bir şeydən xəbəri olmadığından Manyonun öz yerini dəyişməsinə etiraz etmədi; bu qayda ilə uşaqların dəyişdirilməsi məsələsi çox asan başa gəldi. Lakin Tenardye saxlanmağa verdiyi uşaqları üçün ayda on frank pul tələb etdi, Manyon bu pulu verəcəyini vəd etdi, hətta verirdi də. Məlum şeydir ki, cənab Jilnorman öz borcunu yenə əvvəlki kimi yerinə yetirirdi. Hər altı aydan bir gəlib uşaqlara dəyirdi. O heç bir dəyişiklik hiss etmirdi. Manyon döənə-döənə deyirdi: “Cənab, uşaqlar sizə necə oxşayırlı”.

Tenardye üçün ad dəyişmək adət etdiyi bir iş olduğundan fürsətdən istifadə edərək adını Jondret qoydu. Onun iki qızı və oğlu Qavroş iki xırdaca qardaşı olduğunu heç əməlli-başlı görməmişdilər. Yoxsulğun müəyyən dərəcəsində insanı bir növ xəyal laqeydliyi bürüyür, o, canlı məxluqa o dünyadan çıxan bir şey kimi baxır. Ən yaxın adamlar çox vaxt zülmətin tutqun formaları şəklini alaraq, həyatın dumanları arasında güclə seçilir, çox asanlıqla gözə görünməyən şeylərə qatışır.

Həmin günün axşamı Tenardyenin arvadı iki körpə uşağını Manyona verəndə – onlardan həmişəlik yaxa qurtarmaq arzusunda

olduğunu gizlətmirdi, eyni zamanda vicdan əzabı çəkirdi, ya da özünü elə göstərirdi ki, guya vicdan əzabı çəkir. O, ərinə dedi: “Bu o deməkdir ki, biz uşaqlarımızı çölə atırıq!”. Xudbin və duyğusuz bir adam olan Tenardye arvadının xəstələnmiş vicdanını bu sözlərlə müalicə etdi: “Jan-Jak Russo bundan da pis eləyib!”. Tenardyenin arvadı indi narahat olmağa başladı: “Birdən polis idarəsi bundan xəbər tutdu, onda necə olar, Tenardye, de görək, o iş ki, biz tutmuşuq – ona icazə verilmir?” Tenardye. ona belə cavab verdi: “Hər şeyə icazə verilir! Heç kəs heç bir şey bilməyəcək! Bir də o uşaqların ki, heç bircə quruşu da yoxdur – onlarla kim maraqlanacaq?”

Manyon canilər aləmində bir növ modaçı qadındı. O bəzənib-düzənməyi xoşlardı. Onun kasıb, lakin dəbdəbə iddiası hiss olunan mənzilində təcrübəli bir oğru – fransızlaşmış bir ingilis qadını yaşayırdı. Parisli olan bu ingilis qadını müxtəlif adamlarla geniş əlaqə saxladığından özünə etibar qazanmışdı, bu etibardan istifadə edərək, kitabxana medallarının m-l Marsın brilyantlarının oğurlanmasında yaxından iştirak etmişdi. Sonralar o, məhkəmə salnaməsində məşhur oldu. Ona “mənzel Miss” deyirdilər.

Manyonun əlinə düşən bu iki uşaq pis yaşamırdı. Aldığı səksən frankla bu uşaqlara qulluq eləyirdi, onların, xeyir gətirən bütün adamlar kimi qeydinə qalırdı, onlar pis geyinmirdi, yeməkləri də pis deyildi, özləri də az qala lap “bəy balası” vəziyyətində idi; bu “ana” onlara əsl analardan yaxşı baxırdı, onlar özünü burada daha yaxşı hiss edirdilər. Manyon özünü “xanım” kimi göstərirdi, uşaqların yanında oğru dilində danışmırdı.

Bu qayda ilə bir neçə il keçdi. Tenardyenin arvadı bu işin aqibətini yaxşı görürdü. Hətta bir dəfə Manyon ona vəd etdiyi səkkiz frankı verəndə, o belə dedi: “Atası görək onları oxutsun”.

Birdən bu uşaqlar, bu vaxta qədər hətta müsibətli tələləri tərəfindən lazımcına himayə olunduqları halda, kobud bir şəkildə həyata tozlanmış, müstəqil həyat sürməyə məcbur olmuşdular.

Jondretin quldurxanasında bir dəstə quldurun tutulması, bunun da ardınca baş verən axtarışlar, həbslər – qanuni ictimai formasiya altında özünə yuva salan, cəmiyyət əleyhinə olan bu gizlin və mənfur qüvvələr üçün böyük bir bədbəxtlik idi; bu cür hadisələr bu zülmətlər dünyasında müxtəlif fəlakətlərlə nəticələnir. Tenardyenin fəlakəti Manyonun fəlakətinə səbəb oldu.

Bir gün Manyon, Eponinaya Plüme küçəsi haqqında kağız verəndən az sonra, polis idarəsi, heç gözlənilmədiyi halda, Kloşpers küçəsini əhatə etdi. Tutatut başlandı. Manyon da, mənzel Miss də ələ keçdi, evdə yaşayan bütün şübhəli adamlar qurulan tora düşdü. Bu zaman Manyonun saxladığı uşaqlar dal həyətdə oynayırdı, onların polis basqınından xəbəri olmadı. Evə qayıdanda gördülər ki, qapı bağlı, ev də bomboşdur. Qarşı tərəfdə olan çustçu onları yanına çağırdı, “anaları” qoyub getdiyi kağızı onlara verdi. Kağızda: “Cənab Barj, müdir, Siciliya kralı küçəsi, № 8” ünvanı vardı. Çustçu, onlara dedi: “Siz daha burada yaşamırsınız, gedin ora. Ora lap yaxındadır. Sola döndəndə birinci küçədir. Bu kağızı göstərib adamlardan yolu soruşun”.

Uşaqlar yola düşdü; onlardan böyüyü kağızı əlində saxlayaraq, kiçiyin qolundan tutub aparırdı. Hava soyuqdu; uşaq soyuqdan donmuşdu, pis qatlanan barmaqları ilə kağızı güclə tuturdu. Kloşpers küçəsindən döndəndə külək şiddətlə əsərək, kağızı onun əlindən qoparıb aldı, hava da qaraldığından uşaq kağızı tapa bilmədi.

Onlar küçələri başlı-başına dolaşmağa başladılar.

İKİNCİ FƏSİL

Balaca Qavroş böyük Napoleondan faydalanır

Parisdə bahar vaxtı çox tez-tez, adamın lap iliyinə işləyən sərt şimal küləyi əsir; bu küləklər adamı tamam dondurmasa da, bərk üşüdür; lap yaxşı havaları pisləşdirən bu küləklər, – dəlik-deşikdən ya aralı qalmış qapıdan isti otağa soxulan soyuq külək təsirini bağışlayır. Elə bil ki, qışın qapısı bir balaca açıq qalmışdır, oradan külək gəlir. 1832-ci ilin yazında Avropada, bu əsrdə birinci dəfə şiddətli yoluxucu xəstəlik düşəndə, amansız küləklər əsir, adamın iliyinə qədər işləyirdi. Qışın qapısından da dondurucu qapılar açıldı. Bu – məqbərə qapıları idi. Bu şimal küləyində vəba xəstəliyinin nəfəsi duyulurdu.

Meterioloji nöqtəyi-nəzərdən bu soyuq küləklərin xüsusiyyəti bu idi ki, onlar heç də havada böyük elektrik qüvvəsinin toplanmasına mane olmurdu. Həmin o yazda tez-tez göy guruldayıb, ildırım çaxır, tufan qopurdu.

Bir gün axşamçağı elə şiddətli külək əsdi ki, elə bil yanvar ayı geri qayıtmışdı; şəhər camaatı yenə də isti paltar geymişdi, həmişə şən

olan balaca Qavroş cır-cındır içində, soyuqdan tir-tir əsə-əsə Orm-Sen-Jerve yaxınlığında, dəllək dükanı qabağında durmuşdu, o sanki heyrdəndən donub qalmışdı. O haradansa əlinə keçən yun şaldan özünə şərf qayırır boynuna bağlamışdı. O, mumdan qayırılmış, açıq lifli paltar geymiş flerdoranj çiçəyindən çələng qoymuş, pəncərədə iki konket arasında hərlənə-hərlənə gəlib-gedənə baxaraq gülümsəyən gəlinə sanki məftun olmuşdu. Əslində o, dükana göz qoymuşdu, fikirləşirdi ki, bəlkə vitrindən bir parça sabun “çırpışdır” bildi, sonra da bunu aparıb şəhər civarındakı dəlləyə bir su pula satdı. O çox vaxt belə bir sabunla özünə şəhər yeməyi düzəldərdi. Onun belə şeylərə qabiliyyəti vardı, buna “dəlləklərin başını qırmaq” deyirdi.

Gəlini gözdən keçirə-keçirə, elə bir ucdan da sabuna baxa-baxa astadan mızıldayaraq öz-özünə deyir: “Çərşənbə axşamı... Yox çərşənbə axşamı deyil... Yoxsa çərşənbə axşamıdır?.. Bəlkə də çərşənbə axşamıdır... Hə çərşənbə axşamıdır”.

O nə qədər danışdısa, bu deyilən sözlərin nəyə aid olduğu bilinmədi.

Əgər bu sözlər Qavroşun sonuncu naharına aiddisə, bundan üç gün keçirdi, çünki indi cümə günü idi.

Dəllək yaxşı qızdırılmış otağında, həmişə onun yanına gələn müş-tərisinin üzünü qırxa-qırxa aradır çəp-çəp bu düşməyə, bu üşüyən həyasız uşağa baxırdı: o, əllərini cibinə qoymuşdu, amma fikri görünür, hardasa dolaşırdı.

Qavroş gəlini, vitrini, vindzor sabununu hələ tədqiq edirdi ki, iki uşaq gəlib qorxa-qorxa qapının dəstəyini çevirdi, içəri girib, yalvarış-dan artdı iniltiyəbənzər bir səslə, yazıq-yazıq pııldayaraq nəşə dedi: bəlkə də onlar sədəqə istəyirdi, uşaqlardan biri o birisindən kiçikdi, amma hər ikisi Qavroşdan balaca idi, paltar da tər-təmizdi; onlardan birinə üzdən yeddi yaş, o birisinə beş yaş vermək olardı. İkisi də birdən danışdı, sözlərini başa düşmək çətindi, çünki balaca ağlaya-ağlaya danışdı, böyüyünün soyuqdan diş-dişinə dəyirdi. Dəllək bərk hirsələnə, ülgücü yerə qoymayaraq, onlara sarı döndü, böyüyü sağ əli ilə, kiçiyi dizi ilə itələyə-itələyə bayıra çıxarıb qapını bağladı:

– Nahaq yerə otağı soyutdular! – dedi.

Uşaqlar ağlaya-ağlaya yola düzəldi. Bu arada göy üzünü bulud aldı, yağış çilədi.

Qavroş özünü onlara yetirib soruşdu:

– Sizə nə olub, cücələr? Yaşca böyük uşaq dedi:

– Biz bilmirik harada yataq. Qavroş buna təəccüb etdi:

– Elə bu? Çox böyük iş olub! Bundan ötrü adam ağlayar! Əcəb səfeh uşaqsınız!

O öz üstünlüyünü və bir az istehzalı görünüşünü mühafizə edərək, ürəyi yumşalmış rəis kimi himayəedici, mülayim bir ifadə ilə dedi:

– Dalımcı gəlin, ay ətcə balalar!

Böyük uşaq dedi:

– Baş üstə, cənab.

Uşaqlar dinməz-söyləməz onun ardınca gedirdilər. Sanki onlar arxiyepiskopun ardınca gedirdilər. Onlar daha ağlamırdılar.

Qavroş Sent-Antuan küçəsi ilə yuxarı qalxaraq Bastiliyaya sarı yönəldi.

O gedə-gedə dönüb dəllək dükanına acıqlı-acıqlı baxdı. Sonra qəzəblə dedi:

– Daşürəkli adam! Xalis quru balıqdır! Yəqin ingilisin biridir!

Bir küçə qızı üç uşağın, başda Qavroş olmaqla, bir-birinin ardınca getdiyini görüb qəhqəhə ilə güldü. Bu gülüş onlara qarşı edilən hörmətsizliyi göstərirdi.

Qavroş:

– Xoş gördük, hamının – malı mamzel! – deyərək onu salamladı.

Bir az sonra yenə dəlləyi xatırlayaraq əlavə etdi:

– Mən o heyvan barəsində yanılmışam; o quru balıq deyil, gözəlklü ildir! Adə, dəllək, mən çilingər taparam, sən qıyruğuna zıncırov düzəldərik!

Dəllək onda davakarlıq hissi oyatmışdı. Arx üstündən tullanıb keçəndə, Faustu Brokendə qarşılaşmağa layiq olan əli süpürgəli, saqqallı bir qapıçı arvadı görüb dedi:

– Xanım, siz həmişə öz atınıza minirsiniz?

Elə bu anda sıçratdığı palçıqla yoldan keçən bir adamın lak çəkmələrini buladı.

O adam da qəzəblə çığırdı:

– Haramzadə!

Qavroş büründüyü şalın arasından burnunu çıxartdı.

– Siz iltifat buyurub kimdən şikayətlənirsiniz?

– Sizdən!

Qavroş birnəfəsə dedi:

– İdarə bağlıdır, mən daha şikayət qəbul eləmirəm!

Onlar küçə ilə yuxarı qalxırdı; Qavroş darvaza altında on üç-on dörd yaşlı dilənçi bir qız gördü; o soyuqdan donmuşdu; onun paltarı elə gödəkdə ki, dizləri görünürdü; əynindəki geyiminə görə o çox böyümüşdü. Boy atmaqda belə bir vəziyyət də əmələ gəlir. Çılpaqlıq ədəbsizlik hesab edilən vaxt çatdıqda yubka boya görə qısa olur.

Qavroş dedi:

– Yazıq qız! Onun heç tumanı da yoxdur! Yəqin soyuqdan lap donub. Bir tut!

Boynuna doladığı isti, yun şalı açıb dilənçi qızın soyuqdan göyərmiş, ariq çiyinlərinə atdı: bu qayda ilə şərf yenə də şal oldu.

Qız heyərlə ona baxdı, şalı kirmişcə qəbul etdi. Yoxsul ehtiyacın müəyyən dərəcəsində kütləşərək, bədxahlığa qarşı daha şikayətlənmir, xeyirxahlıq üçün də təşəkkür etmir.

Qavroşun soyuqdan dişi-dişinə dəyirdi, o heç olmasa plashının yarısını özündə saxlayan müqəddəs Martindən də bərk titrəyirdi.

Yağış onun titrəməsindən sanki daha da acıqlandı elə yağdı ki, elə bil navalçadan su tökülürdü. Bədxah səmələr adama xeyirxah iş üçün belə cəza verirlər.

Qavroş həyəcanla dedi:

– İş belə oldu? Bu haradan yenə başladı? Allah, belə getsə mən su pulu verməyəcəyəm!

O yenə də yoluna davam etdi.

Şal altında büzüşən dilənçi qıza baxıb əlavə etdi:

– Hər halda onun dərisi bərkdir! Sonra buluda baxaraq çığırdı:

– Adamı belə aldadırlar!

Uşaqlar özünü ona yetirməyə çalışırdı.

Onlar sıx çubuqlu dəmir barmaqlıq vurulmuş çörək dükkanı vitrini qabağından keçirdi, çörəyi də, qızıl kimi dəmir barmaqlıq ardında saxlayırlar – Qavroş dönüb uşaqlara dedi:

– Hə, hə, balacalar, mənə baxın, siz nahar eləmisiniz? Uşaqlardan böyüyü:

– Cənab! – dedi, – biz səhərdən bəri heç bir şey yeməmişik, Qavroş əzəmətlə soruşdu:

– Deməli, sizin nə atanız var, nə ananız?

– Xahiş edirəm əfv edəsiniz, cənab, bizim atanız da var, anamız da, ancaq biz bilmirik onlar harada yaşayır.

Qavroş mütəfəkkir idi; o belə dedi:

– Bəzən bilməkdən bilməmək yaxşıdır. Böyük uşaq sözünə davam etdi:

– İki saatdır biz gəzirik, dirəklərin dibini axtarıq, heç bir şey tapmırıq.

Qavroş:

– Bilirəm, – dedi. – İtlər qoymurlar qalsın, hamısını basıb yeyirlər.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Bəli, deməli, biz ata-anamızı itirmişik. Bilmirik ki, nə eləyək. Uşaqlar, belə də şey olar! Yaşlı adamların azması sarsaqlıqdır. Hə, bilirsiniz nə var? Hər halda bir şey ötürmək lazımdır.

Qavroş onlara daha sual vermədi. Yurdsuz-yuvasız qalmaqdan da adi bir şey varmı?

Böyük uşaq, lap uşaqlıq qayğısızlığına qayıtmış kimi həyəcanla dedi:

– Nə gülməlidir! Anam deyirdi ki, sizi söyüd bayramında aparacağam...

Qavroş onun sözünü tamamladı:

– Çubuqda döyülməyə.

Yaşca böyük olan uşaq yenə sözə başladı:

– Mənim anam xalis xanımdır, özü də mamzəl Misslə yaşayır...

Qavroş dedi:

– Pah-a-to-nan yeri!..

Birdən o dayanıb əynindəki cır-cındırın ora-burasını axtarmağa başladı.

Nəhayət, o, başını qaldırdı: onun üzündə razılıq ifadəsi olmaq əvəzinə təntənəli bir ifadə vardı.

– Çağalar, sakit! Axşam yeməyi üçün üçümüzə də çatır.

Uşaqlara imkan vermədi ki, buna heyrət etsin, ikisini də itələyib çörəkçi dükanına saldı, cibindən tapdığı pulu piştaxtın üstünə atıb çığırdı:

– Satıcı, beş santimlik çörək!

Onun "satıcı" dediyi adam əslində dükən sahibi idi; o, çörəyə və bıçağa əl atdı.

Qavroş yenə də çığırdı:

– Satıcı, üç parça elə! Sonra lovğa-lovğa əlavə etdi:

– Biz üç nəfərik!

Çörəkçi bu üç uşağı diqqətlə gözədən keçirib, çovdar çörəyini götürdü; Qavroş bunu görüb barmağını burnunun lap içinə soxdu, elə təbəbbürlə havanı burnuna çəkdi ki, elə bil Böyük Fridrixin burunotu qabından burunotu çəkməyə qonaq edilmişdi, sonra acıqlı-acıqlı çörəkçinin lap üzünə çıxıraraq dedi:

– Bünəş?

Qavroşun bu sözünü rus, ya polyak sözü, ya da yovayların, boto-kudosların bu çöldən o çölə, bu çaydan o çaya çıxıraraq bir-birinə söylədikləri davakar çağırışı hesab etmək meylinə olan oxuculara xəbərdarlıq edirik ki, bu sözü onlar (bizim oxucular) hər gün eşidirlər. Bu söz “bu nə şeydir” cümləsini əvəz eləyir. Çörəkçi bunu lap yaxşıca anlayaraq dedi:

– Nə olsun ki? Bu çox yaxşı çörəkdir, ikinci növ çörəkdir. Qavroş sakitcə və qəzəb dolu soyuqqanlıqla etiraz etdi:

– Siz demək istəyirsiniz ki, dəmir daşdır? Satıcı, ağ çörək! Lap ağından! Mən adam qonaq eləyirəm.

Çörəkçi gülümsəməyə bilmədi; Qavroşu təhqir etdiyinə peşman oldu və ürək yanğısı ilə uşaqlara baxdı: Qavroş:

– Adə, çörəkçi, – dedi, – siz nə fikirlə bizim ölçümüzü götürdüz?

Onları bir-birinin üstünə qoysaydılar, bəlkə heç bir səjen də olmazdılar.

Çörəkçi çörəyi kəsib Qavroşa verəndən, pulu daxıla atandan sonra Qavroş uşaqlara dedi:

– Tıxışdırın!

Uşaqlar təəccüblə ona baxdı.

Qavroş güldü:

– Hə! Bunlar hələ bu sözü başa düşməzlər, hələ böyüməyiblər!

Sonra əlavə etdi:

– Yeyin.

Hərəsinə bir parça çörək verdi.

Qavroşun fikrincə, böyük uşaq onunla söhbət eləməyə daha artıq layiqdi, buna görə də ona xüsusi rəğbət göstərilməlidir, onun buna haqqı var, o öz iştahasını təmin etmək məsələsində hər bir narahatlıqdan xilas edilməlidir, buna görə də tikənin yekəsini ona verib dedi:

– Bunu öz lülənə yapışdır.

Çörəyin bir parçası o birilərdən balaca idi: bunu özü götürdü. Yazıq uşaqlar yaman acımışdı; Qavroş da elə. Onlar çörəyi təpəşdirə-

təpəşdirə dükkanda durmuşdular, çörəkçi də, pulunu aldığı üçün, indi onlara pis-pis baxırdı.

Qavroş dedi:

– Çıxaq küçəyə!

Onlar yenə də Bastiliyaya sarı getdi.

Hərdən onlar işıq yandırılmış dükan vitrinləri qabağından keçəndə balaca uşaq dayanır, qaytana keçirilərək boynundan asılan xırdaca qalay saata baxırdı.

Qavroş ona:

– Sən lap səfəhsən! – dedi.

Sonra fikrə gedərək astadan mızıldandı:

– Hər halda mənim uşaqlarım olsaydı, mən onlara yaxşı baxardım.

Onlar çörəyi yeyib qurtaranda, adama qəm-qüssə gətirən Balet küçəsinin tininə çatmışdılar: küçənin sonunda Fors həbsxanasının məşum və alçaq küçə qapısı görünürdü. Birdən kim isə dedi:

– Bura bax, Qavroş, sənsən?

Qavroş ona tez cavab verdi:

– Bura bax, Monparnas, sənsən?

Bir adam ona yaxınlaşdı: bu adam doğrudan da Monparnas idi. O, paltarını dəyişsə də, gözünə okulyar qoysa da? Qavroş onu tanıdı və sözünə davam edərək dedi:

– Bir buna bax! Sənin hirmanın lap elə kəndir toxumu təpətməsi rəngindədir, göy gözlüyün də eynən doktor gözlüyüdür. Hər şey lazımı qaydadadır, bir-birinə yaraşır, inan qocanın sözünə!

Monparnas onun sözünü kəsdi:

– Yavaş danış, elə bağırma!

Qavroşu işıq yanan dükkandan tez kənara çəkdi.

O biri uşaqlar da, bir-birinin əlindən tutaraq, onların dalınca getdi.

Onlar gəlib bir darvazanın qaranlıq tağı altında dayandılar: indi onları nə yoldan keçən görür, nə də yağış tuturdu. Monparnas Qavroşdan soruşdu:

– Bilirsən hara gedirəm? Qavroş dedi:

– Zorən, Merac monastırına¹.

– Oyunbaz!

Sonra əlavə etdi:

¹ Edam kürsüsünə (müəllifin qeydi)

– Babeti tapmaq istəyirəm!

Qavroş astadan güldü:

– Hə, o qızın adı Babetadır?!

Monparnas səsinə alçaltdı:

– Qız deyil, kişidir.

– Hə, sən Babeti deyirsən!

– Hə, Babeti deyirəm.

– Mən elə bilirdim o, konvertə düşüb.

Monparnas dedi:

– Konverti açıb!

Monparnas Babetin Konsyerjerə aparıldığını, səhər çağı həbsxanadan qaçdığını, sağa, “istintaq koridoruna” getmək əvəzinə sola getdiyini tələsik nağıl etdi.

Qavroş onun cəldliyinə təəccüb etdi.

– Yamanca bic şeydir!

Monparnas Babetin qaçması haqqında bir para şeyləri də əlavə etdikdən sonra sözünü belə qurtardı:

– Bu hələ hamısı deyil!

Qavroş Monparnasa qulaq asa-asa onun əlindəki ağacı aldı, heç düşünmədən əl ağacının dəstəsindən tutub çəkdi, bu zaman qılınc tiyəsi göründü.

Tiyəni tez yerinə basaraq dedi:

– Pa-ho! Səni qoruyan adamı da öz yanınla gətirmisən, amma o, mülki paltar geyib.

Monparnas göz vurdu.

Qavroş sözünə davam etdi:

– Bir buna bax! Olmaya fironlarla vuruşmaq istəyirsən?

Monparnas laqeydcə cavab verdi:

– Bilmək olmaz! Sancaqdı da götürmüşəm, adama lazım olar.

Qavroş təkidlə soruşdu:

– Bu gecə nə etmək istəyirsən?

Monparnas yenə özünü tox tutaraq lovğa-lovğa dedi:

– Belə də, bəzi şeylər...

Elə o saat da söhbəti dəyişərək, həyəcanla dedi:

– Hə, yeri gəlmişkən qoy deyim!

– Nə olub ki?

– Bu günlərdə belə bir əhvalat oldu. Bir fikir ver! Bir burjuaya rast gəldim. O öz moizəsini, bir də pul kisəsini mənə bağışladı. Bunların hamısını qoydum cibimə. Bir dəqiqə sonra əlimi cibimə saldım, baxdım ki, heç nə yoxdur.

Qavroş əlavə etdi:

– Moizədən başqa.

Monparnas sözünə davam etdi:

– Bəs sən? İndi sən hara gedirsən?

Qavroş himayəsinə götürdüyü uşaqları ona göstərdi.

– Bu uşaqları yatırtmağa gedirəm.

– Sən onları harada yatırdacaqsan?

– Öz yanımda.

– Bu “öz yanı” haradadır?

– Öz yanımda.

– Deməli, sənin mənzilin var?

– Var.

– Haradadır?

Qavroş:

– Fildə, – deyə cavab verdi.

Monparnas öz təbiəti etibarı ilə çox az təəccüblənən adamdı, lakin bu sözü eşidəndə qeyri-ixtiyari olaraq soruşdu:

– Fildə?

Qavroş öz sözünü təsdiq etdi:

– Hə, fildə! Bunəvaki?

Heç kəs bu dildə yazmır, amma hamı danışır; bu da həmin dilə aid olan söz! “Bunəvaki” – “Burada nə var ki?” deməkdir.

Qamenin dərin mənalı sözü Monparnası sakitləşdirdi, ağlını başına gətirdi. Görünür o, Qavroşun mənzili haqqında yaxşı hisslər duymuşdu.

– Doğrudan da! – dedi. – Fildir, qoy fil olsun. Orada adam rahat ola bilər?

Qavroş:

– Lap yaxşı! – deyə cavab verdi. – Ora, doğrudan da lap əladır! Elə yellər də əsmir ki körpü altındakı kimi bu başdan vurub o başdan çıxsın.

– Sən ora necə girirsən?

– Girirəm də.

Monparnas soruşdu:

– Deməli, orada dəşik var?
– Əlbəttə! Bu barədə sus. Qabaq ayaqları arasında. Casuslar onu görməyib.

– Sən yuxarı qalxırsan? Hə, başa düşürəm.

– Lap adi bir fokusdur. Bir, iki qurtardı getdi, adam yox olur!

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Bu körpələr üçün mən nərdivan taparam.

Monparnas qəhqəhə ilə güldü:

– Ay sənə mən nə deyim! Sən bu çağları haradan tapmısan?

Qavroş adi bir ifadə ilə dedi:

– Bir dəllək bunları mənə bağışladı – yadigar verdi.

Birdən Monparnas fikrə getdi.

Sonra mızıldaya-mızıldaya:

– Sən mənə çox asanlıqla tanıdın, – dedi:

Cibindən iki balaca şey çıxartdı; bunlar pambığa sarıqlı iki lələk borusu idi; bu şeylərin hərəsini burnunun bir deşiyinə soxdu. Onun burnu dərhal bir başqa şəkllə düşdü.

Qavroş:

– Bunlar sənə yaraşır, – dedi. – İndi sən daha cybəcər görülmürsən. Bunları həmişə burnunda saxla.

Monparnas qəşəng oğlan idi, amma Qavroş istehzaçı idi.

Monparnas:

– Zarafatı qoy, – dedi, – mən necəyəm?

Onun səsi də tamam başqalaşdı. Monparnas bir anda elə dəyişdi ki, onu heç tanımaq olmadı. Qavroş ucadan dedi:

– Petr–ruşka oyunun göstər görək!

Uşaqlar bu vaxta qədər heç bir şeyə əhəmiyyət vermirdilər, öz işləri ilə məşğuldular: burunlarını qurdalayırdılar; lakin Petruşka adını eşidən kimi sevinə-sevinə iftixarla gözlərini Monparnasa zillədilər.

Təəssüf ki, Monparnas fikirli idi.

O, əlini Qavroşun çiyinə qoydu, hər sözü qeyd edə-edə dedi:

– Qulaq as, oğlan, gözünlə izlə, əgər mən meydanda öz doqumla¹, öz daqımla, öz diqimlə gəzsəydim, siz də çalğı çalıb mənim üçün on dənə ikilik su yığsaydınız, axı mən oynardım, – qoy belə olsun, bax, ay səfeh! Axı indi maslennitsa bayramı deyil.

¹ Doq – it (ing.)

Bu qəribə cümlə Qavroşa ayrıca bir təsir bağışladı. Cəld döndü, öz xırdaca, parlaq gözləri ilə ətrafını diqqətlə süzdü, bir neçə addım kənarda bir polis nəfəri gördü; polis nəfərinin arxası onlara sarı idi. Birdən Qavroşun ağzından bu sözlər çıxdı: “Hə, iş belə imiş!” O dərhal özünü saxladı, Monparnasın əlini sıxaraq dedi:

– Di sağ ol! Mən öz çağlarımla filin yanına gedirəm. İşdi, gecə sənə lazım olsam – mənə orada tapa bilərsən. Mən antresolda yaşayıram. Mənim qapıçım yoxdur. Gələndə cənab Qavroşu soruşarsan.

Monparnas:

– Yaxşı, – dedi.

Onlar ayrıldılar. Monparnas Qro meydanına, Qavroş – Bastiliyaya getdi. Beş yaşlı uşağı qardaşı, onu da Qavroş çəkə-çəkə aparırdı; bu uşaq bir neçə dəfə dönüb, uzaqlaşmaqda olan “Petr–ruşka”ya baxdı:

Monparnas polis nəfərinin orada olduğunu anlaşılmaz bir cümlə ilə Qavroşa bildirmişdi; bu cümlədə ancaq bir məxfi cəhət vardı ki, o da beş-altı dəfə müxtəlif şəkildə təkrar edilən diq– hecasında idi. Diq hecası ayrıca söylənilmir, lakin məharətlə kəlməyə sarındıqda belə bir mənə verir: “Ehtiyatlı ol, sərbəst danışmaq olmaz”. Bundan başqa Monparnasın cümləsində ədəbi gözəllik də vardı, bu, Qavroşun nəzərindən qaçmışdı: *Mənim doqum, mənim daqım, mənim diqim*. Tampl həbsxanası arqosunda – “mənim itim, mənim bıçağım, mənim arvadım” deməkdir; bunu Molyerin yazdığı, Kallonun şəkli çəkdiyi o böyük dövrə nədimlər, təlxəklər çox işlədirdi.

İyirmi il bundan əvvəl, Bastiliya meydanının cənub–şərq tərəfində, iskanənin yaxınlığında, qala həbsxanasının köhnə xəndəyi yerində qazılmış kanalı qərribə bir abidə vardı; bu abidə indi parislilərin hafizəsindən silinib getmişdir, lakin o insan xatirində iz buraxmağa layiq bir abidədir, çünki o, “İnstitutun üzvü, Misir ordusu baş komandanının” fikrini özündə təcəssüm etdirirdi.

Biz buna “abidə” deyirik; əslində bu, ancaq abidənin maketi idi. Lakin bu maket, bu gözəl qarataslaq, hadisələrin iki–üç şiddətli küləyi ilə sovruulan, hər dəfə də bu küləklərlə bizdən uzaqlara atılan Napoleon ideyalarının bu əzəmətli cəsədi indi tarixi bir abidə olmuşdu və sanki öz müvəqqətiyyətinə zidd olaraq, bitkinləşmişdi. Bu – taxtadan, daşdan qayırılmış, qırx fut hündürlüyündə bir fil idi, belində də, evəoxşar qüllə vardı; vaxtı ilə rəngsaz onu yaşıl rənglə rəngləyibmiş, indi isə səma, yağış və zaman onu təzədən rəngləmiş, ona qara rəng çəkmişdi. Mey-

danın bu boş və açıq yerində bu nəhəng şeyin geniş alını, xortumu, dişləri, enli sağrısı, sütunabənzər qar qıçları, belindəki qülləsi – ulduzlu, qaranlıq gecədə qorxunc, fantastik bir şey kimi görünürdü. O nəyi təmsil edirdi – məlum deyildi. Bu sanki xalq özəmətinin simvolik təsviri idi. Bu – adama qəm-qüssə gətirən, qəribə, sirli, iri bir şeydi. Bu – Bastiliyanın gözə görünməyən kabusu yanında, hamının gözü qabağında sanki göylərə yüksələn zaman bir teyf idi.

Xaricilər buna çox nadir hallarda gəlib baxardı, yoldan keçənlər isə heç baxmazdı. Bu fil ildən-ilə uçub-dağılırdı; parça-parça uçub sökülən suvaqların yeri onun böyürlərində iyrənc yaraya oxşayırdı. Salonların zərif arqosunda deyilən “edillər” onu 1814-cü ildən sonra unutmuşdu. Uçub dağılan, insana kədər verən bu fil öz yerində dayanıb durmuşdu; onun ətrafına çəkilən hasar çürümüşdü; sərxoş sürücülər onun yan-yörəsini murdarlamışdı; onun qarnı çatdaq-çatdaq olmuşdu; quyuğundan karkasın dəmir çubuğu çıxmışdı; ayaqları arasında hündür ot bitmişdi. Yer in üzərində yavaş-yavaş, həm də ara vermədən yeni təbəqələr əmələ gəldiyindən ərazi hiss edilmədən qalxır; filin ətrafında olan meydan da otuz il müddətində qalxdığından onun yeri sanki çuxura düşmüşdü, sanki torpaq onun ayaqları altında aşağı çökmüşdü. O çirkləndirilmişdi, heç kəs onun qədrini bilmirdi, adamlar ondan iyrənirdi, lakin o öz qürurunu pozmurdu: o, meşşanların nəzərində eybəcər bir şeydi, mütəfəkkirlərin nəzərində kədərli idi. O tezliklə süpürülüb atılacaq bir yığın zibili, eyni zamanda tezliklə ifşa ediləcək əzəmətli bir şeyi xatırlırdı.

Yuxarıda dediyimiz kimi, gecələr onun siması dəyişirdi. Gecə – qaranlıqla sirdaş olan şeylərin həqiqi stixiyasıdır. Qaranlıq düşən kimi qoca fil dəyişirdi; zülmətin qorxunc sükutu içərisində o sakit və dəhşətli bir sima alırdı. Keçmişə aid olmaqla o gecəyə aiddi; zülmət azmana yaraşırdı.

Bu kobud, kələ-kötür cüssəli, ağır, az qala öz şəklini itirən, lakin gözəl və qəribə qürura malik olan bu əzəmətli bu sərt görünüşlü abidə indi daha yoxdu; indi orada, baca ilə ziynətlənmiş, nəhəng sobayabənzər bir şey hökmfərmandır, heç kəs də onu narahat eləmir; bu sobayabənzər şey – burjuaziya quruluşu feodal quruluşunun yerini tutan kimi doqquz qülləli, tutqun görkəmli Bastiliyanın yerini tutmuşdur. Soba üçün dövrün simvolu olmaq çox təbiidir; bu sobanın qüdrəti buxar qazanında gizlənib durur. Bu dövr keçib gedir, o artıq keçib getmişdir.

Qüvvət əgər qazanda olursa, qüdrət anadan beyində olur, – indi bunu anlamağa başlayırdılar; başqa bir sözlə, dünyanı irəli aparan, onu öz ardınca çəkib aparan lokomotivlər deyil, ideyalardır. Lokomotivləri ideyalara qoşun, bu yaxşıdır, ancaq atı atlı hesab etməyin.

Hər necə olsa, Bastiliya meydanına qayıdaraq, bu sözü deməliyik: fili yaradan, gipslə də olsa, böyük bir şey əldə etmişdir; soba bacasını yaradan isə, hətta tuncdan da çox əhəmiyyətsiz bir şey yaratmışdır.

Bu soba bacasına gurultulu bir ad verərək, onu İyul sütunu adlandırmışlar; vaxtından əvvəl doğulmuş inqilabın bu uğursuz abidəsi 1832-ci ildə hələ nəhəng bir taxta örtüklə örtülmüşdü, ətrafına da, fili tamamilə ayıran, geniş taxta hasar çəkilmişdi; bu “taxta köynəyin” yox olmasına biz şəxsən təəssüf edirik.

Qavroş da öz “çağaları” ilə bura gedirdi; meydanın bu tini, uzaqdan yanan bir fənərin zəif işığı ilə azca işıqlanmışdı.

Qoy burada bizə söylədiyimiz əhvalatı kəsib bir şeyi xatırlatmağa icazə verilsin: qoy oxucu bilsin ki, biz həqiqəti təhrif etmirik; iyirmi il bundan əvvəl islahedici polis məhkəməsi həmin bu Bastiliya filinin içində bir uşaq görmüş, onu sərsəri həyat keçirmək, ictimai abidəyə zərər yetirmək üstündə mühakimə etmişdir.

Bunu qeyd edərək sözü müəvə davam edirik.

Qavroş bu nəhəng filə yaxınlaşdıqda, hədsiz dərəcədə böyük və hədsiz dərəcədə kiçik şeyin necə təsir bağışlayacağını duyaraq dedi:

– Cüclər, qorxmayın!

Sonra o, filin ətrafına çəkilən hasarın taxtaları arasından içəri keçdi, uşaqların da buradan keçməsinə kömək elədi. Uşaqlar azca qorxsada, Qavroşun ardınca gedir, onlara çörək verən, yatmağa yer tapan bu cındır paltarlı balaca teyfə etibar edirdilər.

Hasarın dibində bir nərdivan var idi: qonşuluqda olan odun anbarının fəhlələri gündüz bundan istifadə edirdilər. Qavroş nərdivanı qaldırıb filin qabaq ayaqlarından birinə qoydu: onun belə güclü olduğunu heç təəssvvür etmək olmazdı. Nərdivanın söykəndiyi yerdə filin qanında qara bir dəlik görünürdü. Qavroş nərdivanı və bu dəliyi öz qonaqlarına göstərib dedi:

– Bu nərdivanla qalxın, ora girin. Uşaqlar qorxaraq bir-birinə baxdı. Qavroş çığırdı:

– Çağalar, siz qorxursunuz? Sonra əlavə etdi:

– Bu saat görərsiniz!

Filin kələ-kötür qıçını bərk-bərk qucaqladı, nərdivana heç əhəmiyyət verməyərək, bir anda yuxarı qalxdı. Deşiyyə soxulan koramal kimi qara dəlikdən şütiyəyərək, içəri girdi; bir an sonra uşaqlar qaranlığa bürünmüş dəliyin ağzında ağımtıl, donuq bir ləkə gördü, bu Qavroşun üzü idi.

Qavroş çığırdı:

– Gördünüz mü! Çağalar, indi siz də çıxın! Bura elə yaxşıdır ki, özünüz görəcəksiniz! – Sonra ucadan böyük uşağa dedi: – Mən əlimi sənə verərəm.

Uşaqlar bir-birini itələyirdi. Onlar Qavroşdan həm qorxur, həm də ona etibar edirdilər; bir yandan da bərk yağış yağırdı. Uşaqlardan böyüyü cürətə gəlib nərdivanla qalxmağa başladı. Kiçiyi baxdı ki, qardaşı onu bu böyük heyvanın pəncələri arasında tək qoyub qalxır, istədi ağlasın, ancaq ağlamağa cəsarət etmədi.

Böyük uşaq səndələyə-səndələyə pilləkənlə qalxırdı; qılınc təlimi müəllimi öz şagirdinə, ya çarvadar öz qatırına hay-küylə kömək ediyi kimi, Qavroş da söz ilə onu ürəkləndirirdi:

- Qorxma!
- Bax, elə!
- Qalx, qalx!
- Ayağını bəri qoy!
- Oradan yapış!
- Ürəkli ol!

Qavroşun əli ona çatanda, birdən uşağın əlindən bərk-bərk yapışdı özünə sarı çəkdi.

– Hə, əlimə düşdün ki!

Uşaq deşiyyə girdi.

Qavroş:

– İndi mənə gözlə, – dedi. – Cənab, zəhmət çekib öyləşin.

O, deşiyyə girdiyi kimi də deşikdən çıxdı, bir meymun cəldliyi ilə filin qıçı ilə aşağı sürüşüb otun içinə tullandı, beş yaşlı uşağı qamarlayıb, nərdivanın düz ortasına qoydu, sonra onun ardından qalxmağa başladı: o qalxa-qalxa çıxıraraq böyük uşağa deyirdi:

– Mən onu itələyəcəyəm, sən də özünə sarı çek.

Bir anda uşağı itələyə-itələyə, darta-darta, qaldıra-qaldıra, çəkə-çəkə deşiyyə soxdular, belə ki, uşaq bir də gözünü açıb özünü deşiyin içində gördü; Qavroş da onun ardınca deşiyyə girdi, təpiyi ilə nərdivanı vurub otun içinə saldı, çəpik vura-vura çığırdı:

– Budur, gəlib çatdıq. Yaşasın general Lafayet!

Bu sevincdən sonra əlavə dedi:

– Hə, çağalar, indi siz mənim evimdəsiniz!

Qavroş doğrudan da öz evində idi.

Ey faydasız bir şeyin heç gözəlmədiyi halda faydalı olması! Böyük əsərlərin əhsanı! Azmanların mərhəməti! İmperator fikrini əks etdirən bu böyük abidə qamənlərin yuvacığı oldu. Azman uşağı öz himayəsi altına aldı. Geyimli-kecimli burjuvalar Bastiliya meydanından keçərkən, gözələrini bərəldə-bərəldə nifrətlə onu süzür, lovğa-lovğa deyirdilər: “Bu nəyə lazımdır?” Bu ona görə lazımdır ki, atası, anası, çörəyi, paltarı, sığınacaq yeri olmayan körpə uşaqları soyuqdan, qırovdan, doludan, yağışdan, qış küləyindən qorusun, gecəni palçıq içində qalıb xəstələnməkdən, qar üstündə yatıb ölməkdən xilas etsin. Bu ona görə lazımdır ki, cəmiyyətin özündən rədd etdiyi məsum tifillərə sığınacaq yeri versin. Bu ona görə lazımdır ki, ictimai günahları azaltsın. Bu, bütün qapıların üzlərinə bağlanan adamlar üçün açılmış zağa idi. Sanki bu, hər yerini çirk, şiş, kif, yara basmış, – başdan-başa qurd yemiş, gözdən düşmüş, məhv olmağa məhkum edilmiş, nəhəng dilənçiyəoxşar bir miskin, qoca, yiyəsiz, bir mastodont idi; elə bir dilənçi ki, yolaırcında duraraq, keçib gedən adamlardan ona xoş bir nəzər salınmasını bir sədəqə kimi yalvara-yalvara xahiş edir, lakin onun yalvarışlarına heç kim əhəmiyyət vermir; sanki bu dilənçinin başqa bir dilənçiyə – ayaqyalın gözən, əllərini nəfəsi ilə qızdıran, cır-cındır geyən, çölə atılan xörək artıqlarını yeyən, evsiz-çəksiz, miskin bir cırt-dana yazığı gəlirdi. Bax, Bastiliya fili bunun üçün lazımdı! Napoleonun insanlar tərəfindən həqarətlə qarşılanan fikri Allah tərəfindən bəyənilmişdi. O şey ki, ancaq şanlı ola bilərdi – əzəmətli oldu. İmperatora öz fikrini həyata keçirmək üçün, porfir, tunc dəmir, qızıl, marmər lazımdır; Allaha isə bir neçə ancaq köhnə taxta, bir neçə tir, bir qədər gips kifayət idi. İmperatorun dahiyənə bir fikri varmı: o istəyirmiş ki, xortumunu yuxarı qaldıran, beli qılləli, ətrafında ürəkəcan, can verən sular qaynadığı bu silahlı fəvqəladə, nəhəng fildə xalqı təcəssüm etdirdin. Lakin Allah daha böyük iş gördü: onda körpə uşaqlara sığınacaq yer verdi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Qavroşun girdiyi deşik bayırdan, filin qarnı altında güclə görünürdü, özü də o qədər dar idi ki, oradan ancaq pişik və uşaq keçə bilərdi.

Qavroş dedi:

– İşə buradan başlayaq: qapıçıya deyək biz evdə yoxuq.

Qavroş öz evinə yaxşı bələd olan bir adam arxayınlığı ilə qaranlığa baş vurub bir taxta getirdi, taxta ilə dəyişin ağzını örtüdü.

Sonra Qavroş yenə də qaranlığa baş vurdu. Uşaqlar, fosfor məhlulu olan şüşəyə salınan kibritin şıqıltısını eşitdi. O zaman hələ kimyəvi kibrit yox idi. O dövrdə tərəqqini Fümada çıxmağı təcəssüm etdirirdi.

Birdən əmələ gələn işıqdan uşaqlar gözlerini qıydılar, Qavroş “zirzəmi siçovulu” deyilən qatranlı fitilin ucunu yandırdı. “Zirzəmi siçovulu” işıq verməkdən çox tüstülüyüydü, filin içərisini güclə görmək olurdu.

Qavroşun qonaqları ətrafına baxdı: böyük Keydelberq qapçağına salınmış bir adam və ya, daha düzgün desək, tovrat balinasının qarnında İon nələr hiss edə bilərdisə, uşaqlar da elə bir şey hiss edirdi. Sanki böyük bir skelet onların qarşısında canlanıb onları öz içərisinə aldı. Üst tərəfdə qaralmış, uzun bir tir vardı; tirdən hər iki tərəfə eyni məsafədə, həm də əyilmiş iri ağaclar uzanırdı; tir – skeletin bel sütunu, əyilmiş ağaclar isə qabırğaları idi; gips stalaktiti onlardan içalat kimi sallanırdı. Filin, enli qumaş parçası kimi bir böyründən o biri böyrünə uzanan hörümçək toru – onun toz basmış diafraqmasını təşkil edirdi. Künc-bucaqda, canlı kimi görünən, iri, qara ləkələr gözə çarpırdı: onlar ürkək, çəvik hərəkətlərlə tez-tez yerlərini dəyişirdi.

Üst tərəfdən uçub tökülən şeylər filin qarın boşluğunu doldurmuşdu, buna görə də ora düşmə kimi olmuşdu.

Uşaqlardan kiçiyi böyüyünə sıxılaraq astadan dedi:

– Bura qaranlıqdır.

Bu sözlər Qavroşu bərk acıqlandırdı. Uşaqlar sanki donub qalmışdı, onları mütləq bu vəziyyətdən çıxarmaq lazım idi. Qavroş çığır-çığıra dedi:

– Siz mənim başımı nə böyüdürsünüz? Olmaya əylənmək iftilatın dasınız? Olmaya şey bəyənməyən şiltaq adamlar oyunu çıxarırsınız? Olmaya sizə Tüilri lazımdır? Belə isə, onda siz heyvan deyilsiniz? Cavab verin! Sizə xəbərdarlıq edirəm: mən sarsaq adam deyiləm! Bir bünlara bax: guya zərli qəfəsdən çıxıblar!

Adam qorxanda bir az kobudluq etmək pis olmur. Bu zaman kobudluq adamı sakitləşdirir. Uşaqlar Qavroşa yaxınlaşdı.

Qavroş onların bu etimadından mütəəssir oldu; o “sərtlilikdən ata qəlbi yumşaqlığına” keçdi, söyüşü mehribanca bir ifadə ilə yumşaldaraq balaca uşağa dedi:

– Ay səfeh, bayır qaranlıqdır. Bayıra yağış yağır, amma burada yağmır; bayırda hava soyuqdur, amma burada heç meh də əsmir; bayırda bir yığın camaat var, amma burada heç kəs yoxdur, bayırda heç ay da çıxmayıb, amma burada şam yanır, görürsən də!

Uşaqlar ətrafa cəsarətlə baxmağa başladılar, lakin Qavroş onları bu işlə çox da məşğul olmağa qoymadı.

Çığıraraq dedi:

– Cəld ol! n!

Onları elə bir yerə itələdi ki, bir oza lap məmnuniyyətlə otağın ən mühüm yeri deyə bilərik.

Qavroşun yatağı orada idi.

Qavroşun yatağı əməlli-başlı yataqdı: onun döşəyi də vardı, adyalı da; yatağı alkovda idi; pərdəsi də vardı.

Döşəyi – həsirdi, adyalı – qaba boz yundan toxunmuş enli, çox az işlənmiş təzə bir çul idi, özü də yaman isti idi. Bəs bu alkov nə idi?

Alkov deyilən şey üç uzun dirəkdən ibarətdi; dirəyin ikisi qabaqdan, biri dal tərəfdə yerə, yəni filin qarnına tökülmüş gips tör-töktüsünə sancılmışdı, baş tərəfdən də kəndirə bağlanmışdı, bu qayda ilə ehraməbənzər bir şey əmələ gəlmişdi. Bu ehramın üstünə latun məftildən toxunmuş bir tor atılmışdı; tor çox ustalıqla dəmir tellərlə dirəklərə bağlanmışdı, dirəklərin hamısını bürümüşdü; aşağıdan torun üstünə, onun yerə dəyən hissəsinə bir neçə iri daş qoyulmuşdu, daha torun içinə girmək mümkün deyildi. Bu tor – quşxanalarda quşlar saxlanılan yerə çəkilən adi dəmir torlardan idi. Qavroşun yatağı bu tor altında elə idi ki, elə bil qəfəs içində idi. Bu şeylər hamısı bir yerdə eskimos alaçıqına oxşayırdı.

Pərdə dediyimiz də bu tor idi.

Qavroş qabaq tərəfdən torun üstündə olan daşları kənara itələdi, torun ədəkləri bir-birindən aralandı.

Qavroş komanda verdi.

– Uşaqlar, iməkləyin!

Öz qonaqlarını ehtiyatla qəfəsə saldı, sonra özü də sürünə-sürünə ora girdi, daşları öz yerinə itələyərək torun bir-birindən ayrılış ədəklərini möhkəmcə örtüdü.

Sonra üçü də həsirin üstündə uzandı.

Uşaqlar nə qədər balaca olsa da bu alkovda ayaq üstə dura bilmirdilər. “Zirzəmi siçanı” hələ də Qavroşun ölində idi.

– İndi köpün! – dedi. – Mən bu saat öz kandelyabrimi söndürəcəyəm.

Uşaqlardan böyüyü toru göstərib soruşdu:

– Cənab, bəs bunlar nədi?

Qavroş lovğa-lovğa:

– Onlar siçovuldur, – dedi. – Köpün!

Sonra bu çağaları öyrətmək üçün bir neçə söz də əlavə etməyi lazım bildi.

– Bu toru nəbatat bağından gətirmişəm. Bunlar vəhşi heyvanlardan ötrüdür. Bunlardan orada nəqədisvar (nə qədər istəsən var), ancaq orada divaşlam (divardan aşmaq lazımdır), sonra pəncərədən girmək, qapının altından keçmək gerek. Bu maldan nə qədər istəyirsən apar.

Qavroş bu məlumatı verə-verə adyalın ucu ilə kiçik uşağın üstünü basdırdı.

Balaca uşaq dili dolaşa-dolaşa dediyi:

– Nə yaxşıdır! Nə istidir!

Qavroş adyala xoş bir nəzərlə baxaraq dedi:

– Bu da nəbatat bağındandır. Meymunlardan çırpışdırmışam.

Sonra, böyük uşağın uzandığı qalın və çox gözəl toxunmuş həsiri göstərərək əlavə etdi:

– Bu, zürafənidir.

Bir az susduqdan sonra sözüne əlavə etdi:

– Bunlar hamısı heyvanlarındır. Onlardan qopartmışam. Heç inci-mədilər. Dedim ki: “Bunlar filə lazımdır”.

Yenə də bir az susdu, sonra dedi:

– Divarın üstündən aşib keçirsən, böyükləri heç saymırsan, iş də düzəlidir.

Uşaqlar bu cəsarətli, bacarıqlı adama qorxa-qorxa, həm də hörmət və təəccüblə baxırdılar. Bu da onlar kimi yurdsuz-yuvasızdı, onlar kimi təddi, onlar kimi zəifdi, lakin müəyyən dərəcədə qərribə, hər şeyə qadir bir uşaqdı; o bəzən qoca təlxək kimi üz-gözünü qırıqdırsa da, ağız-burnunu əysə də, onun üzündə çox sadə, çox füsunkar uşaq təbəssümü də canlanırdı; bütün bu vəziyyəti ilə də Qavroş onlara fəvqəladə bir insan kimi görünürdü.

Yaşca böyük uşaq utana-utana dedi:

– Cənab, siz polis işçilərindən qorxmursunuz?

Qavroş belə bir cavabla kifayətləndi:

– Bala, “polis işçiləri” demirlər, “firon” deyirlər! Kiçik uşaq heyətlə baxır, heç bir söz demirdi. O həsirin qırıq tərəfində, böyük uşaq ortada yatırdı; Qavroş bir ana kimi adyalı ona sarı çəkdi, sonra da başını qoyduğu yerə, həsirin altına cır-cındır yığdı, ona balaca bir balıq düzəldi. Bunu etdikdən sonra böyük uşağın soruşdu:

– Hə, bura necədi?

O biri uşaq Qavroşa, bir mələk nəzəri ilə baxaraq dedi:

– Lap yaxşı.

Yazıq uşaqlar təpədən-dırnağa kimi islanmışdı, indi onların bədəni yavaş-yavaş qızırdı. Qavroş yenə də sözə başladı:

– Yaxşı, bayaq siz niyə ağlayırdınız? Balacanı göstərərək əlavə etdi:

– Belə çağanın yenə də bir təhəri var; amma sən kimi yekə bir adamın böyütməsi lap axmaqlıqdır; lap elə buzov kimi...

– Axı bizim otağımız yox idi, bilmirdik hara gedək.

Qavroş:

– Bala! “Otaq” demirlər, “öyxana” deyirlər.

– Bir də ki, qorxurduq gecə tək qalaq.

– “Gecə” demirlər, “qaraxana” deyirlər.

Uşaq:

– Cənab, təşəkkür edirəm, – dedi.

Qavroş yenə sözə başladı:

– Qulaq as, gör nə deyirəm: boş şeydən ötrü zırlıdmaq lazım deyil. Mən sizin dərdinizə qalacağam. Sən özün görəcəksən: bizim kefiniz lap kök olacaq. Yaxda mənim dostum Nave ilə Qlasyerə gedəcəyik, orada çiməçəyik, Austerlits körpüsü yanında, paltaryuyan arvadları cinləndirmək üçün salların üstündə lümlüt o yana-bu yana qaçaçağıq. Onlar çıxırırlar hirsələnirlər; heç bilirsən onlar necə gülməlidir! Sonra gedib adam skeletinə baxacağıq. O diridir. Yelisey çölündədir. O səfeh elə arıqdır, deyirsən lap taləşadır. Teatra gedəcəyik. Mən sizi Frederik Lemetmə aparacağam. Mənim biletim olur. Mən aktyorlarla tanışam. Bir kərə lap pyesdə də oynamışam. Biz onda sizin kimi xırdaca uşaqlardıq, kətanın altında qaçıyırdıq, dəniz kimi bir şey əmələ gəlirdi. Mən sizi öz teatrıma düzəldərəm. Biz bir yerdə vəhşi adamlara baxarıq. Ancaq onlar əsl vəhşi deyillər. Onların əynində çəhray triko var, bu trikonun qırıxdığı görürük. Dirsəkləri də ağ sapla hörmələnmişdir. Sonra da biz operaya gedərik. Pulla əl çalanlarla bir yerdə içəri girərik. Operada əl çalmaq işi çox yaxşı düzəlib. Əlbəttə,

bulvara mən bu pulla əl çalanlarla getməzdim. Bir təsəvvür elə: ope-
rada elələri var ki, onların hər birinə iyirmi su verirlər, ancaq bunlar
səfeh adamdır. Onlara tıxac deyirlər. Bir də biz gedib baxıb görəcəyik:
adamların başını gilyotinlə necə kəsirlər. Mən sizə cəlladı göstərərəm.
O, Mare küçəsində yaşayır. Adı da cənab Sansondur. Onun qapısında
məktub salmaq üçün qutu var. Bəli, biz yaman kef çəko bilirik.

Qavroşun barmağına bir damcı qatran düşdü. Bu onu xəyaldan ayırdı.
– Pa-ho! Fitol qurtarır! Diqqət! Mən işığa ayda bir sudan artıq pul
xərcləyə bilməyəcəyəm. Yerinə ki girdin – yat! Cənab Pol de Kokun
romanlarını oxumağa bizim vaxtımız yoxdur. Bir də ki, işiq bizim
darvazamızın arasından bayıra düşə bilər, fironlar da bunu görə bilər.

Ancaq böyük uşaq cəsəret edib Qavroşla danışır, ona cavab verə
bilirdi. O da qorxa-qorxa öz fikrini dedi:

– Bir də ki, bəlimə fitildən od düşə bilər, ehtiyatlı olmaq lazımdır
ki, ev yanmasın.

Qavroş onun səhvini düzəltdi:

– Ev yanmasın “demirlər” “dəyirmanı qurutmaq” deyirlər. Hava
da pisləşirdi. Göy gurultuları, arasından filin belində insan yağışının
səsi eşidilirdi.

Qavroş dedi:

– Yağış, səni yaman aldatdıq! Evimizin ayağından su elə axır, elə bil
qrafından tökülür, – bunu eşidəndə adama ləzzət verir. Səfeh qışdır; öz
malını nəhaq yerə tələf eləyir; nəhaq yerə əlləşir: bizi islada bilməyəcək;
buna görə də qoca suçular kimi deyindir, adamın zəhləsini tökür.

Qavroş, XIX əsr filosofu kimi bu eyhamdan baş verə biləcək bütün
nəticələri öz üzərinə götürərək, tufan haqqında cəsəretlə söylədiyi
sözdən sonra elə ildırım çaxdı ki, onun işığı dəlik-deşikdən filin qar-
nına tapıldı. Elə o saat da göy bərk guruldadı. Uşaqlar çıxırışaraq yer-
lərindən elə cəld qalxdı ki, tor az qaldı kənara düşsün. Qavroş üzünü
cəsəretlə onlara çevirib qəhqəhə ilə güldü.

– Uşaqlar, sakit! Bizim binanı elə bərk itələməyin. Çox əntiqə göy
gurultusudur, çox əla! Bu sizin üçün sakitcə sığıyan ildırım deyil. Mər-
həbə, Allah! Vallah bu heç də Ambiqü teatrındakından pis düzəldilməyib!

Bu sözdən sonra, o dəmir toru düzəltdi, uşaqları üsulluca yatağa
itələdi, dizlərindən basdı ki, yaxşı uzansınlar. Sonra ucadan dedi:

– Allah ki öz şamını yandırdı – mən öz işığımı söndürə bilərəm.
Cavanlar, uşaqlar görək yatsın. Yatmamaq çox pis şeydir. Onda adamın

ulğumu üfunət verər, ya da yaxşı cəmiyyətdə deyirlər ki, ağzından iy
gələr. Adyala yaxşı bürünün! Bu saat işığı söndürəcəyəm. Hazırsınız?

Böyük uşaq pıçıldadı:

– Hazırıq. Mən lap rahatam. Başımın altında elə bil pərqu balışı var.

Qavroş çığırdı:

– “Baş” demirlər, “kəllə” deyirlər.

Uşaqlar bir-birinə sığındı. Qavroş onları həsirin üstünə qayda ilə
uzatdı, çulu başlarına çəkdi, sonra da, vüquf sahibi olanların dilində,
əmrini üçüncü dəfə təkrar etdi:

– Köpün! – deyib fitili söndürdü.

İşiq sönməyə kimi, uşaqların altında yatdığı tor qərribə təkənlərdən
titrəməyə başladı. Qərribə səslər, eşidildi: elə bil ki, bir şey bir şeyə
sürtünürdü, bunun da ardınca metal səsi gəlirdi, sanki bir çox diş və
dırnaq mis toru gəmirirdi, eyni zamanda kəskin civilti səsi ətrafa
yayılırdı.

Beş yaşlı uşaq başı üstündə bu qulaqbatırıcı səsi eşidərək dəh-
şətdən bədəni buzladı, dirsəyi ilə böyük qardaşını itələdi, lakin o,
Qavroşun əmrini üzrə “köpmüşdü”. Uşaq qorxudan az qaldı ki, ağılı
itirsin; cəsəret edib Qavroşa sarı döndü, nəfəsini tıxıyaraq lap yavaş-
dan dedi:

– Cənab!

Qavroşun da gözüne yuxu gedirdi.

– Nə var?

– Bu səs nədir?

– Siçovulların səsidir.

Yenə də başını həsirin üstünə qoydu.

Doğrudan da filin dövrəsində yüzlərlə siçovul qayır-qayır qayna-
şdı: bizim yuxarıda dediyimiz canlı qara ləkələr də bunlardı; nə
qədər ki, çıraq yanırdı – onlar xeyli kənarda durmuşdu; çıraq söndəndə,
siçovulların mülki məqamında olan bu mağaraya qaranlıq çökəndə
siçovullar, xoştəbiətli, nağılıcı Perronun “təzə ot” dediyi şeyin iyini
duyaraq, sürü ilə Qavroşun çadırına cumdular, çadırın lap başına qədər
dırmaşaraq torun məftilini gəmirməyə başladılar, sanki bu yeni tipli
miçətkəni dağıtmaq istəyirdilər.

Uşaq yata bilmirdi.

O yenə də söze başladı.

– Cənab!

- Nə var?
- Siçovul nə deməkdir?
- Siçan deməkdir.

Qavroşun verdiyi izahat uşağı bir az sakitləşdirdi. O, ağ siçan görmüşdü, siçandan qorxmurdu. Lakin o yenə də soruşdu:

- Cənab!
- Nə var?
- Niyə sizin pişiyiniz yoxdur?

Qavroş:

- Mənim pişiyim vardı, – dedi, – bura gətirmişdim, onlar yedi.

Qavroşun bu ikinci izahatı birinci izahatın bağışladığı xoş təsiri heçə çıxartdı: uşaq yenə də qorxudan titrədi. Onlar arasında gedən söhbət dördüncü dəfə təkrar olundu.

- Cənab!
- Nə var?
- Nəyi yedi?
- Pişiyi.
- Pişiyi kim yedi?
- Siçovullar.
- Siçanlar?
- Hə, siçovullar.

Deməli, buradakı siçanlar pişik yeyirmiş? Uşaq buna heyrət edərək sözüne davam elədi:

- Cənab, belə siçanlar bizi də yeyə bilərlər?

Qavroş:

- Əlbəttə yeyərlər, – deyər cavab verdi.

Uşağın qorxusu son nöqtəyə çatdı. Lakin Qavroş bu sözləri əlavə etdi:

– Qorxma! Onlar bizim yanımıza gələ bilməzlər. Bir də ki, mən buradayam. Al, mənim əlimdən tut. Kiri, köp!

Qavroş əlini böyük uşağın başı üstündən uzadaraq onun əlindən tutdu. O da Qavroşun əlinə sıxılaraq özünü sakit hiss etdi. Mərdlik və qüvvətdə başqalarına keçmək kimi sirli bir xüsusiyyət var. Uşaqların ətrafında yenə sakitlik əmələ gəldi: onların səsi siçovulları hürkütmüş və qaçırtmışdı. Siçovullar bir neçə dəqiqədən sonra yenə qayıdıb gələndə istədikləri qədər çılgınlıq göstərə bildilər: uşaqların üçü də yuxuya getmişdi, daha heç bir şey eşitmirdilər.

Gecə saatları axıb gedirdi. Qaranlıq böyük Bastiliya meydanını örtmüşdü. Yağışlı qış küləyi şiddətlə əsirdi. Keşikçilər darvazaları, xiyabanları, hasarları, qaranlıq bucaqları gözdən keçirir, gecə sərsəriləri axtarırdılar, lakin filin yanından səssizcə keçib gedirdilər; bu bədhəybət və nəhəng şey, durduğu vəziyyətini pozmayaraq, gözlərini qaranlığa zilləyərək sanki xəyala dalmışdı, sanki o, yaxşı iş tutduğunu – avara düşən, yatıb yuxuya gedən üç tifili pis havadan qoruduğuna, insanlardan gizlətdiyinə sevinirdi.

Aşağıda deyilənləri başa düşmək üçün bir şeyi qeyd etmək artıq olmaz: o zaman Bastiliyanın polis məntəqəsi meydanın o biri başında idi, filin yanında baş verən hadisələri keşikçilər görə bilməzdi, səsləri də eşitməzdi.

Səhər açılana yaxın bir adam Sent-Antuan küçəsindən çıxıb yüyürə-yüyürə meydanı keçdi, İyul sütunu barısının yanından döndü, hasarın taxtaları arasından içəri girdi, gəlib filin qarnı altında dayandı. Bu adamın üstünə lap azca işıq düşsəydi, onun başdan-başa islanmış paltarından bilmək olardı ki, o bütün gecəni yağış altında olmuşdur. Filin qarnı altına gələndən sonra ondan qərribə bir çığırtı çıxdı: bu heç bir insan dilinə uymayan bir çığırtı idi, belə bir səs ancaq tutuquşundan çıxıb bilərdi. Bunu o bir də təkrar etdi; bu çığırtıya təxminən belə bir şəkil vermək olardı:

– Kirikikiu!

Gələn adam ikinci dəfə çığırtıya filin qarnından ona cavab olaraq şən və aydın bir uşaq səsi eşidildi.

– Burdayam!

Elə o saat dəşiyin ağzını örtən taxta kənara çəkildi. Bir uşaq dəşikdən çıxıb, filin qıçı ilə aşağı sürüşərək, çox asanlıqla orada duran adamın qabağına endi. Bu uşaq Qavroş idi. Gələn adam da Monparnasdı.

“Kirikikiu” çığırtısına gələndə, bunun, heç şübhəsiz, elə bir mənası vardı ki, uşaq bunu – “Sən cənab Qavroşu soruşarsan” cümləsi ilə demək istərdi.

Qavroş bu səsi eşidən kimi cəld yerindən qalxdı, torun ucunu azca kənara çəkib “alkov”dan çıxdı, sonra bu yeri daşıla yaxşıca bərkidərək, lükü açıb aşağı endi.

Uşaq kişi qaranlıqda kirmişcə bir-biri ilə qarşılaşdı. Monparnas ancaq bu sözləri dedi:

– Sən bizə lazımsan. Gedək, bizə kömək elə. Uşaq başqa izahat tələb etmədi.

– Yaxşı, – dedi.

İkisi də, Monparnasın gəldiyi Sent-Antuan küçəsinə sarı getdilər; onlar bostançıların bir-birinin ardınca uzanıb gedən arabaları arasından keçərək, yeyin-yeyin gedirdilər: bostançı arabaları, adətən, gecənin bu vaxtında, özlərini bazara çatdırmağa tələsirdilər.

Bostançılar yağan selləmə yağışdan islanmamaq üçün lap gözlərinə kimi balaxonlarına bürünərək, kahı və başqa tərəvəz yığını arasında oturub mürgü döydürdülər, yolla gedən bu qərribə adamları heç görmürdülər.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Həbsxanadan qaçmaq təhlükəsi

Elə həmin gecə Fors həbsxanasında belə bir hadisə baş verdi.

Tenardye biradamlıq kameraya salınsa da, Babet Brüjon, Tüfeyli bir də o, həbsxanadan qaçmaq üçün sözü bir yerə qoymuşdular. Monparnasın Qavroşa verdiyi məlumatdan aydın olur ki, “Babet hələ gündüzdən işi hazırlayıbmış”. Monparnas onların hamısına bayırdan kömək etməli imiş.

Brüjon bir ay islah kamerasında qalmaqla, boş vaxtında həm kəndir eşmiş, həm də qaçmaq planını ətraflı düşünmüşdü. Keçmiş vaxtlardan bu kamera ciddi cəza yeri hesab olunurdu, dustaqlar burada həbsxana qayda-qanunu üzrə başlı-başına buraxılırdı; bu islah kamerası dörd daş divardan, daş tavandan, sal daşlı döşəmədən, səfər çarpayısından, dəmir barmaqlıq vurulmuş kiçik pəncərədən, üzünə dəmir çəkilmiş qapıdan ibarətdi, özünə də “karser” deyirdilər; lakin sonralar karser çox mənfur bir şey hesab edildi; indi bu yer dəmir qapıdan dəmir barmaqlıq vurulmuş kiçik pəncərədən, səfər çarpayısından, sal daşlı döşəmədən, daş tavandan, dörd daş divardan ibarətdir. özünə də “islah kamerası” deyirlər. Günorta vaxtı ora azca işıq düşür. Yuxarıda verilən izahatdan karserlərin əlverişli olmadığı aydın göründü; lakin karserlərin əlverişli olmaması – onların karser olmasında deyil; işləməyə məcbur edilməli olan adamlara burada düşünməyə imkan verilir, karserlərin əlverişli olmaması bundadır.

Bəli, Brüjon ətraflı düşündü, islahat kamerasından çıxanda kəndiri də götürüb apardı. Onu, Şarleman həyəti üçün çox təhlükəli bir adam

hesab edildiyindən, aparıb Yeni binaya saldılar. Yeni binada onun birinci əldə etdiyi şey tüfeyli oldu, ikinci də – mismar oldu; tüfeyli cinayət deməkdi, mismar – azadlıq deməkdi.

Brüjon haqqında tam bir təsəvvür əldə etmək vaxtı gəlib çatmışdır: üzdən o, cılız görünürdü; o qəsdən özünü süst göstərirdi, – bu incə düşünülmüş məsələlərdə onun müəyyən məqsədi vardı; o, nəzakətli, zirək, ağılı başında bir adamdı, eyni zamanda, mehriban baxışlı, sərt təbəssümlü, təcrübəli bir oğru idi. Onun baxışı – iradəsini, təbəssümü isə təbiətini ifadə edirdi. O öz sənətinin ilk təcrübələrini taxtapuşlar üzərində aparmışdı; “qurşunqoparanlar” ustalığına çox yeniliklər gətirmişdi: onlar “öküz qovluğu” deyilən üsulla yağış novunu kəsərək evlərin taxtapuşlarını soyurlar.

Təyin edilən gün qaçmaq üçün çox əlverişli bir gün idi, çünki taxtapuş döşəyənlər bu zaman həbsxananın şifer döşənmiş damının bir hissəsini söküb təzələyirdilər. İndi Sen-Bernar həyəti Şarleman və Sen-Lui həyətidən tamamilə ayrı deyildir. Yuxarılara taxta-şalban və nərdivan gətirilmişdi, başqa bir sözlə, azadlığa çıxmaq üçün körpülər salınmış, pillələr qoyulmuşdu.

Yeni bina dünyada ən köhnə, ən çox çatlamış bir bina idi, həbsxananın da ən zəif yeri bura idi. Divarlar rütubətdən elə quzulayıb tökülmüşdü ki, qübbələrə taxta vurmaq lazım gəlmişdi, çünki oradan daş qopur, birbaşa dustaqların çarpayısı üstə düşürdü. Yeni bina belə köhnə olsa da, həbsxana müdiriyyəti səhv edərək, həbsxana dilində “ən təhlükəli” dustaq deyilən ən nadinc dustaqları bura salırdı.

Yeni bina dörd ümumi kameradan, bir də, “Azad hava” deyilən çardağ hissəsindən ibarətdi; kameralar bir-birinin üstündə idi. Yəqin ki, de la Fors hersoqlarının mətbəx bacası olan enli bir soba bacası lap aşağıdan başlayaraq dördmərtəbənin dördündən də keçib gedir, hər kameranı iki yerə bölərək taxtapuşdan yuxarı qalxırdı; kameralar da yastılaşmış sütuna oxşayırdı.

Tüfeyli Brüjon bir kamerada olurdu. Ehtiyat edərək onları aşağı mərtəbəyə salmışdılar. Təsadüfi olaraq baca onların yatağının baş tərəfinə düşmüşdü.

Tenardye onların üstündə, çardaqda, “Azad hava” deyilən yerdə idi.

Yoldan keçən bir adam yağıncılar qışlası yanından keçərək, müqəddəs Yekaterina Zəmisə küçəsində, hamam darvazası qabağında dayansa, bir həyət görəcəkdir; həyətdə çiçək və kol əkilmiş çoxlu qutu

vardır; həyətin dib tərəfində Jan-Jakin kənd xülyalarını təcəssüm etdirən, yaşıl pəncərəli, iki balaca ağ rotonda¹ nəzərə çarpır. Təxminən on il bundan əvvəl bu rotondanın dal tərəfindən hündür, qara, qorxunc, çılpaq bir divar yüksəlirdi, bu balaca ev həmin divarın lap dibində idi. Fors həbsxanasının keşikçilər yolu da bu divarın o biri üzündə idi.

Rotondanın dalında olan bu divar – Berkenin dalında görünən Mil-tonu xatırladırdı.

Bu divar nə qədər hündür olsa da, onun o tərəfində; ondan da hündür, ondan da qara bir taxtapuş görünürdü; bu, yeni binanın taxtapuşu idi. Orada dəmir barmaqlıq vurulmuş dörd kiçik çardağ pəncərəsi gözə çarpırdı; bunlar “Azad hava”nın pəncərələri idi. Taxtapuşdan bir baca qalxırdı; bu, ümumi kameralardan keçən baca idi.

“Azad hava” deyilən Yeni binanın çardağı, ayrı-ayrı mansardlara bölünmüş böyük bir anbara oxşayırdı; mansardların pəncərələrinə üçqat dəmir barmaqlıq, qapılarına – tabağa dəmir vurulmuşdu, dəmirin hər yerində iri mismar başları görünürdü. Ora şimal tərəfdən girilsəydi, onda sol tərəfdə dörd taxtapuş pəncərəsi, sağ tərəfdə isə dörd çarğül kamera qalardı; bu kameralar xeyli böyükdü, bir-birindən ayrı idi, aralarında dar yol vardı; bu yolların divarı pəncərə qırağına kimi kərpicdən, ondan yuxarı da, lap taxtapuşa kimi, dəmir çubuqdan hörülmüşdü.

Tenardye fevralın üçündə gecə bu kameralardan birində oturmuşdu. O kimin vasitəsi ilə yuxu gətirən zəhər qatılmış bir şüşə şərab tapıb gizlədə bilmişdi, – elə bir zəhər ki, deyilənə görə, Dero icad etmiş, “adam yatan” quldur dəstəsi də onu şöhrətə mindirmişdi, sonralar da bu heç aydın olmadı.

Bir çox həbsxanada dustaqların qaçmasına kömək edən satqın qulluqçılar vardır ki, bunlar ya həbsxana gözetçiləri, ya da oğrulardır, heç bir şeydən çəkinməyərək müxtəlif yollarla pul qazanan xain polis xidmətçiləridir.

Bəli, o gecə ki, Qavros iki azmış uşağı himayəsinə almışdı, Brüjonla Tüfeyli yavaşca yataqlarından durdu, Brüjonun tapdığı mismarla soba bacasını dəsməyə başladılar; onlar bilirdi ki, Babet həbsxanadan səhər qaçmışdır. Monparnasla bir yerdə onları küçədə gözləyir. Brüjonla Tüfeylinin carpayısı bacanın dibində idi; bacanı dəşdikdə toz-torpaq Brüjonun carpayısına tökülürdü, buna görə də tökülən toz-

torpağın səsi eşidilmirdi. Bir də ki, selləmə yağış və dolu, şiddətli göy gurultusu qapıları yerindən sarsıdır, dəhşətli gurultu salırdı, bu da lap yerinə düşürdü. Yuxudan ayılan dustaqlar yenə də özlərini yatmış kimi göstərir, Tüfeyli ilə Brüjona öz işlərini görməyə imkan verirdilər. Brüjon diribaş, Tüfeyli güclü idi. Həbsxana nəzarətçisi pəncərəsi kameraya baxan dəmir barmaqlıqlı kiçik bir otaqda yatmışdı; o duyqu düşənə kimi bacanın divarı dəşilmişdi, Brüjonla Tüfeyli bacadan yuxarı qalxmışdı, bacanın ağzında olan dəmir barmaqlıq sındırılmışdı, iki təhlükəli quldur taxtapuşa çıxmışdı. Yağış və külək şiddətlənirdi; taxtapuş sürüşkən idi.

Brüjon dedi:

– Aradan çıxmaq üçün yaxşı qaranqaradır.

Altı fut enində, səksən fut dərinliyində olan bir uçurum onları keşikçilər yolu qırağındakı divardan ayırırdı. Onlar uçurumun dibində, qaranlıqda, keşikçi tufənginin işıdlığını görürdü. Brüjonun biradamlıq dustaq kamerasında eşdiyi kəndirin bir ucunu bacanın ağzında olan sındırılmış dəmir barmaqlığa bağladılar, o biri ucunu keşikçilər yanındakı divarın üstündən o tərəfə atdılar; sonra cəsarətli bir sıçrayışla uçurumun üstündən atıldılar, divarın qırağından tutub, bir-birinin ardınca kəndlə sürüşərək, hamama yapışan kiçik bir taxtapuşa endilər, kəndiri dartıb hamamın həyətinə atıldılar, yüyürə-yüyürə həyətdən keçib qapıcı budkası nəfəsləyən yanında bir ip vardı; ipi dartıb darvazanı açdılar, küçəyə çıxdılar.

Heç bir saat deyildi ki, onlar əllərində mismar, qaçmaq fikri ilə yataqlarından qalxmışdılar.

Bir az sonra onlar, həbsxanaya yaxın bir yerdə hərələnən Babetlə Monparnasa qoşuldular.

Onlar kəndiri dartanda, kəndirin bacaya bağlanan ucu qırılıb taxtapuşda qalmışdı. Onlara elə bir şey olmamışdı, ancaq ovuclarının dərisi soyulmuşdu.

Bu gecə Tenardye xəbərdarlıq edilmişdi, o yatmamışdı; ona necə xəbərdarlıq edildiyini aydınlaşdırmaq mümkün olmadı.

O, saat bir radələrində, bu yağışlı və tufanlı gecədə, hava bərk qaranlıq olsa da, damdan, taxtapuş pəncərəsi yanından, kameranın qabağından iki qaraltının ötüb keçdiyini gördü. Qaraltılardan biri bir anlığa pəncərə qabağında ləngidi. O, Brüjon idi. Tenardye onu tanıdı, məsələni başa düşdü. Ona ayrı şey lazım deyildi.

¹ Deyirmi, ya yarıdeyirmi qübbəli kiçik bina

Tenardye gecə vaxtı pusqu düzəldərək silahla basqın etməkdə təqsirləndirilmiş, çox təhlükəli soyğunçular məddəsinə əsasən həbsə alınmışdı, buna görə də onun çox bərk keşiyini çəkirdilər. Onun kamerası qabağında, hər iki saatdan bir dəyişilən, əli tufəngli keşikçi gəzirdi. Divar şamdanlarındakı şamlar “Azad hava”-nı işıqlandırır. Məhbusun ayağında əlli fut ağırlığında dəmir qandal vardı. Hər gün saat dördə bir nəfər gözetçi iki doq ilə¹ onun kamerasına gəlir, o zaman belə edirdilər – çarpayısının qabağına iki girvənkə çörək, bir qab su, bir qab də, içində bir neçə paxla üzən, sup qoyurdu, sonra qandal gözəndən keçirir, dəmir barmaqlığı əli ilə yoxlayırdı. Bu gözetçi gecədə öz itləri ilə iki dəfə kameraya baş çəkirdi.

Tenardye verilən çörəyi divara “mıxlamaq üçün”, tikanaoxşar dəmir bir şeyi öz yanında saxlamağa icazə ala bilmirdi: “tikanı” çörəyə batırır, ucunu da divardakı dəşiklərdən birinə soxurdu. Deyirdi ki, “bu qayda ilə çörəyi siçovullardan qorumaq olur”. Tenardye həmişə nəzarət altında olduğundan bu tikanaoxşar şeydə qorxunc bir şey görmədi. Lakin sonralar xatırladılar ki, gözetçilərdən biri axı onda belə demişdi: “Yaxşı olardı ki, bu şey dəmirdən olmayaydı”.

Gecə saat ikidə qoca keşikçini təcrübəsiz, cavan bir keşikçi əvəz etdi. Bir az sonra gözetçi öz itləri ilə gəldi; o heç bir dəyişiklik görmədi; dəyişiklik ancaq bunda idi ki, qapıda “axmaq sifətli” çox cavan bir keşikçi durmuşdu. İki saat sonra, yəni saat dördə, keşikçini əvəz etmək üçün gələn adam gördü ki, cavan keşikçi Tenardyenin kamerası qabağında kötük kimi yerə sərilib yatmışdır, Tenardye yoxdur. Qınılıq qandal daş döşəmənin üstündədir. Kameranın tavanında bir dəşik, onun da üstündə, taxtapuşda ikinci bir dəşik görünürdü. Çarpayının bir taxtası qoparılmışdı, qaçan dustaq onu, heç şübhəsiz, özü ilə aparmışdı, çünki taxtanı tapmadılar. Kamerada bir də yarıboş bir şüşə tapdılar: bu, keşikçini yuxuya verən zəhərli şərabin artığı idi. Keşikçinin nizəsi də yox idi.

Həbsxana adamları bu şeyləri görəndə elə güman etdilər ki, Tenardye daha əldən çıxmışdır. Lakin o, Yeni binanın divarını aşsa da, təhlükədən hələ tamamilə qurtarmamışdı.

Tenardye Yeni binanın taxtapuşuna çıxanda gördü ki, bacanın ağzına vurulan dəmir barmaqlıqdan bir parça kəndir sallanmışdır, bu

Brüjonun hördüyü kəndirin bir hissəsi idi; ancaq çox qısa idi; bununla o, Brüjon və Tüfeyli kimi keşikçi yolu üstündən sıçraya bilməzdi.

Balet küçəsindən Siciliya kralı küçəsinə dönəndə, elə o saat sağ tərəfdə boş, zibilli bir yer görünür. Keçən əsrdə orada bir ev varmış, indi onun ancaq dal divarı qalmışdır; uçmaqda olan bu divar qonşu binaların üçüncü mərtəbəsinə qədər qalxır. Xaraba qalmış bu evin iki böyük çərgül pəncərəsi indi də nəzərə çarpır, sağ bucağa yaxın olan pəncərə qurd yemiş atma dirəklə hasarlanmışdı, bu qabarıq heraldika lövhəsinin üstündəki dəyirmi zolağı xatırladırdı. Keçmiş vaxtda bu pəncərələrdən hündür, adama qəm-qüssə gətirən bir divar görünürdü, bu divar Fors həbsxanasının keşikçi yolu qırağındakı barının bir hissəsini təşkil edirdi.

Küçədə, uçmuş evin yerində əmələ gələn boşluğun qabağında çürümüş taxtadan hasar vardı; hasara beş yerdən daş dayaq qoyulmuşdu. İç tərəfdə, divara yapışıq, balaca bir daxma görünürdü. Hasarın bir neçə il bundan əvvəl ancaq cəftə ilə bağlanan kiçik bir qapısı nəzərə çarpırdı.

Tenardye gecə saat üçdən bir az sonra bu xarabalığın divarı üstündə idi.

O bura necə gəlmişdi? Bunu nə izah etmək, nə anlamaq mümkün oldu. İldırımlar, eyni zamanda, həm ona maneə olmalı, həm də kömək etməli idi. O, taxtapuşdan-taxtapuşa, bəndən-bəriyə, bir sahədən o biri sahəyə keçərək, Şarleman, sonra Sen-Lui həyətindəki tikintilərə, sonra da keşikçilər yoluna, daha sonra Siciliya kralı küçəsindəki xarabalığa gəlib çıxmaq üçün taxtapuş qayıranların nərdivanlarından, körpücükələrindən istifadə etmişdi? Lakin bura gəlib çatmaq üçün yolda elə maneələr vardı ki, bunları aşmaq üçün heç bir şey mümkün deyildi. O, çarpayısından götürdüyü taxtanı, bir körpü kimi, “Azad hava” taxtapuşundan keşikçilər yolu qırağındakı divarı üstünə qoymuşdu, bu divarla, ta xarabalığa kimi, qamı üstə sürünə-sürünə bütün həbsxanasını dolanmışdı? Fors həbsxanasının divarı diş-diş xəttdə uzanıb gedirdi; onun bəzi yeri hündür, bəzi yeri alçaq; o, yangınçılar qışlası yanında alçalır, hamam binası yanında yüksəlirdi; onun keçdiyi yerdə tikintilər vardı: bu divar nə Lamuanon binası yanında, nə də Döşəmə küçəsi boyunca bir hündürükdə deyildi; onun hər yerində enişlər və tinlər vardı. Bir də ki, keşikçilər onun qaraltısını görə bilirdi. Bu qayda ilə Tenardyenin keçdiyi yolu izah etmək mümkün olmadı. Adama elə

¹ Yeko it

gəlir ki, hansı bir üsulla olur olsun, buradan qaçmaq mümkün deyildi. Lakin azadlıq ehtirası uçurumu – arxa, dəmir barmaqlığı – söyüd çubuğundan hörülmüş səbətə, çolağı pəhləvana, padaqra xəstəliyinə tutulmuş adamı – quşa, kütlüyü instinktə, instinkti idraka, idrakı dühaya çevirir; belə bir qüvvətli ehtirasa tutulmuş Tenardye də bəlkə başqa bir üsul tapmış bu üsulu tətbiq etmişdi? Bunu bilən olmadı.

Dustağın həbsxanadan necə qaçdığını həmişə başa düşmək olmur. Təkrar edirik: həbsxanadan qaçan adama Allah tərəfindən ilham verilir; məchul ulduzlar, şimşək parıltıları ona yol göstərir; azadlığa can atmaq qanadların göylərə uçuşundan heç də az təəccüblü deyil; qaçan bir oğru haqqında: “Bu taxtapuşdan o necə keçə bilmişdir?” deyildiyi kimi, Kornel haqqında da belə deyirdilər: “Qoy o ölsün” sətrini o haradan tapmışdır?”

Hər necə olsa, Tenardye tər tökə-tökə, yağış altında islanə-islanə, əynindəki paltar parçalana-parçalana, əllərinin dərisi gedə-gedə, dir-səkləri soyula-soyula, dizləri qanaya-qanaya xarabalıqda yüksələn divarın elə bir yerinə gəlib çatmışdı ki, uşaqlar öz dilində ora “bıçaq” deyirlər; burada o, tirlənib uzanmış tamam gücdən düşmüşdü. Üçmərtəbə ev hündürülüyündə olan dik divar onu yerdən ayırırdı.

Onun özü ilə gətirdiyi kəndir çox qısa idi.

Hələ nə qədər qaranlıqdı, o, divarın üstündə rəngi qaçmış, əldən düşmüş, ümidini itirmiş halda uzanıb gözləyirdi; eyni zamanda səhərin yaxınlaşdığını düşünməyə başlayırdı, bir az sonra qonşuluqda, Sen-Pol zəng qülləsində saat dördü vuracağıni fikirləşəndə onu dəhşət aldı: saat dördə təzə keşikçi gəlib əvvəlki keşikçini əvəz edəcək, onu dəşilmiş taxtapuş altında yatmış görəcekdilər. O, fənər işığında, çox-çox aşağıda qaralan yaş döşəməyə qorxa-qorxa baxırdı: bu Döşəmə küçə, həm onun arzu etdiyi, həm də onu qorxudan bir yerdi, bu həm ölüm, həm də azadlıq idi.

Tenardye öz-özündən soruşdu: görəsən mənim o üç yoldaşım qaça bildimi, onlar mənim səsimi eşitdilərmi, mənim köməyimə gələcəklərmi? Tenardye diqqətlə qulaq asırdı. O, burada olandan bəri küçədən, patruldan başqa, heç kəs keçməmişdi. Montreyldən, Şaron-dan, Vensəndən və Bersdən gələn bostançı arabalarının çoxu Sent-Antuan küçəsindən keçib bazara gedirdi.

Saat dördü vurdu. Tenardye diksindi. Bir az sonra həbsxanada qatma-qarışq səs-küy başladı: belə səs-küy dustaq qaçdığı məlum olanda baş

verir. Tenardye açılan və örtülən qapıların şaqqıltısını, əl-ayağa düşmüş adamların çaxnaşmasını dəmir barmaqlıqlı qapıların cırlıtısını, həbsxana keşikçilərinin xırıltılı səsinə, həyətdə sal daşlara dəyən tufəng qundağının taqıltısını eşidirdi. Bir mərtəbədən o biri mərtəbəyə qalxan və enən çırağ işıqları kameraların dəmir barmaqlıqlı pəncərələrindən görünürdü. Yeni binanın çardağında bir məşəl görünürdü, o sanki çırpına-çırpına bir yerdən o biri yerə atılırdı, qonşuluqda olan qışladan yangınçılar çağırılmışdı. Məşəlin işığında onların dəbilqələri parıldayı, taxtapuşun oraburasında gözə çarpırdı. Bu zaman Tenardye Bastiliya tərəfdə ağır tül bir işıq gördü: göyün ətəyi məsumcasına ağarırdı.

O, on düymə eni olan divarın üstündə, selləmə yağış altında, sağında və solunda olan iki uçurum arasında tirlənib qalmışdı, heç qımlıdan da bilmirdi, yıxılmaq qorxusu, yenidən ələ keçmək dəhşəti ona əzab verirdi; yıxılmaq qorxusundan onun başı gicəllənirdi, onun fikri, zəng dili kimi, iki vəziyyət arasında çırpınırdı: “Yıxılsam öləcəyəm, burada qalsam, katorqaya düşəcəyəm”.

O belə iztirablı bir qorxu və həyəcan içində idi, birdən, hava hələ qaranlıq olsa da, divar dibi ilə ehtiyatla gələn bir adam gördü; o adam Döşəmə küçəsini keçib xarabalığın yanında dayandı, Tenardye də bu xarabalığın divarı üstündə idi. Başqa bir adam da ələ ehtiyatla gələrək ona qoşuldu; sonra ikinci, üçüncü bir adam da onun yanına gəldi. Bir yerə yığışandan sonra onlardan biri hasar qapısının cəftəsini qaldırdı, hamısı daxma olan həyətdə girdi. Tenardye onların lap başı üstündə idi. Görünür bu adamlar bu boş yerə danışmağa yığışmışdı: burada onları yoldan keçənlər, bir neçə addım kənarda Fors həbsxanasının həyətdə qapısını mühafizə edən keşikçi görə bilməzdi. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, yağış bu keşikçini budkadan bayıra çıxmağa qoymurdu, sanki onu həbsə almışdı. Tenardye bu naməlum adamların üzünü görə bilmədi, məhv olduğunu hiss edən bir adam kimi laqeyd halda onların söhbətinə qulaq asmağa başladı.

Onun gözləri önündə zəif bir ümid işartısı şölələndi; onlar arqo qaydası ilə danışdı.

Əvvəl gələn adam astadan, lakin aydınca dedi:

– Addıyaq qabağa. Budurğada nə sürünək?

O birisi ona belə cavab verdi:

– Bu yağış lap tüpürə-tüpürə cəhənnəmi də kor qoyar. Tulalar da qapa bilər. Odur birinin atılanı ayaqdadır. Birdən budurğayda ilişərik.

Budurğa və *budurğay* sözünün hər ikisi, – birincisi qarovulxana, ikincisi Tampl arqosunda, – *burada* deməkdi; bu sözlər Tenardye üçün işıq ucu oldu: “budurğa” arqosundan, qarovulxana sahibi Brüjonu “budurğay” arqosundan Babeti tanıdı: Babet Tampl həbsxanasında, başqa ixtisasları bir yana dursun, bir ehtikarçı da olmuşdu.

On səkkizinci əsrin köhnə arqosu Tamplda işləndirdi və ancaq Babet bu arqoda təmiz danışa bilirdi. Tenardye bu “budurğay”sız onu tanıya bilməzdi, çünki, o, səsinə tamam dəyişmişdi.

Bu arada onlardan üçüncü adam sözə qarışdı:

– Tələsməyin. Bir az gözləyək. Kim deyir ki, bizim köməyimizə onun ehtiyacı yoxdur?

Tenardye nə sözlərdən, bu düzgün fransız danışığından Monparnası tanıdı. Monparnas bütün arqoları çox gözəl bilirdi, ancaq heç birini işlətmirdi.

Dördüncü adam susurdu, lakin enli kürəkləri onun kim olduğunu bildirirdi. Tenardye şübhə etmirdi; o, Tüfeyli idi.

Brüjon acıqlı-acıqlı, lakin bayaqkı kimi astadan dedi:

– Sən də oradan düdüyünü çalırsan? Mebelə üz çəkən işin içindən çıxma bilməyib. O fırıldaq bacarmır! Öz əbasını sökmək, əsgiləri cırmaq, ip çismək, qapağı deşmək, cökə ağacı, mil qayıрмаq, demirləri mişaralamaq, ipi bayırdan asmaq, baş vurmaq, allaşmaq üçün hərif olmaq lazımdır. Qocacıq onu bacarmaz, o iş adamı deyil.

Babet yenə də Pulalyenin və Kartuşun danışdığı klassik arqoda sözə başladı; Rasinin dili Andre Şenyenin dilinə nə nisbətədsə, onun da arqosu Brüjonun yeni, qəşəng, cəsarətli və həyasızcasına arqosuna o nisbətə idi.

– Sənin o mebelə üz çəkənin sınıq çıxdı. Maz olmaq lazımdır, amma o mazurikdir. Çuğul onu aldadıb, bəlkə də lap, dostlaşdığı qırt toyuq aldadıb. Monparnas, qulaq as, eşidirsənmi, akademiya da nə fəryad qoparıblar? İşıqları görürsən? Aydın məsələdir: o ələ keçib! İyirmi il qazanıb! Mən qorxmuram, özünüz bilirsiniz ki, mən qorxaqlardan deyiləm, ancaq əkilmək lazımdır, yoxsa bizə toy tutarlar. Mısmırığını sallama, gedək bir şüşə köhnə şərab ötürək.

Monparnas donquldandı:

– Adam yoldaşını darda qoymaz!

Brüjon:

– Mən bayaqdan lalıyıram ki, onun ağrısı var, – dedi. – Bu saat mebelə üz qayıranın qara qəpiyə də dəyməz. Biz heç bir şey eləyə bilmərik. Cıraq buradan. Mən bu saat fironun məni yaxaladığını hiss edirəm.

Monparnas zəif müqavimət göstərdirdi. Quldurlarda bir-birini darda qoymamaq kimi bir sədaqət var; bu dörd nəfər də belə bir sədaqətlə, Tenardye divarlardan birinin üstündə görmək ümidi ilə nə qədər təhlükəli olsa da bütün gecəni Fors həbsxanasının ətrafını gəzib dolanmışdı. Bu gecə həddindən artıq əlverişli bir gecə idi, çünki sələmə yağışdan bütün adamlar çəkilib getmiş, küçələr boşalmışdı; onların paltarları islanmışdı, ayaqqabıları yırtıqdı, onlar üşüyürdü. Həbsxanada təşviş düşüb hay-küy qaldırmışdılar, vaxt keçirdi, patrullar küçədə gəzişirdi, onlar ümiddən düşmüşdülər, yenə qorxmaya başlamışdılar, – bu vəziyyət onlarda da çəkilib getmək meylini oyatmışdı. Bir cəhətdən bəlkə də Tenardyenin yeznəsi məqamında olan Monparnas da təslim olmuşdu. Birca dəqiqə də keçsəydi, onlar çıxıb gedəcəkdi. Tenardye divarın üstündə ağır-ağır nəfəs alırdı; o, fəlakətə uğrayan “Meduza”dan xilas olaraq sal üstündə oturan, bir gəminin yaxınlaşdığını, sonra yenə də üfüqdə gözdən itdiyini görən adama oxşayırdı.

O, cəsarət edib bu adamları çağırma bilmirdi; keşikçi onun səsinə eşitsəydi, hər şey məhv olardı: birdən onun ağlına bir şey gəldi bu, son ümidin azca işıldayan son şüası idi: Tenardye Yeni binanın bacasından açdığı kəndiri cibindən çıxarıb hasarın o üzünə atdı.

Kəndir onların lap qabağına düşdü.

Babet dedi:

– Kəmənd!

Brüjon onun sözünü təsdiq etdi:

– Mənim qaytancığım!

Monparnas onların sözünə yekun vurdu:

– Meyxanaçı buradadır.

Onlar yuxarı baxdılar. Tenardye də başını divardan azca yuxarı qaldırdı.

Monparnas:

– Bəcid! Brüjon, kəndirin o biri ucu səndədir?

– Hə.

– Onları bir-birinə bağla; kəndiri ona atıq; o da onu divarın bir yerinə ilişdirər; aşağı enmək üçün bu da kifayətdir.

Tenardye cəsarət edib səsləndi:

- Mən soyuqdan donmuşam.
- Qızınarsan.
- Mən qımıldana bilmirəm.
- Sən ancaq kəndirlə aşağı sürüşərsən, biz səni tutarıq.
- Mənim əllərim donub.
- Sən ancaq kəndiri divara ilişdir.
- İlişdirə bilmərəm.

Monparnas:

- Birimiz gerek onun yanına qalxmaq, – dedi.

Brüjon dedi:

- Üçüncü mərtəbəyə!

Vaxtı ilə daxmada yandırılan sobanın suvaq çəkilməmiş köhnə bacası vardı; bu baca divarla yuxarı qalxır, Tenardye olan yerə çatmağa lap az qalırdı. O zaman bu baca bərk çatlamışdı, ora-burasının suvağı uçub tökülmüşdü; sonralar bu lap uçub dağıldı; lakin onun izi indi də görünür. Baca çox dar idi.

Monparnas:

- Bununla yuxarı qalxmaq olar, – dedi.

Babet ucadan dedi:

- Bu bacanın içi ilə? Kişi qalxa bilməz çağa lazımdır.

Brüjon onun sözünü təsdiq etdi:

- Balaca uşaq lazımdır.

Tüfeyli soruşdu:

- Bir körpə uşağı haradan tapaq?

Monparnas:

- Dayanın, – dedi. – Ağlıma bir şey gəlib.

Hasarın qapısını yavaşca araladı, küçədə adam olmadığını yəqin etdikdən sonra üsulluca bayıra çıxdı, qapını örtüb Bastiliyaya sarı yüyürdü.

Yeddi, ya səkkiz dəqiqə keçdi, – Tenardyeyə bu səkkiz min əsr kimi göründü. Babet, Brüjon və Tüfeyli bir kəlmə də söz söyləmədilər. Nəhayət, hasarın qapısı yenə də açıldı, Monparnasla Qavroş qapı ağzında göründü; Monparnas tövşüyürdü. Yağış yağdığından küçə yenə də bomboş idi.

Qavroş içəri girib quldurların sifətinə sakitcə baxdı. Yağış suyu onun saçından damcılayırdı.

Tüfeyli ona dedi:

- Uşaq, sən kişisən, ya yox?

Qavroş çiyinlərini sıxaraq ona belə cavab verdi:

– Mənim kimi uşaq kişidir, amma sizin kimi kişilər çolum-cucuqdur.

Babet ucadan:

- Bu çağanın zəngi nə yaxşı səslənir, – dedi.

Brüjon əlavə etdi:

- Bu Panten balasıdır, suya düşmüş siçan deyil.

Qavroş soruşdu:

- Yaxşı, sizə nə lazımdır?

Monparnas:

- Bu baca ilə yuxarı dırmaşmaq, – deyər cavab verdi.

Babet əlavə etdi:

- Bu kəməndlə bir yerdə.

Brüjon sözünə davam etdi:

- Özünü də gerek ilişdirəsən.

Babet yenə də sözə qarışdı:

- Divarın üstünə.

Brüjon əlavə etdi:

- Pəncərənin atqısına.

Qavroş yenə soruşdu:

- Sonra?

Tüfeyli:

- Vəssalam, – deyər sözü bitirdi.

Qavroş kəndirə, bacaya, divara, pəncərəyə baxıb dodaqları ilə ələ bir nifrətedici səs çıxartdı ki, bunu ifadə etmək mümkün deyil; bununla o:

- Elə bu?! – demək istəyirdi.

Monparnas:

- Orada bir adam var, onu qurtarmaq lazımdır, – dedi.

Brüjon soruşdu:

- Razısan?

Qavroş:

– Sarsaq! – deyər cavab verdi, sanki sualı özü üçün təhqir hesab edirdi, sonra ayaqqabısını çıxartdı.

Tüfeyli onu qaldırıb daxmanın taxtapuşuna qoydu, taxtapuşun çürük taxtaları onun ayaqları altında əyildi, kəndiri ona verdi;

Monparnas burada olmayanda Brüjon kəndiri möhkəm düyünləmişdi. Qavroş bacaya sarı getdi; bacada, taxtapuşun lap yanında böyük bir yarıq vardı, oradan lap asanca bacaya girmək olardı. Qavroş bacaya girmək istəyəndə, Tenardye xilas olacağını, yenə də sərbəst yaşayacağını hiss edərək başını divardan aşağı öydi; dan yerinin zəif işığı onun tərli alnını, göyərmiş yanaqlarını yırtıcılıq ifadə olunan sivri burnunu, pırtlaşmış, ağ saqqalını işıqlandırdı; Qavroş onu tanıdı:

– Buna bax! Bu ki, mənim atamdır!.. Yaxşı da, qoy olsun!

Kəndiri dişinə alıb, qətiyyətlə yuxarı dırmaşmağa başladı.

Xarabalığın yuxarısına çatanda bacadan çıxdı, ayaqlarını aşırıraq, at minmiş kimi köhnə divarın üstündə oturdu, kəndiri pəncərənin atqısına bərk bağladı.

Bir an sonra Tenardye aşağı endi.

Onun ayağı yerə dəyəndə, təhlükədən xilas olduğunu görəndə özünü elə hiss etdi ki, elə bil o heç yorulmamışdı, soyuqdan donmamışdı, qorxudan tir-tir əsməmişdi; duyduğu bütün dəhşətlər duman kimi dağılıb getdi; onun qərribə və çalğın əqli sanki yuxudan ayıldı, sərbəst olduğunu hiss edərək canlandı: o indi yenə də iş görməyə hazırdı.

Onun ilk sözü də bu oldu:

– Biz indi kimi yeyəcəyik?

Son dərəcə aydın olan bu sözün mənasını izah etmək lazım deyil; bu eyni zamanda həm öldürmək, həm əzab vermək, həm də qarət etmək deməkdi. Yemək sözünün əsl mənası – aşırmaqdı.

Brüjon:

– Sürüşmək lazımdır, – dedi. – Sözümlü iki kəlmə ilə qurtaraq, dağılıb gedək. Burada, Plüme küçəsində yaxşıca bir iş var, küçə bomboşdur, ev kənardadır, bağının köhnə, paslı, dəmir barmaqlığı var, evdə ancaq arvadlar yaşayır.

Tenardye:

– Çox gözəl! – dedi. – Niyə getməyə?

Babet dedi:

– Sənin qızın Eponina ora getmişdir.

Tüfeyli əlavə etdi:

– Manyon xəbər gətirmişdi. Orada əlimizə bir şey keçməz.

Tenardye:

– Mənim qızım axmaq deyil, nə elədiyini bilir, – dedi. – Hər halda ora bir baş çəkmək lazımdır.

Brüjon:

– Hə, hə, – dedi. – Ora baş çəkmək lazımdır.

Bu adamlardan, elə bil ki, heç biri Qavroşa daha əhəmiyyət vermirdi; onlar danışanda Qavroş hasarın dibindəki dayaqlardan birinin üstündə oturmuşdu; o bir neçə dəqiqə gözlədi, bəlkə də o, atasının onu xatırlayacağı ümidində idi; sonra ayaqqabısını geyib dedi:

– İş qurtardı? Cənab kişilər, daha mən sizə lazım deyiləm ki? Siz kələkdən qurtardınız. Mən gedirəm. Vaxtdır, mən görək uşaqlarımı durğuzam.

O çıxıb getdi.

Beş adam bir-birinin ardınca hasardan çıxdı. Qavroş Balet küçəsi-nə dönərək gözdən itdikdən sonra Babet Tenardye-ni kənara çəkib dedi:

– Sən o uşağa diqqət elədinmi?

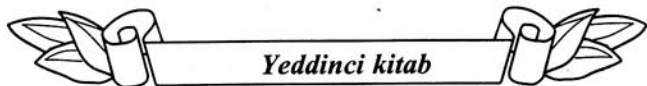
– Hansı uşağa?

– Divara çıxıb sənə kəndir gətirən uşağa.

– Bir elə yox.

– Yəqin deyə bilmərəm, ancaq mənə elə gəlir ki, o sənin oğlundur.

– Yox əşi? Sən elə güman edirsən?

Yeddinci kitab

ARQO

BİRİNCİ FƏSİL

Sözün əmələ gəlməsi

Pigritia¹ dəhşətli bir sözdür.

Bu söz la pegre, yəni oğurluq deyilən bütün bir aləm-la pegrenne, yəni aclıq deyilən bütün bir cəhənnəm yaratmışdır.

Bu qayda ilə tənbellik – anadır.

Onun oğlu – oğurluq, qızı – aclıqdır.

İndi biz hardayıq? Arqo aləmində.

Arqo nədir! Arqo eyni zamanda həm milliyyət, həm də şivədir; arqo, onun iki maskası olan – xalq və dil altında oğurluqdur.

Bu kədərli və mühüm hadisəni nəql edən adam otuz dörd il bundan əvvəl elə bu məqsədlə yazılan bir əsərində² arqo ilə danışan bir oğrudan bəhs etdiyi üçün bəziləri təəccüblənmiş, fəryad qopararaq qəzəblə demişdilər: “Necə? Arqo? Belə şey olar? Bu dəhşətdir! Axı arqo qalera, katorqa, həbsxana cəmiyyətdə olan ən iyrənc şeylərin dilidir!” və sair, və sairə.

Biz bu cür etirazları heç vaxt başa düşməmişik.

Sonra iki böyük romançı; insan qəlbinə dərindən bilən Balzak, bir də xalqın cəsarətli dostu Ejen Sü, “Ölüm cəzasına məhkum edilən adamın son günü” kitabının müəllifi 1828-ci ildə etdiyi kimi, quldurları öz dilində danışdıranda yenə fəryad qopdu; fəryad qoparanlar deyirdi: “Yazıçılar bu ürəkbulandıran şivə ilə bizdən nə istəyirlər? Arqo iyrənc şeydir! Arqo adamı sarsıdır!”.

¹ Tənbellik (lat.)

² “Ölüm cəzasına məhkum edilən adamın son günü” (müəllifin qeydi)

Kim bunu inkar edir? Əlbəttə belədir!

Nə vaxtdan bəri yaranı, ya uçurumu, ya cəmiyyəti tədqiq etmək məsələsinə gələndə, dərinə getmək, işin lap əslinə varmaq təşəbbüsü məzəmmətə layiq olmuşdur? Biz həmişə bunu mərdlik, hər halda xeyirli və diqqətəlayiq bir iş hesab etmişik; elə bir diqqət ki, o, müəllifin öz üzərinə götürdüyü və yerinə yetirdiyi vəzifəyə layiqdir. Niyə axı hər şeyi yoxlamayaq, öyrənməyək, yarıyolda dayanaq? Yarıyolda dayanmaq – zəndə öləndə tutan adamın deyil, zəndün işidir.

Əlbəttə, cəmiyyətin bərk torpağı qurtaran, palçıq başlanan ən aşağı təbəqələrinə enmək, bu bəttəq təbəqələri araşdırmaq, çirkab süzülən bu mənfur şivəni, bu irinli lüğəti, elə bir lüğət ki, onun hər sözü, zülmət və çürüntü içində yaşayan həlqəvarı əjdahanın iyrənc halqaları kimi nəzərə çarpır, – bu irinli lüğəti, bu mənfur şivəni axtarıb tapmaq, onları lap elə diri halda, lap çırpına-çırpına yerin üzərinə atmaq xoş və asan bir iş deyil. Öz çırpıqlığı ilə iyrənc görünən və qayıp-qayıp qaaynaşan arqonu fikir işığında gözden keçirməkdən sıxıntılı bir şey yoxdur. Doğrudan da elə bil ki, o, gecə qaranlığının iyrənc övladıdır, zülmət kloakasından qəfildər çıxarılmış, sizin qarşınızda canlanmışdır. Siz sanki son dərəcə canlı və qarına-qarışıq bir cəngəllik görürsünüz: o sanki titrəyir, tərənir, sizə baxır, bizi hədələyir, zülmətə qaytarılmasını tələb edir. Bax, bu söz cəynəgə, amma bu söz nuru sönmüş qanlı gözə oxşayır; bax, bu cümlə xərcəng qısqacı kimi dartınır. Bunların hamısında nifrətəlayiq yaşamaq qabiliyyəti vardır, bu da pozğunluq içində törənən hər şeyə xas olan bir cəhətdir.

Sonra, nə vaxtdan bəri dəhşət – tədqiqatı rədd etməyə başlamışdır? Nə vaxtdan bəri xəstəlik həkimi qovmağa başlamışdır? Elə bir təbiyyatçı tapmaq olarmı ki, o, gürzəni, yarasanı, əqrəbi, skolopendranı, tarantulu öyrənməkdən boyun qaçırsın, bunları: “Nə iyrənc şeydir!” deyərək yenə də qaranlığa tolaqlasın? Arqodan üz döndərən müfəkkir ziyildən, yarıdan üz döndərən cərraha bənzərdi. O, dilin bir cəhəti ilə məşğul olmağa cürət etməyən bir filoloqa, ya da ictimai həyatda baş verən bir hadisəyə qarışmağa cəsarət etməyən filosofa oxşardı. Çünki arqo – qoy bunu bilməyənlər bilsin, – həm ədəbi bir hadisədir, həm də müəyyən bir ictimai quruluşun nəticəsidir. Arqo əslində nə deməkdir? Arqo səfalətin dilidir.

Burada bizim sözüümüzü kəsə bilərlər; gətirdiyimiz faktı ümumiləşdirə bilərlər, bu işə bəzən gətirilən faktın əhəmiyyətini azaltmaq üçün

bir vasitə olur: bizə deyə bilərlər ki, bütün sənətlərin, bütün peşələrin öz arqosu var; əlbəttə, ictimai iyerarxiyanın bütün dərəcələrini, təfəkkürün hər bir formasını buna əlavə etmək olar. *Nəqd Monpelye*, yaxşı *keyfiyyətli Marsel* deyən alverçi, *məzənnə oyunu oynayıram*, *sığorta mükafatı*, *cari hesabat* deyən birja dəllalı, *hamısına gedirəm*, *pika vuruldu* deyən qumarbaz, *o sahəyə ki*, *qadağan qoyulmuşdur*, *rəddedici hərəkət etməyən əmlaka irsi hüquq üçün ərizə verərsə*, *icraçı o sahədən məhsul tələb edə bilməz* deyən Normandiya adaları *pristavı*; *pyesi fitə basdılar* deyən vodevilist. mən məhv oldum deyən aktyor, *hadisənin üçlüyü* deyən filosof, *gözlə şikar*, *süfrə şikarı* deyən ovçu, *dəstəbazlıq*, *davabazlıq*, *sirbazlıq* deyən frenoloq, *tüfəngə klarnet* deyən piyada əsgər, öz atına *hind toyuğu* deyən süvari əsgər, *tersiya*, *kvarta*, *hücum* deyən qılinc təlimi müəllimi, *şpon yığımı* deyən çapçı, – bunlar hamısı: çapçı da, qılinc təlimi müəllimi də, süvari əsgər də, piyada əsgər də, frenoloq da, ovçu da, filosof da, aktyor da, vodevilist də, pristav da, qumarbaz da, birja dəllalı da, alverçi də arqo ilə danışirlar. *Mənim fırıncığım* deyən rəssam da, *mənim avarachılığım* deyən notarius da, *mənim əlaltım* deyən dəllək də, *mənim kömək verənim* deyən çəkməçi də arqo ilə danışır. Əslinə qalanda sağ və sol tərəfi müxtəlif üsulla göstərmək də arqoya aiddir: matrosların söylədiyi *ştirbort* və *bokbort* teatr dekoratorunun söylədiyi həyət və bağ, zəburçunun söylədiyi *həvvəri* və *incil* yeri sözləri də arqodur. İşvəbazların öz arqosu olduğu kimi, modabazların da öz arqosu vardır. Rambulyenin malikanəsi bəzi cəhətdən möcüzələr sarayı ilə həmhüduddur. Hersoq qadınların da öz arqosu vardır: Restavrsiya dövrünün gözəli olan bir kübar qadının yazdığı sevgi məktubunda belə bir cümlə vardı, bu, dediyimizi sübut edir: “Bütün bu dedi-qodular içində, mənim yaxa qurtarmağım üçün siz bol-bol əsas tapa bilərsiniz”.

Diplomatik şifrlər də arqo ilə tərtib edilmişdir: Roma sözü əvəzinə 26 rəqəmi, göndərmək əvəzinə *grkztntgzyal*, *Moden hersoqu* əvəzinə *abxfutgrnogrku* XI işlədən papa dəftərxanası da arqo ilə danışır. Kök, turp, şalgam əvəzinə *oponach perfros chinum*, *reptitalmus dracat-holicum angelorum*, *postmegorum* deyən orta əsr həkimləri də arqo ilə danışdı. *Qənd tozu*, *kəllə qənd*, *sağ qənd*, *rafinad*, *punc*, *baster*, *parça qənd*, *mişarlanmış qənd* deyən hörmətli bir qənd zavodu sahibi fikrini arqo ilə ifadə edir. İyirmi il bundan əvvəl tənqiddə olan məşhur cərəyanda deyiləndə ki: *Şekspirin yarısı söz oynucağından və kalamburdan ibarətdir* – bu özü arqo idi. Cənab de Monmoransının şeirdən və hey-

kəldən heç başı çıxmasaydı, şair və rəssam ona lap səlim-əql ilə “burjua” desəydi – onlar öz fikrini arqo ilə söyləmiş olardı. Klassik akademik çiçəyə *flora*, meyvəyə – *pomona*, dənizə *Neptun*, sevgiyə – *qan atası*, gözəlliyə – *mələhət*, ata – *kəhar*, ağ ya üç rəngli kokardaya – *Bellona qızılgülü*, üçbucaq şapka – Marsın üçbucağı deyəndə, bu akademik arqo ilə danışır. Cəbrin, tibb elminin, nəbatat elminin öz arqosu vardır. Gəmilərdə dənizçilərin işlətdiyi Jan Barin, Dükenin, Süffrenin, Düperenin danışdığı vıyıldayan küləyin səsi ilə, rupurun bağirtısı ilə, abordaj baltaların taqıltısı ilə, yırgalanma ilə, tufanlı qasırğa ilə, torpaqların yayılın atası ilə həmahəng olan bu qəribə, bu mükəmməl, bu şairanə dil xalis arqodur, qəhrəmancasına, özəl bir arqodur, elə bir arqo ki, aslan çaqqal qarşısında nə isə – bu da yoxsul-luğun qorxaq arqosu qarşısında odur.

Bəli, bu belədir, hər nə deyilsə də, “arqo” sözünün bu cür başa düşülməsi onun geniş surətdə izah edilməsindən irəli gəlir ki, bununla hamı razılaşmır. Lakin biz bu sözün əvvəlki düstür, məhdud və müəyyən mənasını mühafizə edəcəyik, bir arqonu o biri arqodan ayıracacağıq. Lap qədim zamandan bəri yaşayan, bütün bir ələm təşkil edən əsl arqo, ən təmiz arqo, – əgər bu iki sözü birləşdirmək mümkün isə bəli, ən təmiz arqo biz təkrar edirik, səfələtin çirkin, qorxaq, gizlin, xain, zəhərli, sort, ikimənəli, iyrənc dərindən kök salmış məşum dilidir. Bütün zələətlərin, bütün bədbəxtliklərin son nöqtəsində hədsiz və dəhşətli bir səfələt vardır; bu səfələt qiyam edir, cəmiyyətin bütün rifahı ilə, hakim hüquqla mübarizəyə, dəhşətli bir mübarizəyə girir, o eyni zamanda həm zəif, həm amansız olduğu halda, gah hiyləgərliklə, gah zorakılıqla ictimai qayda-qanuna hücum edir, qəbahətlər tikəni ilə ona sancılır, ya da cinayət dəyəniyi ilə ona zərbələr endirir. Səfələt bu mübarizə üçün döyüş dili icad etmişdir ki, bu da arqodur.

Vaxtı ilə canlı olan, lakin cəmiyyətdən silinib gedən bir dilin lap bir parçasını da olsa həyatın dərinliyindən yuxarı qaldırmaq, unutqanlıq uçurumu üstündə tutub saxlamaq, yəni mədəniyyəti əmələ gətirən, ya mədəniyyəti mürəkkəbləşdirən bu yaxşı, ya pis ünsürlərdən birini mühafizə etmək – cəmiyyəti öyrənmək üçün əldə olan məlumatı artırmaq, mədəniyyətin özünə xidmət etmək deməkdir. Plavt iki qartacalı döyüşünü finikə dilində danışdırmaqla istər-istəməz mədəniyyətə bu xidməti etmişdir; Molyer də, bir çox personajını Levant dilində və müxtəlif ləhcələrdə danışdırmaqla mədəniyyətə belə bir xidmət gös-

tərmışdir. Burada etirazlar yenə də başlanır: “hə, finikə dili çox gözəl! Levant dili, bu da çox yaxşı! Hətta yerli ləhcələrdə də qoy danışsınlar! Bu bir millətin, ya bir əyalətin dilidir. Lakin arqo? Arqonu saxlamağa nə ehtiyac var? Arqonu nə üçün dartıb ortaya çıxaraq?”

Buna biz ancaq bir sözlə cavab verəcəyik. Doğrudan da, əgər bir millətin, ya əyalətin danışdığı dil diqqətə və öyrənilməyə layiqsə, onda diqqətə və öyrənilməyə daha artıq layiq olan səfələtin danışdığı dildir.

Bu Fransada, misal üçün, dörd yüz ildən daha çox, yalnız insan səfələtinin bir hissəsini deyil, ümumiyyətlə səfələtin, hər cür səfələtin danışdığı dildir.

Bir də ki, – biz bunun üstündə təkid edirik, – cəmiyyətin pis cəhətlərini, xəstəliklərini öyrənmək, onları açıb göstərmək, bu xəstəlikləri sağaltmaq heç də elə bir iş deyildir ki, burada materialı seçməyə icazə verilsin. Cəmiyyətin ürf – adətini, ideyalarını öyrənən tarixçinin işi heç də cəmiyyətin hadisələrini öyrənən tarixçinin işindən asan deyil. Mədəniyyətin üst tərəfi birinin sərenamındadır: o, sülalələrin mübarizəsini, vərasətlə taxta çıxan adamın doğulmasını, kralların evlənməsini, vuruşmaları, qanunvericilik iclaslarını, görkəmli ictimai xadimləri, inqilabları mədəniyyətin xaricində, günün güncort çağında, baş verən hər şeyi müşahidə edir. O birisi isə mədəniyyətin iç tərəfi ilə, onun dərinliyi ilə məşğul olur: o, işləyən, əzab çəkən, intizarda olan xalqı, məzlum qadınları, ölən uşağı insanın insanla olan gizlin mübarizəsini, heç kəsə məlum olmayan vəhşilikləri, mövhumatı, lazımı şey kimi qəbul edilən ədalətsizliyi, qanunun xəbərdarlıq edən yeraltı zərbələrini, qəlbə baş verən məxfi dəyişiklikləri, kütlələrin aydın olmayan sarsıntısını, aclıq çəkənləri, səfiləri, lütləri, yurdsuzları, yetimləri, bədbəxtləri, rüsvay edilənləri – zülmətdə dolanan bütün bu kabusları müşahidə edir. O görək həm şəfqət, həm ciddiyyət dolu bir qəlb ilə ora, ən dibdə olan kazematlara ensin; orada həm qanı axanlar, həm də hücum edənlər, həm ağlayanlar, həm də qarğıyanlar, həm aclıq çəkənlər, həm də tıxışdıranlar, həm bədxahlıqdan müsibət çəkənlər, həm də bədxahlığı törədənlər bir-biri ardınca sürünür. Qəlb və ruh tarixçilərini qarşısında duran vəzifələr – xarici hadisələr tarixçilərinin qarşısında duran vəzifələrdən azdırımı? Dantenin Makyavellidən az dediyini düşünmək mümkündürmü? Məgər mədəniyyətinin bu qədər dərin, bu qədər qaranlıq olan yeraltı hissəsinin əhəmiyyəti onun yerüstü hissəsindən azdırımı? Dağ silsiləsindəki mağaralara bələd olmanın bu silsiləni yaxşı öyrənmək olarmı?

Lakin sözarası bir şeyi də nəzərə çatdırmaq: yuxarıda deyilən qısa qeydlərdən elə bir nəticə çıxara bilərlər ki, guya bu iki növ tarixçi arasında qəti bir fərq vardır; bizim fikrimizcə, onların arasında belə bir fərq yoxdur. Bir tarixçi xalqların gözə görünməyən yeraltı həyatının müəyyən dərəcədə tarixçisi olması, onu xalqların gözə görünən, nəzərə çarpan, açıqda olan zahiri həyatının da yaxşı tarixçisi adlandırmaq olmaz; bir tarixçi də hər dəfə, lazım olanda, xalqların zahiri həyatının tarixçisi ola bilməse, onu xalqların daxili həyatının yaxşı tarixçisi adlandırmaq olmaz. Ürf-adət, ideya tarixi hadisələr tarixi ilə üzvi surətdə əlaqədar olduğu kimi, hadisələr tarixi də onunla elə üzvi surətdə əlaqədarıdır. Bu, bir-birinə cavab verən, həmişə bir-birinə tabe olan, çox vaxt da bir-birini törədən müxtəlif hadisələrin iki cəhətidir. O xüsusiyyətləri ki, Allah millətin simasına verir – millətin daxili dərinliyində onlara mütabiq qaranlıq, lakin çox aydın cəhətlər vardır, bu dərinlikdə baş verən bütün sarsıntılar onun səthində dəyişikliklər əmələ gətirir. Əsl tarix hər şeyə qarışmışdır, əsl tarixçi də hər şeyə qarışmalıdır.

İnsan bir mərkəzli dairə deyil; insan – iki mərkəzli ellipsdir. Onlardan biri – hadisədir, o birisi – ideyadır.

Arqo – teatr kostyumu otağından başqa bir şey deyil: dil pis bir hərəkət etmək istəyəndə burada paltarını dəyişir. Burada o söz maskası taxır, məcaz cır-cındırını geyir. Bu qayda ilə qorxunc olur.

Onu güclə tanıyırlar. Bu doğrudanmı fransız dilidir, böyük insan dilidir? Budur o, səhnəyə çıxmağa, bədxahlıqın repertuarında olan və bütün tamaşalar üçün yararlı olan cinayətə cavab verməyə hazırıdır. O daha getmir, ayaqlarını güclə atır, o, Möcüzələr sarayının qoltuqağacına söykənə-söykənə axsayır: bu elə bir qoltuqağacıdır ki, bir anda dəyənək də ola bilər; ona peşəkar dilənçə deyirlər; onu öz teatr dərziləri – bütün bu kabuslar qrimləmişdir; o gah yerlə sürünür, gah qalxır: bu, o sürünənlərin iki cür hərəkətidir. İndi o hər rola girə bilər: səndələri saxtalaşdırın onun gözlərini çəpəldirmişdir, adam zəhərləyən onu mis paxırı ilə örtmüşdür, ev yandıran onu hissə bulamışdır, qatil isə öldürdüyü adamların qanı ilə onun üzünü qırmızı rəngə boyamışdır.

Cəmiyyətin içərisindən bayır qapısına gedilsə – qapının o biri üzündə danışan adamların söhbətini, verilən sualları, alınan cavabları ayırd etmək mümkündür. Burada, mənası başa düşülməyə də, iyrənc bir danışq səsi eşitmək olar: bu bir qədər insan danışığına oxşasa da, ulamaya daha artıq yaxındır. Bu arqodur. Onun sözləri çirkindir, bu

sözlərdə fantastik heyvan mahiyyəti duyulur. Elə bil ki, ejdahalar danışğını eşidirsən.

Bu duman içində gizlənmiş anlaşılmaz bir şeydir. Bu şey cırıldayır, ala-qaranlığı sirlə dolduraraq gizli-gizli pıçıldayır. Qatı qaranlıq bədbəxtlikdən, ondan daha qatı qaranlıq cinayətdən süzülüb axır. Arqo bir-birinə əriyib qarışmış bu iki qaranlıqdan əmələ gəlir. Hər tərəfdə zülmət, görülen işdə zülmət, səslerde zülmət! Bu quru qurbağa dili dəhşətlidir; o vurnuxa-vurnuxa gəzinir, yerindən sıçrayır, sürünür, se-lik axıdır, yağışdan, gecədən, aclıqdan, qəbahətdən, yalandan, haqsızlıqdan, çıpaqlıqdan, boğuntudan və qışdan meydana gələn ucsuz-bucaqsız boz dumanda – səfillər üçün aydın günorta çağını əvəz edən dumanda – iryənc bir şəkildə eşələnir.

Ona qarşı güzəştə gedək! Heyhat! Axı biz, biz özümüz nəyik? Sizə müraciət edən mən özüm nəyəm? Məni dinləyən siz kimsiniz? Biz hardanıq? Hələ doğulmamışdan əvvəl bizim pis bir iş tutmadığımıza tam bir əmniyyət varmı? Yer heç də həbsxana qəfəsinə oxşamaqdan məhrum edilməmişdir. Kim bilir, belkə də insan Allah məhkəməsi tərəfindən ikinci dəfə cəzaya məhkum edilən bir canidir?

Həyata yaxından baxın. O elə yaranmışdır ki, hər yerdə cəza hiss olunur.

Doğrudanmı siz xoşbəxt deyilən adamsınız? Amma siz hər gün kədərli olursunuz. Hər günün öz böyük kədəri, ya kiçik qayğısı var. Dünən siz, sizdən ötrü əziz olan bir adamın səhhəti üçün əsirdiniz, bu gün öz səhhətiniz sizi qorxudur, sabah sizi pul məsələsi, o birisi gün böhtançının böhtanı, bunun da ardınca dostunuzun bədbəxtliyi, sonra pis hava, sonra da sınmış, ya itmiş bir şey, daha sonra bir zövq – elə bir zövq ki, bundan ötrü siz vicdan əzabı çəkəcəksiniz, ya bel sümüyündə ağrı duyacaqsınız, bəzən də dövlət işinin vəziyyəti, ürək dərdləri, sayı-hesabı olmayan bir çox başqa şeylər sizi narahat edəcəkdir. Bir bulud dağılır, o birisi ancaq şəklini dəyişir. Yüz günün içində sevinc və günəş dolu, dərdsiz-sərsiz, aydın bir gün çox çətinliklə tapmaq olur. Hələ siz çox az miqdarda olan xoşbəxtlərdənsiniz! Başqa insanlara gəlincə onlar həmişə zülmət içindədir.

Düşünən adamlar xoşbəxtlər və bədbəxtlər ifadəsindən az istifadə edirlər. Görünür başqa bir dünyanın astanası olan bu dünyada xoşbəxt adam yoxdur.

İnsanların düzgün bölgüsü – onları işıqda və qaranlıqda yaşayanlar deyərək iki yerə bölməkdir.

Cahillərin miqdarını azaltmaq, maariflənməmişlərin miqdarını çoxaltmaq – məqsəd budur. Buna görə də biz: – “Təlim! Bilik! – deyərək çığırıq. Oxuyub-yazmağı öyrətmək– işıq yandırmaq deməkdir; hər bir heca parıldayır.

Lakin “ışıq” demək həmişə “sevinc” demək deyil. Işıq içində-olanlar da əzab çəkir: işıq qədərindən artıq olanda yandırır. Alov – qanadın düşmənidir. Uçuşu dayandırmadan yanmaq – dahiliyi göstərən möcüzədir.

Siz anlayanda, siz sevəndə daha artıq əzab çəkəcəksiniz. Gündüz göz yaşı ilə doğulur. Işıqda olanlar heç olmasa qaranlıqda olanların halına ağılayır.

İKİNCİ FƏSİL

Köklər

Arqo – qaranlıqda yaşayanların dilidir.

Həm biabırçı, həm də qıyamçı bir dil olan bu qərribə ləhcə fikrin ən qaranlıq guşələrini də həyəcana gətirir, ictimai fəlsəfəni ən kədərli düşüncələrə gətirib çıxarır. Cəza damğası bu ləhcədə lap aydın görünür. Bu hər hecadə nəzərə çarpır. Adı dilin sözləri bu ləhcədə elə bil ki, cəlladın od kimi qızarmış dəmiri altında əyilmiş və kobudlaşmışdır. Bunlardan bəziləri sanki hələ də tüstülənir. Bəzi cümlə elə təsir bağışlayır ki, elə bil bir oğrunun damğalanmış çiyni adamın qarşısında qəfildən çıpaqlaşır. Fikir bu dustaqlar sözü ilə ifadə olunmaqdan az qalır boyun qaçırırsın. Burada məcaz bəzən elə həyasızca bir mənada olur ki, adam onun rüsvayçılıq dirəyi ilə tanış olduğunu hiss edir.

Bununla belə və bütün bu səbəblərə görə, bu qərribə ləhcə ədəbiyyat deyilən mühafizəxanada – elə bir mühafizəxana ki, orada həm görmüş lıar, həm də qızıl medal üçün yer vardır – haqlı olaraq özünə bir yer tutur. Arqonun, – bu fikirlə razı olsalar da, olmasalar da, – öz nəhvi, öz poeziyası var. Bu – dildir. Onun bəzi eybəcər sözlərindən bilmək olar ki, Mandren onu pozmuşdur, lakin bəzi metonomiyaların parlıtsından hiss olunur ki, Viyon o dildə danışmışdır.

Bu gözəl və məşhur misra:

Mais ou sont les neiges d'antan!¹

¹ Keçən illərin qarı hardadı? (fra.)

arqo ilə yazılmışdır. antan – ante annum – Möcüzlər həyəti arqosundandır, özü də *keçən* il, daha geniş mənada *bir zamanlar* deməkdir. Otuz il bundan əvvəl, 1827-ci ildə, bir böyük dəstə dustağın katorqaya göndərildiyi dövrdə, kürək cəzasına məhkum edilmiş Arqo dövlətinin kralı tərəfindən Bisetra kazematlarından birinin divarına mismarla cızılmış bu sözləri hələ də oxumaq olardı: *Les dabs d'antan trimaient sempre pour la pierre du co-sre*. Bu sözlərin mənası budur: *Keçmiş zamanın kralları həmişə tacqoyma mərasiminə gədirdilər*. Bu “kral” üçün də katorqa “tac qoymaq mərasimi” idi.

İri kareta atlarının dördnala çapa-çapa getməsinə deyilən decarade sözü Viyona isnad edilir; buna o layiqdir. Sanki qığılcım saçan bu söz Lafontenin gözəl bir şerində onomatopeya ustalığı ilə verilmişdir:

Six forts chevaux tiraient un coche¹

Xalis ədəbiyyat nöqteyi-nəzərindən, çox az sahə tapılar ki, arqo sahəsində aparılan tədqiqat qədər maraqlı və səmərəli olsun. Bu dil içində dildir, ağırlı bir şişdir, çalaq tutmuş xəstə bir qələmədir, qədim qall gövdəsinə kök salmış, dil ağacı budaqlarından birinin altına öz məşum yarpaqlarını yayan tüfeyli bir bitkidir. İlk baxışda o belə görünür, arqonun bağışladığı ümumi təəssürat belədir. Lakin kim dili geo-loq torpağı öyrənən kimi, lazım olduğu kimi öyrənəndə, arqo onun qarşısında əsl bir lay kimi meydana çıxır. Bulayın nə qədər dərin qazılmasından asılı olaraq, orada, qədim xalq fransız dili altında, arqoda – provansal, ispan, italyan, Aralıq dənizi limanlarının dili olan levant, ingilis, alman roman dilinin üç müxtəlif şəkli – roman – fransız, roman – italyan, roman – roman, latın, bask, kelt dillərinin qalıqları görünür. Bu, dərinde təşəkkül etmiş qəribə bir formasıyadır. Bu, bütün səfillər tərəfindən tikilmiş yeraltı bir binadır. Lənətlə damğalanmış hər qəbilə öz təbəqəsini düzəltmişdir, hər əzab ora öz daşını atmışdır, hər ürək ora öz qənbərini qoymuşdur. Həyatın içərisindən keçən, əbədiyyətdə yox olub gedən alçaq, ya hiddətli canilər ruhu burada cəmlənmişdir, sanki onlar bu və ya başqa bir dəhşətli sözün şəkli arasından gözə çarpır.

İspan dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Qədim qot arqosu ispan sözləri ilə doludur. Budur: boffette – sillə sözü bofeton, vantane – pənçərə (sonralar – “vanterne” sözü vantana, gat – pişik sözü gato, asite – yağ

sözü accyte sözündən əmələ gəlmişdir. İtalyan dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: *spade* – qılınc sözü *spada*, *caruel* – cəmi sözü *caravella* sözündən əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: *bichot* – keşiş sözü *bichop*, *raille* – casus sözü *rascal*, *rascalion* – əclaf; *pilche* – qab, *pilcher* – qın sözündən əmələ gəlmişdir. Alman dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: *caleur* – xidmətçi *kellner*, *hers* – sahibkar – *herzcg* sözündən əmələ gəlmişdir. Latın dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: *frangir* – sındırmaq – *frangere*, *affurer* – oğurlamaq sözü – *fur* *cadane* – zəncir sözü *catena* sözündən əmələ gəlmişdir. Bir latın sözü vardır; bu söz qəribə bir hökmanlıq nəticəsində bütün Avropa dillərində nəzərə çarpır; bu, *magnus* – böyük sözüdür; Şotlandiya bundan – klan qəbilə başçısını ifadə edən – *tas* sözü: Mak-Farlan – böyük Farlan, Mak-Kallümor – böyük Kallümor¹ düzəltmişdir; arqo bu sözdən *meck*, sonralar isə *meg*, yəni Allah etmişdir. Bask dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: *ahisto* – iblis sözü *gaiztoa* – yaman sözündən, *sorgabon* – gecən xeyir olsun sözü *gabon* – axşamın xeyir sözündən əmələ gəlmişdir. Klet dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: *btavin* – burun yaylığı sözü *blavet* – sıçıran su, *menesse* – qadın (pis mənada) sözü *meinec* – daş dolu; *barant* – balaca çay sözü *baranton* – fəvvarə; *goffeur* – çilingər sözü *goff* – demirci, *guedouze* – ölüm sözü *guenn-du* – ağ-qara sözündən əmələ gəlmişdir. Və nəhayət tarixmi lazımdır? Arqo, Malta qaleralarında işlənən pulun xatirəsi olaraq, eküyə maltalı deyir.

Arqonun bu göstərdiyimiz filoloji əsaslarından başqa, insan idrakından doğan daha təbii kökləri də vardır.

Bunun birincisi, doğrudan-doğruya sözün yaranmasıdır. Dilin yaranması sirri də bundadır. Söz vasitəsi ilə şəkil çəkməkdə surət vardır, bunun da necə və nə üçün olduğu məlum deyil. Bunlar hər bir insan dilinin ən adi əsasıdır, yunan onun tikinti qraniti adlandırmaq olardı. Arqo bu cür sözlərlə doludur; bu sözlərin harada və kim tərəfindən yaradıldığı məlum deyil; bunlar başqa sözlərlə birləşmədən etimologiyasız, analogiyasız hər cür materialdan bilavasitə yaranmış sözlərdir; bir-birinə qaynayıb-qarışmayan bu vəhşicəsinə, bəzən də iyrənc, lakin çox canlı olan bu sözlərdə çox qüvvətli bir ifadə vardır. Arqoda

¹ Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, “tas” sözü kelt dilində “oğul” deməkdir (*müəllifin qeydi*).

¹ Altı harın at ekipajı çəkiş aparırdı (*fra.*)

çəllada – *kat*, meşəyə – *oksim*, qorxuya, qaçmağa – *plyot*, lakeyə, – *lakuza*, generala, *prefektə*, nazirə – *kovruq*, iblisə – *deder* deyilir. Bu sözlərdən qərribə söz yoxdur: bunlar şeyi həm gizlədir, həm də üstünü açır. Bu sözlərdən bəzisi, məsələn, *deder* sözü həm qərribə, həm də dəhşətlidir, bu üz-gözünü qırıqdıran təpəgöz təsirini bağışlayır.

İkincisi, məcazdır. Hər şeyi söyləmək və hər şeyi gizlətmək istəyən dilin xüsusiyyəti onda olan obrazlı ifadələrin çoxluğudur. Məcaz – bilməkdir; elə bir bilməyə ki, cinayət işləmək istəyən oğru, qaçmaq istəyən dustaq onun arxasında gizlənir. Arqodan məcazi idiom yoxdur. *Qozu burmaq* – boynu sındırmaq, *aşırmaq* – yemək, *nikahlanmaq* – məhkəməyə düşmək, *siçovul* – çörək oğurlayan, *alebardlaşır* yağış yağır deməkdir; “*alebardlaşır*” sözü qədim və çox qərribə bir məcazdır, bu özü nə vaxt əmələ gəldiyini müəyyən dərəcədə göstərir: çəpinə yağan yağışın uzun saçaqları – sıx sıralı landsknextlərin bir az əyilmiş nizələrinə oxşadılır və bir sözdə xalq metonimiyası olan alebarda qaydası yağır məfhumunu ifadə edir. Bəzən arqo inkişaf edərək bir mərhələdən başqa bir mərhələyə keçəndə, ibtidai vəziyyətdə olan vəhşicəsinə söz məcazi bir mənə kəsb edir. İblis daha *deder* deyil, *çörəkçi*, yəni sobaya adam atan olur. Bu, əvvəlkindən ağıllı sözdür, ancaq ondan dayazdır; bu bir növ Korneldən sonra Rasini, Esxildən sonra Yevripidi xatırladır. Arqonun hər iki mərhələyə – həm vəhşi, həm də məcazi xarakterə malik olan bəzi ifadələri fantasmaqoriyaya bənzəyir. Məsələn, belə bir ifadə götürək: *Yarasalar ay altında yabranı əkməyə götür-qoylaşırlar* (Sərsənilər gecə at oğurlamaq istəyirlər). Bunlar bir yığın xəyal kimi şüurun önündən keçib gedir. Onları görürsən, ancaq nə olduqlarını başa düşmürsən.

Üçüncüsü də, onun çəvikiyidir. Arqo canlı dil üzərində tüfeylilik ələyir. Bu dildən istədiyi kimi istifadə edir, ondan necə gəldi sözü götürür, çox vaxtda əgər lazım olsa, ümumi, kobud təhriflərlə kifayətlənir. Elə də olur ki, bu qayda ilə eybəcər şəkllə salınmış adi bir kəlmə xalis arqodan olan bir kəlmə ilə birləşərək canlı bir ifadə əmələ gətirir, yuxarıda qeyd etdiyimiz iki ünsürün – həm sözyaradıcı, həm də məcaz ünsürünün burada bir-birinə qarışdığı hiss olunur; *Keb havlayır, təslim olur, panten taraxtaxı oksimlə* saxlaşır, yəni it hürür, görünür dilcans Parisdən meşə ilə gəlir. *Frayer – səfqulu, arvadı – umacovan, fərsi – günəbaxan*, yəni sahibkar – axmaqdır, arvadı bədidir, qızı gözəldir. Çox vaxt arqoda, qulaq isənləri azdırmaq üçün ağına-bozuna baxmayaraq,

hər sözün sonuna *ayl*, *orq*, *yerq*, *ya yuş* kimi iyirənc bir quyruq əlavə etməklə kifayətlənirlər; məsələn, Sizayl *buyərqi qızaruşi yaxşorq* hesab edirsinizmi? Kartuş bu cümləni qapıçıya söyləmişdir: bununla o, qaçmaq üçün ona təklif edilən pul gəlib-gəlmədiyini bilmək istəyirmiş. Gəlməyə *mar* sonluğunu xeyli sonralar əlavə etməyə başlamışlar.

Arqo pozılma nəticəsində əmələ gəlmiş kimi, özü də tez pozulur. Bir də ki, arqo ilə danışanlar həmişə bunun mahiyyətini gizlətməyə çalışırlar, başqaları tərəfindən anlaşıldığını hiss edən kimi onu dəyişirlər. Burada işıq, bütün başqa şəkildə olan yetişmənin əksinə olaraq, hər nəyə toxunursa onu məhv edir. Bu cür də arqo, pozula-pozula, yenə düzələ-düzələ öz rolunda davam edir; bu, heç kəsə məlum olmayan, ardı-arası kəsilməyən çəvik bir işdir. Arqo on ildə, dilin on əsrdə gətirdiyi yoldan daha uzun bir yol gedir. Bu qayda ilə *larton* – *çörək* – *lartif*, *gail* – *at* – *gaye*; *fertanche* – *bəlim* – *fertille*; *momignard*, – *körpə* *momacque*, *siques* – *paltar* – *frusques*; *chigue* – *kilsə* – *ergueoir*; *colabre* – *boyun* – *calas* olur. İblisi əvvəl *xəuşen*, sonra *deder*, daha sonra *çörəkçi*; keşişə əvvəl *ərsin*, sonra qaban; xəncərə əvvəl *iyirmi iki*, sonra *qələm*, daha sonra *sancaq*; polis işçisinə əvvəl *ataşkeş*, sonra *aygır*, daha sonra *kürən*, sonra da *tələsatanlar*, bundan sonra *tula*, daha sonra *firon*; çəllada – *əmi*, sonra *Şarlo*, sonra da *kran*, daha sonra *qoltuqağacı qayıran* deyilir. On yeddinci əsrdə döyməyə – tütünə qonaq ələmək, iyirminci əsrdə tütünləmək deyirdilər. Bu iki söz arasında iyirmi müxtəlif ifadə gəlib keçmişdir. Kartuşun dili Lonserə qədim yəhudi dili kimi görünərdi. Bu dildə olan bütün sözlər bu sözləri işlədən adamlar kimi həmişə qaçmaqdadır.

Lakin, elə bu hərəkətin nəticəsi olaraq, köhnə arqo vaxtdan-vaxta ihya olunur, yenə də təzələnilir. Onun dayanıb durduğu öz mərkəzləri vardır. Tampl həbsxanası on yeddinci əsr arqosunu mühafizə etmişdir; Bisetr həbsxana olanda Tün səltənətinin arqosunu saxlamışdı. Orada, bu səltənətin köhnə təbəqələrindən sözün sonunda *anş* işlətdiklərini eşitmək olardı; məsələn, onlar deyirdi: *Sən içənş* (sən içirsən?) O inanş (o inanır). Bununla belə daimi hərəkət onun qanunu olub qalır.

Əgər filosof daima gözden itən dili tədqiq etmək üçün bir anlığa tutub saxlaya bilse, onun ağılna kədərli, lakin faydalı fikirlər gələr. Həç bir tədqiqat bunun qədər təsirli, bunun qədər səmərəli və ibrətli ola bilməz. Arqonun sözlərində elə bir məcaz, elə bir kök yoxdur ki, onda əyani bir ibrət dərsi olmasın. Bu adamlar içərisində *döymək* –

özünü *bicliyə qoymaq* deməkdir, onlar xəstəliyi *döyürlər*, yəni özlərini xəstəliyə *qoyurlar*, onların gücü – hiyləgərlikdir.

Onlardan ötrü insan ideyası zülmət ideyasından ayrı deyil. Onlar gecəyə – qarqaran, adama – qarançı deyirlər. İnsan onlar üçün gecədən əmələ gələn bir şeydir.

Onlar cəmiyyətə – onları öldürən bir mühit kimi, mənhus bir qüvvə kimi baxmağa adət etmişlər; adam öz sağlamlığı haqqında necə danışsın – onlar da öz sərbəstliyi haqqında elə danışır. Onlar tutulmuş adama – *xəstə*, iş verilmiş adama – *ölü* deyirlər.

Dörd daş divar arasına salınmış dustaq üçün ən qorxunc şey – qəlbi dəhşətə gətirən təmizlikdir; zindana – o *təmiz* deyir. Sərbəst həyat bu qaranlıq yerdə ona həmişə gözəl görünür. Dustağın ayağına dəmir buxov vurulur; bəlkə də siz elə güman edirsiniz ki, dustağın fikrincə, ayaq gəzmək üçündür? Xeyr, dustağın fikrincə, ayaq oynamaq üçündür. Buna görə də buxovu mişarlayıb kəsəndə onun ağlına gələn ilk fikir bu olur: indi mən oynaya bilərəm; buna görə də mişara *skripka* deyir. Ad onun üçün *özəkdir*, bu çoxmənalı bir bənzətmədir. Quldurun iki başı var: bunun biri onun bütün tutduğu işlərini düşünür, bütün ömrü boyu işlərə rəhbərlik edir, o birisi – edam günü gilyotin bıçağı altına qoyulur, cinayətkar işlərdə ona məsləhət verən başa sorbonna, cinayət üstündə kəsilən başa – *kötük* deyir. İnsanın bədənində cır-cındıran, qəlbində qəbahətdən başqa bir şey qalmayanda, maddi və mənəvi pozğunluq – hər iki mənada *queux* – (dilənçi) sözü ilə xarakterizə olunan ikiqat pozğunluq dərəcəsinə çatdıqda adam cinayət edə bilər; bu zaman o yaxşı itilənmiş, bir ağzı ehtiyac, bir ağzı qəzəb olan ikiagızlı bıçağa oxşayır; buna görə də arqo *gueux* demir, *régusé*, yəni itilənmiş deyir. Katorqa nədir? Əbədi əzaba məhkum edilənlər üçün tonqaldır, cəhənnəmdir. Arqo katorqa dustağına *cır-cırpı* deyir. Bəs cinayətkar həbsxanaya nə deyir? *Akademiya*. Bu sözədən bütün bir islah sistemi meydana gələ bilər.

Oğrunun da özünə görə “qırğın üçün yaranmış adamları” var; bunlar onun soya biləcəyi şəxslərdir: mənəm, sizsiniz, yolla gedən – arqo-nun *pantre* dediyi adamlardır. (*Pan* – bütün adamlar).

Katorqa nəğmələrinin çoxu, xüsusi lüğətlərlə *lireonfa*¹ deyilən bu nəqəratlar harada meydana gəlmişdir, bunu bilmək istəyirsinizmi? Qulaq asın.

¹ Lireonfa – nəğmədə sərbəstcə dəyişdirilən mənasız nəqərat

Paris Şatlesində uzun bir zirzəmi var idi. Bu zirzəmi Senanın səhifəsində sekkiz fut aşağıda idi. Onun nə pəncərəsi vardı, nə nəfəsliliyi; birçə açıq yeri vardısı, o da qapısı idi; adamlar ora girə bilirdi, amma hava girmirdi. Daş qübbə onun tavanı idi, on düymə qalınlıqda palçıq döşəməsi idi. Zirzəminin yerinə bir vaxtlar daş döşənibmiş, lakin ora su sızmış, döşəmənin sal daşları rütubətdən çatlamış, uflanmışdır. Döşəmədən sekkiz fut hündürlükdə, zirzəminin bu başından o başına yoğun bir tir uzanırdı; tirdən, bir-birindən bir qədər aralı, üç fut uzunluqda zəncir sallanırdı; zəncirlərin ucunda dəmir xalta vardır. Kürək cəzasına məhkum edilmiş adamları, Tulona göndərilənə kimi, bura salar, tirin altına gətirərdilər; orada onların hər biri üçün qaranlıqda işıldayan bir zəncir sallanırdı. Bu zəncirlər uzanan əl kimi bu xaltalar da açılan ovuc kimi bu bədbəxtlərin boynundan tutardı. Onları boynundan buxovlayıb burada saxlardılar. Zəncir çox qısa olduğundan onları uzanmağa qoymazdı. Onlar topuğa qədər palçıq içində, bədən-lərindən axan öz nəcislərinə bulaşa-bulaşa, yorğunluqdan əldən düşərək, qıçları əsə-əsə, bükülə-bükülə, bir az dincəlmək üçün arabir öz zəncirlərindən asıla-asıla, başqa imkan olmadığından ayaq üstə yata-yata, hər dəqiqədə də boyunlarına vurulan xaltadan boğularaq yuxudan ayıla-ayıla bu zirzəmidə, bu qaranlıqda, boğazlarından asılmış kimi bu tir, bu alçaq qübbə altında sakitcə durardılar, əllərini uzadıb bir parça çörək, ya bir qab su götürmək üçün olmazın şey göstərirdilər. Bəziləri yuxudan bir daha heç ayrılmazdı. Onlar verilən çörəyi gətirib palçıq atardılar, onlar da bu çörəyi əvvəl ayaqlarının altı ilə, təəlləri çatana kimi, o biri qıçı ilə yuxarı qaldırar, əlləri çatanda götürüb yeyərdilər. Bu vəziyyətdə onlar nə qədər qalırdılar? Bir ay, iki ay, bəzən də altı ay; birisi bir il qalmışdı. Bura katorqanın dəhlizi idi. Adamı kral məşəsində dovşan öldürüyü üçün bura salardılar. Onlar bu sərdabədə, bu cəhənnəmdə nə ələyirdilər? Sərdabədə nə etmək mümkündürsə onu – öldürdülər, cəhənnəmdə nə etmək mümkündürsə onu – oxuyurdular. O yerdə ki, daha ümid yoxdur – nəgmə qalır. Malta sularında, qalera gəmiləri yaxınlaşanda əvvəl nəgmə, sonra avar səsi eşidilmiş. Özgə yerində icazəsiz ov edən zavallı Sürvensan Şatle həbsxanası zirzəmisindən keçdikdən sonra deyirdi: *Məni ancaq qafiyə saxlayırdı*. Deyirlər ki, poeziya faydasız şeydir. Qafiyə axı nəyə lazımdır? Elə arqo nəğmələrinin bəlkə də hamısı bu zirzəmidə yaranmışdır. Monqomer qalerasının qemli – *timalumizen*, *timulamizon* nə-

qəratı Parisdə, Böyük Şatle həbsxanasında meydana gəlmişdir. Bu nəğmələrdən çoxu mənhus, bəziləri şən, biri də incə nəğmədir:

Burdaqayl teatr.

Nişançı balanın¹.

Siz nə qədər çalışsanız da insan qəlbinin ölməz qalığı olan sevgini məhv edə bilməzsiniz.

Bu canilər aləmində adamlar bir-birinin sirrini saxlayırlar. Sırr – ümumi mülkiyyətdir. Sırr bu səfillər üçün onların ittifaqının əsasını təşkil edən əlaqədir. Sırr vermək – bu vəhşi birliyə daxil olan adamların bir hissəsini qoparmaq, çuğulluq eləmək – *bir parça yemək* deməkdir. Sanki çuğulluq eləyən adam onların hamısının bədənindən bir parça ət qoparır, bu əti yeyib dolanır.

Şillə vurmaq nə deməkdir? Adi bir məcaz buna *otuz altı şam yandırmaq* deyər cavab verir. Lakin arqo bu məsələyə qarışaraq əlavə edir: *şamkamuflyadır*. Buna görə də adi danışığı dili şillə üçün sinonim tapmışdır, bu kamufletdir. Bu qayda ilə arqo, aşağıdan-yuxarı nüfuz edərək, məcazdan, hesablanması mümkün olmayan bu trayektoriyadan istifadə edərək mağaradan akademiya qədər qalxmışdır. Əgər Pulay: *Mən öz kamfulyamı yandırırıam deyirdisə*, Volter yazırdı: *Laqlevyel Lu Bomel yüz kamufleta layiqdir*.

Arqoda edilən qazıntılar – hər addımda edilən bir kəşfdir. Bu qəribə ləhcəni dərinədən öyrənmək – abırlı insanlar cəmiyyətini, lənətlə damğalanmış insanlar cəmiyyəti ilə sirli bir təmas nöqtəsinə gətirib çıxarır.

Arqo – kürək cəzasına məhkum edilmiş sözdür.

Bir şeyə inanmaq çətindir: insan fikri o qədər enə bilərmiş ki, o, əl-qolunun bağlanmasına, girdaba atılmasına, zalım qəza-qədərə yol verə bilərmiş, ona görə yol verə bilərmiş ki, bu girdabın məchul ləzətləri onu özünə cəzb edə bilsin.

Ey səfillərin yazıq düşüncəsi!

Heyhat! Bu zülmət içində insan ruhunun köməyinə heç kəs gülməyəcəkmi? Yoxsa onun nəsibi həmişə – azadedicisi ruhu, pəğaslar, hippoq-riflər tərəfindən idarə olunan, şəfəq rəngli döyüşçü paltarları geyən, laci-vərd səmalardan uça-uça enən azman atını, gələcəyin ürəkəcan ritsarını

gözləməkdir? Yoxsa, o, işıqdan qayırmış ideal nizəsinə həmişə nahaq yərə köməyə çağıracaqdır? Yoxsa o həmişə, dəhşət içində, bu girdabın qatı qaranlığında Şərrin onun üstünə gəldiyini eşitməyə, murdar sular altında bu əjdahanın başını, köpük püskürən nəhəng ağzını, ilan kimi qıvrılan caynaqlı pəncələrini, bədənindəki halqaların körük kimi qalxıb-endiyini get-gedə daha aydın görməyə məhkum edilmişdir? Yoxsa – insan ruhunun varlığını tutqun şəkildə duyan və yaxınlaşmaqda olan qorxunc əjdahanın ixtiyarına verilən bu insan ruhu, bu tir-tir əsən, saçları dağılan, dörd içində üzülen, gecə qayasına həmişəlik zəncirlənən, zülmət içində çılpaq bədənə ağaran kədərli Andromeda işıq üzü görmədən, ümidini itirmiş halda oradamı qalmalıdır?

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Ağlayan arqo, gülən arqo

Bütün arqoda, həm dörd yüz il bundan əvvəlki, həm də indiki arqoda ələ bir tutqun simvolik ruh vardır ki, bu onun bütün sözlərinə gah dərdli, gah da təhdidəci bir mənə verir. Bu arqoda Möcüzlər həyəti dilənçilərinin qədimdə olan amansızlığı və kədəri duyulur: bu o dilənçilərdi ki, qumar oynarkən xüsusi kart işlədərildilər. Bu kartlardan bəzisi gəlib bizə çatmışdır. Məsələn, xaç səkkizlik böyük bir ağacdən ibarətdir, üstündə də səkkiz dənə iri yonca yarpağı şəklində vardır, bu, meşənin simvolik təsvirindən biridir. Ağacın dibində tonqal qalanmışdır, üç dovşan bu tonqalda şişə çəkilmış bir ovçunu bəşirir; arxa tərəfdə, başqa bir tonqalda, tüstü içində balaca bir qazan görünür, qazandan bir it başı çıxmışdır. Rəsmdə, oyun kartlarında göstərilən bu qisasdan məşum bir şey ola bilməz: vaxtı ilə qaçaq mal gətirənləri tonqalda yandırır, qəlp pul kəsənləri qaynar qazana atırdılar. Arqo səltənətində fikir ifadə olunan hər şeydə, hətta nəğmədə də, istehzadə acizliyin, məzlumluğun əksi görünür. Bizə gəlib çatan bütün nəğmələrdə, bütün nəqəratlarda qəmginlik, göz yaşı, mütəlik var. Öğruya yazıq öğru deyilir, həmişə də o gizlənən dovşan, qaçıb canını qurtaran siçan, uçub gedən quş kimi təsvir edilir. Arqo şikayətlənmir o, ancaq ah-zar eləyir; onun ah-zarından biri gəlib bizə çatmışdır: “je n’entrave que le dail comment meck, le daron des orgues, peut atiger ses momes

¹ Kupidon eşq allahı (müəllifin qeydi)

et ses momignards et les locher criblant sans etre atige Luim – meme”¹. Səfil həmişə, düşünməyə vaxtı olanı, qanun qarşısında öz acizliyini, cəmiyyət qarşısında öz heçliyini hiss edir; o sürünür, yalvarır, mərhəmət diləyir; hiss olunur ki, o öz günahını dərk edir.

Keçən əsrin ortalarında bir dəyişiklik əmələ gəldi. Həbsxana nəğmələrində, oğruların oxumasında igidlik və cəsarət duyulmağa başladı. Məlumdakı deyilən qəmgin nəqəratları lərifləyə əvəz etdi. On səkkizinci əsrdə qalera, katorqa və sürgün nəğmələrində kinli, həm də qərribə bir şənlik göründü. Bu nəğmələrin fosfor kimi parıldayan kəskin və oynaq nəqəratı vardı; bu nəqərat, sanki gecə vaxtı qəbiristanlıqda, bataqlıqda görünən solğun işıqları tütəkdə üfürərək meşəyə atan kiçik bir nəğmə idi:

Mirlyəbabi, sürlyəbabo,
Mirliton ribon, ribet,
Sürlyəbabi, mirlyəbabo,
Mirliton ribon ribo.

Adamı zirzəmidə, ya meşənin içərilərində öldürəndə bu sözləri oxuyurdılar.

Bu ciddi bir ələmətdir. On səkkizinci əsrdə cəmiyyətin bu qaranlıq təbəqələrində çoxdan bəri yaşayan kədər dağılır. O adamlar gülməyə başlayırlar. Onlar həm böyük Allaha, həm də böyük krala istehza edirlər. XV Lüdovikin padşahlığı dövründə onlar Fransa kralını “markiz Rəqqas” adlandırırlar. Onlar ümumiyyətlə şəndirlər. Bu səfillərdən zəif bir işıq saçılır, sanki daha onlar vicdan əzabı çəkmirlər. Zülmətin bu miskin camaatı nəinki öz işlərində göstərdikləri hədsiz qoçaqlıqla, həm də qayğısız və cəsarətli bir ruha malik olmaları ilə fərqlənirlər. Bu onu göstərir ki, onlar cinayətkar olduqlarını daha hiss etmirlər, hətta mütəfəkkirlər, xəyalpərəstlər arasında onlara qarşı, onların heç özüne məlum olmayan bir kömək duyurlar. Bu onu göstərir ki, talançılıq və oğruluq doktrinaları, sofizmlərə də nüfuz etməyə başlayır; bu zaman onlar öz yaramazlığının bir hissəsini itirir, bu yaramazlıqdan bol-bol doktrinalara və sofizmlərə verirlər. Nəhayət, bu onların, bir əngəl baş verməyə, geniş surətdə artdığını göstərir.

¹ Mən başa düşə bilmirəm: insanların atası olan Allah öz uşaqlarını, nəvələrini necə incidə bilər, onların fəryadına, özü əzab çəkəndən, necə qulaq ası bilər (*müal. qeydi*).

Bir anlığa dayanaq. Burada biz kimi təqsirləndiririk? On səkkizinci əsrimi? Onun fəlsəfəsini? Əlbəttə yox! On səkkizinci əsrin işi – yaxşı və faydalı işdir. Ensiklopediyaçılar, başda Didro olmaqla, fiziokratlar başda Türko olmaqla, filosoflar başda Volter olmaqla, utopiyaçılar başda Russo olmaqla – dörd müqəddəs legiondur. Bəşəriyyətin irəliyə, işığa doğru nəhəng sıçrayışı – onların xidmətidir. Bu, – tərəqqinin dörd əsas nöqtəsinə doğru hərəkət edən insan övladının dörd qabaqcıl dəstəsidir: Didro – gözəlliyə, Türko – faydaya, Volter – haqiqətə, Russo – ədalətə doğru irəliləyir. Lakin filosoflarla yanaşı və onlardan aşağıda duran sofistlər də – sağlam bitkilərə yan alan bu zəhərli pöhrənlik də, bakir meşədə bitən bu baldırğan da öz işini görərək xoş həyat keçirirdi. Cəllad Ədalət sarayının baş nərdivanında dövrün böyük azadlıq kitablarını yandırdığı zaman, – indi artıq unudulmuş olan yazıçılar kralın icazəsi ilə cürbəcür ədəbiyyat nəşr edirdi: bu ədəbiyyat qərribə və pozucu təsir bağışlayır, səfillər tərəfindən böyük bir ehtirasla oxunurdu. İndi “Gizlin kitabxana”da olan bu nəşrlərdən bəzi bir şəhərdə tərəfindən cəx ciddiyyətlə himayə edilmişdi. Çox qərribə bir təfəssilat! Bu mühüm, lakin naməlum məsələlər cəmiyyətin yuxarı tərəfində nəzərə çarpmırdı. Bəzən bir hadisəni büürən qaranlıq özü o hadisənin təhlükəli olduğunu göstərir. O hadisə qaranlıqdır, çünki mağarada baş verir. O zaman bütün yazıçılardan, qalın xalq təbəqələri içərisində sağlamlıq üçün ən təhlükəli qalereya qazan bəlkə də Retif de la Berton olmuşdur.

Bütün Avropada baş verən bu iş hər yerdən çox Almaniyada daha böyük təxribatə səbəb olmuşdur. Almaniyada, Şillərin məşhur “Qaçaqçılar” dramasında təsvir etdiyi kimi, oğurluq və talançılıq bir müddət – xüsusi mülkiyyətə və əməyə qarşı etiraz etmək hüququnu özbaşına ələ alaraq, üzdən doğru, əslində yanlış, üzdən ədalətli, əslində mənasız olan, hamının bildiyi bəzi ideyaları mənimsəyən, bu ideyalara bürünərək, mücərrəd bir ad altında sanki yox olub getmişdi, bu qayda ilə guya bir nəzəriyyə şəklini almışdı. Bu nəzəriyyələr hətta – bu miksturani hazırlayan, ehtiyatsızlıq göstərən kimyagərlərin, onu qəbul edən kütələrin heç xəbəri olmadan – əzab çəkən, çalışqan, düz adamların da arasına nüfuz etmişdi. Belə şeylərin meydana gəlməsi həmişə təhlükəli olur. Əzab və iztirab – qəzəb çılgınlığı doğurur; öz işlərində müvəffəqiyyət qazanan siniflər özlərini korluğa, ya yuxuluğa qoyanda – hər iki halda onların gözü qapalı olur, – səfalet içində yaşayan siniflərin

nifrəti – təklikdə düşünən kəderli, ya kinli bir adamın köməyi ilə öz məşəlini yandırır, cəmiyyəti tədqiq etməyə başlayır. Nifrətin apardığı tədqiqat dəhşətli olur!

Bunun da nəticəsində, – əgər məşum dövrlər buna imkan verirsə, – böyük sarsıntılar meydana gəlir; vaxtı ilə belə sarsıntılara *jakeriya* deyirdilər: xalis siyasi iğtişaşlar bunun qarşısında uşaq oynucağıdır. Bu daha məzlumların zalımlara qarşı apardığı mübarizə deyil, bu pis yaşayışın yaxşı yaşayışa qarşı özbaşına əmələ gələn qiyamıdır. Belə olanda hər şey dağılır.

Jakeriya – xalqın alt təbəqələrində əmələ gələn vulkan təkanlarıdır.

On səkkizinci əsrin sonlarında Avropa üçün bəlkə də labüd olan belə bir təhlükəyə Fransa inqilabı – insan düzlüyünün bu böyük hərəkəti bir həddə qoydu.

Fransa inqilabı – qılıncla silahlanmış idealdan başqa bir şey deyil; bu inqilab bütün əzəməti ilə özünü göstərərək, nagehani bir hərəkətlə həm şərrin qapısını bağladı, həm də xeyrin qapısını açdı.

Bu inqilab fikrə azadlıq verdi, həqiqəti elan etdi, şəhəri buxarı dağıtdı, əsri sağlamaşdırdı, xalqı padşahlıq taxtına çıxartdı.

Xalqa o, ikinci ruh, yeni hüquq verməklə xalqı ikinci dəfə yaratdı.

On doqquzuncu əsr bu inqilabın işlərinə varis oldu, ondan istifadə etdi, indicə qeyd etdiyimiz ictimai fəlakətlər bir daha baş verə bilməz. Bu inqilabdan çəkinməyi təklif edənlər kordur! Bu inqilabdan qorxanlar axmaqdır! İnqilab – jakeriyaya qarşı peyvənd kimi bir tədbirdir.

İnqilab nəticəsində ictimai həyat şəraiti dəyişdi. İndi daha bizim qanımızda feodalizmin, mülkiyyətin xəstəlik törədən bəsitləri, bizim dövlət quruluşunda orta əsrlərə xas olan cəhətlər yoxdur. Elə vaxtlar vardı ki, dəhşətli daxili həyəcanlar, narazılıqlar partlayıb ortaya çıxırdı, anlaşılmaz uğultular ayaq altında göy gurultusu kimi boğuş-boğuş səslənirdi, mədəniyyətin üst tərəfində – köstəbəklərin yeraltı yolları gizlənən, bu vaxta qədər görünməyən təpələr meydana çıxırdı, torpaq yanırdı, mağaraların qübbəsi çatlayıb aralanırdı, birdən yer altından bədhəyət sifətlər görünürdü, – biz artıq belə bir dövrdə yaşamırıq.

İnqilabi hiss – əxlaqi bir hissdir. Hüquq idrakı inkişaf edərkən vəzifə idrakını inkişaf etdirir. Robespier çox gözəl demişdir: Ümumi qanun – azadlıqdır, bu azadlıq başqasının azadlığı başlanan yerdə qurtarır. 89-cu ildən başlayaraq xalq bütünlüklə inkişaf edərək yüksək bir şəxsiyyətə çevrilir; elə bir yoxsul yoxdur ki, o öz hüququnu dərk etmək-

lə işıq ucu görməsin; acından ölən bir adam özündə Fransanın şərafətini hiss edir, vətəndaşın məziyyəti – onun daxili silahıdır; azad olan – vicdanlı olur; səs verən – hökmranlıq edir. Heç bir şeyə satılmamaq, pis ehtirasların müvəffəqiyyət qazanmaması, şirikdirici şeylər qarşısında qəhrəmancasına göz yummaq bunun nəticəsidir. Azadlığın xəbər verildiyi gündən, – qoy bu 14 iyul, ya 10 avqust olsun, – daha cühələ yoxdur: inqilabi sağlamaşdırma belədir. Maariflənmə, əxlaqca yüksəlmiş xalq kütlələrinin ilk çağırışı bu olmuşdur: “Oğrulara ölüm!”. Tərəqqi – düz oğlandır, ideal və absolyut cibə girmir. 1848-ci ildə Türlü sərəvəti ilə dolu fərqlərin keşiyini kim çəkirdi? Sent-Antuan civarının cındır geyimli adamları! Cır-cındır dəfinənin keşiyində durmuşdu! Xeyrxahlıq – cındır geyimli adamları işıqlandırmışdı. Fərqlələrdə, ağır yaxşı örtülməmiş, ya azca örtülmüş qutularda, çox qiymətli şeylərlə parıldayan yüzrlərlə sandıqlarda Fransanın, başdan-başa almaza tutulmuş, şahane “Regent” brilyantlı, otuz milyon qiyməti olan qədim tacı da vardı. Ayağı yalın adamlar bu tacın keşiyini çəkirdi.

Deməli, jakeriya daha yoxdur. Mən də mahir adamlara başsağlığı verirəm. Jakeriya ilə bərabər o çoxdankı qorxu da yox olub getdi; bu qorxu axırıncı dəfə öz işini gördü, o bir daha siyasətdə təbii oluna bilməz. Qırmızı kabusun əsas yayı qırılmışdır. İndi bunu hamı bilir. Bu əjdaha daha heç kəsi qorxutmur. Quşlar bu uyuqla çox sadəcə rəftar edir, qağayılar onun üstünə qonur, burjuva ona baxıb gülür.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

İki vəzifə: ayıq olmaq, ümid etmək

Bununla belə ictimai təhlükə qurtardımı? Əlbəttə yox. Jakeriya yox olub getmişdir. Cəmiyyət bu barədə rahat ola bilər, qan daha onun başına vurmayacaq; lakin cəmiyyət necə nəfəs almasını düşünməlidir. O iflicdən qorxmaya bilər, lakin bir də vərəm vardır. İctimai vərəm – yoxsulluqdur.

Adami içəridən ovan xəstəlik – ildırım vurmaqdan az təhlükəli deyil.

Yorulmadan təkrar edirik: hər şeydən əvvəl müsibət çəkən, bədbəxt insanları düşünmək, onlara kömək etmək, təmiz hava vermək, onları maarifləndirmək, sevmək, onların fikir dairəsini genişləndirmək, onlara hər şəkildə geniş tərbiyə vermək, avarachılıq deyil, çalış-

qanlıq nümunəsi göstərmək, ümumi məqsədi dərk etməyi dərinləşdirməklə onların ayrılıqda daşdıqları yükü yüngülləşdirmək, var-dövləti məhdudlaşdırmadan yoxsulluğu məhdudlaşdırmaq, ictimai fəaliyyət və xalq fəaliyyəti üçün geniş meydan açmaq hər tərəfə, bütün zəiflərə, məzlumlara əl uzatmaq üçün, Briarey kimi yüzəlli olmaq, ümumun səyi ilə, bütün insan bacarığını əhatə edən emalatxanalar, bütün qabiliyyətlərə, bütün aqillərə cavab verən məktəblər açmaqla böyük vəzifələri yerinə yetirmək, qazancı artırmaq, zəhməti yüngülləşdirmək, debet və krediti müvazinətləşdirmək, yəni sərf olunan əməklə onun müqafatını, ehtiyacla onun ödənilməsinə müvafiq şəkə salmaq, – bir sözlə, ictimai sistemi – əzab çəkən insanlara, avam adamlara çox işıq, çox fayda verməyə məcbur etmək lazımdır. Bizim birinci qardaşlıq borcumuz budur: qoy dərdə qalan insanlar bunu unutmasınlar; birinci siyasi zəruri iş budur: qoy xudbin adamlar bunu bilsinlər!

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bunlar hamısı ancaq başlanğıcdır. Əsl məsələ belədir: əmək hüquq kəsb etməyincə qanun ola bilməz.

Biz bunu qeyd edirik, ancaq öz fikrimizi inkişaf etdirmirik, çünki bunun yeri deyil.

Əgər təbiətə qəzavü-qədər deyilsə, cəmiyyətə irəlini görmək deyilməlidir.

Zehni və əxlaq inkişaf – maddi şəraitin yaxşılaşdırılmasından az əhəmiyyətli deyil. Bilik – xeyir-dua ilə yola salmaqdır, fikir – ilk zərurətdir, həqiqət – çörək kimi bir qidadır. Bilik və hikmət həsrətini çəkən idrak yoxsullaşır. Qidadan məhrum olan mədəyə də, əqlə də eyni dərəcədə yemək arzu edək. Çörək azlığından məhv olan bədən daha dəhşətli bir şey varsa, o da işıq həsrəti ilə ölənlə ruhdur.

Tərəqqi bütünlüklə bu məsələni həll etməyə çalışır. Elə bir gün gələcək ki, hamı buna heyrət edəcək. İnsan övladının yüksəlişi ilə onun aşağı təbəqələri, çox təbiidir ki, fəlakət dairəsindən çıxacaq. Yoxsulluq, sadəcə olaraq, ümumi səviyyənin artması ilə məhv olacaq.

Məsələnin bu cür həlli xoşbəxtlikdir, buna şübhə etmək səhv olardı.

Doğrudur, bizim zamanəmizdə keçmişin təsiri hələ çox böyükdür. Keçmiş yenə də ruhlanmışdır. Meyitin canlanması çox qoribədir. Keçmiş təntənə ilə qabağa yerişir. O get-gedə yaxınlaşır. O elə bil ki, qalib gəlmişdir; bu ölü – fatehdir. O öz qoşunu olan – mövhumatla, öz qılıncı olan – istibdadla, öz bayrağı olan – cəhəllətlə gəlir; o bir qədər var ki, on vuruşmada üstün gəlmişdir. O irəliləyir, təhdid edir, gülür, o

bizim qapımızdadır. Bizə gəlinə, biz ruhdan düşməyəcəyik. Hannibal ordugah saldığı çölü satırıq.

Biz inanırıq. Onda daha nədən qorxuruq?

İdeyalar da çay kimi dönüb geri axmır.

Qoy gələcəyi istəməyən adamlar bu barədə düşünsünlər. Onlar tərəqqiyə “yox” deməklə gələcəyi deyil, öz-özlərini pisləyirlər. Özlərini pis bir azara məhkum edirlər: öz-özlərinə keçmişə aşılayırlar. Sabahdan imtina etmək üçün birçə yol var: o da ölməkdir.

Biz heç bir ölümlə istəmirik: ölüm də olsa – bədən üçün mümkün qədər gec olsun, ruh üçün heç olmasın.

Bəli, müəmmarın üstü açılacaq, əbülhəvlə danışacaq, məsələ həll olacaq. Bəli, on səkkizinci əsrin çəkdiyi xalq surətini on doqquzuncu əsr tamamlayacaq. Ancaq axmaqlar buna şübhə edə bilər! Ümum rifahın gələcəkdə, yaxın gələcəkdə yüksəlişi – qəza-qədərin hökmüdür.

Küllün əzəmətli, nəhəng cəhdləri insanların işini idarə edir, onları müəyyən edilən vaxtda yaxşı bir vəziyyətə, yəni müvazinətə, yəni ədalətə gətirib çıxarır. Bəşəriyyət yer və göy qüvvələrindən əmələ gələn bir qüvvə yaradır, bu qüvvə onun özüne rəhbərlik edir; bu qüvvə möcüzələr yaratmağa qabil bir qüvvədir; qüvvə üçün səhrli nəticələr əldə etmək – xariquladə dəyişmələrdən heç də çətin deyil. Bu qüvvə, – həm insanın yaratdığı elmin, həm də bir başqası tərəfindən göndərilən hadisələrin köməyi ilə ziddiyyətlərdən – ortaya qoyulan məsələlərdəki ziddiyyətlərdən az qorxur: bu ziddiyyətlərdəki adi şeylər – güc çatmayan bir şey kimi görünür. Bu qüvvə eyni məharətlə həm müqayisə etdiyi ideyalardan nəticə, həm də müqayisə etdiyi faktlardan ibarət dərsi çıxarır; sirli bir əzəmətə malik olan bu tərəqqidən hər şey gözləmək olar: bu bir dəfə sərdabə içində Şərq ilə Qərbi üzleşdirmişdi, eham içində imamlarla Bonapartı danışmağa məcbur etmişdi.

İndi isə fikirlərin irəliyə doğru olan əzəmətli yürüşündə dincəlmək, tərəddüd etmək, dayanmaq olmaz. İctimai fəlsəfə əslində elm və sülhüdür. Bu fəlsəfənin həm məqsədi, həm də fəaliyyətinin labüd nəticəsi – ziddiyyətləri öyrənmək yolu ilə coşqun ehtirasları sakitləşdirməkdir. Bu fəlsəfə məsələləri tədqiq edir, mahiyyətinə öyrənir, hissələrə ayırır, sonra yenə də birləşdirir. Bu fəlsəfə məsələləri bir məxrəcə gətirib çıxarmaq yolu ilə hərəkət edir və heç vaxt nifrəti hesaba almır.

Biz, insanlara hücum edən şiddətli qasırgalar nəticəsində cəmiyyətin dağıldığını dəfələrlə görmüşük: tarix böyük dövlətlərin və xalq-

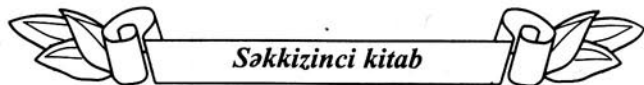
ların uğradığı fəlakətlə doludur; günlərin birində bu məchul qüvvə hərəkətə gəlir, bu fırtına qopur, adətləri, qanunları, dinləri sürükləyib aparır. Hindistanın, asorilərin, gildanilərin, İrəmin, Misirin mədəniyyəti bir-birinin ardınca məhv olur. Niyə? Biz bunu bilmirik. Bu fəlakətlərin səbəbi nədir? Bu bizə məlum deyil. Bu cəmiyyətləri xilas etmək olardımı? Bu məsələdə bəlkə onların özünün günahı varmı? Bəlkə onların elə bir fəlakətli qüsuru varmı ki, bu qüsurları məhv etmişdir? Millətlərin, irqlərin bu dəhşətli ölümündə intiharın dərəcəsi nə qədərdir? Bu suallar cavabsız qalır. Məhv olmuş mədəniyyətlər zülmət altındadır. Madam ki, onlar batmışlar – deməli, su sızan yerləri varmı; biz bundan artıq bir şey deyə bilmərik; biz, “keçmiş” deyilən bu dənizdə, zülmətin dəhşətli nəfəsi ilə qovulan bu əsərlər – bu nəhəng dalgalar içində nəhəng gəmilərin – Babilin, Nineviyanın, Tirin, Fivin, Romanın batmasına şaşqın bir halda baxırıq. Ora zülmət içindədir, amma bura aydınlıqdır. Biz qədim mədəniyyətlərin hansı xəstəliyə tutulduğunu bilmirik, lakin bizim mədəniyyətin mərzinə bələdik. Bu mədəniyyətin hər yerini aydınlaşdırmağa bizim haqqımız var; biz onun gözəlliyini müşahidə edirik, eybəcər tərəflərini açıb göstəririk. O yerdə ki, ağrı var – zədu işə salırıq; xəstəlik ki, müəyyən edildi – bunun səbəbini öyrənmək – dərmanın kəşf edilməsinə səbəb olur. Bizim mədəniyyət iyirmi əsrin gördüyü işdir: bu mədəniyyət həm əjdahadır, həm möcüzədir, onu xilas etmək üçün çalışmaq lazımdır. O xilas ediləcəkdir. Ona yüngüllük gətirmək – bu özü böyük şeydir; ona işıq vermək – bu daha böyük şeydir. Yeni ictimai fəlsəfənin bütün işləri bir məqsədə xidmət etməlidir. Mədəniyyətin ciyərini və qəlbini yoxlamaq – müasir mütəfəkkirlərin böyük vəzifəsidir.

Təkrar edirik: belə bir tədqiqat adama cəsarət və mərdlik verir; biz mütəfəkkirləri təkidlə cəsarətli və mərd olmağa çağırırıq, bu kədərli faciənin ciddi fasiləsi olan bu bir neçə səhifəni bu çağırışla bitirmək istəyirik. İctimai formasıyaların faniliyi qarşısında insanın əbədiyyəti hiss olunur. Yer kürəsinin ora-burasında yara, yeni karter, dəmrov, yeni kükürdlü təpələr var deyər bundan ölmür; yer kürəsində vulkan, deşilən çibən kimi öz lavını püskürürsə – yer bundan ölmür; xalqın xəstəliyi insanı öldürür.

Bununla belə, ictimai klinikanı müşahidə edən adam, bəzən təəssüflə başını yelləyir. Ən möhkəm, ən səmimi, ən ağıllı adamlar bəzən ümidini itirir.

O parlaq gələcək olacaqmı? Belə dəhşətli zülmət qarşısında adamın bu sualı öz-özünə verməsi təbii bir şey kimi görünür. Xudbinlərlə səfillərin üz-üzə gəlməsindən son dərəcə ağır bir vəziyyət əmələ gəlir. Xudbinlərdə yanlış fikirlər var, sərvətin yaratdığı korluq var, keşlənmə ilə bərabər artan iştaha var, yaxşı dolanacağın törətdiyi kütlük və karlıq var, təminat duyğusuzluğu var, “mənlilik” var; bu “mənlilik” o dərəcədə şişirilmişdir ki, onların bütün qəlbini doldurmuşdur; onlar əzabdan qorxurlar, bu qorxu o dərəcəyə çatmışdır ki, onlar əzab çəkənlərə nifrət edirlər. Səfillərdə şiddətli arzu var, həsəd var, başqalarının keş çəkdiyini görməkdən əmələ gələn nifrət var, öz nəfslərini təmin etmək üçün qarşısızalmaz heyvani hisslər var, qaranlıq dolu ürək var, kədər var, ehtiyac var, məhv olmaq məhkumiyyəti var, nalayiq və sadəlvəhşsinə bir cəhalet var.

Baxışlarımızı yenə göylərəmi dikmək lazımdır? Yüksəklərdə gördüyümüz o işıq saçan nöqtə bəlkə də sönməli olan nöqtələrdəndir? Göylərin dərinliyində, qorxunc halda bir-birilə üstə qalaqlanmış nəhəng zülmət yığınları arasında itib-batan, güclə seçilən ideali belə balaca, belə işıqlar, lakin təkbəşinə görmək adamı dəhşətə salır; burası var ki, onun təhlükəsi – buludlar pəncəsinə düşən ulduzun təhlükəsindən çox deyil.

CAZİBƏ VƏ KƏDƏR

BİRİNCİ FƏSİL

Parlaq işıq

Oxucu başa düşmüşdür ki, Eponina Plüme küçəsində yaşayan qızı dəmir barmaqlıq ardında gördükdən sonra quldurları o küçədən yayındırmış, sonra da Mariusu ora göndərmişdi. Eponinanı ora göndərən Manyon olmuşdu. Marius da bir neçə gün bu dəmir barmaqlıq qabağında həyəcan içində gəzdikdən sonra, nəhayət, Romeo Cülyettanın bağına girən kimi Kozettanın bağına girmişdi: onu elə bir qüvvə özünə çəkirdi ki, bu qüvvə maqniti – dəmirə, aşıqı – daşa, sevdidiyi qızın evinin daşına cəzb edir. Marius daha asanlıqla bağa girmişdi: Romeo divarın üstündən aşmışdı, amma Marius köhnə barmaqlığın dəmir çubuğunu heç çətinlik çəkmədən əyib içəri girmişdi; dəmir çubuq, qoca adamların dişini kimi öz yerində laxlayırdı. Marius ariq olduğundan, əmələ gələn bu deşikdən lap asanlıqla bağa keçmişdi.

Plüme küçəsində çox nadir hallarda adam olardı; bir də ki, Marius bura ancaq gecələr gəlirdi, buna görə də başqaları onu görə bilməzdi, belə bir təhlükə yox idi.

İki qəlbi bir-biri ilə nişanlayan o busədən sonra – o gözəl, o müqəddəs andan başlayaraq Marius hər axşam bura gəlirdi. Kozetta bu zaman vicdansız, pozğun bir adam sevmiş olsaydı – məhv olardı; çünki özünü sevdidiyi adama tamamilə təslim edən səxavətli ürəklər var: Kozetta belə adamlardan idi. Qadınların alıcınab xüsusiyyətlərindən biri – güzəştə getməkdir. Kamal dərəcəsinə yüksələn sevgidə utancaqlıqdan əmələ gələn qoribə bir korluq var. Ey nəcib insanlar, siz necə bir təhlükə qarşısında olduğunuzu bilirsinizmi?! Siz çox vaxt qəlbinizi verirsiniz, lakin biz sizin bədəninizi götürürük. Biz sizin qəlbinizi rədd

edirik, siz də zülmət içində ona əsə-əsə baxırsınız. Sevgi üçün orta bir vəziyyət yoxdur: o ya məhv edir, ya xilas edir. Bütün insan taleyi bu dilemmədadır. Heç bir qəza-qədr – məhv olmaq, ya xilas olmaq dilemmasını sevgi qədr əmansızcasına qoymur. Sevgi əgər ölüm deyilsə, həyatdır. Sevgi beşikdir, həm də tabutdur. Eyni hiss insan qəlbində həm “hə” deyir, həm “yox”. Allahın yaratdığı məxluqat içində ən çox işıq saçıyan insan qəlbidir, lakin, əfsus, ən çox qaranlıq saçıyan da odur.

Allahın inayətindən Kozetta xilasedici sevgiyə rast gəlirdi.

1832-ci ilin may ayı davam etdikcə – gündən-günə daha artıq etir saçıyan, daha artıq qalınlaşan sıx ağaclar kölgəsində, başlı-başına buraxılan bu kiçik bağda hər axşam iki adam görünərdi: onlar – bütün ismət və bəkarət dəfinəsini özlərində cəmləşdirən, qəlbləri səmavi bir xoşbəxtliklə dolu olan, insandan daha çox mələyə bənzəyən, duyduqları sevincle məstləşən, təmiz, pak, nəcib, zülmətdə bir-biri üçün işıq saçıyan iki gəncdi. Kozettaya elə gəlirdi ki, Mariusun başı üstündə şəfəq vardır, Marius da Kozettanın ətrafında halə görürdü. Onlar bir-birinə təmas edirdi, bir-birinə baxırdı, bir-birinin əlindən tuturdu, bir-birinə sıxılırdı, lakin onların aşmadığı bir hədd vardı. Onlar bu həddüdə ona görə aşmırdı ki, bunu nalayiq bir hərəkət hesab edirdi: onlar belə bir həddün olduğunu bilmirdi. Marius bir həddüdə hiss edirdi – bu həddüdə Kozettanın məsumluğu idi, Kozetta da bir həddüdə hiss edirdi – bu həddüdə Mariusun vicdanı idi. Onların ilk öpüşü həm də sonuncu öpüş oldu. Bu öpüşdən sonra Marius ancaq dodaqlarını Kozettanın əlinə, ləçəyinə, ya hörüyünə toxundurardı. Kozetta onun üçün qadın deyildi, etirdi. Marius onunla nəfəs alırdı. Kozetta heç bir şeydən boyun qaçırmırdı. Marius da heç bir şey tələb etmirdi. Kozetta xoşbəxt idi, Mariusun da arzusu yerinə yetmişdi. Onlar elə bir məftuniyyət içində yaşayırdı ki, buna qəlbin kor olması da demək mümkündür. Bu, Yunqfrauda görüşən iki bakir məxluqun, iki qu quşunun vəsfəgəlməz ilk ideal qucaqlaşması idi.

Sevginin bu dəmində, – o zaman ki, hissiyyat məst olmuş qəlbin qüdrətli təsiri altında tamamilə susur, – Marius, bu qüsursuz, bu mələkcəsinə təmiz insan bəlkə də özünü satan bir qadının yanına gedərdi, lakin Kozettanın paltarını heç topuğuna qədr də qaldırmazdı. Bir gün, ayılı bir gecədə, Kozetta öyilərkə yerdən nəse götürmək istədi, bu zaman paltarı döş tərəfdən bir balaca açıldı. Marius üzünü yana çevirdi.

Bu iki insanın arasında nə olurdu? Heç bir şey. Onlar bir-birinə pərəstiş edirdi.

Gecə onlar bağda olanda bağ saanki canlanır, müqəddəs bir yer olurdu. Bütün güllər onların ətrafında açılır, onlara ətir saçır, onlar da ürəyini açır, öz ruhunu çiçəklərə saçır. Şirəyə dolmuş, məst olmuş, nəşəli, gur bitkilər bu iki gəncin ətrafında tir-tir əsirdi; onlar sevgi sözünü söyləyirdi, ağaclar bundan titrəyirdilər.

Bu sevgi sözü nə idi? Bu bir meh idi. Ayrı bir şey deyildi. Təbii sarsıtmaq, həyəcana gətirmək üçün bu meh kifayətdir. Bu söhbətləri kitab səhifələrində oxumaqla onların səhrli qüvvəsini başa düşmək olmaz: onlar – yarpaqları əsdirən xəff küləklə, bir tüstü kimi sovrulub aparılmaq, ətrafa dağıdılmaq üçün yaradılmışdır. Bir-birini sevən iki adamın pıçılısını – onların qəlbində axan, bu qəlb ilə, bir lira kimi həmahəng olan melodiyadan məhrum edin – onda ancaq bir kölgə qalacaqdır; siz onda deyəcəksiniz: “Elə bu?” Bəli, bəli, uşaqlıq, eyni şeyi təkrar etmək, mənasız yerə gülmək, səfehlik, boş söz... dünyada bundan yüksək, bundan dərin şey yoxdur. Söylənməyə və dinlənməyə layiq olan da ancaq budur!

O adam ki, belə boş, belə səfeh şeyləri eşitməmişdir, o adam ki, bunları heç söyləməmişdir – o, kütbeyin və axmaq adamdır.

Kozetta Mariusa deyirdi:

– Bilirsen?..

(Onlarda mələkcəsinə bir məsumluq olsa da, bütün bu deyilənlərlə bərabər, bir-birinə “sən” deməyə başlamışdılar, bunun necə olduğunu heç özləri də bilmirdilər.)

– Bilirsen? Mənim adım Efrazidir.

– Efrazi? Yox ey, sənın adın Kozettadır.

– Yox. Kozetta pis addır. Mən balaca olanda bu adı mənə veriblər.

Mənim əsl adım Efrazidir. Yoxsa bu ad sənın xoşuna gəlmir.

– Xoşuma gəlir, ancaq Kozetta heç pis deyil.

– Bu ad sənın daha çox xoşuna gəlir?

– Hə...

– Onda mənım də xoşuma gəlir. Doğrudan da, Kozetta qəşəng addır... Mənə Kozetta de.

Kozetta gülümsədi; onun təbəssümü bu söhbəti cənnətləyiq bir idilliyə çevirdi.

Bir dəfə o, diqqətlə Mariusa baxaraq həyəcanla dedi:

– Cənab, siz çox qəşəngsiniz, siz gözəlsiniz, siz məzəli adamsınız, siz ağıllısınız, siz əlbəttə, mənədən çox bilirsiniz, amma bir şeydə mən sizdən geri qalmıram; o da budur: “Səni sevirəm!”

Marius da bundan böyük bir nəşə duydu, ona elə gəldi ki, ulduzun oxuduğu bir beyti eşidir.

Ya da: Marius öskürəndə Kozetta əli ilə yavaşca vuraraq deyirdi:

– Öskürməyin, cənab. Mən istəmirəm ki, mənım yanımda mənədən içərsiz öskürsünüz. Öskürmək və mənı narahat etmək çox nəzakətsizlikdir. Mən istəyirəm ki, sən özünü yaxşı hiss edəsən, yoxsa mən çox bədbəxt olaram. Onda mən nə elərəm?

Bunlar hamısı çox gözəldi.

Bir gün Marius Kozettaya dedi:

– Bir təsəvvür elə: bir vaxt vardı, mən elə güman edirdim ki, sənın adın Ursuladır.

Onlar bütün bir axşamı bu sözdən ötrü güldülər. Bir dəfə də Marius söhbət arasında həyəcanla dedi:

– Bir gün mən Lüksemburq bağında şikəst bir adamı öldürmək istəyirdim!

Elə o saat da sözünü kəsdi, daha bu barədə danışmadı. Danışsaydı, görək corab bağı məsələsini açıb Kozettaya deyəydi, lakin bunu deyə bilməzdi. Bunda məchul bir cismani təmas hiss olunurdu: bu nəhayət-siz, məsum sevgi isə bunun qarşısında dəhşətlə geri çəkilibdi.

Marius Kozetta ilə keçirəcəyi həyatı ancaq belə təsəvvür edir, ayrı heç bir şey düşünmürdü: hər axşam Plümə küçəsinə gəlsin, barmaqlığın köhnə dəmir çubuğunu yana əysin, bağa girib həmin bu skamyada, Kozettanın yanında, onunla çiysin-çiyyə otursun, yerə enən qaranlığın titrəyişinə ağaclar arasından baxsın, dizlərini Kozettanın paltarına toxundursun, xırdaca barmağının zərif dırnağını sığalsın, ona “sən” desin, eyni gülün ətrini Kozetta ilə bərabər, növbə ilə qoxulasın... Həmişə də belə! Bu zaman onların başı üstündən çox-çox yüksəkdən buludlar yığın-yığın üzüb keçirdi. Həmişə külək əsəndə insan xəyalını buludlardan daha çox özü ilə sürükləyib aparır.

Lakin kişilərin qadına göstərdiyi qulluq bu ciddi sevgidə də lazım oldu. Adamın sevdiyi qıza “kompliment deməsi” – nəvazişin birinci formasıdır ki, cəsarət burada özünü qorxa-qorxa hiss etdirir. Kompliment – oğlanın üz örtüsü üstündən qızı öpməsinə bənzər. Məxfi şəkildə saxlanılan ehtiras öz nəşəsinin kəskinliyini komplimentdə gizlədir. Qəlb daha artıq sevmək üçün səhvət qarşısında geri çəkilir. Mariusun xülyalara bürünmüş nəzakətinin ifadə tərzı mavi səma rəngdə idi – eger belə demək mümkünse. Quşlar yüksəklərdə, mələklər aləminə yaxın bir yerdə uçanda belə sözləri eşitməlidirlər. Lakin

Mariusda olan bütün həyatı, insani və müsbət cəhətlər də bu sözlərə qarışmışdı. Bu sözlər mağarada söylənilən sözlərdi, bunlar alkovda söyləniləcək sözlərin başlanğıcı idi; bunlar – qəlbin lirik ifadəsi idi, soneta ilə himnin bir-birinə qarışması idi, bir-birini seven iki adamın sevimli mübaligələri idi, pərəstişin, gül dəstəsi şəklində toplanan, zərif, gözəl ətir saçan bütün incəlikləri idi, qəlbin qəlbə söylədiyi vəsfəgəlməz sözlərdi.

Marius pıçıldayaraq, deyirdi:

– Ah, sən nə gözəlsən! Mən sənə baxmağa cəsarət eləmirəm. Mən ancaq səni seyr edə bilirəm. Sən Allahın mərhəmətisen. Heç bilmirəm mənə nə olub. Paltarının qırağından xırdaca tuflinin ucu görünəndə dəli-divanə oluram. Sənin fikrin aydın olanda – ondan nə sehrli işıq saçılır! Sən çox ağıllısan! Bəzən mənə elə gəlir ki, sən rəyasan. Danış, qulaq asıram, mən sənə məftunam! Ah, Kozetta! Bu nə qəribə haldır, nə gözəldir! Mən lap ağılımı itirmişəm. Siz füsunkar bir qızsınız, xanım! Mən sənin xırdaca ayaqlarına – mikroskopa, sənin qəlbinə – teleskopa baxıram.

Kozetta da ona deyirdi:

– Mən səni, səhərçağından bu vaxta qədər sevdiyimdən bir az artıq sevirəm.

Onlar bu söhbətlərində bir-birinə necə gəldi sual-cavab verirdilər, elektrik cərəyanı keçən xırdaca mürvər ağacı fiqurları mərkəzə cəzb edildiyi kimi, bu söhbətlər də mütləq sevgiyə gətirib çıxarırdı.

Kozettanın bütün varlığı – sadəlik, sadələşmə, aydınlıq, məsumluq, təmizlik və işıq mücəssəməsi idi. Onun haqqında belə demək olardı: o şəffafdır. Kim onu görsə, Kozetta ona bahar və səhər şəfəqi təsirini bağışlayardı. Onun gözlərində sanki səhər şəhi parıldayırdı. O, qadın surətində dan yeri işığı idi.

Marius Kozettaya pərəstiş etməklə bərabər onunla fəxr edirdi, bu da çox təbii idi. Doğrudan da, monastırda tərbiyə alan bu balaca qız, lap elə məktəb sıralarından başlayaraq, çox incə bir ariqliklə söhbət edir, bəzən də haqq və gözəllik dili ilə danışırdı. Onun gəvəzəliyi həqiqi bir söhbətdir. O heç bir şeydə səhv etmirdi, çox sağlam mühakimə yürüdürdü. Qadın – qəlbin məsumluq duyğusuna itaət edərək hiss edir və danışır, onun günahsızlığı da bundadır. Ancaq qadın eyni zamanda həm mehriban, həm də dərin sözlər deyər. Mehribanlıq və dərinlik – bütün qadın bundadır; bütün səma bundadır.

Bu tam xoşbəxtlik içində Mariusla Kozettanın hər anda gözləri yaşarırdı. Ayaq altında qalan bir mollaquşu, quş yuvasından düşən bir lələk, sınımış bir yemişanın budağı onların qəlbində mərhəmət hissi oyadırdı: onların azca bir kədəre bürünən nəşəsi sanki göz yaşı istəyirdi. Sevginin ən düzgün əlaməti – rıqqəttir, bu bəzən az qala əzab-verici bir şəkildə olur.

Onlar eyni zamanda məmnuniyyətlə gülürdülər, özü də elə füsunkar bir səbəstliklə, elə asudə gülürdülər ki, hərdən lap uşağa oxşıyırdılar: belə ziddiyyətlər sevgidə ancaq işıqlar və kölgələr hərəkətidir. Bununla belə həmişə ayıq olan təbiət məsumluqla məst olmuş qəlb-lərin yanındadır, bundan onların heç xəbəri olmur. O öz kobud və yüksək məqsədi ilə burdadır; ürəklər nə qədər təmiz olsa da, təklikdə olan ən məsum görüşlərdə füsunkar və sirli bir cəhət vardır, bu bir-birini seven iki adamın görüşünü iki dostun görüşündən fərqləndirir.

Onlar bir-birinə pərəstiş edirdi.

Keçici olmayan və əbədi hərəkət edən şeylər eyni zamanda mövcud olur. Adamlar bir-birini sevirlər, bir-birinə baxıb gülümsəyirlər, gülürlər, dodaqlarını əzib-büzərək bir-birinə naz satırlar, barmaqlarını daraqlayırlar, bir-birinə “sən” deyirlər, bu da əbədiyyətə mane olmur. Bir-birini seven iki adam quşlarla, qızılıgüllə bərabər axşamçağı, aləqaranlıqda gizlənilirlər, görünmürlər, qaranlıqda öz baxışları ilə bir-birini sehləyirlər, bu baxışları ilə bütün qəlb-lərini ifadə edirlər, pıçıl-daşırlar, başsız-ayaqsız sözlər söyləyirlər, elə bu zaman da ulduzların müntəzəm hərəkəti namütnəhiliyi doldurur.

İKİNCİ FƏSİL

Tam səadətlə məst olmaq

Onlar xoşbəxtlikdən sarsılaraq sanki yuxu içində yaşayırdılar. Elə həmin ayda vəba xəstəliyi Parisi viran qoymuşdu, onlar bunu görmürdülər. Onlar bir-birinə inanaraq nə vərdisə hamısını açıb deyirdilər, lakin bu “hamısı” deyilən şey onların özünə aid olan məlumatdan kənara çıxmırdı. Marius Kozettaya demişdi ki, mən yetiməm, adım da Marius Ponmersidir; advokatam; kitabxanalar üçün cürbəcür məqalələr yazıram, bununla da dolanıram; atam polkovnik idi, qəhrəmandı; mənim babamla aram deyib; babam dövlətli adamdır. Bir dəfə də demişdi ki,

mən baronam, lakin bu söz Kozettaya heç bir təsir bağışlamamışdı. Marius barondu? Kozetta bunu başa düşmədi. Bu sözün nə mənada olduğunu bilmirdi. Marius Marius idi. Kozetta da özü haqqında demişdi ki, mən Kiçik Pikpus monastırında təlim-tərbiyə almışam; sənin anan kimi mənəm də anam ölmüşdür; atamın adı Foşlevandır; o çox yaxşı adamdır, yoxsullara çox kömək ələyir; amma özü kasıbdır, o hər şeydə qənaət ələyir, amma mənə gələndə heç bir şeyi əsirgəmir.

Kozettanı görəndən bəri Mariusun həyatı elə bir şəkllə düşmüşdü ki, keçmişdə, hətta lap yaxında olan hadisələr ona çox tutqun, çox uzaqda baş vermiş bir şey kimi görünürdü, buna görə də Kozettanın söylədiyi şeylər onu tamamilə təmin edirdi, – bu çox qərribə idi. Marius hətta gecə, daxmada baş verən hadisəni, Tenardyenin tutduğu işlərini, qocanın öz qolunu yandırmasını, onun qərribə hərəkətlərini, qaçıb getməsini heç danışmadı, bu heç onun ağılına da gəlmədi. Bunlar hamısı bir anda onun yadından çıxmışdı, səhər nə yediyi, harada nahar elədiyi, kim ilə danışdığı axşam heç onun yadında olmurdu; onun qulaqlarında səslənən melodiyalar başqa şeyləri eşitməyə qoymurdu; o ancaq Kozettanı gördüyü anlarda yaşayırdı: bu zaman o göylərə qalxır və çox təbii olaraq, yeri yaddan çıxarırdı. Onlar ikisi də, əldən düşmüş halda, qeyri-cismani zövqün əqləgəlməz ağır yükünü daşıyırdı. Aşiq deyilən somnabullar belə yaşayırlar.

Heyhat! Bunlar kimin başına gəlməmişdir? Niyə elə bir vaxt gəlir ki, biz göyləri tərk edirik, niyə həyat bundan sonra davam edir?

Sevgi düşüncənin yerini tutur. Sevgi – bütün başqa şeyləri ehtirasla unutmaqdır. Ehtirasdan necə məntiq tələb etmək olar! Səma mexanizminə mükəmməl bir həndəsi fiqur tapmaq çətin olduğu kimi, insan qəlbində də qüsursuz bir məntiqi əlaqə tapmaq çətinidir. Kozetta ilə Marius üçün, Marius və Kozettadan başqa heç bir şey mövcud deyildi. Bütün dünya onların ətrafında uçub boşluğa tökülmüşdü. Onlar xoşbəxt dəqiqələrdə yaşayırdı. Onlar üçün nə irəliddə bir şey vardı, nə geridə. Kozettanın atası olduğunu Marius çox çətinliklə təsəvvür edirdi. Onun hafizəsi pozulmuşdu? Bu məftunluğa xas olan bir şeydir. Bu aşiqlər nə danışırıd? Biz bunu bilirik: onlar güldən, qaranquşdan günün batmasından, ayın çıxmasından, hər cür mühüm şeydən danışır. Onlar birbirinə “yerdə qalandan” başqa hər şeyi demişdi. Aşiqlər üçün “yerdə qalan” – heçdir. Onun atası, həqiqi həyat, oğrular məskəni, quldurlar, bu yaxınlarda baş verən hadisə bunlar axı nəyə lazımdı? O dəhşətli

şeylər doğrudanmı olmuşdu, – o buna lap əmindirmi? Onlar bir yerdə idi, bir-birinə pərəstiş edirdi, qurtardı getdi. Başqa şeylər heç veclərinə də deyildi. Görünür, cənnətə çatdığımız üçün cəhənnəm bizim arxamızda yox olur. Məgər biz iblisləri görmüşük? Məgər onlar mövcuddur? Məgər biz dəhşətdən titrəmişik? Məgər biz əziyyət çəkmişik? Bunlar daha bizim yadımızda deyil. Tül kimi çəhrayı duman bunların üstünü bürümüşdür.

Bu qayda ilə bu iki məxluq əlirməz yüksəklikdə, təbiətdə təsadüf edilən, həqiqətə uyğun olmayan bir vəziyyətdə yaşayırdı: onlar nə nadirdə idi, nə zenitdə, insanla mələk arasında idi, yerin çirkabı üzərində, efrin altında, buludlarda yaşayırdı; onlar sanki qeyri-cismani bir şəkildə idilər; ruhun özü, məst olmağın özü idilər; onlar həddindən artıq yüksəlmişdilər – daha yerdə gəzə bilməzdilər, onlarda həddindən artıq təbii xüsusiyyətlər vardı: onlar, yərəkəlmədən əvvəl dağınıq şəkildə olan atom kimi, maviçliklərdə itib batmazdılar; sanki onlar təleyin xaricində, adi şeylər – dünəni, bu günü, sabahı bilmədən, məftuniyyət və xəyal içində, əldən düşmüş halda yaşayırdılar; hərədən elə yüngül olurdular ki, ucsuz-bucaqsız fəzalara qalxa bilərdilər, sanki əbədiyyətə uçmağa hazırdılar.

Onlar oyaq ikən müntəzəm surətdə yellənən layla çalan bu vəziyyət içində mürgüləyirdilər. Ey idealla məst olan varlığın gözəl, şirin yuxusu!

Kozetta nə qədər gözəl olsa da, Marius bəzən onun yanında gözlərini yumurdu. Gözləri yummaq – ruhu görmək üçün ən yaxşı üsuldur.

Bu vəziyyət onları hara aparıb çıxara bilirdi – Mariusla Kozetta özlərinə belə bir sual vermirdi. Onlar elə hesab edirdi ki, yolun sonuna çatmışlar. İnsanların qərribə iddiası var: istəyirlər ki, sevgi onları bir yana aparıb çıxarsın.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

İlk kölgələr

Jan Valjanın heç bir şeydən xəbəri yox idi.

Mariusdan daha az xəyalpərəst olan Kozetta şəhəri, Jan Valjana, özünü xoşbəxt hiss etmək üçün, bu da kifayət idi. Kozettanın düşüncələri, qəlbində əmələ gələn təşvişlər, ruhunu dolduran Mariusun surəti – onun gözəl, məsum, gülər üzünün misli-bərabəri görünməmiş

təmizliyində qətiyyəni əks olunmamışdı. O elə bir yaşda idi ki, bu yaşda qız öz sevgisini, mələk zənbaq gözdirən kimi öz qəlbində gözdirir. Bəli, Jan Valjan sakit idi. Bir də ki, aşıqlar məşuq arasında tam razılıq olanda onların işi yaxşı gedir, onların seçkisinə mane ola bilən üçüncü bir adam – bütün aşıqların, məşuqların eyni şəkildə göstərdikləri xırda ehtiyatkarlıqlar nəticəsində tamamilə yanılırlar. Məsələn, Kozetta heç vaxt Jan Valjana etiraz etmirdi. Jan Valjan görməkmi istəyirdi? Ata can, çox gözəl, göz. O, evdəmi qalmaq istəyirdi? Lap yaxşı, qal. O istəyirdi axşam Kozettanın yanındamı olsun? Kozetta bundan çox-çox sevinirdi. Jan Valjan adətən axşam saat onda öz otağına gedirdi, Marius da buna görə saat ondan tez bağa gəlmirdi; Kozetta evin bayır qapısını açanda Marius bunu küçədə eşidirdi, ancaq bundan sonra bağa girirdi. Marius gündüz burada heç görünmürdü. Jan Valjan Mariusun mövcud olduğunu unutmuşdu. Ancaq bir dəfə səhərcağı Kozettaya dedi: “Mənə bax sən kürəyin deyəsən ağa bulanıb!” Keçən axşam Marius məftuniyyət və həyəcan içində Kozettanı qucaqlamışdı, o da bilmədən divara söykənmişdi.

Tusen qarışığını erkən qurtarır, elə o saat da yerinə girirdi: o ancaq yatmağı düşünürdü; onun da eynən Jan Valjan kimi heç bir şeydən xəbəri yox idi.

Marius bircə dəfə də evə girməmişdi. Kozettanın yanına gələndə, küçədən onları görməsinlər, səslərini eşitməsinlər deyər, artırmanın yanında, küncdə dururdular; söhbət etmək əvəzinə, ağacların budağına baxa-baxa dəqiqədə bəlkə iyirmi dəfə bir-birinin əlini sıxmaqla kifayətlənirdilər. Bu zaman onların külyası bir-birinə elə qarışırdı ki, otuz addım kənarda ildırım çaxsaydı bunu görməzdilər.

Ey məsum, saf ürəklər! İşıq dolu saatlar çox vaxt bir-birinə oxşayır. Belə sevgi-zənbaq ləçəkləri ilə göyərçin tükü qasırgasıdır.

Onlarla küçə arasında bağ vardı. Marius həmişə gələndə və gedəndə dəmir barmaqlığın çubuğunu yerinə salaraq diqqətlə düzəldirdi, onun çıxarılıb-çıxarılmadığı qətiyyəni bilirmirdi.

O həmişə axşamdan xeyli keçəndən sonra Kozettadan ayrılırdı, Kurfeyrakın yanına gedirdi. Kurfeyrak Baorelə deyirdi:

– Heç təəvvür edə bilərsənmi? Marius indi gecə saat birdə evə gəlir.

Baorel də ona:

– Burada nə var ki? Suyun lal axanından, adamın yerə baxanından qorx, – deyər cavab verirdi.

Bəzən Kurfeyrak ciddi bir sima alır, əllərini döşündə çarpazlayaraq Mariusa deyirdi:

– Cavan oğlan, siz həqiqi yoldan çıxmısınız!

Kurfeyrak iş adamı idi; o, Mariusun üzündəki sirli bir xoşbəxtliyin əksinə narazı halda baxırdı; səmavi ehtiraslar onun qəbul etdiyi şeylərdən deyildi, belə şeylər onu açıqlandırır, buna görə də hərdən o, Mariusdan həqiqi həyata qayıtmağa tələb edirdi.

Bir gün səhərcağı Kurfeyrak Mariusa nəsihət verə-verə dedi: – Əzizim, bu saat sən mənə – aya, xəyallar səltənətinə, səhvlər aləminə, Sabun köpükləri paytaxtına köçən, orada yaşayan bir adam kimi görünürsən. Sən gəl yaxşı oğlan ol, de görüm, o qızın adı nədir!

Lakin heç bir şey Mariusa bu sirri üzündə bilməzdi. O, dırmağının qoparılmasına razı olardı, lakin sehrli *Kozetta* adını təşkil edən üç müqəddəs hecadan birini də söyləməyə razı olmazdı. Həqiqi sevgi səhər şəfağı kimi işıqlı, qəbir kimi laldır. Kurfeyrak Mariusda yeni bir şey görürdü: o da, Mariusun xoşbəxtlik işığı saçan dınməməzliyi idi.

Bu gözəl may ayında Mariusla Kozetta böyük bir xoşbəxtliyin nəşəsini dərk etdilər. Bu xoşbəxtlik ondan ibarət idi ki:

Dalaşsınlar, sonra da bir-birinə “siz” desinlər, ancaq ona görə ki, sonra böyük bir sevincə bir-birinə “sən” desinlər;

Heç bir əlaqələri olmayan şəxslər haqqında, ən xırda təfərrüatına varıncaya qədər, bir-birinə uzun-uzadı danışsınlar; bu bir daha sübut edir ki, sevgi deyilən füsunkar operanın librettosu əhəmiyyətsiz şeydir;

Marius Kozettanın geyim haqqında söylədiklərini dinləsin;

Kozetta da Mariusun siyasət haqqında söylədiklərini dinləsin;

Bir-birinə sıxılaraq, Babil küçəsindən gələn kolyaska gurultularına qulaq assınlar;

Eyni ulduza, ya ot arasında ışıldayan eyni atəş bəcəyinə baxsınlar;

İkisi də sussun: bu danışmaqdan da artıq ləzzət verir;

Və sairə, və sairə...

Lakin bu zaman tufan yaxınlaşırdı.

Bir gün Marius Kozetta ilə görüş gəlirkən Əlillər bulvarından keçirdi; o, adəti üzrə başını aşağı salaraq gedirdi, Plümə küçəsinin tinindən dönmək istəyəndə kim isə lap yaxından dedi:

– Axşamın xeyir, cənab Marius!

Marius başını qaldırdı, qarşısındakı Eponina idi.

Bu ona fəvqəladə bir təsir bağışladı. Mariusu Plüme küçəsinə gətirəndən sonra bu qız birçə dəfə də olsa onun yanına düşməmişdi; o gündən bəri Marius Eponinanı görməmişdi, Eponina tamam onun hafizəsindən silinmişdi. Marius öz xoşbəxtliyi üçün ona minnetdar idi, o ancaq Eponinaya təşəkkür edə bilirdi. Lakin bu təsadüf ona çox ağır iztirab verdi.

Sevgi xoşbəxt və təmiz sevgi isə, insanı kamilləşdirir, – belə düşünmək səhvdir; sevgi insanı ancaq unutqanlığa doğru aparır – biz bunu müəyyən etmişik. İnsan bu vəziyyətdə pis ola biləcəyini, həm də yaxşı ola biləcəyini unudur. Təşəkkür, vəzifə hissi, ən mühüm, ən usandırıcı xatirələr yox olub gedir. Başqa bir vaxtda Marius Eponinaya tamamilə başqa cürə münasibət göstərirdi. Bu qızın adı Eponina Ternardye idi, onun daşdığı familiya Mariusun atasının vəsiyyətində qeyd olunmuşdu, bu elə bir addı ki, bir neçə ay əvvəl Marius bu adamdan ötrü özünü böyük bir qızgınlıqla fəda edə bilirdi, lakin indi onun bütün fikri Kozetta ilə məşğul olduğundan bu bərədə heç o qədər fikirləşmirdi də. Biz Mariusu necə varsa elə də göstəririk. Hətta atasının da surəti onun qəlbində sevgisinin parlaq şüaları altında azca solmuşdu.

Marius bir qədər karıxaraq dedi:

– Ah, Eponina, sizsiniz?

– Niyə, mənə “siz” deyirsiniz? Yoxsa mən sizə bir pislik-zad eləmişəm?

Marius:

– Yox, – deyər cavab verdi.

Əlbəttə, Marius Eponinaya qarşı pis bir fikirde deyildi. Qətiyyətlə. Ancaq indi başqa cürə hərəkət edə bilməyəcəyini hiss edirdi: “Kozetta – sən” deyəndə, Eponinaya görə “siz” deyeydi”.

Marius kirmişcə Eponinaya baxırdı. Eponina həyəcanla dedi:

– Deyin görüm...

Burada onun dili tutuldu. Elə düşünmək olardı ki, vaxtı ilə çox qayğısız və dikbaş olan bu qızın söyləməyə sözü çatışmırdı. O gülümsəmək istədi, ancaq gülümsəyə bilmədi.

Yenə də söze başladı:

– Deyin!..

Sonra gözələrini yerə dikərək yenə susdu. Birdən o sərt bir halda:

– Gecəniz xeyrə qalsın, cənab Marius, – deyərək çıxıb getdi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

*Keb sözü ingiliscə – diyirlənən şey,
arqo dilində – hürən itdir*

Ertəsi gün iyunun 3-də, – 3 iyun 1832-ci il tarixini göstərmək lazımdır, ona görə ki, bu dövrdə Parisin üfüqlərində mühüm hadisələr tuflanlı bulud kimi toplaşmışdı, – bəli, ertəsi gün, iyunun 3-də Marius qaranlıq düşəndən sonra yenə dünənki yolla gedirdi, yenə onun beyni fərhəli fikirlərlə dolu idi. Birdən, bulvarın ağacları arasında Eponinanın ona sarı gəldiyini gördü. İki gün idi Eponina ona rast gəlirdi, bu daha dözlülməz bir şeydi. O cəld yana döndü, bulvarı tərk edib başqa yola çıxdı. Şahzadə küçəsi ilə Plüme küçəsinə getməyə başladı.

Eponina Plüme küçəsinə qədər onun ardınca getdi; o hələ indiyə kimi belə bir şey etməmişdi. Bu vaxta qədər o, Marius bulvarla gedərkən ancaq ona baxmaqla kifayətlənmişdi, onunla heç görüşmək də istəməmişdi. Birçə dünən Mariusla danışmaq istəmişdi.

Bəli, Eponina onun ardınca getdi, Marius bunu duymadı. Marius barmaqlığın dəmir çubuğunu aralayıb bağa girdi, Eponina bunu gördü.

Öz-özünə dedi:

– Bir bax! Onun evinə gedir!

Eponina barmaqlığa yaxınlaşdı, dəmir çubuqları bir-bir əli ilə yoxladı, heç çətinlik çəkmədən Mariusun çıxarıb, sonra da yerinə saldığı çubuğu tapdı.

Astadan tutqun bir səslə mızıldandı:

– Yox, belə olmaz!

Barmaqlığın özülü üstündə, dəmir çubuğun yanında oturdu, sanki onu qoruyurdu. Bura barmaqlığın qonşu divarla bitişdiyi qaranlıq bucaq idi. Eponinanı burada görmək olmazdı.

Bu qayda ilə o, nəfəsini qısaraq, tərpənmədən, öz fikirlərinin əzabını çəke-çəke bir saatdan çox oturdu.

Axşam saat on radələrində Plüme küçəsindən keçən iki, ya üç adamdan biri, qoca bir burjua, pis ad çıxarmış bu boş yerdən tez keçib getməyə tələsirdi; o gəlib bağın barmaqlığına çatdı, barmaqlıqla divar arasındakı bucağa yaxınlaşanda boğuş və təhdidədi bir səs eşitdi:

– İnanmaq olar ki, hər axşam bura gəlir!

Yolla keçən adam ətrafına baxdı, bir adam görmədi, qaranlıq bucağa baxmağa cəsarət etmədi, yaman qorxdı, addımlarını yeyinlətdi.

O adamın tələsməyə haqqı vardı; çünki bir az sonra Plüme küçəsinin tinində altı adam göründü: onlar divarın dibi ilə bir-birindən bir az aralı gedirdi; elə zənn etmək olardı ki, onlar keflənmiş gecə keşikçiləridir.

Qabaqda gələn bağın barmaqlığına çatanda dayandı, o birilərini gözlədi; bir dəqiqə sonra hamısı gəlib bura yığıldı.

Onlar astadan danışmağa başladı.

Biri dedi:

– Burada qoy.

O birisi soruşdu:

– Bağda keb varmı?

– Bilmirəm. Mən ehtiyat üçün kürəni götürdüm. Verərik ona qoy ceynəsın.

– Səndə şüşəni çıxarmaq üçün mastika varmı?

– Var.

Beşinci adam dodaqlarını tərpətmədən danışa-danışa əlavə etdi:

– Barmaqlıq köhnədir.

İkinci dedi:

– Daha yaxşı. Deməli, skripkanın altında cırlıdarmayacaq, onu qoparmaq çətin olmayacaq.

İndiyə kimi hələ heç ağzını açıb danışmayan altıncı adam, bir saat bundan qabaq Eponina etdiyi kimi, barmaqlığın dəmir çubuqlarını bir-bir yoxlamağa və ehtiyatla tərpətməyə başladı. Bu qayda ilə gəlib Mariusun laxlatdığı çubuğa çatdı. Elə çubuqdan yapışmaq istəyəndə, qaranlıqdan qəfil çıxan bir əl onun çiyinə endi, onu döşündən bərk itələdilər: o, xırıltılı səslə astadan dedi:

– Burada keb var.

Elə bu anda o öz qarşısında solğunbənzli bir qız gördü.

O elə bir sarsıntı duydu ki, belə sarsıntı ancaq gözənlilməz bir hadisə nəticəsində əmələ gəlir. Sanki o da, yırtıcı heyvan kimi bütün tüklərini qabartdı; qorxuya düşmüş yırtıcı heyvanın aldığı vəziyyətdən daha iyrenc və daha qorxunc bir şey yoxdur; elə birçə onun dəhşətli görünüşü adamı qorxudur. O geri çəkilərək kəkələyə-kəkələyə mızıldandı:

– Bu ləçər haradan çıxdı, bu kimdir?

– Sizin qızınız.

Doğrudan da o Eponina idi, danışdığı adam da Tenardye idi.

Eponina meydana çıxan kimi o birilər də, yəni Gecəquşu da, Tüfeyli də, Babet də, Monparnas da, Brüjon da, gecə adamlarına xas olan bir hərəkətlə tələsmədən, kırımışca, pis niyyət duyulan ləngliklə, səssiz-səmirsiz Eponinaya yaxınlaşdı.

Onların əlində cürbəcür iyrenc alət vardı. Tüfeyli əlində əyri bir maşa tutmuşdu: oğrular buna “ləçək” deyirlər.

Tenardye səsinə qısaraq həyəcanla dedi:

– Sən burada nə qayıırırsan? Bizdən nə istəyirsən? Dəli olmusan, nədi! Gəlmisən ki, bizim işimizə əngəl qatasan?

Eponina qəhqəhə ilə gülərək onun boynunu qucaqladı.

– Mən buradayam, əziz ata can, ona görə ki, mən buradayam. Yoxsa daş üstündə oturmaq mənə qadağan olunmuşdur? Bax, sizin burada işiniz yoxdur. Bu zəhməti çəkib siz niyə bura gəlmisiniz? Mən axı Manyona dedim: “Burada bir şey yoxdur”. Yaxşı da, əzizim, ata can, öpün məni! Gör nə vaxtdandır sizi görmürəm! Deməli, siz azadlığa çıxmısınız?

Tenardye Eponinanın qolları arasından çıxmağa çalışaraq mırıldandı:

– Çox gözəl. Sən ki, məni öpdün, kifayətdir. Hə, mən azadam. Daha damda deyiləm. Di çıx get.

Lakin Eponina onu qolları arasından buraxmayaraq mehribanlığını daha da artırdı.

– Ata can, siz bunu necə elədiniz? Oradan ki, siz çıxı bilmisiniz – onda yaman ağıllısınız! Bunu danışın mənə! Bəs anam? Anam haradadır? Deyin görüm, anama nə olub?

– Anan salamatdır, ancaq bilmirəm, burax məni deyirəm, rədd ol!

Eponina erköyün uşaq kimi naz eləyir, özünü əzib-büzürdü:

– Heç getmək istəmirəm; siz məni qovursunuz, amma mən dörd aydır sizi görmürəm, sizi ancaq birçə kərə öpmüşəm.

Yenə də atasının boynunu qucaqladı. Babet buna tab gətirmədi:

– Ah, belə şey olar, bu nə axmaq işdir!

Tüfeyli çığırdı:

– Vaxt keçir! Bu saat tulalar gələr!

Dodaqlarını tərpətmədən danışan adam aşağıdakı beyti oxudu:

Öpüşün öz vaxtı var,

Hələ təzə il deyil.

Eponina o biri quldurlara sarı döndü:

– Bir bura bax, bu ki, cənab Brüjondur! Xoş gördük, cənab Babet! Xoş gördük, cənab Gecaquşu! Cənab Tüfeyli, yoxsa mənı tanırmırsınız? Monparnas kefin necədir?

Tenardye donquldandı:

– Narahat olma, hamı səni tanıdı! Xoş gördük, xudahafiz, itil buradan! Bizi rahat qoy!

Monparnas:

– Bu vaxtda toyuqlar yatır, tülkülər gəzir, – dedi.

Babet əlavə etdi:

– Sən özün başa düşürsən: bizim burqo işimiz var.

Eponina Monparnasın əlindən tutdu.

Monparnas ona xəbərdarlıq edərək dedi:

– Ehtiyatlı ol! Əlini kəsərsən – mənim əlimdə qələm var.

Eponina mülayim bir halda:

– Monparnas, əzizim, – dedi, – insanlar gerek bir-birinə inansın.

Məgər mən atamın qızı deyiləm? Cənab Babet, cənab Tüfeyli, məsələni aydınlaşdırmağı axı mənə tapşırıbmışdılar.

Qərribə burasıdır ki, Eponina daha arqo dilində danışmırdı. Marius-la tanış olan gündən daha bu dildə danışa bilmirdi.

O balaca, zəif, skelet əlinə oxşayan arıq əli ilə Tüfeylinin yoğun, kobud barmaqlarını sıxa-sıxa sözüne davam etdi:

– Siz axı bilirsiniz ki, mən axmaq deyiləm. Axı mənə həmişə etibar ələyirlər. Lazım olanda mən sizə kömək eləmişəm. Bunu bilin ki, mən işi yoxlamışam. Siz nahaq yerə özünüzlə təhlükəyə atırsınız. Vallah, bu evdə sizin istədiyiniz şey yoxdur.

Tüfeyli:

– Orada ancaq arvadlar var, – dedi.

– Arvad yoxdur. Hamısı çıxıb gedib.

Babet:

– Amma şamlar qalıb! – dedi.

Babet fligelin çardağında yanan və ağaclar arasından görünən işığı Eponinaya göstərdi. Tusen hələ yatmamışdı, o, paltar səririrdi.

Eponina quldurları rədd etmək üçün bir daha təşəbbüs göstərdi.

– Nə olsun ki! Orada yaşayanlar lap kasıb adamlardır, bu xırdaca evdə birce su da pul tapmazsınız.

Tenardye çığırdı:

– Cəhənnəm ol! Bu evi alt-üst ələyəndən sonra biz sənə deyərək, orada nə var: sarı göbək, ağ göbək, ya pul...

Tenardye Eponinanı itələdi ki, qabağa getsin.

Eponina dedi:

– Cənab Monparnas, dostum, siz ki, yaxşı oğlansınız, xahiş ələyirəm, ora getməyin!

Monparnas:

– Özünü gözlə, – dedi, – bıçağa ilşərsən!

Tenardye ona xas olan qəti bir ifadə ilə:

– İtil buradan, – dedi, – iblis, qoy kişilər öz işini görsün!

Eponina yenə də Monparnasın əlini tutmuşdu, onun əlini buraxaraq dedi:

– Deməli, siz bu evə girmək istəyirsiniz?

Dodaqlarını tərptəmədən danışan adam qımışdı:

– Ancaq başımızı soxmaq istəyirik!

Eponina kürəyini barmaqlığa söykədi, tərptədən-dırnağa kimi silahlanan, qaranlıqda iblisə oxşayan quldurlara astadan, həm də qəti bir ifadə ilə dedi:

– Amma mən sizin ora girməyinizi istəmirəm.

Quldurlar heyrət içində donub qaldılar. Dodaqlarını tərptəmədən danışan adam yenə də istehza ilə gülümsəyirdi. Eponina dedi:

– Dostlar, yaxşı qulaq asın! Məsələ onda deyil. İndi mən sizə deyim. Siz bu bağa girsəniz, bu barmaqlığa əl vursanız – mən çıxacağam, darvazanı döyəcəyəm, camaatı ayağa qaldıracağam, polis işçilərini səsləyəcəyəm, ələ ələyəcəyəm ki, sizin altınızı da tutsunlar.

Tenardye Brüjona və dodaqlarını tərptəmədən danışan adama yavaşca dedi:

– Bu lap bizim zəhləmizi tökdü!

Eponina başını silkələyərək əlavə etdi:

– Birinci ələ mənim atamdan başlarlar.

Tenardye ona yaxınlaşdı.

Eponina ona xəbərdarlıq edərək dedi:

– Qoca, mənə yaxın gəlmə!

Tenardye acıqlı-acıqlı donquldanaraq geri çəkildi:

– “Bunu nə sancıb?” Sonra əlavə etdi:

– Qancıq!

Eponina dəhşətli bir səslə güldü.

– Nə istəyirsiniz eləyin, amma siz bura girməyəcəksiniz. Mən qancıq it deyiləm, çünki mən canavar qızıyam. Siz altı adamsınız, bundan mənə nə? Siz kişisiniz. Mən sizdən qorxmuram. Sizə deyirəm: siz bu evə girməyəcəksiniz, ona görə ki, bu mənim xoşuma gəlmir. Yaxınlaşan kimi mən hürəyəm. Mən sizə demişəm: keb mənəm! Mən sizi heç adam yerinə qoymuram! Çıxın gedin, siz mənim zəhləmi tökdünüz! Hara istəyirsiniz itilin gedin, ancaq bura gəlməyin, bura gəlməyi mən sizə qadağan eləyirəm! Siz məni bıçaqla vursanız, mən də sizi ayaqqabımla vuracağam, mənim üçün fərqi yoxdur, hə, hünəriniz var yaxın gəlin!

Eponina qəhqəhə ilə gülərək quldurların üstünə yeridi; onun dəhşətli görünüşü vardı.

– Vallah qorxmuram! Fərqi yoxdur, bu yay mən aclıq çəkəcəyəm, qışda da soyuqdan donacağam. Sizin kimi axmaq kişilərə mənim gül-məyim gəlir! Siz elə bilirsiniz ki, bir qız sizdən qorxacaq?! Qorxacaq – nədən? Ay qorxdu ha! Siz ona görə belə fikirləşirsiniz ki, siz çıxılanda sizin əzilib-büzülən məşuqəniz qorxudan çarpayının altına girir, eləmi? Mən elələrindən deyiləm, mən heç şeydən qorxmuram!

Eponina gözlərini Tenardyeə zilləyərək əlavə etdi:

– Ata can, heç sizdən də!

Bu anda Eponina bir xəyala bənzəyirdi; o od saçılan gözləri ilə quldurları süzərək əlavə etdi:

– Mənim üçün nə fərqi var: ya atam məni öldürər, sabah da məni Plüme küçəsinin döşəməsi üstündən götürüb apararlar, ya da bir ildən sonra Sen-Klu torlarında, ya bəlkə Qu quşu adası yanında, çürümüş köhnə tıxaclar, suda boğulmuş itlər arasında taparlar!..

Elə bu yerdə o dayanmağa məcbur oldu: onu bərk öskürək tutdu; onun nəfəsi arıq, dar sinəsindən xırıltı ilə çıxdı.

Sonra o, sözüne davam etdi:

– Mənim bircə elə çıxırmağım bəsdir: yüyürüb gələcəklər, elə o saat sizi tutacaqlar! Siz cəmi altı nəfərsiniz, amma bütün camaat mənim tərəfimdə olacaq!..

Tenardye onun üstünə yeridi.

Eponina çığırdı:

– Yaxın gəlmə!

Tenardye dayanıb mülayim bir səsle dedi:

– Yaxşı, yaxın gəlməyərəm, ancaq elə bərkdən çıxırma. Qızım, deməli, sən bizim işimizə mane olmaq istəyirsən? Axı biz gerek çörək pulu qazanaq. Görünür sən daha atamı istəmirsən?

Eponina ona:

– Siz məni tənəyə gətirdiniz! – deyər cavab verdi.

– Axı, hər necə olsa, biz gerek yaşayaq, yeyək...

– Öləm, canınız çıxsın.

O, barmaqlığın özülü üstündə oturub bu sözləri oxudu:

Əlin, ayağın necə

Zərif, incədən incə,

Həder keçir amma vaxt...

Eponina dizinə dirsəklənərək və çənəsini ovcuna qoyaraq laqeyd bir halda qıçını yelləyirdi. Paltarının yırtığı arasından onun arıq cınağı görünürdü. Yaxındakı fənərin yan tərəfdən onun üstünə işığı düşmüşdü. Ondən mətanətli bir insan, adamı ondan artıq valeh edəcək bir şey təsəvvür etmək çətindi.

O, altı soyğunçunu qorxu altında saxlayırdı; çətinə düşmüş bu adamlar tutqun halda fənər dirəyinin kölgəsinə çəkildi, çiyinlərini sıxa-sıxa məsləhətə başladılar: onlar təhqir olunmuş və həddindən artıq qəzəblənmişdilər.

Eponina sakit, həm də sərt bir halda onlara baxırdı.

Babet dedi:

– Onun beyninə nəse girib! Bunun bir səbəbi var. Bəlkə də ev yiyəsinə vurulub? Hər halda belə bir fürsəti əldən verməyə adamın hayfı gəlir. İki arvad, dal həyətdə də bir qoca; pəncərə pərdələri də pis deyil. Qoça görünür yəhudidir. Mən elə güman eləyirəm ki, bu faydalı bir iş olacaq.

Monparnas çığırdı:

– Yaxşı da, siz hamınız gedin ora! İşinizi görün. Mən qızın yanında qalaram; o yerindən qımıldansa...

Qınından çıxan bıçaq fənər işığında parıldadı.

Tenardye bircə kəlmə də danışmadı, görünür, o hər şey eləməyə hazırı.

Brüjon onların arasında həm gələcəkdən xəbər verən yozucu bir adam kimi şöhrət qazanmışdı, həm də “iş üstünə” onları o gətirmişdi; o hələ susurdu. O sanki fikrə getmişdi. O heç bir şey qarşısında dayanmayan bir adam kimi ad çıxartmışdı, hamı da onun ancaq öz qoçaqlığını göstərmək üçün polis qarovulxanasını tər-təmiz soyduğunu bilirdi. Həm də o, şeir yazır, nəğmə qoşurdu, buna görə də böyük bir nüfuza malikdi.

Babet ondan soruşdu:

– Brüjon, buna sən nə deyirsən?

Brüjon azca susdu, sonra başını hərleyərək, öz fikrini söyləməyi qət etdi:

– Məsələ belədir. Bu gün səhər mən bir-biri ilə döyüşən iki sərçəyə, axşam da savaşqan bir arvada rast gəldim. Bunlar heç yaxşı əlamət deyil. Gedəyin buradan.

Onlar çıxıb getdilər.

Yolda Monparnas mızıldadı:

– Hər halda, lazım olsaydı, mən onu öldürərdim...

Babet dedi:

– Mən yox. Mən xanımlara dəymirəm.

Küçənin tinində dayandılar, səslerini alçaldaraq bir-birinə aşağıdakı qəribə sözləri söylədilər:

– Bu gecəni harada qalacağımız?

– Pantenin altında.

– Tenardye, barmaqlığın açarı səndədir?

– Məndə olmayıb kimdə olacaq!

Eponina gözünü onlardan çəkirdi: onlar gəldiyi yolla da qayıdıb gedirdilər. Eponina yerindən qalxdı, çəpərlərin dibi ilə, evlərin yanından gedə-gedə onların ardınca yollandı. Bu qayda ilə onları bulvara kimi təqib etdi. Quldurlar bulvarda dağılışdı, hərəsi bir yana getdi, Eponina bu altı adamın qaranlığa qorq olduğunu gördü, sanki onlar zülmətin içində əridilər.

BEŞİNCİ FƏSİL

Gecənin zülmətində nə gizlənir

Quldurlar gedəndən sonra Plüme küçəsi yenə də gecənin sakitliyinə dalaraq dinc bir küçə oldu. İndi bu küçədə baş verən hadisə məşəni heç də təəccübləndirməzdi. Uzunqövdəli sıx ağaclar, kollar, ardıc f. zillığı, bir-birinə bərk-bərk dolanmış budaqlar, hündür otlar aləqəranlıq içində bir həyat keçirirlər; burada qaynaşan vəhşi həyat gözü görünməyən bir şeyin qəfildən meydana çıxdığını duyur; insandan aşağıda olan şey insan üzərində olan şeyi duman arasından görür; bizə məlum olmayan canlı şeylərdə orada qaranlıq içində üzleşdirilir. Hücuma ya müdafiəyə hazır olan vəhşi təbiət fəvqəladəlik duyduğu bir şeyin

yaxınlaşmasından ehtiyat edir. Zülmətin qüvvələri bir-birini tanıyır, onların arasında sirli bir müvazinət var. Dişlər və caynaqlar gözü görünməyən şeydən qorxur. Amansız vəhşilik, doymaq bilməyən qənimət arzusunda olan hərislik, caynaqla, dişlə silahlanmış, mənbəyi və məqsədi qarın olan instinktlər, – kəfənə bürünmüş məxluqun avara-avara dolaşan laqeyd, xəyalı qaraltısına təşvişlə baxır, ona öyrəşirlər, bu məxluq cumanlı, titrək bir geyimdə onların qarşısında meydana çıxır, onlara gəlir ki, bu məxluq ölü və dəhşətli bir həyat keçirir. Kəbud maddə mücəssməsi olan bu məxluqat əcsuz-bucaqsız zülmətlə işə girişməyə cəsarət etmir, bu zülmətin məğzi isə naməlum məxluqdur. Yolu kəsən qara bir kölgə o saat yırtıcı heyvanı dayandırır. Qəbirdən çıxanlar zağadan çıxanları ürkdür, vəhiməyə salır; yırtıcı şey məşum şeydən qorxur; canavar qulyabanının qarşısında geri çəkilir.

ALTINCI FƏSİL

Marius həyata o dərəcə qayıdır ki, Kozettaya öz ünvanını verir

İnsan surətində meydana çıxan həyət iti növlərindən biri barmaq-lığın keşiyini çəkəndə, altı qarətçi də bu qızın qarşısından çəkilib gəndəndə – Marius Kozettanın yanında oturmuşdu.

Hələ indiyə qədər göylər belə ulduzlu, ağaclar belə titrək, otlar belə ətirli, yarpaqlar arasında yatan quşların hənirtisi belə zərif, kainatın sakit ahəngdarlığı sevginin daxili musiqisi ilə belə həmahəng olmamışdı; Marius hələ indiyə qədər belə sevməmişdi, belə xoşbəxt, belə məftun olmamışdı. Lakin o gəlib Kozettanı qəmgin gördü, Kozetta ağlayırdı.

Onun gözləri qızarmışdı.

Bu, füsunkar xəyal üzərində görülməli ilk bulud idi.

Mariusun ilk sözü bu oldu:

– Sənə nə olub?

Kozetta:

– Bu saat, – deyərək sözü başladı və artırmanın yanındakı skamyada oturdur, Marius həyəcədən əsə-əsə onun yanında əyləşən kimi sözüne davam etdi: – Bu gün səhər atam mənə dedi ki, hazır ol, mənim işim var, bəlkə biz buradan çıxıb getdik.

Marius təcənədən dırnağa kimi titrədi,

Ömrün sonunda “ölmək” – ayrılmaq deməkdir, ömrün başlanğıcında “ayrılmaq” – ölmək deməkdir.

Bu ay yarımın içində Marius Kozettanı yavaş-yavaş, tədriclə hər gün daha artıq ələ alırdı. Bu tamamilə mənəvi, lakin mükəmməl bir ələ almaqdır. Əvvəllər dediyimiz kimi ilk sevgi dövründə bədəndən çox əvvəl ruhu, sonralar ruhdan çox əvvəl bədəni ələ alırlar, bəzən də ruhu tamam unudurlar. Foblaqlar və Prudomlar isə: “Çünki ruh yoxdur” – deyər əlavə edirlər, xoşbəxtlikdən, bu acı istehza adı bir laməzhəblilikdir. Bu qayda ilə Marius Kozettanı, ruhu ələ alan kimi, ələ almışdı; Kozettanı öz ruhuna daxil etmişdi, bütün qəlbi ilə ona sahib olmuşdu və buna haqqı olduğuna tamamilə əmindir. O, Kozettanın təbəssümünə, nəfəsinə, ətrinə, mavi gözlərinin təmiz işığına, əli toxunarkən hiss etdiyi dərisinin zərifliyinə, boynundakı füsunkar xala, bütün fikirlərinə malik olmuşdu. Onlar şərtləşmişdi ki, hər gecə bir-birini yuxuda görsünlər – verdikləri sözü yerinə yetirirdilər. Bu qayda ilə Marius Kozettanın bütün yuxularına da malik olmuşdu. O tez-tez Kozettanın ənsəsindəki qısa saç burmalarına baxırdı, bəzən öz nəfəsi ilə onlara toxunurdu, öz-özünə deyirdi ki, bu saç burmalarının hamısı mənəndir. Kozettanın üstündə olan hər şeyə – bant şəklində bağlanmış lentasına, əlcəklərinə, paltarının qoluna, çəkmələrinə – sahibi olduğu bütün bu müqəddəs şeylərə məftuniyyətlə baxırdı. O, ələ zənn edirdi ki, Kozettanın saçındakı tısağa sümüyündən olan qəşəng darağın da yiyəsi odur, hətta döndə-döndə öz-özünə deyirdi: onun paltarında ələ bir şərait, corallarındakı ələ bir ilgək, korsajında ələ bir qat yoxdur ki, mənəim olmasın, – bu, özünə yol açan hissiyyatın tutqun və qarışıq sözləri idi. Kozettanın yanında oturanda o özünü öz mülkünün, öz malının, öz ağasının və öz qulunun yanında hiss edirdi. Sanki onların ruhu bir-birinə ələ qarışmışdı ki, hərə öz ruhunu geri götürmək istəsəydi bunu ayırd edə bilməzdi. “Bu mənəimdir”. “Xeyr, bu mənəimdir”. “Səhv edirsən. Bu, əlbəttə mənəm” – “O şeyi ki, sən özün hesab edirsən – o mənəm”. Marius Kozettanın bir hissəsi, Kozetta da Mariusun bir hissəsi idi. Marius hiss edirdi ki, Kozetta onun varlığında yaşayır. Kozettanı əldə etmək, Kozettaya sahib olmaq – onun üçün nəfəs almaq kimi bir şeydi. Lakin bu əqidəyə, bu məstliyə, bu eşidilməmiş, görünməmiş, bu bölünməz məsumluq mülkünə, bu hökmdarlığa birdən: “Biz görək gedək” sözləri soxulmuşdu, həyatın sərt səsi çıxıraraq ona demişdi: “Kozetta sənin deyil!”

Marius yuxudan ayıldı. Yuxarıda dediyimiz kimi, o ay yarım həyatın xaricində yaşamışdı; “gedək” sözü onu kobud bir şəkildə bu həyata qaytarmışdı.

O bilmədi ki, nə desin. Kozetta, ancaq onun əlinin buz kimi soyudğunu hiss etdi. İndi də o, Mariusdan soruşdu:

– Sənə nə oldu?

Marius ələ astadan cavab verdi ki, Kozetta onun səsinə güclə eşitdi.

– Mən başa düşmürəm, sən nə deyirsən.

Kozetta sözünü təkrar etdi:

– Bu gün səhər atam mənə dedi ki, bütün şeylərini yığışdır, hazır ol, bunu da dedi ki, mənəim də alt paltarımı yol sandığıma qoy, mən gərək gedəm, biz gərək gedək, bizə yol sandıqları lazımdır: böyüyü sənin üçün, kiçiyi də mənəim üçün, bunun hamısı bir həftəyə kimi hazır olmalıdır, bəlkə də biz İngiltərəyə getdik.

Marius həyəcanla:

– Belə dəhşətli şey olar!

Heç şübhəsiz, bu anda Mariusun təəvvüründə – hakimiyyətdən edilən heç bir sui-istifadə, heç bir zorakılıq, ən qəddar zülmkarların heç bir iyrənc hərəkəti, Büzirisin, Tiberinin, VIII Henrixin heç bir zalımlığı öz amansızlığı ilə cənab Foşlevanın tutduğu işlə müqayisə edilə bilməzdi: cənab Foşlevan öz qızını İngiltərəyə ancaq ona görə aparmaq istəyirdi ki, orada özünün işi vardı!..

Marius həyəcandan zəifləyən səslə dedi:

– Bəs sən nə vaxt gedəcəksən?

– O nə vaxt gedəcəyimizi demədi.

– Bəs sən nə vaxt qayıdacaqsan?

– O nə vaxt qayıdacağımızı demədi.

Marius yerindən qalxıb rəsmi bir ifadə ilə soruşdu:

– Kozetta, siz gedəcəksinizmi?

Kozetta itizrab və kədər dolu mavi gözləri ilə Mariusa baxaraq şəşqın halda dedi:

– Hara?

– İngiltərəyə? Siz gedəcəksinizmi?

– Niyə sən mənə “siz” deyirsən?

– Mən sizdən soruşuram: siz gedəcəksinizmi?

Kozetta əllərini yazıq-yazıq dizləri üstə qoyaraq dedi:

- Axı mən nə eləyim, de görüm?
- Deməli, siz gedirsiniz?
- Atam getsə mən nə qayırım?
- Deməli, siz gedirsiniz?

Kozetta Mariusun əlini əlinə alıb bərk-bərk sıxdı.

Marius dedi:

- Yaxşı da, onda mən də bir yana gedərəm.

Kozetta bu sözlərin mənasını başa düşməkdən daha artıq hiss etdi. Onun rəngi elə ağardı ki, hətta qaranlıqda da üzünü ağ gördü. O dili dolaşa-dolaşa dedi;

- Sən nə demək istəyirsən?

Marius Kozettaya baxdı, sonra yavaş-yavaş gözlərini göyə sarı qaldıraraq:

- Heç bir şey – deyə cavab verdi.

Gözlərini endirəndə gördü ki, Kozetta ona baxa-baxa gülümsəyir. Sevilən qızın təbəssümü qaranlıqda da işıq saçır.

- Biz gör nə axmağıq! Marius, mən yol tapdım.
- Nə cür yol?

- Biz getsək, sən də gedərsən! Mən hara gedəcəyimizi sənə deyərəm. O yerdə ki, mən olacağam – orada biz görüşərik.

İndi Marius kişi olmuşdu; o tamam ayılmışdı. O yerə qayıtmışdı.

O çıxıraraq dedi:

- Sizinlə getmək! Sən dəli olmusan, nədi? Bunun üçün pul lazımdır, mənim pulum hardandı?! İngiltərəyə getmək. Mənim Kurfeyrak adlı bir dostuma, ona deyəsən, on luidordan çox borcum var, sən onu tanıdırsan. Başında – köhnə bir şlyapa; şükrükumun qabaq düymələri tökülüb; köynəyim bütün dağılıb; dirsəyim yırtılıb; çəkmələrim su buraxır... Ay yarımdır mən bu barədə fikirləşmərəm; sənə də bir söz demirdim. Kozetta, mən dilənçiyəm. Sən məni ancaq gecələr görürsən, öz sevgini mənə bağışlayırsan; sən məni gündüz görseydin – mənə bir su pul verərdin. İngiltərəyə getmək! Heç pasporta verməyə pulum yoxdur!

O güclə ayaq üstə dururdu, əllərini başına qoyaraq ağaca sarı getdi, üzünü ağacın gövdəsinə qoydu: o nə gövdənin sərt qabığını, nə də bədənindəki hərarəti duyurdu; ağac qabığı onun üzünü didir, hərarətdən qan onun gicgahlarına vururdu; bu vəziyyətdə donub qaldı; bu halında o ümitsizlik heykəlini xatırladırdı.

O xeyli belə durdu. Belə kədər – uçurumdur, həmişə orada qalmaq arzusunu doğuran bir uçurum! Nəhayət, o, dönüb baxdı. O boğuş, zərif, qəmli, xəfif bir səs eşitmişdi.

Kozetta ağlayırdı.

O, iki saatdan çox idi ki, kədərli fikirlərə dalmış Mariusun yanında ağlayırdı.

Marius Kozettaya yaxınlaşıb dizləri üstə düşdü, onun qarşısında yavaş-yavaş əyilərək, paltarından bayıra çıxan ayağının ucunu öpdü.

Kozetta dinib-danışmadan buna yol verdi. Elə dəqiqələr olur ki, qadın, qaşqabaqlı və duyğusuz bir ilahə kimi sevginin pərəstişini qəbul edir.

Marius:

- Ağlama, – dedi.

Kozetta pıçıldadı:

- Mən bəlkə də getməli oldum, amma sən mənim yanıma gələ bilməyəcəksən!

Marius soruşdu:

- Sən məni sevirənsənmi?

Kozetta ağlaya-ağlaya elə gözəl sözlərlə cavab verdi ki, bu sözlər, göz yaş tökə-tökə pıçıldayanda hər şeydən füsunkar olur:

- Mən sənə pərəstiş edirəm!

Marius böyük bir məhrəbanlıq duyulan səslə sözüne davam etdi:

- Ağlama. Mənim xatirim üçün ağlama!

Kozetta soruşdu.

- Bəs sən necə? Sən məni sevirənsən? Marius onun əlini əlinə aldı.

- Kozetta, mən hələ heç kəsə heç vaxt söz verməmişəm, çünki söz verməyə qorxuram. Mən atamı öz yanımda hiss edirəm. Amma bir şey üçün sənə söz verirəm, bunu mən pozmayacağam: sən getsən mən öləcəyəm.

Bu sözlərin söylənişində elə əzəmətli, elə sakit bir kədər ifadə olunurdu ki, Kozetta bunu duyanda diksindi. O qərribə bir soyuqluq hiss etdi. Tale kimi dəyişməz və kədərli bir şey adamın yanından ötəndə adam belə bir şey hiss edir. O qorxduğu üçün daha ağlamadı.

Marius:

- İndi qulaq as, – dedi.

- Sabah məni gözləmə.

- Niyə?

- Məni ancaq sabah yox, o birisi gün gözlə.

- Niyə axı?
- Sonra başa düşsən.
- Bir gün sən.i görmək! Bu mümkün olan şey deyil.
- Bəlkə də bütün bir ömrü udmaq üçün bir günü fəda edək.
- Sonra o, öz-özü ilə danışmış kimi astadan əlavə etdi.
- O adam öz vədişlərini heç vaxt dəyişmir, o ancaq axşamlar

qəbul edir.

Kozetta soruşdu:

- Sən kimi deyirsən?
- Mən? Mən heç bir şey demədim.
- Sənin ümidin nəyədir?
- Sabah yox, o birisi günə kimi gözlə.
- Sən bunu istəyirsən?
- Bəli.

Kozetta Mariusun başını əlləri ilə tutaraq hündür olmaq üçün barmaqları üstündə qalxdı, onun nəyə ümid etdiyini gözlərindən oxumaq istədi.

Marius yenə də sözə başladı:

– Mənim fikirləşdiyim bax budur: sən gerek mənim ünvanımı biləsən, demək olmaz, bəlkə bir şey olub elədi. Mən dostum Kurfey-rakın yanında oluram, Şüşə küçəsi, nömrə on altı.

Cib bıçağını cibindən çıxartdı, bıçağın burnu ilə divarın suvağına bu sözləri qazıdı:

Şüşə küçəsi, № 16.

Kozetta yenə də onun gözlərinə baxdı:

– Marius, de görüm sən ağlına nə gəlib? Sən nəse fikirləşirsən. De görüm, nə fikirləşirsən? Ah, fikirləşdiyini de mənə, yoxsa mən gecə pis yatacağam!

– Mən nə fikirləşirəm? Mən, bax, bu barədə fikirləşirəm: mümkün deyil ki, Allah bizi bir-birimizdən ayırmaq istəsin. Məni sabah yox, o birisi gün gözlə.

Kozetta:

– Mən o vaxta kimi nə edəcəyəm? – deyə soruşdu. – Sən haralə-rasa gedirsən, gəlirsən. Kişilər nə xoşbəxtlər! Mən burada lap tək qalacağam. Mən yaman darıxacağam! Sən sabah axşam nə eləyəcəksən? De.

– Mən çalışacağam bir tədbir görüm.

– Mən də dua eləcəyəm, həmişə sənəin barəndə fikirləşəcəyəm, sənə müvəffəqiyyətlər arzu edəcəyəm. Daha səndən bir şey soruşma-yacağam, çünki sən bunu istəmirsən. Sən mənim hökmdarımsan. Mən sabah bütün axşamı “Evrianta”dan sənəin xoşladığın şeyi oxuyacağam, yadımdadır, bir axşam mən bunu oxuyanda sən pəncərəmin qaba-ğında durub qulaq asırsanmış... Ancaq sabah yox, o birisi gün erkən gəl. Mən səni axşam düz saat doqquzda gözləyəcəyəm, bunu yaddan çıxartma. İlahi, günlərin belə uzun olması adamı nə yaman darıxdırır! Bax, eşidirsən də, düz saat doqquzda mən bağda olacağam.

– Mən də.

Onlar, heç bir şeyi nəzərə almadan, eyni fikirlə hərəkətə gələrək, aşıqlə məşuqu daimi bir ünsiyyətdə saxlayan elektrik cərəyanı ilə cəzb olunaraq, öz kədərliəri içində ehtirasla məst olaraq bir-birinin ağuşuna atıldılar, heç özləri də hiss etmədən dodaqları birləşdi, bu zaman onların sevinc və yaşla dolu gözləri ulduzları seyr edirdi.

Marius bağdan çıxanda küçədə heç kəs yox idi. Eponina qul-durların ardınca gedərək onları bulvara qədər ötürdü.

Marius üzünü ağacın gövdəsinə qoyaraq düşünəndə ağlına bir şey gəlmişdi, lakin, – heyhat! – özü də bunu baş tutmayan boş bir şey hesab edirdi. O, ümitsiz bir qərara gəlmişdi.

YEDDİNCİ FƏSİL

Qoca qəlb ilə cavan qəlbın bir-birinə qarşı durması

Jilnorman babanın yaşı doxsan biri ötmüşdü. Yenə o öz qızı ilə Ehtiraslar küçəsində, altı nömrəli köhnə evində yaşayırdı. Oxucuların tanıdığı bu qoca ölümü şax duraraq gözləyən, nə illərin yükü, nə kədər belini əyər bilməyən köhnə fikirlə qocalardandı.

Bununla belə onun qızı xeyli vaxtdı deyirdi ki, “atam təslim olmağa başlamışdır”. O daha xidmətçiləri şapalaqlamırdı, Bask qapını gec açanda pilləkən başında əl ağacını acıqlı-acıqlı yerə vurmurdu. Altı ay idi ki, İyul inqilabı haqqında daha deyiniirdi. O: “Cənab Qümblo-Konte, Frans per” sözlərini, söz birləşməsini “Moniter” də çox sakitliklə oxudu. Qoca, heç şübhəsiz, məyusluğa uğramışdı. O, güzəştə getmirdi, təslim olmurdu, – bu onun nə cismani, nə də mənəvi təbiətinə xas olan bir şey deyildi, lakin o, ağır bir ruhi yorğunluq hiss edirdi. Dörd

il, bircə addım da geri çəkilmədən, – bunu başqa sözlə ifadə etmək mümkün deyil, – Mariusu gözləyirdi: o əmində ki, “bu pis uşaq” gəc-
tez gəlib onun qapısını döyəcək. Bəzən bərk darıxanda onun ağlına
belə bir şey gəlirdi; əgər Marius yenə də gəlməsə, onda... Ölüm onun
üçün dəhşətli deyildi, “bəlkə də mən bir daha Mariusu görməyəcə-
yəm” fikri onun üçün dəhşətli idi. İndiyə qədər belə bir fikir bir an da
olsa onun ağlına gəlmirdi; lakin indi bu onu narahat eləməyə başlayır,
onu dəhşətə salırdı. Həmişə səmimi və təbii hisslər olan yerdə ayrılıq
məhəbbəti daha da artırır: burada da ayrılıq onun məhəbbətini, babanın
bu qayda ilə yoxa çıxan nankor nəvəsinə olan məhəbbətini ancaq artır-
dır. Baba öz nəvəsinin həsrətini çəkirdi: bu cür dekabr gecələrində,
şiddətli şaxtada günəşin həsrətini çəkirlər. Eyni zamanda cənab Jilnor-
man hiss edirdi, ya özünü inandırırırdı ki, o öz nəvəsi ilə görüşmək üçün
qətiyyətlə ilk addımı ata bilməz. O öz-özünə deyirdi: “Bunu etmək-
dənsə, gəbərsəm yaxşıdır!”. O özünü heç bir şeydə müqəssir hesab
etməyərək, zülmətə gedən bir qoca kimi dərin bir rıqət, ifadə olun-
mayan bir məyusluqla Marius haqqında düşünürdü.

Onun dişləri tökülməyə başlamışdı, – bu onun kədərinə daha da
artırırdı.

Cənab Jilnorman heç bir məşuqəsini – nəvəsi Marius qədər istəmə-
mişdi: bunu o öz-özünə etiraf etmirdi, çünki bunu etiraf etmək onu son
dərəcə hiddətləndirər və utandırardı.

O öz otağında, çarpayısının baş tərəfində kiçik qızı mərhum xanım
Ponmersinin köhnə şəklini qoydurmuşdu: sanki o istəyirdi ki, yuxudan
ayılında birinci gördüyü şey o olsun, rəssam bu şəkli çəkəndə qızın on
səkkiz yaşı vardı. Cənab Jilnorman həmişə ona baxırdı. Bir gün şəkli
baxanda sanki təsadüfən dedi:

– Məncə o buna oxşayır.

Jilnormanın böyük qızı soruşdu:

– Bacıma? Əlbəttə.

Qoca əlavə etdi:

– Ona da.

Bir gün cənab Jilnorman üşüyə-üşüyə qıçlarını bir-birinə sıxmış,
gözlərini yumaraq böyük bir məyusluq içində oturmuşdu, qızı cəsarət
edib ondan soruşdu:

– Ata, sizin hələ də acığınız tutur?..

Qızın dili dolaşdı, sözünü davam etdirə bilmədi. Cənab Jilnorman
soruşdu:

– Kimə?

– Yazıq Mariusa.

Qoca başını qaldırdı, ariq, qırıq əlini sıxaraq yumruğunu stola
vurdu, son dərəcə qəzəblənərək titrək səslə çığırdı:

– Siz deyirsiniz: “Yazıq Marius?!”. O cənab avaranın biridir,
pisdır, qəlbisiz, insafsız, lovğa, acıqlı, özünü öyən nankor bir adamdır!
O özünü çevirdi ki, qızı gözlərinin yaşla dolduğunu görməsin.

Bunun üstündən üç gün keçdi; o, dörd saat susduqdan sonra birdən
qızına dedi:

– Mən öz edib məmzel Jilnormandan rica etmişdim ki, onun
barəsində heç vaxt mənə bir söz deməsin.

Jilnormanın qızı atasını yumşaltmaq təşəbbüsündən tamamilə əl
çəkərək belə bir dərin mənalı nəticəyə gəldi: “Bacım elə sarsaq iş
tutduqdan sonra atam ondan soyumuşdu. Görünür onun Mariusdan
zəhləsi gədir”.

O: “Elə sarsaq iş tutduqdan sonra” deməklə “polkovnikə ərə
gedəndən bəri” sözlərini söyləmək istəyirdi.

Jilnormanın qızı Mariusu, öz sevimlisi olan ulan zabiti ilə əvəz
etmək istəmişdi, lakin onun bu təşəbbüsü boş çıxmışdı – bunun boş
çıxacağını əvvəldən də güman etmək olardı. Teodül Mariusu əvəz
etmək məsələsində heç bir müvəffəqiyyət qazana bilmədi, Cənab
Jilnorman könüllü surətdə aldanmağa razı olmadı. Könül boşluğunu
təxlaq qapamaq olmaz. Teodül özü də, – burada miras olacağını hiss
etməyə, – başqasının xoşuna gəlmək kimi ağır bir müvəffəqiyyətə
nifrət edirdi: Qoca ulanı darıxdırmışdı, ulan da qocanın zəhləsini tök-
müşdü. Leytenant Teodül, heç şübhəsiz, şən, lakin heyvərə, yüngül-
məcəz, bayağı, yaxşı yaşamağı xoşlayan, pis tərbiyə olunmuş bir oğ-
landı; onun məşuqələri vardı, – bu doğrudur, bu məşuqələri haqqında
çox danışdı, – bu da doğrudur, ancaq onların barəsində pis danışdı.
Onun bütün keyfiyyətləri nöqsanlı idi. O, qışlanın yaxınlığında, Babil
küçəsindəki müvəffəqiyyətlə nəticələnən sərgüzəşt ilə gop elərdi,
cənab Jilnorman da bu gopları dinləməkdən cana gəlmişdi. Bundan
başqa, leytenant bəzən üç rəngli nişanı olan mundirini geyib gəlirdi,
cənab Jilnorman daha buna heç dözməzdi. Axırda qoca öz qızına
dedi: “Bu Teodül mənə boğaza yıxdı. Dava olmayan vaxtlarda mən
hərbi adamlara çox da elə meyylim olmur. İstəyirsənsə, onu özün qəbul
elə. Əslinə qalanda mən hətta qılncı qoçaq bir adamın əlində görməyi –
əyyaşın belində görməkdən üstün tuturam. Hər halda vuruşma mey-

danında qılınc tiyələrinin cingiltisi – qılınc qınının daş yola dəyərək tıqqıldaması qədər iyrənc deyil. Bir də ki, təkəbbür satmaq, özünü qəhrəman göstərmək, arvad kimi belini çəkib nazikləşdirmək, zireh altından korset bağlamaq lap gülüncdür. Əsl kişi gərək nə lovğalıq eləsin, nə özünü naza qoysun. Nə yalançı pəhləvanlıq, nə nazlı qız! Öz Teodülünü apar öz yanına!”

Nahaq yerə qızı ona dönə-dönə deyirdi: “Bu axı sizin qardaşınızın nəvəsidir!”. Lakin cənab Jilnorman özünü təpədən-dırnağa kimi baba hiss etdiyi halda, qardaşı nəvəsinin əmisi olmaq istəmirdi.

Cənab Jilnorman ağıllı bir adamdı, insanları bir-biri ilə müqayisə etməyi bacarırdı: əslində Teodülü görməklə, Mariusun evdən getməsinə o daha artıq təəssüf edirdi.

Bir gün axşam o, yan otaqda oturub tikiş tikən qızını öz otağına göndərdi; iyunun dördü idi, lakin buxarı bərk yanırdı. O, divarlarına çoban həyatından şəkillər çəkilməmiş, koromandel ağacından qayırılmış, doqquztaylı, enli şirna qoyulmuş yataq otağında, xalçalı, dərin kresloda təkləbaşına oturmuşdu, ayaqlarını buxarının barmaqlığı üstünə qoyub stolba dırsəklənmişdi, elində də bir kitab tutmuşdu, ancaq kitabı oxumurdu; stol üstündə yaşıl abajur altında iki şam yanırdı. Cənab Jilnorman adəti üzrə, onun cavanlıq dövründə şıq geyimli adamlar necə geyinirdisə, eləcə geyinmişdi, özü də Qaranın köhnə şəklinə oxşayırdı. Evdən çıxanda qızı onun çiyninə sırtlanmış yepiskop mantiyasına bənzər bir şey atardı ki, paltarı görünməsin; o, əynindəki paltarla küçəyə çıxsaydı, camaat tamaşa üçün onun başına yığışardı. Öz otağında isə ancaq səhərlər, ya da yatmağa gedəndən qabaq xələt geyərdi. Deyirdi ki: “Xələt adamı çox qoca göstərir”.

Jilnorman baba Marius haqqında həm məhəbbətlə, həm də kədərlə düşünürdü, həmişə də kədər üstün gəlirdi. Onun Mariusa acığı tutsa da, qəlbində ona qarşı mehribanlıq duyurdu bununla belə get-gedə hiddətlənməyə başlayır, bu mehribanlıq nifrətə çevrilirdi. Elə olur ki, adam öz taleyinə boyun əymək, ona əzab verən vəziyyətlə barışmaq dərəcəsinə gəlib çatır: cənab Jilnorman da indi belə bir vəziyyətə gəlib çatmışdı. İndi o öz-özünə sübut edirdi ki, Mariusu daha gözləmək lazım deyil, o qayıtmaq istəseydi indiyə kimi qayıdardı, buna daha ümid etmək lazım deyil. O belə bir fikrə alışmaq istəyirdi: məsələ bitmişdir, o “həmin cənabı” görmədən öləcəkdir... Lakin onun bütün varlığı bu fikrə üsyan edirdi; onun inadkar atalıq hissi bununla razılaşmaq istəmirdi.

O öz-özünə deyirdi: “Yoxsa o bir daha qayıtmayacaq?”. Bu onun hər gün dərddli-dərddli söylədiyi sözlərdi. Cənab Jilnormanın dazlaşmış başı sinəsinə endi, kədər və hiddət dolu gözlərini buxarının külünə zillədi, fikrə daldı. Bu zaman onun qoca qulluqçusu Bask içəri girib soruşdu:

– Ağə, iltifat buyurub cənab Mariusu qəbul edə bilərsinizmi?

Qoca kresloda dikəldi: onun bənizi, ölü bənizi kimi ağappaqdı, o, qalvanik cərəyanın təsiri ilə qalxan meyitə oxşayırdı. Qan birdən onun ürəyinə axmışdı. O kəkələyə-kəkələyə dedi:

– Necə? Cənab Marius?

Bask ağasının halını görüb qorxmış, özünü itirmişdi.

– Bilmiyəm, – dedi, – mən özüm onu görməmişəm. Nikoletta mənə dedi ki: “Cavan bir oğlan gəlib, get de ki, cənab Mariusdur”.

Jilnorman baba güclə eşidiləcək bir səslə:

– Çağır bura, – dedi.

Vəziyyətini dəyişmədi: necə oturmuşdusa, elə də oturub qaldı; onun başı əsirdi, gözləri qapıya zillənmişdi. Qapı açıldı. Cavan bir oğlan içəri girdi. O, Marius idi.

Marius qapı ağzında dayandı, o elə bil ki, içəri dəvət ediləcəyini gözləyirdi.

Onun dilənçi paltarına oxşayan geyimi abajurdan düşən kölgədə görünmürdü. Onun ancaq sakit, ciddi və qərribə bir qəmginlik çökmüş üzünü görmək olardı.

Qoca Jilnorman heyrət və sevincdən kütləşmişdi; o bir neçə dəqiqə parlaq işıqdan başqa bir şey görmədi; gözüne xəyal görünən adam belə bir vəziyyətə düşür. O az qaldı ki, huşunu itirsin; o sanki Mariusu göz qamaşıdıran parlaq bir pərdə ardında görürdü. Bəli, bu doğrudan da o idi, bu Marius idi!

Nəhayət gəldi! Dörd ildən sonra! Jilnorman baba, tək elə birçə baxışla ilə Mariusu, əgər belə demək mümkünə, soraraq öz içinə çəkdi. O gördü ki, Marius qeşəng, nəcib, zərif, füsunkar, mərifətli bir oğlan, yetişmiş bir kişi olmuşdur. O istəyirdi ki, qollarını açıb onu çağırınsın, qalxıb onu bağrına bassın. O, fərəhindən məst olurdu, odlü sözlər qəlbinə doldururdu, bu sözlər onun sinəsindən basmaq istəyirdi; nəhayət, bu mehribanlıq ifadə olunmaq üçün özünə yol tapdı: onun xasiyyətinin əsasını təşkil edən ziddiyyətə görə, amansız bir şəkil aldı; o, sərt soruşdu:

– Sizə burada nə lazımdır?

Marius karıxmış halda dedi:

– Cənab...

Cənab Jilnorman istərdi ki, Marius yürürüb onu qucaqlasın. O həm Mariusdan, həm də öz-özündən narazı idi. O öz sərtliyini, Mariusun da soyuqluğunu hiss edirdi. Qəlbində o, duyduğu mehribanlıqdan və mərhəmətdən inləyirdi, lakin yalnız amansızlıq göstərirdi; bunu o get-gedə artan bir əzabla hiss edirdi, zavallı qoca üçün bu dözülməz bir şeydi. Acı bir hiss yenə də onu bürüdü. O, qaş-qabağını tökərək Mariusun sözünü kəsdi:

– Siz axı hər halda niyə gəldiniz?

Bu “hər halda” “siz əgər mənə qucaqlamaq üçün gəlməmişsinizsə” mənasında söylənmişdi. Marius babasının üzünə baxdı: solğunluq onun üzünü mərmərə oxşadırdı.

– Cənab...

Qoca yenə də sərt bir səslə onun sözünü kəsdi:

– Siz gəlmisiniz məndən üzr istəyirsiniz? Siz öz səhvini etiraf edirsiniz?

O elə güman edirdi ki, Mariusu bununla doğru yola sövq edir, “uşaq yumşalacaqdır. Lakin Marius bu sözə diksindi: ondan tələb olunurdu ki, atasından üz döndərsin... O gözlərini yerə dikərək dedi:

– Xeyr, cənab!

Qoca iztirab içində, hiddət və kədərlə çığırdı:

– Elə isə siz məndən nə istəyirsiniz?

Marius əllərini sıxdı, bir addım irəli gələrək zəif, titrək səslə cavab verdi:

– Cənab, mənə yazığınızı gəlsin.

Bu sözlər cənab Jilnormanı özündən çıxartdı; Marius bunu əvvəl desəydi, qoca bundan müəssir olardı, lakin indi çox gecdi. Qoca ayağa qalxdı; o hər iki əli ilə əlaqəsinə söyknmişdi; onun başı əsirdi, dodaqlarının qanı qaçmışdı, onun uca boyu, başını əyərək duran Mariusa görə daha uca görünürdü.

– Sizə yazığım gəlsin?! Cavan bir oğlan doxsan yaşlı qocadan mərhəmət istəyir! Siz həyata qədəm qoyursunuz, mən onu tərk edirəm; siz teatrlara, ballara, kafelərə, bilyard salonlarına gedirsiniz, siz ağıllısınız, qadınların xoşuna gəlmisiniz, siz qəşəng bir cavan oğlansınız, amma mən yayda da yanan buxarı qabağında üşüyürəm; siz elə bir dövlət sahibisiniz ki, bu dövlət dünyada yeganə heqiqi bir dövlətdir, amma mən qocalığın bütün təqətsizliyi ilə, xəstəliklə, təkliklə dövlətləyem! Sizin bütün işləriniz yerindədir, mədənim yaxşıdır, ba-

xışınız canlıdır, siz qüvvətlisiniz, sağlamsınız, şənsiniz, sizin iştahanınız var, başınızda qara, gur saçınız var, amma mənim heç ağ saçım da yoxdur, dişlərim tökülüb, qıqlarım girdən düşüb, hafızəm zəifləyib, mən həmişə Şarlo, Şam, Sen-Klod küçələrinin adını dolaşq salıram, – gör mən nə hala düşmüşəm! Sizin qarşınızda günəş işığına qorq olmuş bir gələcək var, amma mən əbədi gecəyə o qədər yaxınlaşmışam ki, qarşıda heç bir şey görmürəm, siz qıza vurulmusunuz, bu aydın məsələdir, amma mənə bu dünyada heç kəs istəmir, hələ bir siz məndən mərhəmət də tələb edirsiniz! Belə şey olar! Molyer gözəl bir mövzunu gözəndən qaçırb! Cənab advokatlar, əgər biz Ədalət sarayında da belə gülməli zaraflar edirsinizsə – onda mən sizi ürəkəndən təbrik edirəm! Mən belə görürəm ki, siz dəcəl adamlarsınız!

Sonra qoca yenə də acıqlı-acıqlı və ciddi soruşdu:

– Yaxşı, siz axı məndən nə istəyirsiniz? Marius ona belə cavab verdi:

– Cənab, mən bilirəm ki, mənim burada olmağım sizin xoşunuza gəlmir, ancaq mən bura sizdən bir şeyi xahiş etmək üçün gəlmişəm bunu deyən kimi çıxıb gedəcəyəm.

Qoca həyəcanla:

– Siz axmaqısınız! – dedi. – Kim sizə deyir ki, gedin?

Bu onun qəlbinin dərinliyində mehribanca səslənən: “Yaxşı da, məndən üzr istə! Gəl mənə bağrına bas!” sözlərinin tərcüməsi idi. Cənab Jilnorman hiss edirdi ki, Marius bu saat onun yanından gedə bilər, onun bu ədavəti Mariusu incidir, bu amansız hərəkəti Mariusu buradan qovur; qoca bunları başa düşdüyü üçün, dərdi daha da artırdı, lakin onun dərdi elə o saat hiddətə çevrildiyindən sərtliyi daha da şiddətlənirdi. Qoca istəyirdi ki, Marius onu başa düşsün, Marius da onu başa düşmürdü, bu onu son dərəcə qəzəbləndirirdi.

Cənab Jilnorman sözünə davam edərək dedi:

– Necə! Siz mənə, öz babanızı etinasızlıq etdiniz, mənim evimi atıb harasa getdiniz, siz öz xalanızı iztirab içində qoydunuz; siz bu şeyləri ona görə etdiniz ki, – bunu başa düşmək çətin deyil, – subay həyat sürmək, özünü şıq geyimli göstərmək, istədiyiniz vaxt evə gəlmək, əylənmək üçün bu daha əlverişlidir! Siz öz dolanacağınız haqqında qətiyyənlə məlumat vermədiniz, borc ələdiniz, hətta bu borcları verməyi məndən xahiş də etmədiniz, siz qalmaqalçı və davakar oldunuz, sonra da dörd ildən sonra bura gəlmisiniz, deməyə daha sözünüz yoxdur?

Qoca bu sərt üsulla istəyirdi ki, öz nəvəsini mehribanlıq göstərməyə meyl etdirsən, lakin bu onu ancaq susdurdu. Cənab Jilnorman əllərini döşündə çarpazladı, – onun bu hərəkəti daha amiranə idi – sonra da dərddli-dərddli Mariusa dedi:

– Daha bəsdir. Siz deyəsən dediniz ki, məndən bir şeyin xahişinə gəlmisiniz. Yaxşı, nəyin xahişinə? Bu nədir? Deyin görüm.

Marius indicə uçuroma düşəcəyini hiss edən bir adam nəzəri ilə babasına baxaraq:

– Cənab, – dedi, – mən evlənmək üçün sizdən icazə almağa gəlmişəm.

Cənab Jilnorman zəng elədi. Bask qapını açdı!..

– Xahiş eləyin mənim qızım bura gəlsin.

Bir az sonra qapı yenə açıldı, m-l Jilnorman astanada göründü, ancaq otağa girmədi. Marius, cinayət işləmiş adam vəziyyəti ilə, əllərini yanına salaraq sakitcə durmuşdu, dinib-danışmırdı. Cənab Jilnorman otaqda var-gəl edirdi. O, qızına sarı dönərək dedi:

– Elə bir şey olmayıb. Bu cənab Mariusdur. Onunla salamlaşın. Bu cənab evlənmək istəyir. Vəssalam. Gedin.

Qocanın qırıq-qırıq, sərt və xırıltılı səslə danışması onun son dərəcə hiddətli olduğunu göstərirdi. Cənab Jilnormanın qızı karıxmış halda Mariusa baxdı, sanki onu güclə tanıyırdı, sonra da atasının öl işarəsini görüb, heç qımıldanmadan, səsinə çıxarmadan, qasırga ilə sovrulan saman çöpündən də tez yox oldu.

Jilnorman baba isə yenə də buxarıya söykənərək, həyəcanla danışmağa başladı:

– Evlənmək? İyirmi bir yaşında! Hər şey də düzəlib! Bircə elə məndən icazə almaq qalıb! Xırdaca bir rəsmiyyət! Əyləşin, cənab! Sizi görmək şərəfindən məhrum olandan bəri sizdə inqilab əmələ gəlmişdir. Yakobinçilər üstünlük qazanmışdır. Siz bundan razı qalmalısınız. Baron olduğunuz vaxtdan elə belkə dönüb respublikaçı olmusunuz? Siz axı ayrı-ayrı şeyləri bir-biri ilə uzlaşdırmağı bacarırsınız. Respublika baronluq üçün pis ədəbiyyat deyil. Cənab belkə də siz İyul ordeni almısınız? Luvr alınanda belkə də siz bir az kömək etmişiniz? Burada, lap yaxında, Sent-Antuan küçəsində, Nonendyer küçəsi qarşısında bir evin üçüncü mərtəbəsində, divara girmiş bir top gülləsi görünür, güllənin də yanında: “28 iyul 1830-cu il” sözləri yazılmışdır. Gedin baxın. Bu çox böyük təsir bağışlayır. Ah, sizin o dostlarınız yaman da işlər tutublar! Belkə onlar cənab Berri hersoqunun abidəsi

yerində fantan qoymaq fikrindədirlər? Deməli, siz evlənmək istəyirsiniz? Ayıb olmasa, soruşmaq olarmı, bu qız kimdir?

Cənab Jilnorman sözünü kəsdi, lakin Marius cavab verənə kimi o, qəzəblə əlavə etdi:

– Hə, deməli, sizin müəyyən mövqeyiniz var! Siz varlanmısınız! Siz advokatlıq peşəsi ilə nə qədər qazanırsınız?

Marius sarsılmaz və amansız bir qətiyyətlə cavab verdi:

– Heç bir şey!

– Heç bir şey? Deməli, siz ancaq mənim verdiyim min iki yüz livrlə yaşayırsınız?

Marius cavab vermədi. Cənab Jilnorman:

– Hə, başa düşürəm, – dedi. – Deməli, qız varlıdır?

– Məndən varlı deyil.

– Necə? Cehizsizdir?

– Bəli.

– Sonralıqla cehizi alacağına ümid varmı?

– Zənn etmirem.

– Lap yoxsuldur? Bəs atası nəçidir?

– Bilmirəm.

– Qızın adı nədir?

– Madmazel Foşlevan.

– Foş... necə?

– Foşlevan.

Qoca fınxırdı:

– Pfff!

Marius həyəcanla dedi:

– Cənab!

Cənab Jilnorman ona qulaq asmayaraq, öz-özü ilə danışmış kimi sözüne davam etdi:

– Belə. İyirmi bir yaşı var, dövləti yox, ildə min iki yüz livr... Baron arvadı xanım Ponmersi gerek özü şəxsən göy satanın yanına gedib iki sua cəfəri alsın...

Marius söz ümidinin də məhv olduğunu görüb böyük bir həyəcanla:

– Cənab, – dedi, – yalvarıram sizə, Allah xatirinə yalvarıram, sizi deyib gəlmişəm, cənab, ayaqlarınıza düşürəm, mənə icazə verin o qızla evlənim!

Qoca öskürə-öskürə, kəskin bir səslə pis-pis güldü.

– Ha-ha-ha! Siz yəqin öz-özünü dəmisiniz: “Qoy gedim, bəlkə bir şey çıxdı, gedim o qoca kaftarın, o gic-sarsağın yanına! Heyf ki, mənim hələ iyirmi beş yaşım yoxdur! Mən onda öz hörmətimi ona göstərərdim! Onda mən onsuz da keçinərdim! Hər halda mən gedib ona deyəcəyəm: “Qoca eşşək, sənin xoşbəxtliyindir ki, sən hələ məni görürsən; mən evlənmək istəyirəm, mən istəyirəm bir madmazeli alam,– fərqi yoxdur, necə bir madmazel olur olsun, qoy kimin qızı olur olsun, düzdür, mənim ayağımda çəkməm yoxdur, onun da köynəyi yoxdur, eybi yoxdur, belə də keçib gedər; mən müəyyən mövqe tutacağıma, öz gələcəyimə, öz gəncliyimə, öz həyatıma tüpürürəm; mən istəyirəm ki, arvad alıb özümü işə salam, yoxsulluq içində itib-batam, bax, mən bunun arzusundayam, sən mənə mane olma!”. Bu Nuh əyyamından qalan qoca da mane olmayacaq. Deyəcək ki, əzizim, var get, nə eləyirsən elə, get boynundan daş as, get o Şpaklevandı, Peklevandı nədi, get bununla evlən... Yox, cənab, bu qətiyyəni ola bilməz, qətiyyəni!

– Ata!

– Qətiyyəni!

Bu “qətiyyəni” sözü elə bir ifadə ilə söylənmişdi ki, Marius daha heç bir ümid yeri qalmadığını başa düşdü. Başını aşağı salaraq, sən-dirləyə-səndirləyə, ağır-ağır qapıya sarı getdi, o sanki öz qarşısında otaq qapısını deyil, ölüm qapısını görürdü. Cənab Jilnorman onun ardınca baxırdı: Marius qapını açıb bayıra çıxmaq istəyəndə qoca birdən, tünd və ərköyün qocalara xas olan bir cəldliklə onun üstünə yüyürdü, Mariusun yaxasından tutub sərt geri çəkdi, gətirib kresloya itələyərək dedi:

– Danış görək!

Marius ağzından çıxan birçə elə “ata” sözü qocada bu dəyişikliyi əmələ gətirmişdi.

Marius şəqqın halda ona baxırdı. Cənab Jilnormanın üzündəki ifadə tez-tez dəyişirdi; onun sifətində fəvqəladə, kobud bir mehribanlıq ifadə olunurdu. Qocanın əcdadı öz yerini ona tərk etmişdi.

– Yaxşı da, baxarıq, danış görək, sevgi işlərindən danış, gizlin işlərini aç tök, hamısını mənə de! Əşi, belə şey olar, bu cavanlar nə axmaqdır!

Marius:

– Ata, – deyərək yenə də sözə başladı.

Qocanın üzündə vəsfə gəlməyən böyük bir fərəh göründü.

– Bax, belə! Mənə ata de, onda iş də yaxşı gedər!

Qocanın kobudluğunda indi elə bir mehribanlıq, elə şəfqət, elə səmimiyyət, elə bir atalıq hissi ifadə olunurdu ki, Mariusun ümitsiz qəlbində birdən ümid doğdu, o sanki şüurunu itirdi, məst oldu. O, stolun yanında oturmuşdu; onun köhnə paltarları yanan şamların işığında elə aydın gözə çarpırdı ki, Jilnorman baba ona heyrətlə baxırdı.

Marius:

– Bəli, ata, – deyərək sözə başladı.

Jilnorman onun sözünü kəsdi:

– Sən gör nə kökdəsən! Sənin doğrudan da birçə quruşun da yoxdur? Sən oğru kimi geyinmisən.

Qoca siyirtməni açdı, pul kisəsini götürüb stolun üstünə qoydu.

– Al, burada yüz luidor pul var, özünə şlyapa al.

Marius sözünə davam edərək dedi:

– Ata, əziz ata, siz mənim vəziyyətimi bilsəydiniz! Mən onu sevirəm. Heç təəssür edə bilərsinizmi, mən onu birinci dəfə Lüksemburq bağında gördüm, o bağa gəlmişdi. Əvvəl mən ona elə bir əhəmiyyət vermədim, sonra ona vuruldum, – heç özüm də bilmədim bu necə oldu. Ah, mən elə bədbəxt idim! Sözün qısa, indi mən hər gün onların evində onunla görüşürəm, atasının bundan xəbəri yoxdur, indi bir təəssür edin: onlar buradan getmək istəyirlər, biz hər axşam bağda görüşürük; atası onu İngiltərəyə aparmaq istəyir, mən də belə fikirləşdim: “Babamın yanına gedim, bunların hamısını ona danışım”. Mən axı dəli olaram, ölərəm, xəstələnərəm, özümü suya ataram. Mən mütləq onunla evlənməliyəm, yoxsa dəli olaram. Budur, nə olubsa hamısını sizə dedim, mənə elə gəlir ki, heç bir şey yadımdan çıxmayıb. O qız dəmir barmaqlığı olan bir bağda, Plüme, küçəsində yaşayır, Əlillər evinə yaxın bir yerdə.

Jilnorman baba duyduğu həzədən gülümsəyirdi: o, Mariusun yanında oturdu. O həm Mariusa qulaq asır, onun səsinə ləzzət alırdı, həm də məmnuniyyətlə buruna yavaş-yavaş burunotu çəkirdi. Plüme küçəsi sözünü eşidəndə nəfəsini saxladı, əlində qalan burunotunu dizləri üstünə tökdü.

– Plüme küçəsi? Sən deyirsən Plüme küçəsi? Dayan görüm! Orada qışla varmı? Hə də, elə özünü ki var. Sənin əmioğlun Teodül mənə bezi şeylər danışib. O ulan, zabıt! Qız barəsində, əzizim, qız barəsində! Bir iş baxırsan da, hə, Plüme küçəsində hamam o küçədə ki, əvvəllər ora Blome deyirdilər. İndi yadıma düşdü. Plüme küçəsində, barmaqlıq ardında, bağda yaşayan o tifildən mənə söhbət açıblar. Xalis

Pameladır. Zövqün pis deyil. Deyirlər ki, çox qəşəng qızıdır. Söz öz aramızda qalsın, mən elə güman edirəm ki, o sarsaq ulan bir yüngülvarı ona nəvaziş göstərmişdir. Bu məsələdə onlar çoxmu dərinə getmişlər – bunu bilmirəm. Ancaq bunun heç eybi yoxdur. Bir də ki, o ulana inanmaq lazım deyil. O gopçunun biridir. Marius, mən cavan bir oğlanın sevməsini təqdirəlayiq bir şey hesab edirəm! Senin yaşında olan bir oğlan görəb sevsin. Yakobinçi olmaqdan sevmək yaxşıdır, mən sevməyi üstün tuturam. Hər halda cənab Robespyerə bağlanmaq-dansa, bir deyil, lap elə iyirmi arvada bağlanmaq yaxşıdır. Mənə qalarsa, mən bu barədə özümə haqq verirəm: bütün bu sankülotlardan mən həmişə ancaq qadınları üstün tutmuşam. Qəşəng qızlar qəşəng qız olub qalırlar – ay onları görüm sağsağan aparsın! Bu məsələdə mübahisə edilesi bir şey yoxdur. Hə, deməli, o tifil səni atasından gizlin qəbul eləyir. Bu elə belə də olmalıdır. Mən də belə şeylər eləmişəm. Özü də bir olmayıb, iki olmayıb, çox olub. Bilirsən, belə hallarda nə eləyirlər? Həyəcana gəlib qəzəblənmirlər, faciə yaratmırlar, bu işi evlənməklə şərfli belədiyyə rəisinin yanına getməklə qurtarmırlar. Bu məsələdə görəb ağıllı bir oğlan olasan. Düşüncəli olasan. Ey bəni-adəm, nə oyun çıxarırsınız çıxarın, ancaq evlənməyin. Deyir ki, gedib görəb babamı axtarıb tapam, o məhrəbandır, üreyiyumşaq adamdır, onun həmişə köhnə stolunun siyirtməsində, içi qızılla dolu bir neçə düyünçəsi ola bilər; ona deyərəm ki: “Baba məsələ, bax, belədir”. Baba da ona elə cavab verir: “Bu çox asan bir şeydir. Adam cavanlığında qızır, qocalanda sakitləşir. Mən də cavan olmuşam, sən də qocalacaqsan. Al, mənim balam, sən də bir gün bu borcu öz nəvənə qaytararsan. Burada iki yüz qol var. Get əylən, kefini çək! Dünyada bundan yaxşı şey yoxdur!”. İşi bax belə görürlər. Evlənmirlər, bu işə mane olmur. Sən mənim dediyimi başa düşürsən?

Marius donub qalmışdı, birçə kəlmə də söz söyləmək iqtidarında deyildi, o ancaq başını yellədi.

Qoca qəhqəhə ilə güldü, gözlərini qıyaraq, əlini şappıltı ilə onun dizinə vurdu, gülümsəyə-gülümsəyə, sirli bir nəzərlə onun gözüne baxdı, çox hiyləgər bir ədə ilə çiyinlərini sıxaraq dedi:

– Ay səfeh! Onu özünə məşuqə elə!

Mariusun rəngi ağardı. Qocanın dediklərindən o heç bir şey başa düşmənmişdi. Plüme küçəsindəki o qarmaqarışq şeylər, o Pamela, o qışla, o ulan bir xəyal kimi onun qarşısından ötüb keçmişdi. Bunlar, zənbaq kimi təmiz Kozettaya aid ola bilməzdi. Qoca sayıqlayırdı.

Lakin bu sayıqlama elə bir sözlə qurtardı ki, Marius bu sözü başa düşdü: bu Kozetta üçün ən dəhşətli bir təhqir idi. “Onu özünə məşuqə elə” sözləri bu bakir gəncin qəlbini bir ox kimi deşmişdi.

O yerindən qalxdı, şlyapasını yerdən götürdü, qəti, möhkəm addımlarla qapıya sarı getdi, orada dayanıb döndü, babasına təzim etdi, sonra başını qaldırıb dedi:

– Beş il bundan əvvəl siz mənim atamı təhqir etdiniz; bu gün də mənim arvadımı təhqir etdiniz. Mən daha sizdən heç bir şey istəmirəm, cənab. Sağlıqla qalın.

Jilnorman baba heyrdəndən donub qaldı, ağzını açaraq əllərini qabağa uzatdı, ayağa qalxmaq istədi, lakin o birçə kəlmə söz deyənə kimi qapı örtüldü, Marius yox oldu.

Qoca, ildırım vurmuş adam kimi bir neçə an yerindən tərpənmədi; o nə danışır, nə də nəfəs ala bilirdi, sanki qüvvətli bir əl onun boğazını sıxırdı. Birdən o kreslodan qalxdı, doxsan bir yaşlı bir adam sürəti ilə qapıya sarı yüyürdü, qapını açıb çığırdı:

– Ay haray! Ay haray!

Qızı, sonra da xidmətçilər səse gəldi, O yenə də xırıltılı bir səslə yazıq-yazıq çığırdı:

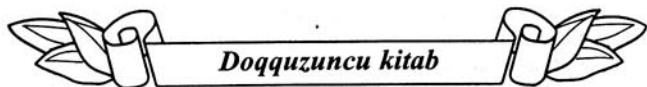
– Yüyürün onun dalınca! Özünüzü ona yetirin! Mən ona nə elədim? O dəlidir! O getdi! İlahi, ilahi! O daha qayıtmayacaq!

Qoca küçəyə açılan pəncərəyə cumdu, titrək əlləri ilə pəncərəni açdı qurşağa kimi bayıra uzanaraq çığırdı – Bask ilə Nikoletta onu daldan tutmuşdu.

– Marius! Marius! Marius!

Lakin Marius onun səsinə eşidə bilməzdi: bu anda o, Sen-Lui küçəsinin tinindən dönürdü.

Doxsan yaşlı qoca ağır əzab içində əllərini iki-üç dəfə gicgahına qaldırdı, səndirleyə-səndirleyə geri qayıtdı, ağır-ağır öz kreslosunda oturdu: onun nəbzı vurmurdu, səsi çıxmırdı. Gözlərində yaş yox idi; o ancaq mənasız-mənasız başını yelləyir, dodaqlarını tərpətdirdi; onun baxışları boş, qəlbi boş idi, onun boş qəlbində, ancaq gecə kimi qaranlıq, dərdli – matəmli bir şey qalmışdı.

ONLAR HARA GEDİRLƏR?

BİRİNCİ FƏSİL

Jan Valjan

Elə o gün saat dördə Jan Valjan Mars çölünün ən issiz yamaclarından birində oturmuşdu. O, ehtiyat etdiyindənmi, fikri bir yerə toplamaq istədiyindənmi, ya hər adamın vərdişlərində hiss edilmədən, yavaş-yavaş əmələ gələn dəyişiklik nəticəsindənmi – indi çox az-az Kozetta ilə evdən bayıra çıxırdı. O, iş kurtkası, boz, kətan şalvar geymişdi; uzun günlüklü kartuzu üzünü örtmüşdü. Hal-hazırda o, Kozetta haqqında düşünürkən özünü sakit və xoşbəxt hiss edirdi; hələ bu yaxınlara kimi onu həyəcanlandıran və qorxudan şeylər indi fikrindən dağılıb getmişdi. Lakin iki həftə əvvəl onu başqa bir şey narahat eləməyə başlamışdı: bir gün o bulvarda gəzərkən Tenardiyeni görmüşdü; Jan Valjan paltarını dəyişdiyindən Tenardye onu tanımamışdı. O vaxtdan bəri Jan Valjan bir neçə dəfə onu görmüşdü və indi yəqin etmişdi ki, Tenardye bu məhəllədə havayı yerə hərlənmir. Mühüm bir qərara gəlmək üçün bu özü kifayət idi. Tenardye burada adi, deməli, onun üçün həmişə təhlükə vardı. Birdə ki, həyatında bir şeyi gizlətməyə əsas olan adamlar Parisdə özünü narahat hiss edirlər; siyasi iğtişaslar o cəhətdən əlverişli deyildi ki, polis işçiləri indi adamlardan çox şübhələnirdi, onlara çox az etibar edirdi, buna görə də Pepeni, ya Morenin təqib olunması nəticəsində Jan Valjan kimi adamlar da çox asanlıqla ifşa oluna bilərdi. Jan Valjan Parisi, hətta Fransanı tərk etmək, İngiltərəyə getmək qərarına gəlmişdi. Bunu Kozettaya demişdi. O istəyirdi ki, elə bu həftə yola düşsün. İndi o, Mars çölünün yamaclarından birində oturub dərin fikrə dalmışdı: Tenardye, polis, yol məsələsi, pasport almaqla əlaqədar olan çətinliklər onu son dərəcə həyəcanlandırırdı.

Bu şeylər onu çox narahat edirdi.

Şərhdilməz və onu heyretə salan bir məsələ xüsusilə onun təşvişini artırır, o, elə indi də bunun təsiri altında idi: bu gün səhər o hamıdan tez durub bağda gəzirdi, Kozettanın pəncərələri hələ bağlı idi, birdən divara yazılmış bu sözlər onun gözüne sataşdı:

Şübhə küçəsi, № 16.

Sözlər yəqin mismarla divara cızılmışdı; özü də bu lap yaxın vaxtda edilmişdi, cızıqlar qaralmış köhnə suvaq üzərində ağ görünürdü, divar dibindəki gicitkən kolu üstünə narın əhəng tozu tökülmüşdü. Bu sözlər yəqin ki, gecə yazılmışdı. Bu nə deməkdir? Bu kiminsə ünvanı idi mi? Ya bir adam üçün yazılmış şərti işarə idi? Ona edilən xəbərdarlıq mı? Hər halda aydın olurdu ki, bu bağa əl atan var, bura naməlum adamlar gəlmişdir. Evdəkiləri təşvişə salan bir neçə qərribə hadisə – Jan Valjanın yadına düşdü. Bu onun daha artıq düşünməsinə səbəb oldu. O divara cızılmış sözləri Kozettaya deməkdən çəkindi, qorxdu ki, Kozetta bundan təşvişə düşsün.

O belə ağır düşüncələrə daldığı halda, birdən yanına bir kölgə düşdüyünü gördü, bundan bildi ki, kim isə gəlib yamacın üstündə dayanmışdır. Dönüb baxmaq istədi, elə o saat dizləri üstə dörd qatlı bir kağız düşdü, kağızı elə bil onun başı üstündən atmışdılar. Jan Valjan kağızı götürüb açdı, kağızda karandaxla, iri hərflərlə bir söz yazılmışdı:

Köçün

O cəld qalxdı, lakin yamacın üstündə heç kəs yox idi. Ətrafına göz gəzdirdi, sarı qəhvəyi plis şalvar, boz bluz geymiş, uşaqdan böyük, kişidən kiçik bir adam gördü: o, hasardan aşılıb Mars çölünün xəndəyinə endi.

Jan Valjan dərin fikirlər içərisində elə o saat evinə getdi.

İKİNCİ FƏSİL

Marius

Marius cənab Jilnormanın yanından çox qəmgin qayıtdı. Babasının yanına gedəndə onun qəlbində ümid vardı, lakin oradan hədsiz bir ümitsizlik içində çıxıb getdi.

Burası da var ki, o ulan, o yüngülbeyin zabıt, o Teodül, Mariusun şüurunda heç bir iz buraxmamışdı, – insan qəlbinin qanunlarını öyrənən bir adam bunun səbəbini başa düşər. Zərrə qədr də təsir buraxmamışdı! Bir dramaturq hadisənin zahiri cəhətini nəzərə alaraq, qocanın öz nəvəsinə açdığı sirlə işin bir qədr mürəkkəbləşəcəyini gözləyə bilər. Lakin o yerdə ki, dram əsəri uda bilər – həqiqət uduza bilər. Marius elə bir yaşda idi ki, bu yaşda adam heç bir pis şeyə inanmır; sonralar elə bir yaş gəlir ki, adam hər şeyə inanır. Şübhə də üz qırışığı kimi şeydir. İlk cavanlıq dövründə adamda olmur. O şey ki, Otellonu sarsıdır – Kəndidə heç təsir eləmir. Kozettadan şübhələnmək! Marius üçün hər cürə cinayət işləmək – Kozettaya şübhə etməkdən asan olardı. O küçələri avara-avara dolaşmağa başladı, – bu əzab çəkən adamların əl atdığı adı bir vasitədir. O nə barədə düşündü – bunu xatırlaya bilmirdi. Gecə saat ikidə Kurfeyrakın otağına qayıtdı, paltarını soyunmadan döşəyin üstünə yığıldı. Onun gözüne yuxu gedəndə səhər çoxdan açılmışdı; yuxusunda, o ta aylına kimi qatma-qarışıq şeylər görür, bu şeylər ona əzab verirdi. Gözünü açanda Kurfeyrakı, Anjorasi, Feyi və Kombeferi gördü. Onlar şlyapalarını başlarına qoyub durmuşdular, üzlərində işgüzar bir ifadə vardı, getməyə hazırlaşdılar.

Kurfeyrak ondan soruşdu:

– Sən general Lamarkın dəfinə gedəcəksən?

Ona elə gəldi ki, Kurfeyrak Çin dilində danışır.

Marius da onlardan bir az sonra getdi. Gedəndə cibinə iki tapança qoydu; bunları fevralın üçündə baş verən hadisə zamanı Javier ona vermişdi. Tapançalar hələ də dolu idi. Bunları o niyə götürmüşdü, onun ağılına nə gəlmişdi – bunu demək çətindi.

Bütün günü avara-avara gəzdi, özü də heç bilmirdi harada gəzir; hərdən yağış yağdırdı, lakin Marius bunu hiss etmirdi. Nahar üçün çörəkçi dükanından bir su qiymətində çörək alıb cibinə qoydu, sonra da cibində çörək olduğunu unuttu. Deyəsən o lap Sena çayında da çimdi, ancaq bunu dərk etmədi. Bəzən elə dəqiqələr olur ki, adamın beynində elə bil son dərəcə isti bir soba yanır. Marius da indi belə bir vəziyyətdə idi. İndi o daha heç bir şeyə ümid etmirdi, heç bir şeydən qorxmurdu; dünəndən bəri o bunların üstündən aşib keçmişdi. Böyük bir səbirsizliklə axşamı gözləyirdi; onun ancaq müəyyən bir fikri vardı. Axşam saat doqquzda Kozettanı görəcəkdı. Onun bütün gələcəyi indi bu son xoşbəxtlikdə idi; bundan sonra zülmətdi. O lap adam-

sız, boş bulvarlarla gedirdi. Hərdən o, sanki səhərdən gələn qərribə səslər eşidirdi. Bu səsləri eşidəndə düşüncəsindən ayrılır, öz-özünə belə bir sual verirdi: “Bəlkə orda dalışırlar?”.

Marius hava qaralandan sonra, düz vəd etdiyi vaxtda – saat doqquzda Plümə küçəsinə gəldi. Barmaqlığa yaxınlaşanda hər şeyi unuttu. O iki gün idi ki, Kozettanı görmürdü, indi yenə də onu görəcəkdı. Bütün başqa fikirlər onun zehmindən silindi; o, ancaq vəsfə gəlməyən böyük bir sevinc duyurdu. Elə anlar olur ki, insan bu zaman əsrlər həyatını keçirir; belə anlarda həmişə amirane və füsunkar şeylər olur, bunlar insanın qəlbini tamamilə doldurur.

Marius barmaqlığın dəmir çubuğunu kənara çəkib bağa girdi Kozetta, həmişə onu gözlədiyi yerdə yox idi. Marius kolların arasından keçib artımanın yanındakı bucağa sarı getdi, düşünərək öz-özünə dedi: “O məni burada gözləyir”. Kozetta orada da yox idi. Başını qaldırıb evə baxdı: evin bütün pəncərə qapıları bağlı idi. Bağ dolaşdı: bağda heç kəs yox idi. Evə qayıtdı. Sevgidən o dəli-divanə olurdu, başı dumanlanır, vəziyyət onu qorxudurdu, pis bir vaxtda evinə qayıdan adam kimi dərddən və duyduğu təşvişdən üzülə-üzülə pəncərə qapısını döydü. Bir döydü, iki döydü, yenə döydü, o daha qorxmurdu ki, pəncərə açıla bilər, qızın atasının acıqlı səsi görünər, ondan soruşa bilər: “Sizə nə lazımdır?”. Bunlar onun hiss etdiyi məsələ qarşısında əhəmiyyətsiz bir şeydi. Pəncərə qapısını döyə-döyə Kozettanı bərkdən çağırırdı: “Kozetta!”. Sonra amirane bir səslə yenə çağırırdı: “Kozetta”. Cavab verən olmadı. Hər şey bitmişdi. Nə bağda adam vardı, nə evdə.

Marius gözlərini ümitsiz bir halda – sərdabə kimi qaranlıq və səssiz, lakin içi boş olan bu evə zilləmişdi. Sonra daş skamyaya baxdı: burada o, Kozettanın yanında gözəl vaxtlar keçirmişdi. Sonra da artımanın pilləsində oturdu; onun qəlbi şəfqət və qətiyyətlə dolu idi. O, qəlbinin dərinliklərində bu sevgini təqdis edərək öz-özünə dedi: “Mədam ki Kozetta getmişdir – mənə ölməkdən başqa bir şey qalmır”. Elə bu anda bir səsi eşitdi: səs elə bil ki, küçədən, ağacların dalından gəlirdi:

– Cənab Marius!

Marius ayağa qalxdı.

– Nədi?

– Cənab Marius, siz buradasınız?

– Bəli.

Səs yenə də eşidildi:

– Cənab Marius, dostlarınız sizi Şanvreri küçəsindəki barrikadaların yanında gözləyir.

Bu səs onun tamamilə tanımadığı bir səs deyildi. Bu səs Eponinanın xırıltılı və kobud səsinə oxşayırdı. Marius barmaqlığa sarı yüyürdü, barmaqlığın laxlayan dəmir çubuğunu kənara çəkib başını küçəyə çıxartdı, zahirən cavan oğlana oxşayan bir adam gördü: o yüyür-yüyürə alaqlaranlıq içində gözdən itirdi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Cənab Mabef

Jan Valjanın pul kisəsindən cənab Mabefə bir xeyir olmadı.

O çox nəcib, həm də sadələvh bir adam olduğundan ulduzların hədiyyəsini qəbul etmədi; ulduzların qızıl pul göndərməyə qadir olduğuna o, qətiyyən inana bilməzdi. O heç güman etmirdi ki, göydən düşən bu şey Qavroşun hədiyyəsidir, buna görə də kisəni, tapılmış bir şey kimi aparıb öz məhəlləsinin polis pristavına verdi; tapılan şeyi orada öz sahibinə qaytarardılar. İndi pul kisəsi doğrudan da itdi. Məlum şeydir ki, heç kəs gəlib onu tələb etmədi, cənab Mabefə də onun heç bir köməyi olmadı.

Cənab Mabefin güzəranı get-gedə ağırlaşdı.

İndiqo sahəsində Nəbatat bağında aparılan təcrübələr də, Austerlits bağında aparılan təcrübələr kimi bir nəticə vermədi. Keçən il o, öz xidmətçisinə borclu qalmışdı; indi də, oxucuların bildiyi kimi, ev sahibinə borclu idi. Lombard on üçüncü ayın sonunda onun “Flora”sının mis klişələrini satdı. Bir misgər onlardan qazan qayırdı. Klişələr satıldıqdan sonra o hətta “flora”nın onda qalan dağınıq nüsxələrini də daha tamamlaya bilmədi, qravürələri və çap olunmuş mətni, *tam dəyəri olmayan* bir şey kimi, ucuz qiymətə bukinistlərə satdı. Bütün ömrü boyu çəkdiyi əməyin səmərəsindən daha heç bir şey qalmamışdı. Satılmış nüsxələrin pulunu xərcləməyə başladı. Lakin bu az məbləğin də tükəndiyini görüb bağdan əl çəkdi, onu daha becərmədi. O çoxdandı, əvvəllər arabir yediyi iki yumurtanı, bir parça ətə də daha yemirdi. Naharı, ancaq çörək və kartofdan ibarətdi. O axırıncı mebelini də satdı; sonra yataq əşyasından, pal-paltardan, adyaldan, – o şeysiz ki dolana bilərdi, – nə vardsa hamısını, daha sonra herbarilərini, estamplarını satdı. Lakin onun hələ ən

qiymətli kitabları qalırdı; bunların içində, məsələn, “Tarixi Tövrət rübailəri”nin 1560-cı il çapı, Pyer de Bessin – “Tövrət kitablarının məcmusu”, Jan de Laenin Navvar Kraliçasına ithaf olunmuş – “Marqaritanın mirvaridləri”, seyer de Vilye-hotmanın – “Səfirin vəzifəsi və ləyaqəti” əsəri, 1644-cü ildə çıxmış “Ravvin mənzuməsi”, Tibüllün 1567-ci ildə nəşr edilmiş və üzərində gözəl surətdə: “Venetsiya Manutsiyanın evində” sözləri yazılmış kitabı, Diogen Laersinin Lionda, 1644-cü ildə çap olunmuş, içərisinə on üçüncü əsrin, Vatikandakı 411 nömrəli əlyazmasının məşhur variantları, həm də Anri Etyen tərəfindən çox səmərəli surətdə tədqiq edilmiş, 393, 394 nömrəli iki Venetsiya əlyazması, yalnız Neapol kitabxanasında olan on ikinci əsrin əlyazmasında, doria ləhcəsində olan bütün parçalar daxil edilmişdir. Cənab Mabef yataq otağında olan buxarını heç yandırmazdı, həm də, şam yandırmamaq üçün hava qaralan kimi yatardı. Elə bil ki, onun daha qonşuları yox idi, evdən çıxanda hamı ondan yayınardı, cənab Mabef bunu görürdü. Səfələtdə olan uşağa hər ananın yazığı gəlir, səfələtdə olan cavan oğlana cavan qızların yazığı gəlir, səfələtdə olan qocaya heç kəsin yazığı gəlmir. Bütün müsibətlərdən ən ağırı budur. Lakin Mabef baba uşaqlığa xas olan fikir aydınlığını tamamilə itirməmişdi. Kitabları görəndə onun gözləri parıldayırdı. Diogen Laersinin ən nadir nüsxəsinə baxanda gülüm-səyirdi. Bütün ev əşyasından, ən zəruri olanlardan başqa, ancaq şüşə qapalı bir kitab şkaflı qalmışdı.

Bir gün Plutarx xala ona dedi:

– Nahar hazırlamağa mənim pulum yoxdur.

Onun nahar dediyi – bir parça çörəkdən, dörd-beş kartofdan ibarətdi.

Mabef soruşdu:

– Bəs nisyə?

– Siz çox gözəl bilirsiniz ki, mənə nisyə şey vermirlər. Cənab Mabef kitab şkaflını açdı, oğlanlarından birini qurban verməyə məcbur olan, bunu təyin etməmişdən əvvəl onları yığıb gözdən keçirən ata kimi kitablara bir-bir xeyli baxdı, sonra cəld birini götürüb qoltuğuna vurdu, otaqdan çıxıb getdi. İki saat sonra kitabsız qayıtdı, stolun üstünə otuz su qoyub dedi:

– Alın, bu da nahar üçün!

Bu andan qocanın aydın üzünə sanki qara bir kölgə endi və bu kölgə bir daha onun üzündən silinmədi, – Plutarx xala bunu görürdü.

Lakin bunu sabah da, o birisi gün də, hər gün təkrar etmək lazımdı. Cənab Mabef kitabla evdən gedir, ağ pulla geri qayırdı. Bukinistlər onun öz kitablarını satmağa məcbur olduğunu görəndə qocanın iyirmi frank verdiyi və bəzən də onların özündən aldığı kitaba iyirmi sudan artıq pul vermirdilər. Qocanın bütün kitabxanası, cild-cild, bukinistlərin əlinə keçdi. Bəzən öz-özünə deyirdi: "Mənim hər halda səksən yaşım var", sanki o, kitabların axırına çıxana kimi öz ömrünün axırına çatacağı ümidində idi. Bir gün də o, Rober Etyenlə evdən getdi, Aldla geri qayıtdı. "Rober Etyeni o, Malake sahil küçəsində otuz beş sua satmışdı. Aldı isə Qre küçəsində qırx sua almışdı. O sevinə-sevinə Plutarx, xalaya dedi: "Mən beş su borc elədim". Bu gün o heç nahar eləmədi.

O, Bağçılıq cəmiyyətinin üzvü idi. Bu cəmiyyətdə onun yoxsul bir həyat keçirdiyini bildirdilər. Cəmiyyətin sədri, onun yanına gəldi, əkinçilik və ticarət naziri ilə onun haqqında danışacağını vəd etdi, və-dini yerinə yetirdi. Nazir həyəcanla dedi: "Buna heç söz ola bilməz! Əlbəttə, kömək etmək lazımdır! Qoca alimdir! Nəbatat alimidir! Zərər-siz, dinc adamdır! Onun üçün bir şey eləmək lazımdır!". Ertəsi gün cənab Mabef bir kağız aldı: nazir onu nahara dəvət edirdi, qoca sevin-cindən əsə-əsə kağızı Plutarx xalaya göstərib dedi: "Biz xilas olduq!". Cənab Mabef çağırılan günü nazirin evinə getdi. Onun əzilmiş qalstuku, düzətəkli köhnə frakı, yaxşı təmizlənməmiş köhnə ayaqqabısı qapı-çıları heyfətə saldı, qoca bunu hiss etdi. Heç kəs, hətta nazir özü də ona müraciət etmədi. Axşam saat on olurdu, o hələ gözləyirdi ki, onunla danışacaqlar; bu zaman, dekolte paltar geymiş gözəl bir xanımın səsinə eşitdi: o nazirin arvadı idi; qoca ona yaxınlaşmağa cürət etmirdi; xanım kimdənsə soruşdu: "Bu qoca cənab kimdir?". Cənab Mabef gecə-yarısı, şiddətli yağış yağa-yağa piyada evinə qayıtdı. Nazirin evinə o, fiakrla getmişdi, səhər Elzevirin kitabını satın fiakrın pulunu verdi.

O hər axşam yatandan əvvəl Diogen Laersidən bir neçə səhifə oxumağa adət etmişdi. Yunan dilini lazımınca bilir, Diogeni əslindən oxuyur, onun gözəlliklərindən həzz ala bilirdi. İndi onun: daha, ayrı se-vinci qalmamışdı. Bir neçə həftə keçdi. Plutarx xala qəfildən xəstə-ləndi. Pul yoxluğundan çörəkçiyə çörək pulunu verə bilməmək adamı kədərliyəndirən bir haldır, lakin adamı bundan daha artıq kədərliyəndirən bir şey varsa, o da eczacıya dərman pulunu verə bilməməkdir. Axşam həkim gəlib çox bahalı bir içmə dərman yazdı. Həm də Plutarx xalanın xəstəliyi get-gedə artırdı onun yanında bir adam oturmalı idi. Cənab

Mabef şkaflını açdı: şkafl bom-boş idi, sonuncu kitab da satılmışdı. Bircə Diogen Laersi qalmışdı.

Qoca, çox nadir tapılan bu yeganə nüsxəni də qoltuğuna vurub otaqdan çıxdı. 1832-ci il iyulun 4-ü idi. O, Sen-Jak qapılarına Ruayolun işini davam etdirən adamın yanına getdi, yüz frank pulla geri qayıtdı. Bir-birinin üstə yığılmış beş frankları qoca xidmətçinin gecə stolu üstünə qoydu və heç bir söz demədən öz otağına getdi.

Ertəsi gün, səhər açılarda öz bağına gedib böyrü üstə düşmüş tumbada oturdu; çəpərdən baxan bir adam onun bütün səhəri, başını aşağı dikərək, artıq becərilməyən ləklərinə sönük bir nəzərlə baxa-baxa sakitcə oturduğunu görə bilirdi. Arabir yağış yağdı; qoca sanki bunu hiss etmirdi. Günortadan sonra Parisdə qərribə bir hay-küy baş-landı. Bu hay-küy tufəng səsinə, camaatın bağirtisinə oxşayırdı.

Mabef baba başını qaldırdı. Bir bağban beli çiyinə qoyub oradan keçirdi; qoca ondan soruşdu:

– Bu hay-küy nədir?

Bağban lap sakitcə cavab verdi:

– Qiyamdır.

– Nə qiyam?

– Belə də. Dalaşırlar.

– Niyə dalaşırlar?

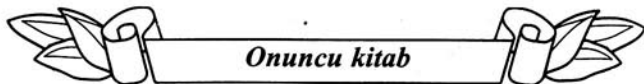
– Allah bilir!

Cənab Mabef yenə də soruşdu:

– Bu hardadır?

– Arsenalın yanında.

Mabef baba öz otağına gedib şlyapasını götürdü, adəti üzrə bir kitab axtardı ki, qoltuğuna vurub aparsın, ancaq belə bir kitab tapmadı: "Ah, lap yadımdan çıxıb!" – deyərək şaşqın halda evdən çıxdı.

5 İYUN 1832-Cİ İL

BİRİNCİ FƏSİL

Məsələnin zahiri cəhəti

Qiyam nədən əmələ gəlir? Heç şeydən və hər şeydən. Yavaş-yavaş toplaşan elektrikdən, qəfildən qalxan alovdan, azgın düşən qüvvədən, ötüb keçən naməlum yeldən... Bu yelə yolda – nitq qabiliyyətinə malik olan başlar, xəyal etməyi bacaran əqillər, əzab çəkməyi bacaran qəlblər, alovlanan ehtiraslar, nəriləyən yoxsulluq rast gəlir, bunları öz ardınca çəkib aparır. Hara?

Təsadüflər aləminə. İctimai quruluşun əleyhinə, qanunlar əleyhinə, – başqalarının rifah və həyasızlığı əleyhinə...

Qiyamın tərkibindəki ünsürlər nədir? Təhqir olunmuş əqidələr, acıqlanmış ruh yüksəkliyi, hərəkətə gəlmiş qəzəb, təzyiq altına alınmış davakar instinktlər, vəcdə gəlmiş gənclik coşqunluğu, alicənablıq korluğu, maraqlanma, dəyişikliyə olan meyl, gözlənilməz hadisələr arzusu, – elə bir arzu ki, adamı təzə bir tamaşa haqqında yazılan elanı məmnuniyyətlə oxumağa, teatra səhnə məşinistinin qəfildən verdiyi fiti xoşlamağa vadar edir; – aydın olmayan nifrət, ədavət, aldanılmış ümidlər, tale tərəfindən yaddan çıxarıldığını hesab edən hər cür şöhrətpərəstlik, narazılıq, baş tutmayan xəyallar, dəfənilməz maneələrə əhatə olunmuş xudpəsəndlik fəlakətdən çıxacağına ümid edən hər adam, nəhayət, ən aşağıda duran cühələ, alovlanma bilən bu çirkab, – qiyamın tərkibindəki ünsürlər bunlardır.

Qiyama mənsub olan kimlərdir? Ən böyük və ən əhəmiyyətsiz insanlar, – o insanlar ki, cəmiyyətin hüdudu xaricində səfil-sərgördən dolaşaraq müvəffəqiyyət gözləyirlər – avaralar, şübhəli şəxsiyyətlər, şəhər civarının sərsəriləri, başı üstündə laqeyd buludlardan başqa ayrı

bir şey olmayan, təzə evlər salınmış çöldə gecələyən, hər gün çörəyi zəhmətdən deyil, təsadüfdən gözləyən adamlar, yoxsulluğun, miskinliyini çılpaq, ayaqyalın oğulları, – qiyama mənsub olan bunlardır.

O adamın ki, qəlbində dövlət üsul-idarəsinə, həyata, ya tələyə qarşı gizli qiyam var – o da cəmiyyətdə baş verən qiyamla əlaqədardır – qiyam başlanan kimi o adam canlanmağa başlayır, qasırğanın onu alıb apardığını hiss edir.

Qiyam – müəyyən hərəkət daxilində ictimai mühitdə qəfildən əmələ gələn bir növ qasırğadır. Bu qasırğa burula-burula, sürətlə havaya qalxır, yüksək və miskin təbiətli adamları, qüvvətli və zəif şəxsləri, ağac gövdələrini və saman çöpünü yerindən qoparır, yer üzündən silir, məhv edir, dağıdır, kökündən çıxarır, özü ilə sürükləyib aparır.

Vay o adamın halına ki, bu qasırğa onu sürükləyib aparır, vay o adamın halına ki, onu itələyib yolundan çıxarır! Bunların hər ikisini bir-birinə vurub əziz.

O, sürükləyib apardığı adamlara məchul bir əzəmət verir. O, təsadüfən rast gəldiyi adamın qəlbini hadisələr qüvvəsi ilə doldurur; o, hər şeyi atılan mərmiyə, daşı top gülləsinə, hambalı generala döndərir.

Gələcəkdən xəbər verən bəzi məxfi siyasət kahinlərinin fikrincə, hakimiyyət nöqtəyi-nəzərindən qiyam, hətta zərər qədar də işə mane olmur. Onların əqidəsi belədir: qiyam, yıxa bilmədiyi hökuməti möhkəmləndirir, ordunu sınaqdan keçirir, burjuazıyanı birləşdirir, polis idarəsinin gücünü artırır, ictimai özülün möhkəmliyini göstərir. Qiyam – gimnastikadır, hifzüsəhhə kimi bir şeydir. Adam ovxalandıqdan sonra özünü yaxşı hiss edən kimi hökumət də qiyamdan sonra özünü yaxşı hiss edir.

Otuz il bundan əvvəl qiyama başqa bir nöqtəyi-nəzərdən də baxırdılar.

Hər şeyi əhatə edən bir nəzəriyyə var, bu nəzəriyyə öz-özünü "sağlam düşüncə" elan edir; Filint Alsestin əleyhinədir, doğru ilə yalan arasında könüllü bir münsifdir; bu nəzəriyyənin öz izahatı, öyüd-nəsihəti, bir az məğrurca yumşaqlığı var; bədguluqla əfv etmənin qarışmasından ibarət olan bu yumşaqlıq özünü insan-hikməti təsəvvür edir, lakin o çox vaxt pedantlıqdan başqa bir şey olmur. "Orta mövqe" deyilən bütün bir siyasi məktəb buradan çıxmışdır. Bu – qaynar su ilə soyuq su arasında olan – ilıq su partiyasıdır. Dərin olmadığı halda özünü dərin göstərən bu səthi siyasi məktəb nəticəni öyrənir, səbəbə əl atmır, yarımçıq biliklə xalq iğtişaşlarını pisləyir.

Bu məktəbin dediklərinə qulaq asılsa, belə çıxır ki: “Qiyamlar 1830-cu il çevrilişini mürəkkəbləşdirməklə bu böyük hadisəni malik olduğu təmizlikdən müəyyən dərəcədə məhrum edir. İyul inqilabı – xalq qəzəbi fırtınasından doğan və səmanı qəfildən buluddan təmizləyən gözəl bir hərəkət idi. Qiyamlar yenə də səmanı buludlandırdı. Bu inqilabda əvvəl gözəl bir həmrəylik olduğu halda qiyamlar onun içərisinə münasib saldı. Sıçrayışlarla irəliyə doğru olan hər bir hərəkətdə zədələnmiş gizli yerlər olduğu kimi, İyul inqilabında da belə yerlər vardı, qiyam bu yeri üzə çıxartdı. “Hə! Burada sınan yer var!” demək mümkün oldu. İyul inqilabından sonra insanlar, ancaq azadlıq, qiyamdan sonra fəlakət hiss etdi.

Hər bir qiyam dükənləri bağlayır, qiymətli kağızların qiymətini endirir, birjada şəşqınlıq əmələ gətirir, ticarəti dayandırır, işə mane olur, iflası sürətləndirir; daha pul olmur, böyük var-dövlət sahibləri narahat olur, ictimai kredit sarsılır, sənaye pozulur, sərəvət gizlədilir, əmək qiymətdən düşür, hər tərəfi qorxu bürüyür; hər şəhərdə bu zərbənin əks-sədası eşidilir. Açılan girdabın səbəbi bax budur. Hesab edilmişdir ki, qiyamın birinci günü Fransaya iyirmi milyona, ikinci günü – qırx milyona, üçüncü günü – altmış milyona oturur. Üç günlük qiyam – yüz otuz milyona başa gəlir, başqa bir sözlə, işin yalnız maliyyə cəhəti nəzərə alınarsa, bu böyük bir fəlakətə, gəminin qəzaya uğramasına, ya məğlubiyyətlə nəticələnən bir vuruşmaya bərabərdir, elə bir vuruşma ki, onda altmış hər b gəmisindən ibarət bir donanma məhv olmuşdur.

Əlbəttə, tarixi nöqteyi-nəzərdən, qiyamın özünə məxsus gözəlliyi vardır; küçə vuruşmasında olan əzəmət və pafos heç də partizan vuruşmasında olan əzəmət və pafosdan az deyil; bunlardan birində meşə ruhu, o birisində şəhər qəlbi hiss olunur; birində Jan Şuandır, o birisində Jann. Qiyamlar, lap elə qırmızı da olsa, gözəl işıqlı Paris xarakterinin ən xüsusi cəhətlərini: alicənablığı, fədakarlığı, coşqun şənliyi işıqlandırdı; burada – düşülmədən göstərilən cəsarət ziyalıların xüsusiyyətidir, fikrini isbat edən tələblər də, yenilməz milli qvardiya da, dükəncilərin keşikçi məntəqələri də, küçə uşaqlarının qalaçaları da, yoldan keçənlərin ölümündən qorxmaması da vardır. Məktəblər qoşunla çarpışdı. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, vuruşanlar arasında ancaq yaşca fərq vardı: bunlar hamısı eyni irqdəndir. Bunlar iyirmi yaşında öz ideyaları uğrunda, qırx yaşında öz ailələri uğrunda ölənlər bəzəti insanlardır. Həmişə vətəndaş müharibəsində kədərənən ordu

əqilli hərəkəti şücaətə qarşı qoyurdu. Qiyamlar xalq ıgıdlıyının şahidi olmaqla bərabər burjuaziyani da tərbiyə edərək cəsarətləndirirdi.

Yaxşı. Lakin bu şeylər tökülən qana dəyərmə? Bu tökülən qana kədərənmiş gələcəyi, ləkələnmiş tərəqqini, ən yaxşı insanlar arasında əmələ gələn təşvişi, vicdanlı, düz liberalların məyusluğunu, inqilabın öz-özündə açdığı bu yaralara sevinən əcnəbi, mütləqiyyəti, 1830-cu ildə məğlub olan və dönə-dönə: “Nə olsun ki, biz bunun. hamısını qa-baqcadan görürdük!” – deyən adamların təntənəsini əlavə edin! Buna, bəlkə də həddindən artıq tərif olunmuş Parisi, lakin, heç şübhəsiz, zəifləmiş Fransanı əlavə edin! Buna – çünki hər şeyi demək lazımdır – qəzəblənmiş üsul-idarənin çılgınlaşmış azadlıq üzərində qazandığı qələbəni çox tez-tez ləkələyən qırğını əlavə edin! Ümumiyyətlə qiyamlar fəlakətli olmuşdur”.

Bu yalançı hökimanlik belə deyir, burjuaziya da, bu yalançı xalq da bununla lap məmnuniyyətlə kifayətlənir.

Bizə gəlincə, biz həddindən artıq geniş, buna görə də həddindən artıq əlverişli olan “qiyam” sözünü atırıq. Biz bir xalq hərəkətini başqa bir xalq hərəkətindən ayırıq. Biz – vuruşma nə qiymətə başa gəlirsə, qiyam da o qiymətə başa gəlirmə, – sözünü öz-özümüzdən soruşmuruq. Hər şeydən əvvəl, niyə axı vuruşma! Burada müharibə məsələsi meydana çıxır. Məgər müharibə fəlakəti qiyamdan azmı fəlakətdir! Bir də ki, hər qiyam fəlakətdirmi? Qoy lap elə 14 iyul yüz iyirmi milyona başa gəlmiş olsun! V Filippi İspaniya taxtına qoymaq Fransaya iki milyarda başa gəldi. Biz bu rəqəmləri kənara atırıq: bunlar dəlil kimi görünə də, əslində ancaq sözdür. Bizim fikrimizi məşğul edən məsələ – qiyamdır, buna görə də qiyamın mahiyyətini tədqiq edirik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz doktrinəcəsinə etirazda söhbət ancaq nəticə haqqında gedir, lakin biz səbəb axtarıq.

Biz məsələni aydınlaşdırırıq.

İKİNCİ FƏSİL

Məsələnin mahiyyəti

Bir qiyam var, bir də üsyan; bu, biri haqsız, biri haqlı olaraq iki növ qəzəbin təzahürüdür. Ədalətə əsaslanan demokratik dövlətlərdə bəzən bir dəstə adam hakimiyyəti ələ almağa müvəffəq olur; onda

bütün xalq ayağa qalxır; öz haqqını müdafiə etmək zərurəti xalqı silaha sarılmağa məcbur edə bilər. Kollektiv hakimiyyətdən meydana gələn bütün məsələlərdə küllün ayrı-ayrı hissələrə qarşı müharibəsi – üsyandır, lakin ayrı-ayrı hissələrin küllün hücum etməsi – qiyamdır; Tüilrini kim tutur – Kralını ya Konventini, – bundan asılı olaraq, Tüilriyə olan hücum ədalətli, ya ədalətsiz hücum ola bilər. Eyni bir topun camaata qarşı atəş açması – avqustun 10-da haqsız, vandemyerin 14-də haqlı bir hərəkətdir. Bunlar zahirən bir-birinə oxşasa da, əslində ayrı-ayrı şeylərdir; isveçrəlilər yanlış bir şeyi, Bonapart isə doğru bir şeyi müdafiə edirdi. O şeyi ki, ümumi səssvermə öz azadlığını və rəhbərliyini dərk edərək yaratmışdır – onu küçə dağıda bilməz. Mədəniyyətə aid olan hər şey də elə; kütlənin instinkti dünən irəlini duya bildiyi halda, bu gün ona xəyanət edə bilər. Eyni bir qəzəb coşğunluğu Terreyə qarşı qanunidir, lakin Türqoya qarşı mənasızdır. Maşınların sındırılması, anbarların dağıdılması, dəmir yollarının, dokların xarab edilməsi, kütlələrin yanıması, xalq məhkəmələrinin tərəqqini pisləməsi Ramyüsün məktəblilər tərəfindən öldürülməsi, Russonun daşa basılaraq İsveçrədən qovulması – qiyamdır. İzrailin Musaya qarşı, Afinanın Fokiona qarşı, Romanın Stsipiona qarşı çıxışı – qiyamdır; Parisin Bastiliyaya qarşı çıxışı üsyandır. Əsgərlərin İskəndərə qarşı, matrosların Xristofor Kolumba qarşı çıxışı – qiyamdır, özü də müqəddəs bir şeyi təhqir edən qiyamdır. Niyə? Ona görə ki, Xristofor Kolumb kompas vasitəsi ilə Amerika üçün etdiyini – İskəndər qılınc vasitəsi ilə Asiya üçün etmişdir; İskəndər də Kolumb kimi bütün bir aləm tapmışdır. Bu iki aləmi mədəniyyətə qoşmaq – işığın elə qüvvətləndirilməsidir ki, buna qarşı olan hər hərəkət – cinayətkarçasına bir hərəkətdir. Bəzən xalq öz-özünə olan sədaqətini pozur. Bir dəstə camaat xalqa xəyanət edir Məsələn, duz kontrabandaçıların hökumətə qarşı uzun zaman vuruşa-vuruşa müqavimət göstərməsi, bu arası kəsilməyən qanuni etiraz həlledici anda, qurtuluş günündə, xalqın qalib gəldiyi bir vaxtda şuanlığa çevrilir, kontrabandaçıları taxt-tac ilə birləşir, bu qıyda ilə hökumət “ələyhinə” qaldırılan üsyan hökumət “lehinə” qiyam olur, – bundan da qəribə bir şey olarmı?! – Nədanlığın mənhus nümunəsi! Duz kontrabandaçısı Kralın dar ağacından canını qurtarır, özü də, kəndir qırığı hələ boynunda yellənə-yellənə şapkasına ağ kokarda keçirir: “Duz gömrüyünə ölüm!” “şuarından” “Yaşsın Kral!” şuarı meydana gəlir. Varfolomey gecəsi cinayətkarları, 1792-ci il

sentyabrçıları, Avinyon caniləri, Kolinyi qatilləri, xanım de Lambal qatilləri, Brün qatilləri, Napoleonun İspaniyadakı tərəfdarlarının quldur dəstələri, yaşıl meşə qardaşları, termidorçular, Jeqünün quldur dəstəsi, Qol sarğısı kavalərləri – qiyam, bax, bunlardır! Vandeya – nəhəng bir katolik qiyamıdır. Qəzəblənmiş hüququn səsinə tanımaq çətin deyil, lakin o həmişə – sarsılmış, yerindən oynamış, hərəkətə gəlmiş kütlələrin səsi olmur; mənasız qəzəb də vardır, çatlamış zəng də vardır, hər imdad çıxırışı da tunc səsi səslənir. Ehtirasların, nədanlığın tərpenişi tərəqqi təkanı deyil, başqa şeydir. Üsyan edin, eybi yoxdur, ancaq böyümək, qabağa getmək üçün üsyan edin! Göstərin mənə, görüm hara gedirsiniz! Üsyan ancaq irəliyə doğru hərəkətdir. Başqa hər cür iğtişas zərərli dir. Geriyə doğru atılan hər bir qəzəbli addım – qiyamdır. Geriyə doğru hərəkət – insan övladına qarşı edilən zorakılıqdır. Üsyan – həqiqəti əhatə edən qəzəb partlayışıdır; üsyanla qazılmış döşəmə küçələr hüquq qılgıncımları saçır: həmin bu döşəmə küçələr qiyama ancaq öz palçığını verir. Dantonun XVI Lüdovikə qarşı çıxması – üsyandır; Heberin Dantona qarşı çıxması – qiyamdır.

Bundan məlum olur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz və buna bənzər üsyanlar, Lafayetin dediyi kimi, ən müqəddəs bir vəzifə ola bilərsə, qiyam ən fəcianə, ən cinayətkar bir sui-qəsd ola bilər.

Onların közərmə dərəcəsində də bir qədər fərq vardır; üsyan çox vaxt vulkandır, qiyam – yanan bəlim.

Əvvəl dediyimiz kimi, qiyam bəzən hökumətin daxilində baş verir. Polinyak – qiyamçıdır; Kamill Demulen – hökmdardır.

Üsyan bəzən intihabdır.

Bütün məsələləri ümumi səssvermə ilə həll etmək – tamamilə yeni bir hadisədir; çünki bizdən əvvəl dörd min il müddətində ancaq xalqlar hüququnun tapdalanmasından, xalqların çəkdiyi əzabdan bəhs edən dövrlərin özünə görə, mümkün edə bildiyi, etiraz üsulları olmuşdur. Sezarlar vaxtında üsyan olmamışdır, lakin Yuvenad olmuşdur.

Facit indignatio¹ yerini Qraxx qardaşları tutur.

Sezarlar vaxtında Siyenə sürgün edilən adam olmuşdur; bundan başqa “Salname”ni yazan da olmuşdur.

Biz hələ Patmosa sürgün edilmiş o böyük insanı demirik; o da ideal dünya naminə real dünyanı öz hiddəti ilə qamçılamış, öz xəyallarından

¹ Hiddətdən meydana gələn şeir (lat.). Yuvenal. Satira.

böyük bir satıra yaratmış, Roma – Nineviya, Roma – Babil, Roma – Sodom üzərinə Apokalipsisin alovlu işığını saçmışdır.

İoann öz qayasında – pyedestal üzərindəki sfinksdir; onu başa düşməmək olar, o yəhuditir, onun dili çox çətindir; lakin “Salnamə”ni yazan latındır, daha düzgün desək, – romalıdır.

Neronların padşahlığı – mesoo-tinto üsulu ilə çap olunmuş qara qravürələri xatırladır, buna görə onların özünü də bu üsulla təsvir etmək lazımdır. Bu ancaq kəsicici qravürə aləti ilə edilərsə, çox solğun çıxar, bu alətlə kəsilən yərə acılayan, qatı nəsr tökmək lazımdır.

Müstəbidlər mütəfəkkirlərə bir qədər təsir edirlər. Zəncirlənməmiş söz – dəhşətli sözdür. Hökmdar xalqı susmağa məcbur edəndə – yazıçı öz qələminin gücünü iki qat, üç qat artırır. Xalqın bu cür susmasından sirli bir dolğunluq meydana gəlir, bu fikrə sızır. Fikir də tunc kimi donub qalır. Tarixdə olan təzyiq tarixçilərdə yıxıcılıq əmələ gətirir. Tarixçilərin şöhrət qazanmış nəsrinin qranitcəsinə möhkəmliyi – bu nəsrin ancaq zalım hökmdarlar tərəfindən sıxışdırılması nəticəsidir.

İstibdad yazıçını yazdığı əsərin həcmiini kiçiltməyə məcbur edir. Bu da əsərin gücünü artırır. Sitseron dövrünün itilii Verres üçün güclə hiss edildiyi halda, Kaliklulada tamam kütləşə bilirdi. Cümlə quruluşunda genişliyə az yol verməli – zərbənin gücünü artırmalı. Tatsit bütün əzəməti ilə düşünür.

Böyük qəlbin həqiqət və ədalət cövhərinə çevrilən düzlüyü ildırım kimi yarıb keçir.

Sözarası bunu da deyək ki, Tatsit tarixən Sezara qarşı durmamışdır, – bu diqqətləyiq bir hadisədir. Onun üçün Tiberilər hazırlatmışdı. Sezar və Tatsit – bir-birinin ardınca gələn iki hadisədir; əsrlərin səhnədə tamaşaya qoyulmasında səhnəyə girənlərə və səhnədən çıxanlara rəhbərlik edən Allah bu hadisələrin bir-birinə rast gəlməsinə əsrarəngiz bir şəkildə yol verməmişdir. Sezar böyükdür, Tatsit də böyükdür; Allah bu iki əzəmətli insana aman vermiş, onları bir-biri ilə üz-üzə gəlməyə qoymamışdır. Ədalət keşikçisi Sezara zərbə endirəndə bu zərbəni həddindən artıq ağır endirə bilirdi, bununla da ədalətsizlik etmiş olardı. Allah bunun belə olmasını istəməmişdir. Afrikada və İspaniyadakı böyük müharibələr, Siciliya dəniz quldurlarının məhv edilməsi, Qalliyada, Britaniyada, Almaniyada yayılan mədəniyyət – bütün bu şan-şöhrət Rubikon məsələsindəki günahı yuyub aparır. Burada Tanrı həqqaniyyətinin bir növ həssaslığı görünür: bu

həqqaniyyət amansız tarixini qəsbkar üzərinə saldırmaqda tərəddüd etmiş, dühanın vəziyyətini yumşaldacağını nəzərə alaraq, Sezarı Tatsitdən xilas etmişdir.

Əlbəttə, dahi müstəbidin hökmdarlığı vaxtında da istibdad istibdad olub qalır. Şöhrət qazanmış müstəbidlər dövründə də əxlaq pozğunluğu çox artır, lakin əxlaq pozğunluğu taunu vicdansız müstəbidlər vaxtında daha artıq iyrenc olur. Bu müstəbidlərin hökmdarlığı dövründə heç bir şey baş verən biabırçılığın üstünü pərdələmir, Tatsit və Yuvenal kimi söz ustaları, heç bir şeyə etiraz edə bilməyən bu biabırçılığı bəşəriyyətin gözü önündə daha faydalı bir şəkildə qamçılıyır.

Roma, Vitelinin vaxtında Sullanın vaxtından daha iyrenc üfunət verir. Klaydinin və Domitsianın dövründə ən iyrenc yaltaqlıq bu müstəbidlərin rəzaletinə uyğun gəlir. Qulların alçaqlığı müstəbidlərin işidir; onların pozulmuş vicdanından ətrafa zəhərli üfunət yayılır, onların hökmdarı bu üfunətdə əks olunur. Hökmdarlar iyrencdir, onların qəlbi dardır, vicdanı xəstədir, ruhu üfunətlidir, Karakalla vaxtında da belə olmuşdur. Kommod vaxtında da, Heliohabal vaxtında da; lakin Sezar dövründə Roma senatından, qartal yuvasına xas olan zil qoxusu gəlirdi.

Bunun da nəticəsində, zahirən gec də olsa, Tatsitlər və Yuvenallar meydana çıxmışdır, göz önündəki şeylər qəti və mübahisəsiz olanda bu şeylərin təşrihçisi gəlir.

Lakin Yuvenal da, Tatsit də – Tövrət dövrünün İshaqı, orta əsrlər dövrünün Dantesi kimi – insandır, qiyam və üsyan – bəzən haqsız, bəzən də haqlı olan xalqdır.

Qiyama çox vaxt maddi vəziyyət səbəb olur, üsyan isə həmişə mədəni vəziyyətdən doğur. Qiyam – Mazanyellodur, üsyan – Spartakdır. Üsyan idrakla dostdur, qiyam mədə ilə. Qarın acıqlanır, lakin qarın həmişə təqsirkar olmur. Aclıq olanda qiyamın baş verməsinə (məsələn, Bizansda) real, həyəcanlandırıcı, ədalətli səbəblər olur. Bununla belə bu bir qiyam olaraq qalır. Niyə? Ona görə ki, qiyam əslində haqlı bir hərəkət olsa da, formaca haqsız bir hərəkətdir. Bizansdakı qiyam haqlı da olsa amansızdı, qüvvətli də olsa çılğındı, o, ağma-bozuna baxmadan vurub yıxırdı, o kor fil kimi yolda rast gəldiyi hər şeyi dağıda-dağıda irəliləyirdi; onun keçdiyi yerdə qocaların, qadınların, uşaqların meyiti qalırdı; o, heç özü də səbəbini bilmədən, günahsız, başqalarına zərər yetirməyən insanların qanını tökürdü; xalqa yemək vermək yaxşı məqsəddir, lakin xalqı qırmaq – bundan ötrü pis üsuldur.

Hər bir müsəlləh xalq etirazı, ən qanuni olanları da, hətta 10 avqust, hətta 14 iyul etirazları da iğtişaşdan başlanır. Haqq öz buxovlarını qırmadan əvvəl fırtına qalxır. Çayların başlanğıcı dağ selleri olan kimi, üsyanların da başlanğıcı çox vaxt qiyam olur, bu üsyanlar da adətən İnkilab deyilən okeana tökülür. Əxlaq üföqlərində yüksələn dağ təpələrində, ədalət, hikmət, əql və hüquq zirvələrində təmiz, saf ideal qarda əmələ gələn üsyan axını bəzən xeyli vaxt qayalarından qayalara tökülə-tökülə, şəffaf sularında göyləri. əks etdirə-etdirə, öz özəmətli, qalibiyyətli axınında yüzrlərlə sellərdən kükrəyib qalxaraq birdən, Reyn bataqlığında itən kimi burjuaziya bataqlığında itib-batır.

Bunlar hamısı keçmişdə idi, gələcəkdə başqa cür olacaq. Ümumi səsvərmə ona görə yaxşıdır ki, o, qiyamın prinsiplərini məhv edir, qiyama səs hüququ verməklə onu türk-silah eləyir. Tərəqqinin mütləq baş verəcəyi – həm küçələrdə, həm də dövlət sərhədlərində olan müharibələrin ləğv edilməsində özünü göstərəcək. Bizim Bu günümüz hər necə olsa da, Sabahımız – sülhdür.

Üsyan və qiyam bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, əsl burjuanın nəzərində bunlar eyni şeydir, üsyanla qiyam arasında olan fərqdən onun çox az başı çıxır. Bunlar hamısı onun üçün hərc-mərclikdir, sui-qəsdidir, itlərin öz sahibinin üstünə cummasıdır, it hürüşüdür, küçük zingiltisidir, itin öz sahibini qapmaq meylidir, bunun üçün də onları zəncirləyib it damına salmaq lazımdır. Burju müəyyən vaxta qədər belə düşünür: o vaxta qədər ki, itin başı birdən böyüyərək aslan sifətini alır, alaqaranlıq içində tutqun bir şəkildə nəzərə çarpır.

Onda burju çıxıraraq deyir: “Yaşasın xalq!”.

Yaxşı, bu izahatdan sonra tarix üçün 1832-ci il iyun hərəkatı nə olur? Bu qiyamdır, ya üsyandır?

Üsyandır.

Böyük bir hadisəni təsvir edəndə biz bəzən “qiyam” sözünü işlətməli oluruq, lakin biz bunu ancaq onun zahiri cəhətini müəyyənləşdirmək üçün edirik, eyni zamanda biz onun forması ilə (qiyam), mahiyyəti (üsyan) arasında olan fərqi qətiyyənlə yaddan çıxartmırıq.

Sürətlə inkişaf edərək partlayan və kədərli bir halda sönən 1832-ci il hərəkatı elə özəmətli bir hərəkat idi ki, onun ancaq qiyam olduğunu düşünənlər də ondan hörmətlə bəhs edirlər. Onlar üçün bu elə bil ki, 1830-cu ilin əks-sədası idi. Onlar deyir ki, həyəcana gəlmiş təsəvvür bir gündə sakitləşdirmək olmaz. İnkilab birdən qurtarmır. İnkilab,

dərəyə enən dağ silsiləsi kimi, ta sakit bir vəziyyətə alana kimi, həmişə, mütləq bir neçə dəfə yüksəlir. Yur sıra dağları olmadan Alp olmaz, Asturiyasız Pireney olmaz.

Parisliələrin *qiyam dövrü* kimi yad etdikləri müasir tarixin bu ehtiras dolu böhranı, heç şübhəsiz, indiki əsrin coşqun saatları içərisində ən səciyyəvi bir saatdır.

Hekayəyə girişmədən əvvəl bir neçə söz də demək istərdik.

Şərh ediləcək hadisəni – yer və vaxt yoxluğundan tarixçinin bəzən etina etmədiyi canlı və fəciə şəraitdən ayırmaq olmaz. Lakin həyat, titrəyiş, insan qəlbinin çırpıntısı məhz elə buradadır, – biz bunun üzərində təkid edirik. Xırda təfəsilatlar, – biz deyəsən bunu əvvəllər də demişdik, – böyük hadisələrin sanki yarpağıdır; bunlar tarixin uzaq üföqlərində itib-batır. Qiyamlı deyilən dövrlər bu cür təfəsilatlarla doludur. Məhkəmə istintaqları da, tarix kimi deyil, başqa əsaslara görə, bütün bu şeyləri meydana çıxarmamışdır və bəlkə də bunların hamısını dərinləndirən öyrənməmişdir. Buna görə də biz, hamıya məlum olan və mətbuata düşən məsələlərdən başqa, heç kəsə məlum olmayan məsələləri də aydınlaşdırmaq istəyirik: bu məsələləri bəziləri unutmuş, bəziləri də onları bilsə də ölüb getmişdir. Bu nəhəng hadisələrdə iştirak edənlərin çoxu yox olmuşdur, onlar elə ertəsi gün susmuşdur. Lakin biz bir şeyə qəti surətdə söz verə bilərik! Aşağıda bəhs edilən hadisələri biz özümüz görmüşük. Adlardan bəzilərinə dəyişəcəyik, çünki tarix rəvayət edir, adamları elə vermir; biz doğrudan da olmuş hadisələri təsvir edəcəyik. Yazdığımız bu kitabın çərçivəsi dairəsində, ancaq hadisələrin bir cəhətini, yəqin ki, ən az məşhur olan bir vəqəsinə – 1832-ci ilin 5-ci və 6-cı iyun günlərini göstərəcəyik; ancaq bunu elə bir şəkildə edəcəyik ki, oxucu bizim qaldırdığımız qara örtüyün altında bu dəhşətli, bu ictimai qəhrəmanlığın əsl simasını görə bilsin.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Dəfn tərəqqiyə səbəb olur

Vəbə xəstəliyi həyəcana gəlmiş adamları üç ay müddətində süsləşdirmiş, qəmginlik içində sakitləşdirmişdi, bununla belə Parisdə çoxdan bəri yetişməkdə olan narazılıq 1832-ci ilin yazında bir iğtişaş

şeklini almaq dərəcəsinə çatmışdı. Biz əvvəllər də demişdik ki, böyük şəhər artilleriya topuna oxşayır: doldurulandan sonra ondan atəş açmaq üçün birçə qığılcım da kifayətdir. 1832-ci ilin iyun ayında belə bir qığılcım – general Lamarkın ölümü oldu.

Lamark fəaliyyət göstərən, həm də yaxşı ad çıxarmış bir adamdı. O həm İmperiya, həm də Təcəddüd dövründə, bu iki dövr üçün zəruri olan, ikiqat şücaət göstərdi: bu həm hərbi adam, həm də natiq şücaəti idi. O, igid olduğu kimi də gözəl natiq idi: onun sözləri qılınc kimi idi. O, sələfi fua kimi komandanlıq bayrağını, indi isə azadlıq bayrağını yüksək tuturdu. Lamark sollarla ifrat sollar arasında bir mövqe tuturdu: gələcəyə cəsarətlə baxdığı üçün xalq, imperiyaya yaxşı qulluq etdiyi üçün camaat onu sevirdi. Qraf Jerar və qraf Drue ilə bərabər o özünü in petto¹ Napoleonun marşallarından biri hesab edirdi. 1815-ci il müşahidələri şəxsi bir təhqir kimi ona toxundu. O, Vellinqtona açıqca nifrət edirdi, bununla da xalqın hüsn-təvəccöhünü qazanmışdı; on yeddi il müddətində, bu zaman baş verən hadisələrə çox az diqqət yetirərək, Vaterloo kədərinə öz qəlbində əzəmətlə mühafizə edirdi. Yüz günün zabitləri ona şərəfli bir hədiyyə kimi təqdim etdikləri qılıncı o öləndə bağrına basmışdı. Napoleon dilində ordu sözü ilə, Lamark – vətən sözü ilə öldü.

Onun ölümünün yaxınlaşması xalqı böyük bir itki kimi hökuməti isə iğtişaşa səbəb ola biləcək bir hadisə kimi qorxudurdu. Bu ölüm bir matəm oldu. Matəm isə, hər bir kəder kimi qiyama çevrilə bilər. Bu elə belə də oldu.

General Lamarkın dəfini iyunun beşində olacaqdı; iyunun dördündə və beşində səhərçağı Sent-Antuan civarı təhdidedici bir vəziyyət aldı – dəfn mərasimi bunun yanından keçib gedəcəkdi. Dolaşq küçələr camaatın boğuc bir səslə ifadə etdiyi narazılıqla dolu idi. Adamlar necə bacarıdılarsa elə də silahlanırdı. Dülğələr “qapıları sındırmaq üçün” dəzgah ağaclarını çıxarıb götürürdü. Onlardan biri, uzunboğaz çəkmə geymək üçün işlədilən karastını sındırıb itiləmiş, xəncər qayırmışdı. qarmaq deyilən bu karastanı o, çəkməçidən almışdı. Bir başqası “hücum etmək” həvəsi ilə alışıb yanaraq üç gün soyunmadan yatmışdı. Lombye adlı bir xarrat yoldaşına rast gələndə yoldaşı ondan soruşur: “Hara gedirsən?” – “Mənim axı yarağım yoxdur!” – “İndi bəs fikrin nədir?” –

“Gedirəm tikilən evdən öz pərgarımı götürəm”. – “Pərgar sənə nəyənə gərəkdir?” – “Mən nə bilim!” Jaklin adlı təşəbbüskar, bacarıqlı bir adam yoldan keçən fəhlələri çağırır deyirdi: “Bura gəl!” Sonra onlara çaxır içmək üçün on su verib soruşurdu: “Sən işləyirsən?” “Yox”. – “Onda Fispierin yanına get, o Monreyl qarovulxanası ilə Şaron qarovulxanası arasında yaşayır, orada iş taparsan”. Onlar da Fispierin yanına gedir, Fispier onlara patron və silah verirdi. Bəzi tanınmış dəstəbaşçıları, öz adamlarını yığmaq üçün “poçt arabası kimi” hər yere qaçırdı. Təxt qarovulxanası yanında, Bartelemidə, Kapeldə, “Kiçik qalpaq”da adamlar ciddi halda bir-birinə yaxınlaşırdı. Onların bir-biri ilə danışdığı sözləri eşitmək olurdu: “Sən tapançanı harana qoymusan?” – “Bluzamın altına”. – “Bəs, sən?” – “Mən köynəyimin altına qoymuşam”. Rolandın emalatxanası yanında, köndələn küçədə, bir də ki, Mezon-Brülenin höyəti, alətçi Bernonun emalatxanası qabağında bir dəstə adam pıçıl-daşırdı. Mavo adlı birisi şiddətli çılgınlığı ilə nəzərə çarpırdı, o heç bir emalatxanada bir həftədən artıq işləmirdi: emalatxana sahibləri onu işdən çıxarırdı, çünki “həmişə onunla mübarizə etmək lazım gəlirdi”. Mavo Menilmontan küçəsindəki barrikadada öldürülmüşdü. Sonralar vuruşmada ölən Preto da Mavonun sözlərini təkrar edir və: “Sən axı nə istəyirsən? sualına belə cavab verirdi: “Üsyan!”. Bersi küçəsi tinində yığışan fəhlələr Sen-Marso civarının inqilab müvəkkilini gözləyirdilər, onun adı Lemarben idi. Adamlar parolu bir-birinə az qalırdı ki, lap açıqca söyləsinlər.

Bu qayda ilə iyunun 5-də, gah yağış yağa-yağa, gah gün çıxa-çıxa, Parisin küçələrində rəsmi və hərbi dəbdəbə ilə general Lamarkın dəfn mərasimi gedirdi; ehtiyatkarlıq edərək bu dəbdəbə bir qədər böyüdülmüşdü. Tabutun ardınca – təbəllərinə qara krep çəkilmə, tufənglərini başıyaşağı tutmuş kimi batalyon əsgər, on min nəfər beli qılıncı milli qvardiyaçı və milli qvardiyanın topçu batareyası gedirdik. Cənəzə arabasını cavanlar çəkib aparırdı. Onların ardınca – istefaya çıxmış, əllərində dəfnə ağacı budaqları tutmuş zabitlər, zabitlərin də dalınca – höyəcanlanmış, qeyri-adi bir vəziyyət almış saysız-səhsabsız camaat gedirdi, bunlar Xalq dostları cəmiyyətinin üzvləri, hüquq fakültəsi, tibb fakültəsi tələbələri, öz ölkələrindən sürgün edilmiş müxtəlif millətlərdən olan adamlardı. Havada ispan, italyan, polyak, alman bayraqları, üç rəngli uzun bayraqlar, hər cür xırda bayraqlar görünürdü, sonra əllərindəki yaşıl budaqları yelləyə-yelləyə uşaqlar, xarratlar, elə bu

¹Ürəyində (ita.)

zaman tətıl edən daşyonanlar, kağız qalpaqlı mətbəə işçiləri gəlirdi; bu adamlar çıxıra-çıxıra bir çoxları əllərindəki ağacı, bəziləri də qılıncı havada oynada-oynada nizamsız bir halda, lakin dostcasına, ikibir, üçbir, bəzən hay-küylü dəstə şəklində, bəzən də sıra ilə irəliləyirdi. Ayrı-ayrı dəstələr özünə başçı seçirdi; birisi, sıx sıralarla qarşısından keçən adamları sanki gözdən keçirirdi: onun iki tapançası olduğu paltarı altından aydınca görünürdü. Bulvarların yan xiyabanlarında, ağac budaqlarında, eyvanlarda, pəncərələrdə, taxtapuşlarda, hər yerdə kişi başı, arvad başı, uşaq başı görünürdü; bütün gözlərdə təşviş və həyəcan ifadə olunurdu. Silahlı camaat keçib gedir, həyəcanlı camaat isə baxırdı.

Hökumət də baxırdı. O, əlini qılıncının dəstəsinə qoyub müşahidə edirdi. XV Lüdovik meydanında, başda boruçular olmaqla, dörd karabınör eskadronunu, patrondaşları, tüfəngləri, müşketonları dolu halda döyüşə hazır vəziyyətdə durduğunu, Latin məhəlləsində və Nəbatat bağında, bir küçədən o biri küçəyə qədər dəstə-dəstə sıraya düzülmüş belədiyyə qvardiyasını, Şərab bazarında draqun eskadronunu, Qrev meydanında 12-ci yüngül süvari polkunun yarısını, o biri yarısını da Bastiliya meydanında, 6-cı draqun polkunu Tselestinlər yanında görmək olardı; Luvrun həyəti top ilə dolu idi. Paris civarının polklarından başqa, qalan qoşun hissələri qışlaqlarda durub əmr gözləyirdi. Təşvişə düşmüş hökumət şəhərdə iyirmi dörd min, şəhər ətrafında otuz min əsgəri bu qorxunc camaatın üstünə saldırmaq üçün hazır vəziyyətdə saxlamışdı.

Dəfn mərasimində cürbəcür şeyilər səslənirdi; legitimlərin hiylələrindən, Reyxştad hersoqundan danışmışdılar, camaat bu hersoqun imperator olacağını düşünürkən – Allah onu ölümə məhkum etmişdi. Naməlum bir adam deyirdi ki, qiyamçılar tərəfinə cəlb edilmiş iki usta təyin edilən vaxtda silah zavodunun qapılarını xalqın qarşısında açacaqdır. Adamların çoxu başı açıq gedirdi, onların üzündə həm həyəcan, həm də kədər ifadə olunurdu. Qəzəbli, lakin nəcib hissələrə tutulan bu insan yığını içərisində arabir xalis cinayətkarlar, sanki: “Qarət edək!” – sözlərini çıxıran iyrənc ağızlar da gözə çarpırdı. Elə iğtişaşlar var ki, sanki onlar bataqlığın dibini qarışdırırlar; onda bataqlığın dibindəki lil suyun üzünə çıxır. Bu hadisədə yaxşı təşkil edilmiş” polis idarəsinin də əli olur.

Ölən adamın evindən tə Bastiliyaya qədər uzanan dəfn mərasimi bulvarların yanı ilə ağır-ağır irəliləyirdi. Arabir yağış yağdı, lakin camaat bunu hiss etmirdi. Bir neçə hadisə – Vandom sütunun başına

dolandırılan tabut, eyvana çıxan, mərasimi görüb başını açmayan Her-soq Fitsjama atılan daşlar, camaatın əlində olan bayraqlardan birindən qoparıb palçıq atılan, ayaq altında tapdanan qall xoruzu, Sen-Marten qapısı qabağında qılınc zərbəsi ilə yaralanan polis nəfəri, 12-ci yüngül süvari polkunun: “Mən respublikaçıyam!” – deyə çağıran zabiti, məcburiyyət qarşısında sanki məhbus vəziyyətini keçirən və heç gözlənilmədiyi halda bura gələn Politeknik məktəbi, “Yaşasın Politeknik məktəbi! Yaşasın Respublika!” çıxışları bu mərasimin istiqamətini təyin etdi. Sent-Antuan cidarından gələn, bu hadisə ilə maraqlanan bir yığın qorxunc sifətli adam Bastiliya yanında dəfn təntənəsinə qoşuldu, bu zaman dəhşətli bir həyəcan camaatı sarsıtdı.

Bir adamın başqa bir adama dedi ki bu sözləri eşitdilər: “Bax, o künrən saqqallını görürsən, o deyəcək haçan atəş açmaq lazımdır”. O künrən saqqallı adam deyəsən sonra da haman rolda, ancaq başqa bir çıxış zamanı Keniss məsələsində görünmüşdü.

Cənazə arabası Bastiliyanın yanından ötdi, kanal boyu irəlilədi, kiçik bir körpüdən keçərək gəlib Austerlits körpüsü qabağında dayandı. Bu zaman dəfn mərasiminə yuxarıdan baxılışaydı – o, quyruqlu ulduza bənzərdi: bu ulduzun başı körpü qabağında, quyruğu isə Zəng qülləsi adlanan sahil küçəsindən, Bastiliya meydanından keçərək, bulvarla Sen-Marten qapılarına qədər uzanırdı. Cənazə arabasının ətrafında bir dairə əmələ gəldi. Camaat susdu. Lafayet danışdı; o, Lamarkla vidalaşdı. Bu – ürəyi rıqqətə gətirən təntənəli bir andı. Hamı başını açmışdı, hamının ürəyi çırpınırdı. Birdən camaatın arasında qara geyimli bir atlı göründü, – onun əlində qırmızı bayraq vardı; bəziləri deyirdi ki, onun əlindəki ucuna qırmızı qalpaq keçirilmiş nizədir. Lafayet üzünü yana çevirdi. Ekselmann mərasimi buraxıb gəldi.

Qırmızı bayraq fırtına qaldırdı, özü də o fırtına içində yox oldu. Zəng qülləsi bulvarından tə Austerlits körpüsünə qədər, camaat içərisində uğultu qopdu; bu, sahilə çarpan dalgalar uğultusuna bənzəyirdi. Adamlar çıxıra-çıxıra dedi: Lamarkı Panteona! Lafayeti ratuşa! Cavan oğlanlar camaatın təsvibedicisi səsləri altında, Lamarkın cənazə arabasından, Lafayetin fiakrından yapışdılar, arabanı və fiakrı çəkə-çəkə Lamarkı Austerlits körpüsündən, Lafayeti Morland sahil küçəsindən apardılar.

Adamlar, Lafayeti haləyə alan və təbrik edən camaat içərisində Lüdviq Şneyder adlı bir almanı görüb bir-birinə göstəriridilər. Sonralar

yüz yaşında ölən bu adam da 1776-cı il müharibəsində iştirak etmişdi; Vaşinqtonun komandası altında Trentonda, Lafayetin komandası altında Brendivayn sahilində vuruşmuşdu.

Bu zaman bələdiyyə qvardiyası çayın sol sahili ilə irəliləyərək körpünün qabağını kəsdi, draquqlar çayın sağ sahili ilə Tselestinlərdən hərəkətə gəlib, Morland sahil küçəsində sıralanaraq mövqe tutdular. Lamarkın fiakrı ardınca gedən camaat birdən onları sahil küçəsinin tinində görüb: "Draquqlar!" – deyərək çığırıdılar. Draquqlar – tapançaları qoburunda, qılıncları qınında, yəhərdən asılmış müşketləri öz köfəmində, tutqun bir halda nəyisə gözləyə-gözləyə, səslərini çıxarmadan addım-addım irəliləyirdilər.

Onlar kiçik körpüyə iki yüz addım qalmış dayandılar. Lafayetin fiakrı onlara çatdı; draquqlar kənara çəkilib yol açdılar, fiakrı buraxdılar, sonra yenə də yolu bağladılar. Bu zaman camaatla draquqlar üz-üzə gəldi. Qadınlar dəhşət içində qaçmağa başladılar.

Bu məşum anda nə oldu? Bu suala heç kəs cavab verə bilməzdi. Bu – iki bulud yığınının bir-birinə qarışdığı həyəcanlı bir andı. Kimi deyirdi ki, Cəbbəxana tərəfindən boru səsi eşidilmiş, bununla da hücum əmri verilmişdi, kimi də deyirdi ki, bir uşaq draquunu xəncərlə vurmuş, hadisə də bununla başlanmışdı. Lakin bir şey lap qəti idi: birdən üç güllə atılmışdı, birinci güllə ilə eskadron komandiri Şole, ikinci güllə ilə – Kontreskarp küçəsində pəncərəni bağlayan kar bir qarı öldürülmüşdü, üçüncü güllə də bir zabitin epoletinə dəymişdi. Bir qadın çıxıraraq dedi: "Çox tez başladınız!.. "Elə bu zaman Morland sahil küçəsi ilə üz-üzə olan yerdən, hələ indiyə qədər qışlada saxlanılan draquqlar eskadronu göründü; onlar qılınclarını sıyraraq, Bassompyer küçəsi və Zəng qülləsi bulvarı ilə atlarını dördnala çapa-çala gəlir, qarşılarına çıxanı basıb əzirdilər.

İndi daha iş bitmişdi: tufan qopmuşdu, daşlar havada uçur, tufənglər gur-gur guruldayırdı; bir çoxları çay yoxuşu ilə başılovlu aşağı qaçır. Senanın indi doldurulmuş olan kiçik qolundan keçirdilər; Luvye adasının bu geniş təbii qalasının dar həyətləri bir-biri ilə vuruşan adamlarla dolmuşdu; burada çəpərlərin payaları yerindən çıxarılır, tapançalardan güllə atılır, barrikada qurulurdu; geriye sıxışdırılmış cavan oğlanlar yüyürə-yüyürə cənazə arabası ilə Austerlits körpüsündən keçir, bələdiyyə qvardiyasına hücum edirdi; karabinörlər qaça-qaça özlərini yetirir, draquqlar qılıncla adamları doğrayırdı; camaat

ətəfə səpələnirdi; vuruşma gurultusu Parisin hər tərəfinə yayılırdı; adamlar "Silah başına!" – deyərək çığırırdılar; adamlar yüyürürdülər, yıxılırdılar, geri çəkildilər, müqavimət göstərirdilər. Külək odu alovlandıran kimi qəzəb də qiyamı alovlandıırırdı.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Keçmiş zamanların iğtişası

Qızışmaqda olan qiyamın ilk saatlarından qərribə bir şey yoxdur. Hər şey hər yerdə birdən alovlanır. Belə bir qiyamın olacağı əvvəlcədən nəzərə alınımı? Bəli, alınır. Bu barədə əvvəlcədən hazırlıq görülmü? Yox. Bu haradan meydana gəlir? Küçə döşmələrindən. Bu haradan düşür? Buludlardan. Üsyan bir yerdə sui-qəsd, başqa bir yerdə – qəfildən coşan qəzəb şəklini alır. Yoldan keçən ilk adam camaat axırını ələ alır, onu istədiyi tərəfə aparır. İşin başlanğıcı dəhşətlə dolu olur, məşum bir şənlilik bu dəhşətə qarşır. Əvvəl çığırta qopur, mağazalar bağlanır, mal sərgiləri bir anda yox olur; sonra orada-burada tufəng səsi eşidilir; adamlar yüyürür, tufəng qundağı darvazaları sarsıdır; həyətlərdə xidmətçi qadınlar: "İndi gülməli şeylər olacaq!" – deyərək qəh-qəhə ilə gülürlər.

Heç on beş dəqiqə keçmədi ki, Parisin iyirmi yerində, az qala lap eyni vaxtda aşağıdakı hadisələr baş verdi.

Sent-Krua-de-la Bretonneri küçəsində iyirmiye qədər uzunsaqallı, saqqallı cavan oğlan kiçik bir meydanaya girdi, bir dəqiqədən sonra krepə sarınmış üç rəngli uzun bayraqla, üç nəfər də silahlı adamlar oradan çıxdılar; qabaqda gedən bu üç adamdan birinin öləndə qılınc, birinin tufəng, o birinin də nizə vardı.

Nonendyer küçəsində – yaxşı geyinmiş, dazbaşı, yekəqarınlı, genişalınlı, qarasaqqallı, qalxaq, coddıqlı, aydın, gursəsli bir burjuva yoldan keçənlərə patron təklif edirdi.

Sen-Pyer-Monmartr küçəsində qolucirməklə adamlar qara bayraq aparırdı; bayrağın üstündə ağ hərfilərlə: Respublikaya ölüm! sözləri yazılmışdı. Pəhrizçilər, Keşikçilər, Montorgeyl, Mandar küçəsində dəstə-dəstə əli bayraqlı adam göründü; onların bayrağında zərli hərfilərlə yazılmış seksiya sözü və nömrə par-par parıldayırdı. Bu bayraqlardan biri göy və ağzolaqlı qırmızı bayraqdı; bayrağın orta hissəsində olan bu ağ zolaq güclə nəzərə çarpırdı.

Sen-Marten bulvarında üç silah emalatxanasını, biri Bobur, biri Mişel-le-Kont, biri də Tampl küçəsində üç silah dükənini dağıtdılar. Minəlli camaat bir neçə dəqiqədə – çoxusu iki lüləli olan – iki yüz otuz tufəng, altmış dörd qılinc, səksən üç tapança aparmışdı. Daha çox adamın silahlı olması üçün birisi tufəng, bir başqası süngü götürürdü.

Karabinlə silahlanmış cavan oğlanlar atəş açmaq üçün Qrev sahil küçəsinin qarşı tərəfindəki evlərdə yerləşmişdilər, bu evlərdə ancaq qadınlar qalmışdı. Onlardan birində çaxmaqdaşlı tufəng vardı. Bu adamlar qapıların zəngini vurur, içəri girir, patron qayırırdılar. Qadınlardan biri deyirdi: “Mən heç bilmirdim bu patron deyilən şey nədir, sonra ərim mənə danışdı”.

Bir dəstə adam Vyey-Odriyet küçəsində, nadir şeylər satılan dükənün qapısını sındırır, orada olan yatağanları və türk silahlarını aparmışdılar.

Tufənglə öldürülmüş bir bənnanın meyiti Mirvarid küçəsində sərilib qalmışdı.

Hər yerdə – sol sahilə, sağ sahilə, bütün sahil küçələrində, bulvarlarda, Latin məhəlləsində, bazar məhəlləsində kişilər, fəhlələr, tələbələr, seksiya üzvləri tövşüyə-tövşüyə proklamasiyaları oxuyub çıxırırdılar: “Silah başına!”. Fənləri sındırırdılar, arabaların atını açırdılar, döşəmə yollarını sökürdülər, evlərin qapısını sındırırdılar, ağacları kökündən çıxarırdılar, ərzaq zirzəmilərinə girirdilər, qaçaqları diyirləyə-diyirləyə bayıra çıxarırdılar, döşəmə daşlarını, özül daşlarını, mebelləri, taxtaları bir-birinin üstə yığır, barrikada düzəldirdilər.

Burjuani onlara kömək etməyə məcbur oluyurdular. Qadınlardan yanına gedir, onlardan ərlərinin qılincını, tufəngini tələb edirdilər, sonra da ispan kirşanı ilə qapıya yazırdılar: silahını vermişdir. Bəziləri tufəngləri və qılıncları alırken verdikləri qəbzə “öz adlarını” yazaraq deyirdilər: Sabah onların dalınca bələdiyyə idarəsinə adam göndərin. Şəhər bələdiyyə idarəsinə tək-tək gedən keşikçilərin, milli qvardiya əsgərlərinin silahını küçədə əlindən alırdılar. Zabitlərin epoletlərini dartıb qoparırdılar. Sen-Nikola Qəbiristanlığı küçəsində, ağac və təlim qılncı ilə silahlanmış camaat tərəfindən təqib edilən bir nəfər milli qvardiya zabiti çox çətinliklə bir evə girib gizlənmiş, oradan da ancaq gecə, həm də paltarını dəyişərək çıxıb bilmişdi.

Sen-Jak məhəlləsində, tələbələr kirayə etdikləri otaqlarından yığın-yığın çıxaraq Sen-İsant küçəsi ilə “Tərəqqi” kafesinə qalxır, ya

da Matürinlər küçəsindəki “Yeddi bilyard” kafesinə enirdilər. Orada cavan oğlanlar qapı qabağındakı daş tumbalar üstündə duraraq silah paylayırdılar. Barrikada qurmaq üçün Transnonen küçəsindəki taxta anbarını dağıtdılar. Ancaq bir yerdə – Sent-Avua küçəsi ilə Simon-de-Fran küçəsi tənində – əhali müqavimət göstərdi, barrikadanı özləri dağıtdı. Ancaq bir yerdə üsyançılar geri çəkildilər: onlar milli qvardiya dəstəsinə atəş açaraq, Tampl küçəsində qurmağa başladığı barrikadanı buraxıb Kəndir küçəsi ilə qaçdılar. Qvardiya dəstəsi barrikadada bir qırmızı bayraq, patron dolu bir paket, üç yüz də tapança gülləsi tapdı; bayrağı cırdılar, onun parçalarını süngülərinə taxdılar.

Bizim burada yavaş-yavaş və ardıcıl surətdə nəql etdiyimiz hadisələr bütün şəhərdə, ağılaşmaz bir qarışıqlıq içində birdən baş vermişdi; bu bir göy gurultusu ilə bir çox ildırımın çaxmasına bənzəyirdi.

Bir saatdan da az vaxtda təkə bazar məhəlləsində, yer altından çıxmış kimi iyirmi yeddi barrikada qurulmuşdu. Bu barrikadaların cəmləşdiyi yer – Janna və onun yüz altı silahdaşı üçün qala vəzifəsini görən məşhur 50 nömrəli ev idi; bir tərəfdən Sen-Merri barrikadası, o biri tərəfdən – Mobüe küçəsindəki barrikada ilə müdafiə edilən bu ev Arsi, Sen-Marten və Obri-le-Buşe küçəsi üzərində yüksəlirdi; Obri-le-Buşe onun qarşı tərəfində idi. İki barrikada öz tını ilə – biri Montorheyli küçəsindən Böyük Sərsəri küçəsinə, biri də Jofrua-Lanjeven küçəsindən Sent-Avua küçəsinə çıxırdı. Bundan başqa Parisin başqa iyirmi məhəlləsində, Maredə, Sent-Jenevyev təpəsində saysız-hesabsız barrikada qurulmuşdu; bir də ki həcəmasından qoparılmış bir darvaza görünən Menilmontan küçəsində və kiçik Otel-Dye körpüsü yanında, polis prefekturasının üç yüz addımlığında barrikada nəzərə çarpırdı; körpü yanındakı barrikada arxası üstə çevrilmiş ikiqatlı arabadan düzəlmişdi.

Fitçilər küçəsində, barrikadanın yanında yaxşı geyimli bir adam barrikadanı quranlara pul paylayırdı. Qrenet küçəsində bir atlı gəlib, barrikada rəisi hesab edilən adama pul düyünçəsinə oxşayan bir düyünçə verdi: “Alın, – dedi, – şəraba və başqa şeylərə xərcləyin!”. Qalstuksuz, sarışın cavan bir oğlan barrikadadan-barrikadaya keçərək parolu xəbər verirdi. Göy polis furajkası qoymuş bir başqa adam sıyrılmış qılncını əlində tutaraq keşikçilər qoyurdu. Barrikadaların ardında olan meyxanalar, dalandarların damları qarovul məntəqələrinə çevrilmişdi. Bundan başqa, qiyam çox məharətli bir hərbi taktika qanunlarına

uyğun olaraq davam etdirilirdi. Şaysız-hesabsız künc-bucağı, döngəsi olan əyri-üyrü, kələ-kötür, dar küçələr üsyan üçün çox məharətlə seçilmişdi, xüsusilə bazar ətrafındakı küçələr meşədən də dolaşq və nizamsız idi. Deyirlərdi ki, Xalq dostları cəmiyyəti Sent-Avua məhəlləsindəki üsyana rəhbərlik etməyi öz üzərinə götürmüşdü. Ponso küçəsində öldürülən adamın üst-başını axtaranda onun cibindən Parisin planı çıxmışdı.

Əslində qiyamı havada sürətlə hərəkət edən naməlum bir qüvvə idarə edirdi. Üsyan bir əli ilə bir anda barrikadalar qurmaqla, o biri əli ilə qarnizonun keşikçi məntəqələrindən çoxunu zəbt etmişdi. Üsyançılar, alovlanan barıt yolu kimi üç saatdan da az bir müddətdə, düşməni dəf edərək, sağ sahilə Cəbbəxananı, Kral meydanında bələdiyyə idarəsini, bütün Marenı, Popengur silah zavodunu Qaliotu, Şato-d'O-nu, bazar yanındakı bütün küçələri; sol sahilə isə – Veteranlar qışlasını, Sent-Pelaji, Mober meydanını, İki dəyirman barıt anbarını, bütün qarovulxanaları tutmuşdular. Axşam saat beş radələrində onlar Bastiliyanı, Lenjeri, Ağ mantiya məhəlləsini tamamilə ələ keçirmişdilər. Üsyançıların kəşfiyyatçıları Zəfər meydanına qədəm qoymuş, fransız bankını, Pti-Per qışlasını, poçtamtı qorxu altına almışdılar. Parisin üçdə biri üsyançıların əlində idi.

Vuruşma hər yerdə çox geniş həcmdə başlanmışdı, silahların alınması, evlərdə aparılan axtarışlar, silah dükanlarının az vaxtda tutulması göstərirdi ki, dolu kimi yağan daş ilə başlanan vuruşma – yağış kimi yağın tufəng gülləsi ilə davam edir.

Axşam saat altıya yaxın Somon pasajı vuruşma meydanı oldu. Üsyançılar pasajın bir başını, qoşun isə o biri başını tutmuşdu. Bir-birinin qarşısında olan iki barmaqıq dalında durub atışdılar. Bu kitabın, hadisələri müşahidə edən xəyalpərəst müəllifi vulkana yaxından baxmaq istədi, gedib pasajda iki atəş arasına düşdü. Güllələrdən o, ancaq dükanları bir-birindən ayıran sütunların dalında gizlənməklə özünü qoruya bildi; yarım saata qədər bu çətin vəziyyətdə qaldı.

Bu zaman təbil vurulurdu: milli qvardiya əsgərləri cəld geyinirdi, silahlanırdı, hərbi dəstələr bələdiyyə idarəsindən, polklar qışlaqlardan çıxırdı. Lövbər pasajının qarşı tərəfində bir təbilçini xəncərlə vurdular. Başqa bir təbilçini Qu quşu küçəsində otuz qədər cavan oğlan ortaya alıb təbilini cırdılar, qılıncını əlindən aldılar. Birini də Qrenye-Sen-Lazar küçəsində öldürdülər. Mişel-le-Kont küçəsində üç zabitanın bir-

birinin ardınca meyiti düşdü. Lombard küçəsində yaralanan bələdiyyə idarəsi qvardiyaçılarından çoxu geri çəkildilər.

Milli qvardiya dəstəsi, Batavya karvansarası qabağında bir qırmızı bayraq tapdı; bayrağın üstündə bu sözlər yazılmışdı: Respublika inqilabı, № 127. Bu doğrudan da inqilabımı?

Üsyan Parisin mərkəzini, onun əyri-üyrü küçələrində alınmaz, nəhəng bir qalaya çevirmişdi.

Üsyanın mərkəzi orada idi; görünür bütün işlər orada baş verirdi. Qalan yerlərdə ancaq xırda toqquşmalar olurdu. Mərkəzdə hələ vuruşmurdular, bu özü sübut edirdi ki, məsələ orada həll olunurdu.

Bəzi polklarda əsgərlər tərəddüd edirdi; bu tərəddüd naməlum vəziyyətin dəhşətini daha da artırırdı. Bu vəziyyət 1830-cu ildə, iyun ayında 53-cü döyüş polkunun bitərəfliyi ilə əlaqədar olaraq xalq şadyanlığını xatırladırdı. Böyük müharibələrdə sınaqdan çıxmış iki cəsarətli adam – marşal Lobo ilə general Byujo (Byujo Lobonun başçılığı altında) qoşunlara komandanlıq edirdi. Piyada batalyonlardan düzəlmiş böyük patrul dəstələri üsyançıların tutduğu küçələrdə kəşfiyyat aparırdı; milli qvardiya rotaları bu dəstələri əhatə edərək qoruyur, şəərəli polis pristavları onların önündə gedirdi. Üsyançılar da yolayrıcında keşikçilər qoyur, öz patrullarını cəsarətlə barrikadadan kənara göndərirdilər. Hər iki tərəf bir-birini müşahidə edirdi. Hökumət bütün bir orduya malik olsa da, tərəddüd edirdi. Axşam olurdu; Sen-Merrinin haraya çağırın zəngləri çalındı. Austerlits vuruşmasını görə, o zaman ki hərbiyyə naziri marşal Sult bu vəziyyətə kədərlə baxırdı.

Düzgün hərbi üsullara öyrəşən, qüvvət və rəhbərlik mənbəyi olaraq, ancaq taktika biliyinə, bu vuruşma kompasına yiyələnən bu qoca dəniz canavarları, xalq qəzəbi adlanan nəhəng fırtınanı gördükdə özlərini itirdilər. İnqilab küləyini idarə etmək olmaz.

Paris civarının milli qvardiyaçıları tələsə-tələsə, nizamsız halda yüyürüb gəldilər; 12-ci yüngül polkun batalyonu Sen-Denidən yortayorta, 14-cü döyüş polku Kurbpuadan özlərini yetirdilər: hərbi məktəb batareyası Karusel meydanında döyüş mövqeyi tutdu, Vensen meşəsindən topları gətirdilər.

Tüilri boşalırdı, lakin Lui-Filipp sakitliyini tamamilə mühafizə edirdi.

BƏŞİNCİ FƏSİL

Parisin xüsusiyyəti

Paris iki il müddətində bir neçə üsyan görmüşdü, — bunu biz əvvəllərdə qeyd etmişdik. Adətən, üsyan olarkən, üsyan qaldıran məhəllələrdən başqa, heç bir yer Paris qədər sakit görünür. Paris hər şeyə çox tez alışır; bu axı vur-tut bir üsyan idi, amma Parisin o qədər işi vardı ki, o hər boş şeydən ötrü narahat ola bilməzdi. Ancaq belə nəhəng şəhərlərdə belə bir vəziyyət ola bilər. Ancaq onun ucsuz-bucaqsız hüdudu daxilində vətəndaş müharibəsi belə qərribə bir sakitliklə bir araya sığma bilər.

Parisdə hər dəfə üsyan başlananda, təbil və boru səsi eşidiləndə dükənçi ancaq bu sözləri söyləməklə kifayətlənir:

– Deyəsən Sen-Marten küçəsində çaxnaşma başlanıb.

Yaxud:

– Sent-Antuan küçəsində vur-çatlasındır.

Çox vaxt da laqeydcəsinə əlavə edərdi:

– Hər nəse o tərəflədədir.

Sonra atışma və tufənglərdən açılan yaylım atəşinin ürəkparçalayan, mənhus gurultusu aydın eşidiləndə dükənçi deyərdi:

– Orada dalaşırlar, nədi! Elədi ki var, dalaşırlar.

Bir az sonra, üsyan dükənçi olan yerə yaxınlaşsa, üstün gəlsə, dükənçi tez dükənini bağlayır, mündiri tələsə-tələsə əyninə keçirir, başqa bir sözle, malını xilas edir, özünü təhlükə qarşısında qoyur.

Yolayıcısında, pasajda, dalanda atışma gedir. Barrikadaları tuturlar, əldən verirlər, sonra yenə geri alırlar: qan axır; top saçması evlərin ön tərəfini dəlik-deşik edir; güllə adamları öz yatağında öldürür; insan cəsədləri döşəmə yollara sərilib qalır. Lakin bu yerdən bir neçə küçə keçdikdən sonra qəhvəxanalarda bilyard şarlarının səsi gəlir.

Teatrlar açıqdır, orada vodevil tamaşası verilir; vuruşma ilə maraqlanan adamlar dava gedən küçələrdən bir neçə addım kənarda gülüb danışirlar. Fiakrlar yolla ötüb keçir, adamlar yeməxanalara, bəzən də lap vuruşma gedən məhəlləyə nahar eləməyə gedirlər. 1831-ci ildə toy mərasiminə yol vermək üçün atışmanı dayandırmışdılar.

1839-cu ilin 12 may üsyanında, Sen-Marten küçəsində, balacaboy sısqə bir qoca üç rəngli əski asılmış, maye dolu qrafinlər qoyulmuş əl arabasını çəkə-çəkə barrikadadan — bu barrikadayı əhatə edən qoşun

hissəsinə, qoşun hissəsindən də barrikadaya keçir, gah hökumətə, gah da anarxiyaya içki təklif edirdi.

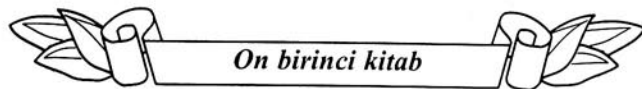
Daha bundan qərribə şey ola bilməz, lakin Paris üsyanlarının səciyyəvi cəhəti belə idi: başqa heç bir hökumət paytaxtında belə bir şeyə rast gəlmək olmaz. Bunun üçün iki şey lazımdır: Parisin əzəməti, bir də sadəliyi. Bunun üçün Volterin və Napoleonun şəhəri olmaq lazımdır.

Lakin bu dəfə, 1832-ci ildə iyulun 5-də olan silahlı üsyanda bu böyük şəhər bəlkə də özündən qüvvətli bir şey hiss etdi. O qorxdı. Hər yerdə, şəhərin ən uzaq və “üsyanı iştirak etməyən” məhəllələrində, günün günorta çağında bağlı qapı, pəncərə, pəncərə qapıları göründü. Qoçaqlar silahlanır, qorxaqlar gizləndi. Küçələrdə daha nə avara-avara gəzən, nə də işgüzar adamlar nəzərə çarpırdı. Bir çox küçələr bomboşdu, elə bil ki, şəhər saat dörd idi. Ayrı-ayrı hadisə haqqında təşviş dolu təfəsilatlar söylənilir, qorxunc şayiələr yayılırdı, deyirdilər ki: onlar Fransız bankını tutmuşlar; yalnız elə Sen-Merri monastırında altı yüz adam kilsədə istehkam qurmuş, divarlarda açılmış mazağalarda yerlərini bərkidib hazır durmuşlar; piyada qoşuna etibar yoxdur, Arman Karel marşal Klodeli görmüş, marşal ona demişdi: Əvvəl polk tapın; Lafayət xəstədir, bununla belə Lafayət onlara demişdir: Mən sizinəm. Xəraye yer ola biləcək hər yerdə mən sizinlə olacağam; gözde-qulaqda olmaq lazımdır; gecə adamlar gələcək, gedib Parisin ucqar yerlərində, təklidə olan evləri qarət edəcəklər (burada polis işçilərinin, hökumətin xidmətində olan bu Anna Ratklifin həddindən artıq coşan təsəvvürü nəzərə çarpır); bütün bir batareya Obri-le-Buşe küçəsində döyüş mövqeyi tutmuşdur: Lobo və Bujo öz hərəkətlərini bir-birinə uyğunlaşdırmışlar, gecə yansı ya lap uzaq başı şəhər açılanda dörd qoşun hissəsi — birincisi Bastiliyadan, ikincisi Sen-Morten qapılarından, üçüncüsü Qrev meydanından, dördüncüsü Bazar meydanından eyni vaxtda üsyanın mərkəzinə girəcəklər; ya bəlkə qoşun Parisi tərk edib Mars çölünə çəkiləcəkdir, ümumiyyətlə nə olacağı məlum deyil, ancaq heç şübhəsiz, qarşıda duran məsələ ciddi məsələdir. Hamını marşal Sultun göstərdiyi tərəddüd təşvişə salırdı. Niyə o dərhal hücum eləmir? Aydın görünürdü ki, vəziyyət onu çox düşündürür. Elə bil ki, qoca aslan bu zülmətdə naməlum bir əjdahanın varlığını hiss etmişdir.

Axşam oldu; teatrlar açılmadı. Patrullar acıqlı-acıqlı ətrafı dolaşır, yoldan keçənlərin üst-başını yoxlayır, şübhəli adamları tuturdular.

Saat on radələrində səkkiz yüz adam tutulmuşdu. Polis prefekturası, Konsyerjeri həbsxanası, Fors həbsxanası ağzına kimi dolmuşdu. Konsyerjeri həbsxanasının "Paris küçəsi" adlanan uzun zirzəmisinə başdan-başa bəlim tökülmüşdü, bir çox dustaq bu bəlimin üstündə uzanmışdı; Laqranj adlı bir lionlu öz gözəl danışığı ilə onlara cəsarətlə ürək verirdi; dustaqların altında bəlimin xışiltısı – leysan yağışın uğultusunu xatırladırdı. Tutulan adamlar başqa yerlərdə, həbsxana həyətlərində, bir-birinin yanında yatırdılar, hər yerdə təşviş və Parisə az xas olan bir qorxu hiss olunurdu.

Evlərdə daldalanacaq yer düzəldirdilər. Ərli arvadlar, analar narahat idilər, elə ancaq bu sözlər eşidilirdi: "Aman allah, o hələ qayıtmayıb!". Hərdən araba səsi gəlirdi. Adamlar astanada durub insan səsi uğultusuna, çığırtı-bağırtıya, çaxnaşmaya, tutqun və qarışıq hay-küyə, boru, təbil, tütəng səsinə, ən çox da Sen-Merri zənglərinin haraya çağırın gurultusuna qulaq asırdılar, boğuc və qarışıq gurultu eşidəndə deyirdilər: "Bu atlı qoşundur gedir" və ya "Bu, sürətlə gedən top arabalarının səsidir". İlk top atəşini gözləyirdilər. Birdən küçələrin tinində adamlar görünür, "Gedin eviniz!" – deyərək çıxırdı, gözdən itirdilər. Hamı öz qapısının cəftəsini vurmağa tələsirdi. Adamlar bir-birindən soruşurdu: "Görəsən bunun axırı nə olacaq?". Hava qaraldıqca, elə bil ki, qorxunc üsyan şəfəqinin Paris üzərinə çökən məşum rəngləri qatılışırdı.

On birinci kitab

ATOM QASIRĞA İLƏ QARDAŞ OLUR

BİRİNCİ FƏSİL

*Qavros poeziyasının kökləri haqqında bəzi izahat.
Bir nəfər akademik bu poeziyaya təsiri*

Cəbbəxana qabağında xalq ilə qoşunun toqquşmasından alovlanan üsyan ön sıralarda cənazə arabası ardınca gedənləri camaatın içərisinə, bütün bulvar boyu uzanan mərasimin baş hissəsinə doğru geri çəkdi, dəhşətli bir çaxnaşma başlandı. Bütün bu insan yığını yerindən sarsıldı, sıralar pozuldu, hamı qaçmağa, getməyə üz qoydu; hamı qaçıb canını qurtarmaq istəyirdi: bəziləri müqavimət göstərməyə çağırırdı, bəzilərinin qorxudan rəngi ağarmışdı. Bulvarları dolduran bu nəhəng insan nəhri bir anda parçalandı, aşırıb-daşdı, sahillərindən kənara çıxdı, iki yüz küçə ilə daşa-daşa sel kimi axdı, sanki böyük bir bənd uçmuşdu. Bu zaman cındır paltarlı bir uşaq, əlində Belvil civarı təpələrindən qopardığı sarı çiçəkli nazkolu budağı, Menilmontan küçəsi ilə aşağı enirdi; köhnə şey-şüy satan xırdavəş bir alverçi qadının qutusunda köhnə bir yəhər tapançası gördü, əlindəki budağı yola atıb çıxırdı: "Ana can, sənənin adın nədir, mən sənənin məşinını götürürəm!" – deyərək tapançanı qapıb qaçdı.

Qorxuya düşmüş burjuva Amelo Aşağı küçə ilə yığın-yığın qaçırdı; uşaq bir-iki dəqiqə sonra onlara rast gəldi; o, tapançanı əlində yelləyə-yelləyə oxuyurdu:

Gündüz aydınlıqdır, gecə düşərkən
Heç nə seçməyirik nə sən, nə də mən!
Hər acı şer ki, çıxır ağızdan

Burjuylar böyrünə yabadır, insan.
Papaqlar! Şahiddir o pərvərdigar,
Deyən yaddaşınız yoxdur, ağalar.

Bu uşaq davaya gedən balaca Qavroş idi.
Bulvarda gördü ki, tapançanın çaxmağı yoxdur.

Qavroşun oxuya-oxuya ahənginə uyaraq getdiyi bu nəğməni, fürsət düşdükcə həvəslə oxuduğu başqa nəğmələri kim qoşmuşdu? Bunu Allah bilir. Bəlkə də bunları o özü qoşmuşdu. Bundan başqa Qavroş çox oxunan xalq nəğmələrini də yaxşı bilir, öz civiltilərini onlara əlavə edirdi. Bu dəcəl cırdan, bu küçə uşağı təbiətin və Parisin səs-lərindən popurri yaradırdı. Quş repertuarına bütün fəhlə emalatxanaları nəğmə-lərini də əlavə edirdi. O, rəssam şagirdləri ilə, ona yaxın olan bu tayfa ilə əlaqədə idi. O deyəsən üç ay mətbəədə şagird olmuşdu. O hətta qırx Əbədidən biri olan cənab Baur-Lormian üçün də bir tapşırıq yerinə yetirmişdi. Qavroş ədəbiyyatla əlaqədar olan qamən idi.

Yeri gəlmişkən bunu da deməliyəm ki, Qavroş o yağışlı gecədə, o pis havada iki körpə uşağa filinin qonaqpərvərliyindən istifadə etməyi təklif edərkən, öz qardaşları üçün qəza-qədrin hökmünü yerinə yetir-diyini heç güman etmirdi. Axşam qardaşları, səhər atası – onun gecəsi belə keçdi. O səhər açılanda Balet küçəsini buraxıb tələsə-tələsə filin yanına qayıtdı, uşaqları ustalıqla oradan çıxartdı, bir növ ilə əldə etdiyi yeməyi onlarla bölüşdü, onları mehriban ana-küçənin ixtiyarına bu-raxıb getdi; onun özünü də bu küçə tərbiyə etmişdi. Ayrılrkən axşam yenə burada görüşəcəklərini deyib belə bir nitq söylədi: “İndi sürüşmək, başqa sözlə, cıın yanına “r” qoyuram, ya da ki, necə sarayda deyirlər, əkilirəm. Uşaqlar, ata-ananızı tapmasanız axşam bura qayıdın. Mən sizə axşam yeməyi verərəm, sonra da yatırıdaram”. Lakin ya onları polis ser-jantı küçədə görüb nəhiyə polis idarəsinə aparmışdı, ya bir gözbağlayıcı oğurlamışdı, ya da onlar Parisin müəmmalı, nəhəng, Çin oyuncağına oxşar küçələrində azmışdı, belə ki, axşam filin yanına qayıtmadılar. Bizim cəmiyyətin aşağı təbəqələri belə itmiş izlərlə doludur. Qavroş bir daha onları görmədi. Həmin gecədən iki ay yarım ya üç ay keçirdi. Qav-roş dəfələrlə peysərini qaşıyaraq öz-özünə demişdi: “Mənim bu uşaq-larım hansı cəhənnəmə itib getdi?!”.

Xülasə, o, əlində tapança, Kələm körpüsünə gəlib çıxdı. Gördü ki, bu küçədə birçə dükən, özü də pirojna dükanı açıqdır, bu onun diqqətini cəlb

etdi. Bu, məchuliyyət aləminə atılmadan əvvəl yenə bir alma pirojnası yemək üçün qəza-qədrin göndərdiyi bir təsadüf idi. Qavroş dayandı, böyük-küçək nə qədər cibi vardısı hamısını axtardı, çevirdi, heç bir şey, hətta birçə su da tapmayaraq çığırdı: “Ay haray, köməyə gəlin!”.

Həyatda son pirojnadan məhrum olmaq çox ağır şeydir!

Lakin bu vəziyyət Qavroşu yolundan qoymadı.

O, iki dəqiqədən sonra Sen-Lui küçəsinə çatdı. Kral parkı küçəsini keçəndə, məhrum olduğu alma pirojnasının əvəzini çıxmaq ehtiyacını duydu: günün günorta çağında teatr elanlarını cırmağa başladı, bu ona çox ləzzət verdi.

Sonra bir az kənarda, yoldan keçən və üz-gözündən sağlamlıq ya-ğan bir dəstə adam gördü, ona elə gəldi ki, bunlar ev sahibidir; çiyin-lərini sıxaraq, filosofanə bir hiddətlə onların ardınca dedi:

– Bu rantiyələr gör nə yaman yağlıdır! Yeyirlər də: öz çinədanlarını basa-basa doldururlar! İndi sən onlardan soruş gör, onlar öz pullarını neynirlər?! Bunu heç özləri də bilmirlər. Onlar bu pulları aşırırlar! Boğaza qədər tıxırırlar!

İKİNCİ FƏSİL

Qavroş səfərdə

Çaxmaqsız tapançanı küçənin ortasında yelləmək – çox mühüm ictimai əhəmiyyəti olan bir məşğuliyyətdir: bu zaman Qavroş hər ad-dımda coşqunluğunun artdığını hiss edirdi. Oxuduğu Marselyoza ha-vasının parçaları arasında o çığıra-çığıra deyirdi:

– Bütün işlər lap əla gedir! Mənim sol pəncəm yaman ağrıyır, mənim revmatizim daşa deyib, əzilib, amma ki, vətəndaşlar, mən narazı deyiləm. Burjua, özünüzlə gözləyin, siz mənim yandırıcı nəğmələrimdən hələ asıracasınız da! Casus nə deməkdir? İt cinsi deməkdir. Yox, yox, itləri təhqir etmək olmaz! İt sədaqətli heyvandır. Dostlar, mən bulvarla gəlirdim, orada hər şey bişir, daşır, qaynayır. Küpənin kəfini yığmaq vaxtı çatıb! Kişilər, irəli! Qoy düşmənin qanı çölləri bürünsün! Mən vətən üçün öləcəyəm! Mən öz dostumu görməyəcəyəm. Əlbəttə, Nini, iş bitdi, ni-ni! Fərqi yoxdur, yaşasın şənlik! Vuruşacağıq, cəhənnəmə ki, nə olur olsun! İstibdad məni cana gətirdi.

Elə bu anda oradan keçən milli qvardiya ulanının atı yıxıldı. Qavroş tapançanı döşəmə yola qoyub atını qaldırdı, sonra atın qalxmasına kömək elədi. Bundan sonra tapançasını götürüb yola düzəldi.

Torinyi küçəsində tamamilə sakitlikdi. Mareyə xas olan bu laqeydlik – ətrafı bürüyən həyəcanla tam bir ziddiyyət təşkil edirdi. Dörd cici-bacı bir evin qabağında durub söhbət edirdi. Şotlandiyada ifritələr triosu məşhursa – Parisdə cici-bacılardan kvarteti məşhurdur: vaxtı ilə Maqbetə Armüir ardıc ağacı yanında deyilən: “Sən kral olacaqsan” sözləri eyni bir mənası ilə Boduay yolaırcında Bonaparta deyilə bilirdi. Bu özü də ona oxşar məşum sözlər olardı.

Lakin Torinyi küçəsindəki üç dalandar arvad, bir də əli səbətli qarmaqlı arvad – bu dörd cici-bacı ancaq öz işləri ilə məşğuldu.

Belə baxanda sanki onlar qocalıqın-tağırsızlıq, zəiflik, ehtiyac və kədər deyilən dörd küncündə durmuşdular.

Cındırığan dinc bir arvadı. Bayırda yaşayan bu cəmiyyətdə cındırığan arvad təzim edir, dalandar arvad himayə edir. Bunun səbəbi – küçə tumbası dalına yığılan zir-zibildədir, dalandar arvadlar bu zibili necə yaradırsa, zibil də elə olur: o ya pəhriz pozan, ya da pəhrizə nə olur, – bu, zibili süpürüb yığan adamın kefindən asılıdır. Bəzən görürsən ki, süpürgə də adamın dərdinə qalır.

Cındırığan arvad onun zənbili üçün mal hazırlayanlara minnətdardı, onlara baxıb gülümsəyirdi, özü də necə gülümsəyirdi! Onlar təxminən belə söhbət edirdi:

– Sizin pişiyiniz yenə əvvəlki kimi bədxasiyyətdir?

– Pah, özünü bilirsiniz ki, pişiklər itlərin anadangəlmə düşmənidir. Pişiklərdən ancaq itlər şikayətlənə bilər.

– Adamlar da şikayətlənə bilər.

– Burası da var ki, pişiklərin birəsi adama keçmir.

– Bu nədi ki! Bax, bitlər qorxulu olur. Mənim yadımdadır: elə bir il oldu, it o qədər artdı ki, axırda bir barədə qəzetə yazdılar. Bu o vaxtlar idi ki, Türidə Roma kralının xırdaca arabasına iri qoçlar qoşurdular. Roma kralı sizin yadınızdadır?

– Mənim daha çox Bordo hersoqu xoşuma gəlir.

– Mən on yeddinci Lüdoviki tanıyırdım. On yeddinci Lüdovik mənim daha çox xoşuma gəlir.

– Mal əti yaman bahalıdır, ay Pataqon ana!

– Ah, daha deməyin: qəssablar, yaman haramzadə şeylərdir! Özü də lap murdarından! Adama ətin ancaq tör-töküntüsünü verirlər.

Burada cındırığan arvad sözə qarışdı.

– Bəli, xanımlar, bazar yaman kasadlaşıb. Zir-zibilin içindən daha heç bir şey tapmaq olmur. Adamlar daha heç bir şey atmırlar. Hamısını yeyirlər.

– Varqulem xala, sizdən də kasıbları var.

Cındırığan arvad onunla yaltaqcasına razılaşdı:

– Düz sözə nə demək olar. Hər halda mənim bir peşəm var. Cındırığan arvad bir az susduqdan sonra, insan təbiətinə xas olan bir şeyi – lovğalanmaq ehtiyacını duyaraq əlavə etdi:

– Şəhər evə qayıdan kimi o saat səbəti boşaldıram, başlayıram gətirdiyim şeyi çəşidləməyə (görünür o, çəşidləmək demək istəyirdi). Şeylərin hamısını topa-topa otağıma qoyuram. Sonra hamısını yerbəyər ələyirəm: əsgiləri – zənbilə, gəmirilmiş meyvə qırıntılarını – təknəyə, çit-gülüşi – şkafa, yun parçalarını – komoda, kağız-kuğuzu – pəncərə qabağına, yeyinti şeylərini – kasaya, stəkan sınıqlarını – buxarıya, köhnə ayaqqabıları – qapı ağzına, sür-sümüyü – çarpayının altına...

Qavroş onların dal tərəfində dayanıb qulaq asırdı:

– Qarılar, siz nə münasibətlə siyasətdən söhbət açmısınız?

Birdən onun üstünə dörd boğazdan dörd qat qüvvətlənən söyüş yağdı:

– Bu vələdüzzinə haradan çıxdı.

– O öz topalında nə tutub? Tapança!

– Bu haramzadənin boy-buxununa baxın, əlindəki tapançasına baxın!

– Belələri hökuməti yıxmayınca dincəlməyəcək!

Qavroşun qəlbi nifrətlə doldu: bu həqarətin hayıfını çıxmaq üçün o ancaq əlini açdı, beş barmağının beşi ilə onlara çox səxavətlə burun göstərdi.

Cındırığan arvad çığırdı:

– Ay avaranın biri avara!

Pataqon qarı deyilən arvad əllərini qəzəblə bir-birinə çırpdı:

– Bir bədbəxtlik olacaq, bu lap yəqindir. Bizim qonşuluqda xırdaca saqqallı bir lotu oğlan var, o hər səhər mənə rast gəlirdi: qolunda da – qırmızı ləçəkli qəşəngcə bir qız olardı; bu gün görürəm ki, onun qolunda qız yoxdur, əlində tüfəng var. Başə qarı mənə deyirdi ki, orada... inqilab olub... orada ey, o buzov olan yerdə! – Pontuazda. İndi sən bu əli tapançalı uşağa bax, bu dələduza bax! Deyəsən Tselestinlər topla doludur. Axı hökumət bu dələduzlarla neyləsin; bunlar heç özləri də bilmirlər nə eləsinlər, ancaq onu bilirlər ki, camaatı dolanmağa qoy –

masınlar; axı camaat bütün bu bəlalardan təzə-təzə canını qurtarmışdı, təzə-təzə sakit olmağa başlamışdı! Ah, pərvərdigara, mən bizim yazıq kraliçanı arabada aparanda gördüm! Yənə də bütün bu həngəmələrdən tütün bahalanır. Bu rəzaletdir! Ax, quldurun biri quldur, mən yəqin ki, səni gilyotində görəcəyəm!

– Sən fisıldayırsan, qarıcıq, o xortumunu bir yaxşıca silsənə!

Qavroş bunu deyib yoluna düzəldi.

Döşəmə küçəsinə çatanda cındırıyan qarı yadına düşdü, o ucadan belə bir monoloq söylədi:

– Sən nəhaq yerə inqilabçıları söyürsən, ay zir-zibil yığını! Bu tapança axı sənin üçün işləyəcək! Sənin üçün işləyəcək ki, sən daha çox yeməli şey tapasan, zənbilinə yığasan!

Birdən o, dal tərəfdən səs eşitdi: Pataqon qarı onun ardınca gəlirdi, uzaqdan yumruğu ilə onu hədələyərək çıxıra-çıxıra deyirdi:

– Bıç, haramzadə!

Qavroş ona belə cavab verdi:

– Tüppürürəm mən sənə hündür ağac başından!

Bir az sonra o, Lamuanyonun evi qabağından gedirdi. Burada o çıxıraraq dedi:

– Döyüşə, irəli!

Elə o saat da onu qəm-qüssə basdı. Məzəmmətlə öz tapançasına baxdı, sanki onu rıqçətə gətirmək istəyirdi:

– Mən vuruşmağa gedirəm, amma sən vura bilmirsən!

Xırdaca bir it də adamın diqqətini başqa şeydən ayıra bilər. Qavroşun yanından balaca, arıq bir tula keçirdi. Qavroşun ona yazığı gəldi, ona belə dedi:

– Ay yazıq ham-ham, elə bil sən bir çəllək udmusan, çəlləyin bütün qurşaqları görürün...

Sonra Orm-Sen-Jervə tərəf yol aldı.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Dəlləyin haqlı yerə qəzəblənməsi

Bizə məlumdur ki, bir dəllək iki uşağı öz qapısından qovmuşdu. Qavroş da onlar üçün filin qonaqpərvər qarnını genişcə açmışdı, indi o abırlı dəllək öz dükanında, İmperiya dövründə qulluq edən qoca bir legioner əsgərin saqqalını qırmaqla məşğul idi. Onlar söhbət edir-

dilər. Məlum şeydir ki, dəllək bu qoca əsgərlə qiyamdan sonra general Lamarkdan danışdı; Lamarkdan da söhbət imperatora keçdi. Prudom bu dəlləklə əsgərin söhbətini eşitsəydi, bunu bəzəyər, ona: “Ülgüclə qılincin söhbəti” – deyərdi.

Dəllək soruşdu:

– Cənab, imperator atın üstündə necə özünü saxlaya bilirdi.

– Yaxşı saxlaya bilmirdi. O, atın üstündən yıxılmağı bacarmırdı. Çünki o heç yıxılmamışdı.

– Onun atları yaxşı idi? Yəqin onun atları çox gözəlmiş?

– O gün ki, iltifat buyurub mənə xaç verdi – onda mən onun atına baxdım. Bu başdan-başa ağ, yorğa bir madyandı. Bu atın qulaqları birbirindən çox aralı idi; beli çox batıqdı; zərif, qara ulduzlu başı vardı; boy-nu çox uzundu, qıçları möhkəmdi, böyürləri şişkindi, çiynləri yuvarlaqdı, sağrısi iri idi, hündürlüyü də on beş qarışdan bir az çox olardı.

Dəllək dedi:

– Çox yaxşı at imiş!

– Bəli, bu əlahəzrətin minik atı idi.

Dəllək hiss etdi ki, söylənilən belə mühüm sözədən sonra bir az susmaq lazımdır; bunu ağlına vurduqdan sonra yenə sözə başladı:

– İmperator bircə dəfə yaranmışdı, elə deyilmi, cənab?

İmperator yarananda bu qoca əsgər onun yanında imiş, buna görə də o, lovğa-lovğa və sakitcə dedi:

– Dabanından yaranmışdı. Ratisbon ətrafında. O gün o çox qəşəng geyinmişdi, mən onu heç belə qəşəng geyinən görməmişdim. O təzə pul kimi tərtemizdi.

– Cənab qocaman əsgər, elə güman etmək olar ki, siz bir neçə dəfə yaranmışsınız, elə deyilmi?

Əsgər soruşdu:

– Mən? Bu əhəmiyyətsiz şeydir! Marenqo ətrafında peysərimə iki qılinc zərbəsi dəydi, Austerlits ətrafında sağ qoluma, İyena ətrafında sol buduma güllə dəydi, Fridland ətrafında, bax, burama süngü soxdular, Moskva ətrafında yeddi-səkkiz yerdən nizələndim, Lützen ətrafında bomba qəlpəsi barmağımı qırıq-qırıq elədi... Hə, Vaterloo vuruşmasında da ombamı top saçması yaraladı. Elə bu, vəssalam.

Dəllək təmtəraqlı bir ifadə ilə ucadan dedi:

– Vuruşma meydanında ölmək nə gözəldir! Mənə qalırsa, vallah, mən köhnə bir yataqda dərmanla, dava ilə, təpitmə ilə, şırıncı ilə,

işlətmə, habelə yavaş-yavaş, ağır-ağır, gündə bir az ölməkdənsə, qarınma top gülləsi dəyməyi daha üstün tuturam!

Əsgər:

– Siz ağzınızın dadını bilirsiniz, – dedi.

Əsgər bu sözü təzəcə demişdi ki, qulaqbatırıcı bir gurultudan dükən tir-tir əsdi. Vitrinanın şüşəsi birdən ulduzaoxşar birdeşiklə bəzəndi.

Dəllək kətan kimi ağardı.

– Aman Allah, bu odur!

– Nə?

– Top gülləsi.

– Top gülləsi nə qayırır, budur, bax!

Əsgər əyilib yerdə diyirlənən şeyi götürdü. Bu döşəmə daşı idi.

Dəllək sınan şüşəyə sarı cumanda gördü ki, Qavroş var gücü ilə Sen-Jan bazarına qaçır. Dəlləyin hərəkəti Qavroşun yadından çıxarmışdı: uşaqların hayıfını çıxmaq üçün, onu özünə xas olan bir yolla təbrik etmək istəyirdi, bu arzu ilə da daş atıb onun pəncərəsini sındırmışdı.

Dəlləyin ağarmış bənizi göyərdi; o, xırıltılı bir səslə dedi:

– Bilirsinizmi, onlar ancaq pislik etmək üçün pislik edirlər! O uşağa axı nə pislik eləyiblər?

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Uşaq qocaya təəccüb edir

Bu zaman, keşikçi məntəqəsinin tərk-silah edildiyi Sen-Jan bazarında, Qavroşla bir dəstə adamın strateji birləşməsi baş verdi; bu dəstəni Anjolras, Kurfeyrak, Kombefər və Feyi idarə edirdi. Hamı silahlı idi. Baorel ilə Jan Prüver gəlib onları tapdı, dəstədəki adamların sayı artdı. Anjolrasın tüfəngi qoşalılığa idi, Kombefərinki – legion nömrəli milli qvardiya tüfəngi idi; toqçasına iki tapança da taxmışdı; tapançalar yaxası açıq şürtükünün altından görünürdü. Jan Prüver – köhnə süvari müşkətonla, Baorel – karabinlə silahlanmışdı. Kurfeyrak əlindəki əsanı hərəliyirdi: sonra bu əsanın içindəki nizəni çıxartdı. Feyi qılıncını sıyraraq dəstənin qabağında gedir, “Yaşasın Polşa!” – deyə çıxır.

Onlar Morland küçəsi ilə tövşüyə-tövşüyə gedirdilər: nə başlarında şlyapa, nə boyunlarında qalstuk vardı; gözləri od kimi parıldayırdı; yağış onları islatmışdı. Qavroş sakitcə onlara yaxınlaşıdı:

– Biz hara gedirik?

Kurfeyrak:

– Gedək, – dedi.

Feyi hamıdan daldə gəlirdi, daha doğrusu, tullanırdı; balıq özünü suda necə hiss edirsə – Baorel də özünü qıyamçılar arasında elə hiss edirdi. Onun əynində moruq rəngli jaket vardı, sinəsi də sözlə dolu idi: bu söz ehtiyatı ilə o hər şeyi məhv edə bilirdi. Yoldan keçən bir adam onun jiletini görüb özündən çıxdı, qorxudan özünü itirərək çıxırdı:

– Qırmızılar gəldi!

Baorel onun səsinə səs verərək dedi:

– Qırmızılar, qırmızılar! Burjua, bu nə mənasız qorxudur! Məslən, mən al lələdən heç qorxmuram, qırmızı papaq da mənə dəhşətə salmır. İnanın mənə, burjua, qırmızıdan ancaq mal-qara qorxur!

Divarda bir vərəq kağız gördü, kağızda – davakarlıqla heç əlaqəsi olmayan adı sözlər yazılmışdı: yumurta yeməyə icazə verilir. Bu – Paris arxiyepiskopunun öz “müridlərinə” göndərdiyi pəhriz naməsi idi.

Baorel ucadan dedi:

– Müridlər! Bu – nəzakətli bir üsulla “sürü” deməkdir.

Naməni divardan dartıb qopartdı, bununla da Qavroşun üroyini ələ aldı. İndi Qavroşun gözü Baoreldə idi.

Anjolras:

– Baorel, – dedi, – sən düzgün iş tutmadın. Sən görək bu icazənaməni qopartmayaydın, məsələ onda deyil, qəzəbini sən boş yerə sərf edirsən. Döyüş fürsətini qoru. Təkbəşinə nə tufəngdən, nə ürəkdən atəş açma!

Baorel ona etiraz etdi:

– Hər kəsik öz üsulu var. Yepiskopun nəsr sahəsində etdiyi bu məşqi mənə təhqir edir, mən yumurtanı icazəsiz yemək istəyirəm. Sənin üsulun – buz altında qaynamaqdır, amma mən öylənirəm. Bir də ki, mən heç də öz-özümü sərf etmirəm, mən hazırlaşırıam. And olsun Herkulesə, naməni də ona görə çıxdım ki, bir balaca ləzzət alım!

“Herkules” sözü Qavroşu çox təəccübləndirdi. O bir şey öyrənmək üçün həmişə fürsətdən istifadə edirdi, bayaq elanı cıran adama o, böyük bir hörmət bəsləyirdi. Qavroş ondan soruşdu:

– “Herkules” nə deməkdir?

Baorel ona belə cavab verdi:

– Latınca bu – belə də şey olar – deməkdir.

Bu arada Baorel, pəncərədən onlara baxan – solğun rəngli, qarasıq qallı cavan bir oğlan gördü, görünür o, Əlifba dostlarından biri idi; Baorel çıxıb ona dedi:

Patronları tez gətir! Para bellum¹ – Qəşəng kişi! Bu doğrudur. – Qavroş indi latın dilini başa düşürdü.

Onların ardınca hay-küy sala-sala, bir yığın adam gəlirdi; bunlar da: tələbə idi, rəssamdı, Eks Kuqurda cəmiyyətinin üzvü olan cavan oğlanlardı, əli dəyənəkli, əli süngülü fəhlələrdi, isiklə hambalları idi, – bunlardan bəzisinin toqqasında, Kombefər kimi tapança vardı. Bu izdihamın içində bir qoca vardı; üzdən o çox qoça görünürdü. Onun silahı yox idi; o, fikrə dalmış kimi görünə də, dəstədən geri qalmamağa çalışırdı. Qoça Qavroşun gözüne sataşdı.

Qavroş soruşdu:

– Bunuş!

– Bir qocadır.

O cənab Mabef idi.

BEŞİNCİ FƏSİL

Qoca

Baş verən hadisəni nəql edək.

Draqunlar hücumu keçəndə Anjolras və onun dostları Zəng Qülləsi bulvarından, hökumətin taxıl anbarları qabağından keçib gedirdi. Anjolras, Kurfeyrak, Kombefər, Bassompyer küçəsi ilə “Barrikadalar!” deyər çığır-çığır irəliləyən dəstənin içərisində idi. Onlar Lediqör küçəsində ağır-ağır gedən bir qocaya rast gəldilər.

Qoca bir sərxoş kimi səndirləyə-səndirləyə gəldirdi, – onların diqqətini də cəlb edən bu oldu. Bir də ki, səhərdən bəri yağış çisələyirdi, indi də bərk yağış yağırı, amma qoca şlyapasını əlində tutmuşdu. Kurfeyrak Mabef babanı tanıdı. Qoca ilə o əvvəldən tanışdı, çünki Mariusu bir neçə dəfə onun evinə qəder ötürmüşdü. O bilirdi ki, əvvəllər kilə ağısaqqalı, kitab həvəskarı olan bu qoca dinc və çox çəkinən bir adamdır, belə bir adamın bu qarğışıq içində, hücum edən

süvarilərdən bir neçə addım kənarda, başı açıq yağış altında, atışmanın mərkəzində, güllə altında görünməsi onu heyrətə saldı; qocaya yaxınlaşdı, iyirmi beş yaşlı qıyamçı ilə səksən yaşlı qoca arasında belə bir söhbət oldu:

– Cənab Mabef, gedin evinizə.

– Niyə?

– Vuruşma başlanır.

– Çox gözəl.

– Cənab Mabef, qılıncları işə salacaqlar, tüfənglərdən güllə atacaqlar.

– Çox gözəl.

– Toplardan atəş açacaqlar.

– Çox gözəl. Bəs siz hara gedirsiniz?

– Biz hökuməti yıxmağa gedirik.

– Çox gözəl.

O da qıyamçılara qoşuldu. Bundan sonra bircə kəlmə də söz danışmadı; addımlarını möhkəm atmağa başladı; fəhlələr onun qolundan tutmaq istədilər, o başını yelləyərək buna razı olmadı. O, dəstənin ön sırasında gəldirdi, onun bütün hərəkəti oyaq bir adam hərəkəti, üzü isə – yatan bir adam üzü kimi idi.

Tələbələr pıçıltı ilə bir-birinə deyirdi:

– Nə qəribə qocadır. – Dəstədəki adamlar arasında belə bir söz yayıldı: bu qoca vaxtı ilə Konventin üzvü olmuşdur, padşahı öldürmüşdür.

Bütün bu izdiham Şüşə küçəsinə qədəm qoydu. Balaca Qavroş qabaqda gedir, səsi yetdikcə nəgmə oxuyurdu, o elə bil ki, şeypurcunun canlı şeypuru idi.

Qavroş bu sözləri oxuyurdu:

Nurlu ay dikəlik, göyə çökür.

– Vədə çatmadımı? – Şəbnəm tökülür, –

Qaraqabaq Jannadan sual etdi Jan.

Dru, dru, dru,

Şatuya doğru!

Kral, xaliq, köhnə-cırıq çəkmə, bir də
Əzik quruş var-dövlətim.

¹ Para bellum – davaya hazırlaş (lat.). Latınca bellum (dava) sözünün tələffüzü. fransızca bel homme (qəşəng kişi) sözünün tələffüzünə çox yaxındır.

Mənə dimdiyiniz, dost, dəyməsin, bax!
İki sorço durdu olmamış sabah,
Qaranlıq yuvaya şəh süzüldü, qalx.
Dru, dru, dru,
Passiyo doğru!

Kral, xaliq, köhnə-cırıq çökmə, bir də
Əzik quruş var-dövlətim.

Balaca sorçolər sanki sərxoşdu,
İki xoruz kimi yaman döyüşdü,
Talada gülməkdən pələng tir düşdü.
Dru, dru, dru,
Medona doğru!

Kral, xaliq, köhnə-cırıq çökmə, bir də
Əzik quruş var-dövlətim.

Onlar cikkildəşib saldı vur-həşir.
– Vədə çatmadımı? – Artıq şəh düşür, –
Qaraqabaq Jannadan Jan cold soruşur.
Dru, dru, dru,
Pantsne doğru!

Kral, xaliq, köhnə-cırıq çökmə, bir də
Əzik quruş var-dövlətim.

Onlar Sen-Merriyo tərəf gedirdilər.

ALTINCI FƏSİL

Tərəz gələnlər

Dəstədəki adamların sayı hər an artırdı. Talaşa küçəsinə çatanda ucaboylu, çalsaçlı, çalsaqqallı bir adam dəstəyə qoşuldu; Anjolarla Kombefər onun məğrur, kobud sifətini gördü; onlar bu adamı tanı-mırdı. Qavroş nəğmə oxuya-oxuya, fit çala-çala, hay-küy sala-sala sınıq tapançasının dəstəsini dükənlərin pəncərə qapılarına vura-vura gedirdi, onun başı öz hay-küyünə, öz yerisinə qarışmışdı, buna görə də çalsaçlı adama qətiyyəən fikir vermirdi.

Elə oldu ki, dəstə Şüşə küçəsinə dönəndə Kurfeyrakin qapısı qaba-ğından keçdi.

Kurfeyrak dedi:

– Bu lap yerinə düşdü: pul kisəsi yadımdan çıxıb evdə qalıb şlyapa-da itib. – Dəstədən ayrıldı, yüyürə-yüyürə pilloləri dörd-dörd qal-xaraq, öz otağına girdi. Köhnə şlyapasını, pul kisəsini, bir də, iri, çar-gül bir qutunu götürüb otaqdan çıxdı: qutu çirklı tuman köynək içində gizlədilmişdi. Yüyürə-yüyürə aşağı enəndə daləndar ərvad onu səslədi:

– Cənab de Kurfeyrak!

Kurfeyrak ondan soruşdu:

– Daləndar, sizin adınız nədir?

Daləndar buna təəccüb etdi:

– Siz yaxşı bilirsiniz ki, mənim adım Veven xaladır.

– Yadıңызda saxlayın: siz bir də mənə cənab de Kurfeyrak desəniz, mən də sizə de Veven xala deyəcəyəm. İndi deyın görüm: Nə var? Nə olub?

– Burada bir adam var, sizi görmək istəyir.

– Kimdir?

– Bilmiyəm.

– Haradadır?

– Mənim daxmamda.

Kurfeyrak çıxırdı:

– Qoy cəhənnəm olsun!

– Axı bir saatdan çoxdur o sizi gözləyir.

Bu zaman daləndarın xırdaca daxmasından solğun bənizli, balaca-boylu, üzü çilli, arıq bir oğlan çıxdı, zahirən o cavan fəhləyə oxşayırdı; o yırtıq bluza, plis parçadan yamaqlı şalvar geymişdi. kişidən çox, pal-tarını dəyişmiş qıza bənzəyirdi. O, Kurfeyraka müraciət edərək dedi:

– İcazo verin sizdən bir şey soruşum: mən cənab Mariusu görə bilərəmmi? – Lakin onun səsi heç də qız səsində oxşamırdı.

– O burada yoxdur.

– Bu axşam qayıdacaqmı?

– Mən heç bir şey bilmiyəm.

Sonra əlavə etdi:

– Məni desəniz – mən qayıtmayacağam.

Cavan oğlan ona diqqətlə baxaraq soruşdu:

– Niyə?

– Ona görə.

– Siz hara gedirsiniz?

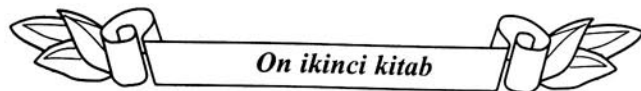
- Sənə nə?
- O qutunu mən apara bilərəmmi?
- Mən barrikadaya gedirəm.
- Mən də sizinlə gedə bilərəmmi?

Kurfeyrak:

– Özün bil, – dedi. – Küçə sərbəstdir, döşəmə yollar da hamı üçündür.

Kurfeyrak yüyürə-yüyürə dostlarının ardınca getdi. Dəstəyə çatanda qutunu yoldaşlarından birinə verdi. O ancaq on beş dəqiqədən sonra gördü ki, cavan oğlan doğrudan da onun ardınca gəlir.

İnsan yığını heç vaxt istədiyi yerə getmir. Onu sanki şiddətli külək sürükləyib aparır, – bunu biz yuxarıda demişdik. Dəstə Sen-Merridan keçərək Sen-Deni küçəsinə gəlib çıxdı: bunun necə olduğunu onlar heç özləri də yaxşı bilmirdi.

On ikinci kitab

“KORİNF”

BİRİNCİ FƏSİL

“Korinf”in tarixi

İndiki parisililər Mərkəzi bazar tərəfdən Rambüto küçəsinə qədəm qoyduqda, sağ tərəfdə, Mondetur küçəsi qabağında səbətçi dükənini görürlər; dükənin lövhəsi – imperator Birinci Napoleonun təsviri verilən bir səbətdir; səbətin altında bu sözlər yazılmışdır:

NAPOLEON BURADA SÖYÜD ÇUBUĞUNDAN TOXUNMUŞDUR

Lakin onların, cəmişi otuz il bundan əvvəl bu məhəllənin şahidi olduğu dəhşətli hadisələrdən heç də xəbərləri yoxdur.

Burada Şanvrer adlı bir küçə və “Korinf” adlı məşhur bir meyxana vardı; keçmişdə bu Şanvreri sözü Şanvereri yazılırdı.

Bu yerdə düzələn barrikada haqqında nələr söylənildiyini yadı-mıza salaq; lakin Sen-Merri barrikadası bu barrikadani kölgədə burax-dı. Şanvreri küçəsində olan və indi artıq unudulan, üzərinə keçmişin dərin zülməti çökən bu məşhur barrikada haqqında biz bir az məlumat vermək istəyirik.

Oxucuların icazəsi ilə biz, hadisəni daha aydın təsvir etmək üçün adi bir üsuldən istifadə etmək istəyirik; bu üsuldən biz Vaterloonun təsvirində də istifadə etmişdik. Bir adam, indi Rambüto küçəsi başlanan yerdə, lakin o zaman Sent-Estam kilsəsi yaxınlığında, Mərkəzi bazarın şimal-şərq tinində olan evləri düzgün təsvir etmək üçün görək öz fikrində N hərfini yazsın; bu hərfin üst tərəfində Sen-Deni küçəsini, alt tərəfində bazarı götürsün; onda bu hərfin şaqul xətləri Böyük Sərsəri və Şanvreri küçələrinin orta xətti isə Kiçik Sərsəri küçəsini göstərmiş

olardı. Köhnə Mondetur küçəsi, N hərfinin bütün xətlərini kəsib keçir, heç gözlənilməyən yerdə tinlər əmələ gətirirdi. Bu qayda ilə bu dörd dolışıq küçə, yüz kvadrat tuaz sahədə, Mərkəzi bazar və Sen-Deni küçəsi ilə Qu quşu və Vaizlər küçəsi arasında yeddi kiçik, qərribə görünüşlü məhəllə əmələ gətirirdi; bu məhəllələrin bəzisi böyük, bəzisi kiçikdi; bunlar həm ayrı-ayrılıqda bir vəziyyətdə idi, elə bil ki, təsadüfi olaraq burada yerləşdirilmişdi, həm də tikinti yerində olan iri daş parçaları kimi dar yarıqlarla bir-birindən ayrılırdı.

Biz "dar yarıq" deyirik, çünki səkkizmərtəbəli köhnə evlərlə ohata olunan bu kiçik, qaranlıq, dar, ayrı-ayrılıqda küçələr haqqında bundan daha aydın bir təsəvvür yarada bilmirik. Bu evlərin yaşı o qədər çox idi ki, Şanvreri və Kiçik Sərsəri küçəsində onlara ön tərəfdən, tirdən sıra ilə dayaq vurulmuşdu, bu tiirlər evdən evə uzanıb gedirdi. Küçə dar, çirkəb qanovu enli idi, adamlar həmişə yaş küçədən, zirzəmiyə oxşayan xırda dükanların, dəmir qırışıqlı yonun daş tumbaların, üfünətli zibil yığınlarının, iri, köhnə dəmir barmaqıqlı darvazaların qabağından keçib gedirdi. Rambüto küçəsi bunların hamısını möhv elədi.

Mondetur¹ sözü bütün bu küçələrin ayrı-ayrılıqda olduğunu çox gözəl ifadə edir. Mondetur küçəsinə bitişən Pirüet küçəsinin adı bunu daha aydın göstərir.

Yolla gedən bir adam Sen-Deni küçəsindən Şanvreri küçəsinə dönəndə bu küçənin get-gedə daraldığını görürdü, sanki o uzun bir qırfa girmişdi. Bu balaca küçənin sonuna çatanda qarşıda, Mərkəzi bazar tərəfdən onun yolunu bir sıra hündür evlər kəsirdi, bu zaman o, sağda və solda iki qaranlıq, dar yolu görməyəydi, elə zənn edərdi ki, dalana düşmüşdür. Bu iki qaranlıq, dar yol Mondetur küçəsi idi: bu küçə uzanaraq bir tərəfdən Vaizlər küçəsi ilə, o biri tərəfdən Qu quşu və Balaca Səfil küçəsi ilə birləşdi. Dalana oxşayan bu küçənin sonunda, sağ tərəfdəki dar yolun tündü burun kimi qabağa çıxan, o biri evlərə nisbətən alçaq bir ev vardı.

Həmin bu ikimərtəbəli evdə üç yüz il idi ki, məşhur bir meyxana yerləşirdi. Bu meyxana, qoca Teofilin aşağıdakı beytlə təsvir etdiyi yeri həy-küylü bir şənliklə doldurmuşdu.

Orda ya qorxulu skelet gözür,

Asmışdır özünü ya da bir əşiq.

¹ Mondétour – ayrı-ayrılıqda dağ (fra.)

Bura meyxana üçün əlverişli bir yerdi. Meyxana nəsil-dən-nəslə keçir, atadan oğula qalırdı.

Matürən Renyenin vaxtında meyxanaya "Qızılgül dibçəyi" deyilirdi; o zaman rebus dəbdə olduğundan, meyxananın lövhəsini – çəhrayı rənglə rənglənmiş¹ bir dirək əvəz edirdi. Keçən əsrdə, gözəl rəsamlardan biri olan, indi isə kobud bir cərəyan tərəfindən həqarətlə yad edilən hörmətli Natuar həmin bu meyxanada, vaxtı ilə Renyenin şərab içdiyi stolda dəfələrlə şərab içmişdi və öz təşəkkürünü bildirmək üçün çəhrayı dirəkdə bir salxım Korinf üzümünün şəklini çəkmişdi. Meyxana sahibi bundan son dərəcə sevinərək öz lövhəsini dəyişmişdi: üzüm salxımı altından qızıl xətlə "Korinf üzümü" sözlərini yazdırmışdı. "Korinf" sözü də buradan meydana gəlmişdi. Sərxoş üçün söz buraxmaqdan təbii bir şey yoxdur. Söz buraxmaq – cümlənin ayrı-ayrılıqda, "Korinf" sözü "Qızılgül dibçəyi" sözünü yavaş-yavaş sıxışdırıb aradan çıxartdı. Bu meyxanaçıların sülaləsinin son nümayəndəsi olan Hüşlünün rəvayətdən qətiyyənn xəbəri yox idi, buna görə də əmr etdi, dirəyi göy rənglə rəngləndirdi.

Bu meyxana belə idi: aşağıdakı zalda piştaxta, ikinci mərtəbədəki zalda biliyard vardı; ensiz bir pilləkən burula-burula birinci mərtəbənin tavanından keçirdi; stolların üstünə şərab qoyulmuşdu; divarları his basmışdı; günün günorta çağında burada şam yanırdı. Pilləkən aşağıdakı zalda zirzəmiyə enirdi. Üçüncü mərtəbədə Hüşlü özü yaşayırdı. Ora ikinci mərtəbədəki böyük zala açılan kiçik qapının dalından xırda bir pilləkənlə qalxırdılar. Taxtapuşun altında, çardaqda iki balaca otaq vardı ki, burada qulluqçular yaşayırdı. Birinci mərtəbədə həm mətbəx, həm də piştaxtalı zal yerləşirdi.

Hüşlü dayı, yəqin ki, bir kimyagər kimi anadan olmuşdu, amma ondan aspaş çıxmışdı; onun meyxanasında nəinki içirdilər, yemək də yeyirdilər. O çox gözəl bir xörək icad etmişdi, bu xörəyi ancaq onun meyxanasında yemək olardı, bu – iç qoyulmuş sazan balığı idi, buna o: carpes au gras² deyirdi. Bu balıqları Hüşlünün meyxanasında XVI Lüdovik vaxtında, şam ya kəngət işığında yeyərdilər; stolların da üstünə süfrə yerinə müşəmbə salınardı, müşəmbə də stola mismarlanardı. Bura uzaq yerlərdən də gələrdilər. Bir gün Hüşlü yoldan keçənləri öz

¹ Pot aux Roses (qızılgül dibçəyi) – "çəhrayı dirək" kimi də tələffüz edilir.

² Yağlı sazan balıqları (fra.)

“ixtisası” ilə tanış etməyi lazım bildi; onun öz xörəkləri olduğu kimi öz imlası da vardı: fırçanı qara boyalı küpəyə batırıb bu diqqətləyiqlər sözləri divara yazdı:

Carpes ho gras

Qış ayları, yağan nisan yağışları, dolu ilk sözün son hərfini – (s) son sözün ilk hərfini – (g) silməyi münasib bildiyindən nəticədə aşağıdakı sözlər qalmışdı:

Carpe ho gas

Pis havalardan, yağışların təsiri nəticəsində adi bir meyxana elanı dərin mənalı bir məsləhət olmuşdu.

Bu qayda ilə, heç demə Hüşlü fransızcanı bilmədiyi halda latıncanı bilirmiş, mətbəxə ona fəlsəfi bir kəlam yaratmağa kömək etmişdi, o ancaq Karemi kölgədə buraxmaq istərkən Horatsi¹ ilə bir səviyyəyə qalxmışdı. Qərribə burasıdır ki, bu kəlam həm də: “Mənim meyخانamə girin” mənasını verirdi.

İndi bu şeylərin heç izi də qalmamışdı. 1847-ci ildə bu əyri-üyrü Mondetur küçəsinin ora-burası sökülüb, genişləndirilmişdi, indi yəqin ki, bu küçə daha yoxdur. Şanvreri küçəsi ilə “Korinf” meyخانası Rambüto küçəsinin daş döşəməsi altında itib getdi.

Biz əvvəl də demişdik ki, “Korinf” meyخانası Kurfeyrakla dostlarının görüş yeri idi. “Korinf”i Qranter kəşf etmişdi. Onu divarda yazılan carpe ho raz sözləri cəlb edərək meyخانaya salmışdı, sonra da o carpes au gras xatirinə oraya getmişdi. Onlar burada yeyirdilər, içirdilər çığırırdılar; az da pul verirdilər, çox da verirdilər, heç vermirdilər də – bununla belə hamını açıq ürəklə qarşılayırdılar. Hüşlü dayı xoştəbiətli adamdı.

Bəli, Hüşlü xoştəbiətli adamdı, eyni zamanda dalaşqan bir meyخانacı idi – meyxanacıların gülümli bir növü idi. Elə bil ki, onun həmişə ovqatı təlx idi. O sanki öz müştərilərini qorxutmağa çalışırdı, meyخانaya gələnləri görüb deyiniirdi, üzünə baxanda deyirdi ki, adamlara axşam yeməyi vermək əvəzinə, onlarla dalaşmaq istəyir. Bununla belə hamı burada açıqürəklə qarşılanırdı. Hüşlünün bu qəribəliyi adamları onun meyخانasına cəlb edirdi, cavanların da əylənməsinə səbəb olur-

du: onlar bir-birini dəvət edərək deyirdi: “Gedək Hüşlü dayının deyini-məsinə qulaq asaql!” O bir zamanlar qılınc idmanı müəllimi olmuşdu. Bəzən o, heç gözənilmədən, qulaqbatırıcı bir səslə gülürdü. Kimin ki, gur səsi var – o xoştəbiətli adamdır. Üzdən o qaraqabaq da olsa, əslində zərəfatçı bir adamdı, ona heç bir şey, adamı qorxutmaq kimi ləzzət vermirdi, o, tapançaşəkilli burunotu qabını xatırladırdı: belə bir tapança atılarda adamı ancaq asqırırdı.

Onun arvadı – Hüşlü xala saqqallı və çox eybəcər bir arvadı.

Hüşlü 1830-cu ildə öldü. – “Yağlı sazan balığı”nı bişirmək sirri də onunla yox olub getdi. Onun bu dərddən ovunmayan arvadı ərinin işini davam etdirirdi. Ancaq bişirilən xörəklərin keyfiyyəti çox pisləşdi; verilən şərab həmişə pis olardı, indi daha da xarablaşdı. Kurfeyrakla dostları, Bossüenin dediyinə görə, “Hüşlü xalaya yazıqları gəldiyi üçün” yenə də “Korinf”ə gəlirdilər.

Təngnəfəslik və eybəcərlik Hüşlü xalaya kənd həyatı xatirələrini söyləməyə mane olmurdu. Bu xatirələri o elə danışdı ki, adamı dərindirmirdi. Hüşlü xalanın xüsusi bir danışığı ədəsi vardı, bu onun kənd və qızlıq həyatına aid olan söhbətlərini maraqlı edirdi. Deyirdi ki: “Qızlıq günlərində görürdün ki, yemişən kolunda cəh-cəh vuran bərəbitdən quşuna qulaq asırdım, daha mənə bu dünyada heç bir şey lazım deyildi”.

İkinci mərtəbədəki zal böyük, uzun bir otaqdı, “Restoran” da burada yerləşirdi; burada çoxlu kürsü, skamya, stul, uzun taxt və stol vardı; köhnə, bir qıçı sınıq bilyard da burada idi. Bura burma-burma pilləkənlə qalxırdılar; pilləkən zalın küncündə, gəmi trapası kimi çərgül bir dəşik şəklində qurtarırdı.

Çardağa oxşayan bu zalın bircə dənə ensiz pəncərəsi vardı, həmişə də orada kenket yanırdı. Dörd ayağı olan hər mebel Ou zalda özünü elə aparırdı ki, elə bil üç ayağı vardı. Əhənglə ağardılmış divarların bircə bəzəyi vardı: o da xanım Hüşlünün şərafinə yazılmış dördmisralı bir qitə idi:

On addımdan heyrot verir, iki addımdan dəhşət,
Bumunda da tükül, iri ziyil vardır bədhəybət.
Qorxarsan ki, yaxın dursan üz-gözünə asqıraq.
Bumununda öz ağzına sanki düşmək qəsd var.

Şeir kömürlə divara yazılmışdı.

¹ Latınca “carpe horas” – (saatı öldən vermə), yəni fürsəti öldən vermə sözü Horatsinin məşhur “carpe diem” – günü öldən vermə sözünü xatırladır.

Xanım Hüslü şeirdə təsvir edilən adama çox oxşayırdı; o halını pozmadan, səhərdən axşama kimi bu şeirin qabağından o yan-bu yana keçirdi. Xanım Hüslünün Matlota və Jiblota adlı iki qulluqçusu vardı ki, onlar ancaq bu adla məşhur idi¹. Onlar xanım Hüslüyə stol üstünə qırmızı, pis şərab dolu xırdaca səhənglər qoymağa, saxsı qablarda ac müştərilərə cürbəcür horra verməyə kömək edirdi. Matlota kök, girdə, kürən, qışqırıqçı bir arvadı; vaxtı ilə o, mərhum Hüslünün sevimli qulluqçusu idi; dünyada hər necə bədheybət əfsanəvi məxluq varsa, o bunların hamısından eybəcər idi; lakin qulluqçu gərək hər işdə birinci yeri öz sahibinə tərk etsin; buna görə də Matlota öz xanımından az eybəcər idi. Jiblota isə uzundraz, arıq, sısqı, düşgün, solğunüzlü bir arvadı, elə bil ki, yorğunluq xəstəliyinə tutulmuşdu; gözlərinin altı qara olardı, həmişə də yerə baxardı; səhər hamıdan tez durar, axşam da hamıdan gec yatardı; o hamıya, hətta Matlotaya da qulluq edərdi; özü də dinməz-söyləməz, yorğun, mülayim, yuxulu bir təbəssümlə gülümsərdi.

Meyxananın zalına girəndə müştərilərin nəzərini qapıya yazılmış iki misra şeir cəlb edirdi; şeiri Kurfeyrak təbaşirlə yazmışdı:

Bacarırsan qonaq elə,
Hünərin var özün ye.

İKİNCİ FƏSİL

Şən içki məclisi nə ilə qurtardı

Molu Leql ən çox Jolinin yanında olurdu. O, quş kimi hər budaqda özünə məskən tapa bilirdi. Bu iki dost bir yerdə yaşayırdı, bir yerdə yeyirdi, bir yerdə yatırdı. Onların hər şeyi, hətta qismən Müziketdə də, ümumi idi. Onlar sanki əkizdi, bir-birindən heç ayrılmırdılar. İyunun beşində səhərçağı onlar “Korinf”ə yemək yeməyə getdilər. Joliyə soyuq dəymişdi, bərk zökəmdi, burnu tutulmuşdu. Leql də zökəm olmağa başlayırdı. Leqlin sürtuku köhnə idi; Joli yaxşı geyinmişdi.

Onlar “Korinf”in qapısına çatanda səhər saat doqquz olardı.

İkinci mərtəbəyə qalxdılar.

Matlota ilə Jiblota onları qarşıladı.

Leql:

– İstridyə, pendir, donuz qaxacı ver, – dedi.

Sonra onlar stolun yanında oturdular.

Meyxanada ayrı heç kəs yox idi.

Jiblota Joli ilə Leqli tanıdı, stola bir şüşə şərab qoydu.

Onlar istridyə yeməyə başlamışdılar ki, pilləkəndən bir baş görün-
dü, kiminsə səsi eşidildi:

– Buradan keçirdim. Küçədə bri pendirinin gözəl qoxusunu duy-
dum. İçəri girdim.

Bu Qranter idi.

O, kətli götürüb Joli ilə Leqlin yanında oturdu.

Jiblota Qranteri görüb, stolun üstünə iki şüşə şərab qoydu.

Cəmisi üç şüşə oldu.

Leql Qranterdən soruşdu:

– Sən iki şüşə içmək istəyirsən?

Qranter:

– Burada hamının ağı başındadır, – dedi, – bircə sən sarsaqsan. İki
şüşə şərab da kişini təəccübləndirər, bu harada görünüb?

Dostlar yeməkdən, Qranter şərabdan başladı. Şüşənin yarısı bir
anda boşaldı.

Leql soruşdu:

– Sənin mədəndə dəşik var, nədi?

Qranter:

– Dəşik sənin dirsəyindədir, – deyər cavab verdi.

Stəkandakı şərabı içərək əlavə etdi:

– Ay meyit üstə nitq deyənlər qartalı Leql, sənin sürtukun
köhnədir.

Leql ona belə cavab verdi:

– Bəli, köhnədir. Mənimlə mənim sürtukumun arasında ev dolana-
cağına aid bir razılıq var. O özü mənim bədənimin şəklinə düşdü: heç
bir yerimi sıxmır, eybəcər bədənimə uyur, mənim hərəkətlərimə gü-
zəllə yanaşır, mən onu ancaq ona görə hiss edirəm ki, o məni isti sax-
layır. Köhnə paltar köhnə dost kimidir.

Joli söhbətə qarışaraq ucadan dedi:

– Bax, bu doğrudur! Köhnə sürtük – köhnə dost, heç fərqi yoxdur.

Qranter onunla razılaşdı:

¹ Matelote (matlot) – balıqdan hazırlanmış xörək, giblotte (jiblot) – adadovşanın-
dan hazırlanmış frikase.

– Xüsusi zökəm olmuş bir-adamın dilində.

Leql soruşdu:

– Qranter, sən bulvardan gəlirsən?

– Yox.

– Biz: mən də, Joli də təntənəli yürüşün başlanğıcını gördük.

Joli:

– Çox gözəl bir yürüşdü! – dedi.

Leql ucadan:

– Amma bu küçə nə sakitdir! – dedi. – Kim burada inana bilər ki, Parisdə hər şey alt-üst olur? Vaxtı ilə burada ancaq monastırlar olduğu indi də hiss edilir. Dü Brelle Soval onların siyahısını verir, abbat Lebeff də elə. Buranın hər yerində monastır varmış. Bura assizli Fransiskin, Fransisk de Polun təriqətini tutan – ayaqqabılı, ayaqqabısız, üzü qırıq, üzü saqqallı, boz, qara, ağ monaxlarla, həm də kapusinlərlə, karmelitlərlə, kiçik avqustçularla, böyük avqustçularla, qoca avqustçularla dolu imiş... Onlar hədsiz dərəcədə törüyüb artıbmiş.

Qranter onun sözünü kəsdi:

– Gəlin monaxlardan danışmayaq, monax sözü eşidəndə adam qaşınmaq istəyir.

Sonra ehtirasla dedi:

– Eh! Mən indicə pis bir istiridyə uddum. Yenə də para sövdə məni çulğalayır! İstiridyələr pis, qulluqçular eybəcər! Mən insan övladına nifrət edirəm. İndicə mən Rişelye küçəsində böyük bir kitab dükanı qabağından keçirdim. Kitabxana adlanan bu istiridyə qabığı yığıcı məni düşünmək həvəsindən salır. Gör nə qədər kağız, nə qədər mü-rəkkəb işlənib! Nə qədər cızma-qara edilib! Bunun da hamısını yazan insanlardır! İnsan iki ayaqlı, tüksüz heyvandır – bunu hansı lotu deyib? Sonra mən tanış bir qıza rast gəldim; o bahar kimi gözəldir, o, Floreal adlandırılmağa layiq bir qızıdır; o böyük bir sevinc, fərah, vəcd içində idi, xoşbəxtlikdən göyün yeddinci qatında uçurdu, amma ondan zəhləm getdi, çünki dünən iyrənc, çöpür bir bankir onu ələ albmış, o bununla fəxr edirdi! Əfsus! Qadın qoca bir möhtəkirə də, şıq geyimli cavan bir oğlana da həvəs göstərir! Pişik siçan ovuna da çıxır, quş ovuna da! Heç iki ay olmaz ki, bu mamzel mansardda abırlı bir həyat keçirirdi: korset ilgəklərinə, nə bilim daha nə adlandırılır, xırdaca mis halqalar qoyardı. Paltar tikerdi, qatlama çarpayıda yatardı; onun gül dibçəkləri vardı; o xoşbəxt idi. İndi o bankir məhbubəsi olub. Bu dəyişiklik bu

gecə baş verib. Mən ona bu gün səhər rast gəldim, kefi yaman duru idi, utanmaz bu gün də dünənki kimi gözəldi, – işin ən iyrənc cəhəti də bu idi. Bankirlə ara düzəltmək onun üzündə əks olunmamışdı. Qızılgül bir cəhətdən qadından yaxşıdır, ya pisdir: qurdun buraxdığı iz onun üstündə görünür. Ah, yer üzərində daha əxlaq deyilən şey yoxdur! Mən, – sevgi simvolu olan mərsin ağacını, müharibə simvolu olan dəfnə ağacını, sülh simvolu olan o sarsaq zeytun ağacını, müvəffəqiyyətsizliyə uğrayaraq öz toxumu ilə Adəmi boğa bilməyən alma ağacını cinslətin ulu nənəsi olan əncir ağacını buna şahid olmağa çağırıram! Siz haqq deyirsiniz? Haqq nədir, – siz bunu bilmək istəyirsinizmi? Qallar Kluziuma hücum edir, Roma Kluziumu öz himayəsi altına alır, qallardan soruşur ki, Kluzium sizin qarşınızda nə günah iş tutmuşdur? Brenn ona belə cavab verir: “Alba, Fiden, ekvlər, volsklər, sabinklər sizin qarşınızda necə günah iş tutmuşdusa, Kluzium da bizim qarşınızda elə günah iş tutmuşdur. Onlar sizin qonşunuz idi. Kluziumun da əhalisi bizim qonşumuzdur. Siz Albani tutdunuz, biz də Kluziumu tuturuq”. Roma onlara belə deyir: “Siz Kluziumu tuta bilməyəcəksiniz”. Bu sözdən sonra Brenn Romanı tutur. Romanı tutandan sonra çıxıraraq deyir: vae victis!¹ haqq deyilən şey, bax budur! Ah, bu dünyada nə qədər yırtıcı heyvan var! Nə qədər qartal var! Bunu düşünəndə adamın bədəninə üşütmə dolur!

Qranter stəkanını Joliyə sarı uzatdı. Joli onun stəkanını doldurdu, Qranter şərabı içərək, ara vermədən yenə də sözüne davam etdi: bu bir stəkan şərabın içildiyini sanki heç kim, heç o özü də görmədi.

– Romanı alan Brenn – qartaldır; o yüngüləxlaqlı qadını ələ alan bankir – qartaldır. Buradakı həyasızlıq oradakı həyasızlıqdan az deyil. Buna görə də gəlin heç şeyə inanmayaq! Həqiqət ancaq şərabdadır. Siz nə fikirdə olursa olun, – ya Uri kantonu ilə bərabər arıq xoruzun, ya da Qlaris kantonu ilə bərabər kök xoruzun tərəfdarı olun, – bunun əhəmiyyəti yoxdur, için! Siz mənəndə bulvarı, təntənəli yürüşü və sairəni soruşursunuz. Gör ha! Deməli, yenə də inqilab əmələ gəlir? Allah-taala imkan cəhətdən çox kasıbdır, – bu məni təəccübləndirir! Hadisələrin oxunu o tez-tez yağlamalı olur. Bu ox gah bir şeyə ilişir, gah da heç hərəkət eləmir. Cəld ol, inqilab! Allah-taalanın əli həmişə bu pis, sürtmə yağın içindədir. Mən onun yerinə olsaydım ayrı cürə

¹ Vay məğlub olanların halına (lat.)

hərəkət edərdim: mən hər dəqiqə öz mexanizminin təmiri ilə məşğul olmazdım, mən insan övladını səliqə ilə idarə edərdim, mən hadisələrə bir-birinin ardınca ipə düzərdim, ipi qırmazdım, mənə ehtiyat vasitələri lazım olmazdı, mənim təcili təməşaları mənə lazım olmazdı. O şeyi ki, bəziləri tərəqqi adlandırr – bu iki mühərrikin köməyi ilə başa gəlir: insanlarla və hadisələrlə! Lakin hərdən bir adi qaydadan kənara çıxan bir şey lazım olur, bu nə qədər kədərli bir hal olsa da, bunsuz iş keçmir. Həm hadisələr, həm də insanlar üçün adi vəziyyətdə olmaq kifayət deyil: insanlar arasında – dahi, hadisələr arasında – inqilab olmalıdır. Fövqəladə hadisələr – qanundur; kainat bunsuz yaşaya bilməz; buna görə də göydə quyuqlu ulduz görünəndə adam belə bir şeyi düşünməyə bilmir: göyün özünün teatr təməşaları qoymaq üçün aktyorlara ehtiyacı var. Allah, hər şeydən az gözlənilməli bir vaxtda, göy qübbəsi divarında səyyar ulduzunu asır. Birdən, iriqyuqlu qərribə bir ulduz meydana çıxır. Bu da Sezarın ölümünə səbəb olur. Brut ona xəncər, Allah da quyuqlu ulduzla zərbə endirir. Tarak! – bu şimal fəcri, bu – inqilab, bu da – böyük insan; doxsan üçüncü il iri hərflərlə yazılır; Napoleon – yeni sətdirdən, elanın yuxarı tərəfində – min səkkiz yüz on birinci ilin quyuqlu ulduzu. Ah, hər yeri, heç gözlənilmədən meydana çıxan parlaq ulduzlarla dolu olan gözəl, mavi elan! Bum! Bum! Nadir bir təməşə! Ay maymaqlar, yuxarıya baxın! Orada hər şey nizamsız haldadır: ulduzlar da, pyes də. Pərvərdigara, bu daha həddindən artıqdır, eyni zamanda bu kifayət deyil. Müstəsna hallarda tətbiq edilən bu üsullar bağır-ağırca cah-cəldən dəm vurur, lakin yoxsulluğu göstərir. Dostlar, Tanrı burada son vəsitələrə əl atır. İnqilabla nə isbat olunur? İsbat olunur ki, Allah gücdən düşmüşdür. O çevriliş edir, hökumətləri yıxır, çünki hal-hazırda gələcək arasındakı əlaqə qırılmışdır, bir də ona görə ki, Allah işin öhdəsindən gələ bilməmişdir. Bəli, bu mənim Yeqovanın maddi vəziyyəti haqqında olan mülahizələrimi sübuta yetirir. Mən görəndə ki, yuxarıda və aşağıda bu qədər uğursuzluq, göydə və yerdə bu qədər xırdaçılıq, xəsislik, simiclik var, – lap elə quşdan başlaya, mənimlə qurtaraq: quşun birçə dənə darısı, mənim də ildə yüz min livr gəlirim yoxdur; mən görəndə ki, insanların, hətta kralların taleyi çox pisdir. – bunu şahzadə Kondenin özünü asması sübut edir; mən görəndə ki, qış – səmtürresdə əmələ gələn yarıqdan başqa bir şey deyil, oradan da külək əsir; mən görəndə ki, təpələrin başına paltar geydirən səhərin tərəvətli, al-qırmızı şəfəqində də çoxlu

cır-cındır var; mən bunları görəndə, eyni zamanda şəhərlərin – bu saxta incini, qırovu – bu şüşə muncuğu, insanlar arasında olan nifaqı, hadisələr üzərindəki yamaqları, günəşdəki ləkələri, aydakı çatlaqları, hər yerdə gözə çarpan yoxsulluğu görəndə bu nəticəyə gəlirəm ki, Allah varlı deyil. Hərçənd o zahirən varlı görünür, lakin mən onun pulsuz olduğunu hiss edirəm. Göyün zəri altında kainatın kasıb olduğunu duyuram. Bankir daxılı boş olanda, ziyafət verən kimi, o da inqilab verir. Allahlar haqqında əşyanın ancaq zahiri cəhətini nəzərə alıb hökm vermək olmaz. Allahların yaratmış olduğu hər şey onların müflis olduğunu göstərir. Buna görə də mən narazıyam. Baxın, bu gün iyunun beşidir, amma hava qaranlıqdır. Səhər açıldan bəri mən havanın işıqlanmasını gözləyirəm, işıqlanmır ki, işıqlanmır, mən lap mərc gələrəm ki, bu gün heç işıqlanmayacaq. Bu – yaxşı maaş verilməyən xidmətçinin səliqəsizliyidir. Dünya lap əldən düşüb, belə öyilib, mən müxalifət cəbhəsinə keçirəm. Bəli, bütün şeylər pis qurulub, bir-birinə uyğunlaşdırılmayıb, qoca hər şey tərsəməyəlləq gedir; kainat, uşaq ələ salan kimi, insanlar ancaq ələ salır: o adam ki, bir şey istəyir – ona heç bir şey verməz, o adam ki, istəmir – ona verir. Sözü qısası – mən acıqlanmışam. Bir də ki, bu keçəl Leqlin sir-sifəti məni kədərləndirir. Mən də bu dəzbəz adamla bir yaşdayam, – bunu düşünmək mənim üçün həqarətdir. Nəzərə alın ki, mən tənqid edirəm, təhqir ələmirəm. Dünya necə varsa, elə də var. Mən pis məqsəd üçün deyil, ancaq vicdanımı təmizləmək üçün danışiram. Ey əbədi və əzəli ata, sənə böyük hörmət bəslədiyimi yəqin bil! Ah, and olsun Olimpın bütün müqəddəs allahlarına, cənnətin bütün bütllərinə, mən parisli olmaq üçün yaranmamışam, yəni ona görə yaranmamışam ki, həmişə bir top kimi iki fişəng arasında, avaralar yığınınan şuluqçular yığını üstünə sıçrayım! Mən görək anadan türk olaydım, bütün günü oturub, bəkir bir adamın rəyası kimi şəhərvətə dolu gözəl Misir rəqslərini ifa edən sarsaq Şorq qızlarına təməşə edəydim; mən görək anadan Boseron kəndlisi, ya qəşəng sinyor arvadları ilə əhatə olunan Venetsiya velmojası, ya da süvarilərinin yarısını alman ittifaqına təqdim edən, boş vaxtlarını öz corabını hasar üstündə, yəni öz malikanəsinin sərhədində qurutmağa həsr edən alman knyazlığı olaydım! Bax, mən bunun üçün yaranmışdım!!! Bəli, mən dedim ki, anadan türk olaydım, mən bu sözdən donmürəm. Başa düşmürəm, niyə türklər haqqında belə pis fikirdədirlər? Məhəmmədin yaxşı cəhətləri də vardır. Huri dolu hələmxanaları, kəniz dolu cənnəti icad edən adama eşq olsun!

Müsləmanlığı təhqir etməyə: bu yeganə dindir ki, xoruzun hində rolunu yüksəltmişdir! Bunun üçün içək! Yer kürəsi təsəvvürə sığmayan axmaqlıqla doludur. Deyəsən həqiqətə oxşayır: bütün bu axmaqlar bir-birinin ağız-burnunu əzməyə, bir-birini öldürməyə gedir; özü də nə vaxt! Yayın cırhacırında, iyun ayında, elə bir vaxtda ki, qəşəng bir qızla qol-qola çölə getmək olar, dəniz kimi ucsuz-bucaqsız çöldə çalınmış otun çay ətrini bol-bol tənəffüs etmək olar! Doğrudan da insanlar çox axmaq iş tuturlar. Mən indicə, köhnə paltar satan alverçinin dükanı qabağında sındırılmış köhnə bir fəner gördüm, bu məndə belə bir fikir doğurdu: insan övladını maarifləndirmək vaxtı çatmışdır! Əfsus, mənə yenə də qəm-qüssə basır! Belə bir istridyəni udmağın, belə bir inqilabı görməyin nəticəsi belə olar! Mənə yenə də dərd çulğayır. Ah, ey dəhşətli, qoca dünya! Bu dünyada insanlar var gücünü işə salır, burada adamı işdən çıxarırlar, burada adamı alçaldırlar, burada adamı öldürürlər, burada hər şeyə adət edirlər!

Qranter belə bir natiqlik bəlağəti çılğınlığından sonra şiddətli öskürək qurbanı oldu, buna o tamamilə layiq idi.

Joli dedi:

– Söhbət inqilabdan düşüb. – O, zökəm olduğundan, burnu tutulduğundan bəzi hərfləri düzgün tələffüz edə bilmirdi. – Görünür Marius əməlli-başlı vurulub.

Leql soruşdu:

– Kimə, bilmirsən?

– Yox.

– Yox?

– Mən sənə deyirəm ki, yox!

Qranter ucadan dedi:

– Mariusun sevgi macəraları! Mən qabaqdan hər şeyi bilirəm. Marius dumandır, yəqin o öz buludunu tapmışdır. Marius şairlər cinsindəndir. Şair – dəli deməkdir. Timbroeus Apollo¹.

Marius və onun Marisi, ya onun Mariyası, ya onun Mariettası, ya onun Marionu, yəqin ki, onlar gülməli aşıqlərdir... Onların sevgi macərəsini çox gözəl təsəvvür edirəm. Burada elə həyəcan, elə sevinc olur ki, öpüşməyi də unudurlar. Onlar bəkiyəliyi bu dünyada mühafizə edirlər, lakin namütnəhəlikdə birləşirlər. Onlar bu dünyanın adamı

deyil, lakin bu dünyanın hissələri ilə yaşayırlar. Onlar ulduzlar arasında özlərinə yer düzəltmişlər.

Qranter ikinci şüşəyə əl atmaq və bəlkə də ikinci nitqə başlamaq istəyirdi ki, birdən pilləkənin dördbucaq deşiyindən bir adam qalxdı. O, arıq, uzunsifətli, on yaşlı, diribaxışlı, qıvrımsaçlı, cındırpaltarlı, sarı, çox balaca bir uşaqdı; yağış onu islatmışdı, lakin üzdən heç də narazı görünmürdü.

Bu adamlardan o heç birini tanımırdı, lakin tərəddüd etmədən elə o saat Molu Leqlə yaxınlaşıb soruşdu:

– Cənab Bossüə sizsiniz?

Leql:

– Bu mənim kiçildilmiş adımdır, – dedi. – Sən nə istəyirsən?

– Məsələ belədir. Ucaboyle, sarışın bir adam bulvarda məndən soruşdu: “Sən Hüslü xalanı tanıyırsan?”. Dedim ki: “Bəli, tanıyıram, Şanvreri küçəsində yaşayır, dul arvadadır”. Sonra o dedi: “Get ora. Sən orada cənab Bossüeni taparsan, mənim adımdan ona deyərsən: “Əlif-ba”. O sizi ələ salıb nədi? O mənə on su pul verdi.

Leql:

– Joli, – dedi, – mənə on su borc ver. – Sonra Qranterə döndü: –

Qranter mənə on su borc ver.

Bu qayda ilə iyirmi su pul oldu; Leql pulu uşağa verdi. Uşaq dedi:

– Təşəkkür edirəm, cənab.

Leql soruşdu:

– Sənin adın nədir?

– Nave. Mən Qavroşun dostuyam.

Leql ona:

– Qal bizim yanımda, – dedi.

Qranter də əlavə etdi:

– Bizimlə çörək ye.

Uşaq:

– Qala bilmərəm, – dedi. – Mən küçədəki o dəstə ilə gedirəm:

“Rədd olsun Polinyak!” sözünü çıxaran mənəm.

O bir ayağını yerdən ayırmadan çox geriye uzadaraq otaqdan çıxıb getdi, (geriyə ayaq uzatmaq ən hörmətli təzim hesab olunurdu).

Uşaq gedəndən sonra Qranter sözbə başladı:

– Bax, bu xalis qamendir. Qamenlər cürbəcürdür. Qamen-natariusa nadinc deyirlər, qamen-əspaza – qazan, qamen-çörəkçiye – papaqçı,

¹ Timbroeus Apollo (lat.) – Timbrey Apollonu

qamen-lakeyə – mehtər, qamen-dənizçiye – yunqa, qamen-əsgərə – təbilçi, qamen-rəssama – rəngsaz, qamen-dükançıya – gedə, qamen-saray məmuruna – paj, qamen-krala – dofin, qamen-allaha – çağa...

Bu vaxt Leql düşündü; sonra o astadan dedi:

– “Əlifba”, yəni “Lamarkın dəfni”.

Qranter:

– Sənə xəbər göndərən ucaboylu sarışın adam da Anjolrasdır, – dedi.

Bossüe soruşdu:

– Gedəkmə?

Joli:

– Yağış yağır, – dedi. – Mən and içmişəm: özümü oda ataram, suya yox. Mən naxoşlamaq istəmirəm.

– Mən burada qalıram, – dedi. – Mən naharı cənəzə arabasından üstün tuturam.

Leql bu sözlərə belə xitam verdi:

– Sözlün qısa, biz getmirik. Çox gözəl! Onda içək. Belə olanda dəfni buraxmaq olar, qiyamı yox.

Joli ucadan dedi:

– Hə, qiyam! Mən qiyamın tərəfdarıyam.

Leql əllərini ovuşduraraq dedi:

– Budur, onlar min səkkiz yüz otuzuncu il inqilabının ora-burasını düzəltməyə girişiblər. Doğrudan da o inqilab xalqı qoltuğu altına alıb sıxır.

Qranter:

– Sizin inqilabınıza mən laqeyd baxıram, – dedi. Mən indiki hökumətə nifrət bəsləmirəm. Bu – gecə qalpağı ilə bəzədilmiş tacdır. Bu – başında yağış çətri olan hökmdar əsasıdır. Mən elə güman edirəm ki, bu gün Lui-Filipp, hava pis olduğuna görə, öz krallıq əşyasından iki cürə istifadə edə bilər: hökmdarlıq əsasını xalqın əleyhinə, çətri yağışdan qorunmağa qaldıra bilər.

Zala qaranlıq çökdü, göy üzünü qara bulud bürüdü. Nə aşxanada adam vardı, nə küçədə: hamı “hadisəyə baxmağa” getmişdi. Bossüe çığırdı:

– İndi günorta vaxtdır, ya gecəyarısıdır? Heç bir şey görmək olmur. Jiblotə, işıq gətir!

Qranter yenə də içirdi; o çox qaşqabaqlı idi. Mızıldaya-mızıldaya deyirdi:

– Anjolrasın məndən zəhləsi gedir. Anjolras deyirdi: “Joli xəstədir. Qranter – sərxoş”. Nəvəni Bossüenin yanına göndərdi, mənəmin yanıma göndərmədi. O mənə dalımcə gəlsəydi mən gedərdim. Bu onun üçün pis olacaq! Mən bu dəfnə getməyəcəyəm.

Bossüe, Joli, Qranter belə bir qərara gələrək aşxanada qaldılar. Saat ikiyə az qalmışdı, onların stolu boş şüşə ilə dolmuşdu. Stolun üstündə iki şam yanırdı: şamlardan biri – tamam cəng atmış mis şamdana, biri də çatlaq bir qrafinin ağzına qoyulmuşdu. Qranter Jolidə və Bossüedə şərabə həvəs oyatdı. Bossüe və Joli yenə də Qranterin kefini durultdu.

Qranter, xəyalın sadəcə bir mənbəyi olan şərabı günortadan sonra daha içmədi. Əsl əyyaşlar şərabı ancaq şərabə hörmət üçün içirlər. O ki qaldı keflənmək məsələsi, – burada sehr və cadu deyilən iki əfsun var: şərab yalnız sehrdir. Qranter şirin xəyallar zəhərinin yaman həvəskarı idi. Onun gözləri önündə canlanan təhlükəli sərxoşluq zülməti onu dayandırmaq əvəzinə özünə cəzb edirdi. O, qədəhi qoyub tayqulpu götürdü. Tayqulp – uçurumdur. O, şüurunu dumanlandırmaq istəyirdi, lakin onun qabağında nə tiryək vardı, nə nəşə; buna görə də aradı, piveni, yovşan aradığını bir-birinə qarışdırmaq kimi ən dəhşətli bir şeyə əl atdı: bunu içəndə adamın bütün bədəni sütləşir. Üç cür buxar-pivə, araq və yovşan aradı qələbə qurğuşun kimi təzyiq edir. Bu üç qat zülmətdir; ruh – bu səmavi kəpənək – bu zülmətin içində qorq olur; get-gedə qatlaşıaraq uzaqdan-uzağa yarasa qanadı şəklini alan bu tüstü dumanı içərisində Dəhşət, Keçə və Ölüm kabusu meydana gəlir, yatmış Psixeyanın üzərində uçur.

Qranter hələ indiyə qədər belə bir acımacaqlı vəziyyətə düşməmişdi. O iyirəncəsinə şəndi. Bossüe ilə Joli də onunla qədəh-qədəhə vuraraq, onun şənliyində iştirak edirdi. Qranter sərbəst hərəkətlərlə öz fikirlərini və sözlərini qəribə bir şəkildə nəzərə çarpdırırdı. O, qalstuku açılmış halda kürsüdə oturmuş, sol yumruğunu dizinə qoyaraq, dirşəyini qabağa vermişdi, sağ əlində şərab dolu stəkan tutmuşdu, bu vəziyyətlə də kök Matlotaya aşağıdakı təntənəli sözlərlə müraciət etdi:

– Qoy sarayın qapıları açılsın! Qoy hamı akademik olsun, madam Hüslünü qucaqlamaq haqqını qazansın! İçək!

Sonra, Hüslü xalaya sarı dönərək əlavə etdi:

– Ey qoca keçmişlərlə təqdis edilən qədim yunan qadını, yaxın gəl, qoy sənə tamaşa edə bilim!

Joli də çığıraq deyirdi:

– Batlota və Jiblota, Qranterə daha içki verməyin! O həddindən artıq pul xərcləmişdir. O dəhşətli bədxərcliliklə bir oturmağa iki frank doxsan beş santim pul sovurmuşdur!

Qranter yenə də bağırdı:

– Kim məndən icazə almamış göy qübbəsindən ulduzları qoparmış, onları şam adı ilə stol üstünə qoymuşdur?

Bossüə nə qədər çox içsə də əvvəlki sakitliyini pozmurdu.

O, açıq pəncərənin qırağında oturaraq öz dostlarına baxırdı; yağış onun kürəyinə vururdu.

Birdən o arxa tərəfdə qatma-qarışıq səs-küy, sürətlə atılan ayaq səsi və “Silah başına!” cığırısını eşitdi. Dönüb baxdı: Sen-Deni küçəsində, Şanvreri küçəsi qurtaran yerdə Anjolrasın, Qavroşun, Feyin, Kurfeyrakın, Jan Prüverin, Kombeferin, Baorelin keçdiyini gördü; Anjolrasın əlində karabin, Qavroşun əlində tapança, Feyin əlində qılınç, Jan Prüverin əlində musketon, Kombeferin və Baorelin əlində tüfəng vardı; onların da ardınca hay-küy sala-sala, əli silahlı çoxlu adam gəlirdi.

Şanvreri küçəsi tüfəng gülləsi məsafəsindən uzun deyildi. Bossüə hər iki əlini ağzının yanına tutaraq çığırdı.

– Kurfeyrak! Kurfeyrak! E-e-y!

Kurfeyrak səsi eşitdi, Bossüeni gördü, Şanvreri küçəsi ilə bir neçə addım qabağa gəldi: “Nə var?”. Bossüə də eyni zamanda ondan soruşdu: “Hara gedirsən?”.

Kurfeyrak:

– Barrikada qurmağa, – deyər cavab verdi.

– Çox gözəl, bura gəl! Bura yaxşıdır! Barrikadanı burada qur!

Kurfeyrak da ona dedi:

– Doğrudur, Qartal!

Kurfeyrakın işarəsi ilə bütün izdiham Şanvreri küçəsinə döndü.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Qranterin üzərinə qaranlıq çökür

Barrikada qurmaq üçün, doğrudan da, çox yaxşı yer göstərilmişdi: küçə başlanan yerində geniş idi, sonra getdikcə darlaşıb dalana oxşayırdı. “Korinf” meydanı da burada idi; Mondetur küçəsinə sağdan və

soldan kəsmək çətin deyildi; o hər iki tərəfdən kəsildəndən sonra düşmənlər ancaq Sen-Deki küçəsindən, yəni ön tərəfdən, açıq bir sahədən hücum edə bilərdi. Sərxoş Bossüenin ayıq Annibal kimi iti gözləri vardı.

Bu insan yığını küçəyə dolanda bütün küçə qorxuya düşdü. Yolla gedən adamlar qaçıb gizlənməyə tələsirdi. Küçənin sağında və solunda olan dükənləri, emalatxanaları, qapıları, pəncərələri, mansardaları, birinci mərtəbədən ta taxtapuşa qədər olan bütün pəncərə qapılarını bir anda bağladılar, jalüzələri saldı. Vahiməyə düşmüş bir qarış tüfəng səsinə eşitməmək üçün döşəyini pəncərəyə basdı, paltar qurutmaq üçün işlətdiyi iki payanı da dalına dayaq verdi. Ancaq aşxana açıq qaldı; bunun da səbəbi vardı: camaat birdən onun içinə dolmuşdu. Hüslü xala ah çəkə-çəkə deyirdi: “Aman allah! Aman allah!”.

Bossüə aşağı enib Kurfeyrakın yanına getdi.

Joli başını pəncərədən çıxarıb çığırdı:

– Kurfeyrak, niyə sənin çətin yoxdur, sənə soyuq deyər.

Bu arada, bir neçə dəqiqənin içində, meydanın aşağı pəncərələrinin dəmir barmaqlıqlarından iyirmi dəmir çubuq çıxarılmış, küçənin on tuaz daş döşəməsi sökülmüşdü. Qavroşla Baorel oradan keçən bir arabani saxlayaraq böyrü üstə çevirdi; arabada Anso allı əhəng alverçisinin idi; arabada əhənglə dolu üç çəllək vardı; döşəmədən qoparılmış qənbər daşları elə o saat çəlləklərin üstünə tökdülər. Anjolras zirzəminin qapağını qaldırdı. Hüslü xalanın bütün boş çəlləklərini çıxartdılar, əhəng çəlləklərinin sağına və soluna düzdülər. Feyin barmaqları zərif yelpik lövhələrinə şəkil çəkməyə adət etmişdi, lakin indi o, əli ilə çəlləklərin və arabanın dalına iki yığın talaşa basdı; bu talaşa da o biri şeylər kimi qəfildən gətirilmişdi, haradan gətirildiyi də heç məlum deyildi. Qonşu evin qabaq tərəfinə dayaq verilmiş tirlər götürülüb çəlləklərin üstünə qoyuldu. Bossüə ilə Kurfeyrak dönüb baxanda gördülər ki, küçənin yarısı adam boyundan hündür bir sədd ilə örtülmüşdür. Dağıdaraq qurmaq zərurəti meydana gələndə xalqın əli ilə heç bir şey müqayisə edilə bilməz.

Matlota ilə Jiblota da işləyənlərə qoşuldu. Jiblota o baş-bu başa gedir, barrikada quranlara çin qıl daşıyırdı. Onun yorğunluğu və laqeydliyi burada da işə yaradı. O, daşı da şərab kimi verirdi: elə bil ki, yuxuda idi.

Küçənin sonunda iki ağ at qoşulmuş bir omnibus göründü.

Bossüə daş yığını üstündən atıldı, omnibusun dalınca yüyürdü, omnibusu saxlatdırdı, minikləri düşürdü, “xanımların” düşməsinə kö-

mək elədi, konduktoru yola saldı, atların cilovundan yapışib ekipajı barrikadaya gətirdi.

Dedi ki:

– Omnibuslar “Korinf”¹in qabağından keçmirlər. Non licet omnibus adire Corinthum¹.

Elə o saat atları acıb buraxdılar; atlar Mondetur küçəsi ilə öz başına çıxıb getdi. Omnibusu böyrü üstə çevirdilər, bununla da küçə tamamilə tutuldu.

Hüslü xala dəhşətə gələrək gedib ikinci mərtəbədə gizləndi

O özünü itirmişdi; o heç bir şey görmürdü, astadan ağlayırdı. Qorxu fəryadı sanki onun boğazından çıxmağa cürət etmirdi.

O mızıldana-mızıldana dedi:

– Qiyamət qopur...

Joli onun dolu, qırmızı, qırıxıq boynundan öpərək Qranterə dedi: “Bilirsənmi, əzizim, qadın boynu həmişə mənim üçün ən ləzzətli bir şey olmuşdur”.

Lakin Qranter mədhiyyə bələqətinin zirvəsinə qalxdı. O, ikinci mərtəbəyə qalxan Matlotanın belindən yapışaraq, açıq pəncərə qabağında qəhqəhə ilə güldü, çığır-açığır dedi:

– Matlota eybəcərdir! Matlota eybəcərlik idealıdır. Matlota əjdahdır. Onun doğulma sirri belədir: Pıqmalion adlı bir qot heykəltəraşı kilsə damlarında su novları üçün daşdan vəhşi heyvan sifətləri qayırırmış; bir gün bunlardan ən dəhşətəliyinə vurulur. Məhəbbətə yalvarır ki, buna can versin, məhəbbət də ona can verir, o da olur Matlota! Vətəndaşlar, bir buna baxın! Bunun saçı kürəndir. Tsisianın da meşəqəsinin saçı kürəndi; bu çox yaxşı qızıdır. Mən söz verirəm ki, bu lap yaxşı vuruşacaqdır. Bütün yaxşı qızların qəlbi – qəhrəman qəlbidir. O ki qaldı Hüslü xala – o lap köhnə döyüşçüdür. Bir baxın, onun necə bıçı var! Bu bıç Hüslü xalaya ərindən miras qalmışdır. Hüslü xala kimdir – qusar qadındır! O da vuruşacaqdır. Bunlar ikisi bütün civarı qorxuya salacaqdır. Yoldaşlar, biz hökuməti yıxacağıq, qarışqa turşusu ilə marqarin turşusu arasında on beş turşu olduğu necə doğursa, bu da elə doğrudur. Əşi, bu mənim nəyimə lazımdır. Həzərat, riyaziyyatı başa

düşmədiyim üçün atamın həmişə məndən zəhləsi gedərdi. Mən ancaq sevgini, bir də azadlığı başa düşürəm. Mən Qranterəm, yaxşı oğlanam! Mənim heç pulum olmur, mən pula öyrənməmişəm, buna görə də pula heç ehtiyacım olmur; amma mən dövlətli olsaydım – daha kasıb olmazdı! Siz onda görürdünüz mən necə adamam! Ah, yaxşı adamların kəsəsi dolu olsaydı – onda işlər çox yaxşı gedərdi! Həzrət İsanı Rotşild kimi dövlətli təsəvvür edirəm! Belə olsaydı, o nə qədər yaxşılıqlar elərdi! Matlota, öp məni! Sən şəhvətpərəstsən, qorxaqsan! Sənin yanaqların bacı öpüşünün, dodaqların oynas öpüşünün həsrətini çəkir!

Kurfeyrak:

– Kəs səsini, – dedi, – Pivə çəlləyi!

Qranter lovğa-lovğa:

– Mən Tuluzun bələdiyyə şurasının üzvüyəm, həm də orada Flora şərafinə oynanılan oyunların magistriyəm! – dedi.

Anjolras əlində tüfəng barrikadanın üstündə durmuşdu; o başını qaldırdı; onun üzündə gözəl, həm də ciddi bir ifadə vardı; o, məlum olduğu kimi, spartan və puritan cinsli adamlardandı. O, Fermonil ətrafında Leonidlə bir yerdə ölər, Kromvellə bir yerdə Droxedanı yandırdı. O çığıraraq dedi:

– Qranter, get bir yerdə yat. Bura keflənmə yeridir, sərxoşluq yeri deyil. Barrikadanı biabır eləmə!

Bu açıqlı sözlər Qranterə çox böyük təsir bağışladı. Elə bil ki, onun üzünə bir stəkan soyuq su atıldı.

– İcazə ver, mən burada yatım.

Anjolras yenə də çığırdı:

– Get ayrı yerdə yat!

Qranter mehriban və dumanlı baxışını ondan ayırmadan dedi:

– İcazə ver, mən ölənə kimi burada yatım.

Anjolras nifrətlə ona baxdı.

– Qranter, sən nə inanmağa qabilsən, nə düşünməyə, nə istəməyə, nə yaşamağa, nə də ölməyə.

Qranter ciddiyyətlə:

– Görərsən, – dedi.

O yenə də bir neçə anlaşılmaz söz dedi, sonra başı stolun üstünə düşdü, elə o saat da yuxuladı: bu hal sərxoşluğun ikinci mərhələsi üçün çox adi bir şeydir. Anjolras onu birdən və sərt bir ifadə ilə buna vadar etmişdi.

¹ Non licet omnibus adire Corinthum (lat.) – Korinfə gəlmək hamıya müəssər olmaz (qədim yunanların atalar sözü)

Hüslü xalaya təsəlli vermək təşəbbüsü

Baorel barrikadaya baxaraq ictimaiyyəti çıxırdı:

– Budur, küçə dokolte edilmişdir. Baxanda adamın xoşu gəlir!

Kurfeyrak meyxananın şeylərini yenə də az-az daşıyib aparır, eyni zamanda meyxana sahibinin dul qalmış arvadına təsəlli verməyə çalışırdı.

– Hüslü xala, Jiblota yataq xalçasını pəncərədə çırpdığı üçün polis işisi sizdən protokol yazmışdı, deyəsən siz bundan şikayətlənirsiniz?

– Hə, hə, əziz, cənab Kurfeyrak! Ah, ilahi, yoxsa siz bu dəhşətli işiniz üçün stolu da çıxarıb aparmaq istəyirsiniz? Bir xalça üçün, bir də ki, çardaqdakı otaqdan küçəyə düşən gül dibçəyi üçün hökumət mən-dən yüz frank cərimə aldı. Belə də rəzalet olar?!

– Görürsünüz Hüslü xala, biz sizin qisasınızı alırıq.

Lakin Hüslü xala, zərərin bu qayda ilə əvəzini çıxmaq üçün ona edilən yaxşılığı deyəsən çox da elə başa düşmürdü. Bu yaxşılıq bir ərəb arvadına edilən yaxşılığa bənzəyirdi: bir ərəb öz arvadına bir şillə vurur, arvad da gedib atasına şikayət eləyir. Bunun qisasını almağı tələb edir: “Ata, mənim ərim məni təhqir eləyib, sən görək bu təhqirə təhqirlə cavab verəsən”. Atasını ondan soruşur: “Ərin sənə üzünün hansı tərəfinə vurub?”. Arvad deyir: “Sol tərəfinə”. Atasının onun üzünün sağ tərəfinə də bir şillə vurub deyir: “İndi sən razı qala bilərsən. Get ərinə də ki, əgər o mənim qızıma şillə vurubsa, mən də onun arvadına şillə vurdum”.

Yağış dayandı. Vuruşmaq istəyənlərin sayı artırdı. Fəhlələr bluzaları altında barıt çəlləyi, bir zənbil kuporos dolu şüşə, iki-üç karnaval məşəli, bir səbət çıraq gətirdilər; məşəllər və şam camları lap bu yaxında, mayın birində edilən “kralın ad günü” şənliyindən qalmışdı. Deyirlər ki, bu sursatı onlara Sent-Antuan civarında Pepen adlı bir dükancı vermişdi. Şənvəri küçəsində birçə fənər vardı – onu, sonra Sen-Deni küçəsində, onunla üzbəüz olan başqa bir fənəri, ətraf küçələrdə – Mondetur, Qu quşu, Vaizlər, Böyük və Kiçik Sərsəri küçələrində olan bütün fənləri vurub sındırdılar.

Bütün işlərə Anjolras, Kombefer, Kurfeyrak rəhbərlik edirdi. Bir vaxtda iki barrikada qururdular; barrikadalar “Korinf” meyxanasında birləşir, düzbucaq bir şəkil alırdı. Bunlardan böyüyü Şənvəri küçəsini, o biri də, Qu quşu küçəsi tərəfdən Mondetur küçəsini kəsirdi. Barri-

kadlardan kiçiyi çox ensizdi, özü də ancaq çəlləkdən və qənbər daşından qurulmuşdu. Burada əlliyyə qədər fəhlə toplaşmışdı: onlardan otuzunun tüfəngi vardı, bu tüfəngləri onlar yolda silah dükanına girərək, zəhmli bir təsirlə “borc” almışdılar.

Bu cür müxtəlif geyimli, müxtəlif silahlı insan yığınının təşəvvür etmək çətindir. Birisi iki süvari qılını, iki yəhər tapançası ilə silahlanmışdı, əyninə də kurtka geymişdi; bir başqası jilet geymişdi, başına şlyapa qoymuşdu, böyründə də barıt qabı vardı; bir ayrırsı doqquz parça boz kağızdan döşlük taxmışdı, əlində də sərrac bizi tutmuşdu – bu onun silahı idi. Birisi çıxıra-çıxıra deyirdi: “Hamısını qıracağıq, özümüz də öz süngümüzdən öləcəyik!” Bunun heç süngüsü də yox idi. Bəzilərinin sürtuku üstündə portupeya və milli qvardiya patrondaşı görünürdü; patrondaşın qapağı üstündə qırmızı yun iplə bu sözlər tikilmişdi: “İctimai intizam”. Burada legion nömrəli çoxlu tüfəng vardı, şlyapa azdı, qalstuk heç yox idi, bir neçə nizə gözə çarpırdı, çoxlarının qolu çırmalı idi. Buna – müxtəlif yaşlı, müxtəlif simalı adamları, solğunbənzirli yeni-yetmələri, gündəlanmış isiklə fəhlələri də əlavə edin. Hamı tələsirdi, hamı bir-birinə kömək edərək mükəmməl qazanacaqlarına ümid edirdilər; deyirdilər ki, gecə saat üç radələrində bizə köməyə gələcəklər; polklardan birinin köməyə gələcəyini nəzərə almaq olar; bütün Paris ayağa qalxacaqdır. Bu sözlər dəhşətli sözlərdi, bu sözlərdə könül şənliyi də vardı. Bu adamlar elə bil ki, bir-birinin qardaşı idi, lakin onlar bir-birinin heç adını da bilmirdi. Böyük təhlükə ona görə gözəldir ki, yad adamlar arasında qardaşlıq əmələ gətirir.

Mətbəxdə ocaq yandırıldı: güllə tökmək üçün bütün dolçaları, qaşıqları, çəngəlləri, meyxananın qalaydan qayınlan bütün “gümüş” şeylərini eridib güllə tökməyə başladılar. Elə burada da içirdilər. Stolon üstündə, şərab stəkanları arasında piston və iri qırma tökülmüşdü. Bilyard otağında Hüslü xala, Matlota və Jiblota köhnə desmalları cırıb didirdilər, tiftik hazırlayırdılar, qorxudan onların hərəsi bir cür dəyişmişdi: Hüslü xala keyləşərək heç bir şey başa düşmürdü. Matlota pörtülmüşdü, Jiblota elə bil yuxudan ayılmışdı. Onlara – saçı-saqal basmış, pələbiqli üç qoçaq qiyamçı kömək edirdi; bu üç adam, alt paltar mağazasında işləyən xidmətçi kimi çox cəld tərpənir, kətanı didib-dağıdırdılar.

Talaşa küçəsinin tinində dəstəyə qoşulanda Kurfeyrakın, Kombeferin və Anjolrasın gördüyü ucaboylu adam balaca barrikadada işlə-

yirdi; işə onun çox köməyi deydi; Qavroş böyük barrikadada çalışırdı. Kurfeyrakı evində gözləyən və Mariusu soruşan cavan oğlan, omnibus çevriləndən bir az əvvəl çıxıb getmişdi.

Qavroş böyük bir həvəslə, gülürlə işə girişmişdi; o bütün işə təkən vermək vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. O yan-bu yana qaçır, yuxarı qalxır, aşağı enir, sonra yenə yuxarı qalxırdı, səs-küy salır, böyük bir fərəh duyurdu. Sanki o bura hamıya ürək verməyə gəlmişdi. Buna onu vadar edən bir səbəb varmı? Əlbəttə vardı: bu səbəb onun yoxsulluğu idi. Onun qanadı varmı? Əlbəttə vardı: bu qanad onun fərəhi idi. O sanki bir qasırğa idi. Onu həmişə görürdülər, onun həmişə səsinə eşidirdilər. O eyni zamanda hər yerdə olurdu, bununla da elə bil havanı özü ilə doldurmuşdu. O elə bil hər yerdə mövcud olan bir məxluqdu, bu vəziyyəti ilə də adamları az qalırdı acıqlandırın: o heç kəsi nəfəsini dərməyə qoymurdu. Bu böyük barrikada onu öz zirvəsində hiss edirdi. O, bekar duranları rahat qoymurdu, tənbelləri hərəkətə gətirirdi, yorğunları həvəsləndirirdi, ağır tərpenənləri məzəmmət edirdi, bəzilərinə güldürürdü, bəzilərinə ilham verirdi, bəzilərinə hirsəndirirdi. Hamını yerindən tərpədirdi, tələbəni sancırdı, fəhləni acılayırdı; dayanırdı, otururdu, sonra yenə qalxıb o yan-bu yana qaçır, sanki bütün bu qatma-qarışıqlıq və iş üzərində uçurdu; birinin yanından o birinin yanına atılırdı, arı kimi vızıldayırdı, səslənirdi, bütün qoşqunu cana gətirirdi, – o nəhəng İnkilab arabası yanında o yan-bu yana uçan xalisə bir milçək idi.

Onun balaca əlləri işləməkdən yorulmurdu, balaca boğazı ara vermədən çıxırırdı:

– Cəld olun! Yenə daş ver! Yenə çəllək ver! Yenə bir şey ver! Haradan tapasınız? Çıncıl dolu səbəti bəri elə, bu dəşiyi tutaq! Sizin bu barrikada lap balacadır. O görək böyüsün. Hər nə var at ora, hər nə var tulla ora, hər nə var sox ora! Evi dağıdın! Barrikada – hər xırım-xırdadan düzələn doğramacdır. Ora bax, orada şüşəli qapı var!

İşləyənlərdən biri ucadan dedi:

– Şüşəli qapı! Ay qovuş, o nəyə lazımdır axı?

Qavroş onu oddadı:

– Bir buna bax, özü elə bil pəhləvandır! Şüşəli qapı barrikada üçün ən gözəl şeydir! O hücumə mane olmaz, barrikadanı tutmağa mane olar. Yoxsa siz heç alma oğurluğuna getməmisiniz, şüşə qırığı sancılan möhrədən aşmamısınız? Şüşəli qapı da elə, Milli qvardiya barrikada-

nın üstünə qalxanda bu şüşələr onların ayağındakı bütün döyənəkləri kəsəcək! Bilirsən, şüşə ilə zarafat olmaz! Eh, dostlar, siz çox şeyi başa düşmürsünüz!

Bunu da demək lazımdır ki, bir şey onu lap dəli eləmişdi: tapançasının çıxmağı yox idi! O gah bunun, gah da onun yanına gedir, silah tələb edirdi: “Tüfəng verin mənə, tüfəng! Niyə mənə tüfəng vermirlər?”.

Kombefər təəccüblə ona baxdı:

– Sənə tüfəng?

Qavroş cinləndi:

– Bəli, mənə! Niyə mənə tüfəng verilməsin? Mən səkkiz yüz otuzuncu ildə Onuncu Karlla dalaşanda tüfəngim vardı.

Anjorlas ciyinlərini dartdı:

– Kişilərin hamısının tüfəngi olanda uşaqlara da tüfəng verilər.

Qavroş təkəbbürlə ona sarı döndü:

– Səni məndən tez öldürsələr tüfəngini mən götürəcəyəm.

Anjorlas çıxırdı:

– Sən uşaqsan!

Qavroş onun sözünü cavabsız qoymadı:

– Sən də bəbəsen!

Şıq geyimli bir adam yolunu azaraq küçənin sonunda dolaşırdı; o, Qavroşun diqqətini cəlb etdi.

Qavroş çıxıraraq dedi:

– Cavan oğlan, gəlin bizim yanımıza! Bizim ana vətənimizlə necəsiniz? Yoxsa ona kömək etmək istəmirsiniz?

Şıq geyimli adam tez gözdən itdi.

BEŞİNCİ FƏSİL

Hazırlıq

O zaman qəzetlər yazırdı ki, Şanvreri küçəsində olan barrikada “zəbt edilməz bir istehkamdır”, özü də ikimərtəbəli ev hündürlüyündədir; əlbəttə, onlar səhv edirdi. Əslində onun hündürlüyü altı-yeddi fut olardı. Barrikadanı elə qurmuşdular ki, vuruşan adamlar istədikləri vaxt onun dalında gizlənər, ya qalxaraq özlərini barrikadadan göstərirdilər, hətta lazım gəlsə, onun üstünə qalxa bilərdilər: bunun üçün bir-biri üstə dörd sıra daş qoyulmuşdu, bu da içəri tərəfdən bir necə pillə təşkil edirdi. Barrikada daş yığınının, çəlləkdən qurulmuş, tirlə,

taxta ilə bərkidilmişdi; bu tirlərin, taxtaların bir ucu Anso arabasının, böyrü üstə çevrilmiş omnibusun çarxlarına keçirilmişdi; baxanda deyərdin ki, onu ön tərəfdən zəbt etmək mümkün deyil.

Evin divarı ilə barrikadanın meyxanadan ən uzaq nöqtəsi arasında, adam keçə bilən bir dəşik qoyulmuşdu, bu qayda ilə barrikadadan çıxmağa yer vardı. Omnibusun dişlərini dik qoyub kəndlilə bağlamışdılar; bu dişləyə bağlanmış qırmızı bayraq barrikadanın üstündə dalğalanırdı.

Mondetur küçəsindəki balaca barrikada meyxananın dal tərəfində olduğundan nəzərə çarpmırdı. Bir-biri ilə birləşən bu iki barrikada xalis bir istehkam əmələ gətirirdi. Anjolras və Kurfeyrak Mondetur küçəsinin o biri başında barrikada düzəltməyi lazım görmədilər; buradan Vaizlər küçəsi vasitəsi ilə Mərkəzi bazara yol vardı; onlar küçənin o biri başını açıq qoymaqla, heç şübhəsiz – xarici ələmlə əlaqə saxlamağı nəzərdə tutmuşdular, həm də Vaizlər küçəsi təhlükəli və çətin keçilən bir küçə idi, oradan hücum ediləcəyindən çox da qorxmurdular.

Folar öz hərbi dilində bu yola “səngər dirşəyi” deyərdi. Meyxana barrikadaların iç tərəfində bir dirşək kimi qabağa çıxırdı. Bu yol, həm də Şanvreri küçəsindəki dar dəşik nəzərə alınmasaydı, barrikadanın iç tərəfi, hər tərəfdən bağlı, əyri bir çərgül şəklini alırdı. Böyük barrikada ilə küçənin dib tərəfindəki hündür evlər arasında iyirmi addımlıq bir məsafə vardı; barrikadanı arxa tərəfdən bu evlər mühafizə edirdi; bu evlərdə adam yaşasa da, onların bütün qapı-pəncərəsi bağlı idi.

Bütün işlər bir saatdan az bir vaxtda, əngəl-azarsız başa gəlmişdi; bu bir ovuc cəsəətli adam hələ nə qvardiyaçının xəz papağına, nə də süngüyə rast gəlmişdi. Bəzən gördün ki, bir burjuva qoçaqlıq edib hələ də Sen-Deni küçəsi ilə gedirdi, lakin o, Şanvreri küçəsinə baxaraq orada barrikadanı görəndə addımlarını yeyinlədirdi.

Barrikadalar hazır olandan və bayraq vurulandan sonra meyxanadan bir stol gətirdilər, Kurfeyrak elə o saat stolun üstünə çıxdı. Anjolras çərgül bir qutu gətirdi, Kurfeyrak qutunu açdı. Qutu patronla dolu idi. Patronu görəndə qiyamçıların ən igidləri arasında bir titrəmə əmələ gəldi və bir anlığa sakitlik oldu.

Kurfeyrak gülümsəyə-gülümsəyə patronları payladı.

Hər adama otuz patron düşdü. Qiyamçılardan çoxunun barıtı vardı; onlar özləri tökdüyü güllədən istifadə edərək, yenə də patron qayırmağa başladılar. Bir çəllək barıt qapının yanında, stolun üstündə idi, ona əl vurmədilər, ehtiyat üçün saxladılar.

Bütün Parisə yayılan döyüş həyəcanı səsləri hələ yatmamışdı, axırda bu yeknəsəq bir səsə çevrilərək adamların diqqətini daha cəlb etmədi. Bu səs gah uzaqlaşır, gah da yaxınlaşırdı, qəmgin bir uğultu ilə gah yüksəlir, gah da enirdi.

Qiyamçıların hamısı birdən, tələsmədən, böyük bir qürurla tufənglərini, karabinlərini doldurdu. Anjolras barrikadaların qabağında – birini Şanvreri, birini Vaizlər, birini də Kiçik Sərsəri küçəsində üç keşikçi qoydu.

Barrikadalar qurulub qurtarandan, yerlər təyin ediləndən, tufənglər doldurulandan, keşikçilər qoyulandan sonra qiyamçılar bütün dünyadan ayrı düşərək bu qorxunc, adamsız küçələrdə, heç bir insan əlaməti duyulmayan, sanki ölmüş evlər arasında, get-gedə artan qaralıqda, faciəli və dəhşətli bir şeyin yaxınlaşdığı hiss olunan zülmətdə, bu sükut içində qətiyyətlə, sakit və müsəlləh bir halda hücumu gözləməyə başladılar.

ALTINCI FƏSİL

İntizar içində

Bu intizar içində keçən vaxtda onlar nə edirdilər?

Bunu söyləmək lazımdır, çünki bu tarixdə qalacaq.

Nə qədər ki, kişilər patron, arvadlar da tiftik hazırlayırdı, nə qədər ki, içi ərmiş qalay və qurğuşunla dolu olan, güllə tökmək üçün ayrılan iri qazan, odlu manqal üstündə tüstüləyirdi, nə qədər ki, keşikçilər, əllərində tufəng, barrikadaların keşiyini çəkirdi, heç bir şeylə diqqəti əsl məsələdən yayınmayan Anjolras da keşikçiləri müşahidə edirdi, – Kombefer, Kurfeyrak, Jan Prüver, Feyi, Bossüe, Joli, Baorel və bir neçə başqa adam bir-birini axtarıb tapdılar, ən dinc tələbəklik dostluğu günlərində olduğu kimi, bir yerə yığışdılar. Bu gözəl cavan oğlanlar meyxananın istehkama çevrilən bir bucağında, qurduqları barrikadadan bir neçə addım kənarda, doldurulmuş, döyüşə hazırlanmış karabinlərini stullarının dalına söykəyərək, ölüm ayağında aşıqanə şeirlər oxuyurdular.

Hansı şeiri? O şeir budur:

Sənin yadındadır o gözəl əyyam,
Onda ki, başımız, beynimiz qandı.
Ömr dağdan enmir, dağa çıxırdı,
Paltar köhnəlsə də sevgi cavandı.

Yaşımı yaşının üstə də gəlsək
Qırxı haqlamazdı yenə sinnimiz,
Necə mehribandı, xoşdu o guşə,
Orada sərt qışa bahar dedik biz!

Yüksəklikdə idi onda Manyuel,
Parisdə bayramdı şanlı, müqəddəs,
Fua gurlayardı, o gündən bəri
Bu korsaj sancağın əlimdən düşməz.

Hamı əsirindi. Mən işsiz vəkil
Pradoya nahara apardım səni,
Səni gören kimi xəcalətindən
Güllər də qeyb etdi öz görkəmini.

Çiçəklər inlədi: "Gözəldir, aman,
Dalğadır saçları, pənbədir üzü;
Göylər pərisimi, olubdur əyan
Yoxsa qız şəklinə baharın özü?"

Bəzən də qol-qola verib gəzərdik,
Bizə təbəssümlə baxardı hamı.
Qərribə olsa da iyunla, mayla
Cüt gedərdi gülşən aprel əyyamı.

Hər şey təzə idi, şirindi bizə,
Əsarlı eşq ilə etdik həsbhal.
Ağzımdan çıxmamış bir kəlmə bəzən
Sənin qəlbin cavab verərdi dərhal.

Kiçik bir mənzilim vardı Sarbonda,
Bir dəm xəyalımdan çıxmaz idin sən.
Sənin həsrətini vurğun könlümdə
Tələbə evinə alıb getdim mən.

Ətr-ənber saçan yeni guşədə
Hər gün oyzardı şəfəqlər bizi,
Ayaq oynadardın corab geyəndə
Yoxsul çardağımın ey eşq ulduzu!

Platona pərəstiş edərdim onda,
Malbranz, Lamenni hökmdarımdı
Çiçəklə gələndə səni Məryəm kimi
Deyərdim husni-eşq havadarımdı.

Ey çardağ! Qoynunda biz kahin kimi
Bilirdik ürəyi etməyi qurban,
Səhər bir köynəkdə qalxıb yerindən
Aynaya baxardın, gülərək hər an.

Həç unudarmıyam dan söküləndə
Həmağuş dəmləri, andı, amanı,
Gülləri, lentləri, ağ tül paltarı
Eşqin o sehrikar pozuq lisanı...

Olardı bağcamız gül dibçəkləri,
Nimdaş tumanın da pəncərə toru;
Mən sadə fəncana qane olaraq,
Sənə gətirərdim yapon fəğfuru.

Nəhayət, gülüşlə bitdi faciə,
İtdi ya bürüncək, yandı ya qolçaq.
Satdıq Şekspirin şəklini bir gün
Nahar etmək üçün pulsuz qalaraq.

Hər gün bir səadət məst etdi bizi,
Yeni hesab açdım – öpüş yüz oldu.
Gülüşə-gülüşə şabalıd yedik,
Nəhəng Dante bizim kürsümüz oldu.

İlk dəfə firsəti fotə verməyib
Busə götürəndə sənin üzündən,
Qaçdın qızaranaq həyəcanından
Ağardım, göylərdən pənah dedim mən.

Sənin yadındadır o nəşə, o qəm,
Cırılmış ləçək də xatırında var.
Şirin isteyimiz, əməllərimiz,
Keçmiş eşq aləmi yadındamı, yar?

Vaxt, yer, təsəvvürdə canlanan gənclik xatirələri, göydə çıxan tək-tək ulduz, boş küçələrin qəbir sükutu, baş verəcək hadisənin labüdlüyü, alaqlarıqda, astadan oxunan bu şeirə – qəlbi həyəcana gətirən bir füsunkarlıq verirdi; şeiri Jan Prüver oxuyurdu; o, incə bir şairdi, biz bunu əvvəllər də demişdik.

Bu arada kiçik barrikadada çıraq, böyük barrikadada yağ məşəli yandırdılar; bu, pəhriz bayramında, maskarad paltarı geymiş adamları Kurtile aparan arabaların qabağında yandırılan yağ məşəllərindən biri idi. Biz bilirik ki, bu məşəllər Sent-Antuan civarından gətirilmişdi.

Daşları üst-üstə qoyaraq qəfəs kimi bir yer qayırılmışdı; məşəli, küləkdən qorumaq üçün, üç tərəfdən örtülən olan bu “qəfəs” içinə qoymuşdular; elə də qoymuşdular ki, onun bütün işığı bayrağın üstünə düşürdü. Küçə və barrikada qaranlıqda qalırdı, ancaq qırmızı bayraq görünürdü; o elə bil ki, işığı ancaq yuxarıdan görünən iri bir fənərlə qorxunc bir şəkildə işıqlandırılırdı.

İşıq tünd-qırmızı bayrağı məşum bir qan rənginə boyayırdı.

YEDDİNCİ FƏSİL

Talaşa küçəsindən göndərilən adam

Hava lap qaralmışdı, amma heç bir şey dəyişməmişdi. Yalnız boğuc bir uğultu, bəzən də tufəng səsi eşidilirdi: tufəng çox az-az, həm də çox uzaqda atılırdı. Vuruşmanın bu qədər ara verməsi göstərirdi ki, hökumət öz qüvvəsini toplayır. Barrikadada əlli adam altmış min adamı gözləyirdi.

Anjolrasın səbri tükənmişdi: təhlükəli hadisələr qarşısında qəvi ruhlu adamlar belə bir səbirsizlik hiss edirlər. O, Qavroşun dalınca getdi. Qavroş aşağı zalda, iki şam işığında patron hazırlamaqla məşğuldu: şamların işığı yaxşı düşmürdü, çünki ehtiyat edərək onları piştaxtanın üstünə qoymuşdular, stolların üstünə barıt tökülmüşdü. Bu iki şamdan küçəyə zərər qədr də işıq düşmürdü. Qıyamçılar həm də yuxarı mərtəbədə işıq yandırılmasına yol vermirdilər.

Anjolras Qavroşun dalınca gedəndə Qavroş ancaq öz patronları ilə deyil, başqa şeylə də məşğuldu.

Bu zaman Talaşa küçəsindən aşağı mərtəbəyə bir adam girib, ən az şıq düşən stolun yanında oturdu. Onun silahı – iri kalibrlı əsgər tufəngi idi; tufəngi o, qıclarının arasına qoymuşdu. Qavroşun başı bir çox “maraqlı” şeylərə qarışmışdı, bu adama əvvəl bir o qədər fikir vermədi.

O adam içəri girəndə Qavroş fərəhlə onun tufənginə baxdı və qeyri-ixtiyari olaraq ona göz qoydu; o, oturandan sonra Qavroş yenə də öz yerindən cəld qalxdı. Talaşa küçəsindən gələn adama zala girməmişdən əvvəl baxan olsaydı görərdi ki, o, barrikadada və qıyamçılar dəstəsində gedən bütün işlərə diqqətlə fikir verir; lakin o, zala girən kimi fikrə daldı, elə bil ki, daha heç bir şey görmürdü. Qavroş bu fikrə dalan adamın yanına getdi, pəncəsi üstə onun ətrafında hərlənməyə başladı: yatan bir adamı oyatmamaq üçün belə səssizcə gəzirlər. Onun həm cəsarət və düşüncə, həm yüngülməcazlıq və ciddiyyət, həm sevinc və kədər ifadə olunan üzündə müxtəlif mənalı qırıqlar görünürdü, o, qoca kimi üz-gözünü turşudurdu, bu üz turşutmanın mənası bu idi: “Boş şeydir! Ola bilməz! Mənim gözümə göründü! Bu o deyilmi... Yox, o deyil! Əlbəttə, odur! Yox, əşi! Yox!” və sairə... Qavroş pəncəsi üstə səndirliyərdi, əllərini cibində sıxırdı, quş kimi boynunu uzadırdı, alt dodağını qabardırdı: bu onun bütün biliyini işə saldığını göstərirdi. O həm fikirli idi, həm müterəddiddi, həm öz-özünə inanmırdı, həm inanırdı, həm də heyrət edirdi. Onun üz-gözünü qırıdırması – qullar bazarında yekəpər, kök arvadlar içərisində Məhəbbət ilahəsini axtaran hərəm ağasını, ya da bir sıra pis şəkillər içində Rəfaelin şəklini tanıyan sənət ustasını xatırladırdı. Onun varlığında hər şey hərəkətə gəlmişdi. Aydın görünürdü ki, mühüm bir şey kəşf etmişdir.

Düşüncəsinin lap şiddətli vaxtında Anjolras ona yaxınlaşdı:

– Sən balacasan, səni görməzlər. Barrikadadan kənara çıx, evlərin həndəvərində dolaş, bir az küçələrdə gəz, sonra gəlib gördüklerini mənə de.

Qavroş şax dayandı.

– Deməli, balacalar da bir şeyə yarayır! Çox gözəl, gedim. Hələlik balacalara inanın, böyüklərə inanmayın...

Sonra o, başını qaldırdı, Talaşa küçəsindən gələn adamı göstərərək astadan dedi:

– Siz bu zırpını yaxşı görürsünüz?

– Necə?

– O casusdur.

– Sən yəqin bilirsen?

– İki həftə olmaz ki, o mənim qulağımdan yapışib Kral körpüsü karnizindən çıxartdı: orada mən təmiz havada oturmuşdum.

Anjolras tez kənara çekildi, bura gələn liman fəhləsinə pıçıldayaraq bir neçə söz dedi. Fəhlə tez zaldan çıxdı, tez də qayıtdı, özü ilə də üç adam gətirdi. Talaşa küçəsindən gələn adam stola dirşəklənərək oturmuşdu. Dörd nəfər ənikürekli fəhlə yavaşca gəlib onun dalında durdu, onlar bu adamın üstünə atılmağa hazırı.

Anjolras yaxınlaşıb ondan soruşdu:

– Siz kimsiniz?

O adam heç gözlənilmədiyi halda verilən bu sualı eşidəndə diksindi, Anjolrasın aydın gözlərinə diqqətlə baxdı, sanki bu gözlərin dərinliyində onun fikrini oxuyaraq gülümsədi: bu təbəssümdə elə bir həqarət, cəsarət və qətiyyət ifadə olunurdu ki, bundan daha artıq bir həqarət, cəsarət və qətiyyət təsəvvür etmək mümkün deyildi; o, təşəxxüslə və lovğa-lovğa dedi:

– Mən görürəm ki... Elədir ki, var!

– Siz casussunuz!

– Mən hökumət nümayəndəsiyəm.

– Adınız nədir?

– Javer.

Anjolras dörd fəhləyə işarə elədi. Javer üzünü çevirənə kimi onu bir anda yaxalayıb yerə yıxdılar, əl-qolunu bağladılar, üst-başını axtardılar.

Onun cibindən – iki şüşə arasına qoyulmuş, üstündə Fransa gerbi olan balaca, girdə, qalın bir kağız tapdılar; kağızın bir üzündə, gerbin ətrafında “Nəzarət və Sayıqlıq”, o biri üzündə – “Javer, polis nəzarətçisi, əlli iki yaş” sözləri yazılmışdı, altından da o zamanın polis prefektinin imzası vardı.

Bundan başqa onun cibindən bir saat, bir də pul kisəsi tapdılar; pul kisəsində bir neçə qızıl vardı. Pul kisəsini, saati onun özünə qaytar-dılar. Saatin altında, jilet cibinin lap dibində bir şey əllərinə toxundu, çıxarıb baxdılar: bu – konvertə qoyulmuş bir vərəq kağız idi. Kağızı açdılar; Anjolras kağızda dörd xətt söz oxudu; bu sözlər də həmin polis prefektinin əli ilə yazılmışdı:

“Polis nəzarətçisi Javer öz siyasi vəzifəsini yerinə yetirdikdən sonra – Senanın sağ sahili yamacında, İyən körpüsü yanında bəedəfkar-ların doğrudan da izinin görünüb-görünməməsini xüsusi bir axtarışla müəyyənləşdirməlidir”.

Javeri, üst-başını axtarıqdan sonra, ayağa qaldırdılar, qollarını dalında burub, aşağı zəlin ortasında duran, üstündə aşxananın adı yazılan, hamının tanıdığı dirəyə bağladılar.

Qavroş da durub, Javerin üst-başının axtarılmasına, dirəyə bağ-lanılmasına baxırdı; o dinib-danışmadan, başını tərpədənək bu şeylərlə razı olduğunu bildirdi, sonra Javerə yaxınlaşıb dedi:

– Budur, şiçan pişiyi tutdu.

Bu iş elə tez yerinə yetirildi ki, meyxana qabağına toplaşan adamlar bundan xəbər tutanda məsələ artıq bitmişdi. Javer birçə dəfə də çıxır-madı. Kurfeyrak, Bossü, Joli, Kombefer, böyük və kiçik barrikadada olan qıyamçılar Javerin dirəyə sarıldığını eşidərək tez aşağı zala gəldilər.

Javeri dirəyə elə sarıılmışdılar ki, heç qımıldana da bilmirdi; o heç öm-ründə yalan deməyən bir adam sakitliyi ilə qorxmadan başını qaldırdı.

Anjolras:

– Bu casusdur, – dedi.

Sonra Javerə dönərək əlavə etdi:

– Barrikada alınandan on dəqiqə qabaq sizi güllələyəcəklər.

Javer təkəbbürlə soruşdu:

– Bəs indi niyə güllələmirlər?

– Biz barta qənaət edirik.

– Onda bıçaqla məni öldürün.

Anjolras, bu qəşəng oğlan, ona belə cavab verdi:

– Casus, biz hakimik, qatil deyilik.

Sonra o, Qavroşu çağırdı:

– İndi sən öz işinin dalınca get! Sənə dediyimi yerinə yetir.

Qavroş ucadan:

– Gedirəm! – dedi.

Qapı ağzında bir anlığa dayandı:

– Qoy bu başdan deyim: onun tüfəngini siz mənə verəcəksiniz. –

Sonra da əlavə etdi: – Mən musiqiçini sizə verirəm, amma onun klar-neti mənim olacaq.

Qavroş hərbi qayda ilə təzim edərək, şən bir halda böyük bar rika-danın dəşiyindən sivişib getdi.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Bəlkə də adı heç Kabük olmayan bir adam haqqında bir neçə sual işarəsi

Qavroş gedən kimi baş verən epik, həm də dəhşətli bir hadisəni qeyd etməsəydik, bəhs etdiyimiz faciə təsvir tamam olmazdı, oxucu da – inqilabın doğulduğu bu böyük dəyişiklərin, əzab və iztirab dolu yüksək ictimai söylərin bütün ciddiliyətini və həyatı ifadəsini görə bilməzdi.

İnsan yığını da qar yığını kimi bir şeydir: yuvarlanan qar topası necə böyüyürsə, bu da irəlilədikcə hay-küylü insan kütləsi şəklində böyüyür; bu kütlə içərisində kimin haradan gəldiyini soruşmurlar. Anjoların, Kombeferin, Kurfeyrakin başçılıq etdiyi insan yığının yolda çox adam qoşulurdu, bunların içərisində hambal kurtkəsi geymiş bir adam vardı; kurtkanın kürəyi yırtılmışdı. O, əllərini yelləyirdi, bağırırdı, özü də davakar əyyaş oxşayırdı. Özünü Kabük adlandıran, ya özünə belə bir ad verən bu adam bərk sərxoşdu, ya da özünü sərxoşluğa qoymuşdu: o bir neçə qiyamçı ilə stolun yanında oturmuşdu; stolu onlar meyxanadan çıxartmışdılar; onu – tanıyırdı – deyənlər də esində onu heç tanımırdı. Kim içmək istəmirdisə, bu Kabük deyilən adam onu zorla içirtməyə çalışırdı, eyni zamanda o elə bil ki, barrikadaların sonunda olan beşmərtəbəli böyük bir evə diqqətlə baxırdı; bu ev bütün küçədən görünürdü, üzü də Sen-Deni küçəsinə tərəf idi. Birdən o çığırdı:

– Yoldaşlar, bilirsiniz nə var? Bax, biz gerek o evdən güllə ataq. Biz orada pəncərələrin yanında gizlənib tüfəng atsaq, görüm küçədən kim keçə bilər! Heç kəs keçə bilməz.

Onunla şərab içənlərdən biri dedi:

– O evin qapısı axı bağlıdır.

– Deyirik, açarlar.

– Açmazlar.

– Qapını sındırıyıq!

Kabük bunu deyib qapıya sarı yüyürdü, qapının yanından iri bir çəkic asılmışdı, qapını döyməyə başladı. Qapı açılmadı. Bir də döydü. Cavab verən olmadı. Yenə döydü. İçəridən səs çıxmadı.

O çığırdı:

– Burada adam varmı?

Heç bir həyat əlaməti görünmədi.

Kabük tüfənginin qundağı ilə qapını döyməyə başladı. Bu – bütün palıddan qayırılmış tağlı, alçaq, ensiz, möhkəm, dəmir qurşaqlı, iç tərəfdən dəmir təbəqəyə tutulmuş qədim bir qapı idi, bu xalis bir gizlin qala qapısı idi. Ev zərbədən titrədi, qapı açılmadı.

Görünür evdə yaşayanlar bundan təşvişə düşmüşdülər; nəhayət, üçüncü mərtəbədə işıq göründü, balaca çərgül taxtapuş pəncərəsi açıldı. Pəncərədə tır şam və ağsaçlı, qoca qapıçının üzü göründü: onun nurani üzündə qorxu əlaməti vardı.

Kabük daha qapını döymədi.

Qapıçı soruşdu:

– Ağalar, sizə nə lazımdır?

Kabük:

– Aç qapını, – deyərək tələb etdi.

– Ağalar bu mümkün deyil.

– Bu saat aç.

– Ağalar, olmaz.

Kabük qapıçını nişan aldı; o aşağıda idi, hava da bərk qaranlıq idi, buna görə də qapıçı onu görmədi.

– Qapını açırsanmı? Ya hə de, ya yox!

– Yox, ağalar!

– Deyirsən – yox?

– Mən deyirəm – yox, hörmətli...

Qapıçı sözünü qurtara bilmədi. Tüfəng açıldı. Güllə onun çənəsinin altından dəyib təpəsindən çıxdı. Qoca elə o saat yerə sərilirdi, heç səsi də çıxmırdı. Şam yerə düşüb söndü; pəncərə qırağında hərəkətsiz qalan başdan, taxtapuşa qalxan ağımtıl tüstüdən başqa daha heç bir şey görünmədi.

Kabük:

– Belə! – deyərək tüfəngin qundağını yerə qoydu.

Bu sözü o təzəcə demişdi ki, bir əlin çiyinə toxunduğunu hiss etdi: bu əl qartal qüvvəsi ilə onun çiyindən yapışdı: o, bir səs eşitdi:

– Diz çök!

Qatil dönüb baxdı, Anjoların rəngi qaçmış sərt üzünü gördü. Anjoların əlində tapança vardı.

O, tüfəng səsini gəlmişdi.

Anjolar sol əli ilə Kabükün bluzasının və köynəyinin yaxasından, aşırmasından yapışdı.

Bir də dedi:

– Diz çök!]

İyirmi yaşlı, zərif bir oğlan amirane bir hərəkətlə – ortaboylu, sağlam-bədənli, qüvvətli bir iskele hambalını nazik bir qarğı kimi əyərək palçıqın içində diz çökdürdü. Kabük müqavimət göstərmək istədi, lakin bundan bir şey çıxmadı: sanki onu fəvqəladə qüvvətə malik olan bir əl yaxalamışdı.

Anjolrasın rəngi qaçmış, saçı dağılmış, yaxası açılmışdı, onun üzü qız üzünə oxşayırdı, – bu anda o qədim yunan Femidasını xatırladırdı; genişlənən burun pərləri, yerə baxan gözləri onun – yandan yunan sifətinə oxşayan ciddi üzünə yenilməz bir qəzəb və saflıq ifadəsi verirdi: qədim zamanda ədalət belə bir ifadə ilə təsəvvür edilirdi.

Barrikadalardan yüyürüb gələn adamlar kənarda durmuşdu; onlar – indicə görəcəkləri hadisədən qabaq bircə kəlmə də söz söyləməyin mümkün olmadığını hiss edirdi.

Məğlub olmuş Kabük daha müqavimət göstərmirdi; onun bütün bədənini əsirdi. Anjolras onun yaxasını buraxıb saatını çıxartdı:

– Bütün qüvvəni topla, – dedi. – Dua elə, ya fikirləş. Bir dəqiqə vaxtın qalmışdır.

Qatil dili tutula-tutula dedi:

– Aman verin! – Sonra o, başını aşağı saldı, donquldana-donquldana bir neçə söyüş söydü: onun sözlərini başa düşmək olmurdu.

Anjolras saatın əqrəbindən gözünü çəkmirdi, bir dəqiqə keçəndən sonra saati cibinə qoydu. Sonra Kabükün saçından yapışıb tapançanın lüləsini onun qulağına yaxınlaşdırdı; Kabük qovrula-qovrula zarılda-yır, Anjolrasın qıclarına sıxılırdı. Ən təhlükəli, ən qorxulu işlərə sakitcə gedən bu cəsarətli adamlardan çoxu üzünü yana çevirdi.

Tapança açıldı, qatil üzü üstə dəş yola sərilirdi; Anjolras da gəldi, hamıya qəti və ciddi bir nəzərlə baxdı.

Sonra meyiti ayağı ilə itələyərək dedi:

– Atın bunu bayıra!

Üç adam, hələ də can verə-verə çapalayan əclafi yerdən qaldırdı, onu kiçik barrikadanın üstündən Mondetur küçəsinə atdı.

Anjolras durub düşünürdü. Onun qəzəb və sakitlik ifadə olunan üzünə yavaş-yavaş qəmginlik və əzəmət çökürdü. Birdən o danışmağa başladı. Hamı susdu:

– Vətəndaşlar, bu adamın tutduğu iş – alçaq işdi, mənim tutduğum iş də – dəhşətli işdir. O adam öldürdü, buna görə də mən onu öldür-

düm. Mən görə belə eləyəydim, çünki üsyanın da öz nizam-intizamı olmalıdır. Burada adam öldürmək – başqa yerdə adam öldürməkdən daha böyük bir cinayətdir: inqilab bizə baxır, biz Respublikanın kahnıyıq, biz vəzifənin müqəddəs qurbanıyıq, biz başqalarına yol verməməliyə ki, bizim mübarizəyə böhtan atsın. Buna görə də mən bu adam haqqında hökm çıxartdım, onu ölümə məhkum etdim. Bu gördüyüm işə nifrət etsəm də, mən bunu eləməyə məcbur idim: bunu eləməklə mən öz haqqımda da hökm çıxartdım. Bu hökmün nədən ibarət olduğunu siz tez bir vaxtda görəcəksiniz.

Anjolrasa qulaq asanlar sarsıldı.

Kombefər çıxıraraq dedi:

– Biz də sənə kimi edəcəyik.

Anjolras.

– Qoy elə olsun, – dedi. – Bir söz də demək istəyirəm. Bu adamı edam etməklə mən zərurətə tabe oldum, lakin zərurət köhnə dünyanın əjdahasıdır; köhnə dünyada zərurətə Qəza-Qədər deyirlər, Tərəqqinin qanunu bundan ibarətdir ki, əjdaha mələklərin qarşısında pamal olur, Qəza-Qədər isə Qardaşlıq qarşısında məhv olur. İndi “sevgi” sözünü söyləməyin vaxtı deyil. Amma mən bu sözü söyləyirəm, mən bu sözü mədh edirəm. Sevgi, gələcək sənindir! Ölüm, mən sənə müraciət etdim, amma mən sənə nifrət edirəm! Vətəndaşlar, gələcəkdə nə zülmət olacaq, nə gözlənilməz sarsıntılar, nə amansız cəhalət, nə qanlı qisaslar! Daha nə İblis olacaq, nə baş mələk Mikayıl! Gələcəkdə heç kəs heç kəsi öldürməyəcək, yer üzü işıq saçacaq, insan övladı bir-birini sevecək! Vətəndaşlar, o gün gələcək, elə bir gün ki, hər şeydə razılıq, ahəng, işıq, sevinc və həyat olacaq, o gün gələcək! O günün gəlməsi üçün biz ölümə gedirik!

Anjolras susdu. Onun gözəl sözlər söyləyən ağzı yumuldu; o, qan tökdüyü yerdə mərmər heykəl kimi hərəkətsiz durmuşdu. Onun donuq baxışları orada olanları astadan danışmağa məcbur edirdi.

Jan Prüverlə Kombefər dinməz-söyləməz bir-birinin əlini sıxır, barrikadanın küncündə bir-birinə söykənərək – həm cəllad, həm də kahin, həm büllur kimi parlaq, həm də qaya kimi möhkəm olan bu gəncin ciddi üzünə iftixarla baxır, həm də ona hayıfları gəlirdi.

Bir şeyi də elə burada deməliyəm: vuruşmadan sonra ölürləri meytixanaya aparıb üst-başlarını axtaranda Kabükün cibindən polis agentli vəsiqəsi tapılmışdı. Bu kitabın müəllifi 1848-ci ildə xüsusi bir kağız

görmüşdü: bu 1832-ci ildə Kabük haqqında polis prefektinə verilən məlumatdı.

Bunu da əlavə etməliyik: polis idarəsində qəribə, amma görünür, əsaslı bir məlumat da vardı: bu məlumata görə, Kabük Gecəquşu imiş. Hər halda Kabük öldəndən sonra Gecəquşu haqqında heç kəs heç bir şey eşitmədi. Gecəquşu heç bir iz buraxmadan yox olub getdi, sanki o qeyb oldu. Onun həyatı qaranlıq idi, sonu da zülmət oldu.

Bütün qiyamçılar hələ də – belə tez tədqiq edilən, tez də qurtaran faciəyə bir məhkəmə hökmünün təsiri altında idi ki, Kurfeyrak barrikadının üstündə yenə də ortaboşluq cavan bir oğlan gördü: bu adam səhər ondan Mariusu soruşmuşdu.

Üzdən cəsarətli və qayğısız bir adama oxşayan bu gənc hava qaranlıqdan sonra yenə də qiyamçılara qoşulmağa gəlmişdi.

MARIUS ZÜLMƏTƏ DAXİL OLUR

BİRİNCİ FƏSİL

Plüme küçəsindən Sen-Deni məhəlləsinə kimi

Qaş qaralanda Mariusu Şanvreri küçəsindəki barrikadaya çağırən səs ona taleyin səsi kimi göründü. O ölmək istəyirdi; indi bunun üçün ona imkan verildirdi; o, sərdabənin qapısını döyürdü, bir əl qaranlıqda uzanaraq ona sərdabənin açarını verirdi. Ümitsizlik zülmətində açılan mənhus yol həmişə adamı özünə cəzb edir. Marius hasarın dəmir çubuğunu yenə də kənara çəkdi, – bunu o dəfələrlə etmişdi, – bağdan çıxıb dedi: “Gedək!”.

O, dərddən ağılını itirmişdi, qəti bir qərar qəbul etmək iqtidarında deyildi; iki aylıq gənclik və sevgi məstliyindən sonra ta-leyin ona verdiyi təkliflərin heç biri ilə daha razılığa bilmirdi; ümitsizliyin doğurduğu ən ağır fikirlər onu çulğamışdı, – belə bir vəziyyətdə o, ancaq bir şey istəyirdi; həyatını tez bitirsin.

O yeyin-yeyin gedirdi. Javerin tapançaları onda idi, o, silahlı idi.

Onun ötəri gördüyü cavan oğlan küçənin tinində gözəndə itdi.

Marius bulvarla gedərək Plüme küçəsindən çıxdı, Esplanadını, Əlillər körpüsünü, Yelisey çölünü, XV Lüdovik meydanını keçdi, gəlib Rivoli küçəsinə çatdı. Burada mağazalar açıqdı, kəmərtəg sırası altında qaz yanırdı, qadınlar dükanlardan şey alırdı, “Leter” kafesində dondurma, ingilis qənnadı dükanında qutab yeyirdilər. Bir neçə poçt karetası “Prens” və “Meris” mehmanxanası həyətidən çıxaraq sürətlə ötüb keçdi.

Marius Delori pasajından keçərək Sent-Onore küçəsinə çıxdı. Burada dükanlar bağlı idi, alverçilər yarıaçılmış qapı qabağında söhbət edərdilər, adamlar səki ilə o yan-bu yana gedirdi. Fənərlər yanırdı,

ikinci mərtəbədə başlayaraq, həmişəki kimi, bütün pəncərələrdən işıq gəlirdi. Pale-Royal meydanında süvari hissəsi dururdu.

Marius Sent-Onore küçəsi ilə getdi. O, Pale-Royal meydanından uzaqlaşdıqca işıqlı pəncərələr azalırdı; dükən qapıları kip bağlanmışdı, evlərin qabağında heç kəs söhbət etmirdi, küçələr getdikcə qaranlıqlaşdı, insan yığını daha izdihamlı olurdu, çünki yolla gedən adamlar indi bir yerə toplaşdı. Bu insan yığını içərisində elə bil ki, heç kəs bir-cə kəlmə də söz söyləmədi, amma oradan boğuc, asta bir uğultu gəlirdi.

Arbr-Sek fəvvarəsinə gedən yolda qaşqabaqlı adam “yığının” rast gəlmək olurdu. Yolla gedən camaat içərisində bu hərəkətsiz “yığınlar” – axar su içərisində olan daşları xatırladırdı.

Pruver küçəsinə girən yerdə izdiham daha hərəkət etmirdi; bu – bir yerə yığışan adamlardan əmələ gələn – sarsılmaz, nüfuzedilməz, zəhmli, möhkəm bir qayaya oxşayırdı; burada adamlar bir-biri ilə yavaşca söhbət edirdi. Burada sürtük ya girdə şlyapa çox az-az nəzərə çarpırdı, hər yerdə ancaq fəhlə çuxası, fəhlə bluzası, fəhlə furajkası, pırpızlaşmış saç, torpaq rəngli sifətlər görünürdü. Bütün bu insan yığını axşam qaranlığı içində tutqun bir halda tərpaşdı. Onların boğuc danışığında coşqun ehtirasların xırıltılı əks-sədası duyulurdu. Heç kəs yerindən tərpənmirdi, lakin onlar ayaqlarını palçıq içində götürüb qoyur və bunun səsi eşidilirdi. Bu insan kütləsinin o tərəfində, Rul və Pruver küçəsində, Sent-Onore küçəsinin sonunda şam işığı gələn bir-cə pəncərə də yox idi. Yalnız küçə boyu zəncir kimi uzanıb gedən fənərlər görünürdü, onların işığı get-gedə lap azalırdı. O zamanın fənərləri kəndirdən asılan iri, qırmızı ulduza oxşayırdı: bu fənərlərdən daş yola – iri hörümçəybənzər kölgə düşürdü. Küçələr boş deyildi: bu küçələrdə – baş-başa qoyulmuş tufəng tərpənən süngü və qoşun hissələri nəzərə çarpırdı. Bu hadisə ilə maraqlanan adamlardan heç kəs bu sərhədi keçmirdi. Burada hərəkət dayanırdı. Burada insan yığını qurtarır, ordu başlanırdı.

Marius ora – ümidini itirən bir adam inadı ilə gedirdi. Onu çağırıblar, o, görək gedəydi. O, insan yığını və qoşun hissələri arasında bir təhər keçə bildi, patrulların və keşikçilərin gözündən yayınmışdı. Dolamac yolla gəlib Betizi küçəsinə çıxdı, oradan da bazara sarı yönəldi. Burdone küçəsi tinində daha fənər yox idi.

O, insan yığını olan yerdən, qoşun sərhədindən keçdi, dəhşətli bir vəziyyətlə qarşılaşdı: burada nə bir adam, nə bir eşgər, nə bir işıq pa-

rıltısı vardı: heç kəs yox idi; heç bir səs eşidilmirdi; qaranlıqdı, soyuq adamın iliyinə işləyirdi. Belə bir küçəyə girmək – zirzəmiyə girmək kimi bir şeydi.

O yoluna davam etdi.

Bir neçə addım atdı. Kim isə yüyürə-yüyürə onun yanından keçdi. Bu kim idi? Kişi idimi? Qadındımı? Onlar bir neçə nəfər idimi? O bunu deyə bilməzdi. Kölgə ötüb yox oldu. O dövrələmə yolla gəlib bir dalana çıxdı, elə zənn etdi ki, bu Duluxxana küçəsidir; küçənin ortasında bir şeyə toxundu. Əlini qabağa uzadıb yoxladı: bu, böyrü üstə çevrilmiş balaca bir araba idi; ayağı altında gölməçə, çuxur, ora-bura atılmış, bir yerə yığılmış qənbər daşı olduğunu hiss etdi. Burada barrikada qurulmağa başlanmışdı, lakin qurulub qurtarmamışdı. O bir yığın daş üstündən o biri tərəfə keçdi, lap küçə tumbalarının yanı ilə getməyə başladı; yolu evlərin divarına görə təyin edirdi. Ona elə gəldi ki, barrikadadan bir az kənarda bir şey ağarr, o yaxınlaşdıqca bu ağ şey müəyyən bir şəkil aldı. Bu – səhər Bossüenin omnibusdan açdığı iki ağ at idi. Onlar bütün günü küçələri dolaşmış, axırda gəlib, heyvanlara xas olan şüursuz bir səbirlə burada dayanmışdı: insan qəza-qəderin gərşişini nə qədər başa düşsə, heyvan da insanın işini bir o qədər başa düşür.

Marius atların yanından keçdi. İctimai müqavilə küçəsi zənn etdiyi küçəyə yaxınlaşanda haradansa tufəng atıldı, güllə onun lap yanından vıyıldıyıb keçdi, başı üstündə, dəllək dükən qabağından asılmış mis tasa dəydi. Hələ 1846-cı ildə İctimai müqavilə küçəsində, bazar sütünları tinində güllə dəşmiş bu dəllək tasını görmək olardı.

Tufəngin atılması hər halda həyat əlaməti idi. Ancaq bundan sonra daha heç bir şey olmadı.

Mariusun gəldiyi yol – qaranlıq pillələrlə enməyə bənzəyirdi. Bununla belə o yenə də irəliyə doğru gedirdi.

İKİNCİ FƏSİL

Paris bayquş gözü ilə

Yarasa ya bayquş kimi qanadlı bir məxluq bu zaman Parisin üstündə uçsaydı, qorxunc bir mənzərə görərdi.

Mərkəzi bazarın bütün köhnə məhəlləsi bu qanadlı məxluqun nəzərində – Parisin lap mərkəzində qazılan nəhəng qara bir çuxur kimi

canlanardı; Mərkəzi bazar şəhər içində şəhər kimi bir yerdi: Sen-Deni və Sen-Marten küçələri, hədsiz-hesabsız dalanlar, xırda küçələr burada bir-birini kəsib-keçirdi; qiyamçılar buranı istinad nöqtəsinə və istehkama çevirmişdi. O bayquş qanadlı məxluqun gözləri burada girdəbə qorq olardı. Fənərlər sındırılmış, pəncərələr bağlanmışdı: nə işıq vardı, nə həyat, nə səs, nə hərəkət... Qiyamın gözə görünməyən kəsikçiləri yatırmırdı, nizam-intizamı, yəni zülməti qoruyurdu. Üsyanın zəruri taktikası – bir neçə adamı hər şeyi əhatə edən qaranlıq qorq etməkdən, bu qaranlığın ixtiyarında olan bütün imkanlarından istifadə edərək döyüşçülərin sayını artırmaqdan ibarətdir. Hava qaralanda şam yandırılan pəncərələri güllə ilə vurub sındırırdılar: işıq söndürdü, bəzən ev sahibi də həyatdan məhrum olurdu. Buna görə də orada heç bir həyat əlaməti görünmürdü. Evlərdə ancaq qorxu, kədər və süstlük, küçələrdə isə fəvqəladə bir dəhşət hökm sürürdü. Nə evlərin mərtəbələri, sıra ilə uzanan pəncərələrin, nə bacaların, taxtapuşların diş-diş çıxıqları, nə palçıqlı, nəm döşəmə yolun əks etdirdiyi tutğun işıqlar görünürdü. Bu qatı zülmətə yuxarıdan baxan qanadlı məxluq, bəlkə də, bəzi yerdə, xarabalıqda titrəyən işıq kimi – sönmək işıqlar görədi, bu işıqlar zülmətdə əyri-üyrü əcaib xətləri, qərribə istehkam şəkillərini aşkara çıxarırdı: bu yerdə barrikadalar vardı. Qalan şeylər – qəlbə qəsvət gətirən, qəmli-matəmli, dumanlı zülmət gölü kimi nəzərə çarpırdı. Bu zülmət gölündə Sen-Jak qülləsinin, Sen-Merri kilsəsinin, üç-dörd nəhəng binanın məşum qaralması yüksəlirdi: insan bunları nəhəng bir şey kimi yadırlar, qaranlıq onları kabusa çevirir.

İnsanı təşviş salan bu boş, bu dolayış kiçikli məhəllənin ətrafında Parisin qarğaşalığı hələ tamam kəsilməmişdi; bəzi yerdə tək-tək fənər yanırdı; yuxarıdan baxan o qanadlı məxluq burada qılıncların, süngülərin işıltısını, hər anda artan batalyonların səssizcə hərəkət etdiyini, üsyançılar ətrafında qorxunc bir qurşağın əmələ gəldiyini, bu qurşağın get-gedə daraldığını görür, hərəkət edən topların boğuc gurultusunu eşidirdi.

Qoşunla əhatə olunmuş məhəllə dəhşətli bir mağaraya oxşayırdı, orada elə bil ki, hamı yatmışdı, ya elə bil heç tərpənmirdi; hər küçə adamı ancaq zülmətlə qarşılayırdı.

Bu zülmət – ibtidai həyat zülməti idi; burada hər addımda təhlükəyə rast gəlmək olardı, adama hər addımda hücum edə bilərdilər; bu zülmətin içinə girmək, orada qalmaq dəhşətli idi, ora qədəm qoyan, orada gizlənən adamdan, orada gizlənən adam yaxınlaşan adamdan

qorxurdu, hər ikisi də tir-tir əsirdi. Hər küçə tinində – pusquda duran, qaranlıqda gizlənən, gözə görünməyən döyüşçü vardı, ölüm təhlükəsi vardı. Bura hər şeyin sonu adi. Bura qədəm qoyan – atılan tüfəng işığından başqa ayrı bir işıq görəcəyinə, ölümlə olan qəfil və qısa tanışlıqdan başqa ayrı bir şeyə rast gələcəyinə ümid edə bilməzdi. Bu ölüm harada olacaqdı? Necə olacaqdı? Nə vaxt olacaqdı? Bunu heç kəs bilmirdi. Lakin bir şey qəti idi, bu ölüm mütləq olacaqdı. Hökumət və üsyan, milli qvardiya və xalq, burjuaziya və qiyamçılar burada, mübarizə üçün seçilən bu yerdə, nəticəsi hər necə olsa da, əlbəyaxa vuruşmaq üçün yığılmışdılar. Hər iki tərəf üçün bu eyni dərəcədə zəruri idi. İndi birçə yol qalmışdı: ya burada qalib gəlmək, ya qəbrə getmək! Vəziyyət o qədər gərgin, qaranlıq, o qədər kəşif idi ki, ən qorxaqlar qətiyyət kəsb edirdi, ən cəsarətliləri dəhşət ahırdı.

Burası da var ki, tərəflərdən heç biri nə qəzəbdə, nə amansızlıqda, nə qətiyyətdə bir-birindən geri qalmırdı. Bəziləri üçün qabağa getmək – ölmək deməkdi, amma heç kəs geri çəkilmək fikrində deyildi, bəziləri üçün orada qalmaq – yenə ölmək deməkdi, lakin heç kəs qaçmaq fikrində deyildi.

Zərurət tələb edirdi: sabah gərək hər şey qurtarsın, tərəflərdən biri gərək qalib gəlsin, üsyan ya inqilab olsun, ya da baş tutmayan cəsarətli bir tədbir olub qalsın. Hökumət də qiyamçılar kimi bunu başa düşürdü; ən əhəmiyyətsiz bir şey olan burjuva da bunu hiss edirdi. Bu məhəllənin zülməti ilə artan iztirab dolu narahatlıq da, bu sükut ətrafında get-gedə artan təşviş də bunun nəticəsi idi: hər şey məhəllədə həll olunmalı idi, bu sükut fəlakətə çevrilməli idi. Burada – xırıltı kimi qəlbi parçalayan, lənət kimi təhdid edən birçə səs vardı: o da Sen-Merri kilsəsinin haray sala zəng səsi idi. Qaranlıqda yazıq-yazıq nalə çəkən bu zənglərin təşviş və ümitsizliklə dolu olan fəryadı kimi insan qəlbini dondurən başqa heç bir şey təsəvvür etmək mümkün deyil.

Təbiət də elə bil ki, insanların etmək istədiyi şeyə öz razılığını vermişdi, – çox vaxt bu belə olur. Küllün kədərli ahəngini heç bir şey pozmurdu. Qalın, qara buludlar göy üzünü bürümüşdü, ulduzlar görünmürdü. Qara göy – nəhəng bir qəbrin üstünə atılan nəhəng bir kəfən kimi – ölü küçələrin üstünü almışdı.

Nə qədər ki, hələ tamamilə siyasi vuruşma olan bir vuruşmaya çoxlu inqilabi hadisələr görmüş yerdə hazırlanırdılar, nə qədər ki, gənclər, gizlin cəmiyyətlər, məktəblər – prinsip naminə, orta sinif – öz xeyri

üçün bir-birini yıxmaq, bir-birini məhv etməkdən ötrü bir-birinə yaxınlaşdırlar, nə qədər ki, adamlar bir-birini son və qəti döyüşə tələsdirirdilər, çağırırdılar,— o məşum məhəllədən kənarda, bolluq içində yaşayan xoşbəxt Parisin dəbdəbəsinə itib-batan köhnə, səfil Parisin ən aşağı təbəqələrdə xalqın sərt səsinin boğuc uğultusu eşidilirdi.

Bu həm qorxunc, həm də müqəddəs bir sədi; elə bir səs ki, həm yırtıcı heyvan nərlisindən, həm də Tanrı kəlamından əmələ gəlir; elə bir səs ki, zəifləri dəhşətə salır, aqillərə xəbərdarlıq edir; elə bir səs ki, həm aslan nərlisi kimi aşağıdan, həm də göy-gurultusu kimi yuxarıdan gəlir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Son hüdü

Marius gəlib Mərkəzi bazara çatdı.

Bura yan küçələrdən də sakit və qaranlıq idi, heç bir hərəkət yox idi. Sanki qan donduran məqbərə sükutu yerdən qalxmış, göy üzünü bürümüşdü.

Lakin Şanvreri küçəsini Sent-Estaş kilsəsi tərəfdən kəsən hündür evlərin taxtapuşu bu qaranlıq göyde bir balaca qızarırdı. Bu qızırtı — “Korinf”dəki barrikadada yanan məşəlin işığı idi. Marius bu qızırtıya sarı getdi. Bu onu gətirib Çuğundur bazarına çıxartdı; Vaizlər küçəsinin başlanğıcı onun gözüne sataşdı. Marius buradan keçdi. Qiyamçıların o biri başda keşik çəkən qarovlucusu onu görmədi. Marius axtardığı şeyin yaxında olduğunu hiss edir, yüngül addımlarla səssizcə irəliləyirdi. Bu qayda ilə o Mondetur küçəsinin döngəsinə çatdı; bu küçənin dar bir yeri vardı, xarici ələmlə əlaqə ancaq bu yolla saxlanılırdı, oranı Anjolras qoruyurdu. Marius sol tərəfdə olan axırıncı evin tinində durub, Mondetur küçəsinin bu dar yerini gözdən keçirdi.

Marius duran yerə Şanvreri küçəsindən enli kölgə düşmüşdü. Marius Mondetur küçəsinin qaranlıq tinindən və Şanvreri küçəsindən bir az kənarda, daş yolda :bir parça sönük işıq gördü, meyxananı tutqun bir şəkildə seçə bildi, bundan da o tərəfdə, sökülür divaraoxşayan bir yerdə qəndil titrəyə-titrəyə yanırdı, bir neçə adam tufənglərini dizləri üstə qoyub çöməltmə oturmuşdu. Marius bu adamlardan on tuaz kənarda olardı. Bura barrikadanın iç tərəfi idi.

Küçənin sağ tərəfindəki evlər, meyxananın qalan hissəsinin, böyük barrikadanın, bayrağın qabağını tutmuşdu, Marius bunları görmürdü.

O bircə addım da atmalı idi.

Lakin bu bədbəxt gənc tumbanın üstündə oturdu, qollarını çarpazlayaraq atası haqqında düşünməyə başladı.

O, qəhrəman polkovnik Pommers haqqında, igid bir əsgər haqqında düşüncələri: bu əsgər Respublika dövründə Fransanın sərhədini qorudu, imperatorun taxtında Asiyanın sərhədinə yetişdi, Genuyanı, İskəndəriyyəni, Milani, Turini, Madridi, Vyananı, Drezdeni, Berlini, Moskvanı gördü: o öz qanını Avropanın bütün döyüş meydanlarında tökdü, — bu həmin qandı ki, indi Mariusun damarlarında axırdı; onun saçları vaxtından əvvəl ağardı; o amansız bir nizam-intizama tabe oldu, özgələrini də buna tabe etdi; o ömrünü mundirdə, qılınc qayıdında, saçaqları döşünə tökülmüş epoletdə, barıt tüstüsündən qaralmış kokardada, alına ağırlıq eləyən dəbilqədə, çöl baraklarında, ordugahlarda, açıq düşərgələrdə, hərbi xəstəxanalarda keçirdi; iyirmi il davam edən böyük müharibələrdən sonra, sifətinə çapıq yeri, gülər üz, uşaq kimi sadə, sakit, təmiz, saf geri qayıtdı; o Fransa üçün hər şey etdi, Fransanın əleyhinə heç bir şey etmədi.

Marius öz-özünə deyirdi: mənəm də vaxtım çatmışdır, mən də atam kimi cəsarətli, qoçaq olmamıyım, heç bir şeydən qorxmamalıyam, güllənin qabağına getməliyəm, döşümü süngünün qabağına verməliyəm, qanıma tökməliyəm, düşməni axtarmalıyam, ölümü axtarmalıyam, mən də vuruşmalıyam, döyüş meydanına girməliyəm; bu döyüş meydanı — küçə, bu müharibə — vətəndaş müharibəsidir.

O, bir uçuş kimi qarşısında canlanan vətəndaş müharibəsini görrürdü, o — bu uçuşuma atılmalı idi.

Bunu düşündə Mariusun bütün bədənini sarsıldı.

Atasının qılıncı onun yadına düşdü: babası bu qılıncı köhnə şey alverçisinə satmışdı, Marius da buna çox təəssüf etmişdi. İndi o öz-özünə deyirdi: bu şanlı, bu ləkəsiz qılınc çox düzgün hərəkət etmişdir: ondan uzaqlaşmış, qəzəblə zülmətə getmişdir, o qılınc ki, belə qaçmışdır, deməli, ona düşünmək qabiliyyəti verilmiş, o gələcəyi görmüş, o qiyam olacağını, çirkab qanovlarında, küçələrdə vuruşma olacağını, zirzəmilərin nəfəsliyindən tufəng atılacağını, arxadan qılınc zərbəsi endiriləcəyini hiss etmiş; o qılınc Marenqo və Fridland meydanından qayıdandan sonra Şanvreri küçəsinə getmək istəməmişdir, Mariusun atası ilə etdiyi qəhrəmanlıqdan sonra, onun oğlu ilə başqa bir qəhrəmanlıq etmək arzusunda olmamışdır! Marius öz-özünə deyirdi:

bu qılınc mənim yanımda olsaydı, bu qılıncı ölən atamın başı altından cəsarət edib götürsəydim, onu özümle küçə tinində fransızların fransızlarla olan gəcə vuruşmasına gətirseydim – bu qılınc yəqin ki, mənim əlimi yandırardı, baş mələkin qılıncı kimi mənim qarşımda od tutub yanardı! Onun əldən çıxması nə böyük xoşbəxtlikdir! Bu nə yaxşı oldu, nə ədalətli bir iş oldu! Heç demə mənim babam atamın həqiqətən şöhrətini qorumuşdur, bu nə böyük səadətdir! Polkovnikin qılıncı bu gün vətənin bağrını parçalamadınsa, onun hərərac bazarında satılması, köhnə demir qırıntıları içinə atılması, köhnə şeylər alverçisinə qismət olması daha yaxşıdır!

Marius dərddli-dərddli ağladı.

Bu böyük müsibətdi! İndi o nə etsin? O Kozettasız yaşaya bilməzdi. Madam ki, o getmişdir, ölməkdən başqa ayrı bir yol qalmır. Axı o Kozettaya and içmişdi ki, öləcəyəm! Kozetta bunu bilə-bilə getmişdir, deməli o, Mariusun ölməyini istəyir. Məsələ aydındır: Kozetta daha onu istəmir; istəsəydi getməsi haqqında xəbər verərdi, birçə kəlmə də olsa söz deyərdi, məktub göndərərdi, axı o Mariusun adresini bilirdi! İndi daha Marius sizdən ötrü, nə üçün yaşasın? Bir də axı bu necə olar? Bura gələndən sonra bir də geri dönmək?! Təhlükəyə yaxınlaşmaq, sonra da qaçıb getmək?! Barrikadanı görmək, sonra da əkilmək?! Qorxudan tir-tir əsmək, öz-özünə bu sözləri deyib əkilmək: “Bəsdir daha, mənim çəkdiyim müsibət bəsdir, mən gəlib gördüm, bu kifayətdir; bu vətəndaş müharibəsidir, mən gedirəm!”. “Dostları atıb getmək?! Axı onlar Mariusu gözləyirlər, bəlkə də onların Mariusa ehtiyacı var?! Bütün bir orduya qarşı duran bu bir ovuc adamı atıb getmək?! Hər şeyə birdən xəyanət etmək: sevgiyə də, dostluğa da, sözə də?! Öz qorxaqlığına vətənpərvərlik adı ilə bəraət qazandırmaq?! Yox, bu mümkün olan şey deyil! Atasının xəyalı indi burada, bu zülmətdə peyda olsaydı, görseydi ki, onun oğlu çəkilib gedir, – onu qılıncının qını ilə döyərdi, onun üstünə çıxıraraq deyərdi: “Get, qorxaq!”.

Marius bir-birinə zidd fikirlərin təsiri ilə xırpalanaraq başını endirdi.

Birdən yenə də başını qaldırdı. Onun fikrində böyük bir aydınlıq əmələ gəlmişdi. Qəbrin yaxınlığı fikrin üfqlərini genişləndirir; adam ölümün qarşısında duranda həqiqəti görür. Marius özünü döyüşə girişməyə hazır hiss edirdi: bu döyüş indi onun gözləri qarşısında miskin bir halda deyil, əzəmətli bir şəkildə canlanırdı. Ruhun daxili bir fəaliyyəti nəticəsində küçə müharibəsi birdən onun fikrində başqa bir

mənə aldı. Bayaq fikrə dalarkən onu hər tərəfdən həll olunmaz məsələlər bürümüşdü, indi yenə də bu fikirlər dağınıq bir halda qayıdıb gəlmişdi, ancaq bunlar daha onu narahat etmirdi. İndi o bunlardan hər birinə cavab verə bilərdi.

Bir düşünək görək, onun atası niyə acıqlana bilərdi? Üsyanın – icra edilən vəzifə dərəcəsinə yüksəltdiyi hallar olmamışmı? Polkovnik Pommersinin oğlu üçün baş verən vuruşma nə dərəcə haqarətli bir şey ola bilərdi? Bu nə Monmirayl, nə də Şampober idi, bu başqa bir şeydi. Müharibə vətənin müqəddəs torpağı uğrunda deyil, müqəddəs ideya uğrunda gedirdi. Vətən əziyyət çəkir, qoy çəksin, – bəşəriyyət üsyanı təbrik edir. Doğrudanmı vətən əziyyət çəkir? Fransanın qanı axır, amma azadlıq sevinir, madam ki, azadlıq sevinir, – onda Fransa öz yarasını unudur. Bir də ki, məsələyə geniş baxılsa – onda vətəndaş müharibəsi haqqında nə demək olar?

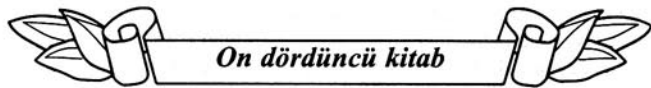
Vətəndaş müharibəsi! Bu nə deməkdir? Xaricilərlə də müharibə varmı? Məgər insanlar arasında olan hər cür müharibə – qardaşla qardaş arasında olan müharibə deyilmi? Müharibə ancaq öz məqsədinə görə müəyyən edilir. Nə xaricilərlə müharibə var, nə vətəndaş müharibəsi! Ancaq ədalətli və ədalətsiz müharibə var. Böyük bəşəri müqavilə bağlanana qədər, – ləng tərpenən keçmiş qarşı tələsməkdə olan gələcəyin hücumu – ancaq belə bir müharibə zəruri ola bilər. Belə bir müharibəni nədə töhmətləndirmək olar? Müharibə o zaman biabırçı bir şey, xəncər də o zaman qatil xəncəri olur ki, bunlar haqqa, tərəqqiyə, idraka, mədəniyyətə, həqiqətə öldürücü zərbə endirir. Belə bir müharibə, – istər vətəndaş müharibəsi, istərsə xaricilərə qarşı müharibə olsun, – eyni dərəcədə ədalətsiz müharibədir və bunun adı cina-yətdir. Ədalətli dediyimiz bu müqəddəs şərtədən başqa hansı əsasla görə müharibələrdən bir cürü başqa cür müharibəyə nifrət edəcəkdir? Hansı əsasla görə Vaşinqtonun qılıncı Kamili Demulenin nizəsini inkar etməyə xidmət edə bilər? Leonid xaricilər əleyhinə, Timoleon zalım hökmdarlar əleyhinə olmuş, – bunlardan hansı daha böyükdür? Leonid müdafiə etmiş, Timoleon azad etmişdir. Dövlət daxilində hər bir silahlı çıxışı, – bu çıxışın nə məqsədlə edildiyini nəzərə almadan, – pisləmək olarmı? Elə olduqda Brut, Marsel, Arn de Blankenheyim, Kolin görək pislənsin. Partizan müharibəsi? Küçə müharibəsi? Niyə olmasın? Ambioriksin, Arteveldenin, Mamiksin, Pelagiyn apardığı müharibə belə müharibə idi. Amma Ambioriks – Romaya qarşı, Artevelde – Fransaya qarşı,

Marniks İspaniyaya qarşı, Pelagi – mavrlara qarşı mübarizə edirdi, hamısı da xarici düşməne qarşı vuruşurdu. Mütləqiyyət də xarici düşməndir, zülm də xarici düşməndir; “Müqəddəs haqq” da xarici düşməndir. Bir ölkəyə soxulan düşməni ölkənin coğrafi sərhədini pozduğu kimi – istibdad da əxlaq sərhədini pozur. Zalım hökmdarı ya da ingilisi qovmaq hər iki halda öz torpağını azad etmək deməkdir. Elə bir vaxt gəlib çatır ki, ancaq etiraz etmək kifayət etmir; fəlsəfənin ardınca iş olmalıdır; ideyanın nəzərdə tutduğunu canlı qüvvə bitirməlidir. “Zəncirlənmiş Prometey” başlayır, Aristokiton bitirir. “Ensiklopediya” qəlbələri maarifləndirir; 10-cu avqust alovlandırır. Exsildən sonra Fra-zibul Didrodan sonra Danton gəlir. Xalq rəhbər tapmaq istəyir. Xalq kütlə şəklində ətələri öz üzərindən atır. İnsan yığınına itaət altına alıb birləşdirmək asandır. İnsanları hərəkətə gətirmək, yerindən tərpətmək, öz xeyirləri, azad olmaları naminə onlara dinclik verməmək, həqiqətlə onları acıqlamaq amansız işi bol-bol onların üstünə atmaq lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, onların xilas olmaları özlərini bir az heyrətə salsın; bu göz qamaşdıran parlaq işıq onları ayıldır. Buna görə də haray səsləri və vuruşma zəuridir. Böyük döyüşçülər ayağa qalxmıy, xalq cəsarət işığı saçmalı, üzərinə “müqəddəs haqq”, Sezar şöhrəti, kobud qüvvə, fanatizm, məsuliyyətsiz hakimiyyət və mütləqiyyət zülməti çəkən bu bədbəxt bəşəriyyəti silkələməlidir; gecənin ürəyə kədər verən təntənəsinə, onun solğun cah-cəlalına itaətkar bir nəzərlə baxan insan yığınına silkələməlidir. Rədd olsun zalım hökmdarlar! Necə? Siz kimi deyirsiniz? Siz Lui-Filippi zalım hökmdar adlandırsınız? Xeyr, onu XVI Lüdovikdən artıq zalım hökmdar adlandırmıram. Onların ikisi də, tarixin adətən “xoştəbiətli kral” adlandırıldığı krallardandır. Lakin prinsiplər parçalanmaz, həqiqətin məntiqi öz istiqamətindən dönməz, həqiqət güzəştə getməz; deməli, heç bir güzəşt ola bilməz; insan haqqının pozulmasına yol verilməməlidir. XVI Lüdovik “müqəddəs haqqı” təcəssüm etdirir, Lui-Filipp də elə, çünki Lui-Filipp də Burbondur; bunların hər ikisi haqqın qəsb edilməsini müəyyən dərəcədə təcəssüm etdirir; haqqın qəsb edilməsi bütün dünyaya yayılmışdır, bunu aradan qaldırmaq üçün onlarla vuruşmaq lazımdır; belə etmək lazımdır, çünki həmişə işə Fransa başlamışdır. Fransada hökmdar taxtdan endiriləndə o hər yerdə taxtdan endirilir. Sözü qısası: ictimai həqiqəti yenidən əsaslandırılmalı, azadlığın taxtını özünə qaytarmalı, xalqı xalqa qaytarmalı, baş hakimiyyəti insanlara qaytarmalı, Fransanın

başına yenə qırmızı papaq qoymalı, idrak və ədaləti bütün dolğunluğu ilə bərpa etməli, düşmənciliyin hər cür rüşeymini əzməklə hər kəsi öz-özünə qaytarmalı, ümumi və özəmətli razılığa qarşı kral hakimiyyətinin qoyduğu maneəni məhv etməli, bəşəriyyəti yenə də haqqın səviyyəsinə qaldırmalı, – bundan da ədalətli bir iş, bu yolda baş verən müharibədən də böyük müharibə olarmı? Belə müharibələr sülh yaradır. Hələ də yanlış fikirlərin, imtiyazların, mövhumatın, yalanın, rüşvətخورluğun, sui-istifadənin, zorakılığın, ədalətsizliyin, zülmətin nəhəng qalası – kin və ədavət qüllələri ilə dünya üzərində yüksəlir. Bu qalanı yıxmaq, bu dəhşətli qayana dağıtmaq lazımdır. Austerlits ətrafında qalib gəlmək – böyük qəhrəmanlıqdır; Bastiliyanı almaq – daha böyük qəhrəmanlıqdır.

Ruh qərībā bir qabiliyyətə malikdir, elə bir adam yoxdur ki, bunu öz təcrübəsində görməmiş olsun – ruhun vəhdətinin ecəzkarlığı da bundadır, bu vəhdət ruhun hər yerdə olması ilə bağlıdır: ruh ən ağır vəziyyətlərdə soyuqqanlılıqla düşünə bilir; çox vaxt böyük bir sevgi pərişanlığı keçirən, ən ağır ümitsizlik içində olan bir adam ən iztirablı, ən dərddli halında bu ya başqa bir məsələni müzakirə edir və ona etiraz edir. Hisslər qasırğasına məntiq qarışıq, sillogizmin məntiqi qırılmadan fikrin kədərli çılgınlığında hərlənir. Marius da belə bir vəziyyətdə idi.

Marius bu qayda ilə düşünə-düşünə, dalğın bir nəzərlə barrikada-nın iç tərəfini tezədən keçirirdi: o yorulub əldən düşmüşdü; o gah qəti qərara gəlir, gah da tərəddüd edirdi: etmək istədiyi işi təsəvvüründə canlandırır, ağır həyəcan keçirirdi. Qiyamçılar barrikadada öz yerlərini tərk etmədən astadan danışdılar: onların arasında – intizarın son mərhələsini göstərən aldadıcı bir sakitlik olduğu duyulurdu. Marius onların başı üstündə, taxtapuş pəncərəsindən qiyamçılara baxan, ya onları müşahidə edən bir adam gördü; Mariusa elə gəldi ki, qiyamçılara o xüsusi diqqət yetirir. Bu adam Kabükün öldürdüyü qapıcı idi. Aşağıdan yuxarı baxanda, qənbər daşları arasında gizlədilmiş məşəlin işığında onun başı güclə görünürdü. Məşəlin tutqun, titrək işığı düşən bu başdan da qərībā bir şey olmazdı: onun ağarmış üzü göyə çalırdı, sifətində təəccüblü, donuq bir ifadə vardı, saçı biz-biz durmuşdu, açıq gözləri qırpılmırdı, ağzı açıla qalmışdı, o sanki əyləmək maraqla küçüyə baxırdı. Belə zənn etmək olardı ki, bu öləni adam ölməli olan adamları gözədən keçirir. Qan pəncərədən aşağı axaraq qırmızı, uzun bir iz salmışdı, bu iz ikinci mərtəbədə qırılırdı.

ÜMİDSİZLİYİN ƏZƏMƏTİ

BİRİNCİ FƏSİL

Bayraq. Birinci əməliyyat

Hələ heç kəs gəlmirdi. Sen-Merridə saat onu vurdu. Anjolasla Kombefer, əllərində karabin, böyük barrikadada qoyulmuş, yolun kənarında oturmuşdu. Onlar kirimişcə qulaq asır, ön uzaqdan, lap tutqun bir şəkildə gələn ayaq səsinə də eşitmək istəyirdilər.

Birdən bu məşum sükut içində gənclik ehtirası duyulan şən bir səs eşidildi; səs elə bil ki, Sen-Deni küçəsindən gəlirdi: kim isə köhnə xalq nəğməsi olan "Ay işığı" havasında oxuyurdu, şeirin axını xoruz banı kimi səslənirdi:

Dostum Byuqo, yatmırsan ki?
Göz yaşından şişmişəm mən
Damağımı durultmağcın
Göndər gəlsin jandarma, sən.

Mavi şinel arasında
Böyrü üstə xoşdur yuxu.
Fit çalır bax, güllələr.
Quq-quluqu, quq-quluqu!

Onlar bir-birinin əlini sıxdı.

Anjolas:

– Bu Qavroşdur – dedi.

Kombefer əlavə etdi:

– O bizə xəbərdarlıq edir.

Kim isə bərk-bərk yüyürərək boş küçənin sükutunu pozdu: gələn Qavroş idi; o kloundan da cəld bir hərəkətlə, tövşüyə-tövşüyə omni-busun üstündən aşaraq barrikadanın iç tərəfinə atıldı, ucadan dedi:

– Hani mənim tüfəngim? Onlar gəlir!

Bütün barrikadadan sanki elektrik cərəyanı keçdi, tüfənglərə sürtülən əllərin xışiltısı eşidildi.

Anjolas Qavroşdan soruşdu:

– Mənim karabinimi götürmək istəyirsənmi?

Qavroş:

– Mən böyük tüfəng istəyirəm, – dedi.

İki keşikçi öz yerini buraxıb Qavroşun ardınca gəldi. Onlardan biri küçənin sonunda, o birisi – Kiçik Sərsəri küçəsində keşik çəkirdi. Vaizlər küçəsində olan keşikçi öz yerində qalmışdı, görünür körpü və bazar tərəfdən heç kəs gəlmirdi.

Bayraq üzərinə düşən işıqdan – Şanvreri küçəsində qoyulan ara yolun bəzi yerində qənbər daşlarını güclə sezmək olurdu, bu yol qiyamçılara – duman içində tutqun bir şəkildə nəzərə çarpan iri, qara bir darvaza kimi görünürdü.

Hər kəs öz yerini tutdu.

Qırx üç qiyamçı – Anjolas, Kombefer, Kurfeyrak, Bossüe, Joli və Qavroş da onların içərisində idi, – böyük barrikadanın iç tərəfində, əllərində tüfəng və karabin, atəş açmağa hazır bir vəziyyətdə dinməzsöyləməz dizi üstə durmuşdular; onların başı barrikadadan yuxarı qalxmırdı; onlar sanki qala mazqalından daş yolu nişan almışdı. Altı qiyamçı da Feyin komandası altında, tüfənglərini üst ayağa çəkərək, "Korinf" meyxanasının ikinci və üçüncü mərtəbəsində, pəncərələrdə durmuşdular.

Bir az da keçdi, sonra Sen-Le tərəfdən nizamla, ağır-ağır atılan addımların uğultusu aydınca eşidilməyə başladı. Bu uğultu əvvəl lap astadan, sonra bir az aydın, daha sonra ağır və dolğun bir halda eşidilir, ara vermədən, dayanmadan, get-gedə artaraq, qorxunc bir şəkildə, təmkinlə, yavaş-yavaş yaxınlaşırdı. Bu uğultudan başqa heç bir şey eşidilmirdi. Bu – hərəkət edən Komandor heykəlinin sükutu və uğultusu idi; lakin bu daş addımda nəhəng və çoxlu bir şeyin varlığı hiss olunurdu, bu adamda insan yığını, eyni zamanda bir kabus təsəvvürü oyadırdı. Elə güman etmək olardı ki, bu Legion deyilən qorxunc hey-

kəlin addımıdır. Ayaq səsi yaxınlaşırdı; səs daha da yaxınlaşıb dayanırdı. Elə bil ki, küçənin sonunda böyük bir izdiham vardı, bu izdihamın nəfəs alması eşidilirdi. Orada heç bir şey görmək olmurdu, ancaq qatı qaranlığın lap içərisində iynə kimi nazik, çoxlu metal saplar, bir də, yuxunun ilk dərəcəsi, yumulan kirpiklər arasında duman kimi əmələ gələn, təsviri mümkün olmayan, fosfora bənzər tor kimi bir şey nəzərə çarpırdı. Bunlar – məşəlin uzaqdan-uzığa işığı düşən, tutqun bir şəkildə ışıldayan tüfəng lülələri və tüfəng süngüləri idi.

Yenə sakitlik oldu, sanki hər iki tərəf nə isə gözləyirdi. Birdən zülmətin lap içərisindən bir səs eşidildi; bu səs xüsusilə ona görə məşum görünürdü ki, orada heç kəs nəzərə çarpmırdı, elə bil ki, qaranlıq özü danışdı: bir adam çığıraraq soruşdu:

– Gələn kimdir?

Eyni zamanda aşağı endirilən tüfənglərin səsi eşidildi.

Anjolras həyəcan və qürurla dedi:

– Fransa inqilabı!

O səs əmr etdi:

– Atəş!

Tünd-qırmızı işıq evlərin qabaq tərəfini ildırım kimi işıqlandırdı, elə bil ki, yanan sobanın qapısı birdən açılıb yenə örtüldü.

Barrikadanın üstündən dəhşətli bir gürultu keçdi. Qırmızı bayraq yerə düşdü. Yaylın atəşi o qədər amansız və sıx idi ki, güllələr bayrağın ağacını, yəni omnibusun dik qoyulan dişləsini kəsmişdi. Evlərin karnizinə dəyərək geri sıçrayan güllələr barrikadanın iç tərəfinə düşüb bir neçə adamı yaraladı. Birinci yaylın atəşi çox ağır təsir bağışladı. Hücümün belə amansız olması ön cəsarətli qiyamçıları belə düşündürdü. Aydın görünürdü ki, qiyamçılara hücum edən azı bir polk əsgərdir.

Kurfeyrak ucadan səsləndi:

– Yoldaşlar, barıtı nəhaq yerə işlətməyək. Dayanıb gözləyək, qoy onlar daha da yaxına gəlsin.

Anjolras dedi:

– Görək hər şeydən əvvəl bayrağı qaldıraaq!

O lap ayaqları altına düşən bayrağı yerdən qaldırdı. Barrikadadan kənarda tüfəng lülələrinə dəyən sünbələrin səsi eşidildi: əsgərlər yenə də tüfəngini doldururdu.

Anjolras sözünə davam etdi:

– Kim cəsarət edib bayrağı barrikadanın üstünə sancar?

Heç kəs cavab vermədi. İndi barrikada, heç şübhəsiz, başdan-başa nişana alınmışdı: barrikadanın üstünə çıxmaq – ölmək deməkdi. Ən cəsarətli adam da özü haqqında ölüm hökmü çıxarmağı çox çətinliklə qət edə bilər. Hətta Anjolrasın da bədəni ürpərdi. O bir də dedi:

– Heç kim?

İKİNCİ FƏSİL

Bayraq. İkinci əməliyyat

Qiyamçılar “Korinf” meyhanasına çataraq, barrikada qurmağa başladıqdan sonra daha heç kəs Mabef babaya fikir vermədi. Lakin cənab Mabef qiyamçılar dəstəsini atıb getmədi. O meyhananın birinci mərtəbəsinə gedib, piştaxtanın dal tərəfində təkbaşına oturdu. O elə bil ki, heç kəsi görmürdü, heç bir şey düşünmürdü. Kurfeyrak və başqa qiyamçılar bir neçə dəfə onun yanına gəlib vəziyyətin təhlükəli olduğunu söylədilər, onun buradan çıxıb getməsinə təklif etdilər, amma elə bil ki, qoca onların dediyini eşitmirdi. Onlar gedəndə qocanın dodaqları tərpənirdi, o sanki bir adamla söhbət edirdi; lakin bir adam onunla danışan kimi dodaqları bir-birinə sıxılır, gözləri sönmürdü. Barrikadaya hücum edildəndən bir neçə saat əvvəl o aldığı vəziyyətini dəyişmədi. O yumruqlanmış əllərini dizləri üstə qoymuşdu, başını qabağa əymişdi, elə bil ki, uçuruma baxırdı. Onu heç kəs bu vəziyyətdən çıxara bilmədi; sanki onun fikri barrikadadan uzaqlarda uçurdu. Hər kəs öz döyüş mövqeyinə gedəndən sonra aşağı zalda – dirəyə sarınan Javerdən, sıyıрма qılıncla onun keşiyini çəkən qiyamçıdan, bir də Mabefdən başqa heç kəs qalmadı. Hücüm vaxtı, yaylın atəşi açılanda Mabef havanın sarsıldığını hiss etdi, bu onu sanki yuxudan ayıltı; o birdən ayağa qalxdı, zalın içindən keçib getdi. Anjolras: “Heç kim?” deyərək öz sualını təkrar edəndə qoca aşxananın astanasında göründü.

Onun burada görünməsi qiyamçıları yaman həyəcanlandırdı. Kim isə çığıraraq dedi:

– Bu həmin adamdır ki, kralın edamına səs vermişdir! Konventin üzvüdür! Xalqın nümayəndəsidir!

Bəlkə də cənab Mabef bu sözləri eşitmədi.

O düz Anjolrasın üstünə gedirdi, – qiyamçılar böyük hörmətlə, həm də qorxu hissi ilə ona yol verirdi; Mabef Anjolrasa yaxınlaşıb bayrağı onun əlindən aldı. Anjolras geri çəkilərək heyrətdən donub

qaldı; sonra səksən yaşlı bu qoca, başı əsə-əsə, möhkəm addımlarla, barrikadada qənbər daşlarından düzələn pillələrlə yavaş-yavaş yuxarı qalxmağa başladı; heç kəs cəsarət edib onu dayandırmadı, öz köməyini ona təklif etmədi. Bu elə kədərli, həm də elə əzəmətli bir hadisə idi ki, hamı çıxıraq dedi: “Papaqlarınızı götürün!”. Bu dəhşətli bir təmaşa idi! Qoca pillədən-pilləyə qalxdıqca, – onun ağ saç, qocalmış üzü, qırıq-qırıq olmuş geniş alnı, çuxura düşmüş gözləri, heyrətdən azca açılan ağzı, qırmızı bayrağı qaldıran qırısqı əlləri qaranlıqdan çıxır, məşəlin qan rəngli işığında daha aydın görünürdü, elə bil ki, doxsan üçüncü ilin kabusu, əlində terror bayrağı, yer altından çıxmışdı.

Qoca son pilləyə qalxanda, bu tir-tir əsən qorxunc kabus – gözə görünməyən min iki yüz tufəngin qabağında qırıntılar yığını üstündə duranda, sanki ölümün özündən də qüvvətli olan bu insan ölümün qarşısında dikələndə – bütün barrikada zülmət içində xariqilədə, əzəmətli bir şəkil aldı.

Hamı susdu: ancaq möcüz qarşısında insan belə susa bilər.

Qoca bu sükut içində qırmızı bayrağı yelləderək çıxırdı:

– Yaşasın İnqilab! Yaşasın Respublika! Yaşasın Qardaşlıq! Bərabərlik! Və ölüm!

Qiyamçılar astadan və tez-tez söylənilən bir danışq səsi eşitdi: bu səs, duasını qurtarmağa tələsən keşişin pıçılısına oxşayırdı. Yəqin bu polis pristavı idi, küçənin o başında durub qanun naminə qiyamçıların “dağılmasını” tələb edirdi.

Yenə də: “Gələn kimdir?” deyər soruşan adam çıxırdı:

– Gedin oradan!

Cənab Mabefin rəngi meyit kimi ağarmışdı, o çılgınlıq dərəcəsinə gəlmişdi, onun gözlərində divanəliyin məşum odu parıldaıyrdı, o bayrağı başı üstə qaldıraraq bir də dedi:

– Yaşasın Respublika!

O səs ömr etdi:

– Atəş!

İkinci yaylım atəşi, saçma qasırgası kimi barrikadanı бүрүdü.

Qocanın dizləri бүкүldü; sonra o yenə də dikəldi, bayraq əlindən düşdü, qoca bir taxta kimi arxası üstə daş yola yıxıldı, əl-qolunu uzadaraq yerdə sərilib qaldı.

Qan onun altından axıb getdi. Onun solğun və kədərli üzü göyə baxırdı.

İnsanın hökmündə olmayan hissələr də var, bu hissələr hətta təhlükəni də insana unutturur; belə hissələrdən biri qiyamçıları бүрүdü, onlar hörmətlə, həm də qorxa-qorxa meyitə yaxınlaşdı.

Anjolras həyəcanla dedi:

– Bu padşah öldürənlər nə qərribə insandır!

Kurfeyrak pıçıldayaraq onun qulağına dedi:

– Ancaq sənə deyirəm, mən bu adamların duyduğu məftuniyyəti azaltmaq istəmirəm; o heç padşah-zad öldürməyib. Mən onu tanıyırdım. Ona Mabef baba deyirdilər. Heç bilmirəm bu gün ona nə olmuşdu; hər halda bu divanə hamıdan qoçaq çıxdı. Sən bir onun üzünə bax!

Anjolras dedi:

– Onun başı divanə başı olsa da, ürəyi Brut ürəyidir.

Sonra ucadan dedi:

– Vətəndaşlar! Qocalar cavanlara belə nümunə göstərir! Biz tərdüdü edirdik, o qət etdi! Biz təhlükə qarşısında geri çəkildik, o təhlükənin üstünə getdi! Görün, qocalıqdan titrəyən bir adam qorxudan titrəyən adama nə öyrədir! Bu qoca vətən qarşısında əzəmətlə canlanır. O çox yaşadı, şanlı bir ölümə də öldü. İndi biz bu meyiti evimizdə saxlayaq, qoy hər kəs bu ölü qocanı öz diri atasını qoruyan kimi qorusun, qoy onun burada olması barrikadaya qalibiyyət qazandırın!

Qiyamçıların sərt və qətiyyət dolu səsləri uğuldadı; bu uğultu onların Anjolrasla razı olduğunu bildirdi.

Anjolras əyilib qocanın başını qaldırdı, onun əvvəlki kimi ciddiyyət ifadə olunan alnından öpdü, sonra qollarını geri çəkdi və sanki onu incidəcəyindən qorxaraq, şəfqətlə və üsulluca sürtükü onun əynindən çıxartdı, bu dəlik-deşik olmuş qanlı sürtükü hamıya göstərərək dedi:

– Bizim bayrağımız indi budur!

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Qavros Anjolrasın karabinini götürsəydi, daha yaxşı olardı

Hüslu xalanın qara şalını Mabef babanın üstünə saldılar. Altı adam öz tufəngindən xərək qayırdı, meyiti xərəyə qoydular, papaqlarını götürüb, onu ağır-ağır, tənənəli bir sükutla aşağı zala apardılar, stolun üstünə qoydular.

Bu adamlar tamamilə öz müqəddəs və mühüm işləri ilə məşğul olduğundan, baş verəcək təhlükə haqqında daha düşünmürdülər.

Meyiti Javerin yanından keçirib aparanda Javer heç tövrünü pozmadı; Anjolras ona dedi:

– Sənin də vaxtına az qalıb!

Bu zaman ancaq Qavroş öz mövqeyini tərk etməyib keşikdə durmuşdu; birdən ona elə gəldi ki, bir neçə adam sinə-sinə barrikadaya yaxınlaşıb. O saat çığırdı:

– Özünüzü gözləyin!

Kurfeyrak, Anjolras, Jan Prüver, Kombefer, Joli, Baorel, Bossüe yüyürə-yüyürə qarmaqarışq bir halda, dəstə ilə meyxanadan çıxdılar. Gözləməyə vaxt qalmamışdı. Onlar barrikadanın üstündə, tərpnə-tərpnə işildayan çoxlu süngü gördülər. Bələdiyyə qvardiyasının uca-boylu əsgərlərindən bəziləri omnibusun üstündən asır, bəziləri də, xarici aləmlə əlaqə üçün qoyulan yoldan keçərək barrikadanın içinə doluşurdular; Qavroş onların qabağından qaçmasa da geri çəkildi.

Qəti hərəkət etmək lazım idi. Bu – daşqının əmələ gətirdiyi ilk təhlükə idi: çayın suyu səddin qırağına qalxır, su bəndin dəlik-deşiyindən sızmağa başlayır. Bircə saniyə də keçsəydi barrikada zəbt ediləcəkd.

Baorel ilk gəlidiyi qvardiyaçıya hücum etdi, tüfənglə onu vurub öldürdü; başqa bir qvardiyaçı Baoreli süngülədi; bir başqası da Kurfeyrakı yerə yıxdı, – Kurfeyrak çıxıraraq deyirdi: “Bura gəlin!”. Ən uca boylu, nəhəng bir qvardiyaçı süngü ilə Qavroşun üstünə gedirdi. Uşaq balaca əlləri ilə Javerin iri tüfəngini qaldırdı, nəhəng qvardiyaçını nişan alıb çaxmağı basdı: tüfəng atılmadı. Javer tüfəngi doldurmayıbmış. Qvardiyaçı əsgər qəhqəhə ilə gülüb süngünü Qavroşun üstünə endirdi.

Süngü Qavroşa hələ toxunmamışdı ki, tüfəng qvardiyaçının əlindən düşdü: kiminsə güləsi düz onun alından dəymişdi; əsgər arxası üstə yerə sərilirdi. İkinci güllə də – Kurfeyrakla əlləşən qvardiyaçının lap döşündən dəydi, o daş yola yıxıldı.

Qvardiyaçıları vuran Marius idi: o indicə barrikadaya gəlmişdi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Barıt çəlləyi

Marius Mondetur küçəsinin tinində gizlənərək, şübhə və təərəddüd içində, vuruşmanın başlanmasına baxırdı. Lakin o sirli və amansız divanəliyə qarşı çox dura bilmədi, bu elə bir divanəlikdi ki, ona girda-

bın çağırışı demək olar. Təhlükənin böyüklüyü, cənab Mabefin ölümü – bu qəribə və kədərli hadisə, Baorelin süngülənməsi, Kurfeyrakın “Bura gəlin!” deyə çıxırması, Qavroşun ölüm ayağında olması, dostları köməyə ya qisas almağa çağırması Mariusu dərhal təərəddüddən qurtardı, o, əlində iki tapança vuruşma meydanına atıldı. Birinci güllə ilə Qavroşu, ikinci güllə ilə Kurfeyrakı xilas etdi.

Tüfənglər guruldayır, yaralı qvardiyaçılar çıxırır, hücum edənlər barrikadanın üstünə qalxırdı; indi bir-birinə qarışmış bələdiyyə qvardiyaçıları, əsgərlər, Paris civarından gələn milli qvardiyaçılar, əllərinə tüfəng, istehkamin üstündə qurşağa qədər görünürdülər. Onlar istehkamin üçdə iki hissəsindən çoxunu tutmuşdular, ancaq barrikadanın iç tərəfinə atılmırdılar, sanki təərəddüd edir, tora düşəcəklərindən qorxurdular. Onlar aşağıya elə baxırdılar, elə bil aslan yuvasına baxırdılar. Məşəlin işığı onların ancaq süngülərini, xəz papaqlarını, təşviş dolu acıqlı üzlərini işıqlandırır.

Mariusun ayrı bir silahı yox idi; o, boşalmış tapançaları yerə atdı; lakin bu zaman aşağı zalda qapının yanında balaca bir barıt çəlləyi gördü.

O yanpörtü durub barıt çəlləyinə baxanda əsgərlərdən biri onu nişan aldı; əsgər tüfənginin titəyini çəkəndə birdən kim isə tüfəngin ucundan yapışib lülənin ağzını əli ilə örtüdü. Bu – qabağa atılan plis şalvarlı cavan bir fəhlə idi. Tüfəng atıldı, güllə fəhlənin əlini və yaqın ki, sinəsini deşib keçdi, çünki fəhlə o saat yerə yıxıldı, güllə Mariusa dəymədi. Bu hadisə həqiqətdən artıq, tüstü içində gözə görünən bir xəyala bənzəyirdi. Marius aşağı zala girəndə bu şeylər onun gözüne öteri sataşmışdı. O, ona sarı dikələn tüfəng lüləsini, bu lülənin ağzını örtən əli – ala-taran görmüşdü, atılan tüfəng səsini də sanki uzaqdan eşitmişdi. Adam belə bir vaxtda nə görürsə, – bu şeylər onun gözü önündən kölgə kimi, həm də sürətlə ötüb keçir; o ancaq tutqun bir şəkildə hiss edir ki, bu qasırga onu daha qatı bir qaranlığa çəkib aparır, onun ətrafında olan hər şey duman içindədir.

Düşmən qiyamçıların üstünü qəfildən alsə da, onlar qorxmadı; yenə də öz qüvvələrini topladı. Anjolras çıxıraraq dedi: “Dayanın! Gözəyari tüfəng atmayın!”. Doğrudan da onlar ilk təşviş anlarında bir-birini yaralaya bilirdi. Qiyamçıların çoxu ikinci mərtəbəyə və çardaqdakı otaqlara qalxdı: onlar barrikadaya almaq istəyən əsgərləri pəncərələrdən vura bilirdilər. Qiyamçılardan ən sürətli – Anjolras, Kurfeyrak, Jan Prüver və Kombefer meyxananın dal tərəfində ucalan

evlərə sarı getdilər, barrikadanın üst tərəfini tutan əsgərlərlə, qvardiyaçılarla çəkinmədən, qürurla üz-üzə durdular.

Onlar bunu tələsmədən, əlbəyaxa vuruşmadan qabaq olan zəhmli bir ciddiliklə etdilər. Qiyamçılarla əsgərlər bir-birini nişan almışdılar; onlar bir-birinə elə yaxındılar ki, danışa bilərdilər. Yangın əmələ gəlmək üçün bircə qığılcım da kifayətdir. Döşündə metal sinəbənd, çiyinlərində sıx saçlaqlı epolet olan bir zabıt qılıncını qabağa uzadaraq çıxdı:

– Təslim olun!

Anjolasın səsi eşidildi:

– Atəş!

Hər iki tərəf eyni vaxtda yaylın atəşi açdı. Hər şey tüstü içində yox oldu.

Tüstü acı və boğucu idi: yaralananlar və ölmək üzrə olan adamlar bu tüstü içində boğuc-boğuc inildəyir, sürünürdülər.

Tüstü dağılandan sonra, barrikadanın hər iki tərəfində sıraların seyrəkləşdiyi göründü, lakin bu seyrəkləşmiş sıralar yerindən təpənmirdi, onlar dinməz-söyləməz tufənglərini doldururdu.

Birdən uca bir səs eşidildi:

– Rədd olun buradan; yoxsa barrikadanı partladacağam.

Hamı səs gələn tərəfə döndü.

Marius aşağı zala girib barıt çəlləyini götürmüş, ətrafı bürüyən tüstüdən və çəndən istifadə edərək, qaça-qaça barrikadaya, məşəlin qoyulduğu daş qəfəsin yanına gəlmişdi; məşəli dartıb yerindən çıxarmış, barıt çəlləyini onun yerinə qoymuşdu, çəlləyin altına xeyli daş itələmiş, elə o saat da çəlləyin altı çox asanlıqla sınımışdı; bir adamın əyilib-qalxmasına nə qədər vaxt lazımsa – Mariusun da bu işi görməsinə o qədər vaxt lazım olmuşdu. İndi barrikadanın o tərəfinə yığılan milli qvardiyaçılar, bələdiyyə qvardiyaçıları, zabitlər, əsgərlər Mariusa baxaraq, dəhşətdən donub qalmışdılar: Marius, öz faciəyə qərarından ruhlanaraq, əlində məşəl, qürurla daşların üstünə qalxdı, məşəli, – sınımış barıt çəlləyi görünən o qorxunc daş yığınına sarı öyərək zəhmli bir səslə ucadan dedi:

– Rədd olun buradan, yoxsa barrikadanı partladacağam!

Barrikadada səksən yaşlı qocanın yerini tutan Marius sanki köhnə inqilabın kabusundan sonra gənc inqilabın xəyalı idi.

Bir serjant həyəcanla soruşdu:

– Barrikadanı partladacaqsan? Deməli, özünü də onunla bir yerdə.

Marius:

– Özümü də onunla bir yerdə, – deyər cavab verdi.

Məşəli barıt çəlləyinə yaxınlaşdırdı.

Barrikadanın üstündə heç kəs qalmamışdı. Hücüm edən düşmən, yaralılarını və ölənlərini ataraq, nizamsız halda tez geri çəkildi, küçənin o biri başına getdi, gecənin qaranlığında yox oldu. Bu vahimə içində qaçmaqdan başqa bir şey deyildi.

Barrikada düşmən hücumundan xilas oldu.

BƏŞİNCİ FƏSİL

Jan Prüverin şəiri susdu

Hamı Mariusun başına yığıldı. Kurfeyrak yüyürüb onu qucaqladı:

– Sən buradasan?

Kurfeyrak həyəcanla dedi:

– Nə böyük xoşbəxtlik oldu!

Bossüenin səsi eşildi:

– Sən lap yerində gəldin!

Kurfeyrak əlavə etdi:

– Sən gəlməsəydin, indi mən bu dünyada yox idim!

Bu arada Qavroşun səsi gəldi:

– Siz olmasaydınız, mənim işimi bitirəcəkdilər.

Marius soruşdu:

– Buranın rəisi kimdir?

Anjolas:

– Buranın rəisi sənənsən, – deyər cavab verdi.

Bütün günü Mariusun beyni dəmirçi ocağı kimi alovlandı yanırdı, indi onun fikirləri qasırgaya çevrilmişdi. Bu qasırga onun daxilində idi, lakin ona elə gəlirdi ki, qasırga hər tərəfi bürümüş, onun özünü də sürükləyib aparır. O sanki həyatdan uzaqlaşmışdı, bunun heç ucu-bucağı yox idi. İki ay davam edən gözəl sevinc və məhəbbət anları, bu məhəbbət və sevincin birdən dəhşətli bir uçurum qarşısında susması, Kozettanın əldən çıxması, bu barrikada, Respublika uğrunda cənab Mabefin özünü ölməyə verməsi, onun özünün qiyamçılara başçılıq etməsi – ona qorxunc bir yuxu kimi görünürdü. O görə bütün şüur və idrakını, bütün hafizəsini toplayaydı ki, ətrafında baş verən hadisələr onun üçün bir

həqiqət olaydı. Marius hələ çox az yaşamışdı, o hələ dərk etməirdi ki, imkan xaricində olan şeyin qabağını almaq olmaz və gözənlilməyən şeyi qabaqcadan nəzərə almaq lazımdır. Onun öz həyatının faciəsi onun qarşısında tamaşaçıların başa düşmədiyi bir pyes kimi canlanırdı.

Mariusun fikrini duman бүürdüyündən, dirəyə sarınan Javeri tanımadı. Barrikadaya hücum ediləndə Javer heç üzünü də çevirməmişdi. O, ətrafında alovlanan üsyana həm ölümə məhkum edilən bir adam itaətkarlığı ilə, həm də bir hakim əzəməti ilə baxırdı. Marius ona heç əhəmiyyət də vermədi.

Düşmən daha görünmədi; küçənin başından onların ancaq ayaq səsi və hənirtisi gəlirdi; onlar daha cəsarət edib istehkama hücum etməirdi; bəlkə də əmr, ya kömək gözləyirdilər. Qıyamçılar lazımı yerlərə keşikçi qoydular; tibb fakültəsinin tələbələri yaralıların yarasını bağlamağa başladı.

Meyxanadan bütün stolları çıxartdılar; ancaq ikicə stol qaldı; bunlardan birini tiftik və patron qayıрмаq üçün saxladılar, o birisində Mabef babanın meyiti qoyulmuşdu. Stolları aparıb barrikadaya əlavə etdilər; aşağı zalda bu stolların yerini Hüşlü xala ilə qulluqçuların döşəyi tutdu. Yaralıları da bu döşəklərin üstünə qoydular. "Korinf" də yaşayan arvadlara gəlincə – o yazıqların başına nələr gəldiyi məlum deyildi. Sonralar bu üç arvadı tapdılar: heç demə zərzəmidə gizlənibləmiş.

Lakin bir hadisə – barrikadanın azad olmasına sevinən qıyamçıları kədərləndirdi.

Yoxlama vaxtı məlum oldu ki, qıyamçılardan biri yoxdur. Özü də kim? Hamının ən çox sevdiyi, ən cəsarətli, mərd adamlardan biri Jan Prüver! Yaralıları baxdılar – orada yox idi. Ölülərə baxdılar – orada da yox idi. Görünür, onu əsir aparmışdılar.

Kombefər Anjolrasa dedi:

– Onlar bizim yoldaşımızı əsir tutmuşlar; onların agenti bizdədir. Bu casusun ölməsi sənə çox lazımdır?

Anjolras:

– Bəli, – dedi. – Çox lazımdır, ancaq Jan Prüverin həyatı qədər yox.

Bu söhbət aşağı zalda, Javerin sarıdığı dirəyin yanında gedirdi.

Kombefər:

– Çox gözəl, – dedi. – Mən yaylığımı əl ağacıma bağlayıb bir nümayəndə kimi ora gedərəm, əsirləri dəyişməyi onlara təklif edəərəm.

Anjolras əlini Kombefərin çiyinə qoyub dedi:

– Qulaq as.

Küçənin sonunda tüfənglərin atəş açmağa hazırlandığı eşidildi.

Bir adamın cəsarətli səsi eşidildi: o çıxıraraq dedi:

– Yaşasın Fransa! Yaşasın gələcək!

Bu, Prüverin səsi idi.

Sanki ildırım çaxdı, yaylım atəşi guruladı.

Sonra yenə sakitlik oldu.

Kombefər həyəcanla dedi:

– Onu öldürdülər!

Anjolras Javerə baxıb dedi:

– Sənin dostların səni güllələdilər.

ALTINCI FƏSİL

Həyat iztirabından sonra ölüm iztirabı

Bu cür müharibənin xüsusiyyəti ondadır ki, barrikadaya çox vaxt ön tərəfdən hücum edirlər; düşmən, bir qayda olaraq, barrikadanın üstünə cinahlardan, ya arxadan hərənib gəlmir; bəlkə də qıyamçıların pusqada durmasından, ya da kənarda olan əyri-üyrü küçələrə daxil olmaqdan qorxurlar. Buna görə də qıyamçılar ancaq böyük barrikadaya fikir verirdilər, görünür bura ən təhlükəli yer idi: vuruşma mütləq yenə burada başlanacaqdı. Bununla belə Marius kiçik barrikadaya düşünərək ora getdi. Orada heç kəs yox idi: barrikadamı – qənəbər daşlar arasında titrəyən bir çıra qoruyurdu. Burasını da demək lazımdır ki, Mondetur küçəsində, həm də Kiçik Səfil və Qu quşu küçələri tinində tam sakitlikdi.

Marius barrikadaya gözdən keçirib geri qayıdanda kiminsə onu qaranlıqda:

– Cənab Marius! – deyərək astadan çağırdığını eşitdi.

Marius diksindi: bu, iki saat əvvəl onu Plümə küçəsində, dəmir barmaqlıq arasından çağırən adamın səsi idi.

Lakin indi bu səs iniltiyə oxşayırdı.

O dönüb ətrafına baxdı, heç kəsi görmədi.

O belə bir qərara gəldi: görünür qulağına səs gəlmişdir, bu ancaq, ətrafında baş verən fəvqəladə hadisələrə təsəvvürün əlavə etdiyi aldadıcı hisslərdir. O, barrikadanın olduğu dalandan getmək üçün bir addım da atdı.

Səs təkrar eşidildi:

– Cənab Marius!

İndi daha şübhə qalmırdı: Marius səsi aydınca eşitdi, o yenə də ətrafına baxdı, yenə heç kəsi görmədi.

O adam dedi:

– Mən buradayam, sizin ayağınızın yanında.

Marius əyildi, zülmət içində canlı bir məxluqun qaraltısını gördü. O qaraltı Mariusa sarı can atırdı. O daş yolla sürünürdü. Mariusu çağırandan da o idi.

Marius qəndilin işığında onun kobud plisdən tikilmiş yırtıq şalvarını, yalın ayağını, bir də qan gölməsinə oxşar bir şey gördü, ona sarı çevrilən solğun üzü sezdirdi:

– Siz məni tanımırırsınız?

– Xeyr.

– Eponinayam.

Marius cəld aşağı əyildi. Doğrudan da onun qarşısındakı o bədbəxt qız idi. O kişi paltarını geymişdi.

– Siz necə olub bura gəlmisiniz? Siz burada nə edirsiniz?

Eponina:

– Mən ölürəm, – dedi:

Elə söz, elə hadisə var ki, müsibət içində boğulan adamı ayıldırı, ona öz dərddini unutturur. Marius da sanki birdən aylaraq həyəcanla dedi:

– Siz yaralanmışsınız?! Dayanın, mən bu saat sizi evə aparım. Orada sizin yaranızı bağlarlar. Siz bərk yaralanmışsınız? Mən sizi necə qaldırıram ki, yaranız ağrımasın! Sizin haranız ağrıyır? Aman allah! Kömək edin! Siz axı bura niyə gəlmisiniz?

Marius onu yerdən qaldırmaq üçün əlini onun altına uzatmaq istədi.

Bunu edərkən əli onun biləyinə toxundu. Eponina zəif bir halda çığırdı.

Marius soruşdu:

– Sizi incitdim?

– Azca.

– Mən sizin ancaq əlinizə toxundum.

Eponina əlini qaldırdı: Marius onun ovcunun ortasında qara bir dəşik gördü.

– Əlinizə nə olub?

– Deşilib!

– Deşilib?

– Hə.

– Nə deşib?

– Güllə.

– Bu necə olub?

– Sizə tuşlanan tüfəngi gördünüz mü?

– Gördüm; lüləsinin deşiyini örtən əli də gördüm.

– O mənim əlimdi.

Mariusun bədəni sarsıldı.

– Belə də ağılsızlıq olar! Zavallı qız! Əgər beləsə, yenə dərd yarıdır; bu elə şey deyil. Qoyun sizi aparım yatağa qoyum. Sizin yaranızı bağlarlar. Ələ güllə dəyməklə adam ölməz.

Eponina pıçıldayaraq dedi:

– Güllə əlimi deşib, kürəyimdən çıxıb. Məni buradan aparmağın mənası yoxdur! Mən bu saat sizə deyərəm – mənə necə kömək etmək lazımdır: bu kömək həkimin köməyindən çox–çox yaxşı olar. Oturun mənim yanımda, bax, bu daşın üstündə.

Marius oturdu; Eponina başını onun dizləri üstə qoydu, Mariusa baxmadan dedi:

– Ah, nə yaxşıdır! Nə xoşdur! Yaram da ağrıyır.

Bir az susduqdan sonra başını güclə qaldırıb Mariusa baxdı.

– Bilirsinizmi, cənab Marius? Sizin bağa getməyiniz məni acıqlandırır, ancaq mənim acıqlanmağım axmaqlıqdır, çünki o evi sizə mən özüm göstərmişdim; bir də ki, mən görərkən bir şeyi başa düşəydim: sizin kimi cavan bir oğlan...

Eponina susdu, görünür o, yadına düşən ağır bir fikri özündən rədd etmək istəyirdi; sonra ürek parçalayan bir təbəssümlə gülümseyərək sözüne davam etdi:

– Mən sizə eybəcər gördüm, eləmi? Bilirsiniz nə var: siz məhv olacaqsınız! İndi barrikadadan heç kəs gedə bilməyəcək. Sizin axı bura gətirən mən oldum. Siz bu yaxında öləcəksiniz, mən də elə bunu nəzərdə tutmuşdum. Amma sizi nişan alıb vurmaq istəyəndə mən yenə də özümü saxlaya bilmədim, əlimlə tüfəngin lüləsini örttdüm. Çox qəribədir! Mən sizdən qabaq ölmək istəyirdim, ona görə də belə elədim. Güllə mənə dəyəndən sonra mən sürünə–sürünə bura gəldim, məni görmədilər, götürüb aparmadılar. Mən sizi gözləyirdim, fikirləşirdim ki: “O yoxsa bura gəlməz?”. Ah, siz bilsəydiniz!.. Ağrıdan mən

bluzamı dişimlə didirdim, elə əzab çəkirdim!.. İndi mən özümü yaxşı hiss edirəm. Yadıңызdadır mı o gün: mən sizin otağıınıza gəldim, sizin güzgüdə özümə baxdım; o gün də yadıңызdadır mı: sizə bulvarda, paltaryuyan arvadların yanında rast gəldim?.. Orada quşlar nə yaxşı oxuyurdu! Bundan lap az keçib. Siz mənə yüz su pul verdiniz, mən sizə dedim: “Sizin pulunuz mənə lazım deyil”. Siz o pulu yerdən qaldırdınız mı? Siz axı varlı adam deyilsiniz. Mənim heç ağılıma gəlmədi ki, sizə deyəm, onu yerdən götürəsiniz. Gün par-par parıldayırdı. Hava isti idi. Yadıңызdadır mı, cənab Marius! Ah, mən nə xoşbəxtəm! Hamı, hamı bu yaxında öləcək.

Onun üzündə dəliçesinə, həm də ciddi bir ifadə vardı; bu, ürək parçalayan bir ifadə idi. Bluzunun cırığından onun sinəsi görünürdü. O danışdıqca, güllə deşmiş əlini sinəsində olan ikinci bir deşiyə basırdı: oradan, tıxacı çıxarılmış çəlləkdən şərab çıxan kimi, arabir qan çıxırdı.

Marius böyük bir ürək sızltısı ilə bu bədbəxt qıza baxırdı.

Birdən qız inildədi.

– Ah, yenə də! Mən boğuluram!

Eponina bluzasını dişi ilə tutub sıxdı, qıclarını daş yola uzatdı.

Bu anda barrikadada balaca Qavroşun xoruz səsi kimi nazik səsi eşidildi. O, tütəngini doldurmaq üçün stolun üstünə çıxıb, o zaman çox yayılmış olan bir nəğməni həvəslə oxuyurdu:

Lafayətə rast gələndə

Jandarm işıq saçmaraq,

Pıçıldadı: – daban alağ!

Eponina bir az qalxaraq qulaq asdı, sonra pıçıldadı:

– Odur.

Sonra Mariusa sarı dönərək əlavə etdi:

– Mənim qardaşım oradadır. Qoy o məni görməsin. Görsə danlayacaq.

Marius böyük bir kədər və ürək sızltısı ilə Tenardyenin ailəsi qarşısında olan borcunu düşündü: bunu axı atası ona vəsiyyəet edib getmişdi.

– Sizin qardaşınız? Sizin qardaşınız kimdir?

– O uşaq.

– Oxuyan uşaq?

– Hə.

Marius qalxmaq istədi.

Eponina:

– Getməyin, – dedi.

– Daha az qalıb!

Eponina oturmağa yaxın bir vəziyyətdə idi, lakin onun səsi güclə eşidilirdi, hıçqırıq onun səsinə qırırdı. Arabir də xırıltı onu boğurdu. Eponina üzünü bacardığı qədər Mariusun üzünə yaxınlaşdırdı və qərribə bir ifadə ilə əlavə etdi:

– Qulaq asın, mən sizinlə komediya oynamaq istəmirəm. Mənim cibimdə sizə məktub var. Dünəndən bəri mendedir. Mənə tapşırmışdılar ki, onu poçt ilə sizə göndərim. Mən göndərmədim, özümdə saxladım. Mən istəyirdim ki, o məktub sizə çatmasın. O yerdə ki, biz yenə tezliklə görüşəcəyik, bəlkə, orada bunun üçün sizin mənə acığınızı tutacaq. Biz orada görüşəcəyik, elə deyilmi? Məktubu götürün.

Eponina əsəbi halda, güllə dəymiş əli ilə Mariusun əlini tutdu, elə bil ki, onun əli daha ağrıyırdı. Onun əlini bluzasının cibinə saldı. Doğrudan da bluzanın cibində Mariusun əlinə bir kağız toxundu.

Eponina:

– Götürün, – dedi.

Marius məktubu götürdü.

Eponina bundan razı qaldığını başı ilə bildirdi.

– İndi mənim bu əməyimin qabağında mənə söz verin...

Eponinanın dili dolaşdı.

– Nəyi söz verim?

– Söz verin!

– Söz verirəm.

– Söz verin ki, mən öləndən sonra mənim alnımdan öpəcəksiniz.

Mən bunu hiss edərəm.

Eponina gücdən düşərək başını Mariusun dizinə qoydu; onun gözləri yumuldu. Marius elə zənn etdi ki, bu zavallı qızın ruhu bədənindən uçuşdu. O tərpənmirdi. Marius onun əbədi olaraq yatdığını düşünərkən, birdən o yavaş-yavaş gözlərini açdı: bu gözlərə ölümün qaranlıq kölgəsi enirdi; Eponina sanki o biri dünyadan gələn bir səslə mehribanca dedi:

– Bilirsinizmi, cənab Marius, mən elə güman edirəm ki, sizə bir balaca vurulmuşdum.

O istədi bir də gülümsəsin, gülümsəyə bilmədi, öldü.

Qavroş dərin düşüncə ilə məsafəni ölçür

Marius verdiyi sözü yerinə yetirdi: Eponinanın soyuq tər basması alından öpdü. Bu, Kozettaya xəyanət deyildi, bu bədbəxt bir qızın ruhu ilə, dalğın bir halda, mehribanca vidalaşmaq idi.

Marius Eponinanın verdiyi məktubu ürəyi əsə-əsə götürmüşdü. O dərhal hiss etmişdi ki, məktubda mühüm bir məsələdən bəhs olunur. Onun səbri çatmırdı: məktubu açıb oxumaq istəyirdi. Kişi qəlbi belə yaranmışdır: yazıq qız gözünü yuman kimi Marius məktubu düşündü. Eponinanın başını yavaşca yerə qoyub kənara çekildi. Bir hiss ona deyirdi: ölünün yanında sən görə bilməzsən bu məktubu oxumayasan.

Marius aşağı zaldakı şamın yayına getdi. Kozettanın göndərdiyi balaca bir məktubdu; məktub bir qadın qayısı ilə zərifcə bükülmüş və möhürlənmişdi. Üstündəki ünvan da qadın əli ilə yazılmışdı:

“Cənab Marius Pommersiyə, c-b Kurfeyrakın mənzili, Şüşə küçəsi, № 16”.

Marius möhürü sındırıb məktubu oxudu:

“Mənim sevgilim! Əfsus, atam tələb edir, biz gərək tezliklə gedək. Bu axşam biz Silahlı adam küçəsində, 7 nömrəli evdə qalacağıq. Bir həftədən sonra İngiltərədə olacağıq.

Kozetta, 4 iyun”.

Onların sevgisi o qədər təmizdi ki, Marius Kozettanın xəttini heç tanıyırdı da.

Baş verən hadisəni bir neçə sözlə danışmaq olar. Bunun hamısını Eponina eləmişdi. İyunun 3-də, axşam o, belə bir qərara gəlmişdi: həm atasının və quldurların Plüme küçəsindəki evə basqın etmələrinə mane olsun, həm də Mariusu Kozettadan ayırsın! Eponina təsadüfən rast gəldiyi avara bir oğlarla öz cır-cındır paltarını dəyişdi: o adama qadın paltarı geymək gülməli görünmüşdü. Mars çölündə Jan Valjana çox mənalı bir tərzde: “Köçün buradan” – deyən də o idi. Jan Valjan evə qayıtdıqdan sonra doğrudan da Kozettaya dedi: “Bu axşam biz Tusenlə bir yerdə Silahlı adam küçəsində gedirik. Bir həftədən sonra da Londonda olacağıq”. Kozetta bu gözlenilməz zərbdən sonra Mariusa bir neçə sətir söz yazdı. Lakin məktubu poçta necə aparmaq lazımdır?

O özü evdən bayıra çıxmırdı, Tusen də belə tapşırıqları yerinə yetirməyə adət etməmişdi: elə o saat məktubu aparıb Jan Valjana göstərəcəkdı. Kozetta iztirab içində boğulurdu; birdən o dəmir barmaqlıq arasından “cavan bir fəhlə” gördü; bu adam kişi paltarı geymiş Eponina idi, bayaqdan bəri bağın ətrafında hərələnirdi. Kozetta bu “cavan fəhlə”ni çağırırdı, ona beş frank pul, bir də məktub verib dedi: “Bu məktubu bu saat aparıb sahibinə yetirin”. Eponina məktubu cibinə qoydu. İyunu 1 beşində səhər çağı o, Mariusu tapmaq üçün Kurfeyrakın evinə getdi; ancaq o məktubu Mariusa vermək üçün deyil, onu “görmək üçün” getmişdi: hər bir qısqanan və seven adam bunu başa düşə bilər. Eponina orada Mariusu ya heç olmasa Kurfeyrakı dayanıb gözlədi, məqsədi də bu idi ki, “onu görsün”. Kurfeyrak ona: “Biz barrikadaya gedirik” – deyəndə birdən Eponinanın ağlına belə bir şey gəldi: özünü, başqa şeylərin ağışına atan kimi ölümün ağışına atсын, Mariusu da ora cəlb etsin! Eponina Kurfeyrakın ardınca gedərək barrikadanın harada qurulduğunu gördü. Mariusun heç şeydən xəbəri yox idi, məktubu Eponina özündə saxlamışdı. Eponina yəqin bildirdi ki, hava qaralandan sonra, Marius, həmişəki kimi, Kozettanın yanına gedəcək, buna görə də onu Plüme küçəsində gözlədi; Marius gələndə onu öz dostları adından barrikadaya dəvət etdi; Eponina ümid edirdi ki, bu çağırış onu barrikadaya aparacaqdır. O, Mariusun Kozettanı itirməklə ümitsizliyə uğrayacağını nəzərdə tutmuşdu, səhv də etmişdi. Eponina oradan Şanvreri küçəsinə qayıtmışdı. Biz onun barrikadada nələr etdiyini gördük. Eponina qısqanc adamlara xas olan məşum bir sevincle öldü; belə adamlar sevdiyi şəxsi: “Qoy heç kəsə qismət olmasın!” deyə-deyə özü ilə qəbrə aparır.

Marius Kozettanın məktubunda öpmədiyi yer qoymadı. Deməli, Kozetta onu sevir! Onun ağlına bir anlığa belə bir fikir gəldi: onda o gərək daha ölməsin! Sonra o öz-özünə dedi: “Kozetta buradan gedir. Atasını İngiltərəyə aparır. Mənim də babam istəmir ki, mən onunla evlənim. Mənim məşum taleyimdə heç bir şey dəyişməmişdir”. Elə dəqiqələr olur ki, Marius kimi xəyalpərəstlər tamamilə ruhdan düşürlər, – onların ən ağır qərarları da bundan meydana gəlir. Həyat – dözülməz bir yükür, ölüm ən yaxşı çıxış yoludur. Marius belə bir qərara gələndən sonra düşündü: indi iki iş qalmışdır ki, mən gərək onları yerinə yetirəm, bu mənim borcumdur. Kozettaya son əlvida məktubu göndərməklə ona öz ölümümü xəbər verəm, bir də ki, Qavroşu, –

Eponinin qardaşı, Tenardyenin oğlu olan bu yazıq uşağı özü üçün hazırladığı ölümdən xilas edəm.

O, Kozetta üçün sevgi haqqında olan fikirlərini balaca bir dəftərçəyə yazmışdı, bu dəftərçə onun bumajnikində idi; dəftərçədən bir ağ vərəq qoparıb, karandaşla aşağıdakı sözləri yazdı:

“Bizim evlənməyimiz mümkün deyil. Mən bunun üçün babamdan icazə istədim, babam icazə vermədi; mənim pulum yoxdur, səninki də elə. Mən tələsə-tələsə sənənin yanına getdim, sənəni görə bilmədim. Mən sənə söz vermişəm, sən bunu bilirsən, mən sözümün üstündə dururam. Mən ölürem. Sən bu kağızı oxuyanda mənim ruhum sənənin yanında olacaq, sənə baxıb gülümsəyəcək”.

Məktubu möhürləməyə şey yox idi; kağızı dörd yerə büküb üstünə bu adresi yazdı:

“Madmazel Kozetta Foşlevan, c-b Foşlevanın mənzili, Silahlı adam küçəsi, № 7.”

Məktubu bükəndən sonra o bir az fikirləşdi, yenə bumajniki götürüb açdı, elə həmin karandaşla dəftərçənin birinci səhifəsinə üç sətir söz yazdı:

“Mənim adım Marius Ponnemsidir. Xahiş edirəm mənim meyitimi mənim babam c-b Jilnormana yetirəsiniz, Mömin bacılar küçəsi, № 6, Mare”.

Marius bumajniki sürtükünün cibinə qoyub Qavroşu çağırdı. Səsə elə o saat bir uşaq gəldi: onun üzündə sevinc və sədaqət ifadə olunurdu.

– Mənim üçün bir iş eləmək istərsənmi?

Qavroş:

– Nə istəsiniz elərim, – dedi. – Pərvərdigara! Siz olmasaydınız, vallah mənə çoxdan: bir təhər eləmişdilər.

– Bu məktubu görürsənmi?

– Görürəm.

– Bunu al. Elə bu saat barrikadadan get (Qavroş narahatlıqla qulağının dalını qaşımağa başladı), sabah səhər onu – Silahlı adam küçəsində, yeddi nömrəli evdə, cənab Foşlevanın yanında yaşayan madmazel Kozettaya çatdır.

Balaca qəhrəman dedi:

– Yaxşı, ancaq... bu vaxta qədər barrikadanı tuta bilərlər, mən də orada olmayacağam!

– Belə görünür ki, barrikadaya səhər açılmamışdan hücum etmə-yəcəklər, sabah günortadan qabaq da onu tutmayacaqlar.

Düşmən öz hücumuna xeyli ara vermişdi, gecə vuruşmasında bundan tez-tez istifadə edilir: düşmən bu qayda ilə ara verəndən sonra daha şiddətlə hücum keçir.

Qavroş soruşdu:

– Qulaq asın, sizin məktubunuzu sabah səhər aparsam necə olar?

– Bu çox gec olar. Yəqin ki, barrikadayı mühasirəyə alarlar, bütün küçələrdə keşikçi qoyarlar, onda sən buradan çıxıb bilməzsən. Bu saat get.

Qavroş deməyə söz tapmadı: o mütərəddid halda dayanıb durmuşdu, qəmgin-qəmgin qulağının dalını qaşıyırdı. Birdən o, adəti üzrə, quş kimi çırpınaraq məktubu Mariusdan aldı:

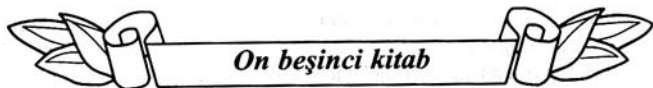
– Yaxşı, – dedi.

Mondetur küçəsi ilə qaça-qaça getdi.

Onun ağılına bir şey gəlmişdi, ancaq bunu demədi, qorxdı ki, Marius buna da etiraz edə.

Onun ağılına gələn bu idi:

“Hələ heç saat on iki olmayıb, Silahlı adam küçəsi də uzaqda deyil, mən məktubu aparıb verərəm, vaxtında da qayıdıb gələrəm”.

SİLAHLI ADAM KÜÇƏSİ

BİRİNCİ FƏSİL

Bəşboğaz süngər kağızı

Bütün bir şəhərin keçirdiyi coşqun həyəcan – qəlbin keçirdiyi həyəcan qarşısında nədir ki?! İnsanın daxili dərinliyi – xalqın daxili dərinliyindən də dərinidir. Jan Valjan böyük bir həyəcan içində idi. Onun daxilində yenə bütün girdablar açılmışdı. O da, Paris kimi qorxunc və anlaşılmaz bir çevriliş qarşısında sarsılmışdı. Bunun üçün bir neçə saat kifayət etmişdi. Onun həyatına, vicdanına qəfildən qaranlıq çökmüşdü. Paris haqqında deyilən sözü onun haqqında da demək olardı: “Budur, iki qüvvə bir-birinə rast gəlmiş. Işıq ruhu ilə qaranlıq ruhu uçurum üstündə, körpüdə bir-biri ilə əlbəyaxa olmuşdur. Onlardan hansı o birisini uçuruma atacaqdır? Kim kimə üstün gələcəkdir?”.

Jan Valjan iyunun 4-də, axşam, Kozetta və Tusenlə Silahlı adam küçəsinə köçdü. Orada, onun taleyində qəfildən bir dəyişiklik baş verdi.

Kozetta Plümə küçəsindən öz könü ilə getməmişdi. Onların arzusunu, bir yerdə yaşadıqları gündən bəri, ilk dəfə olaraq, bir-birinə uymamışdı: bu arzular bir-biri ilə mübarizəyə girməyə də, hər halda bir-birinə qarşı durmuşdu. Bir tərəfin etirazı o biri tərəfin müqavimətinə rast gəlmişdi. Naməlum bir adamın, heç gözlənilmədiyi halda, Jan Valjana: “Köçün buradan” deməsi onu elə təşvişə saldı ki, o, Kozettadan qəti surətdə təbə olmasını tələb etdi. Jan Valjan əmin idi ki, onu izləyib yerini tapmışlar, onu təqib edirlər: Kozetta ələcsiz qalib onun təklifini qəbul etdi.

Onlar Silahlı adam küçəsinə köçəndə, yolda bir-birinə birca kəlmə də söz demədilər: hərəsi öz fikri ilə məşğuldu. Jan Valjan elə

təşviş içində idi ki, Kozettanın kədərinə duymurdu; Kozetta da elə dərldi idi ki, Jan Valjanın təşvişini duymurdu.

Jan Valjan Tuseni də özü ilə apardı: əvvəllər bir yerdə gedəndə Tusen həmişə evdə qalardı. O hiss edirdi ki, bəlkə bir daha Plümə küçəsinə qayıtmayacaq, buna görə də Tuseni orada qoymadı, lakin sirrini də açıb ona deyə bilmədi. Bir də ki, Tuseni sədaqətli və etibarlı bir adam hesab edirdi. Qulluqçunun öz sahibinə xəyanəti maraqlardan başlanır. Lakin Tusen heç bir şeylə maraqlanmazdı, sanki Jan Valjana həmişə qulluqçu olmaq onun qisməti imiş. O, Barnevil kəndlisi şivəsində danışa-danışa – buna da adam gülməyə bilmirdi, – kəkələyə-kəkələyə deyərdi: “Anam mənə necə doğubsa elə də varam; öz işimi görürəm; ayrı şeylərlə işim yoxdur”.

Onların Plümə küçəsindən getməsi – köçməkdən artıq qaçmağa bənzəyirdi. Gedəndə Jan Valjan təkə Kozettanın “ayrılmaz dost” adlandırdığı xoş qoxulu balaca çamadanını götürdü. İri sandıqları aparmaq üçün hambal çağırmaq lazımdır: hambal – şahid deməkdir. Babil küçəsinə açılan həyət qapısına fiakr çağırıldı, ona minib getdilər.

Tusen bir az alt paltarı, üst geyimi, bəzi tualet şeyləri götürmək üçün güclə icazə ala bildi. Kozetta da ancaq balaca bir mücrü və büvar götürdü; mücrüyə – kağız yazmaq üçün lazımı şeylər qoymuşdu.

Onların getməsi mümkün qədər nəzərə çarpmasın və sakit keçsin deyə Jan Valjan axşam yola düşməyi lazım bildi, bu da Kozettaya imkan verdi ki, Mariusa kağız yazsın. Onlar hava lap qaralanda Silahlı adam küçəsinə gəlib çatdılar.

Yatanda da dinməz-söyləməz yatdılar.

Silahlı adam küçəsindəki mənzilin pəncərələri dal həyətdə baxırdı, özü də üçüncü mərtəbədə idi. Mənzil iki yataq, bir də yemək otağından ibarətdi; mətbəx və antresol yemək otağının böyründə idi; antresolda bir yığma çarpayı vardı; Tusen bu çarpayıda yatacaqdı. Yemək otağı iki yataq otağının arasında idi, o həm də dəhliz idi. Evə lazım olan bütün avadanlıq mənzildə vardı.

İnsanlar ağılsızcasına təşvişə düşdükləri kimi, ağılsızcasına da təskinlik tapırlar: insan təbiəti belədir! Silahlı adam küçəsinə gələn kimi Jan Valjanın təşvişi azaldı və yavaş-yavaş yox oldu. Elə yer var ki, bizim qəlbimizə sakitlik gətirir. Silahlı adam küçəsi – dinc camaatlı, gözə çarpmayan bir küçə idi; köhnə Parisin bu xırdaca, dar küçəsinin sakitliyi elə bil Jan Valjana yoluxurdu; bu küçə elə dardı ki, iki dirək

üstünə köndələnə bir tir qoymaqla ora araba gediş-gəlişi üçün bağlanmışdı; o hay-küylü şəhərin ortasında olsa da, dərin bir sükuta dalmışdı; günün günorta çağında ora aləqaranlıq olurdu; əgər belə demək mümkünə, – qoca adam kimi susub duran iki sıra yüzillik, hündür evlər onu ətrafın təşvişindən mühafizə edirdi. Bu küçədə unutanlıq donub qalmışdı. Jan Valjan rahat nəfəs aldı. Onu indi necə tanıya bilərdilər?!

Onun ilk qayğısı – “ayrılmaz dostunu” öz yatağının yanında qoymaq oldu.

Yaxşı yatdı. Axsamın xeyrindən sabahın səri yaxşıdır, deyiblər; buna – axşamın sevincindən səhərin sevinci çoxdur, – sözlərini də əlavə etmək olar. Jan Valjan yuxudan ayılanda kefi kök idi. Yemək otağı çox pis otaqdı, lakin bu ona çox gözəl göründü; otaqda köhnə, girdə bir stol, alçaq bir bufet, qaltaq bir kreslo, bir neçə də stul, divarda bufetə sarı əyilmiş bir güzgü vardı; Tusenin bağlamaları stulların üstündə idi; bağlamaların birindən Jan Valjanın milli qvardiya mundiri görünürdü.

Kozettaya gəlincə, Tusənə o, bulyon gətirməsini tapşırırdı və axşam kimi öz otağından çıxırdı.

Tusen yeni mənzili səliqəyə salmaqla məşğuldu. Axsam o, saat beş radələrində yemək otağına soyuq çolpa qızartması gətirdi: Kozetta atasının ovqatını təlx etməmək üçün çolpadan bir az yeməyə razı oldu.

Sonra, başının bərk ağrıdığını söyləyərək, Jan Valjana – gecən xeyrə qalsın – deyib, öz otağına getdi. Jan Valjan çolpanın qanadını ıstahla yeyərək stola dirsəkləndi; o yavaş-yavaş sakitləşərək yenə də özünü təhlükəsiz bir vəziyyətdə hiss edirdi.

Onlar belə yüngülcə nahar edirkən, Jan Valjan iki-üç dəfə, tutqun bir şəkildə, Tusenin səsinə eşitdi; Tusen kəkələyərək deyirdi: “Cənab, ətrafda hay-küy var, Parisdə vuruşurlar”. Lakin Jan Valjanın fikri bir çox məsələlərlə məşğul olduğundan Tusenin sözlərinə əhəmiyyət vermədi. Düzünü desək, bu sözləri yaxşı başa düşmədi.

Yerindən qalxdı, get-gedə daha artıq bir təskinlik duyaraq, pəncərədən qapıya, qapıdan pəncərəyə sarı var-gəl etməyə başladı.

O sakit olan kimi, yeganə dərdi-səri olan Kozetta yenə onun fikrini məşğul etdi. Ona görə yox ki, Kozettanın baş ağrısı, bu xırdaca əşə sarsıntısı, bu qız şıltağı, bu ötücü bulud kölgəsi onu narahat edirdi, – bunlar bir-iki günə keçib gedəcəkdə; o öz gələcəkləri haqqında və adəti üzrə, bu barədə xoş bir duyğu ilə düşündü. Hər halda Jan Valjan, keçirdikləri xoşbəxt həyatın yenə də öz qaydasına düşəcəyinə

mane olan bir şey görmürdü. Bəzən adama elə gəlir ki, onun istədiyi şeyləri əldə etməsi mümkün deyil, bəzən də, hər şeyi əldə etmək ona asan görünür. İndi Jan Valjan belə xoşbəxt dəqiqələr keçirirdi: hər şey ona asan görünürdü. Belə xoşbəxt dəqiqələr, adətən, gecədən sonra gündüz gələn kimi, pis dəqiqələrdən sonra gəlir, bu da bir-birinə zidd tərəflərin bir-birini əvəz etməsi qanunu əsasında olur; bu qanun təbiətin mahiyyətini təşkil edir; dayaz fikirli adamlar buna antiteza deyirlər. Bu sakit küçədə Jan Valjan həm özü üçün, həm də Kozetta üçün daldalanacaq bir yer tapmışdı, xeyli vaxtdan bəri onu narahat edən vəziyyətdən xilas olmuşdu. O uzun zaman öz qarşısında zülmət gördüyü üçün indi bu küçədə onun gözüne balaca bir işıq çarpırdı. Plümə küçəsindən çətinliyə rast gəlmədən və heç bir hadisə üz vermədən xilas olmaq özü yaxşı bir başlanğıcdı. Əslində, bir neçə aylığa da olsa, Fransanı tərk edib İngiltərəyə getmək özü ən ağıllı bir tədbir olardı. Bəli, getmək lazımdır. Kozetta onun yanında olandan sonra Fransada ya İngiltərədə yaşamağın nə fərqi vardı?! Kozetta onun vətəni idi, Kozetta onun xoşbəxtliyi üçün kifayətdi. Bəlkə də onun varlığı Kozetta üçün kifayət deyildi, – bu fikir əvvəllər onun bədəninə üşütmə salar, onu yatmağa qoymazdı, lakin indi bu onun ağılına da gəlmirdi. Onun bütün əvvəlki dərdi, qəmi sönüb getmişdi, onun qəlbi ümidlə dolu idi. Madam ki, Kozetta onun yanındadır, deməli, onundur, – Jan Valjan belə güman edirdi; bu – optik bir aldanış idi, bunun nə demək olduğu hamıya məlumdur. O, Kozetta ilə İngiltərəyə getməsinə mümkün ola bilən bütün rahatlıqları ilə təsəvvüründə canlandırır, xəyalının uzaq-uzaq ənginlərində xoşbəxtliyinin ihya olunduğunu görürdü.

Otaqda yavaş-yavaş gəzişərkən birdən onun gözüne qərribə bir şey sataşdı.

O düz qabağında, alçaq bufetin üzərində, divara maili vurulan güzgüdə dörd sətir yazı gördü və bunu lap aydınca oxudu:

“Mənim sevgilim! Əfsus, atam bizim dərhal getməyimizi tələb edir. Bu gün axşam biz Silahlı adam küçəsinə, 7 nömrəli evə köçürük. Bir həftədən sonra İngiltərədə olacağıq.

Kozetta 4 iyun”.

Jan Valjan dayandı, o heç bir şey başa düşmürdü.

Kozetta bura gələndən sonra öz bükürünü bufetin üstünə, güzgünün alt tərəfinə qoymuşdu, ağır bir təşviş və iztirab içində olduğundan bükür yadından çıxıb orada qalmışdı. O hətta bükürü açıq qoyduğunu

da duymamışdı: yazdığı dörd sətirlə məktubu bəvarın bu səhifəsində qurutmuşdu, sonra da Plüme küçəsindən keçən cavan bir fəhləyə vermişdi; bu dörd sətir yazı bəvarın hopdurucu kağızında əks olunub qalmışdı.

Güzgü də bu yazını əks etdirirdi.

Həndəsədə simmetrik əks deyilən şey burada meydana gəlmişdi. Hopdurucu kağızda tərsinə əks olunan sətirlər güzgülə əsl vəziyyətini almışdı, sözlər də olduğu kimi oxunurdu; Kozettanın dünən Mariusa yazdığı məktub Jan Valjanın gözləri qarşısında canlanıb dururdu.

Bu həm sadə, həm də sarsıdıcı bir şeydi.

Jan Valjan güzgülə yaxınlaşdı, sətirləri oxudu, gözlərinə inanmadı. Ona elə gəldi ki, bu sətirlər ildırım parıltısında meydana gəlmişdir. Bu – hallüsinasiya idi. Bu mümkün olan şey deyildi. Bu yox idi.

Onun dərk etmə qabiliyyəti yavaş-yavaş dəqiqləşdi; o, Kozettanın bəvarına baxdı, əsl həqiqət gözü qarşısında canlandı. Bəvarı götürüb dedi: “O yazı buradandır”. Bəvarda əks olunan yazıya böyük bir həyəcanla baxdı. Tərsinə əks olunan hərflər qərribə bir naxışa bənzəyirdi, sanki onların heç bir mənası yox idi. Jan Valjan fikirləşdi: “Bunlar heç bir şeyi ifadə eləmir, burada heç bir şey yazılmamışdır”. O böyük bir yüngüllük hiss edərək dərindən köksünü ötürdü. Dəhşətli dəqiqlərdə belə axmaqcasına sevinci kim duymamışdır?! Qəlb bütün xəyallarını sərf etməyincə ümitsizliyə uğramır.

Jan Valjan bəvarı əlində tutub, mənasızca bir heyretlə ona baxırdı: o az qalmışdı ki, onu ələ salan hallüsinasiyaya gülsün. Birdən yenə də güzgülə baxdı, bayaqkı hadisə yenə təkrar olundu: dörd sətir yazı orada lap aydın görünürdü. İndi bu daha gözə görünən xəyal deyildi. Təkrar olunan hadisə həqiqətdir. Bu aydın idi, güzgülə o məktubu düzgün əks etdirirdi. Jan Valjan məsələni başa düşdü.

O səndirilədi, bəvar əlindən düşdü, bufetin yanında olan köhnə kreslodə ağır-ağır oturdu; başı aşağı əyildi, gözləri donuqlandı, fikri dumanlandı. O öz-özünə dedi: bu doğru imiş, dünya işığı mənim üçün həmişəlik söndü, bunu Kozetta kiməsə yazmışdır. O yenə də qəzəblənmiş ruhunun zülmətində boğuc-boğuc nərilədiyini eşitdi. Götürün görün aslanın qəfəsindən eti necə götürürsünüz!

Marius hələ də Kozettanın məktubunu almamışdı, – bu həm qərribə, həm də kədərli bir haldı; Marius məktubu alana kimi təsadüf xaincəsinə onu Jan Valjana yetirmişdi.

Bu günə qədər taleyin sınaqları Jan Valjanı məğlub edə bilməmişdi. Ona ağır-ağır zərbələr endirilmişdi; insana kinli taleyi tərəfindən edilən bilən zorakılığın hamısı onun haqqında edilmişdi; amansız qəza-qəder cəmiyyətin bütün cəza tədbirləri, bütün yanlış fikirləri ilə silahlanaraq onu özünə hədəf seçmişdi, onu amansızca təqib edirdi. Lakin o heç bir şeyin qarşısında geri çəkilməmişdi, heç bir şeyin qarşısında əyilməmişdi. Lazım olan vaxtda ən cəsarətli qərarlar qəbul etmişdi. Yeniden əldə etdiyi şəxsiyyət azadlığından könüllü olaraq vaz keçmişdi, öz sərbəstliyini vermişdi, öz həyatını təhlükə qarşısında qoymuşdu, hər şeydən məhrum olmuşdu. Hər əzaba tab gətirmişdi, heç bir şeydə öz xeyrini güdməmişdi, hər şeyə dözmüşdü, bu da o dərəcəyə varırdı ki, bəzən onu – din yolunda əzab çəkən adam kimi öz-özündən əl üzmüş bir adam hesab etmək olardı. Onun cürbəcür müsibətlərlə mübarizədə bərkiyən vicdanı elə bil ki, heç sarsılmaz yacaqdı. Lakin indi bir adam onun ruhunun dərinliyinə baxsaydı – bir şeyi itiraf etməyə məcbur olardı: onun ruhu zəifləyirdi.

Tale tərəfindən üz verən və uzun illər boyu davam edən ağır işgəncələr nəticəsində o çox əzab çəkmişdi, lakin bu cür dəhşətli əzab duymamışdı. Hələ bu cür odlu kəlbətinin ağzına düşməmişdi. O, öz daxilində yatan bütün hissələrin sirli bir şəkildə canlandığını duyurdu. Heç özünə də məlum olmayan bir əsəbinə iynə batırıldığını hiss edirdi. Əfsus! Ən böyük sınaq, daha doğrusu, yeganə sınaq – sevilən bir adamın əldən çıxmasıdır!

Zavallı, qoca Jan Valjan Kozettanı ancaq bir ata kimi sevirdi, lakin biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, o yetimcəsinə bir həyat keçirdiyindən, onun bu atalıq hissəsinə bütün başqa sevgilər də daxil olmuşdu: Kozettanı o həm qızı kimi, həm ana kimi, həm də bacı kimi sevirdi. Bütün ömrü boyu onun nə məşuqəsi, nə də arvadı olmuşdu; təbiət – etibardan düşmüş adamın vekselinə qəbul etməyən kreditordur, buna görə də bütün sevgilərin ən dəyanətlişi qadına olan məhəbbət hissi, dumanlı, təmiz, saf, öz təmizliyi ilə adamı valeh edən, idraka sığmayan, ilahi, səmavi, mələkcəsinə hiss bütün o biri hissələrə qarışmışdı. Hətta bu, hissdən artıq instinkt idi, instinktdən artıq məcəzubiyyətə, hiss olunmayan, gözə görünməyən, lakin real bir məcəzubiyyətdi. Jan Valjanın böyük bir məhribanlıq içində yaşayan sevgisi əslində dağ içərisində olan, yeri bilinməyən, əl dəyməyən qızıl damarı kimi bir şeydi.

Qoy indi oxucu Jan Valjanın qəlbinin nə ilə dolu olduğunu yadına salsın: biz yuxarıda bunu demişdik. Onların arasında nikah, hətta mə-nəvi nikah da ola bilməzdi; bununla belə onların taleyi bir-birinə möh-kəmçə bağlanmışdı. Jan Valjan bütün ömrü boyu Kozettadan, yəni o uşaqdan başqa elə bir şey bilmirdi ki, onu sevmək olsun. Bir-birini əvəz edən ehtiras və sevgi məczubiyyəti onun qəlbində iz buraxmamışdı, elə bir iz ki, bir-birini əvəz edən açıq və tünd-yaşılıqda – qışdan keçən yarpaqda, yaşı əllidən ötən adamda görmək olar. Nəticə etibarilə, – yuxarıda dəfələrlə dediyimiz kimi, – hissələrin bu daxili birləşməsi, yüksək bir xeyirxahlıq şəklində təzahür edən bu şeylərin hamısı o yere gətirib çıxartdı ki, Jan Valjan Kozettanın atası oldu. O qərībā bir ata idi: o həm baba, həm oğul, həm qardaş, həm də ər olan bir ata idi; o elə bir ata idi ki, onun varlığında ana da hiss olunurdu; o, Kozettanı sevən, ona pərəstiş edən bir ata idi; çünki Kozetta onun üçün həm işıq, həm sığınacaq yeri, həm ailə, həm vətən, həm də cənnət olmuşdu.

O zaman ki, Jan Valjan bunların həmişəlik qurtardığını, Kozettanın ondan uzaqlaşdığını, onun əlindən çıxdığını, onun bulud kimi, su kimi ələgəlməz olduğunu başa düşdü; o zaman ki, bu öldürücü həqiqət onun qarşısında cəmlənəndi, o da düşünərək dedi: “Kozettanın qəlbi başqa bir adama uyub, o bütün həyatını başqa bir adama verib, onun sevgilisi var, amma mən ancaq atayam, mən daha mövcud deyiləm”; o zaman ki, onun daha heç bir şübhəsi qalmadı öz-özünə dedi: “Kozetta mənim əlimdən gedir!” – Jan Valjanın duyduğu kədər imkan dairəsindən çıxdı. Əlindən gələn hər şey edəsən – axırı da bu? Bu necə olur? Heç demə o – heçmiş? Bunu düşünəndə, yuxarıda dediyimiz kimi, Jan Valjan acığından titrədi. Bütün varlığında, varlığının hər zərrəsində xudbinliyin çoxqun bir şəkildə hərəkətə gəldiyini hiss etdi, “mənlilik” onun mənəviyyatının girdabında nərilədi.

Daxili fəlakət də olur. Ümitsizliyə gətirib çıxaran etimad – insan mənəviyyatının ən dərin əsaslarını qırmadan, dağıtmadan insan qəl-binə daxil ola bilməz, bu əsaslar çox vaxt insanın bütün varlığını təşkil edir. Bu dərəcəyə gəlib çatan kədər – vicdanın imkanında olan bütün qüvvələrin məğlubiyyəti və qaçması deməkdir. Bu dəqiqələr – təhlükəli, mənhus dəqiqələrdir. İnsanlardan çox azı – öz-özünə sədaqətli qalanda, öz vəzifəsini yerinə yetirmək əzmindən dönməyəndə bu də-qiqələri keçirir. Lakin səbir kasası dolanda, əzab və iztirab həddindən aşanda ən mənanətli xeyirxah adamlar da sarsılır. Jan Valjan yenə də

büvarı götürüb baxdı, bir daha bunun dəhşətli bir həqiqət olduğuna inandı, gözələrini büvardan çəkmədən əyilib qalxdı və sanki bu dörd sətirə baxa-baxa daşa döndü; elə zənn etmək olardı ki, bu insan mə-nəviyyatını dolduran hər şey uçub dağılır, – onu, elə bil, ağır kədər bürümüşdü.

Jan Valjan kəşf etdiyi bu yazıya diqqətlə baxır, xəstə təsəvvü-ründə bunun həcmiini böyüdürdü; eyni zamanda onun zahiri sakitliyi adamı qorxudurdu: insan sakitliyinin cansız heykəl sakitliyinə çevrilməsi dəhşətli olur.

Jan Valjan – heç xəbəri olmadan taleyinin atdığı qorxunc addımı ölçürdü, keçən yayda olan qorxusunu xatırlayırdı, – o, lazımcına düşünmədən bu qorxunun üstündən keçmişdi; o yenə də onda gördüyü uçurumu görürdü; ancaq indi o, bu uçurumun kənarında deyil, lap dibində idi.

Heç eşidilməyən bir müsibət baş vermişdi: Jan Valjan uçurumu görmədən ora yıxılmışdı. Həyatının işığı sönmüşdü; amma o elə təsəvvür edirdi ki, günəşi həmişə görəcəkdir.

İnstinkt ona doğru yol göstərdi. O bəzi halları, bəzi günləri fik-rində canlandırdı, Kozettanın hansı bir vəziyyətdə qızardığını, hansı bir vəziyyətdə ağardığını xatırlayıb öz-özünə dedi: “Bu odur”. Ümid-sizliyin gözcəqlığı – oxu həmişə hədəfə dəyən əsrarəngiz yay kimi bir şeydir. Jan Valjan ilk zənnində Mariusun izinə düşdü: bu adamın adını o bilmirdi, amma elə o saat bu adın sahibini tapdı. Amansız bir şəkildə meydana gələn xətiyələrin dərinliyində – Lüksemburq bağında boş-boş gəzən, sevgi macəraları axtaran bu naməlum, bu miskin adamın, sentimental romanların bu avara qəhrəmanını, bu axmağı, bu əclafı o lap aydın görürdü: öz övladını çox-çox sevən bir atanın yanın-da onun qızına qas-qöz eləmək əclafı deyilmi?!

Jan Valjan qəti surətdə təyin etdi ki, bu hadisənin baş verməsinə o cavan oğlan müqəssirdir, bütün bu şeylərə o səbəb olmuşdur; öz qəl-bində şər ilə bu qədər mübarizə aparən, bütün həyatının, bütün fəlakət və bədbəxtliyinin məhəbbətə çevrilməsinə çalışan, mənəvi cəhətdən dəyişən bu adam öz-özünə diqqətlə baxaraq nifrət kabusunu gördü.

Böyük kədər insan mənəviyyatını əzir, həyatı insanın gözündən salır. Dərd çəkən adam nəyinə ondan uzaqlaşdığını hiss edir. Gənclik illərində onun təması ağır, sonralar məşum olur. Əfsus! Hətta o zaman ki, qan qızğın, saç qara olur, adam başını məşəl alovu kimi dik tutur; o

zaman ki, taleyin düynçəsi hələ açılmamışdır; o zaman ki, təmiz sevgi ilə dolu olan qəlbin çırpıntısına başqa bir qəlb cavab verir; o zaman ki, səhvi düzəltməyə hələ vaxt vardır; o zaman ki, bütün qadınlar, bütün təbəssümlər, bütün gələcək, bütün ənginlər hələ qabaqdadır, o zaman ki, insanın varlığı həyat qüvvəsi ilə doludur – hətta onda da ümitsizlik dəhşətli olur. Lakin ümitsizlik qocalıq illərində necə olur, – o zaman ki, illər söne-söne, surətini artırır-artır qaranlığa doğru gedir, bu qaranlığa çatanda insan öz qarşısında qəbir zülmətinin ulduzlarını görməyə başlayır!..

Jan Valjan düşünürdü. Tusen otağa girdi. O ayağa qalxıb soruşdu:

– Bu əhvalat haradadır? Siz bilirsinizmi?

Tusen sualı başa düşməyərək ancaq bunu deyə bildi:

– Sizə nə lazımdır?

Jan Valjan bir də soruşdu:

– Axı siz deyəsən mənə deyirdiniz ki, haradasa dalaşırlar...

– Hə, cənab, dalaşırlar! Sen-Merri tərəfdə.

İnsanlarda qeyri-şüuru hərəkətlər olur. Bu hərəkətlər bizim xəbərimiz olmadan, ən gizli bir fikrin təhriki ilə meydana gəlir. Jan Valjan da, yəqin ki, heç özü dərk etmədən, belə bir fikrin təhriki ilə, beş dəqiqədən sonra küçəyə çıxdı.

O, evinin qabağında, tumbada, başı açıq oturdu, elə bil ki, nəyə isə qulaq asırdı.

Hava qaralırdı.

İKİNCİ FƏSİL

Qavroş küçə işğının düşmənidir

Jan Valjan nə qədər belə oturdu? Onun ağır düşüncəsinin möddə və cəzri nədən ibarətdi? O özünə gəlmişdimi? Ya elə pamilə olub qalmışdı? O yenilmək dərəcəsinə qədər ruhdan düşmüşdü mü? O yenə də özünə gəlib qəlbində möhkəm bir dayaq nöqtəsi tapa biləcəkdimi? Yəqin ki, o özü də bu suallara cavab verə bilməzdi.

Küçə bomboş idi. Bir neçə adam tələsə-tələsə, təşviş içində evinə qayıdırdı. Jan Valjanı onlar çətin görə bilirdi. Təhlükəli vaxtlarda hər kəs öz canının hayına qalır. Fənərçi həmişəki kimi gəlib, 7 nömrəli evin darvazası qabağında, asılan fənəri yandırıb getdi. Birisi Jan Valjanı bu qaranlıqda görseydi, onun canlı bir adam olduğunu güman etməzdi.

O darvazanın qabağında tumbanın üstündə sakitcə oturmuşdu, tərənəmirdi, elə bil ki, buzlu heykələ çevrilmiş kabusdu. Ümitsizliyin bir xüsusiyyəti də dondurmaqdır. Kilsə zənglərinin haray səsi, uzaqdan insan yığınının qəzəbli hay-küyü eşidirdi. Sen Pol qülləsinin saati – tələm-tələsik və qarmaqarışıq vurulan zənglərin uğultusunu, qiyamın zəng səsinə qarışan hay-küyünü batıraraq, təntənə ilə, ağır-ağır saat on biri vurdu; çünki zənglərin haray səsi – insan işidir, vaxt – Allah işidir. Saatın vurması Jan Valjana heç təsir etmədi; o heç qımıldanmadı da. Elə bu zaman Mərkəzi bazar tərəfdə tufənglərin yaylım atəşi eşidildi, sonra bu yaylım atəşi bir də daha bərkdən guruldadı; yəqin Şanvreri küçəsində barrikadaya hücum edirdilər, – bundan biz yuxarıda bəhs etmişdik, Marius bu hücumun qabağını almışdı. Jan Valjan bu iki yaylım atəşini eşidəndə səksəndi, – bu gurultu gecənin sükutu içərisində sanki daha şiddətlə səslənirdi. Jan Valjan yerindən qalxıb, gurultu gələn tərəfə döndü, sonra yenə də tumbanın üstündə oturub qollarını döşündə cəpəzlədi, başı yenə də yavaş-yavaş aşağı endi.

O yenə də qəmgin bir halda öz-özü ilə söhbət etməyə başladı.

Birdən başını qaldırdı: kim isə küçə ilə gedirdi; yaxından ayaq səsi gəlirdi; Jan Valjan fənər işığında, Arxiv binası qabağında, küçənin qurtaracağında lap cavanca, solğun, şənbir üz gördü.

Qavroş Silahlı adam küçəsinə gəlmişdi.

O yuxarıya baxır, elə bil ki, nəşə axtarırdı. Jan Valjanı lap yaxşı görürdü, ancaq ona əhəmiyyət vermirdi.

Qavroş yuxarıya baxdıqdan sonra aşağıya baxmağa başladı; pəncəsi üstə qalxaraq, evlərin birinci mərtəbəsinin qapılarına, pəncərələrinə nəzər saldı; hər yer bağlı idi; qapılar qıfıllanmışdı, bel demiri vurulmuşdu. Həmin evlərin bu qayda ilə barrikadalanmış qapılarında beş-altısını yoxlayıb çiyinlərini çəkdi, vəziyyəti bu sözlərlə təyin etdi:

– Lənət şeytana!

Sonra yenə də yuxarıya baxmağa başladı.

Jan Valjan bir az əvvəlki ruhi vəziyyətində heç kəsə müraciət etməzdi, hətta heç kəsin sualına cavab da verməzdi, lakin indi bu uşaqla danışmaq üçün böyük bir arzu hiss etdi.

– A bala, nə axtarırsan?

Qavroş açıqca dedi:

– Mən yemək axtarıram, – sonra əlavə etdi: – Bala siz özünüzsünüz!

Jan Valjan cibini qurdalayıb beş franklıq bir pul çıxartdı.

Lakin Qavroş yöndəquşu cinsinə mənsub olduğundan, tez-tez bir şeydən o biri şeyə atıldığından – söhbət edə-edə yerden daş götürmüşdü. O fənər görmüşdü.

– Bir baxın,– dedi, – burada hələ fənər var! Dostlar siz qaydanuna tabe olursunuz. Bu intizamsızlıqdır. Gəlin bunu sındıraql!

Daşı fənərə atdı. Fənərin şüşəsi elə çartılıt ilə sınıb töküldü ki, qarşı evdə öz istehkamının dalında gizlənən camaat çıxırışaraq dedi: “Budur, doxsan üçüncü il başlanırl!”.

Fənər bərk yellənərək söndü. Küçəyə o saat qaranlıq çökdü.

Qavroş tutduğu işi bəyəndi:

– Bax, belə, ay qarı küçə, gecə təsəyini qoy başına!

Sonra Jan Valjana sarı dönüb soruşdu:

– Sizin bu küçənin axırında dikələn o böyük daxmanın adı nədir? Arxivdir, nədir? Bu sarsaq yorğun sütunları qırıb tökəsən, barrikada düzəldəsən – bax onda lap əntiqə olar!

Jan Valjan Qavroşa yaxınlaşaraq öz-özünə mızıldandı:

– Yazıq uşaq acıb, yemək istəyir. Qavroşun əlinə beş franklıq pul qoydu.

Qavroş “su”nun iriliyinə təəccüb edərək, başını lovğa-lovğa dikəltdi; qaranlıqda pula baxdı, bu yekə pulun parıltısı onun gözünü qamaşırdı. Qavroş belə bir beş franklıq pulun olduğunu eşitmişdi; bu pulun şöhrəti onun xoşuna gəlirdi; indi bunu yaxından görərək valeh olmuşdu: “Bu pələngə bir baxaq – görək!”.

Pula bir qədər heyran-heyran baxdı, sonra Jan Valjana sarı döndü, pulu ona uzadaraq əzəmətlə dedi:

– Burjua, mən fənərləri qırmağı daha üstün tuturam. Bu vəhşi heyvanı alın, qoy qalsın özünüzdə. Məni pulla ələ almaq olmaz. Onun beş cəynağı var, amma məni cırmaqlaya bilməz.

Jan Valjan ondan soruşdu:

– Sənin anan varmı?

Qavroş düşünmədən dedi:

– Əlbəttə, var.

Jan Valjan sözünə davam etdi:

– Onda bu pulu anana apar.

Bu söz Qavroşun xoşuna gəldi. Bir də ki, onunla danışan adamın şlyapası yox idi, bu ona Jan Valjanın etibarını qazandırdı.

– Doğrudanmı? Ona görə yox ki, fənərləri qırmayım?

– Nə qədər istəyirsən qır!

– Siz əntiqə oğlansınız!

Qavroş pulu cibinə qoydu.

Onun Jan Valjana olan etibarını artmışdı:

– Siz bu küçədə olursunuz?

– Bu küçədə oluram, necə?

– Siz mənə yeddi nömrəli evi göstərə bilərsinizmi?

– Yeddi nömrəli evi neynirsən?

Qavroş karıxdı: artıq şey söylədiyindən qorxdı, beş barmağının beşini də qəzəblə saçına soxaraq bu sözləri söyləməklə kifayətləndi:

– Elə belə!

Jan Valjanın ağlına bir şey gəldi, təşvişə düşən adamlarda belə fikir aydınlığı olur. Jan Valjan soruşdu:

– Bəlkə sən mənə məktub gətirmisən: mən o məktubu gözləyirəm.

– Sizə? Siz arvad deyilsiniz.

– Məktub madmazel Kozettanın üstünə göndərilib, elə deyilmi?

Qavroş donquldandı:

– Kozettanın? Deyəsən orda elə belə də yazılıb. Gülməli addır!

– Bilirsən nə var: mən məktubu görək ona yetirəm, ver bura.

– Onda siz yəqin bilirsiniz ki, məni barrikadadan göndəriblər?

– Əlbəttə bilirəm.

Qavroş əlini o biri cibinə salıb, dörd qat бүкүlmüş məktubu çıxartdı.

Sonra təzim edərək dedi:

– Məktuba hörmət! Bu, müvəqqəti hökumətdəndir.

– Ver bura.

Qavroş kağızı başının üstündə tutub durmuşdu.

– Elə güman eləməyin ki, bu sevgi məktubudur. Bu qadına yazılmışdır, ancaq xalq adından yazılmışdır. Biz kişilər vuruşuruq, amma zənən xeylağına hörmət edirik. Bizdə ali cəmiyyətdə olan kimi deyil: orada şıq geyimli gədə-güdə sarsaq-sarsaq qızlara gizlin kağız yazırlar.

– Ver bura.

Qavroş sözünə davam etdi:

– Doğrudan da siz deyəsən əntiqə oğlansınız!

– Tez ol, ver.

– Alın.

Qavroş kağızı Jan Valjana verdi.

– Cənab İks, tez olun gedin, mamzel İksetanın gözü yoldadır.

Qavroş öz məzəliyindən çox razı qaldı.

Jan Valjan soruşdu:

– Məktubun cavabını hara aparım? Sen-Merriyə?

Qavroş ucadan:

– Bir az səhv edirsiniz,– dedi. – Necə deyirlər: vəsəli qutab deyil.

Bu məktub Şanvreri küçəsindəki barrikadadandır, mən ora qayıdıram.

Gecəniz keyrə qalsın, vətəndaş!

Qavroş bu sözləri deyib getdi, daha doğrusu, sıpqınıb əldən çıxan quş kimi qanadlandı, gəlidiyi yerə uçdu. O sanki zülməti deşə-deşə, maşınla atılan daş kimi sürətini azaltmadan, yenə də qaranlığa daldı. Silahlı adam küçəsinə yenə də səssizlik çökdü. Həm kölgəyə, həm rüyaya oxşayan bu qərribə uşaq bir anda, zülmət içərisində tüstü kimi itib-batan evlərin arxasında qaranlığa qorq oldu. Elə zənn etmək olardı ki, Qavroş qaranlıq içində əriyərək itdi. Lakin bir neçə dəqiqə sonra çatırtı elə bir şüşə sındı, bir fənər gurultu ilə daş yola düşdü; bu yenə də camaatı yuxudan ayıltı, onların nifrətinə səbəb oldu. Bunu – Şom küçəsilə qaça-qaça gedən Qavroş edirdi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Kozetta ilə Tusen yatırkən...

Jan Valjan Mariusun məktubu ilə öz otağına qayıtdı.

O, yuvasına şikar aparan bayquş kimi qaranlıqdan razı idi: Jan Valjan pilləkənlə asta-asta yuxarı qalxdı, öz otağının qapısını yavaşca açıb içəri girdi, sonra yenə də yavaşca örtüdü, dayanıb qulaq asdı, səssəmirmə yox idi, bu nəticəyə gəldi ki, yəqin Kozetta da, Tusen də yatmışdır. Onun əli elə əsirdi ki, bir kibrit yandırmaq üçün üç-dörd kibrit çöpünü Fümada xəlitəsi olan şüşəyə batırdı; indi onun etdiyi iş oğurluğa oxşayırdı. Nəhayət, şamı yandırdı, stola dirəklənib kağızı açdı, oxumağa başladı.

İnsan çox həyəcanlı olanda oxumur, bəlkə kağızın üstünə cumur, onu öz esiri kimi sıxır, əzir, nifrət ya şadyanlıq caynağını ona ilişdirir; gah kağızın sonuna, gah da əvvəlinə baxır. Onun diqqəti son dərəcə

həyəcanlı olur; kağızda yazılan, ümumiyyətlə, təxminən onun ən ümdə cəhətini qavrayır, bir yerdə dayanıb durur, o birilər itib gedir. Jan Valjan Mariusun kağızında ancaq bu sözləri gördü:

“... Mən ölürəm. Sən bu kağızı oxuyanda mənim ruhum sənin yanında olacaq”.

Jan Valjan bu iki sətirə baxanda böyük bir sevinc duydu; elə dəqiqələr olurdu ki, hissələrin sürətlə dəyişməsi sanki onu basıb əzirdi; indi o Mariusun kağızına sərxoş bir adam heyretilə baxırdı; onun təsəvvüründə gözəl bir mənzərə canlanırdı: bu mənzərə – onun nifrət etdiyi adamın ölümü idi.

Onun qəlbində fərəhin vəhşi fəryadı qopdu. Demək, hər şey bitdi! Məsələ onun ümid edə biləcəyindən də tez həll olundu. Onun yolunu kəsən adam məhv olur. Bu Marius özü, məcbur edilmədən, öz könlü ilə həyatdan gedir. Jan Valjan iştirak etmədən, bu işdə heç bir təqsiri olmadan “bu adam” tezliklə öləcək. Bəlkə də elə ölüb. Jan Valjan şiddətli həyəcan içində düşünməyə, götür-qoy etməyə başladı. Yox, o hələ ölməyib. Görünür məktub elə göndərilib ki, Kozetta sabah səhər onu oxusun; saat on birlə gecə yarısı arasında səslənən iki yaylın atəşindən başqa heç bir hadisə olmayıb; barrikadaya əsl hücum ancaq səhər açılanda olur; bunun fərqi yoxdur: “bu adamı” üsyana cəlb edildiyi gündən ölmüş hesab etmək olar. O dışı çarxlar arasına düşmüşdür. Jan Valjan azadlıq gününün gəlib çatdığını hiss etdi. O yenə də Kozetta ilə bir yerdə olacaq. Onun daha rəqibi olmayacaq. Gələcək yenə də öz ağuşunu onların qarşısında açırdı. Bunun üçün bircə şey lazımdır, kağızı cibinə qoyub gizlətsin! Kozetta “bu adamın” başına nə gəlidiyini heç vaxt bilməyəcək. “Bircə şey qalır: o şey ki olacaq – onun baş verməsinə mane olmamaq lazımdır. Bu adam xilas ola bilməyəcək. O hələ ölməyibse – heç şübhəsiz, öləcək. Belə də xoşbəxtlik olar!”.

Jan Valjan bu şeyləri öz-özünə deyib tutuldu.

Sonra aşağı enib qapıçını oyatdı.

Təxminən bir saat sonra Jan Valjan əlində silah, tam milli qvardiya paltarında evdən çıxdı. Qapıçı onun çatışmayan şeylərini çox asanlıqla qonşulardan tapıb, gətirdi. Jan Valjanın doldurulmuş bir tüfəngi, bir də patron dolu çantası vardı. O, Mərkəzi bazar tərəfə yönəldi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Qavroşun yersiz coşqunluğu

Bu zaman Qavroşun başına belə bir əhvalat gəldi.

O, Şom küçəsindəki fənəri kamal-ədəblə vurub sındırıqdan sonra gəlib Vyeyl-Odriyet küçəsinə çıxdı; orada "heç itə də" rast gəlmədiyindən, bildiyi nəğmələrdən birini oxumaq üçün əlinə fürsət düşdü. Nəğmə onun yerişini yavaşlıtmırdı, əksinə, daha da yeyinlədirdi. Onun odlu kupletləri yatan, ya qorxuya düşən evlərin üstünə yağmağa başladı:

Qaratoyuq dedi birdən:
"Bu yaxında bir qızla mən
Rus qızıyla meşəlikdən..."
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Dostum Perro, bu nə xislət, –
Gündə bir qız edirsən bənd.
Bu durbinə də, nə hacət?
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Hərcayı eşq öddür, inan!
Tutub zərif boğazından
Məcnun, bidar oldum, aman.
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Necə oldu o xoş anlar!
Lizon mənə çəkdi qumar.
Bir... iki... yandım, zəhrimar...
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Onda ki, Suzetta dilbər
Saldı mənə xoş bir nəzər,
Alışdım, yandım sərbəsər!
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Fəsil açdım neçə-neçə,
Bir mən, bir Madlen, bir gecə...
Şeytan, iblis yerə keçə!
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Gözəl fəndgir olur yaman!
Yerişiyə çən alır, can –
Gah ram olur... Adel dayan!
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Stellayla gecə dansdan
Qoşa evə gələn zaman
Sönmüşdü göydə köhkəşan,
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Qavroş nəğməni oxuduqca əl-qolunu bərk-bərk oynadırdı. Əl-qol hərəkəti – neqeratin dayaq nöqtəsidir. O üz-gözü çox qərribə şəkillərə salırdı; onun sifəti – ağız-burun öymənin tükənməz xəzinəsi idi; onun üzü bərk küləkdə qurudulan yırtıq alt paltarın dəlik-deşiyi kimi şəkildən-şəklə düşürdü. Çox təəssüf ki, o, tək idi, gecə idi, onun sifətini heç kəs görmürdü, görə də bilməzdi. İstedadlı adamlar bu qayda ilə puç olub gedirlər.

Birdən o dayandı.

– Romansı kəsək, – dedi.

Onun pişik gözü kimi iti gözləri qaranlıqda, darvazanın içində, incəsənətdə "ansambl" deyilən bir şey gördü, bu, başqa sözlə desək, bir adam və bir şey idi: şey – əl arabası idi, adam da – arabada yatan bir overnli idi.

Arabanın qolları daş yolun, overnlinin başı arabanın qabaq tərəfində idi. O bu maili yerdə büzüüb yatmışdı, ayaqları yerə dəyirdi.

Qavroş dünya görmüş adam olduğundan dərhal onun sərxoş olduğunu bildi.

Bu adam küçə arabası idi; bərk içmişdi, bərk də yatmışdı.

Qavroş öz-özünə dedi: "Yay gecələri, bax, belə şeylərə yarayır: overnli öz arabasında yatır, sonra gəlib bu arabanı Respublika üçün aparırlar, overnlini mütləqiyyət üçün qoyurlar qalır!"

Onun ağlına indicə çox gözəl bir fikir gəlmişdi: “Bu araba bizim barrikadaya lap yaxşı yarar”.

Overnli xoruldayırdı.

Qavroş arabanı qabaq tərəfindən yavaşca özünə sarı çəkdi, sonra overnlini aşağı hissəsindən, yeni qıçlarından tutub dartdı, sərxoş arabacı, heç bir şey olmamış kimi, daş yolda rahatca sərilib qaldı.

Əl arabası boşaldı.

Qavroş, qəfil ortaya çıxan hadisələri hazır bir vəziyyətdə qarşılamağa adət etmişdi, buna görə də onun bütün əmlakı öz yanında olardı. Ciblərini axtardı, bir parça kağız, bir qırıq qırmızı karandaş çıxartdı; karandaşı bir dülgərdən çırpışdırmışdı.

Kağıza bu sözləri yazdı:

“Fransa respublikası

Əl arabası təhvil alındı”.

Sonra da altdan qol qoydu:

“Qavroş”

Kağızı, hələ də xoruldamaqda olan overnlinin plis jiletinin cibinə qoydu, əl arabasının qollarından yapışdı; onu qabağa basa-basa, daş yolda gurultu sala-sala, var gücü ilə Mərkəzi bazara sarı yüyürməyə başladı: o öz qalibiyyətinin təntənəsini keçirirdi.

Lakin bu təhlükəli bir iş idi. Kral mətbəəsi yanında keşikçi məntəqəsi vardı. Qavroş bunu nəzərə almamışdı. Paris civarının milli qvardiya hissəsi bu məntəqədə dururdu. Hissə təşvişə düşərək qımıldanmağa başladı: səfər çarpayısında yatan qvardiyaçılar başlarını qaldıraraq qulaq asırdı. İki fənərin bir-birinin ardınca sındırılması, lap ucadan oxunan bir nəغمə bu qorxaq küçələr üçün kifayətədi, hətta kifayətdən də çox-çox artıqdı: bu küçələrdə lap gün batanda yatmağa başlayırlar, şamların da başına belə tezdən söndürücü qapaq keçirirlər. İndi bir saatdı ki, bir küçə uşağı butulkaya düşən milçək kimi bu dinc məhəllədə hay-küy salmışdı. Məhəllə serjantı bu səsə qulaq asırdı. O durub gözləyirdi. O, ehtiyatlı adamdı.

Əl arabasının gurultusu serjantı səbirdən çıxartdı, onu yoxlama aparmağa vadar etdi.

O heyəcanla dedi:

– Onlar burdadır, özü də bütün bir quldur dəstəsidir. Gedək astaca baxaq.

Aydın görünürdü ki, anarxiya əjdahası zağasından çıxmış, məhəllədə şuluqluq salır.

Serjant səssizcə yeriyərək, keşikçi məntəqəsindən çıxmağa cəsarət etdi.

Birdən Vyeyl-Odriyet küçəsinin lap qurtaracağında Qavroş və onun əl arabası bir mundirle, kiverle, plümajla, tütənglə lap üz-üzə gəldi.

O birdən dayanıb təəccüblə dedi:

– Bir baxırsanmı: o burda elə hazırmı ki! Axşamınız xeyir, cənab ictimai qayda-qanun!

Qavroşun təəccübü həmişə çox az davam edirdi.

Serjant çığırdı:

– Sən hara gedirsən, səfilin biri səfil?

Qavroş ona belə cavab verdi:

– Vətəndaş, mən hələ sizə burjuva deməmişəm. Bəs siz niyə məni təhqir edirsiniz?

– Sən hara gedirsən, avaranın biri avara?

Qavroş dedi:

– Cənab, bəlkə də dünən siz ağıllı adamdınız, amma bu gün səhər bu rütbəni sizin əlinizdən alıblar.

– Mən səndən soruşuram, sən hara gedirsən, haramzadənin biri haramzadə!

– Siz çox nəzakətlə danışsınız. Doğrudan da siz yaşınıza görə cavab görünürsünüz. Niyə siz saçınızın hər tükünü yüz franka satmayasınız? Siz onda düz beş yüz frank qazanardınız.

– Sən hara gedirsən? Hara gedirsən? Hara? De, quldurun biri quldur!

– Siz nə pis-pis söz deyirsiniz! Yenə sizə əmmək üçün döş verəndə – qoy əvvəlcə ağzınızı bir yaxşıca silsinlər.

Serjant süngünü ona sarı uzatdı.

– Hara getdiyini sən deyəcəksən ya yox, əclafın biri əclaf?

Qavroş dedi:

– Cənab general, mən həkim axtarıram: mənim arvadım doğur.

Serjant çığırdı:

– Silah başına!

O şey ki, sizi məhv etmək təhlükəsi qarşısında qoymuşdu – onun vasitəsilə xilas olmaq – qüvvətli adamların ən yüksək məharətidir; Qavroş elə o saat işin nə yerdə olduğunu başa düşdü. Madam ki, əl

arabası onu belə pis vəziyyətə salmışdı – əl arabası da onu bu vəziyyətə qurtarmalı idi.

Serjant Qavroşun üstünə cummaq istəyəndə əl arabası – maşınla atılan daşa çevrilərək, sürətlə gedib serjantın düz qarnına dəydi, serjant kəlləmayallaq qanova yumbalandı, tüfəng də elə o saat havaya atıldı.

Serjantın çıxartısına əsgərlər dəstə ilə bayıra tökülüşdü; tüfəngin atılması ümumi və nizamsız bir yaylın atəsinə səbəb oldu; əsgərlər yenə tüfənglərini doldurdular, yenə atmağa başladılar.

Bu gözəyari atışma düz on beş dəqiqə davam etdi; güllələr bir neçə pəncərə şüşəsini ölümcül halda yaraladı.

Qavroş var gücü ilə geri qaçdı, o yerdən beş-altı küçə uzaqda dayandı, tövşüyə-tövşüyə, – Qırmızı yetimlər küçəsinin tinini göstərən tumbada oturdu.

Diqqətlə qulaq asmağa başladı.

Nəfəsini dərdikdən sonra, şiddətli atışma səsi gələn tərəfə döndü, sağ əlini peysərinə vura-vura, sol əli ilə üç dəfə dalbadal onlara “burun göstərdi”. Paris qamenləri bu son dərəcə təsirli hərəkətlə bütün fransız istehzasını ifadə edirlər, görünür bu itib-batmayan bir hərəkətdir, çünki yarım əsrdir ki, bu hərəkət ortadan çıxmamışdır.

Lakin kədərli bir fikir birdən Qavroşun sevincini pozdu, ovqatını təlx elədi.

O düşünərək öz-özünə dedi: “Mən burda hırıldayıram, gülməkdən uğunuram, o ki var qəhqəhə çəkirəm, amma yolu itirmişəm. İstəsəm də, istəməsəm də görək dolanbac yolla gedəm. Hər necə olsa vaxtında özümü barrikadaya yetirməliyəm!”.

Qavroş yoluna davam etdi.

“Mən axı harda qalmışdım?” – deyərək, bayaqkı nəğməni yüyürə-yüyürə yadına salmağa başladı.

O sürətlə bir küçədən o biri küçəyə girir, yenə də öz nəğməsini oxuyurdu; onun səsi qaranlıqda get-gedə yavaş-yavaş ətrafa yayılırdı:

Zaman sizi biçdi ot tək;
Zindanlar çox deyildir bərk,
İstibdad məhv olsun görək!

Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Kəfçün keqli vuraq, gəlin!

Şar hanı? Vursan zərbəli

Uçar burbonlar təməli.

Gözəllərim, haraya siz

Cilvələnilib çəkildiniz?

Tir-tir əsir qorxudan Luvr,

Mütləqiyyət məhv olsun, vur!

Dəmir süpürgəylə süpür!

Gözəllərim, haraya siz

Cilvələnilib çəkildiniz?

Dözməz lava barmaqlıqlar,

Onuncu Karl ar olsun, ar,

Qaçır üstü-başı qubar!

Gözəllərim, haraya siz

Cilvələnilib çəkildiniz?

Keşikçi məntəqəsi əsgərlərinin silahlı hücumu nəticəsiz qalmadı. Əl arabası zəbt edildi, sərxoş əsir alındı. Əl arabası keşikçi məntəqəsinə göndərildi, həbsdə saxlanıldı, sərxoş da sonralar, hərbi məhkəmə tərəfindən, basqında iştirak etdiyi üçün, yüngülcə cəzalandı. Bu hadisə o zamankı prokurorluğun ictimai qayda-qanunu qorumaq məsələsində böyük qeyrət göstərməsinə bir sübutdur.

Qavroşun sərgüzəşti Tampl məhəlləsi rəvayətlərində mühafizə edilir; bu, qoca Maren burjuallarının ən qorxunc xatirələrindən biridir; bu hadisə onların hafizəsində: “Kral mətbəəsi keşikçi məntəqəsinə gecə hücumu” şəklində nəqş olunaraq qalmışdır.

İZAHLAR

MARIUS

Səh.7. *Plavt* – məşhur qədim Roma dramaturqu (eramızdan əvvəl II əsr).

Səh.9. *Trümün paradizə çevrilməsi üçün... quş qanadı şappılısını xatırladan alqış kifayətdir.* – Fransızca “paradiz” həm cənnətə, həm də teatr rayonuna deyilir; söz oyuncağı buna əsaslanmışdır.

Səh.10. *Adamastor* – azman, XVI əsr Porteqiz şairi Kamoensin “Luziada” adlı tarixi-qəhrəmanlıq poemasının personajı.

...*passiv idrak... və tükənməz təşəbbüs; Prudom və Fuyu* – Prüdöm (I cildin 61-ci səhifəsinə olan izahata baxın). – Fuyu Jak XVI əsr fransız zadəganı; hər is ovçu, itlərlə ov etmək kitabının müəllifi; kitab iyirmi dəfə çap olunmuşdur.

Səh.11. *İoniyalı... ya beotiyalı?* – “Odiseya”dakı bu misra nəzərdə tutulur: – “...O açıq fikirli ioniyalı və ya küt beyniyl beotiyalı olacaq?” – *İoniylılar* – İoniya əhalisidir; İoniya qədim Yunanıstanın ən mədəni yerlərindən biridir; Beotiya əkinçiləri geridə qalmış, nadan adam hesab olunurdu.

...*parçı güpəyə çevirəcək.* – Horatsinin “Poeziya elmi” kitabındakı bu misra nəzərdə tutulur: “Sən küpə üçün işləyirdin. Çarxı hərledin, hərledin, parç xarab oldu”.

Səh.15. *Kolber Jan-Batist* (1619-1683) – Fransa mütləqiyyətinin görkəmli dövlət xadimi, XIV Lüdovikin naziri olmuşdur; əslində Fransanın daxili və xarici siyasətinə başçılıq etmişdir.

Barbye Edmon (XVIII əsr) – Paris parlamentinin advokatu; “XV Lüdovikin padşahlığı dövrünə aid tarixi və məzhəki qeydlər” kitabının müəllifi.

Səh.16. *Sanson və abbat Montes* – ...ən məşhur adlardır. *Sanson* – XIX əsrin 30-cu illərində Paris celladı... *Abbat Montes* – ölümə məhkum edilənləri edam yerinə aparan keşiş.

Səh.17. *Lasner, Doten, Papavuan, Avril, Lekufe* – XIX əsrin 20-30-cu illərində camaat qarşısında edam edilən canilər.

Bories – *La-Roşel* qalası qarnizonunun edam edilmiş dörd serjantından biri; onlar fransız ordusunda karbonarilər dərnəyi təşkil etməkdə təqsirləndirilərək 1822-ci ildə öldürülmüşlər...

Səh.18. *Qamen 1815-ci ilə kimi hindtoyuğunu yamsılayır. 1830-dan 1848-ci ilə kimi bütün divarlarda armud şəklində çəkmişdir.* – Kral XVIII Lüdovik qarınquluğu ilə məşhur idi, xalq arasında ona hindtoyuğu deyirdilər; qızıl pul üzərində (Luindor) şəklində olan kral orleandlı Lui-Filippe xalq “Armud” ləqəbini vermişdi.

Səh.19. *Poklen* – Jan-Batist Poklen – XVII əsrdə yaşamış böyük fransız dramaturqu Molyerin əsil adı.

Kamill Demulen Paris civarında yaşayanlardandı. Kamill Demulen (1760-1794) – Fransa burjuva inqilabının (XVIII əsrin sonu) görkəmli xadimi; istedadlı natiq və jurnalist; Dantonun yaxın adamlarındandı, Dantonla bərabər gilyotinlə öldürülmüşdür.

...*Şampione Parisin baş küçələrində böyümüşdür... o müqəddəs Yanuarın camına komanda vermişdir.* – Neapolda, müqəddəs Yanuarın məbədində ildə iki dəfə “möcüz” olardı; dindar adamların gözü qabağında, iki şüşə camda, sanki bu camda saxlanılan “müqəddəs Yanuarın qanı” qaynardı. Bu “möcüz” olmasaydı, deyərdilər ki, şəhər fəlakətə uğrayacaqdır. 1799-cu ildə, xalq üsyanı nəticəsində, həm də Fransanın inqilabçı qoşununun köməyi ilə Neopal krallığı yerinə Partenopey respublikası düzəldəndə mürtəce ruhanilər dedi ki, müqəddəs Yanuar “möcüzə” olmayacaqdır. Fransız general *Şampione* şəhəri topa tutmaq təhdidi ilə monaxları “möcüz” göstərməyə, heyecana gəlmiş camaatı sakitləşdirməyə məcbur etdi.

...*Molyer ilə Bara arasındakı məsafəni ölçün.* – *Bara* – Jozef Fransız inqilabının qəhrəmanı; on iki yaşlı uşaq, 1793-cü ildə Vandeya qiyamçılarına qarşı vuruşmuşdur, royalistlər onu əhatə edəndə o, “Yaşasın kral” sözünü söyləməkdən boyun qaçırmış, süngülənmiş, “Yaşasın respublika” deyərək yerə yıxılmışdır.

Səh.20. *Kapitol* – Romada Yupiter məbədi; burada bəzən senatın müəavirəsi olurmuş. – *Parfenon* – qədim Afinada Afina Pallada ilahəsinə ithaf edilmiş baş məbəd. *Aventin təpəsi* – Romanın ən çox əhali yaşayan hissələrindən biri; burada plebeylər yaşayırmış. *Sent Antuan civarı* – Parisin fəhlə rayonu.

Səh.21. *Sorbonna* – Paris universiteti. *Küləklər qülləsi* – Afinada səkkizbucaqlı marmər qüllə; günəş və su saati olan bu qüllədə səkkiz küləyin heykəllərlə təsviri verilmişdir.

Səh.19. *Hemoniya* (“*Ahlar nərdivanı*”) – Aventin təpəsindən Romaya enən dik eniş edam edilmiş adamların cəsədini buradan sürüyə-sürüyə aparıb Tibrə atarlarmış...

...*Transteverinli, ladzaroni, kogney Transteverinli* – Romada yoxsullar məhəlləsində yaşayan adam, *Ladzaroni* – italyan dilənçisi, *Kokney* – Londonun şərqi hissəsində doğulmuş, aşağı təbəqəyə mənsub olan adam.

Səh.21. ...*Sokrat, əlbəttə, Vensen qalasına, Didro isə Aqoranın hökmü ilə həbsxanaya salınardı.* – *Sokrat* (eramızdan əvvəl, 469-399 illər) – qədim Yunanıstanın idealist filosofu, demokratiyanın düşməni. Zindana salınmış, Aqoranın hökmü ilə, yeni şəhərin Aqora meydanında afinalıların yığılacağında çıxarılan qərarla bir cam zəhər içmişdir. Sonralar yaranmış əfsanədə Sokrat

belə qəhrəman və məzlum bir adam kimi təsvir edilmişdir. *Didro* – 1749-cu ildə azad fikirli olması üstündə Vensən qalasına salınmışdı; Vensən qalası siyasi dustaqların salındığı həbsxana idi.

Qardaşoğlu Ramo – Didronun eyni adlı əsərinin personajı; həyasız müftəxor tipi.

...*D'Eqrfeyl* (markiz) və Kombaseres yaxşı xörəkləri xoşlamaları ilə ad çıxarmışdılar. *D'Eqrfeyl* *Qrimo de la Renyerin* "Yaxşı xörək xoşlayanların almanaxı" ithaf olunmuşdur (I cildde 146-cı səhifənin izahatına baxın).

Hermohen – Horatsinin satiralarında birində adı çəkilən Roma müftənnisi.

Bobəş – XIX əsrin birinci yarısında fransız bulvar teatrlarının məzhəkə aktyoru.

Balatron – qədim Roma ədəbiyyatında (məsələn, Horatsidə) ləzzətli yeməklər xoşlayan müftəxor, tələkə tipi.

...*Per-Laşəz* – Parisdə qəbiristanlıq adı; Eskvilin – qədim Romada qəbiristanlıq.

Səh.21. *Trofininin camında olan şey Mesmerin qabında tapılır. Trofini* – qədim Yunanıstanda kahini təcəssüm etdirən tanrı. *Mesmer* – yalançı alim, fırıldaqçı, xəstələri "ecəzkar qab" vasitəsilə "Heyvan maqnetizmi" ilə müalicə edərmiş, XVIII əsrin sonunda fransız kübar cəmiyyətində böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır.

...*Koliostro* – qraf Koliostro (və ya Jozef Balzamo) – XVIII əsrin sonunda yaşamış fırıldaqçı; bütün Avropada, qraf Sen-Jermen kimi öz sərgüzəştləri ilə məşhur idi; Sen-Jermen Fransa kralı XV Lüdovikin sarayında "fəaliyyət" göstərmişdir.

...*Parisin öz Ezopu var – bu, Mayedir, öz Kanidiyası var* – bu Lenorman adlı qızıdır. – *Ezop* – qədim Yunanıstanda yaşamış təmsil yazan yazıçı (eramızdan çox yayılmış olan məhdud, özündən razı, məzəli adam tipi. *Kanidiya* – Horatsinin şerlərində tez-tez adı çəkilən qədim Roma cadugəri. – *Lenorman adlı qız* – Napoleon dövründə "gələcəkdən xəbər verən" qadın.

...*Delfa* – qədim Yunanıstan şəhəri; məşhur kahin burada olmuşdur.

Səh.22. ...*Dodona* – Epirdə Zevsin ən qədim məbədi.

Diogen (eramızdan əvvəl 404-323-cü illər) – yunan filosofu; kiniklər cərəyanına mənsub olmuşdur; hakim üsul-idarəyə qarşı passiv etiraz edərək, mədəniyyəti, insan təbiətinə zidd bir şey kimi inkar etmişdir; rəvayətə görə, həyatın bütün nemətlərindən üz döndərərək çəlləkdə yaşamışdır, əlində fənər dünyanı görmüş, həqiqət axtarmışdır. *İov* – Tövrətdə göstərilən bir yoxsul; o, sınaq üçün göndərilən bütün bədbəxtliklərə, həqarətə dözmüş, narazılıq etməmişdir. *Şodruk Düklo* – Restavrasiya dövründə yaşamış siyasi bir sima; o belə düşünmüş ki,

Burbonlar onun haqqında nankorluq etmiş, Napoleona qarşı vuruşduğu üçün ona mükafat verməmişlər, buna görə də cır-cındır paltar geymiş, on altı il Paris küçələrini dolaşmışdır, bunun üçün ona "Müasir Diogen" demişlər.

...*Sullanın və Domisianın vaxtında Roma dinc idi...* – *Sulla* – (I cildde 148-ci səhifənin izahatına baxın). *Demissian* Tit Flavi – zülmkar Roma imperatoru eramızdan əvvəl (61-96-cı illər).

Səh.22. ...*Şarle* – Restavrasiya dövründə fransız rəssamı və litoqrafı.

Səh.21. *Adonay* – yəhudi dinində Allahın adı.

...*Silen* – yəni *Rampono*. *Rampono* – XVIII əsrdə məşhur Paris meyxanasının sahibi; çox eybəcər, həm də güşad adam olduğundan ona *Silen* adlanmışlar. *Silen* – şərab allahı *Baxusun* ögey atası (qədim mifologiyada).

Səh.23. ...*Sibaris* – qədim Yunanıstanda zəngin bir şəhər; camaatı erköyün və fırvan bir həyat sürmüş, dəbdəbə və ziynət içində yaşamışdır.

...*Panten* – Paris civarı; 1814-cü ildə Mükəddəs ittifaqın qoşununa burada qəhrəmancasına müqavimət göstərilmişdir; *Panten* oğrular dilində – aşağı təbəqələrin yaşadığı Paris deməkdir.

Dünyaya azadlıq gətirən 14 iyul... – 14 iyul 1789-cu il – üsyan etmiş Paris camaatının *Bastiliyanı* aldığı və dağıtdığı gün – Birinci Fransa burjuaziya inqilabının başlanğıcı.

...*top-top oynanılan zalda and içidilər...* – 20 iyul 1789-cu ildə Milli Məclisin deputatları, kralın ömrü ilə iclas zalının bağlandığını görüb, qraf d'Artunanın *top-top* oynanılan zalına yığılmış, Fransada konstitusiyaya təsis edilməyincə dağılıb getməyəcəklərinə and içmişlər.

...*avqustun 4-də gecə...* "Milli Məclis 1789-cu il avqustun 4-də kəndli inqilabından qorxaraq, prinsip etibarilə, feodal üsul-idarəsinin ləğv edilməsini elan etdi, senyorların biyaranını, kilsə töycüsünü və bəzi başqa feodal imtiyazlarını aradan qaldırdı.

Səh.24. ...*Vaşinqton Corc* (1732-1799) – Amerikanın məşhur dövlət xadimi; istiqlaliyyət uğrunda ingilislərə qarşı gedən müharibədə Amerika qoşununun baş komandanı; Amerika Birləşmiş Ştatlarının ilk prezidenti. *Kostyuşko Tadtuş* (1746-1817) – 1794-cü ildə üsyan etmiş polyakların başçısı. *Bolivar Simon* (1783-1830) – Cənubi Amerikada İspaniya müstəmləkələrinin istiqlaliyyət uğrunda apardıqları müharibənin rəhbərlərindən biri. *Votssaris Marko* – XIX əsrin 20-ci illərində yunanların Türkiyəyə qarşı apardıqları milli-azadlıq mübarizəsinin başçılarından biri. *Riyəqo Rafil* – ispan inqilabçısı; 1820-ci ildə mütləqiyyət irticasına qarşı üsyan qaldırmışdır. *Bem İosif* – polyak generalı; 1830-cu ildə Varşava üsyanında iştirak etmiş, Vyanada, 1848-ci il inqilabında hökumət qoşunlarına qarşı təşkil edilən müqavimətin baş təşkilatçısı olmuşdur. *Manin Daniyel* – Venetsiya respublikasının prezidenti, 1849-cu il, avqust ayında respublikanın müdafiəsinə rəhbərlik etmişdir.

Lonets Narsisko – 1849-1851-ci illərdə Kuba adasının istiqlaliyyəti uğrunda gedən mübarizəni təşkil etmişdir. *Con Braun* – amerikalı fermeridir; 1859-cu ildə Virginiya ştatında zənci qulların üsyanına başçılıq etmişdir. *Haribaldi Cuzeppe* (1807-1882) – məşhur italyan inqilabçısı; milli qəhrəman; İtalyanın birləşdirilməsi uğrunda mübarizə etmişdir.

Səh.24. ...*Xarpers-Ferrida, barada... Xarpers Ferri* – Con Braunun bir dəstə silahdaşı ilə ələ keçirdiyi şəhər.

...*Ankana vatanpərvərləri da...* – Ankona – İtaliyada Adriatik dənizi sahilində qala. 1849-cu ildə Ankonanın inqilabçı qarnizonu, qalanı mühasirə edən Avstriya qoşunu ilə vuruşmuş və ancaq qala şiddətli surətdə bombardman edildikdən sonra təslim olmuşdur.

...*Kanarisi, Kviroqu, Pizakani...* – Kanaris Konstantin (1790-1877) – yunan flotunun kapitanı, XIX əsrin 20-ci illərində yunan xalqının türk hakimiyyətinə qarşı apardığı milli-azadlıq mübarizəsinin qəhrəmanlarından biri. *Kviroqa Antonio* (1784-1841) – ispan generalı; 1808-ci ildə Napoleon qoşununun İspaniyaya hücumu zamanı xalq müharibəsində iştirak etmiş və 1820-ci ildə baş verən ispan inqilabının xadimi olmuşdur. *Pizakani Karlo* (1818-1857) – italyan inqilabçısı, xırda burjuaziya sosialisti, İtalyanın siyasi birliyi uğrunda gedən mübarizədə inqilabi hərəkatın sol cinahının nümayəndəsi..

...*Bayron Missolonqda, Maze Barselonda ölür...* Böyük ingilis şairi Bayron 1824-cü ildə Missolonqi şəhərində ölmüşdür; Bayron ora yunan xalqının milli-azadlıq mübarizəsində iştirak etmək üçün getmişdi, Maze – fransız həkimi; 1821-ci ildə taun xəstəliyi ilə mübarizə etmək üçün Barselona gəlir, özü də orada bu xəstəlikdən ölür.

...*Ranyo Matüren* – XVII əsrin başlanğıcında fransız satirik şairi.

Dekart Rene (1596-1650) – məşhur fransız rəasionalist filosofu və alimi.

Jan-Jak – böyük fransız inqilabçı yazıçı Jan-Jak Russo (1712-1778).

Monteskye Şarl Lui (1689-1755) – fransız şairi; məşruteçi mütəəqqiyətin nəzəriyyəçisi; fransız mütədil liberalizminin banisi; “Qanunun mahiyyəti haqqında” kitabı onun əsas əsəridir.

Səh.25. *Kondorse Jan-Antuan* (1743-1794) – riyaziyyatçı və yazıçı; “En-siklopediya”da iştirak etmişdir; Birinci Fransa burjua inqilabında Qanunverici Məclisin və Konventin üzvü olmuşdur.

Arue – Fransua-Mari Arue – Volterin əsl adı.

Berk Edmond – mürtece ingilis publisisti və siyasi xadim (XVIII əsrin sonu); Fransa inqilabının qəddar düşməni.

Səh.33. ...*Nivernez hersoqu...* buna o *Nevern hersoqu* deyirdi. Nivernez hersoqu – XVIII əsrin sonunda ikinci dərəcəli xadim; Nevern hersoqları nəslindəndir; bunlardan biri XVII əsrdə orta dərəcəli yazıçı olmuşdur, məşhur kardinal Mazarini onu öz himayəsində saxlamışdır.

Səh.34. ...*milli əmlak ola bilər...* – Birinci Fransa burjua inqilabı dövründə Konventin dekretinə işarədir; Bu dekretə əsasən Fransadan qaçmış aristokratların mülkü müsadirə edilərək milli əmlak elan edilirdi.

Səh.41. *Bonald Lui-Qabriel*, vikont (1753-1840) – fransız publisisti və siyasi xadimi. Burbonlar yenidən hakimiyyət başına gəldikdən sonra aristokrat və klerikal irticəsinin ideoloqlarından biri.

Səh.43. “*Bonapartistləri fənərə*”, bu sətirdə “Aristokratları fənərə” sözləri yamsılanır; bu sözlər, Birinci Fransa burjua inqilabı dövründə yaranan və Parisin aşağı təbəqələri oxunan mübariz mahnıdır.

Füaldesin mühakiməsində Bastida və Joziona hüsn-rəğbə göstərirdilər... royalist *Bastid* və *Jozion* tərəfindən Napoleonun keçmiş dövlət prokuroru Fualdesin öldürülməsi ilə əlaqədar olaraq baş verən məhkəmə nəzərdə tutulur.

...*Bu boyunbağı məsələsi ilə əlaqədar olan Lamotdur. Qraf de Lamot*, fırıldaqçı Lamot-Valuanın (Valua adlı Fransa kralları sülaləsindəndir) əridir; kraliça Mariya Antuanettanın çox qiymətli boyunbağısının oğurlanmasında onların da əli olmuşdur. Restavrasiya dövründə bu barədə o öz “Xatirələr”ini yazmış, bunun üçün də XVIII Lüdovikdən böyük təqəüd almışdı.

...*Vobernyeni adam eləyən Dübarri...* – XVI Lüdovikin məşuqəsi olan xanım Dübarri aşağı təbəqədən çıxmış qadıncı, adı da əslində Janna Bekü idi. Məharətli saray memuru qraf Dübarri kralın rəsmi məşuqəsi etmək üçün əvvəl onu dvoryan Homar de Vobernyenin qızı elan edir, sonra da qardaşına alır.

...*Ali kübar cəmiyyəti də Olimpidir. Merkuri və şahzadə de Gemene orada özlərini elə hiss edirlər, elə bil öz evlərindədirlər. Ora oğrunu da qəbul edirlər, ancaq o gərək qüdrətli olsun.* – Qədim Roma mifologiyasına görə Merkuri oğrular hamisi hesab edilirdi. Şahzadə de Qemene fransız aristokratları Roqanov nəslindəndir, XVIII əsrin sonunda eys-ışrətdə 33 milyon frank xərcləmiş, borclarını verməkdən boyun qaçırmış, borc aldığı adamların hamısını müflis etmişdir.

Səh.44. “*Luara qulduru*”. – Restavrasiyanın başlanğıcında Napoleon ordusunun qalıqları Luara çayının yanına aparılmış, orada buraxılmışdır.

Səh.45. *Sulanc Boden* (1774-1846) – fransız alimi, aqronom; Parisdə Bağçılıq İnstitutunun əsas təşkilatçılarından biri.

Səh.49. *Əsir alınmış Kartaca əsgərləri içərisində bir az Hannibal ruhlu olanlar da vardı...* *Hannibal Barka* – məşhur Kartaca sərkərdəsi, ikinci Puna müharibəsində (eramızdan əvvəl 218 il) bir sıra parlaq qələbə çalmışdır. Rəvayətə görə, hələ uşaqlıq vaxtında Romaya həmişə nifrət edəcəyinə and içmişdir. Düşmən əlinə keçməmək üçün özünü zəhərləmişdir.

Səh.53. *Qraf d'Artua, Ərəstun, Kampaspa, Himar qız...* Filosof Ərəstun yunan padşahı İskəndər Zülqəminin (eramızdan əvvəl IV əsr) mürəbbisi olmuş-

dur. *Kampaspa* – padşahın meşuqəsi. Mariya Himar (1748–1816) – Fransa rəq-qasəsi; kübar cəmiyyətində öz sevgi macəraları ilə məşhur olmuş; bunun adı qraf d'Artuanın (sonralar kral X Karl) biabırçı sərgüzəştləri ilə əlaqədar olaraq yad edilir.

...*balyi* – Fransada orta əsr məmuru; bu məmurların həm məhkəmə, həm inzibati, həm də hərbi səlahiyyəti olmuşdur.

Səh.53. “*Ensiklopediya*” (1751–1780) – Didro Dalamberomla bir yerdə nəşr etmişdir; XVIII əsrin böyük yazıçıları və alimləri bu nəşrin ətrafında toplaşmışdır; “*Ensiklopediya*” Fransa maarifçiliyinin mərkəzi, feodalizmə qarşı ideya mübarizəsində qüvvətli bir vasitə olmuşdur.

Səh.54. ...*Qırx Əbdil* – Fransız akademiyasının qırx üzvünə belə ad verilmişdir.

Qraf Benyo bura islah olunmaq şərtilə qəbul edilmişdi. Qraf Benyo – Qanunverici məclisin deputatı; sonra Napoleonun tərəfinə keçmişdir; Burbonlar hakimiyyət başına keçdikdən sonra onların tərəfini saxlamış, nazir və polis rəisi təyin edilmişdir.

Səh.55. *Burada Mafusail Epimenidi maarifləndirirdi. Mafusail* – Tövrət-dəki rəvayətə görə, insanları içərisində ən çox yaşayan bir adam olmuş... *Epimenid* – Qədim Yunanıstanda yarı-əsatiri bir kahin; gələcəkdən xəbər vermiş, keçmişə şərh etmişdir.

Səh.57. *Skapen* – Molyerin “*Skapenin kələkləri*” komediyasının personajı – bəc, hiyləgər, fitnə-fəsadçı nökr.

Cənab Martenvi Volterdən ağıllı hesab edilirdi. Martenvil – dramaturq və jurnalist; həyasızcasına məzəli sözləri və siyasi prinsipsizliyi ilə məşhur idi; 1819-cu ildən etibarən “*Ağ bayraq*” adlı ifrat royalist qəzetinin redaktoru olmuşdur.

...*Burada Fyeveyə inanırdılar. Fyeve Jozef* – jurnalist və yazıçı; Birinci Fransa burjuva inqilabı dövründə öz karyerasına başlamışdır; iş başına gələn bütün hökumətlərə qulluq göstərmiş, Restavrasiya dövründə royalist mətbuatında iştirak etmişdir.

...*Burada cənab Ajye qanunçuluq edirdi. Ajye* – əvvəllər inqilab xadimi olmuş, irtica başlanandan sonra yuristliyə keçmişdir.

Səh.58. *8 iyuldan sonra İmperiya dvoryanlığı ilə necə rəftar edilsə də, 5 sentyabrın 5-də (daha doğrusu 2–5-də) inqilabın düşmənləri kütləvi surətdə öldürülmüşdür; 1815-ci il iyulun 8-də XVIII Lüdovik silahlı müdaxiləçilərin arabasında Parisə gəlmişdir, sonra da ağ terror başlamışdır.*

Konqreqasiyanın çıxışı ikinci dövrü təşkil edir. Konqreqasiya – görkəmli aristokratların ittifaqı, V Karlin padşahlığı dövründə Fransada liberal hərəkatı ilə mübarizə etmək üçün Konqreqasiyaya yezuitlər gizlin surətdə rəhbərlik edirmiş.

Səh.59. ...*çünki bu xatirələr onun anası ilə əlaqədardır.* – Hüqonun anası royalist idi.

Tiberndən axmaqcasına uyuğa qədər... *Tibern* – Roma imperatoru (14–37); zəlimliyi və hiyləgərliyi ilə məşhur olmuşdur.

Səh.70. ...*aristokrat, yakobin, yakobit geyimini...* Kral II Yakovun tərəfdarı olan ingilis dvoryanların “*yakobit*” deyildilər; möhkəmlənən ingilis burjuaziyası 1688-ci ildə II Yakovu qovmuş, onun yerinə öz kralını – Oranlı Vilhelmi (III Vilhelm) taxta çıxarmışdı.

Səh.83. *Tukendbund* (Xeyrixahlar ittifaqı) – Prussiyada, 1808-ci ildə burjuaziya və liberal-dvoryan ziyalıların (əsas etibarilə tələbələrin) rəhbərliyi altında təşkil olunmuş gizlin cəmiyyət; cəmiyyət Almaniyalı Napoleon hakimiyyətindən azad etmək və bəzi burjuaziya islahatını yerinə yetirmək məqsədini daşıyırdı.

...*Karbonarlar cəmiyyəti* – İtaliyada 1800–1830-cu illərdə Fransada Restavrasiya dövründə fəaliyyət göstərən gizlin inqilabi təşkilat; təşkilat öz qarşısında İtaliyanı azad etmək, birləşdirmək və respublika təşkil etmək məsələsini qoymuşdu. *Kuqurda* – gizlin respublikaçı cəmiyyət; cəmiyyətin mərkəzi Eks şəhərində və Fransanın cənubunda olmuşdur.

...*Koteriya* – gizlin məqsədli məhdud təşkilat.

“*Ordugah tonqalın qabağında xədim*”, – Bizans sərkərdəsi Narses (472–568) cavanlığında imperator I Yustinianın sarayında hərəm ağası olmuşdur; o, İtaliya torpağından vəhşi qəbilələrin sıxışdırılıb çıxarılmasında mühüm rol oynamışdır. Səksən yaşlı qoca ikən orduya sərkərdə qoyulmuşdur.

“*Barbarlar və Barberinilər*”. Barberini – florensiyalı aristokrat ailə; bu ailədən XVI–XVII əsrdə kardinal və papa çıxmışdır. Deyilənə görə, Barberini ailəsi öz ağgözlüyü ilə məşhur imiş; onlar özlərinə saray tikdirmək üçün qədim Roma Kolizey sirkinin xarabalığından daşları oğurlamışdır, Romada Paskvinin heykəli deyən heykəlin özü üstündə bir epiqramma həkk olunmuşdur; epiqrammada bu hadisəyə işarə edilir: “Vəhşilərin etmədiyini Barberinilər etdi”.

“*Qanun keşiyində – üsyan*” – İspaniya tarixindəki bir hadisə nəzərdə tutulur. 1590-cı ildə Kral II Filippin kitabı Antonio Peres siyasi fitnə-fəsadla əlaqədar olaraq Arqona qaçır. II Filipp onu zorla geri qaytarmaq istəyir; Kralın bu hərəkatını arqonlular mərkəzi hökumətin yerli azadlığa (“qanuna”) qarşı təcavüzü hesab edirlər. Nəticədə üsyan baş verir, bir neçə ispan aristokratının və ruhanisinin evi yandırılır. Rəvayətə görə, Antonio Peres bu hadisə haqqında demişdir: “Üsyan – qanun keşiyində” (hərfi mənada “atəş”).

“*Pyotr, sən daşsan, bu daşda...*” Burada yunan və latın dillərində “daş” və “Pyotr” sözlərinin səsləşməsi istifadə olunur. Guya İsa ona müraciət edən həvvarı Pyotra bu sözləri demişdir: “Mən sənə deyirəm: Pyotr, sən daşsan, bu daş üstündə mən öz kilsəmi tikəcəyəm”.

Səh.84. *Antinoya oxşayırdı. Antinoy* – Roma imperatoru Adrianın (II əsr) sevimlisi; rəvayətə görə, həm də bizə gələn bir çox heykəl göstərir ki, o çox gözəl oğlan olmuşdur; üzündə fikirli və malxulyalı bir ifadə varmış.

Səh.85. *Aventin tapasında o – Qrakx, Konventdə – Sen-Jüst ola bilərdi.* – Qay Qrakx (eramızdan əvvəl 153–121-ci illər), həm də onun qardaşı Tiberi – Roma tribunu olmuşdur; onlar torpaq və əkinçiliyə aid qanunun həyata keçirilməsi üçün senatla mübarizə etmişlər. Qay Qrakx seçkide tribun keçmədiyi üçün öz tərəfdarları ilə *Aventin tapasını* tutmuşdur; lakin senat qoşunları ilə gədən vuruşmada məğlub olmuş, verdiyi əmr ilə qul onu öldürmüşdür. *Sen Jüst Lum-Antuan* (1767–1794) – Birinci Fransa burjuva inqilabının görkəmli xadimlərindən biri; Robespierin yaxın dostu, məsləkdəşi, montanyarlar partiyasının nəzəriyyəçisi olmuşdur; ordu içərisində böyük təşkilat işi aparmışdır.

...*Gül-çiçək, Qarmodi kimi onun üçün də, ancaq qılınc gizlətməkdən ötrü lazımdı. Qarmodi* və Aristokiton (eramızdan əvvəl VI əsrin sonu) – zalım hökmdar Hippin qardaşı Hipparxi öldürən afinalı aristokrat cavanlar. Onlar qılıncı mərsin çiçəyi içində gizlədərək şənliyə getmiş, orada Hipparxi öldürmüşdülər. Bunun üstündə onlar edam olunmuşdur. Afinalılar “padşah öldürən” bu iki vətənpərvərin xatirini unutmamış, onların şərəfinə heykəl qoymuşdur.

Səh.86. *Araqo* (1786–1853) – məşhur fransız astronomu və fizikşünası.

Joffrua Sent-Eler (1772–1844) – fransız zoologu; Darvinə qədər təkamül nəzəriyyəsi alimlərinin ən məşhurlarından biri.

...*Pümsekürü və Delezi atəşli surətdə öyrənirdi. Prisegür* – Napoleon generalı, təbiiyyatçı, yalançı “heyvan maqnetizmi” nəzəriyyəsinin tərəfdarı. *Delez* – bu yol ilə maqnetik somnambulizmi haqqında “elm” yaratmışdır. Onlar XIX əsrin 20-ci illərində məşhur olmuşlar.

Səh.88. *Andre Şenye* (1762–1784) – fransız lirik şairi və publisisti; mütləqiyyətçilərlə əlaqə saxlamağından şübhələnərək gilyotinlə öldürülmüşdür. Romantiklər Şenyeni inqilabın qurbanı, həm də azadlıq şairi kimi təəvvür edərək, onun şəxsiyyətinə pərəstiş yaratmışlar.

...*Aqripp d’Obinye* (1552–1630) – fransız humanist yazıçı, vətəndaş müharibəsi zamanı hugenotların tərəfindən vurulmuş, katolisizmin eleyhinə “Faciəli poemalar” adlı odlı satira yazmışdır.

Səh.90. *“Minerva”* (daha doğrusu – “Fransa Minervası”) – Restavrasiya dövründə çox oxunan həftəlik jurnal; Benjamen Konstan da bunun redaktorlarından biri idi.

Səh.92. *O qol qoyanda Leql (molu) yazardı, yoldaşları ona qısa olmaq üçün Bossüe deyirdi.* – *Leql* (lagle) fransızca qartaldır... Bossüeyə “Molu Qartal” deyirdilər. Hüqonun söz oyuncağı da buradan gəlir.

Səh.95. *Robespiermi ya Luazerolmu...* – Yakobin hökumətinin komissarı, Maksimilian Robespierin kiçik qardaşı *Oqusten Robespier* demişdir ki, mən istə-

yirəm qardaşımın taleyi mənim də taleyim olsun; onu da qardaşı ilə bir yerdə öldürmüşlər. *Lauzerol* – müasirlərinin dediyinə görə, o, səhv olaraq oğlunun yerinə ölümə məhkum edilmişdir; atalıq məhəbbətinə görə məhkəmənin səhvini gizlətməmiş, yakobinçilər tərəfindən gilyotinlə edam edilmişdir.

Səh.96. *Elə adam var ki, sanki başqasının tərs üzü olmaq üçün yaranmışdır. Pollükslar, Patroklar, Nizuslar, Evdamidaslar, Qefestionlar, Pexmeylər bu zümraya daxil.li. Polluks və Kastor* – Ledanın yumurtladığı yumurtadan çıxmış əkilər (yunan mifologiyası). Patrokl – yunan qəhrəmanı Axillanın (“İliada”) dostu. *Nizus* – qəhrəman Evrialın (Virgilinin “Enelida”sı) ayrılmaz dostu. *Evdamidas* – Aretin və Xariksennin dostu (yunan yazıçısı Samosatlı Lukianın “Dostluq haqqında dialoqu”, II əsr). *Qefestion* – İskəndər Zülqərnəynin dostu; İskəndər ona “mənim Patroklım” deyirdi. *Pexmeya* – məşhur fransız filosofu Reynalın (XVIII əsr) dostu.

Orest və Pilad (yunan mifologiyası) – iki ayrılmaz dost.

Səh.99. *Bualo Nikola* (1636–1711) – fransız şairi və tənqidçisi; klassisizmin nəzəriyyəçisi.

Səh.102. *Exsil* – Qədim Yunanıstanın böyük tragiki (eramızdan əvvəl V əsr).

Səh.103. *Qeydelberq çəllayi.* – Qeydelberq yaxınlığında, qədim qəsrin zirzəmisində olan çox iri şərab çəlləyi.

Səh.104. *Ekkleziast* – Tövratin kitablarından biri; dini skeptisizm ifadə olunur. Rəvayətə görə, onu padşah Süleyman yazmışdır.

Oro – fransız rəssamı; Davidin şagirdi; Restavrasiya dövründə məşhur olmuşdur.

Səh.105. *Pidna ətrafında vuruşma.* – Bu vuruşmada romalılar Makedoniya padşahı Perseyi məğlub etmişlər (eramızdan əvvəl 168-ci il).

Xlodvikin Tolbiaki. Tolbiak – Köln yaxınlığında bir şəhər; orta əsr xronikalarında göstərilir ki, Merovinqlər (V əsrin sonu) sülaləsindən olan Frank kralı Xlodviq aləmanları məğlub edərək özünə tabe etmişdir.

Qədim zamanın parisliləri olan afinalar Fokionu öldürdülər. Fokion – Afina sərkərdəsi (eramızdan əvvəl IV əsr) Makedoniya hökmdarının himayəsi altında Yunanıstanın birləşdirilməsi tərəfdarı olmuşdur. Səksən yaşında ölümə məhkum edilmişdir.

...*Pizistrat* (e.ə. təxminən 600–527-ci illərdə) – Afina hökmdarı. Onun dövründə Afina Qədim Yunanıstanın ən böyük siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur.

...*Plini* (I–II əsr) – Roma yazıçısı və tarixçisi, Tatsitin dostu.

Səh.106. ...*Lakin mənim Con Bulu tarisflə etməydim – qardaşı Conatanı tarif etmək arzusunda olduğumu göstərir? Con Bul* – ingilislərin ləqəbi; *Conatan* – amerikalıların ləqəbi.

Trabugərlər – XIX əsrin başlanğıcında ispan kontrabandaçıları və dəniz quldurları; onların trabuko deyilən qısa müşketləri olarmış.

Səh.107. *Sənin Artakserskin mənfur hədiyyəsini rədd edən Hippokrat hərəkətin...* Fransız rəssamı Jirodenin (1767-1824) çəkdiyi şəklın süjeti nəzərdə tutulur. *Hippokrat* – qədim Yunanıstanın alim həkimi. – Artaksers – İran padşahı.

Səh.108. *On səkkiz – Bonapart üçün məşum rəqəmdir.* Brümerin 18-də (1799, 9 noyabr) Napoleon hökuməti yıxmışdır (Direktoriyanın ləğv edilməsi, Konsulluğun, sonra da İmperiyanın yaradılması). Napoleon taxtdan endirildikdən sonra XVIII Lüdovik kral olmuşdur.

Səh.113. *Yustinian* – Şərqi Roma (Bizans) imperatoru (527-565); məşhur Hüquq Məcəlləsinin (qanun məcləlləsi) yaratmışdır.

Merlen – Birinci Fransa burjuva inqilabının siyasi xadimi; 1792-ci ildə kralın edam edilməsinə səs vermiş; termidorun 9-dan sonra yakobinçiləri təqib etmişdir.

Səh.125. *Sentyabrçı* – 1792-ci ildə sentyabr edamları nəzərdə tutulur.

Səh.130. *Elzevir* – XVI-XVII əsrdə Hollandiya nəşriyyatçıları Elzevirlər ailəsi tərəfindən buraxılan kitablara – bu kitabların nəşrinə böyük qiymət verən bibliograflar belə deyirlər.

Səh.131. *Alleqri* (1580-1652) – italyan bəstəkarı; “Mizerere” məzaminə yazdığı musiqi ilə şöhrət qazanmışdır. Bu musiqi Romada papa kapellası tərəfindən ifa edilir.

Səh.134. *Pajol, Belaven, Fririon* – Napoleonun generalı.

Səh.139. *Bir il əvvəl hamı “Ernani”yə baxmağa gedirdi.* – Hüqonun şöhrət qazanmış romantik dramasının (“Ernani”) tamaşası nəzərdə tutulur.

Benjamin Konstan (1767-1830) – fransız yazıçısı və siyasi xadimi; Res-tavrasiya dövründə burjuva-liberal müxalifətinin ideoloqlarından biri olmuş “ifrat-royalistlərin” şiddətli hücumuna məruz qalmış, 1830-cu ildə Lui-Filippin taxta çıxmasına kömək etmiş, Dövlət Şurasının sədri təyin edilmişdir.

Tyerselen – XIX əsrin 20-30-cu illərində “Varyete” adlı Paris teatrının komik artisti.

Səh.140. *Onlar hamısı Syeyesə oxşayırlar. Syeyes Emmanuel* (1748-1836) – Birinci Fransa burjuva inqilabının xadimi; burjuazianın manifesti olan “Üçüncü təbəqə nə deməkdir” kitabçasının müəllifi; 1789-cu ildə – “İnsan və vətəndaş hüququnun deklarasiyası”nı tərtib edənlərdən biri. Konventdə Robespierə zidd bir mövqe tutmuş; 9 termidordan sonra yenə qabağa getmiş, 18 brümerdə Bonapartın etdiyi çevrilişin hazırlanmasında böyük rol oynamış, çevrilişdən sonra üç konsuldan biri olmuş; 1809-cu ildə Napoleon ona qraf adı vermişdir.

Səh.153. *Onlar Frederikə baxmaq üçün Port-Sen-Marten teatrına getdilər.* *Port-Sen-Marten* teatri 1800-1830-cu illərdə Paris civarının ən böyük teatri olmuş, burjuva melodramları və romantik dramlar tamaşaya qoymaqla geniş demokratik kütlələri özünə cəlb etmişdir. Məşhur aktyorlar, birinci növbədə Frederik Lemetr (1800-1876) o teatra böyük şöhrət qazandırmışdır.

Kişəranın lüğətlərində, prosodiyalarında olan... *Kişəra Lum-Mari* (1799-1884) – görkəmli fransız filoloqu; fransız-latın və latın-fransız lüğətlərinin, fransız və latın dilində şer yazmaq sənətinə dair bir sıra əsərin o cümlədən “Yeni latın prosodiyası”nın müəllifidir.

Səh.156. *Prerial küləyi.* *Prerial* – respublika hesabı üzrə bir ayın adı (20 maydan 18 iyuna kimi).

Səh.157. *...Kerubınoda əriyən Bartolo kimi... Bartolo qoca qısqanc* (Bambartenin “Sevilya dəlləyi” komediyası). *Kerubino* – aşiq olmuş paj (“Fiqaronun evlənməsi”).

Mars quruntısı. *Mars* – qədim Roma mifologiyasında müharibə allahı.

Səh.161. *Kalvin Sodzininin saçından tutur... Calvin Jan* (1509-1564) Re-formasiyanın rəhbərlərindən biri, kalvinizmin banisi. Lelio Sosen və (ya Sod-zini) – kalvinistlərin düşməni olan italyan bədətçisi (XVI əsr), Tsürixdə Kalvinlə şiddətli toqquşması olmuşdur.

Səh.162. *Yan Qus* (1369-1415) – Çexiyada katolik alman ruhaniliyinə və çex dvoryanlığına qarşı geniş ictimai, milli-azadlıq hərəkatının rəhbəri. Yan Qusun bir bədətçi kimi yandırılması – Qus müharibəsi deyilən vuruşmaların şiddətlənməsinə səbəb olmuşdur.

...Lüter Marten (1483-1546) – dini protestantizmin banisi. Lüterin “95 tezisi” feodalizm əleyhinə geniş ictimai hərəkatın simvolu olmuşdur; bu hərəkat XVI əsr şəraitində dini reformasiya şəklini almış, knyazlar, dvoryanlar, ruhanilər əleyhinə olan kəndli müharibəsində son nöqtəsinə çatmışdır. Lüter özü kəndli müharibəsinə düşməncəsinə bir əlaqə bəsləyirdi.

Babef Qrakx (1760-1767) – məşhur inqilabçı utopik kommunizmin nümayəndəsi, yakobinçilər diktaturası süqut etdikdən sonra yeni inqilab uğrunda cəmiyyəti kommunizm əsasları üzrə yenidən qurmaq və bu yolda mübarizə aparmaq üçün “Bərabərlər təşkilatı”nın başında durmuşdur. Xainlər onu ələ vermiş, gilyontinlə öldürülmüşdür.

Səh.163. *Uqolino della Herardeska.* – XIII əsrdə Pizan kommunasının başçısı. Arxiyepiskop Ruciyeri onu xəyanət etməkdə təqsirləndirərək, oğulları ilə bir yerdə qalaya salmış, orada acından öldürmüşdür. Dante “İlahi komediya”da Uqolinonu cəhənnəmin ən dərin yerinə, doqquzuncu qatına salmış, Uqolino orada həmişə öz qatili Ruciyerin kölləsini gəmirir.

Səh.164. *Şinder Hannes* – quldur dəstəsinin başçısı, 1803-cü ildə Mayensdə edam edilmişdir.

Səh.165. *Marşal Brünün öldürülməsində onun da əli vardır... Marşal Brun* Napoleonun keçmiş zabitələrindən biri idi, Avinyon şəhərində, Restavrasiyanın başlanğıcında ağ terror zamanı royalistlər bandası tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüşdür.

Səh.167. *Protey* (yunan mifologiyası) – Poseydonun hakimiyyəti altında olan dəniz allahlarından biri, təqib olunduğu üçün qaçar, həmişə simasını dəyişirmiş (Hüqonun "Odissey"dan gətirdiyi şeirə bundan bəhs olunur).

Səh.168. *Vidko* – Fransada polis xəfiyyəsi imiş, əvvəllər cinayətkar olmuş; onun tutduğu işlər "Vidkonun xatirələri" (1828) adlı çox bayağı, həy-küy salmaq məqsədi ilə yazılmış bir əsərin əsasını təşkil edir.

PLÜME KÜÇƏSİNİN İDİLLİYASI VƏ SEN-DENİ KÜÇƏSİNİN EPOPEYASI

Səh.270. *İnsanlar Sezari Pruzi ilə, Napoleonu kral İveto ilə əvəz etməyə...* – İkinci Pruzi (e.ə. II əsr) – Vifaniya padşahı, romalıların itaətkar müttəfiqi olmuş, 183-cü ildə Annibalı onlara təslim etmişdir. *Kral İveto* – nağıl personajı, başına tac yerinə kağız qalpaq qoyan sülhpərvər, mərhəmətli kral; Beranjə onu satirik bir nəğmədə Napoleona qarşı qoymuşdur.

İngiltərə protektoratından sonra Stüartlardan tələb etmişdir... Protektorat – Kromvelin İngiltərəni idarə etdiyi illər: 1660-cı ildə inqilab məğlub olduqdan sonra İngiltərə taxtı II Karl simasında yenə də Stüartlar sülaləsinin əlinə keçmişdir.

Səh.271. *9 termidor* (1794-cü il 27 iyul). Fransada *9 termidoda əks-inqilabi* çevriliş olmuş, Robespier və onun silahdaşları edam edilmişdi, yakobinlər diktaturası aradan qaldırılmışdı, iri burjuaziya xalq hərəkatını boğaraq hakimiyyəti ələ almış, Napoleonun hakimiyyət başına gəlməsinə yol açmışdı.

Səh.272. *I Karl Stüart* – ingilis kralı; 1649-cu ildə burjuva inqilabı zamanı öldürülmüşdür.

Səh.273. *Gilyom dü Verin barrikadalar günündən sonra... Barrikadalar günü* – 12 may 1588-ci ildə Parisin aşağı təbəqələrinin üsyan qaldırdığı gün; üsyançılar kral II Henrixdən şəhər azadlığını bərpa etməyi tələb etmişdi. Kral qaçmış, Paris, əsnafdan və xırda alverçilərdən ibarət olan şəhər bələdiyyə idarəsi əlinə keçmişdi. Lakin şəhərin varlıları üsyandan qorxaraq Parisin qapılarını açmış, Henrix Burbonun qoşunlarını şəhərə buraxmışdı; Henrix burbon sonralar IV Henrix adı ilə kral olmuşdu. *Gilyom dü Ver* – IV Henrixin taxta çıxmasına kömək edən yazıçı və siyasi xadim.

Səh.274. *Makyavelli heç də şər pəri... – Makyavelli Nikolo* (1469-1527) – İntibah dövründə yaşamış italyan yazıçısı və dövlət xadimi, öz siyasi programında – İtaliyada feodal quruluşunu ləğv etmək üçün vahid; qüvvətli hakimiyyət prinsipini irəli sürmüşdür ("Dövlət" əsəri, 1513); belə bir hakimiyyət yaratmaq üçün hər vasitədən – riyakarlıqdan, qəddarlıqdan, xəyanətdən və adam öldürməkdən istifadə etməyi həyasızcasına məsləhət görmüşdür.

Səh.275. *İturbide Avqustin* – Mürtəcə Meksika siyasi xadimi, hindusilərin üsyanını yatırınlardan biri. Xalqın milli-azadlıq hərəkatından sui-istifadə edərək, 1821-ci ildə Meksikanı o zaman inqilabçı olan İspaniyadan ayırmış, Meksika respublikasının başçısı olmuşdur. 1822-ci ildə I Avqust adı altında özünü Meksikanın imperatoru elan etmişdir. Az sonra taxtdan salınmış, ölkədən qovulmuşdur. Lakin imperiyanı bərpa etmək istərkən ölə keçmiş və gül-lənənmişdir.

Səh.276. *1688-ci ildə İngiltərədə tətbiq olunan* – İngiltərədə "Şanlı inqilab" deyilən 1688-ci il inqilabı nəticəsində kral III Henrix burjuazianın əli ilə taxta qoyuldu; 1830-cu il Fransa inqilabı nəticəsində maliyyə oliqarxiyasının "adamları" olan "kral-burja" Lui-Filipp taxta çıxdı.

Səh.277. *İki yüz iyirmi bir adamın sasi Lui-Filippi kral etdi.* – 1830-cu il 15 martda deputatlar palatası səs çoxluğu ilə (402 səsədən 221-i) qərar qəbul etdi, bu, X Karl hökumətinə qarşı olan müxalifətin rəyini ifadə edirdi. Bu hadisə İyul inqilabına bir başlanğıc oldu.

Lafayet (1757-1834) – XVIII əsrin sonundan başlayaraq 1830-cu illərə kimi Fransada siyasi xadim, mötədil liberal "məşrutəçi" olmuşdur. Birinci Fransa burjuva inqilabında iştirak etmiş, Restavrasiya dövründə liberal hərəkatında mühüm rol oynamış, İyul inqilabı günlərində milli qvardiyanın başçısı olmuş, öz şöhrətindən istifadə edərək Lui-Filippin taxta çıxmasına kömək etmişdir.

Paris bələdiyyə idarəsi Reyms kilsəsini əvəz etdi. – Birinci Fransa burjuva inqilabına kimi Fransada tacqoyma mərasimi Reyms kilsəsində olardı.

Səh.279. *O, Ankonada Avstriyaya qarşı cəsarətli, İspaniyada İngiltərəyə qarşı inadkar olur. Antverpeni topa tutur, Pritçarda pul verir...* Ankona – Papa vilayətində bir qala; Lui-Filipp Avstriyanın İtaliyada üstün olmasına yol verməmək üçün 1832-ci ildə bu qalanı tutmuşdu. XIX əsrin 30-cu illərində Fransa hökumətinin siyasəti dəyişdiyi üçün İngiltərə ilə Fransanın əlaqəsi pisləşmişdi; İspaniya və Belçika məsələləri bir neçə dəfə münaqişəyə səbəb olmuşdu. 1844-cü ildə Fransa hökuməti, İngiltərənin Qaiti adasında (Fransanın müstəmləkəsi) olan konsulunu, yerli əhalini Fransa əleyhinə qaldırmaq üstündə təqsirləndirərək həbs etmişdi. Vəziyyət İngiltərə ilə silahlı toqquşma təhlükəsi yaratmışdı. Lui-Filipp üzr istəməklə və Pritçarda pul verməklə işin içindən çıxmışdı.

Valmi vuruşmasında general, Jemap vuruşmasında əsgəri. Valmi – Fransa kəndi; 1792-ci il sentyabrın 20-də Fransanın inqilabı qoşunu mütəf-

fiqlərin mütləqiyyətçi qoşununa ilk dəfə bu yerdə rast gəlmişdi. Bütün günü davam edən top atışmasından sonra prussiyalılar geri çəkilməmişdi. Bu ilk müvəffəqiyyət fransız qoşununa çox böyük təsir bağışlamış, onlarda böyük ruh yüksəkliyi əmələ gətirmişdi. Bir ay sonra onlar Jemape ətrafında olan vuruşmada ingilis qoşununu darmadağın etmişdi.

Səh.281. *Transnonen küçəsi* – 1834-cü ildə bu yerdə burjuaziya, üsyan qaldırmış Paris əsnafına və fəhlələrinə vəhşicəsinə divan tutmuşdur.

Abdülqədirə verilən vədin xaincəsinə pozulması... Əmir Abdülqədir Əlcəzairin istiqlaliyyəti uğrunda Fransa ilə müharibə etmişdir. 1847-ci ildə əsir alınmış, verilən vədə əsasən İskəndəriyyəyə deyil, bütün ailəsi ilə Fransaya göndərilmişdi.

...*Bley, rüşvətlə satın alınan Deys...* Bley – Biskay körfəzi sahilində bir qala; Luvel tərəfindən öldürülmüş Berriya hersoqunun arvadı 1832-ci ildə bura salınmışdı. Bu qadın öz oğlunu, geridə qalmış Vandeya kendililərinin köməyi ilə Fransanın kralı etmək iddiasında idi. *Deys* – Berriya hersoginyasının tərəfdarlarından biri imiş, sonralar çoxlu pul alaraq (bir milyon franka yaxın) onu İyul mütləqiyyəti naziri Tyerə təslim etmişdi.

Səh.282. *"Bərabərlik şahzadəsi"* – Kral Lui-Filippin atası, Filipp Egalite (Bərabərlik) adı altında Birinci Fransa burjuva inqilabında iştirak etmişdir. Royalist çevriliş hazırlamaq üstündə təqsirləndirilərək 1793-cü ildə edam edilmişdir.

...*Mon-Sen-Mişeldəki son dəmir qəfəsi...* Mon-Sen-Mişel abbatlığı – Normandiya sahilində daşlı-qayalı bir adada qədim monastır; XVII əsrin sonlarında hökumət həbsxanası olmuş; orada, orta əsrlərdə çox yayılmış olan bir işgəncə tətbiq edilmiş: dustaq bəzən bir il müddətində dar və alçaq dəmir qazamata salınar, burada o nə dikələ, nə də hərəkət edə bilməmiş.

Kapet – XVI Lüdovik 1792-ci il avqustun 10-da Parisdə baş verən üsyan nəticəsində taxtdan endirildikdən sonra ona verilən rəsmi ad. Başqa dvoryanlar kimi ona da təklif edilmişdi ki, titullarından əl çəksin, öz fəmiyasını götürsün.

Səh.283. *Tarixçi Lui Blan* (1811-1882) – xırda burjuva sosialisti, tarixə aid bir neçə əsərin, o cümlədən – "On ilin tarixi" əsərinin müəllifidir; bu əsərdə İyul mütləqiyyətini kəskin surətdə tənqid etmişdir. 1848-ci il inqilabı dövründə burjuaziya ilə uzlaşmaq taktikası yeritmişdir.

Səh.284. *Kazimir Perye* – bankir; maliyyə oligarxiyasının nümayəndələrindən biri, Lui-Filipp dövründə Fransada aqalığı etmişdir. 1831-ci ildə nazirlər heyətinin başçısı, Lion toxucularının ilk üsyanının baş cəlladı olmuşdur.

Fiyeskinin "cəhənnəm maşını" – respublikaçı *Fiyeski* 1835-ci ildə bir dəstə adamla kral Lui-Filippin gəldiyi yola "cəhənnəm maşını" qoymuş, onu öldürmək istəmişdir.

Səh.286. *Nəhəng Rodos heykəli...* Rodos heykəli – Günəş allahı Gelisoun nəhəng tunc heykəli (32 metr hündürlükdə imiş); eramızdan əvvəl 280-ci ildə, Yunan adası Rodosda, limana girilən yerdə qoyulmuş; eramızdan əvvəl 224-cü ildə zəlzələdə uçub-dağılmışdır. Dünyanın yeddi möcüzəsindən biri hesab olunur.

Səh.290. *Siz Venetsiya kimi...* Venetsiya – bir zamanlar özəmətli tacirlər respublikası olmuş; 1797-ci ildə fransızlar tərəfindən tutulmuş, sonra da Napoleon onu İtaliya krallığına daxil etmişdir.

Polinyak – nazir, kral X Karlın yaxın dostu, qəddar irticaçı və cəhəltərəst olmuş. 1829-cu ildə ifrat royalist nazirlər heyətinə başçılıq etmiş; onun yeritdiyi hədsiz mürtəce siyasət İyul inqilabının meydana gəlməsini sürətləndirmişdir.

Səh.291. *İspaniyalı Ferdinand və Portəgizli Migel. VII Ferdinand* – İspaniya kralı; Napoleon onu taxtdan əl çəkməyə məcbur etmiş, bu taxtı Jozer Bonaparta vermişdir. Napoleon süqut etdikdən sonra VII Ferdinand İspaniyaya qayıtmış, ölkəni tamamilə yezuitorların və monarxların ixtiyarına vermişdir. Üsyan etmiş xalqa qarşı 1823-cü ildə Müqəddəs ittifaqın köməyindən istifadə etmişdir. *Portəgizli Migel* – 1828-ci ildə hökuməti öz qardaşının, Portəgiz kralı don Pedronun ölindən almış, liberal konstitusiyanı ləğv etmiş, amansız terror siyasəti yürütmüşdür. Ölkədə vətəndaş müharibəsi başlanmış, bunun da nəticəsində 1834-cü ildə taxtdan əl çəkməyə məcbur olmuşdur.

...*Dörd adamı xilas etmək üçün...* – İyul inqilabından sonra, 1830-cu ilin dekabr ayında, Parisdə, taxtdan endirilmiş kral X Karlın mürtəce nazirləri, (o cümlədən xalqın qəddar düşməni olan Polinyak) mühakimə edilirdi. Cəmiyyətin tərəqqipərvər adamları onlardan dördünə ölüm cəzası verilməsini tələb edirdi. Xalq kütlələri həbsxananı tutacağı ilə bir neçə dəfə hökuməti təhdid etmişdi. Hüqo ölüm cəzasının əleyhinə olduğu halda bu dəfə çıxış edərək xalqın tələbinə tərəfdar oldu. Lakin perlər məhkəməsi nazirlərə ömürlük həbs cəzası kəsdi; bir neçə ildən sonra da onlar azad edildi.

Səh.305. *"İctimai müqavilə" mənə məlumdur, mən ikinci il konstitusiyasını əzbər bilirəm!* "İctimai müqavilə" (1762) – fransız maarifpərvəri Jan-Jak-Russonun ictimai-siyasi əsəri; bu əsərdəki fikirlərdən, 1793-cü ildə yakobinlər Konventinin qəbul etdiyi İkinci il konstitusiyasında istifadə edilmişdir.

Səh.311. *Xəyalpərəstliyin artıqlığı Eskuslar və Lebralar yaradır.* – On doqquz yaşlı Viktor Eskus, on altı yaşlı Oğüst Lebra – tərəqqipərvər romantikaya yaxın şairlər. İyul inqilabı günlərində küçə vuruşmalarında iştirak etmişlər. Yazdıqları "Raymon", pyesi müvəffəqiyyət qazanmadığı üçün 1862-ci ildə özlerini öldürmüşlər.

Səh.312. *Reysdal Yakob* (1628-1682) – Hollandiyanın mənzərəçi rəssamı.

Səh.322. *Hansla Savinyi arasında...* – Alman professoru, 1826-cı ildə Berlin universitetində dərs demişdir; Savinyinin hüquq sahəsində başlıqlı etdiyi mürtəcə “tarixi cərəyanın” əleyhinə olmuşdur.

Səh.324. “*Gündəlik*” (“*Kotidyn*”) – Restavrsiya dövrünün mürtəcə qəzeti, taxt-tacı və kilsəni tərənnüm etmiş, “Qanlı monax” ləqəbini qazanmışdır.

Səh.360. *Dezojyenin “Bakirə qız”ındakı. Bakirə qız* – Spontinin eyni adlı operasına Dezojyenin parodiyası, ilk dəfə Parisdə, Napoleon dövründə tamaşaya qoyulmuşdur.

Səh.405. *Kallo Jak* (XVII əsr) – fransız qravürası və rəssamı, xüsusi realist qrotesklərin ustası.

Səh.406. *Edil* – qədim Romada seçki ilə təyin edilən məmur; şəhərin abadlıq işlərinə, bazarlarına və tamaşalara nəzarət edərmiş.

Səh.414. *Pol de Kok* (1794-1871) – fransız yazıçısı; çox yayılmış olan bayağı “felyeton-roman”ların müəllifi; mövzunu xırda burjuva həyatından götürmüş.

Səh.443. *Tün səltənətinin arqosunu saxlamışdı*, – Parisdə, orta əsrlərdə Tün səltənəti – möcüzələr həyatında yaşayan, seçilmə bir başçı ilə idarə olunan peşəkar dilənçi və oğrular cəmiyyətinə deyirdilər.

Səh.447. *Andromeda* (yunan mifol.) – dəniz əjdahasına qurban edilən gözəl bir qız. Əfsanəyə görə, bu qız sahildəki bir qayaya zəncirlənmiş, lakin qəhrəman Persey tərəfindən xilas edilmişdir.

Səh.449. *Türqo* – XVIII əsrdə fransız iqtisadçısı, fiziokratlar cərəyanının görkəmli nümayəndəsi; Marks onlara “müasir siyasi iqtisadın atası” demişdir.

Retif de la Breton (1734-1806) – yazıçı; çoxlu roman yazmış; bu romanlarda fransız cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrində olan əxlaq pozğunluğu kobud və açıq bir şəkildə göstərilmişdir.

Səh.450. ...*vaxt ilə belə sarsıntılara Jakeriya deyərldilər. Jakeriya* – 1358-ci ildə fransız kəndlilərinin böyük üsyanına verilən ad (feodallar kəndlilərə həqarətlə əvam-Jak deyərldilər, “Jakeriya” sözü də buradan meydana gəlmişdir). Bundan sonra Fransada kəndli üsyanlarına “Jakeriya” deyilmişdir.

Səh.452. *Briarey* (Roma mifol.) – yüz qollu, əlli başlı nəhəng; Göyün və Yerin oğlu; Yupiterə qarşı üsyan etmişdir.

Səh.476. *Foblazlar və Prudomlar. Foblaz* – XVIII əsr fransız yazıçısı Luve de Kuvrenin “Kavaler Foblazın sərgüzeşti” adlı romanının (1787) qəhrəmanı; əxlaqsız, rəhmsiz bir tipdir. *Jozef Prudom* – birinci cildin kommentarisinə baxın.

Səh.481. “*Evrianta*” – Veberin operası (ilk dəfə 1823-cü ildə tamaşaya qoyulmuşdur).

Səh.494. *Pepenin ya Morenin təqib olunması. Pepen* (xırda alverçi) və *Mare (sarrac)* – 1830 və 1832-ci illərdə baş verən xalq üsyanlarında iştirak etmişlər, sonralar Fiyeskinin qiyamına qoşulmuşlar. 1836-cı ildə edam edilmişlər.

Səh.496. ...*general Lamarkın dəfni*. 1832-ci ilin sonunda mürtəcə nazir Kazimir Perye vəba xəstəliyindən ölür, hökumət onu çox təntənə ilə dəfn edir. Əvvəllər Napoleon generalı olan *Lamark* da həmin xəstəlikdən ölür, liberal burjuaziya Kazimir Peryenin təntənəli dəfninə cavab olaraq Lamarkın dəfnində böyük nümayiş düzəldir. Lamark respublikaçılara yaxın bir adam hesab edilirdi və çox böyük şöhrətə malikdi. Lamarkın dəfnində iğtişaşa səbəb olur, 1832-ci il iyulun 5-6-da üsyanı şəklini alır; barrikada döyüşləri baş verir. Üsyan, nizami qoşun və milli qvardiya tərəfindən amansızca yatırılır.

Səh.500. *Aldla geri qayıtdı*. XV-XVI əsrlərdə italyan çapçıları Aldların nəşr etdiyi qədim kitablara aldla deyilir.

Filint Alsestin əleyhinədir. Molyerin “Mizantrop” pyesində – həqiqət ax-taran, lakin dözülməz, sərt hərəkətli bir adam olan Alsest Filintə qarşı qoyulmuşdur; Filint saray həyatına uyğunlaşmış, Alsesti də o həyatla barışdırmaq istəyən bir tipdir.

Səh.503. ...*birində Jan Şuan, o birisində Jann. Şuan* – breton kömürçüsü, kontrabandçı, şuanlar üsyanında əksinqiləbçi dəstələrin başçılarından biri; şuanlar üsyanını fransız dvoryanları və ruhaniləri İngiltərənin köməyi ilə, Birinci Fransa burjuva inqilabı dövründə geridə qalmış Vandeya və Bretan kəndliləri arasında qaldırılmışdı. *Jan* – Parisdə, Sen-Merri küçəsində respublikaların müdafiəsini təşkil etmişdir; 1830 və 1832-ci illərdə baş verən xalq üsyanlarının ən məşhur qəhrəmanlarından biri olmuşdur.

Səh.506. *Terreyə qarşı qanunun, lakin Tüqoya qarşı mənasızdır*. – *Terrey* – abbat; XV Lüdovikin istəkliyi olan markiza Pompadurun köməyi ilə Fransa ədliyyə işlərinin baş nəzarətçisi təyin olunmuşdu; bu, xalq arasında böyük narazılığa səbəb oldu. *Terrey* 1774-cü ildə işdən kənar edilərək *Türqo* ilə əvəz edildikdə, Parisin küçələrində mənfur abbata təsvir edən uyuqlar yandırılmışdı.

...*Ramyüsün məktəblilər tərəfindən öldürülməsi...* *Ramyus* (və ya Rame) Pyer – XVIII əsrdə fransız alimi və filosofu; orta əsrin sxolastik elminə qarşı çıxmış, bu elmin istinadgahı olan Sorbonna universiteti tərəfindən təqib edilmişdir. 1572-ci ildə Varfolomey gecəsində iş otağında vəhşicəsinə öldürülmüşdür. Ramyüsün düşməni olan, Sorbonna professoru Jan Şarpantye də onu öldürənlər içərisində olmuşdur.

...*Russonun... İsveçrədən qovulması*. 1765-ci ildə Russo İsveçrədə (Nefşatəl qraflığında, Motye qəsəbəsində) yaşayanda, mürtəcə ruhanilərin təhriki ilə bir dəstə adam onun olduğu evi daşa basmışdır.

...*Afinanın Fokiona, Romanın Stsipiona qarşı... Fokion* – birinci cildin kommentarisinə baxın... Afrikalı Kiçik Publi *Stsipion* (e.ə. II əsr) – Roma sərkərdəsi; Kartacanı tutmuş və dağıtmış (e.ə. 146 il), sonra da Kartacanın İspaniyada son istinadgahı olan Numansiya qalasını zəbt etmiş, bununla da üçüncü Puna müharibəsini qurtarmışdır. Romada Stsipionun düşmənləri onu dövlət pulunu mənimsəməkdə təqsirləndirərək, onun öleyhinə siyasi məsələ qaldırmışlar.

Səh.507. *Xanım de Lambal* – xalqın nifrət etdiyi kraliça Mariya, Antuanetanın yaxın adamı olmuş; royalistlərin fitnəkarlığında iştirak etdiyi üçün 1792-ci ildə, sentyabr edamlarında camaat tərəfindən öldürülmüşdür. Restavrasiya dövründə bir neçə adamı onun ölümündə təqsirləndirmişlər. Bu bəhanə ilə də padşahpərəstlər güruhu Avinyon şəhərində marşal Brünü öldürmüşlər.

Jeqünün quldur dəstələri – Termidor İrticaçı dövründə Fransanın cənubunda təşkil edilən padşahpərəst dəstələr; onlar torpağa olan xüsusi mülkiyyət qorumaq bəhanəsi ilə respublikaçılar arasında qırğın düzəltmişlər.

Qol sarğısı kavalərləri – Anqlem hersoqunun 1814-cü ildə Bordoya gəlmiş royalist məyyəti.

Səh.507. *Yuvenal Detsim Yuli* (I-II əsrlər) – Romanın satirik şairi. O, bizə gəlib çatan satiralarında Roma aristokratlarının əxlaq pozğunluğunu amansızca qamçılamışdır.

“*Salnamə*” – Roma tarixçisi Tatsitin (I-II əsrlər) baş əsərlərindən biri; əsərdə Avquston ölümündən Neronun ölümünə kimi olan Roma imperatorlarının tarixi yazılmışdır.

Səh.508. *Nineviya* – Asori hökumətinin paytaxtı (e.ə. XIV-VII əsrlər), Qədim zamanda sərvəti və əxlaqsızlığı ilə məşhur imiş.

Babil – Babilistanın ən qədim şəhərlərindən biri; eramızdan üç min il əvvəldən başlayaraq III əsrə kimi (eram.ə.v.) iqtisadi, siyasi, mədəni əhəmiyyətini mühafizə etmişdir. Babil sonrakı xristian ədəbiyyatında zahiri özəmətin, dəbdəbənin, əxlaqsızlığın bir simvolu kimi göstərilir.

Sodom – Təvratda göstərilir ki, Sodom, İordan çayı vadisində bir şəhər olmuşdur, əhalisi hədsiz dərəcədə əxlaqsız imiş. Buna görə də, rəvayətə görə, göydən od yağmış, Sodom və Əmmorroyanı yandırır külə döndərmişdir.

Sitseron... Verres... Kaliqula... Verres Kay (e.ə. I əsr) – Romanın Siciliyada canişini; pul qazanmaq üçün öz vəzifəsindən sui-istifadə etmişdir. Sitseron onu bir neçə nitqində amansızca ifşa etmişdir. *Kaliqula Qay Sezar* – Roma imperatoru (37-41); ona da allah kimi pərəstiş edilməsini tələb etmişdir. Hədsiz dəbdəbəsi ilə, müsadirələri və ağır vergiləri ilə Romanı əldən salmışdır. Öz əsgərləri tərəfindən öldürülmüşdür.

Səh.509. *Roma Vitellinin vaxtında Sullanın vaxtında. Vitelli* – Vətəndaş müharibəsi dövründə, I əsrin ortalarından, az zamanda bir-birini əvəz edən

dörd Roma imperatorundan biri; çox əxlaqsız imiş. 69-cu ildə imperator olmuş, bir neçə aydan sonra xalq tərəfindən öldürülmüşdür. *Sulla* – birinci cildin kommentarisinə baxın.

Klavdinin və Domitsiyanın dövründə... Klavdi – Roma imperatoru (41-54) onun üsul-idarəsi köhnə zadəganlarla süvarilər arasında müvəqqəti uzlaşmadan ibarətdir. Arvadı Aqrippina hakimiyyəti oğlu Nerona vermək məqsədilə onu zəhərləmişdir. Domitsian – birinci cildin kommentarisinə baxın.

...*Karakallı vaxtında da, Kommod vaxtında da, Helliobabal vaxtında da... Karakalla* Mark Avreli Antoni Roma imperatoru (III əsrin başlanğıcı) – istila edilmiş qəbilələrə divan tutmaqla, onları qarət etməklə məşhurdur. Qardaşı Qeti və onun iyirmi min tərəfdarını edam etmişdir. Öz əsgərləri tərəfindən öldürülmüşdür. *Kommod* Lutsi Avreli – Roma imperatoru (II əsrin sonu), çox zülmkar və qəddar olmuş, Qladiator, senatın hökmü ilə onu boğmuşdur. *Helliobabal* – Roma imperatoru (III əsrin başlanğıcı) – əxlaqsız, zalim müstəbid olmuş. Pretorianlar tərəfindən öldürülmüşdür.

Qiyam – Mazanyellodur, üsyan – Spartakdır. Mazayello – balıqçı Tomazo Anyellonun (1623-1647) ixtisar edilmiş adı. İstilaçı ispaniyalıların ağır vergiləri ilə talan edilən Neapolda, 1647-ci ildə baş verən xalq üsyanının rəhbəri olmuş. Kral müavinini qaçandan sonra bütün vergilər götürülmüş, Mazanyellonu Neapolun başçısı qoymuşlar. Onu kral müavininin göndərdiyi adam öldürmüşdür. Neapol üsyanı – İngiltərədə başlanan burjuva inqilabına, Fransada, mütləqiyyət öleyhinə hazırlanan Frondalar hərəkatına da təsir etmişdir. *Spartak* – məşhur Frakiya qladiatoru; qədim Romada (eram. əv. 74-70-ci illərdə) üsyan etmiş qulların rəhbəri olmuşdur.

Səh.514. *Vandom sütunu* – Napoleonun hərbi qələbələri münasibətilə Parisdə, 1806-cı ildə *Vandoma* meydanında qoyulan abidə.

Səh.515. ...*Hersoq Fitsjama atılan daşlar... Hersoq Fitsjam* Eduard – qədim ingilis nəslindən olan fransız aristokratı; ifrat irticaçı olmuşdur. İyul inqilabından sonra Lui-Filippə sədaqətli olacağına and içmiş, lakin 1832-ci ildə Berriya hersoqinqyası ilə siyasi əlaqədə olduğu üçün həbs edilmişdir.

...*bayraqların birdən qoparılın... qall xoruzu... Qall xoruzu* – Fransanın milli emblemlərindən biri; Birinci Fransa burjuva inqilabı dövründə dövlət gerbi kimi zənaq əvəzinə qəbul edilmiş, ikinci imperiya dövründə qartalla əvəz edilmişdir.

Ekselmans – Napoleon generalı, yüz gündə Napoleonun tərəfinə keçmiş; Restavrasiya dövründə sürgündə olmuş, İyul mütləqiyyəti dövründə Fransa marşalı və peri olmuşdur.

Səh.516. *Vaşingtonun komandası altında Trentonda. Lafayetin komandası altında Brendivaynedə...Trenton* – Amerika Birləşmiş Ştatlarında bir şəhər;

amerikalıların istiqlalıyyət uğrunda apardığı müharibədə Vaşinqton Trenton ətrafında 1776-cı il sentyabrın 21-də ingilislərə qalib gəlmişdir. Brendivayn – Vaşinqton 1777-ci il sentyabrın 11-də bu çayın ətrafında məğlub olmuşdur. Bu vuruşmada general Lafayet amerikalılar tərəfində iştirak etmişdir.

...*Luvye adası* – XIX əsrin 40-cı illərinə kimi Senanın ensiz bir qolu ilə Parisin cəbbəxana rayonundan ayrılmış; indi bu qol yoxdur.

Səh.520. *Xalq dostları cəmiyyəti*... İyul mütləqiyyəti dövründə, xırda burjuva inqilabçıları – yakobinçiləri, karbonariləri, sensimonistləri birləşdirən ən məşhur respublika cəmiyyətlərindən biri olmuşdur.

Səh.521. *Marşal Lobo ilə general Byujo*... – Lafayet istefa verdikdən sonra Marşal Lobo Paris milli qvardiyasına komanda etmişdir. General Byujo – əvvəllər Napoleon zabiti, İyul mütləqiyyəti dövründə, 1834-cü ildə xalq üsyanının baş cəlladı olmuş, Transnonen küçəsindəki qırğını təşkil etmişdir (Transnonen – birinci cildin kommentarisinə baxın).

...*Sen-Merrinin... zəngləri. Sen-Merri* monastırında zənglərin çalınması 1832-ci il xalq üsyanı üçün bir işarə idi. Monastırın hasarı və ona yapışmış olan barrikadalar – kral qoşunları və milli qvardiya ilə qəhrəmanca vuruşan respublikaçıların baş istehkamı və mərkəzi olmuşdur.

Səh.523. *Arman Karel marşal Klozeli görmüş*... *Arman Karel* – jurnalist, tarixə aid bir neçə əsərin müəllifi; 1830-cu ildə Tyer və Minye ilə bir yerdə “Nasyonal” qəzetini nəşr etmişdir. Qəzet, İyul mütləqiyyəti dövründə müxalifətdə olan respublikaçı burjuaziya dairələri arasında çox yayılmışdır. *Marşal Klozeli* – Yüz gün dövründə Napoleonun tərəfində vuruşmuş, royalistlərin istinadgahı olan Bordo şəhərini tutmuşdur. Restavratsiya dövründə ölüm cəzası verilmiş, sonra əfv edilmişdir. 1827-ci ildən parlamentin üzvü, İyul mütləqiyyəti dövründə Əlcəzairi istila edənlərdən biri olmuşdur.

...*bu Anna Ratklifin... Anna Ratklif* (1764–1823) – ingilis yazıçısı; XVIII əsrin sonunda, XIX əsrin başlanğıcında çox yayılmış olan “qot”, “qorxunc” romanlarının müəllifi; bu romanlarda sirli cinayətlər (“Udolf sirləri” və başqaları) təsvir edilirdi.

Səh.528. “*Sən kral olacaqsan*” – Şekspirin “Maqbet” tragediyasında küpəgirən qarının bu sözləri əsərin qəhrəmanında şöhrətpərəstlik hissi doğurur, onu cinayətə sövq edir.

Səh.532. *Yaşasın Polşa!* – 1830-cu ildə baş verən Polşa üsyanı nəzərdə tutulur.

Səh.540. *Qoca Teofil. Teofil Qotye* (1811–1872) – romantik şair; gənc Hüqonun klassisizmə qarşı apardığı mübarizədə yoldaşı olmuş; XIX əsrin 30-cu illərində fransız romantik hərəkatında əsas simalardan biridir. Sonralar bu şahədən çəkilmiş, “sənət sənət üçün” nəzəriyyəsini müdafiə etmişdir.

Səh.542. *Karemi kölgədə buraxmaq*... *Karem* (1784–1823) – kral saraylarında qulluq etmiş məşhur aşpaz.

Səh.546. *Dü Brella Sovall onların siyahısını göstərir, abbat Lebef də elə. Dü Bel Jak* (1528–1614) – fransız tarixçisi; o həm də – “Parisin dəbdəbəsi və qədim Paris”, “Paris şəhərinin qədim tikintiləri” kitablarının müəllifidir). *Sovall Anri* (XVII əsr) – Paris şəhərinin tarixi haqqında bir neçə əsər yazmışdır (“Köhnə və yeni Paris” və sairə) *Abbət Lebef Jan* (1687–1760) – fransız tarixçisi; “Paris şəhərinin və onun məhəlli kilsələrinin tarixi” də onun qələmindən çıxmışdır.

Səh.547. ...*Qallar Kluziuma... Kluzium* – Eturriyada bir şəhərin adı; qallar eramızdan əvvəl 390-cı ildə buranı mühasirəyə alır; şəhər əhalisi romalıları köməyə çağırır. Bu da qalların, Brennin sərkərdəliyi altında romalıları qarşı hücum etməsinə səbəb olur. Rəvayətə görə, Brenn eramızdan əvvəl 388-ci ildə İtaliyaya girmiş, Romanı talan etmiş və yandırmışdır.

Uri kantonu ilə bərabər arıq xoruzun, ya da Qlaris kantonu ilə bərabər kök xoruzun... İsviçrənin katolik və protestant kantonları arasında olan dini ədavətə işarədir.

Səh.557. *O Fermonil ətrafında Leonidlə bir yerdə öldü, Kromvellə bir yerdə Droxedani yandırardı. Fermopil* – Fessaliyadan Orta Yunanıstana olan dağ keçidi. Yunan – İran müharibəsi dövründə, eramızdan əvvəl 480-cı ildə üç yüz spartan əsgəri, başda padşah Leonid olmaqla, burada Fermopil İranın minlərlə qoşunundan müdafiə edərək qəhrəmancasına həlak olmuşdur. *Droxeda* – İrlandiyada bir şəhər; Kromvel 1649-cu ildə hücum edərək buranı tutmuşdur. Şəhərin bütün qarnizonunu qırılmışlar.

Səh.583. *Bu nə Monmirayl, nə də Şampober idi*. Şampoberdə və Monmiraylda 1814-cü il fevralın 9-da və 11-də qanlı vuruşmalar olmuşdur; Napoleon bu vuruşmalarda müttəfiqlərin qoşununu məğlub etmişdir.

Timoleon (e.ə. VI–V əsrlər) – Qədim Yunanistan sərkərdəsi və siyasi xadimi; Siciliyada yunan şəhərlərini əsarət altına alan zalım hökmdarlarla mübarizə etmiş, Sirakuzanı azad edib, orada demokratik islahat düzəltmişdir.

Marsel Etyen – Parisdə tacirlərin başçısı; 1356–1358-ci illərdə baş verən üsyanın rəhbəri olmuş, yetişməkdə olan burjuaziya bu üsyan vasitəsilə kral hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq istəmişdir.

Ambioriks – qall üsyanının (e.ə. 54–50-ci illər) rəhbəri; bu üsyanda Belçika Qalliyasının romalılarından ibarət olan qarnizonu məhv edilmişdir.

Artevelde Yakob (təx. 1285–1345-ci illər) – Yüzillik müharibənin başlanğıcında qraf I Lüdovikə qarşı üsyan edən Gent tacirləri və əsnafının qurduğu hökumətə başçılıq etmişlər. Ölkə daxilində sinfi ziddiyyətləri həll etmək imkanından olmadığından, krallığı yenidən düzəltmək üçün ingilis şahzadələrini çağırmış, üsyan edən Gent toxucuları tərəfindən öldürülmüşdür.

Səh.584. *Marniks Filipp* (1538-1598) – niderlandları İspaniya ağalarına qarşı qaldırdığı üsyanda iştirak etmişdir.

Pelagi (təx. 737-ci ildə ölmüşdür) – Asturiyanın və Obyedonun kralı; mavrların İspaniyaya olan hücumunun qarşısını almaq üçün Vestqot feodallarının qüvvələrini birləşdirmişdir.

"Zəncirlənmiş *Prometey*" başlayır, *Aristogiton* bitirir. "Zəncirlənmiş *Prometey*" – qədim yunan şairi Esxilin (e.ə. V əsr) dram əsəri. *Aristogiton* – Afinada "padşah qatili" (I cildin kommentarisinə baxın).

Esxildən sonra Frazibul... Frazubil (e.ə. IV əsr) – məşhur Afina sərkərdəsi; Otuz zalım hökmdarın üsul-idarəsini yıxmış, demokratik quruluş yaratmışdır.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

ÜÇÜNCÜ HİSSƏ *Marius*

Birinci kitab PARİSİN ZƏRRƏ-ZƏRRƏ GÖZDƏN KEÇİRİLMƏSİ

<i>Birinci fəsil.</i> Parvulus	7
<i>İkinci fəsil.</i> Qamenin bəzi xüsusiyyətləri	8
<i>Üçüncü fəsil.</i> Qamen cazibədarlıqdan məhrum deyil	9
<i>Dördüncü fəsil.</i> Qamen xeyir də verə bilər	10
<i>Beşinci fəsil.</i> Qamen mülkünün sərhədi	11
<i>Altıncı fəsil.</i> Bir az da tarixdən	13
<i>Yeddinci fəsil.</i> Qamenlər hind kastası düzəldə bilərdilər	15
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Bu fəsildə son kralın nəzakətli bir zarafatından bəhs olunur	17
<i>Doqquzuncu fəsil.</i> Qallıyanın qədim ruhu	19
<i>Onuncu fəsil.</i> Ecce paris, ecce homo	20
<i>On birinci fəsil.</i> Ələ sala-sala hakimiyyət etmək	23
<i>On ikinci fəsil.</i> Xalqın varlığında yaşayan gələcək	25
<i>On üçüncü fəsil.</i> Balaca Qavros	26

İkinci kitab MÖTƏBƏR BURJUA

<i>Birinci fəsil.</i> Doxsan yaş və otuz iki diş	29
<i>İkinci fəsil.</i> Ev yiyəsinə oxşar	31
<i>Üçüncü fəsil.</i> Ağıl dəryası	32
<i>Dördüncü fəsil.</i> Yüz il yaşamaq iddiası	33
<i>Beşinci fəsil.</i> Bask və Nikoletta	34
<i>Altıncı fəsil.</i> Bu fəsildə Manyon iki körpə uşağı ilə nəzərə cərpacaq	35
<i>Yeddinci fəsil.</i> Belə bir qayda: ancaq axşamlar adam qəbul et	37
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Bir-birinə oxşamayan iki adam	38

Üçüncü kitab BABA VƏ NƏVƏ

<i>Birinci fəsil.</i> Qədim salon	41
<i>İkinci fəsil.</i> O zamanın qanlı kabuslarından biri	45
<i>Üçüncü fəsil.</i> Requiescont	51
<i>Dördüncü fəsil.</i> Quldurun ölməsi	59

<i>Beşinci fəsil.</i> İnqilabçı olmaq üçün günorta ibadətinə getmək bözən faydalıdır	63
<i>Altıncı fəsil.</i> Kilsə ağsaqqalı ilə görüş hara gətirib çıxara bilər	65
<i>Yeddinci fəsil.</i> Yəqin ki, bir qadındır	71
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Dəryaz daşa toxundu	76

Dördüncü kitab
ƏLİFBA DOSTLARI

<i>Birinci fəsil.</i> Az qala tarixi olan bir dərmək	82
<i>İkinci fəsil.</i> Bossüenin professor Blondonun cənəzəsi üzərində söylədiyi söz	96
<i>Üçüncü fəsil.</i> Marius daha çox heyrət edir	101
<i>Dördüncü fəsil.</i> "Müzen" kafesinin dal otağı	103
<i>Beşinci fəsil.</i> Fikir dairəsinin genişlənməsi	111
<i>Altıncı fəsil.</i> Res angusta	115

Beşinci kitab
BƏDBƏXTLİYİN ÜSTÜNLÜYÜ

<i>Birinci fəsil.</i> Marius səfalət içində	119
<i>İkinci fəsil.</i> Marius yoxsulluq içində	121
<i>Üçüncü fəsil.</i> Marius böyümüşdür	124
<i>Dördüncü fəsil.</i> Cənab Mabef	129
<i>Beşinci fəsil.</i> Yoxsulluq və səfalət yaxşı qonşulardır	134
<i>Altıncı fəsil.</i> Müavin	136

Altıncı kitab
İKİ ULDUZUN BİR-BİRİNƏ RAST GƏLMƏSİ

<i>Birinci fəsil.</i> Ləqəb familiyanın yaranmasına kömək edir	142
<i>İkinci fəsil.</i> Lux facta est	145
<i>Üçüncü fəsil.</i> Yazın təsiri	147
<i>Dördüncü fəsil.</i> Ciddi bir xəstəliyin başlanğıcı	148
<i>Beşinci fəsil.</i> Deyingən qarının başında qiyamət qopur	151
<i>Altıncı fəsil.</i> Əsir almaq	152
<i>Yeddinci fəsil.</i> "U" hərfinin sərgüzəşti və bu hərflər haqqında düşüncələr	154
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Əhllər də xoşbəxt ola bilər	156
<i>Doqquzuncu fəsil.</i> Ağlın çəşması	158

Yeddinci kitab
XORUZ BANI

<i>Birinci fəsil.</i> Mədənlər və qazmaçılar	161
<i>İkinci fəsil.</i> Cəmiyyətin lap dibi	163

<i>Üçüncü fəsil.</i> Babet, Tüfeyli, Gecəqəşu, Monparnas	165
<i>Dördüncü fəsil.</i> Quldur dəstəsinin tərkibi	167

Səkkizinci kitab
HİYLƏGƏR YOXSUL

<i>Birinci fəsil.</i> Marius şlyapalı qızı axtararkən furajkalı kişiylə rast gəlir ..	171
<i>İkinci fəsil.</i> Tapılan məktub	173
<i>Üçüncü fəsil.</i> Dördüzlü	175
<i>Dördüncü fəsil.</i> Qızılqul səfalət içində	179
<i>Beşinci fəsil.</i> Qəza-qədərini göstərdiyi gizli pəncərə	186
<i>Altıncı fəsil.</i> Yırtıcı öz zağasında	188
<i>Yeddinci fəsil.</i> Strategiya və taktika	192
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Oğrular yuvasında işiq	196
<i>Doqquzuncu fəsil.</i> Jondret az qalır ki, ağlasın	198
<i>Onuncu fəsil.</i> Kabrioletin minik qiyməti – saatda iki frankdır	203
<i>On birinci fəsil.</i> Səfalət dərəcə öz köməyini təklif edir	206
<i>On ikinci fəsil.</i> Cənab Ağın verdiyi beş frank nəyə xərclənmişdi	208
<i>On üçüncü fəsil.</i> Solus cum solo, in loco remoto, nan cogitaluntur orare pater noster	214
<i>On dördüncü fəsil.</i> Polis işçisi advokata iki cib tapançası verir	216
<i>On beşinci fəsil.</i> Jondret şey-şüy alır	220
<i>On altıncı fəsil.</i> Oxucular bu fəsildə – 1832-ci ildə dəbdə olan, ingilis havasına oxunan bir nəğmə eşidəcək	223
<i>On yeddinci fəsil.</i> Mariusun beş frank pulu nəyə xərclənmişdi	227
<i>On səkkizinci fəsil.</i> Mariusun iki stulu qabaq-qənşər qoyulur	230
<i>On doqquzuncu fəsil.</i> Qaranlıq bucaqlardan özünü qoruyun	232
<i>İyirmi fəsil.</i> Tələ	236
<i>İyirmi birinci fəsil.</i> Həmişə zərər çəkən adamı tutmaqla işə başlamaq lazımdır	260
<i>İyirmi ikinci fəsil.</i> Kitabımızın ikinci hissəsində ağlayan uşaq	264

DÖRDÜNCÜ HİSSƏ
Plüme küçəsinin idilliyası və Sen-Deni küçəsinin epopeyası

Birinci kitab
TARİXİN BİR NEÇƏ SƏHİFƏSİ

<i>Birinci fəsil.</i> Yaxşı biçilib	269
<i>İkinci fəsil.</i> Pis tikilib	274
<i>Üçüncü fəsil.</i> Lui-Filipp	278
<i>Dördüncü fəsil.</i> Bünövrə altında əmələ gələn çatlaqlar	285

<i>Beşinci fəsil. Tarixi yaradan, lakin tarixin qəbul etmədiyi hadisələr</i>	292
<i>Altıncı fəsil. Anjolas və onun köməkçiləri</i>	303

İkinci kitab
EPONİNA

<i>Birinci fəsil. Torağay çölü</i>	308
<i>İkinci fəsil. Həbsxanada cinayətin rüşeymi</i>	313
<i>Üçüncü fəsil. Mabef babanın gözüne görünən xəyal</i>	318
<i>Dördüncü fəsil. Mariusun gözüne görünən xəyal</i>	322

Üçüncü kitab
PLÜME KÜÇƏSİNDƏKİ EV

<i>Birinci fəsil. Sirlı ev</i>	327
<i>İkinci fəsil. Jan Valjan – milli qvardiyaçı</i>	331
<i>Üçüncü fəsil. Fotiis ac frondibus</i>	333
<i>Dördüncü fəsil. Birinci barmaqlıqdan sonra ikinci barmaqlıq</i>	337
<i>Beşinci fəsil. Qızılgül müharibə aləti olduğunu görür</i>	342
<i>Altıncı fəsil. Vuruşma başlanır</i>	346
<i>Yeddinci fəsil. Dərd üstündən daha böyük bir dərd</i>	349
<i>Səkkizinci fəsil. Buxovlu insanlar</i>	354

Dördüncü kitab
AŞAĞIDAN GƏLƏN KÖMƏK YUXARIDAN GƏLƏN KÖMƏK OLA BİLƏR

<i>Birinci fəsil. Yara bayırda, sağalma içəridə</i>	364
<i>İkinci fəsil. Plutarx xala çətinlik çəkmədən bir hadisəni izah edir</i>	366

Beşinci kitab
SONU ƏVVƏLİ İLƏ DÜZ GƏLMİR

<i>Birinci fəsil. Qışla ilə əlaqədar olan təklik</i>	374
<i>İkinci fəsil. Kozettanın qorxuları</i>	376
<i>Üçüncü fəsil. Tusenin izahatı ilə zənginləşmişdir</i>	379
<i>Dördüncü fəsil. Daş altında qəlb</i>	381
<i>Beşinci fəsil. Kozetta məktubdan sonra</i>	386
<i>Altıncı fəsil. Qocalar ona görə yaşayır ki, vaxtında evdən getsinlər</i>	388

Altıncı kitab
BALACA QAVROŞ

<i>Birinci fəsil. Küləyin kinli dəcəlliyi</i>	392
<i>İkinci fəsil. Balaca Qavroş böyük Napoleondan faydalanır</i>	395
<i>Üçüncü fəsil. Həbsxanadan qaçmaq təhlükəsi</i>	418

Yeddinci kitab
ARQO

<i>Birinci fəsil. Sözün əmələ gəlməsi</i>	432
<i>İkinci fəsil. Köklər</i>	439
<i>Üçüncü fəsil. Ağlayan arqo, gülən arqo</i>	447
<i>Dördüncü fəsil. İki vəzifə: ayıq olmaq, ümid etmək</i>	451

Səkkizinci kitab
CAZİBƏ VƏ KƏDƏR

<i>Birinci fəsil. Parlaq işıq</i>	456
<i>İkinci fəsil. Tam səadətli məst olmaq</i>	461
<i>Üçüncü fəsil. İlk kölgələr</i>	463
<i>Dördüncü fəsil. Keb sözü ingiliscə – diyirlənən şey, arqo dilində – hürən itdir</i>	467
<i>Beşinci fəsil. Gecənin zülmətində nə gizlənir</i>	474
<i>Altıncı fəsil. Marius həyata o dərəcə qayıdır ki, Kozettaya öz ünvanını verir</i>	475
<i>Yeddinci fəsil. Qoca qəlb ilə cavan qəlbın bir-birinə qarşı durması</i>	481

Doqquzuncu kitab
ONLAR HARA GEDİRLƏR?

<i>Birinci fəsil. Jan Valjan</i>	494
<i>İkinci fəsil. Marius</i>	495
<i>Üçüncü fəsil. Cənab Mabef</i>	498

Onuncu kitab
5 İYUN 1832-ci İL

<i>Birinci fəsil. Məsələnin zahiri cəhəti</i>	502
<i>İkinci fəsil. Məsələnin mahiyyəti</i>	505
<i>Üçüncü fəsil. Dəfn tərəqqiyə səbəb olur</i>	511
<i>Dördüncü fəsil. Keçmiş zamanların iğtişası</i>	517
<i>Beşinci fəsil. Parisin xüsusiyyəti</i>	522

On birinci kitab
ATOM QASIRĞA İLƏ QARDAŞ OLUR

<i>Birinci fəsil. Qavroş poeziyasının kökləri haqqında bəzi izahat</i>	525
<i>Bir nəfər akademikin bu poeziyaya təsiri</i>	527
<i>İkinci fəsil. Qavroş səfərdə</i>	530
<i>Üçüncü fəsil. Dəlləyin haqlı yerə qəzəblənməsi</i>	532
<i>Dördüncü fəsil. Uşaq qocaya təəccüb edir</i>	532

<i>Beşinci fəsil. Qoca</i>	534
<i>Altıncı fəsil. Təzə gələnlər</i>	536

On ikinci kitab

"KORİNF"

<i>Birinci fəsil. "Korinf" in tarixi</i>	539
<i>İkinci fəsil. Şən içki məclisi nə ilə qurtardı</i>	544
<i>Üçüncü fəsil. Qranterin üzərinə qaranlıq çökür</i>	554
<i>Dördüncü fəsil. Hüslü xalaya təsəlli vermək təşəbbüsü</i>	558
<i>Beşinci fəsil. Hazırlıq</i>	561
<i>Altıncı fəsil. İntizar içində</i>	563
<i>Yeddinci fəsil. Talaşa küçəsindən göndərilən adam</i>	566
<i>Səkkizinci fəsil. Bəlkə də adı heç Kabük olmayan bir adam haqqında bir neçə sual işarəsi</i>	570

On üçüncü kitab

MARIUS ZÜLMƏTƏ DAXİL OLUR

<i>Birinci fəsil. Plüme küçəsindən Sen-Deni məhəlləsinə kimi</i>	575
<i>İkinci fəsil. Paris bayquş gözü ilə</i>	577
<i>Üçüncü fəsil. Son hüdəd</i>	580

On dördüncü kitab

ÜMİDSİZLİYİN ƏZƏMƏTİ

<i>Birinci fəsil. Bayraq. Birinci əməliyyat</i>	586
<i>İkinci fəsil. Bayraq. İkinci əməliyyat</i>	589
<i>Üçüncü fəsil. Qavroş Anjolasın karabinini götürsəydi daha yaxşı olardı</i>	591
<i>Dördüncü fəsil. Barıt çəlləyi</i>	592
<i>Beşinci fəsil. Jan Prüverin şəri susdu</i>	595
<i>Altıncı fəsil. Həyat iztirabından sonra ölüm iztirabı</i>	597
<i>Yeddinci fəsil. Qavroş dərin düşüncə ilə məsafəni ölçür</i>	602

On beşinci kitab

SİLAHLI ADAM KÜÇƏSİ

<i>Birinci fəsil. Boşboğaz süngər kağızı</i>	606
<i>İkinci fəsil. Qavroş küçə işığının düşmənidir</i>	614
<i>Üçüncü fəsil. Kozetta ilə Tusen yatırılan</i>	618
<i>Dördüncü fəsil. Qavroşun yersiz coşğunluğu</i>	620
<i>İzahlar</i>	626

VİKTOR HÜQO

SƏFİLLƏR

III-IV HİSSƏLƏR

"ÖNDƏR NƏŞRİYYAT"

BAKİ-2005

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Alianna Duxanina</i>
Korrektorlar:	<i>Pərinaz Səmədova</i> <i>Fəridə Səmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 19.08.04. Çapa imzalanmışdır 19.02.05.

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 41. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 32.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.

11614

1196